

परिमल संस्कृत ग्रन्थमाला- ३

कविकर्णपूरविरचितः

अलङ्कारकौस्तुभः

श्रीलोकनाथचक्रवर्तिरचितया संस्कृतटीकया,
शिवप्रसादभट्टाचार्यकृतटिप्पणीभिश्च संयुतः

संपादकः

डॉ० रविशङ्कर नागर

संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

परिमल पब्लिकेशन्स

दिल्ली

प्रकाशक:

परिमल पब्लिकेशन्स

२७/२८, शक्तिनगर

दिल्ली ११०००७

संस्करण १९९३

मूल्य रु. २००

मुद्रक : राज आफसेट प्रिंटर्स दिल्ली

INTRODUCTION

Kavi-Karṇapūra—The author of the Alamkāra-Kaustubha.

Kavi-Karṇapūra alias Parmananda-dasa Sena hailed from Bengal and was a well known Vaiṣṇava belonging to the Vaidya family. He was son of Śivānanda. From the study of his works it is evident that he was a Vaiṣṇava of the Gaudīya sect. and an ardent follower of Chaitanya, the founder of the sect. He composed a poem *Caitanya Caritāmṛtam* in a metrical form which depicts the life of Caitanya Mahāprabhu. Besides he wrote a drama *Caitanya Candrodaya* on the life of Caitanya. By birth he inherited the tradition of Vaiṣṇava thought for his father Śivānanda was an older disciple of Caitanya and used to organise and lead the devotees of Caitanya to Puri from Bangal. As the author writes in the colophon that his drama *Caitanya Candrodaya* was written in Śaka 1494 or 1501=1572 or 1579 A.D., his date can thus be determined round about the middle of 16th century. Rajendralal Mitra who edited his drama *Caitanya Candrodaya* says in introduction that Kavi-Karṇapūra was born in 1524 A.D. at Kāncanapalli in Nadiya a few year before Caitanya's death.

Kavi Karṇapūra belongs to the galaxy of Vaiṣṇava authors like Rūpa and Jiva Goswami who through their deep devotion to Lord Śrī Kṛṣṇa attempted to bring Vaiṣṇava ideas to bear upon the general theme of poetic Rasa and endeavoured to establish Bhakti as supreme relishable sentiment.

HIS WORKS

- (a) *Caitanya Caritāmṛtam* a poem in metrical form on the life of Caitanya. It was published from Murshidabad (Bangal) in 1884.
- (b) (I) *Caitanya Candrodaya*—a drama on the life of Caitanya. It was edited by Rajendralal Mitra and was published in Bibl. Indi. 1854.

(II)—Ed. by Kedarnath & Wasudeva Laxman Shastri : Nirnaya Sagar Press, 1906.

(III)—Ed. by Haridasa Sharma, Vṛndāvana, 1957.

(c) (I) *Alaṃkāra Kaustubha*—a work on poetics. It was published with the commentary of Viśvanātha Cakravartin from Murshidabad in 1899 in Bengali characters. SivaPrasad Bhattacharya also edited *Alaṃkāra Kaustubha* with an anonymous commentary with his own gloss. Varendra Research Society, Rajshahi published it in Deva Nagri character in 1923.

(II)—Ed. Puridasa, Vṛndāvana 1955 (Bengali Script.)

Commentaries. S.K. De in H.S.P. (P.257) gives the list of commentaries on *Alaṃkāra Kaustubha* as follows :

- (1) *Sāra-Boddinī* by Viśvanātha Cakravartin.
- (2) *Tīpaṇī* by Sārvabhauma, pupil of Cakravartin.
- (3) *D-dhiti prakāśika* by Vṛndāvanacandra Tarkālaṃkāra Cakravartin, son of Rādhā-Carana Kavindra Cakravartin.
- (4) *Tīkā* by Lokanātha Cakravartin.

Among the Vaiṣṇava works on Sanskrit Poetics the *Alaṃkāra Kaustubha* of Kavi-Karṇapūra has been held in high esteem as is evident from the following verse composed in its honour wherein the *Alaṃkāra Kaustubha* is compared with the *Kaustubha* jewel which is gracefully worn by Lord śrī Kṛṣṇa on his chest. The verse says.

श्रीमतः कर्णपूरस्य चरणावनिशं भजे ।

निर्मितः कृष्णकण्ठाहो येनालंकारकौस्तुभः ॥

The work is very comprehensive in nature and deals with in ten Kiraṇas all the important topics of Sanskrit Poetics except dramaturgy. 1. Kāvya Sāmagrī 2. Śabdārtha 3. Dhvani 4. Guṇabhūtavyaṅgya 5. Rasa—Bhāvatadbheda 6. Guṇas 7. Śabdālaṃkāras 8. Arthālaṃkāras 9. Rīti 10. Doṣa.

Ist Kirāṇa opens with the benedictory verse in which the blessing of Lord Śrī Kṛṣṇa are invoked. The author defines poetry as कविवाङ् निमित्तः काव्यम् which means that poetry is comprised of a creation made by a poet's speech. Stepping into the shoes of Viśvanātha, the author of the *Sāhitya Darpaṇa*, he criticises the definition of poetry given by Mammaṭa, Vāmana and even by Viśvanātha and in the end establishes the validity of his own definition of poetry. Mammaṭa's definition is too wide *Ativyāpta* as on account of the absence of blemishes and the presence of excellences and figures of speech it will be applicable to such sentences—*Kuranganayanā* etc. which are not regarded as kāvya. Viśvanātha's definition वाक्यं रसात्मकं काव्यम् too is inappropriate for the following verse

कूर्मलोमपटच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्वरः ।
एष वन्द्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ॥

according to the norms laid down by Viśvanāth—
'वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तो पदोच्चयः' is not vākya as there is no compatibility here which is the essential characteristic of a vākya. But the verse is admitted kāvya by all. Says he— इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यदर्शनात् The sentence गोपीभिः सह विहरति हरिः will be included within the scope of poetry on account of the depiction of feeling of love whereas the status of poetry is denied to such expressions. Hence the definition propounded by Viśvanātha is vitiated by both the fallacies of the too wide and too narrow definition (*Ativyāpti* and *Avyāpti*). Vamana's definition रीतिरात्मा काव्यस्य is also not acceptable for Rīti is an external appendage and does not form the inner content of poetry. He mentions the equipments of poetry (*Kāvya Hetu*) of which the poetic genius (*Bija*) stands supreme—सबीज इत्येव कविलक्षणम् अन्यानि तु विशेषणानि (P.12) He classifies poetry into grades. Poetry Par excellence (*uttama o uttama*) Excellent (*Uttama*) Middle, (*Madyama*) and Inferior (*Avara*). There are many benefits accruing from poetry. But the aesthetic bliss relished through the composition and enjoyment of Kāvya delineating Lord Śrī Kṛṣṇa stands above all and is the highest purpose of any poetry. Thus in the first *Kirāṇa Kavi* *Karṇapūra* analyses the Kāvya Sāmagri-benefits, causal factors, classification and nature of Kāvya in detail. He also presents like Rajaśekhara and Vidyānātha the complete

picture of Kāvya Puruṣa—word and meaning constitute the body suggestion (Dhvani) the vital breath, Rasa the soul, Excellences (Guṇas) are like heroism and other qualities, similar and other figures are like necklaces and other ornaments. Rītis or styles are like organic structure and the blemishes in Kāvya are like physical defects deafness etc. in a human body.

Ind Kirāṇa treats first the nature of word and its sense because they basically form the body of Kāvya-Puruṣa. In the treatment of the concept of Śabda, Kavi Karṇapūra is influenced by the Semantic speculations of grammarians especially Bhartṛhari. Śabda according to him in its subtlest form is nothing other than Sabda Brahman. It is the ultimate germ which gives rise to sound. The audible sounds may appear different and momentary for they are the product of illusion. But the word essence Sabda Brahman out of which they emerge is transcendental reality which lies beyond time and space and cannot be described by positive and negative predicates. According to grammarians 'sphoṭa' is the bearer of meaning which conveys the sense. The sounds like ka, pa, ma, la etc. pronounced by our speech organs are by themselves momentary and transient. But they serve the purpose of revealing the sphoṭa which alone signifies and expresses the meaning.

Regarding the connotation of words Karṇapūra gives the views of grammarians and mimāṃsakas and so on. The grammarians believe that the words connote attributes (upādhi) belonging to an individual and not the individual itself. The attributes which the word connotes are four (i) class element (Jāti) (ii) Quality (Guṇa) (iii) Action (Kriyā) (iv) Denomination (Dravya) Jāti is an eternal attribute which inheres in all individuals belonging to a particular class. Quality is a differentiating factor which marks an individual off from others belonging to the same genus or to a different one. An action is comprised of a number of sub-actions amongst which there is a definite sequence. The word 'Pacati' does not refer to a single act but to a series of movements beginning from lighting of fire to putting it off. Dravya refers to the substance itself as Dīṭha or Daviṭha. Mimāṃsakas hold that all terms connote universal (Jāti) and hence the conventional meaning of words is universal and not the attribute as held by the grammarians.

Meaningful words are divided into three categories, Vācaka, Lakṣaka and Vyañjaka in accordance with the power with which they respectively convey denotated (Vācya) indicated (Lakṣya) and suggested (Vyañgya) meaning. Out of these the Vācaka word can further be classified into three varieties---(i) Rūḍha (iii) Yoga (ii) and Yogarūḍha on the basis of convention and derivation. A Rūḍha word denotes its innate idea alone, a Yougika word simply signifies its derivative meaning and the Yogarūḍha combines in itself convention as well as derivation. The author also discusses the inherent sense conveying power of Prakṛiti, Pratyaya, Samāsa on the pattern of grammarians. It is evident from the survey of above contents that the speculations of grammarians with regard to the nature of word, its meaning and connotation have cast a wide shadow of influence on our author in dealing with the word and its sense.

The three signifying capacities of word called Śaktis. Abhidhā, Lakṣaṇā and Vyañjanā are dealt with elaborately. Abhidhā is a primary power of word which conveys the conventional meaning as soon as word is uttered. It conveys the sense directly. Lakṣaṇā is the secondary power of word, coming after Abhidhā the primary power of word, which conveys the secondary meaning, when the direct meaning expressed by Abhidhā is incompatible with the sense of the rest of the sentence. Whereas Abhidhā belongs to the word unit, Lakṣaṇā actually is associated with the sense, primary meaning of word and not with the word conveying it. Lakṣaṇā is classified into Rūḍhi and Prayojanavatī on the basis of the motive of its employment and further into Śuddhā and Gouṇī on the ground of the nature of relation linking the primary and secondary concepts. It can further be divided into upādāna and lakṣaṇā depending upon the fact wheather the primary meaning (vācyārtha) implies another meaning to establish itself or completely surrenders itself for the sake of the secondary sense. Thus at the initial stage Lakṣaṇā is of six types and can further be classified on the basis of the motive of Lakṣaṇā being concealed, obvious or absent.

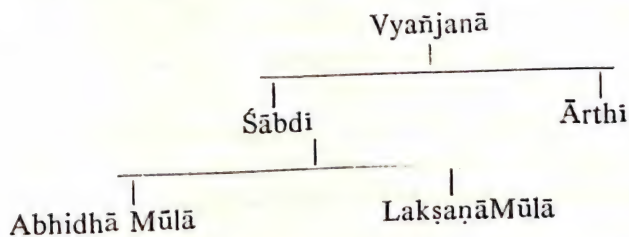
Vyañjanā is a function that brings the implicit underlying idea into comprehension when the functions of other powers of words e-g. Abhidhā a Lakṣaṇā Ākṣepa and Tātparya cease to operate after having conveyed their respective meanings. Kavi Karmapūra is a strong supporter of vyañjanā and he therefore ruthlessly strikes

at the criticism levelled against Vyañjanā by its opponents. Mīmāṃsakas hold that the single Abhidhā is capable of conveying all shades of meanings emanating from the word, literal as well as implied and suggested as an arrow shot with full force by an archman can go through and pierce simultaneously objects coming in front of it. But this argument of Mīmāṃsakas put vehemently against Vyañjanā goes against their own dictum शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः and stands cancelled. Mīmāṃsakas believe that a function pertaining to a word (Śabda), a valid source of knowledge (Buddhi) and a sacrificial act (Karma) intended to fulfil a particular aim operate only once and cannot be revived. The word Paṭa once uttered brings the cognition of a piece of cloth only once, perception of smoke in hill once derived leads to inference of fire only once and the performance of sacrifice like Aśvamedha done at one time leads to heaven only once. Thus Abhidhā can not convey at single moment direct (vācya) as well as suggested (vyañgya) meaning. The author controverts the views of logicians against Vyañjanā. Vyañjanā is not identical with inference (Anumāna) as the relation between suggester (Vyañjaka) and suggested (Vyañgyārtha) is not the same as it is seen between probans and probandum in the case of inference of fire from smoke. It is the relation of manifestor (Vyañjaka) and manifested (vyañgya) as is observed between the lamp and the earthen vessel (Ghaṭa). In inference the knowledge of probans produces a sense of actions in order to make the inference a valid one. There is a relation of coexistence between smoke and fire which links them and there is a presence of proban on the Pakṣa. But when vyañjanā reveals the suggested meaning no such relation and action is required. Hence Anumiti terribly fails and is vitiated when there is absense of concomittance between probans and probandum. But Vyañjanā as it is not dependent on invaria-tion like Anumiti, conveys the suggested meaning in all circumstances. 'The Sun has set' gives only one explicit sense but through the power of Vyañjanā it conveys the number of ideas in accordance with the difference of the nature of speaker, the person addressed, time, place, context and so on. No other instrument of valid cognition has as much potency as Vyanjanā possesses. It is the verbal power par excellence Vyañjanā only which can instantly flash across the charming unexpressed content of poetry. The author

gives the divisions of Vyañjanā as follows :

Śābdi Abhidhā Mūlā Vyañjanā

It brings into comprehension an idea other than the conventional one when the expressive power of word (Abhidhā) having more possible meaning than one is restricted to one meaning by such restrictive factors as conjunction, disjunction and the like.

Lakṣaṇā mūlā Vyañjanā

It is linked with Lakṣaṇā. It comes into operation when Lakṣaṇā ceases after indicating secondary meaning of words for which it is charged. Thereafter Vyañjanā conveys the motive for whose sake Lakṣaṇā is resorted to.

Ārthi Vyañjanā

It conveys suggested meaning being aided by the circumstantial factors such as the speciality of the speaker, person spoken to, time, place context and other allied things.

IIIrd Kiraṇa of the Kaustubha is devoted to the concept and classification of Dhvani. Dhvani is the most prevalent and prominent system of Skt Poetics and has been accepted as canonical by all important writers like Abhinava Gupta, Mammāṭa etc. coming after Ānanda Vardhana who designed it. The system beautifully elaborates the art of suggestion in poetry and is reckoned as the most necessary and fundamental system of all higher poetry. The term Dhvani in the system is wider in scope and covers under its denotation not only the poetry par excellence (uttama kāvya) but the suggestive element, be it śābda or its primary meaning, suggested sense (vyaṅgyārtha) and even the function Vyañjanā which conveys the suggested meaning in poetry. The term Dhvani generally refers to that species of poetry wherein the suggested

sense being predominant outshines the primary sense in its grandeur grace, charm and appeal. In Dhvani System the emphasis is shifted from the strenuous elements of diction to the inner content represented by the symbolic. According to the adherent of Dhvani School the greatness of the poetry is to be judged by the dazzling splendour of the symbolic and the capacity of the creation to recreate this experience and not by the grandeur of the poetic texture represented by the expression and the expressed.

On the lines laid down by the Dhvani School, Kaṇṇapūra first divides Dhvani into two main branches based as it is on Abhidhā or Lakṣaṇā. Accordingly it is designated Lakṣaṇa Mūla Dhvani or Avivakṣitavācya Dhvani and Abhidhā Mūla Dhvani or Vivakṣitānyaparavācya Dhvani as the case may be. The two designations point to the characteristic features of these Dhvanis. In the first variety the expressed idea is not intended to be accepted as such and in the second it is certainly taken into account and ultimately leads to the manifestation of suggested sense. Avivakṣita-vācya is further divided into subtypes—Arthāntara Saṁkramita vācya and Atyantatiraskṛtavācya on the bases of the main varieties of Lakṣaṇā on which it relies or rests. The second type known as Vivakṣitānyaparavācya based on Abhidhā has first two main subdivisions according to the perceptibility or otherwise of the sequence existing between the comprehension of the expressed and that of unexpressed. It is termed as Asaṁlakṣya krama vyaṅgya when the sequence between the cognition of the expressed and suggested meaning is imperceptible and Saṁlakṣyakramavyaṅgya when the sequence existing between the cognition of direct and suggested meaning is clearly perceptible. Rasa, Bhāva, Tadābbāsa etc belong to the category of Asaṁlakṣyakramavyaṅgya because the Connoisseur is deeply absorbed in the relish of Rasa that he does not notice the process. Saṁlakṣyakramavyaṅgya Dhvani is divided first into three main varieties as it depends upon formal suggestiveness (Śabda Śakti Mūla), material suggestiveness (Artha-Śakti Mūla) and on both (Ubhaya Śakti Mūla). In Śabda Śakti Mūla the suggested sense arises from the force of expressed meaning and in Ubhaya Śakti Mūla from the force of both word and sense units. Śabda Śakti Mūla Dhvani has two types in accordance with the suggested element being a fact (vastu) or an imaginative mood (Alaṁkāra). While in Śabda Śakti Mūla Dhvani sound element is more important as with the change of homonyms implicit idea (vyaṅgyārtha) is not conveyed in Artha

Śakti Mula Dhvani it is the matter or sense that the words expresses which matters most. Karṇapūra classifies this type of Dhvani into three categories according as the idea which conveys the suggested sense (vyaṅgyārtha) is objectively possible (Svataḥ Sambhavi) or is invented by the imagination of the poet (Kavi Proudḥoktisiddha) or is brought into being by the imagination of the character created by the muse of the poet (Kavi Nibaddha Vakṛ Proudḥokti Siddha). In this variety of Dhvani the suggestive matter may take the form either of Vastu (Matter or Fact) or of an Alaṃkāra (Figure of speech) and the suggested thing also may in its turn be either a fact (Vastu) or an imaginative mood (Alaṃkāra). Thus this variety of Dhvani may further be multiplied into twelve categories depending upon that the suggestion of fact (vastu) is by fact (vastu) which is objectively possible or a suggestion of fact by fact which owes its existence to the imagination of the poet or to the character created by the poet's muse. Similarly a figure (Alaṃkāra) which is objectively possible or a figure created by poet's muse or a figure created by the imagination of character who himself is the creature of the poet's intuition, may suggest fact or figure accordingly. This can be multiplied further on the ground that Dhvani belongs to a word or a sentence or composition as a whole. This gives 51 varieties of Dhvani which are called Śuddha unmixed. If one works out the possible varieties of Dhvani unmixed and mutually mixed the number goes to 10455. These varieties of Dhvani are generally worked out and enumerated in all those works who subscribe to the principal of Dhvani. Kavi Karṇapūra adheres to the system of Dhvani. Hence all possible varieties of Dhvani are worked by him in the 4th Kiraṇa of his Alaṃkāra Kaustubha. A chart indicating the principal varieties of Dhvani is appended below for ready reference and convenience.

The IVth Kiraṇa demonstrates the concept and varieties of Guṇibhūta-vyaṅgya the poetry of second grade. That is Guṇibhūta-vyaṅgya variety of Kāvya where the expressed sense is more charming and appealing rather than the suggested sense. There are some factors and circumstances under which the vyaṅgyārtha loses its charm and becomes subordinate (i) When it is as obvious as the expressed sense (sphuṭa Vyaṅgya). (ii) When it embellishes the expressed sense rather than being embellished by it (Aprāṅga) (iii) When it supports and nourishes the expressed sense (Vācya Poṣaka) (iv) When it is so deep that it is not possible even for refined critics

to grasp it (Kaṣṭa gamya) (v) When there is a doubt with regard to the prominence of vyaṅgya (Saṁdigdha Prādhānya) (vi) When both vyaṅgya and vācya are equally prominent (Tulya Prādhānya) (vii) When the cognition of the vyaṅgya takes place due to the modulation of voice (Kāku gamya) and lastly (viii) When the vyaṅgya is not attractive and appearing (Amanojña)

The 7th Kirāṇa of the Kaustubha is very important in as much as it deals with the problem of aesthetic relish, the nature and varieties of the Rasa. The author being a vaiṣṇava of hard core establishes here the supremacy of Bhakti Rasa. In addition to the already accepted eight Rasas he adds another Prema Rasa which is the outcome of the divine love of Lord Śrī Kṛṣṇa and Rādhā. Prema Rasa is the most important of all for all the Rasas submerge in it प्रेमरसे सर्वे एव रसा अन्तर्भवन्तीत्यत्र महीयानेव प्रपञ्चः' (P 148.) God is the source of all Rasas of which love is the most important. God incarnated Himself as Lord Śrī Kṛṣṇa and relished the love of Rādhā. Lord Śrī Kṛṣṇa represents the pleasure of love and Rādhā the eternal source of delight. Thus all Rasas are part of it and Prema Rasa is predominant and gives exquisite pleasure to the devotees. Regarding the general concept of Rasa, Kavi Karmapūra says that the dominant emotion *Sthāyī Bhāva* becomes a sentiment (Rasa) when it is brought into a relishable condition through the commingling of excitants (Vibhāvas) the ensuants (Anubhāvas) and the accessories (Saṁcāris). The enjoyer of Rasa is the audience on whose capacity of enjoyment the dominant feelings (Sthāyī Bhāva) becomes Rasa when it is so enjoyed. The Rasa is a mental state, a subjective experience of the reader in which enjoyment is essential and in which the enjoyer and the object of enjoyment become identical. The locus of Rasa according to Kavi Karmapūra as held by Abhinavagupta and his followers is not the represented hero nor the actor who acts the deeds of hero nor is the poem itself. It is Sāmājika who relishes it. What are cause effect and accessory in the empirical plane become technically Vibhāva, Anubhāva and Saṁcārī in the realm of poetry. Kavi Karmapūra being a Vaiṣṇava poet eulogises *Rati Bhava* which makes the mind melt and purges it off its impurities and hardness. It is that state of mind where pure consciousness becomes predominant and Raja and Tama qualities are relegated to the subordinate position. In the experience of Rati the mind is totally engrossed in supreme pleasure.

Rati gradually attains perfection in Mahārāga as the juice of sugarcane passing from its raw stage āma to Guḍa and from Guḍa to Śarkarā ultimately reaches perfection in crystal Sugar. Kavi Karnaṇpūra illustrates this point by giving a quotation :-

यथेक्षणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरैर्गुडः ।
 गुडोऽपि पाकतः पाके चरमे स्यात् सितोपला ।
 तथा रतिर्भावपूर्वरागरागाख्यपाकतः ।
 अनुरागः स प्रणयप्रेमभ्यां पाकमागतः ।
 स्नेहपाकमथो याति महारागोऽयमुच्यते ॥ (p. 128)

Rati in accordance with the change of condition assumes various forms (I) Priti (II) Maitri (III) Souhārda (vi) Bhāva.

Kavikarnaṇpūra believes that Rasa is really one only because it consists of nothing else but pure consciousness and bliss. But due to the different super-imposed conditions in the form of different Sthāyī Bhāvas and their accessories it assumes many forms—Vīra, Hāsyā, Bibhats etc. The author probably under the influence of Nārāyaṇa the great grand father of Viśvanātha regards wonder (camatkāra) the most prevalent feeling in the relish of all Rasas. Be it a love between Śrīkrṣṇa and Rādhā or a fight between Rāma and Rāvaṇa in the aesthetic experience of all the Rasas it is the feeling of wonder which pervades and sustains throughout. Says he :—

रसे सारश्चमत्कारो यं विना न रसो रसः ।
 तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्रैवाद्भुतो रसः ॥ (p. 137)

Why Adbhuta is predominating, the author has an answer for it. In the enjoyment of Rasa, one relishes ones' Vāsanā which causes the mind to expand. The expansion of mind brings the feeling of wonder. Thus it is wonder (Camatkāra) which is present whenever Rasa is relished. Contrary to the tradition, the author takes the heroic sentiment for discussion first and love (Śṛṅgāra) in the end. He treats all the eight Rasas laid down by Bharata illustrating their Vibhāvas, Anubhāvas, Sāmcāris respectively. He accepts Śānta Rasa also and admits Nirveda as its Sthāyī Bhāva. The author advances an argument for the acceptance of Śānta Rasa that in the experience of Śānta the expansion of mind in the form of extinction of Trṣṇā is felt at highest degree in comparison with other Rasas. He classifies Rasa into two new categories—Aprākṛta and Prākṛta. The dominant feelings like love, pathos etc when experienced by original characters and the con-

eur is Prākṛta Rasa and it is Aprākṛta Rasa when it is experienced by divine characters like Śrīkṛṣṇa etc. This view of the author that the dominant feeling experienced by original characters is Prākṛta Rasa goes against even the belief of the author. The author gives here contradictory statements. In the end Kavi Karṇapūra enters into details regarding the nature, equipment and varieties of different Rasas especially Śṛṅgāra Rasa which is treated with its varying emotional moods and situations. According to rank, character, circumstances, age, mood etc. all conceivable types of hero and heroine and their adjuncts are discussed. Śṛṅgāra is first divided into Saṁbhoga (love in union) and Vipralambha (love in separation). Then the four types of hero, the assistants of hero, his eight special excellences and so on are mentioned. The heroine also is classified into many divisions and subdivisions with reference to her relation with the hero as his wife (sviyā) or belonging to an other (Parakiyā) and common to all (Veśyā). *Sviyā* heroine is further divided according to her maturity in age and love into Mugdā, Madhyā and so on. Heroine is further classified in accordance with her situation or condition in relation to her lover having absolute control over her lover (Svādhīnapatikā) or deceived by her lover (vipralabdhā) and so on. Gestures, moods, different shades of emotions are also discussed by our author on the pattern initiated by medieval writers like Dhāñjaya Viśvanātha etc.

The VIth Kiraṇa takes up the issue of the excellences (Guṇas) in poetry. In determining the nature and variety of Guṇas our author being prodvani writer, sincerely follows the line initiated and established by Ānandavardhan, Abhinavagupta and Mammaṭa. The Guṇas belongs in reality to Rasa. They are the qualities of Rasa and not of Śabda and Arthas held by Daṇḍin and Vāmana. As the qualities like heroism benevolence etc. reside permanently in the hero, the Guṇas in the same manner are inherent qualities of the Rasa. The śabda and artha are not the locus of the Guṇas in the strictest sense of the term. On the other hand Śabda and Artha simply reveal or manifest the Guṇas residing in the Rasa. Nāda or varṇas are not the abode of the Guṇas can be proved that in erotic poetry the harsh sounds like ṭha, ṣa, ṇa etc do not exhibit the Oja Gūṇa because the heroic sentiment (Vīra Rasa) is absent there. Thus Guṇas reside in intimate relation in the Rasa without which they could not exist and existing with Rasa, they only serve to heighten the feeling of Rasa. Kavikarṇapūra follows Mammaṭa, blindly as much as he repudiates

the theory of Guṇa propounded by Vāmana on the same method as initiated by Mammaṭa. The Guṇas of Vāmana can be included into three Guṇas of Mammaṭa. Some of the guṇas of Vāmana are simply the absence of blemishes and some are even positive defects and hence they cannot be accepted as Guṇas. Guṇas as they are the qualities of Rasas are three in number because in the experience of various Rasa mind undergoes three states. It melts like a wax or it kindles like a fire or it pervades like a water. In the experience of Śṛṅgāra, Karuṇa, Śānta, Melting, (Druti) takes place. Thus the Guṇa Mādhurya (sweetness) is the cause of Druti in these Rasas and resides in them permanently. Oja Guṇa makes the mind brilliantly expanded and enkindled hence it is present in the heroic (vīra) Furious (Raudra) and the disgusting (Bībhats) The Prasāda (Perspeunity) causes the mind to pervade like fire pervading any fuel or water pervading a pure piece of cloth and it is found in all the Rasas.

VIIth Kiraṇa deals with the figures of sound (Sabdālamkāra) The author defines and classifies them. Vakrokti, Anuprāsa, Yamaka, Sreṣṭha, Citra, Punaruktavadābhās are the figures treated by Kavikarṇapūra.

VIIIth Kiraṇa defines and illustrates the figures of sense. (Arthālamkāras) In the beginning the varieties of the figure Upamā are treated in detail. Thereafter other figures based on similarity Utprekṣā, Rūpaka, Saṃdeha etc are discussed. The figures based on other principles apart from the principle of similarity are treated there after. Figures as (i) Contrast (virodha) (ii) Enumeration of related things in two corresponding sets (yathāsamkhyā) (iii) Exclusive specification (Parisamkhyā), (iv) Presumption (Arthāpatti) (v) cumulative utterance (Samuccaya) etc are based on different forms of statement (vākya Nyāya) Similarly the figure kāvyaliṅga is based on logical proposition (Tārka Nyāya) The figures vyākṛti, vakrokti etc are based on covertness of utterance. Kavi Karṇapūra deals with them all on the same pattern as they are treated by Mammaṭa and his followers.

The IXth Kiraṇa is exclusively given to the treatment of concept of Rīti which has been dealt with elaborately by Vāmana in his Kāvyaalamkāra Sūtravṛtti. As the concept of the Guṇas changed in the hands of the followers of Ras Dhvani system so did Rīti. Rīti which has wider meaning the system of Vāmana turned to

be simply an arrangement and 'collocation of letters moest to the Rasa. Our author admits 4 Ritis in place of commonly accepted three Rītis. They are Vaidarbhi, Goudi, Pāncālī and Lāti. In accepting Lāti as the fourth Rīti Kavi Karṇapūra is influenced by Bhoja who first of all speaks of this Riti. Incidentally while treating Rītis our author touches the concept of Pāka dealt with by Vāmana and Rājasekhara. Vāmana says that the kāvya Pāka is the maturity of poetry as a whole and consists of dear and complete presence of all Guṇas. Our author refers two Pākas only out of which the Rāsala Pāka is helpful to nourish the Vaidarbhi Riti and not the Vārtakupāka.

The Xth Kiraṇā treats the topic of poetic blemish (Doṣa). With the advent of Dhvani system the Doṣas like Guṇas came to be related to the Rasa. They are no longer absolute entities but attributes who prevent or hinder the relish of Rasa. From the time of Ānanda-Vardhana Doṣas are governed by the theory of propriety (Aucitya) The poetic blemishes like Śrutikaṭu etc are defects because they are inappropriate and diminish the value of work of art. Mammaṭa the chief exponent of Dhvani School in his Kāvya Prakāśa set the standard for Doṣas which was mostly followed by later rhetoricians. Kavi Karṇapūra defines Dosa as—रसापकर्षको दोषः on the pattern of Dhvani School. Doṣa is Dosa because it detracts the relish of the Rasa. Dosa actually belongs to the Rasa. But it may belong to Śabda and Artha also for they are the medium through which the Rasa is experienced. Hence Doṣas can be first classified into Śabda, Artha and Rasa. Śabda Doṣa can further be divided into Padāṁśa and Vākya. Thus they are five number—(i) Pada (ii) Padāṁśa (iii) Vākya (iv) Artha (v) Rasa. Doṣas can further be divided into Nitya (Permanent) and Anitya (occasional) depending upon the fact of hindrance in the aesthetic relish permanently or occasionally. When Doṣas do not hinder the feeling of the Rasa they are no longer Doṣas. Thus the concept and division of Doṣa is centred round the concept of Rasa and Dhvani system and Kavi Karṇapūra being the strong advocate of Rasa defines and classifies Doṣas on the lines set out by Dhvani Vādins especially Mammaṭa.

From the resume of the chapterwise contents of the Alamkāra Kaustubha it appears that Kavi Karṇapūra like Hemachandra, Vidyādhara, Vidyānāth etc. is basically a derivative writer who followed in main the most prevalent Rasa Dhvani system and

designed his work on the pattern of the Kāvya Prakāśa of Mammata. Kāvya Prakāśa is an outstanding work in Sanskrit poetics not for the originality of ideas but for establishing the authority of the new school of Dhvani and presenting in the succinct form of a book all previous speculations in poetics. On account of its comprehensive and compromising nature the Kāvya Prakāśa gained popularity and became a proper model work for subsequent writers to write digests on the prevalent topics of Sanskrit poetics.

Alaṅkāra Kaustubha though based on the Kāvya Prakāśa and being a derivative work shows trait of originality here and there. He has something new to offer regarding the division of Kāvya which influenced even a great critic Pandita Raja Jagannātha. Our author says that the capacity of the implicit idea (vyaṅgyārtha) to suggest an other suitable sense as also strikingness of sound and sense infuse additional beauty into Uttama Kāvya and converts it into one of uttamottama type. यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोः वैचित्र्यञ्च भवति तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । Thus according to our author the काव्य can be of four varieties out of these that variety will be Uttamottama where suggested sense is revealed by suggested sense. ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे or where along with the beauty of predominant suggested sense the strikingness of word and sense is appealing. यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं भवति तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । In this way Kavi Karnapūra brings out the importance of the charm of sound and sense in Kāvya which has been neglected by Dhvani vādins. The kāvya is splendored on account of the charm of Dhvani. But it is more beautiful when it is endowed with the strikingness of word and sense. Dhvani embellished by the strikingness of word and sense is far more superior to simple Dhvani bereft of the charm of word and sense. Even the Kāvya of second grade can become first rate with the strikingness of Sabda and Artha.

Regarding the connotation of the word Dhvani in different technical sense the author is of the view that the word Dhvani really stands for Vyaṅgayārtha Vyāpāra. The use of the word Dhvani in the sense of function Vyañjanā Vyāpāra or Kāvya or Vyañjaka Sabda and Artha is only secondary. वस्तुतस्तु ध्वन्यत इदमिति कर्म साधनमेव (p. 13)

Dhvani

Lakṣaṇāmūlā or Avivakṣitavācya

Abhidhāmūla or Vivakṣitānyaparavācya

Arthāntarasamkramitā vācya

Atyantatirāskṛta vācya

OR

Padagata

Vākyagata

Padagata

Vākyagata

Samlakṣya Kramavyaṅgya
(Anuraṇana Vyaṅgya)

Asamlakṣyakra-
mavyaṅgya (Rasadidhvani)

Sabdaśaktimūla

Arthasaktimūla

In a word, in a sentence, in a part of sentence, in style, in letter, in composition
(Prabandha)

Alamkāra

Vastu

Vastu

Alamkāra

Padagata vākyagata Pada-
vākyagata

Svatahsambhavi Kaviproudhoctisiddha Kavinibaddha vaktriproudhoctisiddha

Svatahsambhavi Kaviprasiddha K.N.V.Prasiddha

Vastu

Vastu

Vastu

Vastu

Vastu

Vastu

Alamkāra

Alamkāra

Alamkāra

Alamkāra

Alamkāra

Alamkāra

Vastu

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठम्
प्रथमे किरणे काव्यादिमामान्योद्देशः	१-१०
मङ्गलाचरणम्	१-४
काव्यपुरुषवर्णनम्	५
काव्यलक्षणम्	७
सम्मतकृतकाव्यलक्षणखण्डनम्	८
विश्वनाथकृतकाव्यलक्षणखण्डनम्	"
वामनकृतकाव्यलक्षणखण्डनम्	९
काव्यत्वं जातिरिति प्रकारान्तरेण काव्यलक्षणप्रतिपादनम्	१०
कवेलक्षणम्	११
बीजम्	१२
प्रतिमा	१३
काव्यभेदाः	"
उत्तमोत्तमं काव्यम्	१४
उत्तमं काव्यम्	१५
मध्यमं काव्यम्	१६
अवरं काव्यम्	"
उत्तमोत्तमकाव्यस्य द्वैविध्यम्	"
ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे उत्तमोत्तमत्वम्	"
ध्वनेः शब्दार्थवैचित्र्ये उत्तमोत्तमत्वम्	१७
शब्दार्थवैचित्र्ये मध्यमकाव्यस्य उत्तमत्वम्	१८
शब्दार्थवैचित्र्ये अवरस्य काव्यस्य मध्यमत्वम्	१९
काव्यप्रयोजनम्	१९-२०
द्वितीये किरणे शब्दार्थवृत्तित्रयनिरूपणम्	२१-२४
शब्दस्वरूपम्	२१
वर्णात्मकः शब्दः	"
ध्वन्यात्मकः शब्दः	"
वर्णात्मकशब्दे स्फोटरूपशब्दब्रह्मवर्णनम्	"
नादः	२२
बिन्दुः	"

बीजम्	२३
आन्तरः स्फोटः	२४
बहिः स्फोटः	२५
पदस्फोटः	"
वाक्यस्फोटः	२६
स्फोटविरोधिनां मतम्	२७
स्फोटसमर्थनम्	२८-३०
वर्णात्मकशब्दस्य पुनः द्विधा विभागः	
असाधुशब्दः	३०
साधुशब्दः	३१
साधुशब्दस्य जातिगुणक्रियाद्रव्यैश्चतुर्विधत्वम्	३२
जातिरेव पदार्थं इति वादिनां मतम्	"
मुख्यलाक्षणिकव्यञ्जकरूपेण पुनः शब्दस्य त्रिधा विभागः	३३
मुख्यः शब्दः	"
तत्सङ्केतः	"
सङ्केतग्रहः	३३-३४
योगरूढ-रूढ-योगिकभेदेन पुनः शब्दस्य त्रिधा विभागः	३४
योगरूढः	"
रूढः	३५
योगिकः	"
योगेन प्रकृतिशक्तिः	३६
योगेन सुप् प्रत्ययशक्तिः	"
योगेन उपसर्गशक्तिः	"
रूढ्या उणादिप्रत्ययशक्तिः	३७
समासशक्तिः	"
बहुव्रीहिः	"
तत्पुरुषः	"
अव्ययीभावः	"
नम् तत्पुरुषः	"
द्वन्द्वः	"
एकशेषः	"
समाससद्भावे वाचकस्यापि लाक्षणिकत्वम्	३८
योगिकशब्दस्य द्विधा विभागः	"
सिद्धः	"
साध्यः	"
साध्यलक्षणम्	"

पूर्वपदपरिवृत्तिसहः साध्यः	३८
उत्तरपदपरिवृत्तिसहः साध्यः	"
उभयपदपरिवृत्तिसहः साध्यः	"
शब्दवृत्तिषु अभिधावृत्तेः स्वरूपम्	३६
लक्षणास्वरूपम्	४०-४२
रूढ्या लक्षणा	४३
प्रयोजनेन लक्षणा	"
सारोपा लक्षणा	४४
साध्यवसाना लक्षणा	"
गौणी सारोपा लक्षणा	४५
गौणी साध्यवसाना लक्षणा	"
शुद्धा सारोपा लक्षणा	"
शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा	"
शुद्धा उपादानलक्षणा	"
शुद्धा लक्षणलक्षणा	"
'गौरनुबन्धः' इत्यादिपूदाहरणे लक्षणाया अस्वीकारः	४६
व्यङ्ग्यदिशा लक्षणायाः पुनः त्रिधा विभागः	४७
गतव्यङ्ग्या लक्षणा	"
गूढव्यङ्ग्या लक्षणा	"
अगूढव्यङ्ग्या लक्षणा	४८
व्यञ्जनास्वरूपम्	४९
व्यञ्जना प्रस्थापने युवतयः	५०-५१
व्यञ्जनाविरोधे दीर्घदीर्घव्यापारवादिनां मतं तन्निराकरणञ्च	५२
व्यञ्जनाविरोधे अनुमानवादिनां मतं तन्निराकरणञ्च	५३-५४
अर्थस्य व्यञ्जकत्वम्	५५
वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्	"
लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्	५६
व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्	"
अर्थनियामकानां संयोगादीनां वर्णनम्	५७
संयोगः	"
वियोगः	"
विरोधः	"
सहचारिता	५८
सान्निध्यम्	"
देशः	"
सामर्थ्यम्	"

श्रीचित्तिः	५८
लिङ्गम्	"
अर्थः	"
प्रकरणम्	"
कालः	५९
व्यक्तिः	"
अनेकार्थकानां शब्दानां व्यञ्जकत्वम्	६०
अनुकरणशब्दानां व्यञ्जकत्वम्	६१
वाच्यादीनामर्थानां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतवः	"
बोद्धव्यः	६२
वक्ता	"
प्रकृतिः	"
प्रकरणम्	"
काकुः	"
देशः	६३
कालः	"
प्रसिद्धिः	६४
तृतीये किरणे ध्वनिनिर्णयः	६५-१०४
ध्वनिपदनिर्वचनम्	६५
ध्वनिलक्षणम्	"
ध्वनेर्भेदाः	६६
लक्षणामूलः अविवक्षितवाच्यो ध्वनिस्तद्भेदाश्च	"
अर्थान्तरपसङ्क्रान्तः	६६-६७
अर्थान्तरतिरस्कृतः	६८
अभिधामूलो विवक्षितान्तरपरवाच्यो ध्वनिस्तद्भेदाश्च	६९
अलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो रसभावादिध्वनिः	७०
अलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमो वस्त्वलङ्कारध्वनिस्तद्भेदाश्च	"
लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः शब्दशक्तिभूस्तद्भेदाश्च	७१
अलङ्कारध्वनिः	७१-७२
वस्तुध्वनिः	७३
लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः अर्थशक्तिभूस्तद्भेदाश्च	"
अर्थशक्तिभूः स्वतःसम्भवी तद्भेदाश्च	७४
स्वतःसंभविना वस्तुना वस्तु	७५
" " " अलङ्कारः	"
" " " अलङ्कारेण वस्तु	७६
" " " अलङ्कारेण अलङ्कारः	"
" " " "	"

अर्थशक्तिभूः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नस्तद्भेदाश्च	७६
कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नेन वस्तुना वस्तु	"
" " वस्तुना वस्तु	"
" " वस्तुना अलङ्कारः	७७
" " अलङ्कारेण वस्तु	७७
" " अलङ्कारेण अलङ्कारः	७८
अर्थशक्तिभूः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नः	"
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नेन वस्तुना वस्तु	"
" " वस्तुना अलङ्कारः	७९
" " अलङ्कारेण वस्तु	"
" " अलङ्कारेण अलङ्कारः	८०
शब्दार्थोभयशक्तिभूध्वनिः	८०
पदादिगतत्वेन ध्वनेः पुनर्विभागः	८१
वाक्ये ध्वनिः	८२-८५
पदे ध्वनिः	८६-८८
प्रबन्धे ध्वनिः	८८
अलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमध्वनेः पदांशादिगतत्वेन विभागः	८८
पदांशगतः	"
वर्णगतः	"
रचनागतः	"
प्रबन्धगतः	८९
ध्वनेरेकपञ्चाशद्भेदाः	९०-९६
पदांशरचनावर्णप्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकताया उदाहरणानि	९०-९६
ध्वनेरेकपञ्चाशद्भेदानां एकैकं एकपञ्चाशता गुणैर्न (५१ × ५१)	९७
= २६०१ भेदाः	९७
२६०१ भेदानां त्रिरूपेण सङ्करेण एकरूपया संसृष्ट्या च चतुर्गुणे कृते	९७
ध्वनेः (२६०१ × ४) = १०४०४ भेदाः	९७
मिश्राणां १०४०४ भेदानां शुद्धैः ५१ ध्वनिभेदैः योजने ध्वनेः	९७
(१०४०४ + ५१) = १०४५५ भेदाः	९८
त्रिरूपः सङ्करः	९८
संशयास्पदतारूपसङ्करस्योदाहरणम्	९९
अनुग्राह्यानुग्राहकरूपसङ्करस्योदाहरणम्	१००
एकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसङ्करस्योदाहरणम्	"
संसृष्टेरुदाहरणम्	१०१-१०३
ध्वननानुध्वनेः काव्यस्योत्तमोत्तमत्वसंस्थापनम्	१०४

चतुर्थे किरणे गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयः	१०५-११६
गुणीभूतपदनिर्वचनम्	१०५
व्यङ्ग्यस्य अर्धेशिष्ट्ये गुणीभावः	"
व्यङ्ग्यस्य वैशिष्ट्येऽपि उपाधिवशात् गुणीभावः	"
अर्धेशिष्ट्ये एकरूपत्वात् भेदाभावः	१०६
व्यङ्ग्यस्य वैशिष्ट्येऽपि उपाधिवशात् गौणतायां गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य	
अष्टौ भेदाः	१०६
स्फुटम्	१०६-१०७
अपराङ्गम्	१०८
वाच्यपोषकम्	१०८=११०
कण्टगम्यम्	१११
सन्दिग्धप्राधान्यम्	"
तुल्यप्राधान्यम्	११२
काकुगम्यम्	११३
अमनोज्ञम्	"
१०४५५ ध्वनिभेदानां अष्टभिः गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदैः सह गुणाने	
(१०४५५ × ८) = ८३६४० भेदाः	११४-१५
एभिः ८३६४० भेदैः सह गुणीभूतव्यङ्ग्याष्टभेदानां एकरूपया संसृष्ट्या	
सामान्यतएकरूपेण सङ्क्षरेण च द्विधा मेलनात् गुणाने कृते (८३६४० ×	
२) = १६७२८० भेदाः	११५-११६
पञ्चमे किरणे रसभावस्तद्भेदनिरूपणम्	११७-२३६
रसज्ञापकं भरतमुनिसूत्रम्	११७
तद्विवरणम्	११८-११९
विभावस्य विभागः	१२०
आलम्बनविभावः	"
उद्दीपनविभावः	"
स्थायिनः रसीभावः	१२०-१२१
स्थायीभावः	१२१-१२२
स्थायिनो भेदाः	१२२
रससंख्याविषये विभिन्नानि मतानि	१२३
अष्टौ रसाः	"
शान्तोऽपि नवमो रसः	"
भोजराजमते एकादश रसाः	"
रतिः	१२४
रतिभेदाः	"
प्रीतिः	१२५

मैत्री	१२५
सौहार्दम्	१२६
भावः	१२७
रतेः पाकः	१२८
रतेः प्रथमः पाकः भावः	"
रतेः चरमः पाकः महारागः	"
रसस्वरूपम्	१२९
रसस्य आनन्दधर्मत्वात् ऐक्यम्	१३०
रसस्य उपाधिभेदात् नानात्वम्	"
रसस्य प्रकारान्तरेण पुनः विभागः	१३१
प्राकृतः रसः	"
अप्राकृतः रसः	१३२
रसाभासः	१३३-१३४
रसस्यानुकार्यगतत्वनिराकरणम्	१३५
रसस्यानुकर्तृगतत्वनिराकरणम्	"
रसस्य सामाजिकगतत्वसंस्थापनम्	१३६
सर्वरसेषु अद्भुतातिशयस्फूर्तिरिति प्रतिपादनम्	१३७
सर्वरसेषु सर्वचमत्कारग्राहकस्यैकस्यैवानन्दस्यानुभवः	१३८
नाट्यरसानां विवेचनम्	१३९
वीरः	१३९-१४०
करुणः	१४१
अद्भुतः	"
हासस्तस्य भेदाश्च	१४२
स्मितम्	१४३
हासः	१४३
प्रहासः	"
भयानकः	"
बीभत्सः	१४४
रौद्रः	१४५
शान्तः	१४६-१४७
वात्सल्यम्	१४८
प्रेमरसः	१४८-१४९
भक्तिरसः	१५०
शृङ्गाररसस्तद्भेदाश्च	१५१
सम्भोगः	१५२
विप्रलम्भस्तद्भेदाश्च	१५३

पूर्वरागः	१५४
तस्य दश अवस्थाः	१५५
विरहः	"
मानस्तद्भेदाश्च	"
ईर्ष्यामानः	"
प्रणयमानः	"
प्रवासः	१५६
शापः	"
सम्भोगशृङ्गारे चेष्टाः	"
परस्परावलोकम्	"
परस्पराधरपानम्	"
परस्परचुम्बनम्	१५७
परस्परनखक्षतानि	१५८
परस्परदशनक्षतम्	"
नीवीमोक्षः	"
वनविहारः	१५९
जलविहारः	१६०
मधुपानम्	"
पूर्वरागस्य भेदास्तेषामुदाहरणानि च	१६१
स्वप्नद्वारा पूर्वरागः	"
श्रवणद्वारा पूर्वरागः	१६२
चित्तदर्शनद्वारा पूर्वरागः	"
साक्षाद्दर्शनद्वारा पूर्वरागः	"
पूर्वरागस्य पूर्वोक्तानां दशावस्थानां क्रमशः उदाहरणानि	"
अभिलाषः	"
चिन्तनम्	१६३
गुणकीर्तनम्	"
उद्वेगः	"
प्रलापः	१६४
उन्मादः	"
व्याधिः	१६५
जडता	"
मरणम्	"
प्रकृतिभेदेन पूर्वरागस्य पुनश्चतुर्धा विभागः	१६६
तैलः	"
कौमुभः	"

माञ्जिष्ठः	१६६
हारिद्रः	"
विरहस्य भेदा उदाहरणानि च	१६७
भावी विरहः	"
भवन् विरहः	"
भूतो विरहः	"
प्रणयमानस्योदाहरणम्	१६८
ईर्ष्यामानस्योदाहरणम्	"
प्रवासस्योदाहरणम्	"
शृङ्गाररसस्य आलम्बनविभावः नायकः	१६९
नायकस्य लक्षणम्	
नायकस्य गुणाः	१७०
नायकस्य भेदाः	"
धीरोदात्तः	१७१
धीरोद्धतः	"
धीरप्रशान्तः	"
धीरललितः	"
एतेषां चतुर्णां नायकानां पुनः प्रत्येकं चतुर्धा विभागः	"
अनुकूलः	१७२
दक्षिणः	"
शठः	"
धृष्टः	"
पोडशविध (४ × ४) = १६ नायकानां उत्तममध्यमाधमभेदेन पुनः	"
(१६ × ३) = ४८ भेदाः	"
४८ विधानां नायकानां दिव्य, दिव्यादिव्य, अदिव्येति त्रिविधविभागेन	"
पुनः (४८ × ३) = १४४ भेदाः	"
श्रीकृष्णस्य सर्वनायकाधीशत्वसंस्थापनम्	१७३
श्रीकृष्णस्यानुकूललक्षणनायकत्वम्	"
दक्षिणनायकत्वम्	१७४
धृष्टनायकत्वम्	"
शठनायकत्वम्	१७५
नायकस्य सहायाः	"
सखा	"
प्रियसखा	"
नर्मसखा	"
प्रियनर्मसखा	१७६

नायकस्य कृता	१७६
निसृष्टार्थः	"
मितार्थः	"
सन्देशहारकः	"
नायकस्य सत्त्वजा गुणा.	१७७
शोभा	"
विलासः	१७८
माधुर्यम्	"
शाम्भीर्यम्	"
धैर्यम्	१७९
तेजः	"
श्रीदार्यम्	१८०
ललितम्	"
शृङ्गाररसस्य आलम्बनविभावः नायिका	
नायिका भेदाः	१८१
स्वीया नायिका, तद्भेदाश्च	"
स्वीया मुग्धा	"
स्वीया मध्या	"
स्वीया प्रगल्भा	"
केवलं मध्या प्रगल्भानायिकयोरेव धीरा, अधीरा, धीराधीरेति भेदैः	
(२ × ३) = भेदाः	"
तयोः पुनः कनिष्ठज्येष्ठरूपाभ्यां (६ × २) = १२ भेदाः	"
मुग्धायाः एकरूपत्वेन स्वीयायाः नायिकायाः (१ + १२) = १३ भेदाः	१८२
परकीया नायिका, तद्भेदाश्च परकीयाया नायिकाया अपि अनेनैव	
प्रकारेण १३ भेदाः	"
स्वीयापरकीयानायिकयोः (१३ + १३) भेदानां परस्परं मेलने	
नायिकायाः २६ भेदाः	"
२६ नायिकानां प्रत्येकम् अष्टाभिरवस्थाभिः भेदे गुणनेकृते (२६ × ८)	
= २०८ भेदाः	"
कन्या नायिका, तद्भेदाश्च	"
ज्येष्ठा	"
कनिष्ठा	"
अत्यन्तमृद्वी	"
मध्यमृद्वी	"
कन्यानायिकायाः चतुर्णां भेदानां स्वकीयापरकीयानायिकयोः २०८	
भेदैः सह योजने (४ + २०८) = २१२ भेदाः	"

कन्यास्वीयापरकीयेतितिसूरां नायिकानां अत्युत्तमा, उत्तमा, मध्येति प्रकृतिभेदेन (२१२ × ३) = ६३६ भेदाः	१८२
एतासां पुनः सिद्धा, सुसिद्धा, नित्यसिद्धेति त्रिधा विभागे (६३६ × ३) = १९०८ नायिकानां भेदाः	"
स्वीयानायिकालक्षणम्	१८३
परकीयानायिकालक्षणम्	"
कन्यानायिकालक्षणम्	"
मुग्धालक्षणम्, तद्भेदाश्च	"
नवयौवनमुग्धा	१८४
नवमदनविकारा मुग्धा	"
मानेमूढः मुग्धा	१८५
सुरतपराङ्मुखी मुग्धा	"
सन्नपा मुग्धा	"
मध्यानायिकालक्षणम् तद्भेदाश्च	"
मध्यमसमुदीर्णयौवना	"
नीचैर्ब्रीडावती	१८६
हर्षप्रगल्भा	"
निभूतवैदग्ध्या	१८७
प्रगल्भाया नायिकालक्षणम् तद्भेदाश्च	"
तरुणी	"
मदनमदान्धा	"
रतिरणकुशला	१८८
मध्याप्रगल्भयोर्धोरादिभेदानामुदाहरणानि	
धीरा मध्या	१८९
धीराधीरा मध्या	"
अधीरा मध्या	१९०
धीरा प्रगल्भा	१९१
धीराधीरा प्रगल्भा	"
अधीरा प्रगल्भा	१९२
आसां ज्येष्ठकनिष्ठत्वभावस्य उदाहरणम्	१९३
मिश्रभावात् मुग्धामध्याप्रगल्भानायिकानां पुनः नव भेदाः	"
आदिमुग्धा	१९४
मध्यमुग्धा	"
अन्तिम मुग्धा	१९५
आदिमध्या	१९६
मध्यमध्या	"

अन्तिममध्या	१६३
आदिप्रगल्भा	१६४
मध्यप्रगल्भा	"
अन्तिम प्रगल्भा	"
विरहोत्कण्ठितादिक्रमेण नायिकायाः अष्टौ भेदाः	"
विरहोत्कण्ठिता	"
अभिसारिका	१६५
खण्डिता	"
विप्रलब्धा	१६६
कलहान्तरिता	"
वासकसङ्गिका	"
प्रोषितभर्तृका	१६७
स्वाधीनभर्तृका	"
नायिकानां सत्त्वजाः अष्टाविंशतिसंख्यका अलङ्काराः	१६८
भावः	१६९
हावः	२००
हेला	"
शोभा	२०१
कान्ति	"
दीप्तिः	"
माधुर्यम्	२०२
प्रगल्भता	"
औदार्यम्	"
धैर्यम्	"
लीला	"
विलासः	२०३
विच्छित्तिः	२०४
विव्वोकः	"
किलकिञ्चित्तम्	"
मोह्टायितम्	२०५
कुह्टमितम्	२०६
विभ्रमः	२०७
ललितम्	"
मदः	"
विकृतम्	"
तपनम्	२०८

मीगध्यम्	२०८
विक्षेपः	२०९
कुतूहलम्	"
हसितम्	"
चकितम्	"
केलिः	२१०
अष्टविंशत्यलङ्काराणां प्रत्येकं सप्तविंशत्यलङ्कारैः सहयोगे	"
अन्योऽन्यगुणिता ७५६ नायिकानाम् अलङ्काराः	"
नायिकानां इङ्गितानि	२११
कन्येङ्गितानि	"
मध्येङ्गितानि	२१२
प्रगल्भेङ्गितानि	२१२-१३
नायिकायाः सखी विभागः	
सखीलक्षणम्	२१४
प्रियसखी	"
नमसखी	"
प्रियनभसखी	"
सखीनां कर्माणि	२१५
दूतीभावः	"
निसृष्टार्था दूती	"
मितार्था दूती	"
सन्देशहारिका दूती	"
परिजनभावः	"
उपदेष्टृता	"
गर्हकत्वम्	"
शृङ्गाररसस्योद्दीपनविभावः	२१५-२१६
शृङ्गाररसस्यानुभावाः	२१६
नायिकानामलङ्काराणाम्, इङ्गितानाञ्च अनुभावत्वम्	२१७
सात्त्विकानानुभावत्वम्	"
अष्टौ सात्त्विकाः	"
स्तम्भः	"
स्वेदः	"
रोमाञ्चः	"
स्वरभेदः	"
वेपथुः	"
वैवर्ण्यम्	"
अश्रु	"

प्रलयः	२१७
त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः	२१८
एषां लक्षणानि	"
निर्वेदः	"
ग्लानिः	"
शङ्का	"
मदः	"
असूया	"
श्रमः	"
दैन्यम्	"
चिन्ता	२१९
मोहः	"
स्मृतिः	"
धृतिः	"
व्रीडा	"
चपलता	"
हर्षः	"
आवेगः	"
जडता	"
विषादः	"
श्रीत्सुक्यम्	"
गर्वः	"
निद्रा	"
अपस्मारः	"
विमर्षः	"
सुप्तिः	"
अमर्षः	"
अबहिर्हृत्वा	"
उग्रता	"
उन्मादः	"
व्याधिः	"
मतिः	"
वितर्कः	"
मरणम्	"
त्रासः	"
अपस्मारनिर्वेदमरणरहिताः त्रिंशत्शृङ्गारे व्यभिचारिणः	२२०

व्यभिचारिभावोदयः	२२०
व्यभिचारिभावप्रशमः	"
व्यभिचारिभावशाबल्यम्	"
व्यभिचारिभावसन्धिः	"
भावोदयभावप्रशमभावशाबल्यभावसन्धीनां परस्परं संमिश्रणेन	
षोडशधा अपरं भावशाबल्यम्	२२१
तस्य प्रस्तारदर्शनम्	२२१-२२२
शृङ्गारे शुद्धानां त्रिशद्व्यभिचारिभावानां क्रमश उदाहरणानि	२२२-२२६
व्यभिचारिभावानाङ्गाङ्गिभावे उदाहरणानि	२२६-२२७
भावोदयस्योदाहरणम्	२२७
भावप्रशमस्योदाहरणम्	"
भावशाबल्यस्योदाहरणम्	"
भावसन्धेरुदाहरणम्	"
स्वयं व्यङ्ग्यधानां भावानामपि भावान्तरव्यञ्जकत्वे उदाहरणानि	२२८
षोडशविधानां शाबल्यानामुदाहरणानि	"
उदयप्रशमशबलता सन्धिक्रमेण मिथः शाबल्यानामुदाहरणानि	"
शबलता उदयप्रशमसन्धिक्रमेण मिथः शाबल्योदाहरणम्	"
प्र० श० उ० स० क्रमेण शाबल्यम्	२२९
प्र० उ० श० स० क्रमेण शाबल्यम्	२३०
स० उ० प्र० श० क्रमेण शाबल्यम्	"
स० प्र० उ० श० क्रमेण शाबल्यम्	"
प्र० उ० स० श० क्रमेण शाबल्यम्	२३१
उ० प्र० स० श० क्रमेण शाबल्यम्	"
उ० श० स० प्र० क्रमेण शाबल्यम्	२३२
स० उ० श० प्र० क्रमेण शाबल्यम्	"
श० स० उ० प्र० क्रमेण शाबल्यम्	२३३
स० श० उ० प्र० क्रमेण शाबल्यम्	"
स० श० प्र० उ० क्रमेण शाबल्यम्	"
श० स० प्र० उ० क्रमेण शाबल्यम्	२३४
प्र० स० श० उ० क्रमेण शाबल्यम्	"
श० प्र० स० उ० क्रमेण शाबल्यम्	२३५
व्यभिचारिभावानां नायिकायाः अलङ्कारैः सह साङ्ख्यं तस्य सोदाहरणं	
विवेचनञ्च	२३५-२३६
षष्ठे किरणे गुणविवेचनम्	२३७-२४८
गुणस्य लक्षणम्	२३७
वर्णानां गुणव्यञ्जकत्वम्	१३८

अलङ्काराणां शब्दार्थधर्मत्वप्रतिपादनम्	२३८
गुणदोषाणां रसधर्मत्वप्रतिपादनम्	२३९
गुणविषयकवामनमतखण्डनम्	२४०
गुणानां भेदाः — माधुर्यं, ओजः, प्रसादः	२४१
वामनोक्तेषु दशगुणेषु केवलं सप्तगुणानां लक्षणानि	२४२
अर्थव्यक्तिः	"
उदारत्वम्	"
श्लेषः	"
समता	"
कान्तिः	"
प्रौढिः	"
समाधिः	"
वामनोक्तानां गुणानां निराकरणम्	२४२
अर्थव्यक्तिः प्रसादेऽन्तर्भावः	"
प्रौढि वैचित्र्यं, न तु गुणः	"
समता दोषः, न तु गुणः	२४३
कान्तेः माधुर्येऽन्तर्भावः	"
श्लेषसमाध्युदारतानां ओजसि अन्तर्भावः	"
स्वाभिमतेषु त्रिषु गुणेषु माधुर्यगुणस्य लक्षणम्	२४४
ओजोगुणस्य लक्षणम्	"
प्रसादगुणस्य लक्षणम्	"
वर्णानां रचनायाश्च गुणव्यञ्जकता	"
माधुर्यगुणव्यञ्जका वर्णाः	२४५
माधुर्यबहुलत्वेऽपि कदाचन गौडीया रीतिः	"
ओजोगुणव्यञ्जकाः वर्णाः	"
मध्योजस्त्वम्	२४७
गाढबन्धः	"
प्रसादगुणस्य सर्वरसोपयुक्तत्वात् केवलं रचना एव तद्व्यञ्जिका	२४८
गुणरचनयोः वक्त्राद्यधीनत्वम्	"
सप्तमे क्रिये शब्दालङ्कारनिर्णयः	२४९-२७८
वक्रोक्तिः	२४९
श्लेषेण वक्रोक्तिः	"
अभङ्गश्लेषेण वक्रोक्तिः	"
सभङ्गश्लेषेण वक्रोक्तिः	२५०
काव्या वक्रोक्तिः	"
अनुप्रासः	"

छेकानुप्रासः	२५१
उपनागरः छेकानुप्रासः	"
वृत्त्यनुप्रासः	"
एकस्यानेकधावृत्तिः	"
अनेकस्यानेकधावृत्तिः	२५२
माधुर्यानुकूलो वृत्त्यनुप्रासः	"
ओजोऽनुकूलो वृत्त्यनुप्रासः	"
लाटानुप्रासः	२५३
पदांशस्य लाटानुप्रासः	"
एकपदस्य लाटानुप्रासः	"
पदानां लाटानुप्रासः	"
समासे नाम्नः लाटानुप्रासः	"
असमासे नाम्नः लाटानुप्रासः	"
समासासमासयोर्नाम्नः लाटानुप्रासः	"
	२५४
यमकम्	२५५
पादजत्वेन नवधा यमकः	
अर्धश्लोकयोश्चावृत्त्या पुनः यमकस्य द्विधा विभागः	"
यमकस्य विशतिर्भेदाः	"
यमकस्य त्रिशद् भेदाः	"
यमकस्य पुनः चत्वारिंशद् भेदाः	"
तेषामुदाहरणानि	२५६-२६१
आद्यन्तमध्यभेदेन पुनः यमकभेदगणना	२६२
तेषां क्रमशः उदाहरणानि	२६२-२६४
	२६५
श्लेषः	
शब्दश्लेषः	"
प्रकृतिश्लेषः	२६६
लिङ्गश्लेषः	"
वचनश्लेषः	"
वर्णश्लेषः	"
प्रत्ययश्लेषः	"
विभक्तिश्लेषः	"
भाषाश्लेषः	"
पदश्लेषः	२६७
शब्दश्लेषार्थश्लेषयोर्भेदप्रतिपादनम्	"
अर्थश्लेषः	"
चित्रम्	२६८

नीरसं चित्रम्	२६६
भगवद्विषयं चित्रं किञ्चित् सरसम्	"
चित्रमेवाः	"
प्रतिलोमानुलोमपादः	२६८
प्रतिलोमानुलोमश्लोकः	२६८-२६९
महासर्वतो भद्रम्	२७०
सर्वतोभद्रम्	"
छत्रबन्धः	२७१
खड्गबन्धः	"
मुरजबन्धः	२७२
पताकाबन्धः	"
गदाबन्धः	"
पद्मबन्धः	२७३
शाङ्गबन्धः	२७४
एकाक्षरपादः	२७५
एकाक्षरः	२७६
सिंहावलोकश्लोकान्तरगर्भः	"
पुनरुक्तवदामासः	"
शब्दनिष्ठः	"
शब्दार्थोभयनिष्ठः	२७७-२७८
अष्टमे किरणे अर्थलिङ्गानिर्णयः	२७९-३५०
उपमा	२७९
उपमायाः द्वैविध्यम्, पूर्णा लुप्ता च	"
पूर्णोपमायाः षड्विधत्वम्	"
श्रीति पूर्णोपमा	२८०
श्रीती तद्धितगा पूर्णोपमा	"
श्रीती वाक्यगा पूर्णोपमा	"
श्रीती समासगा पूर्णोपमा	"
अर्थी तद्धितगा पूर्णोपमा	"
अर्थी वाक्यगा पूर्णोपमा	"
अर्थी समासगा पूर्णोपमा	"
लुप्तोपमायास्त्रैविध्यम्, धर्मलुप्ता, इवादिलुप्ता, उपमानलुप्ता	"
धर्मलुप्तायाः षड्विधत्वम्	२८१
धर्मलोपेवाक्यगा श्रीती	"
धर्मलोपे समासगा श्रीती	"

धर्मलोपे तद्धितगा आर्थी	२८१
धर्मलोपे वाक्यगा आर्थी	"
धर्मलोपे समासगा आर्थी	"
इवादिलुप्तायाः सप्तविधत्वम्	"
कर्मकृते क्यचि इवादिलुप्ता	"
आधारकृते क्यचि इवादिलुप्ता	"
कर्तृकृते णमि इवादिलुप्ता	"
कर्मकृते णमुलि इवादिलुप्ता	"
क्यङि इवादिलुप्ता	"
क्वपि इवादिलुप्ता	"
समासे इवादिलुप्ता	"
उपमानलुप्ताया द्वैविध्यम्	"
वाक्ये उपमानलुप्ता	"
समासे उपमानलुप्ता	"
धर्मोपमानलुप्तायाः द्वैविध्यम्	"
वाक्ये धर्मोपमानलुप्ता	"
समासे धर्मोपमानलुप्ता	"
धर्मववादिलुप्तायाः द्वैविध्यम्	"
क्वपि धर्मववादिलुप्ता	"
समासे धर्मववादिलुप्ता	"
उपमेयलुप्ता	२८२
धर्मोपमेयलुप्ता	"
त्रिलुप्ता केवलं समासगा	"
एतेषां क्रमशः उदाहरणानि	२८२-२८६
मालोपमा	२८६
धर्मैकरूप्ये मालोपमा	" २८७
वैरूप्ये मालोपमा	"
रसनोपमा	"
अभिन्नधर्मा रसनोपमा	"
भिन्नधर्मा रसनोपमा	"
अनन्वयोपमा	"
उपमेयोपमा अथवा अन्योन्योपमा	"
अपरा उपमेयोपमा	२८८
असम्भावोपमा	"
उत्प्रेक्षा	२८९
सन्नेहः	२९०

रूपकम्	२६१
समस्तवस्तु विषयं रूपकम्	२६२
एकदेशविवृति रूपकम्	"
आरोपविषयाभावे अन्यप्रकारं रूपकम्	२६३
प्रसङ्ग रूपकम्	"
निःसङ्ग रूपकम्	२६४
मालारूपकम्	"
परम्परितरूपकम्	२६४-२६५
रसनारूपकम्	२६६
अपह्नुतिः	"
अर्थश्लेषः	२६७
समासोक्तिः	२६८
निदर्शना	२६९
अन्या निदर्शना	३००
अप्रस्तुतप्रशंसनम्	"
कार्ये प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य कारणस्य प्रशंसनम्	३०१
कारणे प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य कार्यस्य प्रशंसनम्	"
सामान्ये प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य विशेषस्य प्रशंसनम्	३०२
विशेषे प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य सामान्यस्य प्रशंसनम्	"
तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसनम्	"
श्लेषेण	"
समासोक्तिरूपेण	३०३
सादृश्यरूपेण	"
प्रतीयमानार्थस्यारोपानारोपाभ्यां पुनः अप्रस्तुतप्रशंसायाः द्विविध्यम्	"
अतिशयोक्तिः	३०४
उपमेयस्य निगरणे प्रथमा अतिशयोक्तिः	"
प्रकृतस्य अन्यदेव निरूपणे द्वितीया अतिशयोक्तिः	३०५
यद्यर्थकल्पनायां तृतीया अतिशयोक्तिः	"
कार्यकारणयोर्विपर्यये चतुर्थी अतिशयोक्तिः	"
प्रतिवस्तूपमा	२०६
दृष्टान्तः	"
साधर्म्येन दृष्टान्तः	"
वैधर्म्येन दृष्टान्तः	३०७
दीपकम्	"
मालादीपकम्	"
तुल्ययोगिता	"

व्यतिरेकः	३०८
द्वयोः उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षयोः उक्तौ व्यतिरेकः	३०९
द्वयोरनुक्तौ व्यतिरेकः	३१०
इवादिशब्दप्रतिपाद्ये औपम्ये व्यतिरेकः	"
तुल्यार्थवर्तिना अर्थप्रतिपाद्ये औपम्ये व्यतिरेकः	"
शब्दानां श्लेषे व्यतिरेकः	३११
आक्षेपः	"
विभावना	३१२
विशेषोक्तिः	"
उक्तनिमित्ता	३१३
अनुक्तनिमित्ता	"
अचिन्त्यनिमित्ता	"
यथासंख्यम्	"
अर्थान्तरन्यासः	३१४
साधर्म्यात् समर्थने अर्थान्तरन्यासः	"
वैधर्म्यात् समर्थने अर्थान्तरन्यासः	"
विरोधाभासः	३१५
जातेर्जात्या	"
जातेर्गुणेन	"
जातेः क्रियया	"
जातेः द्रव्येन	३१६
गुणस्य गुणेन	"
गुणस्य क्रियया	"
गुणस्य द्रव्येन	"
क्रियायाः क्रियया	"
क्रियायाः द्रव्येण	"
द्रव्यस्य द्रव्येण	"
स्वभावोक्तिः	३१७
व्याजस्तुतिः	"
सहोक्तिः	३१८
विनोक्तिः	११९
परिवृत्तिः	"
भाविकम्	३२०
काव्यलिङ्गम्	"
पर्यायोक्तम्	३२१
उदात्तम्	३२२-३२३

समुच्चयः	३२२-३२३
अपरः समुच्चयः	३२३
पर्यायः	३२४
अन्यः पर्यायः	३२५
प्रतीपम्	३२७
व्याजोक्तिः	३२८
परिसंख्या	३२८-३२९
कारणमाला	३३०
अन्योऽन्यम्	"
उत्तरम्	३३०-३३१
सूक्ष्मः	३३१
सारः	"
असङ्गतिः	३३२
समाधिः	"
समम्	३३३
विषमः	"
अधिकम्	३३४
प्रत्यनीकम्	३३५
मीलितम्	"
एकावली	"
स्मरणम्	३३६
भ्रान्तिमान्	"
अनुमानम्	३३७
परिहरः	"
सामान्यम्	३३८
विशेषः	"
तद्गुणः	३३९
अतद्गुणः	३४०
व्याघातः	"
संसृष्टिः	"
सङ्करः	३४१
अङ्गाङ्गिभावः सङ्करः	"
अनिश्चयाख्यः सङ्करः	३४२
एकपदविषयी सङ्करः	३४३
अलङ्काराणामन्योऽन्यं संसृष्ट्या सङ्करेण च भेदगणना	३४४
रसालङ्काराः	"
अलङ्काराणां दोषाः	३४५
अनुप्रासे दोषः	"
यगन्ते दोषः	"
उपमायां दोषः	३४६-३४८

उत्प्रेक्षायां दोषः	३४८-३५०
नवमे किरणे रीतिनिरूपणम्	३५१-३५६
रीतिलक्षणम्	३५१
रीतेर्भेदाः	"
वैदर्भी रीतिः	"
पाकः	३५३
रसालपाकः	"
वार्ताक्रपाकः	"
वैदर्भी रीत्याः सहायानां पाकछन्दसां निर्देशः	"
पाञ्चाली रीतिः	३५४
गोडी रीतिः	३५५
लाटी रीतिः	३५६
दशमे किरणे दोषनिरूपणम्	३५७-३८४
दोषलक्षणम्	३५७
तस्य द्विविध्यम्	३५८
यावदास्वादापकर्षको दोषः	"
यत्किञ्चिदास्वादापकर्षको दोषः	"
दोषाणां पुनश्चतुर्धा विभागः	"
प्रबोधोपाः	"
पदे श्रवणकठोरः (श्रुतिकटुः)	३५९
पदे असंस्कृतः (च्युतसंस्कृतिः)	"
असमर्थः	"
अप्रयुक्तः	"
निहतार्थः	"
व्यर्थः	३६०
अवाचकः	"
अनुचितार्थः	"
ग्राम्यः	३६१
अप्रतीतः	"
अश्लीलः	"
ब्रीडादायी अश्लीलः	"
जुगुप्साकरः अश्लीलः	३६२
अमङ्गलदायी अश्लीलः	"
सन्दिग्धः	"
नेयार्थः	३६३
क्लिष्टः	"
अविमृष्टविधेयांशः	३६३-३६४
विरुद्धमतिकृत्	३६५
समासगतपददोषाणां निर्देशः	३६६
वाक्यदोषः	
श्रुतिकटुः	३६७

अप्रयुक्तः	"
निहतार्थः	"
अवाचकः	"
अनुचितार्थः	३६८
ग्राम्यः	"
अप्रतीतः	"
अश्लीलः	३६९
सन्दिग्धः	"
नेयार्थः	३७०
क्लिष्टः	"
अविमृष्टविधेयांशः	३७०
यत्तदोः सम्बन्धविमर्शः	३७१-३७२
विरुद्धमतिकृत्	३७३
पदांशे दोषाः	३७३
पदांशे श्रुतिकटुः	"
निहतार्थः	३७४
व्यर्थः	"
अवाचकः	"
अश्लीलः	"
वाक्येऽन्ये दोषाः, तेषां परिगणनम्	३७५
प्रतिलोमाक्षरः	३७६
आहतनष्टविसर्गः	"
संहिताहीनः (विसन्धिः)	"
हतवृत्तः	३७७
हीनपदम्	"
अधिकपदम्	३७८
कथितपदम्	"
पतत्प्रकर्षः	"
समात्तपुनरात्तः	"
अभवन्मतयोगः (नश्यन्मतयोगः)	"
सङ्कीर्णः	३७९
अर्धान्तरैकवाचकः	३८०
अनभिहितार्थः (अनभिहितवाच्यः)	"
प्रसिद्धिहतः (प्रसिद्धिधृतः)	"
अपदस्थ (अस्थानस्थ) पदम्	३८१
अपदस्थ (अस्थानस्थ) समासः	"
गर्भितः	३८२
भग्नक्रमः (भग्नप्रक्रमः)	"
कथितपदस्य अदोषताया निदर्शनानि	३८३
अक्रमः	"
अमतपरार्थः	३८४

श्रीश्रीकविकर्णपुरगोस्वामिकृतः
अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवन्दानन्दानन्दाय नमः

यत्पारम्भे स्वामीष्टदेवतानामगुणभीर्त्तनात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्वन् यत्प्रकारो यत्प्रस्य
 निर्विघ्नां परिसमाप्रिमोक्षस्ते ।

स्नानन्दरमसुदृशः कृष्णधेतव्यविग्रहो जयति ।

आपासरमपि कृपया सुधया स्रपयास्वभूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

अहेनप्रकटीकृता नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो

नित्यानन्दमखः सनातनगतिः श्रीरूपहृतुकेतनः ।

लक्ष्मीप्राणपतिर्गदाधररसोक्तामी जगन्नाथभूः

माङ्गीपाङ्गमपादितः स दयतां देवः शचीनन्दनः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विजयतेतत्तम् ।

कृतावासाभ्यासा हृदयकमले प्रोक्षितमले

गिरां खारे पारेजडिमगहने देवभवने ।

पुनानाऽशा भासा नियतशुचिना मोहमलिनाः

खदाऽन्नाता माता निखिलजगतां काऽपि रमताम् ॥

मेघश्यामोऽव-नरक-शमो प्रेममाधुर्यरामो

दीप्यमानादृतसुललिताकारधिकाारिकामः ।

- (I) 'श्रीश्रीगौरविधुर्जयति' इति (ग) (ज) पुस्तकयोः, 'श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः' इति (ख) पुस्तके,
 'श्रीश्रीकृष्णधेतव्यविग्रहाय नमः' इति (ङ) पुस्तके ।

स जयति येन प्रभवति दृशि सुदृशां व्यञ्जनावृत्तिः ।

अतिशयितपदपदार्थो ध्वनिरिव सुरलीध्वनिर्भुरागतेः (क) ॥ २

जयतिरत्नाकर्म्मकः सर्वोत्कर्षवचनः, तेन नमस्कारो व्यज्यते, स्वापकर्ष-
बोधानुकूलव्यापारविशेषो नमस्कार इति न्यायात् । सर्वोत्कर्षं दर्शयति—
पदं वैकुण्ठादिस्थानं, पदार्थो वस्तुभूतो ब्रह्मानन्दः, ताभ्यामप्यतिशयो,
तत्र तत्रापि दुर्लभ इत्यर्थः । तत्र बीजमाह—येनेत्यादि—येन हेतुभूतेन
सुदृशां गोपाङ्गनानां दृशि नेत्रे व्यञ्जना विगताञ्जना वृत्तिः प्रभवति,
आनन्दाशुधीतत्वात् ।

अथ सोऽयं कविमुकुटमणिः श्रीकण्ठपूरगोस्वामी स्वकृतश्लोकानां स्वयमेव टीकामाह
(२)—प्रत्यारम्भ इति । प्रत्यकारः स्वयमेव सङ्कृतप्रत्यय्य समाप्तिर्निविष्टा भवत्विच्छतो
त्यर्थः । चतन्यनामा विग्रहश्चेत्यविग्रहः, कथम्भूतः ? कणाः श्रीकणाभिन्नः । स जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । खोयो यो भजनानन्दरसस्तत्र स्वयमेव सद्यः । यो भूमौ तिष्ठन्
‘पामरपर्यन्त’ सुधया स्तपयाच्चकार निमज्जयति स्म (३) ॥ १ ॥

भक्तासक्तः शमनशमनाच्चमत्तुकारकारी

वंशोधारो भवतु शरणं रावणारिर्हरिर्वा ।

समाधिसिद्धस्य मुज्जन्नो मनाङ्गनारायणस्यान्वयलब्धजन्मना ।

निधीयतेऽलङ्कृतिकौस्तुभोपरि प्रागल्भासुग्धेन हि मौक्तिकावली ।

प्रवाचां प्राचां सरणिमनुसृत्य कृतकृत्या भवेयमिति ।

त्वयति मम मतिर्नु यत्तन्मकोऽपि वावदूको जातः ॥

(क) नमस्कारश्लोकेनेतेन ग्रन्थार्थोऽपि मनाक् दर्शितः । अतिशयितौ स्वमहिम्ना न्यग्-
भावितौ पदपदार्थौ येनेति वाक्यमेवोभयत्र वरम्, ‘अतिशयितपुरासुरप्रभाव’मित्यादिप्रयोग-
दर्शनात् । एवमत्र राजहन्तादित्वस्वीकारगौरवं परिहर्त्यम् । सुरलीध्वनेः शब्दतत्त्ववेदिनां
भक्तानाञ्च सकाशे पदपदार्थातिशायित्वं स्पष्टमेव । ‘लावण्यमिवाङ्गनासि’ति न्यायात्
व्यञ्जनापरनान्तो ध्वनेः पदपदार्थाश्रितत्वेऽपि सङ्गद्वयैः पदपदार्थातिशायित्वं स्वीक्रियते ।
यदाह ध्वनिकारः स्वयमेव—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

अङ्कः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सर्भिः कथितः ॥ (१११३)

(२) ‘व्याख्यामाह’ इति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

(३) ‘अथवा स्तेषु राधिकादिभक्तजनेषु आनन्द आनन्ददायको यो रसः शृङ्गारस्तत्र सद्यः सदासमासाद-

अन्यस्याभिधेयमप्युपमाऽलङ्कारेण दर्शयति—ध्वनिरिवेति । ध्वनिरुत्तम-
काव्यतत्त्वं व्यङ्ग्यभूतं यत् किमपि । स कीदृशः ? अतिशयितौ पदपदार्थौ
येन, पदपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । सुष्ठु पश्यन्तीति सुदृश आलङ्कारिकाः,
तेषां दृशि ज्ञाने येन व्यङ्ग्यनाञ्जलिः प्रभवति प्रभुर्भवति ।

किञ्च ध्वनिर्नादब्रह्म । तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्य भावः पराख्यः

पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः । Sankaracharyya—
Prapanchasaratanttra.
वक्त्रे वैखर्यथ रुदिधारस्य जन्ताः सुपुत्रा Patala III. (Verse 43.)

ब्रह्मस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णमङ्गः ॥

‘जि’ अभिभवे इति पराभवार्थकजिधातुः सकर्मकः. अतस्तद्व्यावृत्तार्थमाह—
जयतीति । खनिष्ठो योऽपकर्षबोधस्तदनुकूलव्यापारो नमस्कार इति नमस्कारलक्षणम् ।
अत्र तु स्वापेक्षया उत्कर्षबोधकाले तुल्यवृत्तिवदन्तान्यायेन स्वस्मिन्नपकर्षबोधो जायते,
तादृशबोधानुकूलव्यापारे (१) ‘जयती’ति प्रयोगः । तत्कर्तृगन्त्यकारस्यापि वाचनिकनमस्कार-
सिद्धिरिति भावः । ‘पदं’ अवसितिवाग्यज्ञानलक्ष्णाङ्गिवस्तुस्वित्त्वभिधानात् ‘पद’शब्दोऽत्र
वैकुण्ठादिस्थानविशेषवाचकः । तथा ‘पदार्थ’शब्दोऽपि वास्तववस्तुभूतब्रह्मानन्दरूपपदार्थ-
विशेषवाचकः । ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित उत्कर्षेतिदिशिष्टः । तथाच
पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित इति ; राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । अत्रातिपूर्वका-
कर्मक‘शी’धातुरुत्कर्षवाचकः । तत्र तत्र वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च दुर्लभ इति—ननु
तदपेक्षया मुरलीध्वनौ उत्कर्षबोधे सति कथं तत्र मुरलीध्वनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा
मुखादपेक्षया मन्दहासोऽतिशयित इत्युक्ते न च मुखे मन्दहासस्य दुर्लभताप्रतीति-
र्भवतीति चेत् ? उच्यते—अत्रातिशयपदमत्कर्षवाचकम् स चोत्कर्षविशेषः वैकुण्ठ-

(ख) चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनम् । स चोत्पत्तिपक्षतः वैखर्यादि-
भेदैश्चतुर्भिः, बोधव्यापारविचारमालम्ब्य जातिगुण क्रियाद्रथाख्यैश्चतुर्भिश्च सूच्यते । अत्रोत्-
पत्तिपक्षमवलम्ब्यैव योगशास्त्रमतोद्धारः । ‘वैखरो’ शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा अतिगोचरा ।
द्योतितार्था च पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी इत्यप्यभिन्नो मार्गः । अग्रेऽप्येतत् वक्ष्यते ।
नादोत्पत्तिविषये प्रतीच्यानां मतमत्र सादरं तुलनीयम् ।

यितुमिच्छन् कञ्चैतन्वाखाविग्रहः सन् भूमी स्थितं पामरपथ्यन्तं कृपाकृपया सुधया स्वपथान्भूवेत्यन्वयः—
प्रत्यक्षिकः पाठः केवलं मुद्रितपुस्तक एव दृश्यते ।

(८) ‘आपारो जयती’ति पाठः (क) (ख) (ग) (घ) पुस्तकेषु ।

तस्यापि सर्वोत्कर्षशालित्वं, तत एव वेदादिसर्वसिद्धेः । तत्पक्षे, अति
अतिशयेन सुप्तौ पदपदार्थौ यस्मिन्, परम्परया वर्णपदादीनां सर्वेषां ध्वनिरेव
बीजसिति भावः । व्यज्यते अनया सर्वमिति व्यञ्जना माया, तस्याः
वृत्तिः प्रपञ्चः येन प्रभवतीति । सुदृशां ज्ञानिनां ज्ञानं । शेषोभयपक्ष-
स्वीकारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारान्तरेणोक्तमर्थं स्तौति—

गोकुलललनामोदी नानाविध एव स खलु भावानाम् ।

शावत्यप्रशमोदयसन्धिसुगन्धिमत्कारी ॥ ३ ॥

अत्रापि तय एवार्थाः । स इति मुरलीध्वनिः काव्यध्वनिर्नादश्च । आद्ये
भावानां व्यभिचारिप्रभृतोनां, द्वितीये तेषामिव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये

ब्रह्मानन्दाभ्यां वृन्दावनस्य य उत्कर्षस्तस्य हेतुरूपः । तथाच मुरलीध्वनौ वृन्दावनोत्-
कर्षहेतुरूपोत्कर्षस्तदैव सिध्यति यदि वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च मुरलीध्वनिर्न निश्चिन्तायाच्चेप-
वलादेव तत्र तत्र दुर्लभताप्रतीतिः स्यादेवेत्यभिप्रायः । तत उत्कर्षविशेषं हेतुमाह—
येन मुरलीध्वनिना गोपाङ्गनानां नेत्रे विगतमञ्जनं यत्र, तथाभूता वृत्तिः सत्ता
प्रभवति । तथा च वृन्दावन एव सर्वपुरुषार्थशिरोमणिभूतस्य मुरलीध्वनिहेतुक-
गोपाङ्गनाप्रेमोदयस्य सम्भवः, न तु वैकुण्ठे । ब्रह्मानन्दे तु प्रेमसामान्यस्य गन्ध एव नास्तीति
भावः । गन्धस्याभिधेयं प्रतिपाद्यमुत्तमकायस्य तत्त्वं स्वरूपम् । अतिशयितौ
अतिक्रान्तौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थाभ्यामतिरिक्तो भिन्न इत्यर्थः । अतिक्रमणार्थकोऽति-
पूर्वक'शी'घातुः सकर्मकः । यथेक एव 'जि'घातुरुत्कर्षार्थकश्चेदकर्मकः पराभवाय
तु सकर्मकः, तथाऽत्रापि खस्मिन् स्वस्यातिक्रमणसम्भवात् अतिक्रमणलिङ्गेनैव पदं अर्थ
च ध्वनेर्भेदप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । इति ज्ञान इति, 'इक' ज्ञानं ज्ञातरि त्रिष्वि'त्यमरः ।

अथ योगशास्त्रमते प्रणवघटकीभूतनादन्नक्षत एव सृष्ट्यादुत्पत्तिः । एवं
वर्णात्मकाः सर्वे शब्दा नित्या एव, कण्ठतात्त्वाद्यभिधातेन तेषां प्राकट्यमेवोत्पत्तिः ।
तन्मतमालम्ब्याह— किञ्चेति । तदुक्तं योगशास्त्रे । यस्तु भावो नादो वर्णरूपः सन्
नाभिः प्रसूताधारात् प्रथममुदयं प्राप्नुयते 'परा' इति आख्या यस्य तथाभूतो भवति,
अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् 'पश्यन्ती'त्याख्यो भवति, बुद्धियुक्तश्चे'मध्य-
मा'ऽख्यः, वक्त्रे कण्ठे गतश्चेत् 'वैखरो' इति आख्या यस्य तथाभूतः । प्रणवघटकीभूतनादस्य
स्वरूपानुभवस्तु रोदनसमये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चिद् भवतीत्याह—रुददिव्योर्जन्ता-
नां सास्थितसुषुम्नानाड्या बहः, तथाच नासाद्वारैव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः प्रत्यक्षो

गोकुलललना गौपाङ्गनाः, द्वितीयं गौर्वाचः कुलं वर्णादिस्तस्य ललनमीषा,
तृतीयं गौर्वाग्देवता संव कुलललना । शावत्यं मिश्रीभावः, प्रथमो नाशः,
उदयः सृष्टिः, सन्धिः सन्धानं, पक्षत्रयेऽपि तौल्यम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्येन तयोश्च वर्गमूलत्वेन वर्णानाञ्च ध्वनि
मूलत्वेन ध्वनेर्वादनद्वय उद्देशः कृतः ।

अथ ध्वनेः काव्यप्राणत्वं दर्शयिष्यन् काव्यस्य शरीरादिस्वरूपमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रसो

गुणा माधुर्याद्या उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगणाः

सुसंस्थानं रीतिः स किल परमः काव्यपुरुषो

यदस्मिन् दोषः स्याच्छ्रवणकटुतादिः स न परः ॥१॥ का

भवति । तस्मात् वेदादशाऽपन्नाद्वावात् पवनप्रेरितो वर्णसमूहो बहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परापश्यन्तीदशाऽपन्नः (५) स तु योगिनामेव प्रत्यक्षो, न तु
सर्वेषामित्यपि बोध्यम् ।

ननु नादस्य सर्वोत्कर्षः कुतस्तत्राह—तस्यापीति । वेदादखिलपदार्थसिद्धिहेतुत्वेनेव
तस्य सर्वोत्कर्षः । सुप्तौ प्रलये लीनतया स्थितौ दृष्टिसमये ततो निःसरत इति भावः ।
'यज्जने'ति गृह्यन्तात् युच्प्रत्ययेन सिद्धा । तस्या मायाया वृत्तिर्जगद्रूपः प्रपञ्चः येन नादरूप-
चैतन्यसमन्वेन ज्ञानिनां ज्ञाने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः । शेषोभयपक्षः दृष्टान्तरूपः
शब्दध्वनिपक्षो नादपक्षश्च । तत्र काव्यस्य प्राणरूपत्वादेव ध्वनेरुपयोगित्वम्, ओङ्कारा-
दखिलोत्पादकत्वेन नादस्योपयोगित्वमिति बोध्यम् ग) ।

उक्तमर्थं ध्वनेरुत्कर्षम् । अत्रापीति—सुरलीध्वनिशब्दध्वनिनादध्वनयस्त्रयः पक्षाः,
स ध्वनिर्नाविधो भवति । आद्ये सुरलीध्वनिपक्षे भावानां अभिचारिसात्त्विकप्रभृतीनां
शावल्यादिभिः । तथाच स ध्वनिर्भावशावल्या-भावशान्ति-भावोदय-भावसन्धि रूपपुष्पैः
सुगन्धयुक्तः । वृक्षो यथा स्वकार्यैः पुष्पैः सुगन्धयुक्तस्तथा ध्वनिरपि स्वकार्यभूतैर्भावि-

(ग) वस्तुवस्तु मूले 'काव्योपयोगित्वा'दित्येकाश्रयः पाठः । अतएव नादध्वनेरपि
काव्योपयोगित्वं पर्यवस्येयम् । नादस्य वेदांशत्वेन विच्छिन्ना काव्योपयोगित्वमिति
निष्कलङ्कमनुमानम् । 'श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिता' इत्यादि ध्वनिकारसम्मत-
नित्यदोषानित्यदोषत्वपक्षः परमत्वाद्याश्रितः इत्यलम् ।

(५) 'दशाऽपन्नस्य तु' इति दुष्टः पाठः (ग) । पक्षकवर्जं सर्वत्रैव पक्षकेषु दृश्यते ।

यदि दोषो भवेत्तदा अवणकटताऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु क्षुद्रः,
रमानपकर्षकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति । अतो निर्दोष एवासौ भवितु-
मर्हतीत्यर्थः ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ग्रन्थस्य तयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दा-
दीनामनेनैव श्लोकेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्षणे ।

अथ किन्तावत् काव्यं यस्य पुरुषत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपेक्षायां
काव्यलक्षणमाह—

शावल्यादिपुष्पैः सुगन्धिः शोभित इत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां यमिचारि-
भावादीनां शावल्यादिभिः सुगन्धिः । तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां शावल्यादिभिः ।
सुरलीध्वनिः पुनः कीदृशः ? गोकुलललनामोदो गोकुलाङ्गना आमोदयतीत्यर्थः । द्वितीये
शब्दध्वनिपक्षे तस्य वर्णादेर्ललनं प्राप्तोक्ता यतः, स चामौ आमोदी चेति । वर्णस्य
प्राप्तिरत्र उच्चारणमेव, तथाच चमनूक्ततध्वन्यर्थस्य स्फूर्तौ सव्यां काव्यात्मकदर्शनानामुच्चार-
णेच्छा जायत इत्यर्थः । तृतीये नादपक्षे वाग्देवता सरस्वती सा कुलललना, तामामोदयति ।
तौल्यमिति पक्षत्रयेऽपि शावल्यादेरेक एवार्थः ।

नन्वत्र ग्रन्थे नादात्मकध्वनेर्बन्धने किं प्रयोजनमित्यत आह—अस्मिन्निति । शब्दार्थ-
चमत्कारात्मककाव्यस्य निरूपणरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्यम् । तयोः शब्दार्थ-
योः वर्णमूलत्वम् । तत्र च शब्दस्य वर्णघटितत्वेन अर्थस्य तु वर्णबोधत्वेन वर्णमूलत्वं
ज्ञेयम् । वर्णानां नादस्वरूपध्वनिमूलत्वेन नादब्रह्मण उद्देशः कृतः । नादब्रह्मैव सर्वेषां
वर्णानां मूलभूतमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

दर्शयिष्यन् दर्शयितुम् । ध्वनिरसवः प्राणाः । चातुर्थ्यैवेदम्प्रादयो गुणाः काव्य-
निष्ठमाधुर्याद्या एव । उपमितिरुपमानं सुखमादिर्यस्य तथाभूतोपमाऽदलङ्कार एव
काव्यपुरुषस्यालङ्कारतिगणः कुखलादलङ्कारसमूहः । गौडीप्रभृती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य
सुखस्थानसङ्गादिसौष्ठवम् । परमः सङ्गच्छयुक्तः काव्यपुरुषः । अवणकटताऽदिरेव दोषः,
न परः, तस्मादप्यः क्षुद्रतरदोषो दोषो न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतूरसानपकर्षकत्वादिति ।
समर्थेन कविना क्षुद्रदोषोऽपि खल्लतकाये न प्रवेशनीय इत्याह—सोऽपीति । स क्षुद्र-
दोषोऽपि देवादि भवति तदा न दोषः । अतएवासौ काव्यपुरुषो निर्दोष एव
भवितुमर्हतीति ।

ग्रन्थस्येति—तथा च ग्रन्थकारेण उद्देशादयस्य एव कर्तव्या इत्यर्थः । आदौ
ग्रन्थस्यारम्भ एव । शब्दार्थध्वनिरसगुणालङ्काररीतीनामनेन काव्यपुरुषस्य वर्णनश्लोके-
नोद्देशः कृतः । वर्णनीयार्थानां प्रथमतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः ।

कविवाङ्निर्मितिः काव्यम् ॥ २ का

‘वाग्मि’त्युक्ते (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘निर्मिति’रित्युक्ते कविकृतशिल्पान्तरस्यापि । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते व्याख्याद्विशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्यापि । (असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्मितिः ।) तेन रसापकर्षकदोषरहितं यथासम्भवगुणालङ्कारं रसात्मकं शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (घ) ।

‘कविवाग्मि’त्युक्ते कविकृतवचनमात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘कविनिर्मिति’रित्युक्ते कविकृतचित्रादिशिल्पस्य काव्यत्वापत्तिः । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते कविभिन्नव्याख्याद्विशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः ‘कवी’ति विशेषणं देयम् । तेन ‘असाधारणचमत्कारकारिणी रचने’ति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावगुणवैशिष्ट्यशब्दार्थोभयत्वाद्विशेषणं विनैव निर्व्वाहः कृतः । तत्र तत्र दोषसहिते गुणरहिते च काव्याभासे असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्निर्मितिरूपकाव्यलक्षणस्य समन्वयः । दोषराहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस एव स्वतः सिद्धमेव, नतु तत्तद्विशेषणं लक्षणे देयमिति भावः ।

अधुना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणमुत्थापयति—तेनेति । दोषरहितौ खगुणौ शब्दार्थौ काव्यम् । कथम्भूतौ शब्दार्थौ ? कुत्रापि काव्यविशेषेऽनलङ्कृतौ अलङ्काराभावविशिष्टौ । तथा च तत्र स्थले लक्षणसमन्वयार्थमलङ्कारवैशिष्ट्यं न निवेशनीयमिति भावः (7) । एवञ्च स्फुटदोषाभाववत्त्वे सति तथा स्पष्टास्पष्टालङ्कारान्यतरविशिष्टत्वे

(घ) एतच्च काव्यप्रकाशकृतो मङ्गलाचरणश्लोकस्य वृत्तौ प्रदर्शितं मार्गमनुवृत्त्य । नैतल्लक्षणमेकान्ततः समीचीनम् । प्रथमं तावत् यदत्राग्रे परस्परान्वयदोषनिरासप्रयासस्तत् प्रौढिरेव । द्वितीयतः, पर्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणीयस्य प्राधान्येन स्फुरतां धर्माणामुल्लेखस्य नितान्तप्रयोजनोयत्वात्, अत्र तु लक्षणे ग्रन्थकृता स्वयमेव ‘आत्मा किल रस’ इत्युद्दिष्टस्य मुख्यधर्मस्यानुल्लेखान्नैतत् सृष्टं । रचनायामेव काव्यत्वे स्थापिते ‘शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः’ इत्युक्तिरपि न खलु शोभते । निष्कृष्टलक्षणस्वरसस्तु काव्यप्रकाशलक्षणालोचनं कुर्वतो दर्पणकृतो दिशा खण्डनीयः । ‘वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्यैव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिते’ति पण्डितराजमतं स्मारयदिति च ज्ञेयम् ।

(6) ‘वाग्मित्युक्ते वाङ्मात्रस्यैव’ इति पाठः (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु ।

(7) ‘तथा च तत्र’दि वाक्यं मुद्रितपुस्तके एव न दृश्यते । तत्र, (ख) पुस्तके च एतत्पूर्ववाक्यस्य

तेन 'तददोषी' शब्दार्थो सगुणावनलङ्घ्यती पुनः क्वापी'ति लक्षणं 'कुरङ्ग-
 Kavyaprakasa— नयने'त्यादावपि पर्याप्तं भवति, सगुणालङ्कारनिर्द्दोष-
 Illasa I. शब्दार्थत्वात् ।

'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति च लक्षणं 'गोपीभिः सह विहरति हरि'-
 Sahityadarpana— रित्यादौ पर्याप्तं स्यात्, रसात्मकवाक्यत्वात्(ङ) । व्यति-
 I. 3. र्क्तेन दोषः, यद्वाक्यं न भवति तत काव्यं न भवती-
 त्यायाते;

Yogavasistha-
 Ramayana—Ut-
 patti. 4 & 20.

कूर्मलोमपटच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्हरः ।

एष बन्ध्यासुतो भाति खपुष्पकृतशेखरः (च) ॥

इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यत्वदर्शनात् ।

सति गुणविशिष्टशब्दार्थोभयवत्वमिति काव्यलक्षणम् । कुरङ्गस्य नयने इव नयने
 यस्यास्तथाभूता इत्यादौ शब्दार्थदर्द्वाभावगुणालङ्कारादीनां सत्त्वात् तादृशलक्षणं
 पर्याप्तमतिव्याप्तं भवति । स्वमते तु असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव तत्र न
 दोषः । कस्यचिन्मते 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणम् । तदपि दुष्टं, यतो 'गोपीभिः
 सह विहरति हरि'रित्यादावतिव्याप्तं, शृङ्गाररसात्मकत्वस्य वाक्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् ।
 'कूर्मलोमपटच्छन्न' इत्यादौ न वाक्यत्वमस्ति ; परस्परान्वितार्थबोधकपदसमुदायवत्त्वं
 वाक्यत्वमिति तल्लक्षणात् । अत्र तु शृङ्गारौ शशादेयथाक्रममन्वयाप्रसिद्धेरेव न
 वाक्यत्वमिति भावः ।

(ङ) काव्यप्रकाशकृतो लक्षणं खण्डशो विचारितं दूषितञ्च तद्दर्पणसूत्रसगङ्गाधर-
 कारादौः । अत्र तु खण्डनस्यापूर्वः पन्थाः । प्रस्तुतात् लक्षणान्नस्य समयस्यार्थबोधस्य
 साहाय्यत्वादेवेयं प्रौढिः । दर्पणलक्षणं रसगङ्गाधरेऽपि दूषितं, तत्तु प्रौढेऽवेति । यदाहुः
 गङ्गाधरशास्त्रिपादास्तत्र खट्पिण्ययाम् । अत्रापि योऽव्याप्तिव्याप्तिरूपलक्षण-
 दौषो दर्शितः स खलु परमार्थतः भाक्त एव । 'गोपीभिः सह'त्यत्र वैचित्र्याभावः, चर्चणा-
 परंपर्यायस्य रसास्वादनस्य सहृदयहृदयगस्य विरलता च । 'कूर्मलोमे'त्यादौ गौणवृत्त्या
 बुद्ध्यावसितसम्बन्धस्वीकारात् वाक्यत्वं सम्भवतीति तु दिक् । एवञ्च दर्पणकृतो लक्षणं
 यथामति यथासम्भवमदोषमेवेति प्रतिभाति । Vide Dr. A. B. Keith's remarks in
 J. R. A. S., 1910'.

'अनलङ्घ्यती' इत्यतः पश्चात् 'इषदलङ्कारविशिष्टी, ईषदर्थे नञ्, तथाच क्वापि स्थानेऽस्यलङ्कारविशिष्टी',
 इति पाठः ।

Vamana's Kavya-lankara.

यत् 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः,
रीतिर्वैङ्ग्याणत्वात् । यत्

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, अन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि लोकोत्तर-
चमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणा वाक्
काव्यमिति परस्परश्रयम् । (8)

तत् साधूक्तं 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति । कविरिति पारिभाषिकी
संज्ञेति परस्परश्रयदोषो निरस्तः ।

कस्यचित्कृते रीतिरेव काव्यस्यात्मा, रीतिर्गौडोपभृतिः । तन्मते रीतिमत्त्वं काव्यत्व-
मिति तल्लक्षणम् । तदपि न साधीयः, यतो रीतिर्वैङ्ग्याणत्वम् । तथाच सदोषे गुणालङ्कार-
भावविशिष्टे च रीतिमिति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः । यत्त्विति—लोकोत्तरवर्णनायां
निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णना वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याश्रयदोषदुष्टम् ।
तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्याश्रय-
रूपम् । तथा सति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा । अत
उभयोरेव (9) ज्ञानासम्भवाद्विदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः ।

ननु कविवाङ्निर्मितिरिति लक्षणस्यापि कविकृते काव्यभिन्नयाख्याकौशले दोष-
प्रसङ्गः । न च निर्मितिपदेनासाधारणचमत्कारकारिरचनारूपोऽर्थः पूर्वमुक्तः, अतः
पिङ्गलच्छन्दोमञ्जर्यादिरूपकृन्दः शास्त्रोक्ततादृशरचनायास्तत्र याख्याकौशलेऽभावान्न दोष
इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यकृतयाख्याकौशले शिल्पकर्मणि
च निर्मितिपदार्थतादृशरचनाया अभावादेव न कुतपि दोषावकाश इति । पारिभाषिकीति-
...कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव बध्यति ।

(च) श्लोकोऽयं श्रवणदेवकृतदुष्टदृष्टौ (२।२।८) किञ्चित् विलक्षणतया दृश्यते । तत्रायं
पाठः—

एष बन्धासुतो याति खपुष्पकतशेखरः ।

नृगलृष्टाभसि स्नात्वा शशशृङ्गधनुर्हरः ॥

दर्पणकृत्यतेऽप्यत्र काव्यत्वस्यापनं न दुरुपपादम् । आक्षेपात् विशिष्टबोधजननमुखेन
नूनमत्रापि चमत्कारित्वम् । 'रसे सारश्चमत्कार' इति धर्मदत्तोक्तदिशा अत्र रसोदोषकत्व-

(8) (क) (ख) (ङ) पुल्लिङ्गे 'यत्' इत्यारभ्य वाक्यं 'निरस्तः' इत्यन्तस्य वाक्यस्य पश्चात् दृश्यते ।

(9) पाठोऽयं सर्वत्रैव पुल्लिङ्गे । वस्तुतस्तु 'उभयोरज्ञानकाले एकतरज्ञानासम्भवात्' इति
भविष्युर्नृतीति त्रैयम् ।

अथवा काव्यत्वं नाम गोत्वादिवज्जातिरेव । यथा साम्नाद्यवयववतीषु गोव्यक्तिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्यनुगताकारा येनासाधारणधर्म्माणावगतिः स एव जातिलक्षणः कोऽप्यसाधारणधर्म्मा गोत्वं, तथा शब्दार्थमङ्गातस्य सहृदयहृदयास्वाद्यः कोऽपि काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेषः काव्यत्वं जातिः । (छ)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ २का

अथ काव्यं कविकर्मति कविजिज्ञासायां तत्स्वरूपमाह—

लक्षणान्तरमाह—अथवेति । अवगतिः प्रतीतिः, येन गोत्वरूपमासाधारणधर्म्मेणायं गौरयं गौरित्यनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्वरूपो धर्म्मा जातिः । तथात्रापि शब्दार्थसमूहस्य काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः । ननु गोत्वजातौ हलिकलोकादिसर्वेषामनुगतप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम् ? तत्राह—स काव्यत्वरूपो धर्मः सहृदयहृदयास्वाद्यः, तथाच सर्वत्र काव्ये सहृदयानां काव्यत्वरूपेणानुगता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । न च प्रत्येकवर्णनिष्ठकत्वख्यादिजातिभिः काव्यत्वजातिः सङ्कीर्णा स्यात् । तथाहि कत्वाद्यभाववति केवलेकाक्षरघटितचित्रकाव्ये काव्यत्वं वर्त्तते, काव्यत्वाभाववति च केवलककाररूपाक्षरे कत्वजातिर्वर्त्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कत्वजातिश्च वर्त्तते, अतः परस्परालम्बनाभावसमानाधिकरणत्वे सति एकाधिकरणवृत्तित्वरूपसाङ्कर्यदोषेण काव्यत्वजातिर्दृष्टेति वाच्यं (१०), यतो यन्मते साङ्कर्यस्य न जातिवाधकत्वं तन्मनमालम्ब्यैवोक्तं (छ), अतो न दोषः ।

मस्येव । तथाच गौण्या वृत्त्या काव्यलक्षणाङ्कितोऽयं श्लोकः । एवमितरत्रापि चमत्कारमुख्येन काव्यता यथाधोदर्शिते नैषधचरितश्लोके—

अस्य क्षौण्णितेः परार्हपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरव्यवस्थामाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः ।

गौयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातिन बन्धोदरा-

न्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

(छ) लक्षणे पक्षान्तरकल्पनं लक्षणकृतो दुर्बलत्वं प्रकटयति । काव्यस्य जातिलक्षणीकारेण काव्यलक्षणं न सहजकल्प्यामित्यपि प्रतिपादयते । साङ्कर्यस्य जातिवाधकत्वाभावपक्षस्तु न सर्वः स्वीक्रियते, अतस्तन्मते लक्षणदोष एव । एवञ्च, काव्यत्वं चेत् शब्दार्थव्यतिरिक्ता जातिरेव, तत् कथं काव्यत्वलक्षणो धर्मः शब्दार्थयोस्तथाकथिते सङ्गाते स्थातुमर्हति ? अतो नैतन्मनोऽहम् ।

सवीजो हि कविर्ज्ञेयः स सर्वागमकोविदः ।

सरसः प्रतिभाशालो यदि स्यादुत्तमस्तदा ॥ ३का (ज)

एतेन 'द्वये कवयः सम्भवन्ति अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च' इति वामनः ।

Kavyalankara-
Sutra.

तत्र सतृणाभ्यवहारिणः कवय एव न भवन्त्यनादृतत्वात् ।

अरोचकिन एव कवयः । (भ)

ननु काव्यत्वस्य जातिरूपत्वं कविघटितकाव्यनक्षत्रासम्भवात् कथमालङ्कारिकै-
रलङ्कारशास्त्रे उत्तममध्यमार्थभेदेन कवैर्लक्षणं क्रियते, तत्राह—अयंति । काव्यत्वस्य
जातित्वेऽपि काव्यमिति पदं यौगिकवृत्त्या कवेः कर्म काव्यमिति व्याकरणसिद्धं भवति,
अतस्तत्र कविजिज्ञासायां कवैर्लक्षणं सुसङ्गतमेवेति भावः । सर्वागमकोविदोऽलङ्कारादानेक-
शास्त्राभिज्ञः । (II)

एतेन पारिभाषिककविलक्षणरक्षणं द्वये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति । द्वयशब्दस्य
बहुवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु द्विशब्द इव निवृत्तिचिन्तान्तः । अरोचकिन इति—
यथातिशुक्लमारा महान्तो जना असंस्कृतविरसवस्तुनि अरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(ज) 'सवीजः' 'सर्वागमकोविदः' 'प्रतिभाशालो' इति विशेषणतयादाचार्यदृष्टिप्रोक्तं
काव्यसम्पन्निदानभूतं कविकृतित्वमखिलमायाति । उक्तं हि दृष्टिना—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतश्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

अमन्दोऽभियोगोऽत्र कौस्तुभे कायरोहभूमंस्कारविशेषफलतया वीजत्वेनोक्तः ।
एवमपि पीयूषवर्षो जयदेवः—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मृदस्वस्वत्ववीजयत्किर्लतामिव ॥

स च संस्कारविशेषः प्राप्तन एव ३ का) । रसगङ्गाधरकृष्णगन्नाथः प्रतिभाया
इतरव्यवच्छिन्नायाः कारणत्वं निर्दिशति । ग्रन्थकृदपि 'सवीज इत्येव कविलक्षण'मिति
निर्दिशन् एकस्यैव कारणत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति । वस्तुतस्तु नाममात्रे भेदः । सरस-
त्वज्ञानैवान्तर्भूयते इति केचित्, अन्तर्भावं वा तदित्यपरे । यदाह महिममदृष्टत्वोक्ति-
कोशे—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।

क्षणं स्वरूपस्य शौल्या प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥

(II) 'न' पुस्तकेऽयमधिको पाठः । नैतद्व्याख्यानं पुनर्लेख्यं दृश्यते ।

सवीज इत्येव कविलक्षणम्, अन्यानि तु विशेषणानि, सवीजः कवि-
रीट्यः स्यादित्यर्थः ।

किन्तु वीजं येन सवीज इति ज्ञेयः कविरित्याह—

वीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः ॥ ४ का

रोहश्च द्वेधा निर्मातृमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुश्च न
शक्यते । तनोत्पत्त्यास्वादयोरिवास्य कारणता ।

कैचिदुत्कृष्टकविजनाः सदोषेऽथवा गुणालङ्काररहितं च अकाव्ये (12) अरोचकिनो
भवन्ति । यथा च पञ्चवस्तुगमसहितान्नादिभोजिनो भवन्ति तथैव निरुक्तकवयो दोष-
सहितकाव्यास्वादका भवन्तीति द्विविधाः कवयो वामनसम्मता इत्यर्थः । अन्यानि
'सर्वागमकोविदः' 'मरसः' 'प्रतिभाशाली'ति पदानि विशेषणबोधकान्येव, न तु कविलक्षण-
घटकानि । तथाच सवीजः कविः कीदृशः स्यादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि ज्ञेयानि ।

काव्योत्पादकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्थानम् । रोहश्चेति—
द्विविध उत्पत्तिरूप आस्वादरूपश्च । अस्य संस्कारविशेषस्य कारणता बोध्या । तथा
च काव्योत्पत्तिकाव्यास्वादोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कवैर्लक्षणम् ।

सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।

येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकालवर्त्तिनः ॥

सरसत्वमेव कविस्त्वष्टेः श्वरममुपादानं, यदुत्तमग्निपुराणे—

अपारे कायसंसारे कविरैकः प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते ॥

ऽङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत् कविर्जीतरागो नीरसं यत्तमेव तत् ॥

अत्र ऽङ्गारपदेन रस उपलब्धते इत्यभिनवगुप्तपादा ध्वन्यालोकलोचने ।

(भ) एकेषामर्थोऽयोनिरन्येषामन्यच्छायायोनिरितया निन्दनीयश्च । तदेतत् सर्वं
यत्तं भट्टवामनेन खोपज्ञवृत्तौ विशदीकृतञ्च काव्यालङ्कारकामधेनौ । अत्र चैमराजकृत-
कविकण्ठाभरणे कविशिष्टाप्रसङ्गे कविविभागकल्पना उदाहार्या । सा चेत्थं निर्दिष्टा—

काव्योपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।

भवेदथ प्राप्तकवित्वजीवी खोब्धोत वा भुवनोपजीव्यः ॥

तत्र च अरोचकिनां प्रतिभावताम् प्रशंसा भुवनोपजीव्य इत्यभिधानात् ।

कासी प्रतिभेत्याह—

Bhamahalamkara I. प्रज्ञा नवनवोल्लेख-(न्मेष) शालिनी प्रतिभा मता ॥५॥ का

अथोक्तलक्षणं काव्यं कियत्प्रकारकं भवतीत्याकाङ्क्षायां तद्देदानाह—

उत्तमं ध्वनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम् ।

अवरं तत्र निष्पन्द इति विविधमादितः ॥ ६॥ का (ज)

व्यङ्ग्यमेव ध्वनिः । यत्तु 'इदमुत्तमातिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याङ्गनिर्वुधेः Kavyaprakasa. I. कथित' इति काव्यस्यैव ध्वनित्वं, तत्तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गनिरिति लक्षणा, किम्वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनेन । वस्तुतस्तु ध्वन्यत इदमिति कर्मसाधनमेव ।

तेन कविभिन्ने काव्यास्वादवति सहृदये आस्वादनहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्त्वरूपलक्षणस्य न समन्वय इति भावः ।

नवनवोल्लेखशालिनी नवनवार्थरचनायां सगर्भा प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति ।

ध्वनेर्वैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यमुत्तमं भवति । तत्र ध्वनौ मध्यमे सति काव्यं मध्यमं भवति । ध्वनौ निष्पन्दे अस्मिन् सहृदयहृदये शीघ्रमप्रकटे सति अवरं निष्कटं काव्यम् । ननु कोऽयं ध्वनिर्यस्य त्रिविधेन काव्यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं, तत्राह—यङ्गं यङ्गनाट्टितिवोधं वस्तु ध्वनिः । काव्यप्रकाशकृतोक्तं ध्वनिलक्षणमाह—यत्त्विति । अस्मिन् काव्ये वाच्यात् वाच्यार्थापेक्षया यङ्गार्थेऽतिशयिनि उत्कृष्टे सति इदमुत्तमं काव्यं बुधैर्ध्वनिः कथित इति काव्यस्यैव यद्वनित्वमुक्तं तत्तु अखङ्गतं, प्रामाणिकानां काव्ये ध्वनियवहाराभावात् । अतः काव्ये ध्वनिपदप्रयोगो ध्वनिसम्बन्धाङ्गाक्षिकत्वेन गौण एव, ननु साक्षान्मुख्यप्रयोगः । नन्वेन काव्येनार्थो ध्वन्यते शब्दयुत इति करणसाधनेन काव्येऽपि ध्वनिपदस्य साक्षात्प्रयोग इष्ट एवेत्याह—किमेति । ननु काव्ये प्रामाणिकानां न कदापि ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगः, अतो ध्वनिपदं न करणसाधनं, किन्तु काव्येनेदं वस्तु ध्वन्यत इति कर्मसाधनमेव । अतएव ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगो यङ्गार्थ एव ननु काव्ये । काव्ये तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गाक्षिक एवेत्यथ सन्निपेयाह—वस्तुतस्त्विति ।

(ज) निष्पन्द इति—अत्र शरीरं शब्दार्थाविद्यादिवदारोपोक्तिः । निर्नास्ति स्यन्दन-सुच्छासः प्राणाः (ध्वनिरिति यावत् ध्वनिरखव इति गत्यङ्कता स्वयमवोक्तत्वात्)—यत्र, अर्थात् यत्र केवलं शब्दार्थवैचित्र्यमेव स्फुरति तदधमं काव्यम् । चित्रकाव्यमिति तस्य प्रकाशकदादिकृतसंज्ञा । न तन्मुख्यं काव्यं, काव्यानुकारो ह्यसाविति ध्वनिकारः ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारं तदेव ह्युत्तमोत्तमम् ।

शब्दार्थयोश्च वैचित्ते द्वे यातः पूर्वपूर्वताम् ॥ ७का (ट)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यञ्च भवति, तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्ते सति द्वे मध्यमावरे पूर्वपूर्वतां यातः, मध्यममुत्तमं भवति, अवरं मध्यमं भवतीत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकात्तिगोलकन्यायेनाभयत योजनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

गारीमर्च्चयितुं प्रसूनविवधं ज्वयूनिदिष्टा हरः

क्रोडाकाननमागता वयमहो मघागमश्चाभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यमुत्तमोत्तमं भवति । शब्दार्थयोर्वैचित्ते सति द्वे काव्ये पूर्वपूर्वतां यातः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारं इत्यस्यार्थमाह—यदिति । ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्त्तते, नतु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथच शब्दार्थयोर्वैचित्त्रं वर्त्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्त्राद्भेदोत्तमोत्तमं भवतीत्याह—यदिति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वान्मध्यमं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दस्यार्थस्य च (१३) चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यमुत्तमं भवति । एवं ध्वन्यर्थस्यासन्देहं सति यत्काव्यमवरं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः । काकात्तिगोलकन्यायेनिति—शब्दार्थयोर्वैचित्ते इति पदस्य काकात्तिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र द्वे यातः पूर्वपूर्वताभित्यत्र चान्वयो बोध्यः ।

तत्र वाच्यार्थापेक्षया ध्वन्यर्थन्योत्कर्षं सति उत्तमं काव्यं भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—

विश्वनाथोऽप्येवम् । जगन्नाथस्तु एवमिधमस्तु यत्र शब्दचमत्कृतिसम्बन्धा अर्थचमत्कृतिस्तत्रैव काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्त्तते, नार्थचमत्कृतिस्तत्र कैश्चिद्धमाधमकाव्यतया खोक्तमपि न तत् काव्यमित्याह । त्रिविधमादित इति—पञ्चात् चतुर्णां भेदानां स्वीकारादादित इति । ध्वनिरिति लक्षणा—सुष्ठुक्तमेतत् । नाद्ध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनिपदस्य मुख्यतया वृत्त्या न भवतीति ।

(ट) एवम् यद्वाच्यत्वाचास्त्वक्तव्यभागेन एतन्मते उत्तमोत्तमं मध्यमं अधमश्चेति स्थितः काव्यं चोडा भिद्यते । रसगङ्गाधरेऽपि काव्यभेदाश्चत्वार एतन्नामाङ्किता एव खोक्तताः । ध्वनिकाव्यमात्रमेव उत्तमोत्तमं, जागरुक्गुणभूतयद्वाभयमुत्तमं यत्र

प्रेङ्गोलाः परितश्च कण्टकलताः श्यामाश्च सर्वा दिशो

नो विद्मः प्रतिवेशवासिनि ! गुरोः किं भावि सम्भावितम् ॥ ४

अत्र वाच्याङ्गावि श्रीकृष्णसङ्गजन्यनखक्षतस्थगनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य वैशिष्ट्या-
दुत्तमत्वम् । (४)

गौरीमिति । श्रीकृष्णेन सह मिलनार्थं वृन्दावनमध्ये गता काचिद्वज्रसुन्दरी श्रीकृष्णेन सह मिलनात् पूर्वमेवाकस्मात् कार्यान्तरे तत्रैवागतां पङ्क्तिनीति प्रसिद्धां कामपि प्रतिवेशिनीं दृष्ट्वा स्वीयागमनं पुष्पचयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं देवात् सम्भोगानन्तर-
मनया सह पुनर्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्ननखक्षतादिकं दृष्ट्वा किं स्विद्विद्यतीत्यधुनेव सम्भोगचिह्नं कण्टकक्षतत्वेन वक्तुं च तस्याग्रे स्ववेदमभिनयति । श्वश्रुनिदिष्टा सती हरेः क्रीडाकाननं वृन्दावनमागता । मेघागमस्त्रेयनेन श्यामाश्च सर्वा दिश इत्यनेन च शीघ्रं गच्छं गन्तुं न शक्नोमीत्योतोल मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम् । हे प्रतिवेश-
वासिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भावितं भावि कीदृशी सम्भावना भविष्यतीति न जाने । तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखक्षतश्च दृष्ट्वा किञ्चिद्विद्यति तदा त्वामेव साक्षित्वेनो-
पन्यस्य हे प्रतिवेशवासिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भावितं तदेव मम ललाटे फलितमित्यपि वक्ष्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः । प्रेङ्गोलाश्चललाः कण्टकयुक्तलता इत्यनेन शीघ्रं गच्छागमनसमये मम कण्टकक्षतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम् । अत्र भावी यः श्रीकृष्णसङ्गमस्तस्य स्थगनं सम्बरणम् ।

व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि । एतच्च कर्णपूरमते मध्यममपि शब्दार्थवैचित्र्येण कदाचिदुत्तमं जायते—यथा तदुदाहृते शिक्षितानि सद्ब्रह्मिण्यादौ । मध्यमन्तु यत्र व्यङ्ग्य-
चमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारः । उत्तममध्यमाख्यं काव्यद्वयं जगन्नाथमते-
ऽलङ्कारप्रधानमेव । अधमन्तु यत्र शब्दचमत्कारसिद्धिपञ्जीयैवार्थचमत्कृतिः कथमपि भासते । कर्णपूरस्तु एवम्बिधस्थले अवरस्थापि काव्यस्य शब्दार्थचमत्कृतिमूलतया मध्यमत्वमिच्छ-
तीति विद्मः । तदुदाहृताधमकाव्यं उज्ज्वलस्फूर्ज्जरियादि शब्दचित्रमेव, न तत् काव्य-
तया उररीक्रियते ततोऽर्वाचीनेन सार्थकनाम्ना पण्डितराजेनेत्यस्माकमनुमानम् । प्रकाश-
कृदिदाधरादा उत्तममध्यमाधभेदेन त्रिधा काव्यभागमिच्छन्ति । आनन्दवह्न-
विष्णनाथादिमते ध्वनिगुणीभूतयज्ञे उभे एव काव्ये, नेतरत् । महिमभट्टादयस्तु व्यङ्ग्य-
चारुत्वाचारुत्वकृतविभागसरणिं द्रष्टुं नाद्रियन्ते यदाह महिमाट्टतो महिमा स्वयमेव—

यदि काव्ये गुणोभूतयज्ञेऽपीदृशे चारुता ।

प्रकर्षशालिनो तर्हि यथैवावाहरो ध्वनौ ॥

(४) कोकोऽयं कर्णाट रस्यप्राचीनस्त्रीकवेः विष्णुकायाः 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ।

मध्यमे यथा—

उत्तमस्य पुरुषस्य वनान्तः सतरमालि ! कुसुमाय गतासीः ।

आययन्मधुकरास्तव पश्चाद्दुःशकः परिमलो हि वरीतुम् ॥ ५

Amarakosa—
Vanansadhivarga.

अत्र 'पुत्रागं पुरुषस्तुङ्गः केशर' इत्यादिनोत्तमपुरुषस्य प्रकटपुत्रागस्य पक्षे पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्यैवेति व्यङ्ग्यमेव

स्फुटम् । (३)

अवरं यथा—

ऊर्ज्जतस्मृर्ज्जर्गर्जनेर्ब्वारिवाहाः प्रोद्यद्बिद्यद्दामविद्योतिताशाः ।

अद्रावद्रौ विद्रुता द्राघयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसङ्गप्रकोपान् ॥ ६ । (४)

अत्र केवलं शब्दवैचित्र्याद्भनेर्निस्यन्दभावाच्चावरत्वम् ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातामि स्वयमेव रत्नपदकस्यान्वेषणार्थं वना-

दायातामि चिरेण कोमलतनुः क्लिष्टासि हा मत्कुते ।

उत्तमस्य अत्रस्य नागकेशर इति प्रसिद्धस्य पुत्रागस्य वनमध्ये पुष्पार्थं त्वं गतासीः । भ्रमरास्तव पश्चादाययुः । यतो हि निश्चितम् पुत्रागस्य परिमलत्वया सम्बरीतुं दुःशकः । श्रीकृष्णपक्षे त्वदङ्गस्य श्रीकृष्णस्य परिमलः सम्बरीतुं दुःशकः । अत्र श्लेषप्राप्तत्वेन ध्वनेर्मध्यमत्वम् ।

अवरमिति—ऊर्ज्जन् वलवान् स्पर्ज्ज आटोपो यत्र तथाभूतेर्गर्ज्जनेः करणेर्ब्वारिवाहा मेघा अद्रावद्रौ प्रतिपर्वन्ते विद्रुता धावन्तः सन्तः दन्तिभ्रान्त्या श्यामाकारा एते हस्तिनः प्रतिपर्वन्ते भ्रमन्तीति हस्तिभ्रमेण सिंहसङ्गस्य कोपान् द्राघयन्ते दीर्घान् कुर्वन्ति दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः । कथम्भूताः ? प्रकर्षेणोद्यन्ती या विद्युष्माला तथा प्रकाशिता आशा दिक्थैः ।

चणमिहाप्यसदृग्हे दास्यसी'त्यादि 'नीरन्त्यास्तनुमालिखन्तु जरटक्केरा नलग्नस्थय' इत्यन्तं सन्दर्भरत्नमनुवृत्त्युक्तं । उभयत्रापि एक एव वस्तुध्वनिस्तेन च ध्वनिकायत्वम् ।

(६) अगूढगुणोभूतयद्गतया मध्यमं कायमेतत् । 'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेती'ति वचनेन स्फुटयद्गतया नात्र चमत्कार इति बोध्यम् ।

(७) द्राघयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगः 'आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कचिदि'त्यादिना समाधेयः । अत्रानुप्रासप्रकर्षवशात् शब्दवैचित्र्यं जायते । मधुमङ्गलवाक्यमेतदिति साहित्य-कौतुकीटीकायां कण्ठानन्दव्याख्यायां निर्दिष्टम् ।

श्वासो दीर्घतरः सकण्टकपदं वक्षो मुखं नीरसं

का ते क्लीरममञ्जसा सखि ! गतिहूरे रहः सुभ्रुवाम् (14) * ॥ ७ (ण)

अत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमेवेति ध्वनिरेकः । अन्योऽपि वक्तृप्रकृतिप्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्रीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति । पञ्चात्तया समागतायान्तस्यां तामपराङ्गं कर्तुं (15) तस्याः परीक्षासावहित्यासूयादि-भावशावल्यां, सखाय्य क्लीसाध्वसकीपादिभावशावल्यामिति बहव एव ध्वनेः पक्षवाः । तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्धारः, अत एवस्विधस्थले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम् ।

शब्दार्थवैचित्तेरणोत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा कीटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः ।

अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा कुरङ्गी-

रिव निखिलकशाङ्गी रङ्गिणि ! त्वं क्व यासि ॥ ८ । (त)

काचित् यथेश्वरो स्वसखीं श्रीकृष्णसम्भक्तां कर्तुं स्वकण्ठस्थितपदकानयनमिष्य कुञ्जमध्ये प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकृष्णेन सह सम्भोगानन्तरं खनिकटे आगत्य लज्जयाधो-मुखीं तां प्रति सपरीहासमाह—यातेति । वचः सकण्टकपदं कण्टकचिह्नेन सह वर्तमानम् । हे सखि ! रह एकान्ते दूरे सुभ्रुवां गतिरसमञ्जसा भवति । अतस्त्वयादा-वसमञ्जसं कृतमधुना पञ्चात्तापे किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकृष्णेन सहोपभोगार्थम् । अन्योऽपि ध्वनिः वक्तृवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । सखा

(ण) श्लोकोऽयं 'निःशेषयुतचन्दनं स्तनतट'मित्यादि 'वापीं स्नातुमिनो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिक'मित्यन्तं बहुशः ध्वनिकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः नितरामाडित-ममरुकाकवेः सुभाषितमुपजीय रचितः । सुष्ठुत्वं खलु नैषधकारेण 'विजृम्भितं यस्य किञ्च ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकर' इति ।

(त) एवमादीनि पदानि सार्थकानाम्नः श्रीश्रीकविकर्णपूरस्य सुललितसरस्वती-निस्यन्दभूतानि । यदि रमानुगुणवर्णरचितार्थगम्भीरिमसहितवाक्प्रपञ्च एवाद्दरमहति,

(14) 'क्लीरमवस्थितो हि भवति प्रेमा मन्त्रि स्वैरिणः' इति (क) पुस्तके सूक्तधनः पाठः ।

(15) 'तामपराङ्गीकर्तुं'मिति (ख) (च) (क) पुस्तकेषु पाठः ।

अत्र शब्दार्थवैचित्र्येण वाच्यादतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

ध्वनिस्तु—हे रङ्गिणि ! कुतुकिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा गुणवती । क यासि ? तत्रैव याहि यत्र श्रीयशोदाकिशोरः निखिलकृशाङ्गीररुणत् रुरोध । कया ? अरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा । कुरङ्गीरिवेतुपमानङ्कारिणापाङ्गभङ्गा वागुरात्वेन रूपकालङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क यासीति तत्र किं यासि, मा याहीति^(१६) लक्ष्योऽर्थः, कोटिकामावतार इति प्रलोभनद्वारा तत्रैव याहीति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत्राविश्वसञ्च मा कार्षीः, यतः प्रणयरसयशोरः प्रणयरसयशःप्रदः । नवजलधरधामेति स्वधानैव सर्व्वतस्तिमिरमुत्पाद्य निःशङ्कमलक्ष्यो भूत्वा विहरति । अतो लोकभीतिरपि न कार्य्येति बहव एव ध्वनेः पक्षवाः ।

शब्दार्थवैचित्र्येण मध्यमस्योत्तमत्वं यथा—

शिक्षितानि सहृदां न गृहीतान्युक्षितासि निजगर्जरसेन ।

'दीक्षितः कुलवधूवधयागो वीक्षितः सखि ! स नन्दकुमारः ॥ ८

अत्र ध्वनेर्मध्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

सह प्रेमानुबन्धप्रकरणवशात् राधयैव कणेन सह प्राक् युक्तिः कृतेति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समागतयायामिति । परोक्षामः स्पष्टः । अवहित्या श्रीकृष्णेन सह सम्वादरूपाकारगोपनम् । सुभ्रुवां इरे गतिरममङ्गस्यनेनास्या, इत्यादि भावशावल्यां यथेष्टार्थाः । सख्याश्च साश्रमं भयं, एतादृशमदिङ्मने त्वमेव हेतुरिति प्रणयकोपश्च ।

नवीनमेघस्यैव धाम कान्तियैस्य, तथा कोटिकन्दर्पो अवतारा यस्य, सौन्दर्यातिशयत्वेन तेषामवतारोत्थर्थः । प्रणयरसरूपं यशो राति ददानि, एवम्भूतो यशोदाकिशोरोऽरुणापाङ्गभङ्गा निखिलकृशाङ्गीररुणत् रुरोध—तत्र दृष्टान्तः कुरङ्गीर्हरिणीरिव । तस्मात् हे रङ्गिणि । त्वं कुत्र यासि ? तत्र मा याहोति लक्ष्यार्थस्य वैचित्र्याम् । शब्दवैचित्र्यान्तु स्पष्टमेव । एवं वाच्यार्थान् ध्वन्यर्थस्योत्कर्षेणोत्तमत्वम् । हे रङ्गिणी त्वस्य व्याख्या हे कुतुकिनि । अपाङ्गभङ्गा वागुरात्वं नृगवन्धनीत्वम् ।

तर्हि स एवावादाद्धनं श्लोकं प्रकटो नितरासुपभोग्यश्च । माधुर्य्ययञ्जकैः र-ण-य-म-व-बु-ले-र-संयुक्तवर्ण्यस्तथा जितिरूपेरत्यप्राणसंयुक्ताक्षरेषु गुम्फिता सानुप्रासा रचनयं लज्जितात्मिका ।

शब्दार्थवैचित्तेऽवरस्य मध्यमत्वं यथा—

काननञ्जयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेत्य सुखश्रीः ।

का न नन्दतनये प्रणयोत्का काननं धयति वा न हि तस्य ॥ १० (ध)
अत्र ध्वनेर्निस्यन्दतायामवरत्वेऽपि मध्यमत्वम् ।

यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते ।

निर्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु ॥

चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः ।

स एव परमो लाभः स्वाद्वानान्तथैव सः (६) ॥ ८ का

श्रित्तितानीति ॥ हे सखि । नन्दनन्दनस्य दर्शनं कदापि मा कुञ्चिति श्रित्तितानि न गृहीतानि । यतोऽहं कुलाङ्गना, मच्चित्तस्य चाञ्चन्यं कः कर्त्तुं शक्नोतीति निजगर्व-
रसेनोचिता सिक्तासि । यः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः स नन्दकुमारस्त्वयेक्षितः । अत्रास्माकं
प्रतसहस्रश्रित्तितान्यप्यनादृत्य अत्यौत्सुक्येन त्वया तस्य दर्शनं कृतं, अधुना तु तेन
सह मिलनं विना त्वत्प्राणा न म्यास्यन्ति । यतः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः, अतस्त्वत्प्राण-
रक्षार्थमस्माभिः सखीभिरेव तेन सह मिलने यतनीयमिति यथेश्वरी, प्रति सखीनामाश्वासो
ध्वनिः । अस्य ध्वनेर्गूढत्वाभावेन मध्यमत्वम् । यद्वात सतीः कुलवतीरपि कृष्णो
मोहयितुं क्षम इति ध्वनिः । अस्य वाच्यादतिशयित्वं नास्तीति मध्यमत्वम् ।

काननमिति । यत्र सत् काननं वृन्दावनञ्जयति, यत् काननमेव प्राप्य का सुखश्रीः
सुखसम्पत्तिर्न नन्दति न मन्दहा भवति । का सुन्दरी श्रीकृष्णे प्रणयार्थं नोत्का नोत्-
कण्डिता । धैर्यलज्जावती का कुलाङ्गना तस्य कृष्णस्याननं न धयति न पानं करोति ?
सुखसम्पत्तिश्च (१७) रमणमेवेति ध्वनिः, तस्मादाचार्य एव चमत्कारी ।

(य) अत्र चतुर्थेव पादेष्वादिभक्तम् । तेन च शब्दवैचित्र्यकृतस्य चमत्कारः ।
सुखसम्पत्ती रमणमेवेति टीकाकृतदुक्तदिशा अङ्गार्थस्य तथा न यथा वाच्यार्थस्य
वैचित्र्यम् । तथापि नात्रावरत्वमिति ।

(६) सत्कायकृतः प्रकृतकायतत्त्वग्राहिणश्च कायत एव तत्त्वत आखण्डप्रकाशानन्द-
चिन्मयस्य ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसस्यानुभवः । उक्तं हि प्राचा भामहेन—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिबन्धनम् (निधेवणम्) ॥

Kavyaprakasa I.

‘काव्यं यशसेऽर्थकृतं’ इत्यादीन्वेव केवलं न फलानि, अपि
तूक्तप्रकारः श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृत आनन्दश्च ।

इत्यलङ्कारकौस्तुभे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम

प्रथमः किरणः ॥ *

‘काव्यं यशसेऽर्थकृतं’ इति वदता काव्यप्रकाशकृता काव्यनिर्माणास्य फलं यशोऽर्थ-
प्राप्तमङ्गलनिवृत्तादि फलमुक्तं, स्वमते तु तत्तत्फलस्य तुच्छत्वात् तत्तन्न सुखं फलम् ।
सुखफलान्तु निर्माणासमये श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दमूञ्चन-
मेवेत्याह—यश इति । (१८)

एवमपि काव्यमीमांसायाम् राजशेखरः—‘पञ्चमी साहित्यविद्वे’ति यायावरीयः । सा
हि चतसृणां (आन्वोक्षिकादीनाम्) अपि निखन्दः । आभिर्घर्म्मार्थो यत् विदात्तत्
विदानां विदात्वम्’ इति । कालिदासभवभूत्यादिकृतप्रबन्धेषु भट्टमयूरभट्टवाणादिकृत-
सूर्यशतकचण्डीशतकादौ ग्रन्थकतृरूपसनातनजयदेवादिगौडीयवेणवाचार्याणां आनन्द-
वृन्दावनपद्याधलीगोतगोविन्दादिकाव्यनिबन्धेषु भक्तिरसनिर्भरिणीप्रवाहस्य सान्द्रानन्द-
लयस्य वा साक्षादेवोपलम्भः ; प्रकृतकाव्यकतिर्हि जगतो मातेव गङ्गेव च पापमभ्यग्रश्च
पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव लक्ष्यमुद्दिश्य
ध्वन्यालोककारिणोक्तम्—

या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचिन् कवीनां नवा

दृष्टिर्यां परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चितौ ।

ते हे व्यग्रवलम्बा विश्वमखिलं निर्व्वर्णयन्तो वयं

भ्रान्ता नैव च लब्धमब्धिप्रयत्न ! त्वद्भक्तितुल्यं सुखम् ॥ इति

(१८) ‘समाप्तोऽयं प्रथमः किरणः’ इति किरणटीकाशेषेऽत दृश्यते सर्व्वेष्वेव फलकेषु । एवं हितोय-
किरणादौ

द्वितीयः किरणः ।

अथ काव्यपुरुषस्य शरीरत्वेन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोः शब्दे निरूपित एवार्थनिरूपणमिति प्रथमतः शब्द एव निरूप्यते—

आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णध्वन्यात्मको द्विधा । ६ का

वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विधा । यद्यपि वर्णा नित्यास्तथापि तदभिव्यक्तिः शरीरस्थवायुनेव भवति (क) । अत उक्तं 'तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः' (३ पृष्ठायाम्) इति ।

नित्यत्वप्रकारश्च यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः ॥

नादो विन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।

भिद्यमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।

स रवः श्रुतिसम्पन्नः ^(१) शब्दब्रह्माभवत् परम् ॥ १० का

वर्णध्वन्यात्मक इत्यस्य व्याख्या—वर्णात्मक इति । ननु वर्णानां नित्यत्वमते वर्णघटित-काये कथं कविजन्यत्वव्यवहारस्तत्राह—यद्यपीति । अभिव्यक्तिरिति— तथाच नित्यसिद्धस्य वस्तुनः कविकृतप्राकृत्यमेव, नतु वास्तवजन्यत्वमिति भावः । उक्तं प्रथमकिरणे ।

(क) वर्णानां नित्यत्वविषये मीमांसकसिद्धान्तोऽनुकूल एव । वर्णा एव शब्दः, शब्दाश्च नित्या इति तैरभ्युपगम्यते । एवमपि योगिनस्तेषां मतमत्र उपरिष्ठाच्च उदाहृत-मेतदर्थमेव । वर्णानां शब्दावयवत्वं, उत्पन्नप्रश्नं सित्वाद्वर्णानामनित्यत्वमिति तु तार्किकाः । 'न शब्दनित्यत्वं कार्यत्वप्रतीतिः' (सांख्यमत ५.५.८) इति च दर्शनान्तरसिद्धान्तः । वेधा-करणैः प्रतिष्ठापिते स्फोटवादे नितरामास्थावन्त आलङ्कारिकाः 'यद्यपि नित्यः, तथापि कार्य' इति महाभाष्योक्तदिशा नित्यानामपि वर्णानामभिव्यक्तिमिच्छन्ति । विस्तरस्तु वाक्यप्रदीपादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यः । नित्याया अपि शक्तेरुत्पत्तिकथनमुपपद्यते—यथा सप्तशत्याम्—

(१) 'स' एव श्रुति'ति केचन मुद्रितपुस्तके पाठः ,

सकलादिति मूर्त्तात्, नादो घोषः, तथा च 'प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट'

Bhagavatapurana.

XI. 12.

इति । विन्दुः प्रणवः । स च बीजं (२) सर्ववर्ण-
प्रभवत्वात् । तथाच—

Bhagavatapurana.

XII. 6.

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

ह्रद्याकाशादभूनादो हस्तिरोधादिभाव्यते ।

नतोऽभुचिह्नदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥

इत्यारभ्य—

ततोऽक्षरसमाज्जायमसृजद्भगवानजः !

सकलात्—कला अंशोऽवयवस्तत्सहिताभूत्तादित्यर्थः । तथाच मूर्त्तात् सच्चिदानन्द-
विभवात् (३) मूर्त्तसच्चिदानन्दस्वरूपात् परमेश्वरादित्यर्थः । तस्मात् स्वरूपभूता-
च्चिच्छक्तिः पृथग् बभूव । तच्चिच्छक्तेः सकाशात् परमेश्वरस्वरूपो नादः पृथग् बभूव ।
नादात् स्वरूपभूतो विन्दुरपि पृथग् बभूव । स एव विन्दुर्वर्णानां प्राकट्ये बीजत्वाद्बीज-
रूपश्च । स एव परमेश्वर एव भिद्यमानात् पृथग्भूतात् परात् परमेश्वरस्वरूपान्नादा-
दिन्दुः, विन्दोः सकाशादुभयात्मा वर्णध्वन्यात्मा रवः शब्दोऽभवत् । स उभयात्मा रव
एव सर्वेषां श्रुतौ कर्णोन्द्रिये सम्पन्नः सन् प्रत्यक्षगोचरो भवति, नतु नादविन्दू । परमेश्वर
एव विन्दुद्वारा वर्णात्मको भवति, इत्युभयात्मा शब्दः परं ब्रह्माभवत् । नादशब्दस्य
घोषवाचित्व ईश्वरस्वरूपत्वे च प्रमाणमेकादशस्कन्धोक्तप्रदमाह—'स एव जीवो विवर-
प्रसृतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति । अस्यार्थः—जीवयतीति जीवो परमेश्वरः
विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसृतिरिव प्रसृतिरभियक्तिर्यस्य सः । तामेवाभियक्तिमाह—
घोषेणेति । घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन सह गुह्यामाधारचक्रं प्रविष्ट इत्यर्थः ।
स च प्रणवः सर्ववर्णानां प्रादुर्भावे प्रयोजकत्वाद्बीजम् । प्रणव एव वर्णात्मकः सन्

देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा ।

उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ॥

वैशेषिकमते ध्वनिरेव शब्दः, स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः । तदभिव्यक्तिस्तु
कार्यमित्यभिन्नः स्थूलतः सिद्धान्त इत्यास्तां तावद्विस्तरः ।

(ख) तन्मात्रवृत्तिगुणस्येति—नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणस्य । नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वन्तु
नित्यद्रव्येतरावृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वम् । तथाच शब्दस्य नित्यद्रव्यभिन्ने-
नित्यद्रव्ये पृथिव्यादाववृत्तेराकाशरूपे नित्यद्रव्ये वृत्तेषु नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्व-

(२) 'स च बीजचे'ति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

(३) 'सच्चिदानन्दपविभवादि'ति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

इति श्रीभागवतम् । तेन नाटस्य नित्यत्वात्तदात्मकस्योङ्कारस्य च नित्यत्वं, स्वराङ्गिति पूर्वोक्तेः । तदात्मकस्य वर्णममूहस्य च तथा । आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वे तद्गुणस्यापि नित्यत्वं, गुणाश्रयो द्रव्यमिति गुणगुणिनोः समवाय-
सम्बन्धात् (ग) । तेन पवनप्रेरणाप्रेरणवशादेवाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती । वस्तुतस्तु नित्यतैव तेषामित्ययमान्तरस्फोटः । उक्तञ्च 'शृणोति य इमं स्फोट'मिति दादशस्कन्धे ।

XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रमाणं दादशस्कन्धस्य पदद्वयमाह— तथा चेति । अस्थार्थो यथा—
चतुर्भुजवज्रक्षणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कर्णपुटपिधानेन श्रोतवृत्ति-
निरोधादस्मादादिष्वपि विभाज्यते वितर्क्यते । ततोऽभूदिति—त्रितृत् त्रिमात्रः अकारो-
कारमकारात्मक ओङ्कारः । अथक्तात् परमेश्वरात् प्रभवः प्राकटो यस्य सः । स्वराट्
स्वतन्त्र एव हृदि प्रकाशमानः । ततोऽक्षरत्वस्यार्थो यथा—तत्स्त्रितृदोङ्कारादक्षराणां समा-
न्नायं समाहारं भगवानमृजत् । तदात्मकस्य ओङ्कारात्मकस्य वर्णसमूहस्य तथा नित्यत्वम् ।
शब्दस्य नित्यत्वे प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमाह—आकाशस्येति । तद्गुणस्य तज्जातवृत्तिगुणस्य—
तथाच यो गुणः नित्यद्रव्यमात्रे वर्तते स तु नित्यो भवति । अतएवाकाशवृत्तिद्वित्ववहुत्वादिसं-
ख्यानां तद्वृत्तिसंयोगानाञ्चनित्यत्वेऽपि न क्षतिः, तेषामाकाशमात्रवृत्तित्वाभावात् ।
एतच्च ते रागद्वेषेच्छाप्रयत्नादयो नात्मनो गुणाः, अपि त्वन्तःकरणगुणा एव । परमाणवोऽपि
तसरेणोः सकाशान्नातिरिक्ताः । एवं पञ्चमस्कन्धे परमाण्वनामज्ञानकल्पितत्वेनानित्य-
त्वमुक्तम् (4) । एवम् नित्यदिक्कालावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम् । गुणा-
श्रयो द्रव्यमिति द्रव्यसामान्यलक्षणम् । गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धा-
न्नित्यगुणाश्रयो नित्यद्रव्यस्य लक्षणमिति बोध्यम् । तेन शब्दानां नित्यत्वेन हेतुना

मथाहृतम् । आकाशवृत्तिद्वित्ववहुत्वादिसंख्यानामाकाशवृत्तिसंयोगानाञ्च विशेष्य-
दलसत्त्वेऽपि सत्यन्तदलाभावान्न नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम् । आकाशमात्रवृत्तित्वा-
भावादिति—आकाशेतरावृत्तित्वे सति आकाशवृत्तित्वस्याभावात् । तथाच संख्यादीना-
माकाशभिन्ने पृथिव्यादावपि वर्तमानत्वात् सत्यन्तदलाभावादाकाशमात्रवृत्तित्वाभावः ।

(ग) आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वमुपरिधादृशितात् ब्रह्मलिङ्गादेवावसंयम् । 'आकाशस्त-
स्त्रिङ्गात् (८।१।२२), 'आकाशे चाविशेषात्' (२।२।२०) इति भगवद्वादरायणकृतब्रह्मसूत्रयो-
स्तत्र च भगवत्पादभाष्यस्याशयात् सुप्रकटमेव तत् ।

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥

इति समवायलक्षणतो द्रव्यस्य नित्यत्वे तद्गुणस्य नित्यत्वं भवतीत्यखिलमवदातम् ।

(4) '.....कल्पितत्वेनानित्यत्वस्य युक्तमिति (ख) (ग) (च) (ङ) पृक्तकेषु पाठो दृश्यते ।

Vide Punyaraaja-
Vakyapadiya-pra-
kasa I. 48.

अतएवैके आचार्याः शब्दार्थमान्तरं स्फोटं शब्द-
ब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः

शब्दार्थमय आन्तरः स्फोट' (ङ) इति ।

प्रयोगश्च—

Yogavasistha-
Ramayana—Nir-
vana. II. 42. ?

जातान्मूकवधिरस्यान्तः स्वीयपरास्त्वयि ।

स्वाकशब्दार्थयोर्व्याध आन्तरस्फोट एव सः ॥

तेषामनुपत्तिनाशौ पवनप्रेरणप्रेरणवशादभिव्यक्तानभिवाक्तिरूपावेव । वस्तुतत्त्विति—
वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां नित्यता एवेति हेतोरन्तररूपलभ्यमानोऽयं नित्यो वर्ण आन्तरः
स्फोट इति प्राचां प्रवादोऽपि सङ्गच्छते । ननु स्फोटशब्दस्यादृष्टाश्रितत्वेनाप्रामाण्यमिति
न शङ्कनीयं, यतो द्वादशस्कन्धे स्फोटशब्दस्य श्रवणमस्तेष्वेत्याह—उक्तञ्चेति । अस्यार्थो
यथा—ननु कोऽसौ परमेश्वरस्तत्ताह—यः परमेश्वर इममोङ्कारमन्तःकरणमात्रवेद्यतया
आन्तरं स्फोटं शृणोति । (घ)

(घ) अत्रार्थः स्फुटीक्रियते समग्रमूलश्लोकोदाहरणेन, तत्र श्रीश्रीधरस्वामिकृतटीकांशेन
च । श्लोकस्त्वैवम्—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यहृक् । येन वाग्विज्यते यस्य वाक्तिराकाश आत्मनः ॥

श्रीधरस्वामिचरणास्तैवम्—...ननु जीव एव तं शृणोतु, नेत्याह । सुप्तश्रोत्रे कर्ण-
पिधानादिना अवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोताः
तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः ॥

(ङ) स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो जगन्निदानं ब्रह्मैव । एवमपि हरिराह
ब्रह्मकाण्डे—

चनानिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति
स्फोटस्य निरंशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

नादस्य क्रमजातत्वान्न पूर्वो नापरश्च सः । अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव गृह्यते ॥ इति

शृणोति य इममित्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मलिङ्गतोक्ता ।
आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । स च हृदयगो वृद्धिशुक् च भवति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं
'अथवा प्रतीतपदार्थक' इत्यादि व्याख्यानवसरे भाष्यप्रदीपोद्गते नागेशेन—ध्वनिपदेनात्र
वैखरी, स्फोटपदेनाभिव्यक्तकलादिको मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द उच्यते । ब्रह्मतत्त्वमेव
हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति । तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्ध्वा-
निति शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादहंते ब्रह्मण्यपि युत्पाद्यतामित्यादि च शब्द-
कौस्तुभे दीक्षितः । नादध्वनेरप्यत्र परामर्शः । तथाच स्फोटसिद्धिन्यायविचारे—

तत्र केचन नादानां स्फोटाभिन्नत्वसूचिरे । अमवेदात्मनितरे स्वातन्त्र्यं मेनिरे परे ॥ इति

वैयाकरणास्तु वहिःस्फोटमाहुः (च) । तत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्त-
तत्तत्संस्कारसहकृतचरमवर्णसंस्कारनिष्ठपदजन्यैकपदार्थप्रत्यायकता पदस्फोटः ।

अतएवैके आचार्याः शब्दः अर्थश्च शब्दार्थं तदन्तरेवोपलभ्यमानचेदान्तरं स्फोटम् ।
तत्र शब्दस्फोटं शब्दत्रयेत्याहुः । तत्र दृष्टान्तो यथेति—निरंशः न कस्याप्यंशः
अतएवाभिन्न एक इत्यर्थः नित्यो ज्ञानस्वरूपश्च एवम्भूत ओंकारः शब्दार्थवस्तुमात्राणां
प्रादुर्भावकत्वात् शब्दार्थमयः । एतन्मते प्रणवादेव वेदादीनां सर्वेषां दृष्टिरिति
बोध्यम् । अन्तरेवोपलभ्यमानत्वात् स प्रणव आन्तरः स्फोटोऽयं इत्यर्थः । प्रयोग
उदाहरणं यथा—जन्मान्धमृकवधिरस्य पुरुषस्य चक्षुःकर्णवागिन्द्रियानामभावात्
स्वीयान्तःकरण एव स्वत एव शब्दार्थयोः परामर्शं जाते सति स्वीयवाक्यस्य शब्दार्थस्य
चान्तरेव बोधो भवतीत्यान्तरः स्फोट एव ।

अथ घटेन जलमाहरेति वाक्यश्रवणं विना घटकरणकजलाहरणस्य शाब्दबोध-
वारणाय प्रत्येकवर्णज्ञानसहितचरमवर्णज्ञानत्वेन (5) कारणता वक्तव्या । एवं सति
द्वितीयवर्णस्य ज्ञानकाले प्रथमवर्णज्ञानस्य नाश्रादेवं क्रमेण चरमवर्णज्ञानकाले पूर्व-
पूर्ववर्णज्ञानानां नाश्रात् कथं शाब्दबोधः ? तथा विद्महलवत्तदर्थज्ञानात्ताडशज्ञानजन्य-
संस्कारादा शाब्दबोधापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैयाकरणानां समाधानं यथा—घटकरणक-
जलाहरणस्य शाब्दबोधं प्रति स्फोट एव कारणं, नतु तत्तदर्थज्ञानानां ताडश-
ज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वम् । स्फोटत्वन्तु यादृशयादृशानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्ण-
ज्ञानानन्तरं घटकरणकजलाहरणप्रतीतिर्जायते तादृशचरमवर्णज्ञाननिष्ठोऽसाधारण-

(च) वैयाकरणा भाष्यकदादयः । यदाह स्फोटमेव भाष्यकारस्तपरसूत्रभाष्येऽभिव्यक्तप्र-
कारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वं प्रतिपादयितुकामः—‘एवं तर्हि स्फोटः शब्दः ।
ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ? मेर्याघातवदिति । तत्र कैयटः—एवं तर्ह्येति पदाभिव्यङ्ग्यो
यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः । स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितनेत्यत्र पश्यश्रायां
विचारितमिति तत एव बोध्यम् । नागेशस्त्वित्यं विशदयामास—अत्रेदं बोध्यम्—
एक एव स्फोटस्तत्तदर्थेस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन
वर्णो वैकृतध्वनिश्च !.....वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—तदुक्तं हरिणा,—

स्फोटस्य गृह्ये हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतं प्रतिपद्यते ॥ इति

‘वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा । तत्र चाष्टौ पक्षाः—वर्णस्फोटः पदस्फोटः

(5) ‘जलाहरणस्य बोधाभावात् शाब्दबोधकरणाय प्रत्येकवर्णस्यार्थस्य च ज्ञानत्वेन’ इति ‘(गु)’ ‘(ह)’
पुस्तकयोः पाठः ।

एवं पूर्वपूर्वपदोच्चारणामिव्यक्ततत्तत्संस्कारसहकृतचरमपदसंस्कारनिष्ठवाक्य-
जन्यैकवाक्यार्थप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः । एतदुभयलक्षणं शब्दब्रह्म ।

Vide citation by
Punyaraja-Vakya-
padiyaparakasa—
II. 29.

तथाच 'एक एव नित्यः पदाभिव्यङ्ग्यो वाक्याभि-
व्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिसफोटो जातिसफोटो वह्नौरूप'

जातिविशेषः । स तु घटकरणजलाह्वरणविषयकशब्दद्वित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकतया सिद्धः न च न्यायमतसिद्धतादृशानुपूर्व्यावच्छिन्न (6)—चरमवर्ण-
ज्ञानस्यैव कारणत्वं कथं न स्वीक्रियते, अलं स्फोटरूपस्वतन्त्रधर्मस्वीकारेणेति वाच्यम्,—
आनुपूर्व्याघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवात् । तथाहि घोच्चारणायव-
हितोत्तरटोच्चारणघटितानुपूर्व्यांशोरे तदयवहितोत्तरत्वं नाम तत्तत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षण-
ध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्क्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपं, एतादृशानन्तायवहितोत्तरत्वघटित-
गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः । एवं घटेन जनमाह्वरेति, जलं घटेनाह्वरेति
द्विविधानुपूर्व्यावच्छिन्नस्य कारणत्वे परस्परअभिचारवारणाय कारणविशिष्टमपि कार्य-
तावच्छेदके निवेशनीयमिति कार्यतावच्छेदकेऽपि महागौरवप्रसङ्गः । यन्मते साङ्ख्य-
निरतिबाधकं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैयाकरणमतमेव साधोयः, अतस्तत्कृत-
सुपन्यस्यति—

वैयाकरणास्त्विति—तत्र वैयाकरणमते पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्ततत्तदुच्चारण-
संस्कारः, तादृशसंस्कारोऽत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणायवहितोत्तरघटितानुपूर्व्यार्थः । तथाच
तादृशानुपूर्व्याविशिष्टचरमवर्णस्य संस्कारचरमवर्णस्य ज्ञानम् । तन्निष्ठपदजन्यैकपदार्थ-
प्रत्यायकतेत्यस्य समुदायार्थो यथा—तादृशानुपूर्व्याविशिष्टचरमवर्णज्ञाननिष्ठपदजन्यपदार्थ-
बोधजनकतावच्छेदकधर्मः पदस्फोटत्वम् । स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः ।
वाक्यस्फोटस्तु तत्तद्वान्तरपदस्फोटसहितमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति । एतदुभय-
लक्षणं पदस्फोटवाक्यस्फोटलक्षणं शब्दब्रह्मैव ।

तथा चेति—व्यक्तेः स्फोटः भावप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः । तथाच चरम-

वाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटस्तादृक्वाक्यस्फोट इत्यं पञ्च व्यक्तिसफोटाः, वर्णपदवाक्य-
भेदेन त्रिविधो जातिसफोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यः । समाप्तिनोक्ता
चात्र वाचोऽव्यक्तिरित्यं शब्दार्थरत्ने तारानाथतर्कवाचस्पतिपादेः—'तत्र वर्णानां प्रत्यङ्चारण-
मन्वथा प्रतीयमानतया अनित्यत्वेन आशुविनाशितानां तेषां मेलनासम्भवेन तत्-
समुदायस्यापि वस्त्वित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णं पृथगतौ अभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहित-
संस्कारो न भवति अन्त्यवर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये भटिति समुदीयमानस्य

(6) 'पूर्व्यावच्छिन्ने'ति '(व)' प्रसक्ते, 'पूर्व्याविशिष्टे'ति '(ख)' प्रसक्ते, 'पूर्व्याव्यवच्छिन्ने'ति '(क)' प्रसक्ते पाठः ।

Kavyaprakasa—
Ullasa I.

इत्याहुः । व्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण जातिस्फोटः । अत

आहुः—बुधैर्वैयाकरणैरिति काव्यप्रकाशकृतः ।

तमन्ये न सहन्ते । तथाहि पूर्वपूर्ववर्णानुभवतश्चरमवर्णश्रवणकाले
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमय-
ग्रहणानुगृहीतेन पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन
श्रोत्रेण युगपदेव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते । सहकारि-

वर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटत्वरूपो (7) धर्मो नित्यः अखण्डः पदाभियङ्गाच्च । एवं ताडशा-
नेकपदघटितमहावाक्यस्फोट एव जातिस्फोटपदवाच्यः । तथाच व्यक्तिस्फोटसहित-
जातिस्फोट एव महावाक्यजन्यशब्दबोधे कारणम् । अतो वैयाकरणमतस्य सर्वोत्कर्षादेव
काव्यप्रकाशकृतापि बुधशब्देन वैयाकरण एवोक्त इत्याह—अत आहुरिति ।

ननु पूर्वोक्तदोषवारणाय चरमवर्णस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानकाले पूर्वपूर्ववर्णानां
संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव शब्दबोधः स्वीकरणीयः, अतो न दोष इत्याह—
नमिति । तं स्फोटमन्ये अज्ञान सहन्त इति । पूर्वपूर्ववर्णानुभवतः पुरुषस्य
चरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव पूर्वपूर्वातीतवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जायते,
तदनन्तरं वाक्यार्थविषयकशब्दबोधो जायते । श्रोत्रेण कीदृशेन ? पदव्युत्पत्तिजनको
यः समयस्तस्य ग्रहणं ज्ञानं, तदनुगृहीतेन तत्सहकृतेनेत्यर्थः । तथाच 'न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इति मीमांसकमतानुसारेण कालस्यापि विषय-
विधया कारणत्वमुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—सहकारोति । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया वृत्तिमत्त्वमुचितमिति ।
स्फुटते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभियङ्गाः, स्फुटोभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटशब्दार्थ-
सुभयथा निराहुः । एवं पदाभियङ्गाव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभियङ्गाजाति-
स्फोटस्वीकारो न व्याहृतः । अनेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षया एकस्यैव जातिरूप-
स्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यमिति दिक् । वाक्यस्फोटस्य
निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

‘पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णैर्व्यवयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥’

‘वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥’ इति च ।

योगदर्शनेऽपि (३।१७) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र व्यासमाथ्यं भोजवृत्तिस्त्रानुसन्वितुमुभि-
र्द्रष्टव्यम् । प्रपञ्चितश्चैतद् दृक्खिलमेव वाक्यपदीयादौ । ग्रन्थवाहुल्यभयान्नान्न निर्दिश्यते ।

दाट्येन प्रत्यभिज्ञानवदेव प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽपि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरति,—तेन कृतं स्फोटनेति (छ) ।

तत्र । तथाहि पदुव्यात्पादनसमयो हि स्फोटकृत एव । न च तत्र प्रमाणाभावः, प्रत्यक्षार्थापत्त्योः सम्भवात् । यथायं गौरित्युक्ते नहि गकारोकार-
विसर्गा एव प्रतीयन्ते, अपि तु सास्त्रादिमत् किमपीति प्रत्यक्षम् । अयं
गौरित्यत्र किं गकारादयो वर्णा व्यस्ता एवार्थप्रत्यायकाः, किं समस्ताः ? नाद्यः,
इतरवर्णवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः, उत्पन्नप्रध्वस्तानां सामस्याभावात् ।

स्थले यथा चक्षुःसन्निकर्षजन्येदंपदार्थज्ञानकाले पूर्वप्रतीततत्कालतद्देशरूपतत्तापि
ताडशप्रत्यक्षे भासते, तथात्रापि चरमवर्णस्य अवगोन्द्रियजन्यज्ञाने पूर्वपूर्वातीतवर्णस्यापि
संस्कारवशाद्ज्ञानं भविष्यतीति । तेन कृतं यर्थं स्फोटनेति ।

तन्नेति—यत्समयेऽतीतसमस्तवर्णघटितपदानां युष्माकं मते पुनः प्रतीतिर्भवति, तत्र
समये स्फोटकृतशब्दबोध एव भवति, न तु अतीतवर्णानां पुनः प्रतीतिरित्यर्थः ।
अत्र प्रमाणाभावो न वक्तव्यः, यतः प्रत्यक्षप्रमाणमर्थापत्तिप्रमाणञ्च वर्तते । तत्र च
प्रथमतः प्रत्यक्षप्रमाणमाह । गौरित्युक्ते नातीतगकारादेः पुनः प्रतीतिः, किन्तु

(छ) वर्णवादमेवार्थबोधे प्रमाणीकुर्वन्निस्तीर्णिकादिदृशंनप्रस्थानपरमाचार्यैर्बहुभिः
स्फोटवाद व्यापाततः प्रध्वस्तकल्प इव प्रतिभाति । तथाहि

ननु दृष्टं परित्यज्य सर्वथादृष्टमार्गणम् ।

कुर्वन् नृगयसे नूनं पिपासुर्मृगलणिकाम् ॥ (स्फोटसिद्ध्यन्यायविचार १७ श्लोक)

इति पूर्वपक्षिणो प्रश्नः, 'तस्मादन्ये स्यायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः
शब्दः कल्प्य इति वक्ष्यप्रमाणकमापन्न'मिति शास्त्रदीपिकाकृतां पाठंसारधिमिश्राणां
सोत्प्राप्ता गृह्या च स्फोटवादिनः प्रति प्रवर्तते । तार्किकयुक्तिर्निराकृतात्र कौस्तुभकृता,
स्मृतिहेतुभूतसंस्कारवादिनां मते निश्चितं कल्पनागौरवञ्चात्र दर्शितम् । निर्विरोधमेवेतदत्र
इति ग्रन्थकृतः कल्पः । एतत्प्रसङ्गे 'शब्द इति, चेन्नात' (१।३।२८) इत्यादौ ब्रह्मसूत्रे भाष्यं,
'प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् न स्फोटात्मकः शब्दः' (५।५७) इति साङ्ख्यसूत्रे वृत्तिश्च,

'यथान्येयादिकर्माणि क्रमवर्त्तानि सन्त्यपि ।

संहत्य कुर्वन्ते कार्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥' (श्लोकवार्त्तिक)

"यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥" (शास्त्रदीपिका)

'नार्थस्य वाचकः स्फोटो वर्णभ्यो व्यतिरेकत' इत्यादि मीमांसाग्रन्थोऽपि निपुणमालोचनीयं
सुधीभिर्बोधवैशद्यार्थम् । न चैतत् सञ्चलविचारसहमिति वद्ववः । आकर एव तत्प्रपञ्चः ।

Sarvadarsana-
samgraha-Panini-
darsana.

“न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति । तस्माद्वर्णानां
वाचकत्वानुपपत्तौ यद्वलादर्थप्रतीतिः स एव स्फोटो
वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्यार्थप्रत्यायको नित्य एवेति । अर्थापत्तिरपि ।
स्फोटानङ्गीकारे सर्व्व एव संस्कारा विशृङ्खला एव सन्तः पदजन्यपदार्थ-
प्रतीतौ न शन्रुवन्ति । नापि प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽप्यतीतापि पूर्वावस्था
स्फुरति । न वा सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिः श्रोत्रेण जन्यते ।
सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तांशे संस्कारजनितस्मृतिविशेषत्वात्,
श्रोत्रेण सदसदनेकवर्णावगाहाभावाच्च । नहि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं, तदंशे
संस्कारजन्यतया इदमंशे च चक्षुर्जन्यतया च स्मरणग्रहणात्मकत्वात् । न
च तदंशेऽपि चक्षुःकरणं, तस्य सन्निहितग्राहितया तदभावात् । नापीदमंशे

सास्त्राद्यवयवविशिष्टगोपदार्थस्य प्रतीतिरित्यत्र सर्व्वेषामनुभव एव प्रमाणम् । अर्थापत्ति-
प्रमाणमाह—गौरित्यत्र केवलगकारस्य कारणत्वेऽन्यवर्णोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तिः, केवल-
गकारोच्चारणात् शाब्दबोधापत्तिश्च । नापि द्वितीय इति—वर्णसमूहज्ञानानामेकदाऽ-
सत्त्वेन द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः । तस्मात् पदजन्यशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या स्फोटः
सिद्ध इत्यन्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणम्—यथा स्थूलो (४) देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त
इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रमाणेन रात्रिर्भोजित्वसिद्धिः । नापि वर्णसमुदायज्ञानानां
तादृशज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वं वक्तुं शक्यं, यतो विशृङ्खलाद्वर्णानां ज्ञानात्
संस्काराद्वा शाब्दबोधापत्तिरित्याह—स्फोटानङ्गीकार इति । यच्च सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिज्ञानात्मकचाक्षुषप्रत्यक्षं दृष्टान्तीकृत्य अवशेन्द्रियजन्यचरमवर्णज्ञानेऽप्यतीतवर्णस्य
संस्कारवशाद्ज्ञानमुक्तं तदपि दुष्टमित्याह—नापि प्रत्यभिज्ञान इति । तत्र प्रथमतो दृष्टान्त-
मेवासिद्धमित्याह । प्रत्यक्षात्मकप्रत्यभिज्ञाने तद्देशतत्कालरूपा अतीता पूर्वावस्था न
स्फुरति, न वा दार्ष्टान्ति श्रोत्रेणातीतवर्णावगाहिनी चरमवर्णविषयकप्रतीतिर्जन्यते । तत्र
हेतुः—सोऽयमिति—तत्रातीतदेशकालरूपतत्तायाः स्मरणं, चक्षुःसन्निक्षेपेऽस्पृष्टार्थस्य

वेदान्तादिदर्शनप्रतिपादितापत्तिश्च दूरादास्ते यदि तावद्वैयाकरणमतं धीरमालोच्यते ।
अत्रार्थे ‘तस्मात् यच्चोभयोः समो दोषः न तेनैकश्चोदो भवतीति न्यायात् ..... नातिरिक्त-
स्फोटकल्पनावकल्पत इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्तेरित्यादिः
‘तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्य’ इत्यन्तः पाणिनिदर्शनप्रस्तावोक्त्यः सर्व्व-
दर्शनसंग्रहग्रन्थो द्रष्टव्य इत्यलमतिगहनावगाहनेन ।

संस्कारः, चतुरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्मरणहेतुव्यवसायाभावाच्च । तेन स्फोट एवाङ्गीकार्य इति, वैयाकरणाः ।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम् । अन्यथा रसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिलोमपाठेऽपि रेफसकारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेऽनुलोमसंस्कारवत्त्वेन पदं व्युत्पादयन्ति, अन्यथा भेदो न स्यात् (१) (ज) ।

साध्वसाधुतयाद्योऽपि—११ का ।

आद्यो वर्णात्मकः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च द्वेधा भवति । किन्नाम साधुत्वम् ? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत स्रूतत्वमुताहो वेद-प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव, न तु तत्ताविशिष्टेदंपदार्थस्यैकं ज्ञानम्, यतस्तत्तांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावेन चाक्षुषप्रत्यक्षे तस्य भानासम्भवात्, एतन्मतेऽलौकिकसन्निकर्षरूपज्ञान-लक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारादिति । नापीदमंश इति—यथा तत्तांशे संस्कारवशात् स्मरणं तथेदमंशेऽपि वाच्यमित्यपि न सम्भवति । इदमंशे 'चक्षुःसन्निकर्षवत्त्वे' सति ज्ञानं, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकात्, स्मृतिजनकस्येदंपदार्थस्यानुभवाभावाच्च ।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामानुपूर्व्योपपत्तिनां संस्काराणां प्रत्येकवर्णोच्चारणानां क्रमेण परस्परानुपूर्व्योविशिष्टचरमवर्णज्ञाने शाब्दबोधकारित्वं कारणतावच्छेदकं स्फोटत्वम् । तथाच यादृशानुपूर्व्योविशिष्टचरमवर्णस्य ज्ञानसत्त्वे तत्तदर्थस्य शाब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिष्ठजातिविशेष एव स्फोटत्वम् । सा जातिस्तत्तदर्थविधयकशाब्दबोधजनक-तावच्छेदकत्वेन सिद्धा । यथा दृग्गारणिमण्यादिजन्यतावच्छेदकतया वर्त्तनिष्ठजातिविशेषस्य सिद्धिस्तद्वत्तापि तत्तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिष्ठजातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एवं तत्तद्वज्ज्ञानजन्यशाब्दबोध-

(ज) अत्र वेदान्तिमासुत्तरं शाब्द इति चेन्नातः, प्रभवात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् (१।३।२८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वक्ष्यमाणाद्भगवच्छङ्करवाक्यतो ज्ञेयं । 'सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमंशं यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपेलिकाः पङ्क्तिवृद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदवृद्धिमारोचयन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते' इति शारीरकभाष्यम् । भासत्यादियु चैतत् प्रपञ्चितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नसिद्धान्तत्वमिति स्थितिः । अतो नानर्थोपपातः ।

वाक्यस्थत्वं वा, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चण्डालादिप्रयुक्तस्य संस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परुषसंस्कृतस्य, तृतीयेऽस्मदादिकृतसंस्कृतशब्दानां, चतुर्थे मंज्ञाशब्दानामपि । तेन व्याकरणप्रणीतत्वं साधुत्वमिति । तथा सति डित्यादीनां मंज्ञाशब्दानामपि डित्योऽयं डवित्योऽयमिति विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम् ; न तु गावौप्रभृतीनां, भ्रान्तप्रणीतत्वात् । तथापि तैर्यद्व्यवहारनिष्पत्तिस्तद्विज्ञानां तत्स्मारितगोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु अज्ञपरम्पराप्राप्तसंस्कारद्वारेव । प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधूद्भवत्वेन तत्तद्व्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् । (भ)

स्त्रीकारे च सरोवरवाचकस्य सरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि सरोवरबोधः स्यात् । नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात् । संस्कार इति—प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यर्थः । न त्विति—न प्रतिलोमेनोच्चारिता वर्णा अनुलोमसंस्कारवत्त्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यथा अनुलोमप्रतिलोमपदाभ्यामेकबोधस्त्रीकारे रसस्य पदाभ्यां जनितबोधयोर्नदीदीनपदाभ्यां जनितबोधयोः भेदे न स्यादित्यर्थः ।

सृष्टत्वं स्निग्धत्वादिगुणविशिष्टत्वम् । आद्य इत्यसाधुचण्डालादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः । परुषसंस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य । मंज्ञाशब्दानां चैवडित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तिसिद्धेः । व्याकरणनिष्पाद्यत्वं साधुत्वमित्यर्थः । अतएव डित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तभावेऽपि डित्योऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिसाहित्येन व्याकरणसिद्धत्वमस्येव । नत्विति—यथा वच्चातोर्वहुवचने देवदत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः 'नान्यत्त्वोर्ब्वचेः प्रयोगः' इति सूत्रात्, तथैवात्र केवलगाशब्दोत्तरापत्त्यार्थकप्रत्ययेन 'गाव' इति प्रयोगोऽप्यसाधुः, अतो 'गावौ' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रणीत एव । ननु कथं भ्रान्तोक्त-गावौ'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत आह—तथापीति । तैरसाधुपदैरसाधुशब्दस्मारितसाधुशब्दविज्ञानां शाब्दबोधः । अज्ञानामविशेषदर्शनामज्ञपरम्पराप्राप्त'गावौ'शब्दादेव शाब्दबोधः नाटकादौ विशेषदर्शनां श्रौरसेनिकादिप्राकृतशब्दः साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात् । साधूद्भवत्वे साधूच्चरितत्वे तत्तत्प्राकृतलङ्केश्वरव्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् ।

जातिरिति—जात्यादिवाचकत्वेन साधवश्चतुर्विधा भवन्ति । गौरिति साधुशब्देन

(भ) वस्तुतस्तु साधुसंमसाधूद्भवदर्शोति भेदेस्त्वेविध्य प्राकृतभाषोक्तशब्दानाम् । तत्र ऊह-हृला-श्वरोत्यादिप्राकृतशब्दाः शिष्टप्रयोगादरुच्यादिकृतव्याकरणकदनुमोदितत्वाच्च साधव एव ।

साधवश्च चतुर्विधाः ।

जातिः क्रियागुणद्रव्यैः—१२ का

गौः पाचकः शुक्तो डित्य इति क्रमाज्जात्यादिभिश्चातुर्विध्यम् । चकारा-
ज्जातिरेव पदार्थ इति च मतम् (ज) । तथाहि गुडतण्डुलादिपाचकभेदेन
पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति पाचकत्वमस्ति । एवं चन्द्रचन्दनकुन्दादिषु अयं
शुक्तोऽयं शुक्त इति शुक्तत्वम् । बालवृद्धयुवाद्युदीरितडित्याद्यर्थेषु डित्या-
दित्वमिति ।

गोत्वरूपजातिविशिष्टयावत्गोरूपधर्मिवाचक इत्येको भेदः । तथा पाचक इति साधुशब्दः
पचनक्रियारूपो यो मनुष्यनिष्ठो धर्मस्तस्य वाचक इत्यपरो भेदः, एवं शुक्त इति साधु-
शब्दः शुक्तरूपगुणविशेषो यो गवादिवृत्तिधर्मस्तस्य वाचक इत्यन्यो भेदः । तथा डित्य
इति साधुशब्दः डित्यरूपैकयुक्तिमात्रवाचकः, इत्येवं क्रमेण साधुशब्दश्चतुर्विधो ज्ञेयः ।
ननु यन्मते जातावेव शक्तिर्न कदापि व्यक्तौ, शाब्दबोधे युक्तिमानन्तु 'जात्या
युक्तिराक्षिप्यत' इति न्यायसिद्धांतेपवनादेव, तन्मते साधुशब्दो जातिमात्रवाचक-
श्चैनैकविध एवेतदेवाह—चकारादिति । गुडतण्डुलादीनां नानापाचकभेदेन पाचकोऽयं
पाचकोऽयमिति सर्वत्र पाचके पचधातोः प्रयोगात् पाचकत्वमपि जातिविशेषः ।
नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टस्य सर्वत्र जातौ शक्तिरस्तु, आधुनिकपुरुषकृतस्य डित्यादौ
सङ्केतविशिष्टशब्दस्यैकमात्रवृत्तित्वेन डित्यत्वस्य जातित्वाभावात् कुत्र शक्तिर्वक्तव्येत्यत
आह—बालवृद्धेति । यथा पुत्रे पित्रकृतसङ्केतविशिष्टस्य देवदत्तविष्णुदत्तादिशब्दस्य
शक्तिर्जात्याद्यौगण्ड्यादिनानाशरीरवृत्तिदेवदत्तविष्णुदत्तत्वादिजातौ वर्तते, तथैव पुरुषकृत-
सङ्केतार्थडित्यादावेकस्मिन्नेव वस्तुनि बालवृद्धयुवादीनां डित्योऽयं डित्योऽयमित्यनुगत-

(ज) एतच्च मम्मटाद्युक्तिमनुवृत्त्य । तथा च प्रकाशे—'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादि-
ज्जातिरेव वा' इति । केचित् तार्किका व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यपि वदन्ति । भगवान्
व्याडिरपेक्षम् । जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तपक्षः । इयमेव स्वीकृतं
भाष्यकारैः 'किं पुनराकृति' पदार्थ आहोस्विदयमिति पदार्थनिर्णयभाष्ये पञ्चमाङ्गिके ।
सुष्ठु व्याख्यातेमेतत् तत्रैव प्रदोषे कैयटेन । चतुर्धा पदार्थप्रपञ्चो भिद्यत इति भूयसां
वैयाकरणानामपि मनम् 'जात्याकृतिविशिष्टयुक्तिशक्तिपक्ष एव साधीयानिति
तार्किकचूडामणयो महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यपादाः । 'परं ब्रह्मतत्त्वं सर्व-
शब्दार्थ' इति स्थितम्' इति पाणिनिदर्शनप्रस्तावे जरद्वैतवादिमतानुवादं कृत्वेव
फलिभाषितानुसारी माधवाचार्यः । षोडश च भेदो दर्शितो जयदेवेन, तच्चाकरे
व्रह्मम् ।

मुख्यो लाक्षणिकस्तथा ॥

व्यञ्जकश्चेति—१३का

त्रिधा ते शब्दाः । मुख्यो वाचकः, यस्तु सङ्केतमैश्वरं धत्ते, स मुख्यः ।
ऐश्वरमीश्वरकृतं, अस्मदादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वार्थं प्रति-
मुख्यता । (ट)

सङ्केत ईशेच्छा तत्र तत्त्वकृत् ॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकृत् सङ्केतः स्यात् । तथाहि कश्चिद-
गृहीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते मध्यमवृद्धे कम्बु-
ग्रीवादिमन्तं व्यक्तिविशेषं स्थानात् स्थानान्तरं नयति सति घटशब्देनेदृशी
व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तावेव घटशब्दशक्तिरिति प्रतिपद्यते । पुनस्तेनैव
प्रतीतिवलात् इत्यवस्तुघटकीभूतनानावयववृत्तिदित्यत्वमपि जातिविशेषः । यन्मतेऽवयवाति-
रिक्तस्वतन्त्रावयविनोऽभावात् घटत्वजातिर्नानावयववृत्तिरेव, तन्मतमालम्ब्य इत्यत्वमपि
जातिरेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

नन्वोश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव मुख्यत्व उक्तोऽस्मदादिकृतसङ्केतविशिष्टस्य इत्यादि-
शब्दस्येश्वरकृतसङ्केताभावान्न मुख्यत्वं, शक्तेरभावेन शब्दसम्बन्धरूपलाक्षणिकत्वमपि न
सम्भवतीत्यत आह—अस्मदादौति । द्रव्यत्वे इत्यादितत्तत्तद्रयमात्रवाचकत्वे स्वार्थं
प्रत्यौपचारिकमुख्यता । यथार्थमुख्यव्यवहारस्तु (१०) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येति
बोध्यम् । तद्विन्नमिन्नंति—घटाद्विन्नः पटादिविन्नो घट एव ; तादृशरूपेण निवेशस्तु
अपोहद्वारा निर्द्धारणार्थमेव, न त्वसाधारणलक्षणे निवेशनीयं, तादृशरूपेण निवेशे

(ट) ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकृतं नैयायिकनये । ईश्वरकृतसङ्केतार्थं
प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२१) यथा—

‘सर्व्वेषां नु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्गमे ॥’

उन्नेयमेतत् ‘वेदपूर्व्विकेव सृष्टिः’ ‘यस्य निःश्वसितं वेदा’ इत्याद्यास्तिकमतमाहात्म्याच्च ।
वस्तुतस्तु न केवलं इत्यदिवित्यादय अपि तु सर्व्व एव शब्दा अस्मदादिकृतसङ्केतमेव दधते,
न तु ऐश्वरं, भाषानामानन्त्यात्, भाषाविशेषस्य चेश्वरकृतानादिशब्दसङ्केतधारणार्थस्य
गौरवापत्तेरिति भाषातत्त्वविदः कोविदाः । सङ्केतपदेन शब्दव्यतिरिक्तं चिह्नमात्रं गृह्यते
चेत्, तदा नानर्थक्यापात इति सर्व्वमवदातम् ।

पटमानयेत्युपगते तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तथैव तस्मिन् नयति सति पुनः सोऽपि घटाद्भिन्नः पटः पटाद्भिन्नो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटभिन्नो घटः अपटभिन्नः पटश्चेत्यपोहद्वारेण निश्चिन्वन् पुनस्तेनैव घटान्तरं पटान्तर-
ज्ञानयेत्युपगते तस्मिन् पूर्वघटपटयोराकारतो विसृष्टो घटपटावानयति सति पुनरयं संशेते—अहो घटपटशब्दो न व्यक्तिविशेषविषयकसङ्केतो, यत एतौ पूर्वघटपटतो भिन्नौ, तेन घटादिषु कथिदमाधारणो भविष्यति धर्मः यद्वशादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगाहिज्ञानं जन्यत इति निश्चित्य जातावेव सङ्केतमवधारयति । तद्भिन्नभिन्नाधिकरणमात्रवृत्तित्वमसाधारणत्वं यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् ।

यागरूढाश्च रूढाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिविधाः । १५ का (ठ)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । यागरूढाः पङ्कजादयः । पङ्काज्जने-
र्द-प्रत्ययेन (११) पङ्कजनिकर्तृभिधायकेन योगिनापि पञ्चार्थ एव प्रतिपद्यते,
प्रयोजनाभावात् गौरवप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्वृत्तित्वे सति तद्विराट्त्वत्वे तदमाधारण-
लक्षणमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—सास्त्रा गलकम्बलादिर्गोभिन्ने न वर्तते, गवि वर्तते
च, अतो गौरसाधारणधर्मः सास्त्रादिः ।

योगरूढा इति—ननु पञ्चशब्दस्यैव पङ्कजशब्दभ्यापि पञ्चत्वं कथं शक्यतावच्छेदकं
नोक्तं, तत एव कुसुदशैवालादिवारणं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पञ्चपदेन केवल-
पञ्चत्वरूपेण बोधो जायते । पङ्कजपदात् पङ्कजनिकत्वं पञ्चमिति बोधो जायत इति
प्रामाणिकानामनुभववशात् पङ्कजनिकत्वं कत्वेन यौगिकशक्तिः, पञ्चत्वरूपेण रूढ-
शक्तिश्च स्वीकरणीयेति ज्ञेयम् । पञ्चस्येवेति—पङ्कजनिकत्पञ्चस्यैव स्मृतः । यदेति—

(ठ) नैरुक्तैस्तु सञ्ज्ञैरपि पदानां धातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते ।
उणादिसूत्राणि च तत्र निष्पत्तौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तित एव निखिलानां
पदानामर्थग्रह उताभ्योऽपुत्रपायोऽस्तीति पृच्छायां शब्दानां त्वेव्यप्रदर्शनयाजेनाभिधानि-
यामक्रमन्यदप्यस्तीति सूचयति । उक्तं हि शाब्दिकैः—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्रवाक्यादवधारतश्च ।

वाक्यस्य शेषादिवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

एवमर्थग्रहकारणत्वेनैकेषु लक्षितेष्वपि शब्दानां, तेषां यथायथसुपरिष्ठाद्दर्शित्वेव भेदेषु

(११) 'पङ्कजनि' 'उप' 'ल्य' 'येन' इति (क) पुलके, 'पङ्कजनितप्रत्ययेन' इति (ग) (ग) पुलकयाः पाठः ।

न तु कुमुदायर्थं, इति योगार्थपुरस्कारेऽपि रुढार्थ एवेति योगरूढ एव, ईश्वरसङ्केतमहिम्ना भटिति पञ्चस्यैव स्मृतेः । यदा तु पङ्कजं वर्त्मदौर्गत्यमित्यादि केनाप्युच्यते तदा तत्र पङ्कजतत्वे लक्षणा । वस्तुतस्तु पञ्चे शक्तिः ।

रूढा मण्डपादयः । यथा पञ्चे पङ्कजनिकर्तृत्वं वर्त्तते, तथा मण्डपे गृहविशेषे मण्डपानकर्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं गृहविशेषो योगार्थं विनापि गम्यत इति रुढ एव । कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशलशब्दो न लाक्षणिक-स्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुशलः क्षेमि पुण्ये च शिञ्चिते' इति शिञ्चितो निपुणः, अतो मुख्य एव (ङ) । एवं मण्डपशब्दो रुढत्वेन गृहविशेषे मुख्यः । यदा तु मण्डपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाहचर्यात् मण्डपानकर्त्तरि लाक्षणिकः ।

आदितेयादिशब्दा यौगिकाः, अदितेरपत्यानीति 'ढक्'प्रत्ययेन केवलं योगार्थ एव । यदा तु अपत्यार्थप्रत्ययान्तरेण 'ण्य'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-

वर्त्मदौर्गत्यं पङ्कजं पङ्काज्जातमित्यत्र पङ्कजशब्दस्य पङ्कजतत्वे लक्षणा, पञ्च एव शक्तिः । कस्यचिन्मते कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशं लातीत्यवयवव्युत्पत्तिं विनैव निपुणार्थं कुशलशब्दो लाक्षणिकस्तन्मतं दूषयति--कर्मणीति । यदा तु आदित्यशब्दो (12) ऽत्रापत्यार्थेण्य'प्रत्ययान्तस्तदा त नादितेः पुत्रसामान्यस्य बोधः, अपि तु दादशब्दादित्य-रूपस्य सूर्यस्य बोधः, 'आदित्या ऋभव' इति देवसामान्यप्रार्थनायै पठितोऽपि ।

ननु 'प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना'मिति न्यायात् प्रत्ययार्थसहितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तत्राखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः, अवयवशक्तिसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योग-रूढिरिति वृत्तिवार्त्तिकेऽप्ययदीक्षितचरणाः । डित्यादौ शब्दे रूढिः, आदितेयपाचकादौ योगः, पङ्कजादौ योगरूढिः । एवमभिधा त्रिविधा ।

(ङ) दर्भयहणाद्ययोगाल्लक्षणेयमिति कायप्रकाशकतो मतं, न तच्चारु । 'अन्यहि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्त'मिति दर्पणे दर्शितम् कारणम् । मण्डपादि-शब्देषु भिन्नोऽभिधायाः प्रकार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशिकाकाराः—'पदे-रूढौयौगिकं मन्यतेऽधिक'मिति । "अथाश्वगत्याश्वकर्णमण्डपनिशान्तकुवलयदिशब्देषु का शक्तिरिति ? अत्र केचित्—अश्वगत्याश्वं पिबेत्यादिषु केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगत्या वाजिशालेत्यादिषु केवलयोगशक्तिः । अन्ये तु वदन्ति, सङ्करस्य (योगरूढिमयस्येति यावत्)

त्वेऽप्यादित्य इति देवपर्याये पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्त्वात् प्रत्ययमहिम्ना योगरूढ पदार्थः ।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा । सुप्प्रत्ययशक्तिः संख्याकारकत्वोपरक्त-
प्रकृत्यर्थपरा । तिङ्शक्तिः संख्याकर्तृकर्मभावोपरक्तवर्त्तमानादिकालपरा ।
उपसर्गा द्योतकत्वादात्वर्थभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः
मिलित्वा समभिव्याहारः । एवं कृत्तद्धितप्रत्ययावपि पूर्व्ववत् । प्रत्येकं सूत्र-
करणात् सर्व्वत्र योगेन मुख्य एवार्थः । (ठ)

Panini III. 3.1. 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् प्रायशो न योगार्थः ।

Unadi. 235.

तेन गच्छतीति 'गमेर्ङोः' इति कृते 'ङो'प्रत्यये गौः शेत
बोधो भवति, नतु स्वातन्त्र्येणाह—प्रकृतीति । मिलित्वा—सम् अभि वि आ इत्युपसर्गा
मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति । पूर्व्ववदिति—कृत्तद्धितौ प्रकृत्यर्थपरौ ।
सर्व्वत्रेति—सर्व्वेषु प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या मुख्य एवार्थः ।

ननु तेषां मध्य उणादिप्रत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य बहुनर्थान् लातीति यत्पक्षत्रा यस्मिन्नर्थे
विहितस्तदतिरिक्तार्थमपि बोधयति ; तेनोणादिप्रत्ययो हि प्रायशो योगार्थं न प्रतिपादयति,
अपि तु रूढार्थमपीत्याह—उणादय इति । कर्त्तृबोधक'ङो'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य
प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः शेते' इति वाक्यस्य गमनकर्त्तुः शयनरूपार्थे वाधिते सति
लक्षणायाः प्रसङ्गात् । अत औणादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितावयवार्थो
धवचक्षणीयः, अपि तु सास्त्रादिविशिष्ट एव रूढिः । स च रूढार्थश्च मुख्य एव, न
तत्त्विकः ।

साऽन्यपदार्थं शक्तिर्दधा, तद्गुणसंविज्ञानरूपाऽतद्गुणसंविज्ञानरूपा च । साहित्यस्य
धान्यं यत्रैवम्भते दन्तै एकत्वं भवति—यथा धवच्चाश्वकर्णश्च द्वौ वृत्तविशेषौ । यदा तु
द्वौ भेदौ योगरूढिर्व्यौगिकरूढिश्चेति । तत्राद्यस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दः 'न यत्रैकं
यनान्यस्यास्ति शाब्दधोः', द्वितीयस्य तन्त्रकर्णादयः । चतुर्थे एवायमभिधाया भेद इत्यन्ये
इति रसगङ्गाधरेऽपि ।

(ठ) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा' इति तार्किकमार्गेण त्रिधा,
'क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषज्ञतु ।
सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥'

इति नैरुक्तोक्तदिशा महाभाष्यकृतसम्मतमतेन चतुर्धा, 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनादान्त-
धातुरूपा पञ्च वृत्तयः' इति वा पञ्चधा अर्न्वाचोमवैयाकरणसरणिमनुसृत्य पदानां

इत्यत्रापि मुख्यार्थवाधे लक्षणा स्यात्, तेनोणादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु रुढ एवार्थः । स च मुख्य एव, न लाक्षणिकः ।

समासशक्तिश्च विविधा (ण) । तथाहि बहुव्रीहिरन्यपदार्थे शक्तिः । सा च द्वेधा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्रधाना तत्पुरुषस्य । अव्ययांशप्रधानाऽव्ययीभावस्य । नञर्थप्राधाना नञ्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपद-
प्रधाना इन्द्रस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारे एकत्वं यथा धवाश्वकर्णम् । साहित्याश्रयप्राधान्ये इतरेतरयोगे द्वित्ववहुत्वे—धवखदिरावित्यत्र धवसाहित्य-
वान् खदिरः, खदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्विवचन-
मेव, एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वादौ
विभक्तिर्न प्रत्येकं द्वित्वादिकं बोधयति । धवखदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं
सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणेव—पितरावित्येकस्य पितृद्वयान्वयाभावात् पितृमातरा-
वेव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जनकार्यमात्रस्मृतेः ।

साहित्याश्रयस्य तत्तद्गुणस्य प्राधान्यं तदेतरेतरद्वन्द्वसमासे द्वित्ववहुत्वे भवतः । धवखदिरा-
वित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्यया द्विवचनम् । धवखदिरपलाशा इत्यत्र परस्पर-
साहित्यस्य बहुत्वाद्वहुवचनम् । इन्द्रसमासस्य साहित्ये शक्तिरितिहेतोः शाब्दबोधे
साहित्यस्य भानम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्नतु धवस्य
खदिरस्य वा, अत एकधर्मेकखदिराभिप्रायेण धवखदिरौ पश्येत्यपि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनके शक्तिः, मातृपितृभयबोधे लक्षणा । तत्रोदाहरणमाह—एकशेष
इति—माता च पिता चेत्येकशेषे कृते मातृपितृभयबोधस्तु लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

विभागमूरोक्त्य मनसि यथाक्रमं प्रत्येकं शक्तिस्वरूपप्रसङ्गमवतारयति । तत्रासमस्त-
सुमिडन्तोपसर्गसहितप्रकृतिकचक्षितान्तेषु पदेषु यथायोगं योगशक्त्या एवार्थप्रतीतिः ।

(ण) प्रायशोऽभिधेयैव वृत्तार्थबोधः । तत्र शब्दशक्तौत्यादि पदेषु योगतः, पङ्कजादि-
पदेषु योगरूपा, कैवर्त्तबोधकधीवरादिपदेषु च रूपाव शक्तिमत्वम् । क्वचित् सुवङ्गादि-
बोधकधीवरादिपदेषु 'लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेत् योगापहारिणी' इति भट्टवचनात्
रूढिलक्षणेत्यतिरोहितार्थमेतत् । नञ्चत्र समासघटकपदार्थप्राधान्येनैव भागकल्पनो-
परिष्टादित्यवधेयम् । यदृच्छसुद्देशोऽत्र, न तु समाससङ्गाददर्शनाय । तद्गुणसंविज्ञानेति—
लम्बकर्णमानयेत्यादि आद्यस्य भेदस्योदाहरणं, दृष्टसागरमानयेत्यादि परस्येति । इहोक्त-
मनुक्तञ्च सर्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकादितो ग्राह्यम् ।

वाचकोऽपि शब्दः समाससङ्गावे सति लक्षणिको भवति । धीवर इति कैवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन सुबुद्धिः प्रतिपाद्यते । तत्र तु लक्षणैव । एवं सर्वत्र लक्षणा बोद्धव्या । दिङ्मात्रमुदाहृतम् ।

योगिकासु शब्दाः सिद्धाः साध्याश्च । सिद्धा वासुदेवादयः । साध्या वक्तृस्वेच्छाकृता आनकदुन्दुभिनन्दनन्दनादयः ⁽¹³⁾ । ते च पूर्वपदपरिवृत्तिसङ्गा उत्तरपदपरिवृत्तिसङ्गा उभयपदपरिवृत्तिसङ्गाश्च । वसुदेवनन्दन इति पूर्वपदस्य परिवृत्तिः, आनकदुन्दुभिसुत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्र इतुः उभयपदस्य (त) । एवमुन्नेयम् । कचिदुभयपदापरिवृत्तिः, पत्ररथः गरुत्मान् गोसंख्य इत्यादि ।

वाचकोऽपीति—धीवरशब्दः कैवर्त्तं ऋद्धः, धिया वर इति यत्पत्तया तस्य सुबुद्धिजनबोधे लक्षणा । ननु मुख्यार्थस्य बाधाभावे कथं लक्षणा सम्भवतीति चेत् ऋद्धिशब्दस्य मुख्यार्थो ऋद्धार्थ एव, अवयवयत्पत्तयाऽर्थान्तरन्तु न मुख्यम् । यथा मण्डपशब्दस्तथात्रापीति बोध्यम् ।

सिद्धाः कौवादो प्रसिद्धा (य) यथा अमरे वासुदेवशब्दः । पूर्वपदपरिवृत्तीति—वाक्यघटकौभूतपूर्वपदस्य परिवृत्तिः पूर्वपदसमानार्थकशब्दान्तरं सङ्गते । वसुदेवेति—वसुदेवमानन्दयतीति वाक्ये वसुदेवशब्द एव परिवृत्तिसङ्गः, ननु नन्दनशब्दः, अतो वसुदेवपुत्र इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वरूपेण प्रतीतिर्न भवति । एवं वसुदेवस्य जन्मकाले भाविभगवद्वतारसूचकं दुन्दुभिवाद्यं देवाश्चक्रुरतस्तदर्थबोधकः आनकदुन्दुभि-

(त) वसुदेवप्रिता शूरस्तस्य पुत्रः शूरसुतपुत्रः । अत्र सुतपुत्रपदयोः परिवृत्ति-सङ्गत्वं विद्यत एव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम् । यत् 'शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसङ्ग' इति टीकाज्ञात् तत् शौरिशूरतनयशूरात्मजादिपदेरेव तस्य परिवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । वसुदेवार्थे शौरिपदं योगरूढं, ऋद्धा तु 'देवकीनन्दनः शौरि'रित्यभिधान-वलात् लक्ष्यस्यैव बोधः ।

(य) कौवादोऽस्ति टीकाज्ञादुक्तं कोषग्रहणं न सन्धक—नात्र कोषप्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यां विभागोऽवतार्यत इति स्मृतः प्रतिभाति । तथा सति आनकदुन्दुभिरित्यत्रापि सिद्धत्वं प्रथमस्येत् 'वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभि'रित्यमरोक्तेः । 'उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वस्तुघटकासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति 'सङ्केतित-श्चतुर्भेद' इत्यादि काव्यप्रकाशकारिकास्थवृत्तिमनुसृत्यात्र भागकल्पना । सिद्धान्ते तु सप्तोर्मनाम् वैलक्षण्यं यतस्तत्र साध्यपदेन कदाख्यातप्रकृत्यर्थो विवक्षितः । इह त्वन्यथा ।

मुख्यो लाक्षणिको व्यञ्जक इति ये त्रिविधा प्रवृत्तास्ते पुनरपि लक्षयिष्य-
माणा इति त्रयाद्वेतोरिह प्रस्तूयन्ते —

वृत्तिवयात् पुनस्त्वेधा—१६ का

ते शब्दा इति गम्यम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७ का

वृत्तिवयन्तु अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य सास्त्रादिमति प्राणिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ,
अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु गोमात्रम् ।
जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव । न तु तत्र
लक्षणा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (द)

शब्दो न परिवृत्तिसहः किन्तु सुतशब्द एव परिवृत्तिसहः । तथाच शूरसुतपुत्र इत्यत्र
शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसहः, पुत्रशब्दोऽपि परिवृत्तिसहः । ननु कस्यचित् शब्दस्य परि-
वृत्तिर्वर्तते कस्यचित्नेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् प्रामाणिकानामनु-
भव एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पतरथशब्द एव पक्षिवाची, नतु दलरथो, नापि पत्र-
स्यन्दनः पक्षिवाची । गरुडशब्द एव गरुडवाची, नतु पक्षवान्, नाप्यस्यार्थकलकारादि-
प्रत्ययान्तो गरुड्वादिशब्दः । तथा गोसंख्यशब्द एव गोपत्राचो नतु धेनुसंख्यः, नापि
गोसङ्ख्यानः ।

यदस्तु सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । व्यक्तौ
चेदिति—तत्तद्व्यक्तिमात्र एव स्वीकारे व्यक्तिभेदेऽनन्तशक्तिस्वीकारेण गौरवात्, सन्निकृष्ट-
तत्तत्गोचर्यक्तौ शक्तिज्ञानवतः पुरुषस्य काश्यां गौरस्तीति वाक्यादसन्निकृष्टकाशीस्यतत्तद-

(द) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्वर्तते । आक्षेपोऽनुमानं
व्याप्तिरिति यावत् । तथाचानुमानसहकारेण जातिविशिष्टधीः । इयं गौर्गोत्वादित्यनु-
मानात्त लक्षणा । शक्यार्थ एव प्रयोगो, नतु शक्यार्थवाधः । एवमपि वाक्यार्थबोधम्यले ।
अतो न लक्षणा । यदुक्तं कुसुमाञ्जलाबुद्ध्यनाचार्यपादैः (३।१२) —

अतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थवाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् ॥ १६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्याप्तोक्तौ कश्चित् परामृशति—गङ्गायां घोषान्वयाभावात् घोषशब्दोऽत्र ध्वन्यर्थः, नत्वाभीरपक्षार्थः ; ततः प्रतिवसतीति श्रुते गङ्गाशब्दो वा स्वसम्बन्धि तीरमभिधत्ते, घोषशब्दो वा स्वसम्बन्धिनं प्रतिविम्बमभिधत्ते । उभयोरेव लक्षणिकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नेयं रुदिलक्षणा, अपि तु प्रयोजनलक्षणेव । यदयमभ्रान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमेव विचार्यम् । यदि गङ्गाशब्दस्तटं लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम् । यदि वा घोषशब्दः स्वप्रतिविम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तत्तीरनैकव्यातिशयप्रतिपादनेन तदेव तीरगतं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम् । तेनाधिकप्रयोजनलाभे घोषशब्दः एव लक्षणिक इति परामर्शानन्तरं पुनस्तमागोविषयकशब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् । एष दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारपक्ष एव बोध्यः । ननु जातौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तिज्ञानाभावेन कथं तत्तद्व्यक्तिविषयकव्यवहारः सिध्यतीत्याह—तर्हीति । अतो जात्याक्षिप्रत्यक्तावेव व्यवहार इत्यर्थः । जातौ शक्तिवादिनां मते व्यक्तिभाणार्थं व्यक्तिं लक्षणा न स्वीकरणीया, व्यक्तिभाणमात्रेपादेव । अविनाभावो यान्तिः । तथा च व्यक्तिभाणं विना जातिभाणमनुपपन्नमतो यत्र यत्र जातिभाणं तत्र तत्र व्यक्तिभाणमावश्यकमेवेति व्यक्तिज्ञानादेव शब्दबोधे व्यक्तिभाणमिति ।

मुख्यार्थस्य वाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने जाते सतीत्यर्थः । या अन्यपदार्थविषयकधीर्भवेत्तादृशधीजनकशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर्यवसितार्थः । अधिकश्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां स्वच्छत्वप्रतीतिरधिका । अतोऽधिकप्रयोजनलाभात् घोषपदस्यैव लक्षणोचिता । एतन्मतमपि दूषयति—पुनरिति । तमानयेत्कृते तत्पदेन घोषपदार्थस्य प्रतिविम्बस्य बोधस्वीकारे तस्यानयनमसम्भवमतो गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा वक्तव्या । घोषपदस्याभीरपक्षार्थं शक्तिघोषः प्रतिवसति, तमानयेत्कृते मुख्यार्थस्य वाधाभावे न लक्षणाया अवकाशः । किन्तु गङ्गापदप्रयोगादेव मुख्यार्थवाधः, अतएव गङ्गापद एव लक्षणेति श्रुतपद्यते । इयं लक्षणा जहत्स्वार्था, जहत् त्यजन् स्वार्थं यस्यां, (ध) तथाभूतापि गङ्गारूपस्वार्थस्य त्यागं

(ध) जहत्तज्जन् स्वार्थो यामिति वा विग्रहः ।

नयेति श्रुते 'गङ्गा'शब्द एव लाक्षणिको न 'घोष'शब्द इति निश्चिन्वन्, 'घोषः प्रतिवसति, तमानये'तुक्ते नान्वयबाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु 'गङ्गा'-शब्द एवेति श्रुत्पद्यते । इयन्तु लक्षणा जहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण स्वाविनाभावप्रतिपादयित्री ।

'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रवेशात् ।

Patanjali-
Varttika.

'श्रोणो धावती'त्यत्र न लक्षणा, 'कचित् गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट' इति लुप्तेनापि मतुपा सुख्यार्थ एवाभिधीयते ।

'कृत्रिणो गच्छन्ती'ति समूहार्थे लक्षणा, सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावात् ।

'रथो गच्छती'त्यत्र जहदजहत्स्वार्था, स्वाकर्षकगमनेन शक्यसम्बन्धात् स्वकर्तृकगमनाभावादंशतो जहत्स्वार्था गमनाशिनाजहत्स्वार्था । केचि-कुर्व्वत्पौढर्थः । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाघटकीभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वस्याविनाभावो व्याप्तिः गङ्गासम्बन्धज्ञानस्यावश्यकतारूपा तस्य सम्पादयित्री ।

कुन्तोऽस्त्वविशेषः, तद्विशिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्यस्थले केवलपुरुषे 'कुन्त'पदस्य न लक्षणा, किन्तु कुन्तविशिष्टपुरुष एव । श्रोणो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र गुणवाचकस्य 'श्रोण'-शब्दस्य श्रोणगुणविशिष्टे लक्षणेति सर्वत्र प्रसिद्धिः । कस्याचिन्मते लक्षणां विनैव 'गुणवचनान्मतुपो लुगि'त्यनुशासनेन श्रोणशब्दोत्तर-मतुपो लोपान्मुख्य एवार्थः । ननु कृत्रसहितानां कृत्ररहितानाञ्चानेकपुरुषाणां गमनस्थले 'कृत्रिणो गच्छन्ती'ति प्रयोगश्च-रहितकृत्रसहितपुरुषसमूहे लाक्षणिक इत्याह—सर्वेषामिति । कृत्ररहितानां कृत्र-सहितानाञ्च सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावान्मुख्यस्यार्थस्य बाधः, अतोऽत्र कृत्रकृत्तुभयत्र 'कृत्रि'पदस्य लक्षणा । तेनात्राप्यजहत्स्वार्था लक्षणा बोद्धव्या ।

ननु 'रथो गच्छती'त्यादौ गमनानुकूलयन्त्रवत्वरूपस्य गमनकर्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन बाधितत्वात् कथं शाब्दबोधः ? न च 'रथ'पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्त्तव्या—तथा सति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्तृत्वं न बाधितमिति वाच्यं, केवलं 'पुरुषो गच्छती'-त्यनुक्ता रथस्य गमनतात्पर्येण 'रथो गच्छती'ति वक्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य रथनिष्ठबोधितगमनस्यासिद्धेः । तस्मादेवं वाच्यं—यथा 'रथ'पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा गमृधातोरेपि रथनिष्ठगमनविशेषे लक्षणा विवक्षणीया । तथाच रथनिष्ठगमनानुकूल-यन्त्रवान् पुरुष इत्याकारकः शाब्दबोधः सिद्धः । एवं सति लक्षण्या रथवृत्तित्वावच्छिन्न-गमनत्वरूपधर्मविशेषस्य शाब्दबोधे भागे सति गमृधातोः शक्यतावच्छेदकस्य निर्वच्छिन्न-गमनत्वजातिरूपस्यार्थस्य तादृशशाब्दबोधेऽभागेन जहत्स्वार्था । एवं गमृधात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भागेनाजहत्स्वार्था च । तस्मादेकैव लक्षणा जहदजहत्स्वार्था भवतीति

दाख्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वादचेतने तदभावाद्वापारे लक्षणां पठन्ति ; केचि-
दाख्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

‘मञ्चाः क्रोशन्ती’त्यत्र स्वसम्बन्धमात्रेण जहतस्वार्थेव । नियं प्रयोजनवती,
न वा रुदिलक्षणा ।

कस्यचिदेकदेशिनो मतमाश्रित्याह—‘रथो गच्छती’ति । स्वस्य रथस्याकर्षको यः पुरुष-
स्तस्माद्रथस्य गमनेन पुरुषे ‘रथ’पदस्य प्राक्सम्बन्धरूपलक्षणासम्भवादित्यर्थः । स्वकर्त्तृ-
केति—रथकर्त्तृकगमनासम्भवादन्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणावीजमपि दर्शितम् । अंगत
इति—गमधातोरपि निरवच्छिन्नगमनवजातिरूपस्यार्थस्य प्राञ्चबोधभागेन तदंगे
जहत्स्वार्था लक्षणा । गमनांशेनेति—गमधात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भागेन तदंगेऽजहत्-
स्वार्था च । एतन्मतं नात्यन्तविचारमहमतो मतान्तरमाह—केचिदिति (न) । आख्यातस्य
यत्रे शक्तिरतोऽचेतने रथादौ यत्राभावाद्वापाररूपार्थे लक्षणां पठन्ति । व्यापारोऽत्र
स्वप्रेरकपुरुषेण सह रथस्य गमनक्रियायानुकूलसंयोगः । तथाच गमनानुकूलव्यापाराश्रयो
रथ इत्याकारको बोधः सिद्ध इति भावः । कस्यचिन्मते ‘रथो गच्छती’त्यत्र लक्षणेन नास्ति
किन्तु मुख्य एवायं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आख्यातस्य न यत्रमात्रे
शक्तिः, किन्तु व्यापारवत्त्वरूपेण व्यापारे शक्तिः । व्यापारवत्त्वरूपधर्मस्तु यत्रे तथा
रथपुरुषसंयोगे वर्तते, (14) अतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच सचेतनकर्त्तृ-
समभिव्याहाराख्ये व्यापारवत्त्वरूपेण यत्रस्य बोधो जायते, अचेतनकर्त्तृकस्यले व्यापार-
वत्त्वरूपेण संयोगादिवोधो जायत इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—
आख्यातस्यानुकूलेति । आख्यातार्थानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुरुषे
चेतने रथे च धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य यत्रस्य संयोगस्य च यथासंख्येन सत्त्वादाख्यातघटितो
‘रथो गच्छती’ति प्रयोगो मुख्य एव, नतु लाक्षणिकः ।

(न) वस्तुतस्तु ‘केचिदिति’ निर्द्देशेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणापक्षः गत्यक्तो नानभि-
मत इति सुयुक्तमेव, अतः ‘अतो मतान्तरमाह’ इति टीकाह्मदभिधानं न गत्यकारमत-
तात्पर्यपर्यालोचनया । आख्यातस्य प्रयत्नादिवाचकत्वमुपन्यस्तं जगदीशेन—‘धात्वर्थेन
विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्रस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ।’ इति
कारिकायाम् ।

रूढ्या प्रयोजनेनापि सा द्विधा—२० का

सा लक्षणा द्विधा भवतीत्यर्थः । 'विष्वक्सेन' इत्यादौ विषूची सेना यस्येति बहुतरसेनावति महाराजादौ व्युत्पन्नत्वेऽपि शक्त्या भगवत्यपि भगवद्भक्तविशेष एव रूढिः । 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसती'त्यादौ प्रयोजनं, तत्तु शैत्यपावनत्वादि । अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—
Slokaavarttika.

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्गृह्यतेरिष्टा तु गौणता ॥

'व्यङ्गेन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने' इति वचनाद्व्याख्यासहिता Kavyaprakasa II. प्रयोजनवती लक्षणेव प्रयोजिका, न रूढिलक्षणा ।

—भिद्यतेऽथ सा । २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः ।

मञ्चा इति—अचेतनमञ्चस्य क्रोशनासम्भवान्मञ्चपदेन मञ्चस्थपुरषे लक्षणा । इयन्तु प्रयोजनवतीरूढिलक्षणयोरतिरिक्ता निरर्थिकैव ।

सार्थकलक्षणा तु द्विविधेत्याह—रूढेति । रूढिलक्षणा तु शक्तितुल्यैव, अतोऽस्या अपि सार्थकत्वं बोध्यम् । 'विषु'शब्दोऽवयवः सर्व्ववाची, तेन विषु सर्व्वतोऽञ्चति गच्छतीति विषूची सर्व्वयापिका सेना यस्येति वृत्तपत्त्या 'विष्वक्सेन'शब्दोऽवयववृत्तपत्त्या महाराज-वोधकः, 'विष्वक्सेनो जनाह्न' इत्यभिधानाच्छक्त्या भगवदाचकः, रूढिलक्षणया भगवत्-पार्श्वद्विशेषे लाक्षणिकः । तथाच 'रूढेयोंगापहारिते'ति नियमेन 'विष्वक्सेन'शब्देन पार्श्वद्विवोध एव भवति, नतु योगशक्त्या महाराजादिवोधो भवति । न च रूढेः प्रतिबन्धकत्वाच्छक्त्या भगवद्वोधोऽपि मास्त्विति वाच्यं, यतो 'रूढेयोंगापहारिते'ति न्यायेन योगशक्त्या प्रत्ययघटितप्रकृतिजन्यमहाराजादीनां बोध एव न जायते । नतु 'विष्वक्सेनो जनाह्न' इत्यभिधानात् समुदायशक्त्या भगवद्वोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ।

अभिधेयस्य शक्यस्याविनाभूतोऽसाधारणसम्बन्धविशेषविशिष्टस्तस्य प्रतीतियस्याः सा लक्षणेच्यते । उदाहरणन्तु 'गङ्गायां घोष' इत्यादि । लक्ष्यमाणगुणस्य सादृश्यस्य योगा-द्वेतोर्वृत्तेर्गौणतरेष्टा, गौणी वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाचेतस्मते सादृश्यलक्षणास्थले गौणी वृत्तिः शक्तिलक्षणातिरिक्ता स्वतन्त्रा वृत्तिरिति भावः । उदाहरणन्तु 'गौर्वाहीक' इत्यादि । वह्निलिङ्गतीत्यौणादिकप्रत्ययाद् ग्रामस्थान्ते स्थितनीचजातिर्वाहीकः (प), स तु गौर्गोसदृशः ।

अङ्गेनेति—रूढिलक्षणा व्यङ्गनावृत्तिररहिता, प्रयोजनवती लक्षणा व्यङ्गनावृत्तिसहितेति

सारोपा सारोप्यमाण आरोपविषयोऽपि च ।

यत्र व्यक्तौ

—२२ का

यत्र लक्षणायामारोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटौ, सा सारोपा । यथा 'अमृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणम्' । अत्रामृतमारोप्यमाणं गुणश्रवणमारोपविषयो हाविव स्फुटौ । 'गौर्वाहीक' इत्यन्ये (प) ।

—आदिनान्तर्निर्गोर्णं चरमे सति ।

भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिनारोप्यमाणेन चरम आरोपविषये-
ऽन्तर्निर्गोर्णं सति । यथा 'अमृतमेवेद'मिति । आरोप्यमाणेनामृतेन गुण-
श्रवणमारोपविषयोऽन्तर्निर्गोर्णः । 'गौरेवाय'मित्येके ।

भिदे द्वे द्विविधे द्वमे ।

गौण्यो शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतोऽपि च ॥ २४ का

एतौ भेदौ सादृश्याद् गौणो, सम्बन्धान्तरतः शुद्धौ भवत इत्यर्थः ।

प्रामाणिकानां वचनाद्वाङ्मसहिता प्रयोजनवतो लक्षणैव प्रयोजिका सार्थिका, न तु रूढि-
लक्षणा । एतन्मते रूढिलक्षणा व्यर्थेति बोध्यम् ।

सा प्रयोजनवतो लक्षणा सारोपा । भक्तमत उदाहरणममृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणं,
अन्यमते तु 'गौर्वाहीक' इति ।

सूत्रस्यादिनेत्यस्य व्याख्या—आरोप्यमाणेनेत्यमृतेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—
आरोपविषय इति कृष्णकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निर्गोर्णं सतीति—नेदं कृष्णकथा-
श्रवणमपि त्वमृतमेवेति वाक्य एवकारेण कृष्णकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपा-
स्येव त्वमृतकृष्णकथाश्रवणयोरभेदप्रतीत्या द्वयोरेव वाक्ये प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्यल-
इवापरस्य निषेधः । अयं वाहीको न भवत्यपि तु गौरेवेत्युदाहरणं भक्तभिन्नानां ज्ञेयम् ।

(प) अत्र भक्तकृते गत्ये श्रीकृष्णनामकथाश्रय एवोदाहरणविन्यासः, तेनातदर्थमुदाहरण-
मन्यत उपादीयत इत्यन्य इत्यभिधानम् । 'पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः ।
वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेतु ॥' इति महाभारतीयकर्णपर्वस्थश्लोकाद्वाहीको
नाम वर्जनीयो देशविशेषस्तत्रत्यः पुरुषो वाहीक इति वा व्याख्या । अत्राज्ञत्वानाचारादि-
साधर्म्यसम्बन्धः, अज्ञत्वानाचारादतिशयबोधनं लक्षणायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

सादृश्यहेतुका तूक्ता सम्बन्धान्तरहेतुका । २५ का

यथा 'भगवद्भक्तिर्महत्सङ्गः', 'भगवद्भक्तिरेवायम्'—अत्र कार्यकारण-
भावसम्बन्धः । 'आयुर्वृतं', 'आयुरेवेद'मित्यन्ये । कचित्तादर्थ्यात् यथा—'कृष्ण-
सेवायां व्यापारः कृष्णसेवा' । कचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—'कृष्णस्य
सखा कृष्णः' । कचित्तात्कर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । सर्वत्र
प्रयोजनं न रूढिः (फ) ।

पराक्षेपः स्वसिद्धान्तं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।

ययोस्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपासाध्यवसाने द्वे द्विविधे भवतः । सादृश्यसम्बन्धेनारोपे सति हे गौण्यो
भवतः, सम्बन्धान्तरेणारोपे सति हे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्भक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपा । भक्तिरेवायमिति साध्यव-
साना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नान्यः, एतादृशजनकता-
तिशयरूपप्रयोजनवतीयं लक्षणेति ज्ञेयम् । अयं व्यापारः कृष्णसेवेत्यत्र तादर्थ्यसम्बन्धे
लक्षणा । कृष्णस्य सखा सुवलः कृष्ण एव, सखातिशय एव प्रयोजनम् । 'गोप'पदस्य
रूढिशक्त्या गोपजातावेव प्रयोगः, तदतिरिक्ते गोपालनकर्त्तरि वैश्यजातौ गोपव्यवहारस्तु
लाक्षणिक एव—यथा 'मण्डपं भोजयेत्यत्र 'मण्डप'शब्दो यद्हे रूढिरपि मनुष्ये लाक्षणिकः ।
एतन्मन्त्रमालम्बाह—कृष्णा गोपालनाद्गोपो न भवति, किन्तु गोपजातिरेव । तेन
गोपजातिरेवैवा कर्मान्तरं विहाय गोपालनेऽत्यासक्तिस्तथा श्रीकृष्णस्यापि गोपालने
आसक्त्यतिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्वत्र सारोपासाध्यवसानोभ्युक्ते प्रयोजनवती
लक्षणा न रूढिः ।

पुनर्लक्षणायाः भेदद्वयमाह—स्वस्य सिद्धान्तं पराक्षेपः, यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यत्र
कुन्तस्याचैवतस्य प्रवेशनिश्चयार्थं परस्य पुरुषस्याक्षेपः—तत्रोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं
'गङ्गायां घोष' इत्यत्र परस्मिन्स्तोरे गङ्गाशुण्डस्य श्रौत्यपावनत्वादेः समर्पणम्—तत्र लक्षण-

(फ) 'प्रयोगादाख्यायाम्' (४।१।४८) इति सूत्रस्याख्यानावसरे दृष्टितं भाष्यकृत-
कौयटादिमतमध्येऽयम् । तथा च नागेशः—तात्पर्यात्तथैव तादृश्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च ।
तत्साहचर्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा वधैः ॥ तात्पर्यात् यथा—'मन्त्राः हसन्ति' ।
तद्दर्शनात् यथा—'कृष्णा गोपालनात् गोपः' । तत्सामीप्यात् यथा—'गङ्गायां घोषः' ।
तत्साहचर्यात् यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' । तादर्थ्यादाहरणन्तु मूल एव । एवमपि
रसगङ्गाधरे ।

प्राग्वर्त्तिनी उपादानलक्षणपदे ययोस्ते । तेनोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेत्यर्थः । उपचारेणामित्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वर्त्तमानयोर्द्वयोरैकारोप उपचारः । तत्र 'वेणुर्गायति', 'वीणाः श्रुतिमनुकुर्वन्ती'ति, वेण्वादिभिः स्वसिद्धार्थं स्वस्ववादकानां परिषां श्रीकण्ठललितादीनामाक्षेपः कृत इत्युपादानलक्षणा । यत्र यत्राविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र तत्र नोपादानलक्षणा प्रयोजनरूढोरभावात् । यथा 'गौरनुबन्ध' इति श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति ज्ञात्वा व्यक्तिराक्षिप्यते नतु शब्देनोच्यते, 'विशेष्य'नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गो'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्मित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डो गृहं भक्षयेत्यादिष्वक्षेपः एव । 'पीनो

लक्षणा ज्ञेया । एतादृशे द्विविधे एव लक्षणे शुद्धे ज्ञेये । प्रागुपादानलक्षणे इत्यस्य व्याख्यामाह—प्राग्वर्त्तिनीति । द्वयोरैकारोप इति—'गोर्वाहीक' इति स्थल उपचार इत्यर्थः । वेणुरिति—वेणोः स्वातन्त्र्येण गानासम्भवाद्देशुपदेन श्रीकण्ठस्याक्षेपः कृतः । वीणाः गानशास्त्रोक्तां श्रुतिमनुकुर्वन्ति । यत्रेति—यत्र जातिव्यक्त्वरविनाभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धस्तत्र ज्ञात्वा व्यक्तिराक्षिप्यते । 'पीनो देवदत्तो दिवा न मुञ्चतै'—अत्राप्यर्थापत्त्या रात्रिभोजित्वसिद्धिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानलक्षणा । तत्र हेतुः—लक्षणावीजयोः प्रयोजनरूढोरभावात् । 'गो'पदस्य यत्कौ लक्षणायां न प्रयोजनं, न वा रूढिः । प्रयोजनं विनैव सर्वत्र तृथा लाक्षणिकप्रयोगस्तु विशेषदर्शनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—यथेति । श्रुत्युक्तं गोपदार्थस्य गोत्वस्य मत्कर्तृकं बन्धनं कथं स्यादिति पुरुषस्य परामर्श

(व) 'गौरनुबन्ध' इत्यत्रोपादानलक्षणेति मण्डनमिश्रादीनां मतं, तत्र विचारसहमित्यपरिष्ठादेव दर्शितम् । 'गौरनुबन्धोऽजोऽभिधोमौय' इत्यादि श्रुतिर्जिवाह गवानुबन्धनविधिवाक्यम् । अनुबन्ध आलभ्यो हन्तव्य इति यावत् । एवंविधस्यलेऽभिधयेव ज्ञात्वाक्षिप्रयक्तिभाणमिति दर्शितमेवैतल्लौकिकवाक्यपक्षे १८ कारिकास्यवृत्तो, वैदिकवाक्ये चात्र सूत्रस्थप्रतीके—तेन व्यक्तिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोहितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य स्फुटतरा व्याख्या पण्डितराजेन कृता । सैवात्र दर्शयते—'गौः सास्त्रादिमान् धर्म्मो स्वरूपेणाज्ञातगोत्वकेन धर्म्मिस्वरूपमात्रेण न गौर्न गोव्यवहारनिर्वाहकः, नाप्यगौर्नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्वाहकः—तथा सति दूरादनभियुक्तसंस्थानतया गोत्वाग्रहदृश्यां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् स्वरूपस्याविशेषात् घटे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्ववत्तया ज्ञानात् गौर्गोशब्दव्यवहार्य' इति ।

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते—रात्रौ भुङ्क्ते इत्यर्थापत्त्यैव गम्यत इत्यादिषु नोपादानलक्षणा । केवलं 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा । 'गङ्गायां घोष'-इत्यादौ श्रौतपावनत्वादि स्वगुणसमर्पणलक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

पूर्वैश्चतुर्भिर्भेदैः सा द्वाभ्यामाभ्याञ्च षड्विधा । २७ । (भ) ।

पूर्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणलक्षणलक्षणाभ्याम् ।

गूढव्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति सा विधा ॥ २८ का

सा लक्षणा । गतव्यङ्ग्येति नाद्रियते । गूढव्यङ्ग्या यथा—

उत्कीर्णैरिव चित्चितैरिव नवोद्भिजैरिवोद्यदयः-

कुन्दे विभ्रमिदैरिव स्मरकलाशणे निशातैरिव ।

जातिं सति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, न तु गोशब्देन शक्त्या लक्षणया वा व्यक्तिरुच्यते ॥ विशेषण्ये गोत्वे क्षीणा पर्यवसिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्यास्तथाभूताभिधया विशेष्यं गो-व्यक्तिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तञ्च वाक्यपदीये व्याकरणे—गौर्गोव्यक्तिः स्वरूपेण सास्त्रादिमत्वादिना न गौर्न गोपदार्थः, नाप्यगौर्न गोभिन्नानामन्वादि-पदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्वजातिसम्बन्धाच्चेपवशाद् गौर्गोपदजन्यशब्दबोध-विषयः । यथा गोपदस्थले आच्चेपलभ्यव्यक्तौ प्रयोजनाद्यभावात्तत्त्वज्ञानास्ति, तथैव 'कटः क्रियता'मित्युक्ते कर्त्ताच्चेपलभ्यस्त्वत्रापि लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति । एवं त्वं कुर्वित्युक्तं कटं कर्म्माच्चेपलभ्यम् । प्रविशित्युक्ते गृहं कर्म्माच्चेपलभ्यम् । पिण्डीमन्नादि-प्राप्तमित्युक्ते भक्षयेति क्रियाच्चेपलभ्या—इत्यादिष्व्वाच्चेप एव, न तु लक्षणा, प्रयोजनरूप्यो-रभावादिति भावः । केवलमिति—वेणुर्गायति । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ सा उपादानलक्षणा । शक्त्या कुन्तविशिष्टा इत्युक्ते कुन्तस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणतया कदाचित्तद्रहितस्यापि पुरुषस्य प्रवेशशङ्कात् ; अतः कुन्तस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुन्ता' इति लाक्षणिकं पदसुक्तम् । एवमेव सर्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं ज्ञेयम् ।

पूर्वैरिति—गौणशुद्धभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा साध्यवसानापि द्विविधा, एवं क्रमेण चतुर्भिर्भेदैरित्यर्थः ।

(भ) एवमपि कायप्रकाशे । एतन्मते रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं नाङ्गीकृतम् । विद्याधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते षड् भेदाः, रूढिलक्षणा एकैवेति सप्तविधेव लक्षणे-त्युक्तम् । दर्पणकदादयस्तु रूढिप्रयोजनाभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां तथोपादानलक्षणाभ्यां प्रत्येकस्य भेदस्यान्योन्ययोजनेन (२×२×२=८) अष्टविधत्वं तस्याः, सौकुर्वन्ति । पञ्चात् गौणशुद्धादनैकभेदहेतुत्वेन 'एवमशीति—(८०) प्रकारा लक्षणे'ति निष्कृष्टं समतमाहुः । निर्वन्धातिशयवद्भिक्ते तत्रैव द्रष्टव्या इत्यास्तां विस्तरः ।

मग्नोन्मग्नतयालसैरिव भृशं लावण्यवापीजले

केयं केलिकलानिधिः सुवल ! मे चेतो हरत्यङ्गकैः (म) ॥ १

अत्रोत्कीर्णादीनां लाक्षणिकानां पदानां व्यङ्ग्यं गूढतया प्रकाशते । तथाहि—‘उत्कीर्णं’ति निर्माणाविशेषः, ‘चित्त्रिते’ति नानावर्णत्वात् करचरण-नयनभूलतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्त्रितत्वं, ‘नवोद्भिन्ने’त्यङ्गुरत्वारोपेण कोमलत्वं, ‘उदयद्वयःकुन्दे’ति सुवलितत्वं, ‘स्मरकलाशानि’ति स्मरकतयाततया चेतो-भेदकत्वं, ‘मग्नोन्मग्नतये’ति लावण्याधिक्यम् । इदन्त्वस्पष्टमेव ।

अगूढं यथा—

लीलाविलासमधुरिमगरिमा आहोरथकुमारिकाणां ।

कण्ठागुराग्रगुणा विदग्धभावं पट्टाददो भक्ति ॥ २

अत्र पाठित इत्यगूढव्यङ्ग्यम् ।

अथ का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणमाह—

नाद्रियत इति—तथाच गूढ्यङ्ग्या यत्तयङ्गेति द्विविधैव लक्षणा (म) ।

हे सुवल ! केयं केलिकलानिधिरङ्गवैभवं चेतो हरति । कथम्भूतेः ? उत्कीर्णैरिव उत्कीर्णत्वमस्त्वय वङ्गकिङ्कतकाष्ठादिपुत्तलौनां निर्माणासौष्ठवातिशयः, तेनाङ्गस्य निर्माण-विशेषो ध्वनितः । उदयद्वय एव कुन्दः ‘कुन्द’ इति प्रसिद्धस्तत्र भूमिं प्राप्तेः । स्मरस्य कलारूपे प्राप्ते ‘स्मरात्’ इति प्रसिद्धे निशान्तैस्तीक्ष्णीकृतैः, तेन कन्दर्पकृततीक्ष्णत्वेनाङ्गस्य चेतोभेदकत्वमानौतम् । लावण्यरूपा या वापी दीर्घिका तस्या जले भृशमतिशयेन मग्नोन्मग्नतयालसैः शोभमानैः । अनेन लावण्याधिकं ध्वनितम् ।

लीलाविलासेति—लीलाविलासमधुरिमगरिमा आहोरथकुमारिकाणाम् । कण्ठागुराग्र-गुणा विदग्धभावं पाठितो भट्टिति ॥ विदग्धभावं वेदग्धम् । पाठिता इति—तेन आकृष्टाग्रेयसीषु वेदग्धादिकं सर्वं शीघ्रमयत्नेनैव स्वयं प्रकाशितमभूदिति यत्त-यङ्गम् ।

(म) ग्रन्थकृतकतन्निधाविभागो मम्मटमतमनुसृत्य । इत्तो ‘गतयङ्गे’ह नाद्रियत’ इति ग्रन्थकृता स्वयमेवाभिहितत्वात् तृतीयस्य भेदस्यापरिगणनं कृतं टीकाकृता, तच्च दर्पणादि-दर्शितभागसारवत्ताभिप्रायकमिति प्रतिभाति ।

(य) ‘आरात्राधां वीक्ष्य सुवजमेतदाह कृष्णः’ इति माह्विकौसुदीटीकायाम् (२.८ । ‘अङ्गकैरिति ‘क’ प्रत्ययेन वालाया वयःसन्धिमारूढाया वा राधाया वर्णनमित्युक्तेयं भवति ।

अभिधालक्षणाच्चेपतात्पर्यग्राणां समाप्तिः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः शब्दस्य व्यञ्जना तु सा (र) ॥ २६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र ‘गङ्गा’शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधावृत्तिकः, अन्यथान्वयाभाव एव न स्यात् । अनन्तरमभिधासमाप्ती लक्षणामाश्रित्य तटं लक्षयति । तदनन्तरं लक्षणासमाप्ती व्यञ्जनामाश्रित्य शैत्यपावनत्वादिकं प्रयोजनं व्यनक्ति । लक्षणायाः सव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यतया निरूपितत्वात् सव्यङ्ग्य-लक्षणेव व्यञ्जनाजननी,—

Kavyaprakasa II. “प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न लक्षयेत् (15) ।

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥”

अभिधेति—समाप्ति इति—अभिधादिजन्यबोधसमाप्तिनन्तरं ध्वननादिर्ध्वन्यबोध-स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य व्यञ्जनेत्यर्थः । ‘तत्’पदं कुत्रचिदुद्देश्य-लिङ्गं कुत्रचिच्च विधेयलिङ्गं गङ्गातीति नियमेनात विधेयलिङ्गग्रहणात् ‘से’ति स्त्रीलिङ्गम् । अन्यथेति—अन्यथा लक्षणास्थले प्रथमतोऽभिधाजन्यबोधस्यास्वीकारेऽन्यथाभावो लक्षणा-बीजमन्वयानुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थं घोषपदार्थस्यान्वयानुपपत्ति-ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधाया अभावे लक्षणेव नास्तीति भावः । ननु व्यञ्जनाया इदं शार्थबोधो भविष्यति तादृशार्थबोधो लक्षणेव भविष्यति, अलं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्व-स्वीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—व्यङ्ग्यसहिता व्यङ्ग्यरहितेति च । तत्र व्यङ्ग्यसहितैव लक्षणा व्यञ्जनाजननी व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञानोत्पादिकेति पूर्वपक्षः । तत्र समाधानमाह—प्रयोजनेन शैत्यपावनत्वेन सहितं लक्षणीयं तीरं न लक्षयेत् न लक्षणाजन्य-बोधविषयो भवेत् । अभिधाया निवृत्तिनन्तरमन्वयानुपपत्तिज्ञानादथवा लक्षणायाः प्रवृत्ति-स्तथा लक्षणाया निवृत्तिनन्तरमहो अनेन विशेषदर्शना गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्ता ‘गङ्गायां घोष’ इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्मात्लक्षणाव्यङ्ग्यं शैत्यपावनत्वादिकमेतदभिप्रेतं भविष्यतीति

(र) तात्किं कौः कैश्चिद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं न स्वीक्रियते । व्यञ्जना शब्दो आर्थो चेति द्विधा । सा च पुनरभिधामूला लक्षणामूलेति भेदेनापि भिन्ना । अत्र कारिकायां शब्द-व्यञ्जनाया एव परिग्रहः । नैयायिकैरभिधामूलाया व्यञ्जनायाः कचिदभिधायां कचित् तात्पर्यवृत्तौ, लक्षणामूलायाः शब्दव्यञ्जनाया लक्षणायाच्चान्तर्भावः स्मर्यते । तन्मतखण्डन-पट्वतिस्तु मूलग्रन्थ एव सुस्पष्टः । अधिकस्तु लक्षणामूलशब्दव्यञ्जनास्थले एष युक्तिवन्धो

(15) ‘लक्षणीयं न लक्षयेत्’ इति सर्व्वमेव मुद्रितकाव्यप्रकाशप्रकाशकेषु पाठः । वृत्तिपथमुपनीतमेतत् पथं ग्रन्थकृतोदाहृतं, अतो न किल तत्त्वतो वैलक्षण्यम् ।

इत्युक्तेः, 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इत्युक्तेषाभिधालक्षणयो-
रुपचीणत्वात्, आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्य वाक्यत्वे वाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे
वाक्यं विनाप्येकस्य च पदस्य पदांशस्यापि व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्याङ्गीकृतेस्तात्-
पर्यार्थस्याप्यनादरात्, व्यञ्जना नाम तुरीया वृत्तिरङ्गीकार्यैव ।

परामर्शादङ्गनावृत्त्या शैत्यपावनत्वादिवोधो भवति, नत्वेकस्मिन्नेव क्षणे लक्षण्या
शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतोरवोधः सर्वेषामनुभवसिद्ध इति भावः । अत्रार्थे प्राचीनानां
सन्नितामाह—ज्ञानस्येति अभिधालक्षणाजन्यज्ञानविषयः प्रवाहतीरादिरन्यो यङ्गार्था-
द्भिन्नः, फलं यङ्गार्थशैत्यपावनत्वादि अन्यदभिधालक्षणयोरविषय उदाहृतं प्राचीनैरिति
शेषः । ननु 'गङ्गायां घोध' इत्यत्राभिधालक्षणाभ्यां प्रवाहतीरवोधानन्तरं 'गङ्गा'पदात् (16)
पुनर्लक्षणयैव शैत्यपावनत्वादिवोधो भवतु, किं यञ्जनास्वीकारेणेत्यतः प्राचीनानां वचनान्तर-
माह—शब्दबुद्धीति । वाचनिकलक्षणिकशब्दादीनां विरम्य अभिधया लक्षण्या वा
सकृच्छाब्दवोधस्तत्पादोत्तरार्थः व्यापाराभावः पुनरभिधया लक्षण्या वा अर्थान्तरवोधे
सामर्थ्याभावः, किन्तु स्वतन्त्रयञ्जनावृत्त्या अर्थान्तरवोधे सामर्थ्यमस्तीति भावः । तथा
च यादृशवृत्त्या सकृच्छाब्दवोधो जातस्तादृशवृत्त्या पुनस्तत्पदजन्यशाब्दवोधो नोत्पद्यत
इति सिद्धान्तः । उपचीणत्वात्—शैत्यपावनत्वादिवोधेऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणा-
तिरिक्ता या तात्पर्यवृत्तिस्तथैव शैत्यपावनत्वादिवोधो भवतु, कथं यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं
स्वीकर्तव्यम् ? तत्राह—आकाङ्क्षादीति । आकाङ्क्षाद्योग्यतातत्तियुक्तपदसमूहात्मकत्वं वाक्यत्वं,
तादृशवाक्यार्थत्वमेव तात्पर्यत्वं, अतस्तादृशवाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे सिद्धे यत्केपदस्य
पदांशस्य वा ध्वन्यर्थवोधकत्वं, तत्केपदस्य तात्पर्यवृत्तिरसम्भवाद्गङ्गनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं
स्वीकरणीयमिति । तुरीयेति—अभिधालक्षणातात्पर्यातिरिक्ता चतुर्थी वृत्तिर्यञ्जना
स्वीकार्यैवेत्यर्थः ।

यदेकत्र शब्दे एकस्या लक्षणायाः स्वीकारात् परं तस्मादेव शब्दात् लक्षणान्तरस्य कल्पने
हेत्वभावः, प्रयोजनपरम्परावन्धेऽनवस्थापातश्च । यदाहर्ममस्तभट्टाः स्वयस्ये—

नाभिधा समयाभावात् हेत्वभावान्न लक्षणा ।

तथा च—लक्ष्यं न मुख्यं, नाप्यत्र वाधो, योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन्, न च शब्दः स्वलदगतिः ॥

अपरचेतत्—

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलवृत्तिकारिणी ।

वैयाकरणैः स्वीकृता 'च' 'वा' प्रभृतिनिपातानां द्योतकतापि आलङ्कारिकैरुपस्थापिताया
वाङ्मकतायाः समकक्षैत्यलभतिविस्तरेण । प्रतीच्यैरपि काव्यतत्त्वविद्भिः यञ्जनात्मकव्यापारस्य

तथाहि —

भणित्रो वल्लववदना अज्ज सुओ महुपुरीं गंदा ।

इअ भणिअं अज्जाए पिअइ वड्ढ सवणपुडण्ण ॥ ३

इत्यत्र 'पिवती'ति पदं लाक्षणिकं, तेन गृहशून्यत्वमस्या अभिलषित-
मित्यस्यार्थस्य पुनर्व्याज्जनां वृत्तिमाश्रित्य, व्यञ्जकं भवति ।

अथ यत्रैकपदस्यैव ध्वनिना ध्वनिकायमिदमिति व्यवहारस्तत्रैकपदस्य तात्पर्यासम्भवा-
द्यज्जनावृत्तिः स्वीकार्येति पूर्वमुक्तं, तत्रोदाहरणमाह —तथाहीति । भणितो वल्लवपतिना
अद्य सुतो मधुपुरीं गन्ता । इति भणितमार्थया पिवति वधूः श्रवणपुटकेन ॥ वल्लवपतिना
वजराजेन, आर्यया जटिलया । पिवतीति—शब्दस्य पानासम्भवात् 'पिवती'ति पदं सादर-
श्रवणे लाक्षणिकं, तेन लाक्षणिकपदप्रयोगेनास्या वध्वा गृहशून्यत्वं गृहपतिराहित्यमभि-
लषितमिति निश्चितम् । एतादृशगृहशून्यत्वरूपार्थस्य पुनर्व्याज्जनावृत्तिमाश्रित्य व्यञ्जकं
'पिवती'ति लाक्षणिकम् पदमेव भवति ।

अथान्विताभिधानवादिनां मतेऽपदार्थानां शाब्दबोधे सर्वथा भागं नास्ति, तन्मते
विशेषणविशेष्ययोः शाब्दबोधे सम्बन्धभाषार्थं विशेषणान्वित एव विशेष्यपदस्याभिधा
स्वीकरणीया—विशेषणादिपदं केवलं तात्पर्यमात्रग्राहकम् । एवं सति विशेषणान्विते-
ऽभिधेयं लक्ष्यशब्दार्थान्वितेऽपि विशेष्यपदस्याभिधा वक्तव्या, अलं लक्षणाद्यज्जनारूप-

(Suggestiveness) कचिच्छब्दोत्थापितत्वेऽपि प्राधान्येनार्थदारेव सहृदयहृदयानुभूति-
पदबोमधिरोहताः सत्ता गुरुता च स्वीक्रियते । एवमपि व्यज्जनावृत्तिप्रस्थानपरमाचार्या
ध्वनिकाराः 'काव्यस्यात्मा स एवार्थः' (१५) इत्यभिदधति । [Suggestiveness is the
very soul of poetry.]

(Cf. Pope :—Where more is meant than meets the ear.)

तेरपि 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' 'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मिति
च मन्यमानैर्लौकोत्तरचमत्कारप्राणो रस एव व्यज्जनायाः सारतया स्वीकृतः सवहुमानं
निर्दिष्टम् । अत्रार्थे दिवास्तेषामुक्तयोऽत्रापेक्षिकमतसमालोचनासाहाय्यकार्यमुदाह्रियन्ते ;
विस्तरस्तु तदाकर एव द्रष्टव्यः—

(1) 'I should certainly lay it down that *there is nothing so eloquent
as real passion*, standing, where it ought, in enthusiastic *afflatus* of
inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture.—
Longinus—'On the Sublime Translated in Dr. Saintsbury's *Loci Critici*.

(2) *All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings...*
It takes its origin from emotion recollected in tranquillity.—Words-
worth in his Preface to *Lyrical Ballads*.

ये तु 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घोऽभिधाव्यापार'—इत्यभिदधति (ल), त एवं प्रष्टव्याः—किं भवद्भिरभिधाया दीर्घव्यापारत्वेन लक्षणाव्यञ्जनयोरेव खण्डनं क्रियते, किं व्यञ्जनाया एव ? आद्यश्चेत्तदा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गाया'मित्यन्वयायोगान्मुख्यार्थवाधेऽभिधैव नास्ति, तदभावात् कथं तस्या दीर्घदीर्घत्वं येन तटो लक्षणीयः ? द्वितीयश्चेत्तदा 'पिबती वृहत्सवनपुङ्गव' इत्यत्र वचनस्य पियत्वरूपमुख्यार्थवाधे लाक्षणिकतया लक्षणया सादरश्रवणरूपं लक्ष्यमर्थं जनयित्वा 'पिबती'ति शब्द उपचीणः । गृहशून्यत्वमस्या अभीष्टमित्यपरोऽर्थः केन प्रत्याख्यताम् ? उपचीणत्वे तु शब्दवृद्धि-कर्मणो विरम्य व्यापाराभाववादिन एव साधकाः ।

स्वतन्त्रवृत्तिद्वयस्वीकारेण । एतन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—ये त्विति । इषोर्वाङ्मस्य वेगाख्य-संस्कारवशाद्दीर्घदीर्घक्रियारूपव्यापार इवाभिधाया अपि स्वसामर्थ्यवशात् सोऽयं लक्षणा-व्यञ्जनारूपदीर्घव्यापारः स्वीकर्तव्य इति येऽभिदधति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः । आद्य-श्चेदिति—गङ्गाघोषयोः सम्बन्धभाणार्थं घोषान्विते प्रवाहे गङ्गापदस्याभिधा वाच्या—तत्र गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवान्मुख्यार्थवाधेनाभिधैव नास्ति, कुतो लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्भाणार्थ-मभिधाया दीर्घदीर्घव्यापारस्य सम्भावनापि ? ननु गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भावनालक्षणायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वमस्तु, यद्गङ्गार्थोऽनुपपत्तिभावात् कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति द्वितीयपक्षस्यार्थः ;—तमपि दूषयति—द्वितीय इति । ननु 'पिबती'ति पदमेव लक्षणया सादरश्रवणमुक्त्वा पुनर्लक्षणया गृहशून्यत्वरूपव्यङ्ग्यार्थं कथयिष्यतीत्यत आह—उपचीणत्वे त्विति, पुनर्लक्षणयार्थान्तरबोधस्यासामर्थ्यं त्वित्यर्थः ।

(2) 'A poem is the very magic of life expressed in its eternal truth.—Shelley in his Defence of Poetry.

गुणदोषालङ्काराणामिव व्यञ्जनायाश्चापि परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामर्थत्वेन शाब्दत्वेन च यथाक्रमं व्यपदेशः । लक्षणान्तरशाब्दव्यञ्जनायास्तु न सन्धक् परिवृत्तिसहता ; यतो 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र "भागीरथ्यां घोष" इति प्रयोगेऽपि लक्षणान्तरव्यञ्जना सिद्धा । अत्र परिवृत्तिसहत्वयुक्तिपक्ष इत्यं विपरिणमनोयो यत् 'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वेऽपि लाक्षणिक'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वमेवेति बालबोधिन्यां कायप्रकाशटौकाकृतो भट्ट-नागेशस्याश्रयमनुसृत्य भट्टवामनाचार्यचरणाः ।

(ल) एतद्धि भट्टमतोपजीविनां लोकेटप्रभृतीनां मतम् । तेषामयमाश्रयः—'यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्त्मच्छेदसुरोभेदं प्राणहरणञ्च रिपोर्बन्धिते, तथैक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थकृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिञ्च विधत्ते ।

नन्विदमनुमानेनैव साधनीयं, किं व्यञ्जनया ? तथाहि 'इयं भणितं अज्जाए पिअइ वड्ड सवणपुडएण' इत्यत्रेयं गोपबधूः पतुर्गृहान्तरितत्वाभिकाङ्क्षिणी, स्वश्रूतगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा तदितरेति केवलव्यतिरेकी हेतुरिति चेन्न—साभिलाषत्वहेतोः प्रमाणान्तरादप्राप्तेरसिद्धत्वं, अनुमानान्तरात्तत्प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वञ्च ।

किञ्च पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षित्वमेवास्या न साध्यं, अपि तु गृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽवाभिसार्य इति वस्त्वेव । तत् कुतो लभ्यतामिति चेत् पुनरनुमानान्तरं कार्यं—तथाहि इयं स्वगृहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षिणी, स्वश्रूतपतिप्रवाससादरश्रवणे सति पतुर्गृहान्तरितत्वं प्रति साभिलाषत्वादिति चेन्न, गृहशून्यत्वे साभिलाषत्वं हेतुः कृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वसाध्यं

नन्विति—इदं गृहं विहाय पत्युरन्यत्र गमनमस्या अभिलषणीयमनुमानेनैव साधनीयम् । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति । 'इति भणितमार्थया पिवति वधूः श्रवणपुटकेने'त्यत्रेयं गोपबधूरिति पक्षोद्देशः । पत्युर्गृहान्तरितत्वं गृहव्यवधानं गृहादन्यत्र गमनमिति यावत् । तथा च पत्युर्गृहत्यागपूर्वकान्यत्रगमनाभिलाषित्वं साध्यमिति भावः । स्वश्रूतगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वादिति हेतुप्रयोगः । अत्रान्वये दृष्टान्ताभावेनान्वयसहचरज्ञानजन्यान्ययापिज्ञानासम्भवात् ; अतो व्यतिरेकयापिज्ञानमाह—या नैवमिति । या वधूः पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षिणी न भवति, सा स्वश्रूतगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषा न भवति । तथा च साध्याभावयापकोभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकयापिज्ञानमेवात्र हेतुरिति भावः । तत्र दृष्टान्तो यथेति । तदितरा कृष्णाभिसारिकाया वधूस्तद्विज्ञापतिविषयकानुरागवतीत्यर्थः । केवलेति—केवलव्यतिरेकयापिविशिष्टो हेतुरित्यर्थः । अत्रानुमाने हेत्वसिद्धिरूपदोषमाह—नेति । न च लक्षणया सादरश्रवणस्य बोधे सति स्वयमेव पत्युः प्रवासेऽभिलाषस्यापि बोधो भविष्यति, कथं साभिलाषत्वरूपहेतुज्ञानस्यासिद्धिरिति वाच्यं, अनभिलषितवस्तुनोऽपि सादरश्रवणसम्भवात् । यथा केनचिदुक्तस्य 'अद्य तव

अतो यज्जगत्वेनाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवे'ति । अस्तिवादिना 'शब्दबुद्धिकर्मणा'मित्यादि न्यायमनुसृत्य उपरिष्ठात् प्रदर्शितया दिशा तत्र दत्तमेवोत्तरमित्यलं चर्चितचर्चणेन । वस्तुतस्तु यज्जगताया अभिधादितो नेयत्तया, अपि तु ईदृक्तयैव भेदो भवति, अतो यज्जगतावृत्तिः सिद्धेव । 'यस्योच्चारणमात्रेणे'त्यादीह दर्शितात् 'शब्दव्यापारविचारा'द्याप्तग्रन्थसमुद्दिष्टाच्चाभिधालक्षणात् नेतदायातीत्यपि बोध्यम् । न चाभिधादिप्रतीतादर्थादितिदित्तं (यज्जगताग्रन्थं यत् किञ्चन) न जातु बोध्यत इति वाच्यम्, तथात्वे नूनमनुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्यलमतिविस्तरेण ।

प्रति नैकान्तिकः, तदन्वयापि तत्सम्भवात् । प्रकरणवशादिति चेत्, पूर्व-
वद्दोषापत्तिः ।

हिअग्रं ज्ज्व अणच्छं भाणंसिणि ण उण दे अग्रं ।

आलिङ्गंति पत्राणं णहरा पडिविविअं कण्हं ॥ ४ ॥

इत्यत्रास्याः पादेनखरा इति मानेनावृतसर्वाङ्गत्वं निमीलितनयनत्वञ्च,
अन्यथा चरणोपान्तगतस्य कृणस्य दर्शनासहिष्णुतोपपत्तेः । पश्चात्
सखीवचसा ससम्भ्रमं पटसम्बरणञ्च, तदनु च मानस्य शैथिल्यं, कृणस्य च
प्रणयजविनयमाहात्म्याच्चरणान्तिकमागतस्यापि तत्सर्शाक्षमत्वं, सख्याश्च
कृणपत्रपातिवं, स्वसखीमानक्षये साग्रहत्वञ्चेत्यादीनि वस्तूनि एकयैव
व्यञ्जनया गम्यन्ते । भवद्भिरत्र कत्यनुमानप्रयोगाः कर्त्तव्याः ? तेन
लाघवाद्वाञ्छनैव श्रेयसीति स्थितम् । (व)

ग्रामं राजा घञ्चतीति वचनस्य ग्रामदेशेऽभिलाषाभाववत्पुरुषकर्तृकसादरश्रवण-
मनुभवसिद्धं, तद्वत्त्वापि पत्युः प्रवासोऽभिलाषाभावेऽपि तस्याः सादरश्रवणसम्भवात् । ननु
अभिचाराभावेनप्यादकनानाविशेषणविशिष्टहेत्वन्तरेण साभिलाषत्वस्यानुमानं कार्यं, तदा
तु न दोष इत्याह—अनुमानान्तरादिति । तस्य साभिलाषत्वरूपज्ञानस्य प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वं
प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुमानान्तरेण साभिलाषत्वरूपहेतुं प्रसाध्य
तस्य हेतोः प्रकृतानुमानेऽङ्गत्वमेव दोषः । तथाहि साभिलाषत्वरूपसाधकस्यावभिचारि-
हेतोर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरं कार्यमिति रीत्यानवस्थाप्रसङ्गात् ।

वाञ्छनावृत्तेरस्वीकारे दोषान्तरमप्याह—किञ्चेति । अनुमानप्रकारमाह—तथाहोति ।
इयं यधूरिति पक्षः । स्वगृहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वं साध्यम् । अश्रुतपति-
प्रवाससादरश्रवणसमानकालीनपतिप्रवासविषयक्राभिलाषवत्त्वादिति हेतुः । अत्रानुमाने
हेतोर्व्यभिचारदोषमाह—नेति । पत्युः प्रवासे सादरश्रवणसमानकालीनगृहशून्यत्व-

(व) व्यक्तिवादिस्थापितयज्जनाख्यवृत्तिरनुमितावेवान्तर्भवतीति व्यक्तिविवेककारादीनां
राहान्तः । तैस्तु कायेऽनुमितिपदस्यार्थग्रह इत्यं दर्शितः—

वाच्यस्तदनुमितो वा यदर्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ;

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा कायानुमितिरित्युक्ता ॥

एवमेव अनुमितिपदस्यार्थग्रहकौशलतः

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥

अर्थोऽपि व्यञ्जको ज्ञेयः (श) — ३० का

अर्थ इति जात्यपेक्षया । वाच्यलक्ष्यव्यङ्गास्त्रय एवार्था गृह्यन्ते । क्रमे-
णोदाहरणानि—

अज्जे घरकरणिज्जं सव्वं णिव्वाहिदं ज्जेव्व ।

एणिहं समसमणत्थं जउणाइं सिणाणमादिससु (ष) ॥ ५

विषयकाभिलाषवत्त्वरूपहेतुस्तादृशसाध्यं प्रति नैकान्तिको नाव्यभिचारौ । व्यभिचारमेव
स्पष्टयति—तदिति । कस्याश्चित् श्रीकृष्णाभिमारे आकाङ्क्षाया अभावेऽपि पतिं प्रति
हेषादेव पतिप्रवासेऽभिलाषसम्भवात् । ननु गोपीनां प्रकरणवशाद्धेनौ कृष्णानुरागित्वं विशेषणं
देयं, अतोऽन्यस्त्रियान्तदभावादेव न व्यभिचार इत्याह—प्रकरणेति । पूर्ववदिति—
हेतुघटकस्य कृष्णानुरागित्वपतिप्रवाससाभिलाषत्वादेर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरस्वीकारेण
पूर्ववत् प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषापत्तिरित्यर्थः । वाङ्मनादृत्तेरस्वीकारमते पुनरपि दोषा-
न्तरमाह—किञ्चेति । मानिनीं श्रीराधिकां प्रति श्रीकृष्णपक्षपातिनी काचित् सखाह—
हियव्यं इति । हृदयमेव अनच्छं मनस्विनि ! न पुनस्तेऽङ्गम् । आलिङ्गन्ति पदानां नखराः

इति स्वकीयप्रतिज्ञायाः स्थापने प्रयासस्तत्र कृतः । स च न सफलः समजनीति निपुण-
वेदिनां मतं, यदाह तट्टीकाकृतं प्रकृतग्रन्थस्याख्यानावसरे—‘यथास्मे रोचते विश्वं तद्देहं
परिवर्त्तते’ इति न्यायेनात्रातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजावृत्तां पदार्थवाचस्यां कर्तुमारब्धं
इति, ‘तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्व्वोर्कधर्षालिताख्यापन’मिति च
(वाक्क्तिविवेके ४९ पृ) । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । दर्पणकृता विश्वनाथेनापि स्वग्रन्थे (५म
परिच्छेदे) सर्व्वं समासेन समालोचितम् । प्रसिद्धेऽर्थेऽनुमितिपदस्य वावहारश्चेत्, तदा
व्याप्तिग्रहाभावात् हेत्वाभासः । मूलवृत्तिकारिण्यनुमानपरम्परानुवन्धिनी नितरामन-
वस्थापत्तिश्च । अतो वाङ्मनास्वीकारः सुतरामपरिहार्य इत्यालङ्कारिकमतस्थितिः ।

(श) ‘एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिते’ति न्यायादर्थस्यापि शब्दस्येव त्रैविध्य-
मायाति । वस्तुतस्तु अर्थव्यञ्जनेव व्यञ्जनायाश्चरमांशः, तस्मादेव काव्यस्य काव्यात्वं, यदवलम्ब्य
प्राचः प्राहुः—‘कावास्यात्मा ध्वनिरिति । ‘प्रत्यक्षदृष्टे कामिमिथुने तच्चेष्टयानुमितरत्वादौ
चाखादानुदयेन शब्दान्वयवातिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि व्यञ्जकत्वे निमित्तं, किन्तु
पर्यायान्तराणां तदुपस्थितौ वाङ्मनाप्रतीतेः शब्दस्याप्रधानतार्थस्य च प्राधान्यमिति
तन्मुखेन वापदेशः, ‘प्राधान्येन वापदेशा भवन्ती’ति न्यायादिति कावाप्रकाशोद्गोते ।
तथाचैकत्र शब्दमुखेनैव चमत्कारबोधोऽन्यत्र त्वर्थद्वारेवेति पृथगनयोद्गोतनसामग्री ।

(घ) ‘इ—हि—आरा विंदुनुआ ए—ओ—सुद्धा अ वस मिळिया वि लहू’ इति पिङ्गल-
नागमतेनात्र ‘जउणाइं’ इत्यात्र पञ्च मात्रा एव गृहीतव्याः, न षट् । तेनात्र उभयोरेवार्हयोः

अत्र निश्चिन्ताहं यमुनास्नानच्छलेन तत्तटे खेलन्तं कृष्णमवलोक्य तत्रैव
विश्रमणं करोमीति वाच्यार्थेनैव व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘भणिओ वल्लभवइणा’ इत्यादौ ‘पिअइ वह्ण सवणपुडण्ण’ इत्यत्र श्वश्रूत-
पतिप्रवाससादराकर्णनं लक्ष्यम्, तेन स्वगृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽवाभिसार्थ्य
इति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

इध वुंदावणमज्झे णीसंकणिसुत्तमोरमअणिअरो ।

अलिमेत्तभुत्तकुसुमो रमणिज्जो जामुणो कुंजो ॥ ६

अत्र निर्जनत्वं व्यङ्ग्यं, तेन समुचितमिदमेव सङ्केतस्थानं, हे सखि !
तदत्रैव कृष्णः सङ्गमनीय इति व्यङ्ग्यान्तरम् ।

प्रतिविम्बितं कृष्णम् ॥ हे मनस्विनि मानिनि । नखरा इति पदेन नखरेष्वेव प्रतिविम्बितं न
त्वन्वाङ्गेषु । इदन्त्वन्वाङ्गानामावरण एव सम्भवतीत्याह—मानेनावृतसर्वाङ्गत्वमिति ।
अन्यथा नयनस्यामीलने प्रणामार्थं चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनेन सदाः श्रीकृष्णस्य
सम्मुखस्थितावमहिष्णुतोपपत्तेः, अमहिष्णुता स्यादित्यर्थः । तथा च श्रीकृष्णस्य
प्रणामोद्यममालक्ष्यैव तत उत्थायान्यत्र गमनं प्रसज्येति भावः । कृष्णस्य चेति—
विनयवशाच्चरणनिकटे प्राप्तस्यापि कृष्णस्य मानभङ्गं विना चरणस्पर्शाक्षमत्वं ‘प्रतिविम्बित-
मालिङ्गन्ती’त्यनेन ध्वनितम् । मानक्षये साग्रहत्वं आग्रहेण सह वर्त्तमानत्वम् ।

अर्थ इति—तथा च यथा पदस्य यज्जनावृत्तिरुक्ता तथा पदजन्यार्थस्यापि, एवं वाच्य-
लक्ष्ययङ्ग्यार्थानां यज्जनावृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । नन्वर्थोऽपीत्येकवचनं न सम्भवतीत्यत्र आह—
जात्यपेक्षयेति । वस्तुतस्तु तत्र एवार्था इति बहुवचनमेव । अज्ज इति—आर्थ ! गृह-
करणीयं सर्वं निर्वर्त्तयितुमेव । इदानीं अमशमनार्थं यमुनायां स्नानमादिश्यताम् ॥ वाच्यार्थ-
नैवेति—अत्र श्लोके पदस्य यज्जनावृत्तेरभावाद्देव निश्चिन्ताहंमित्यादि यङ्ग्यार्था वाच्यार्थस्यैव
भवति, न तु पदस्येत्यर्थः ।

सप्तविंशतिर्मात्राणाम्, अतः प्राकृतपैङ्गलोक्तं ‘गाहृच्छन्दश्चात्र । गीतिरित्यपरैः कृता संज्ञास्य ।
एवमपीतरत्र प्राकृतभाषानिवद्धजातिषु मात्रागणनायां लघुगुरुभावविषये विशेषनियमादि-
द्वधेयः । अनुष्टुप्पोऽयं विद्यासञ्च—‘धोरसमोरे यमुनातीरे चरति वने वनमाली’ति
‘हरिरिह मुग्धवध्निकरे विलासिनि विलसति कैलिपरे’ इति च श्रीमच्चयदेवगोखामि-
चरणाः । अतएव गोपवालाया यमुनासमाश्रये तात्पर्यम् ।

राधामाधवयोः क्रीडा मधुमाधवयोर्दिने;—सहचारिता ।

कृष्णस्य मुनिवर्यस्य ; —अनाशब्दस्य सान्निध्यम् ।

व्रजेऽसौ परमेश्वरः ;—असौ श्रीनन्दः व्रजे राजेत्यर्थः—देशः ।

मधुना कीकिलो मत्तः प्रमत्ता मधुना बधूः ;—सामर्थ्यमौचित्यौ च ।

उत्पद्य हृदये तस्याः पीडको मकरध्वजः ;—लिङ्गम् ।

कामत्वे पीडकत्वमेव लिङ्गम् ।

स्थानः कृष्णगुणामोदी ;—अर्थः ।

देवो जानाति मे मनः ;—अत्र प्रकरणवशाद्युपमिदि ।

कौस्तुभस्य संयोगाभावादियोगोऽप्यसम्भवः, 'नासंयुक्तस्य वियोग' इति नियमादिति भावः । 'रामार्जुनौ युध्यत' इत्यत्र परशुरामसहस्रार्जुनयोरेव बोधः, न तु दशरथपुत्रपाण्डुपुत्रयोः, शास्त्रे तयोर्ज्जिवादाश्रवणात् । एवं कर्णार्जुनविलयत्र न सहस्रार्जुनस्य बोधः, किन्तु पाण्डवस्यैव । 'राधामाधवयो'रिति द्वितीयमाधवशब्दोऽत्र वैशाखवाची, तत्सहकारेण मधुशब्दश्चैत्रवाची, न तु वसन्तवाची । कृष्णस्येति—'मुनिवर्य'पदमन्विष्यात्कृष्णशब्दोऽत्र वेदव्यासवाची, न तु कृष्णवाची । मधुनेति—वसन्तस्य कीकिलवधोर्मत्ततोत्पादने सामर्थ्यमौचित्यञ्च वर्तते, न तु 'मधु'शब्दस्यार्थान्तररूपमदिरायाः । 'मकरध्वज'पदेनात्र कन्दर्पस्यैव बोधो न तु समुद्रस्य, तस्य हृदये पीडाजनकत्वाभावात् । 'स्थान'शब्देन महादेवस्यैव बोधो, न तु शाखापल्लवादि-

कल्पना नास्ति, तन्मतमाश्रित्य टीकाकृतैर्दभिहितमिति चेदोमिति ब्रूमः । एवमेव तेषां भट्टानां मतम्—

“शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं इयात्तिकाम् ।

अर्थापत्त्यावबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥”

इति प्रतिपादितया सरण्या 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोग-योग्यमिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थः, न तु पदैरभिधेया प्रतिपादितानामर्थानामाकाङ्क्षायोग्यता-सत्तिवशाद्भासमानो विशिष्टः सम्बन्धरूपोऽर्थोऽपदार्थोऽपि तात्पर्याख्यव्यतिरिक्तया वृत्त्या स्वीकृतो वाक्यार्थो वाक्यप्रतिपाद्यो भवतीति । वस्तुतस्तु संयोगादीनां पदार्थनियन्त्रणे नियाम-कत्वमङ्गीकृत्य तत एव साक्षात् (न वृत्तान्तरकल्पनागौरवेण) पदघटितवाक्यार्थबोधो जायता-मिति पक्षमनेकाभिप्रेतसम्मतं मनसि निघायापाततटीकाकृता कृतस्वात्पर्याख्यवृत्तान्तर-

चित्तभानुर्विभातीति दिनेऽकीं निशि पावकः ;—कालः ।

शास्त्रे भागवतं भागवतः स्याद् भगवज्जने ;—व्यङ्गिः ।

एष्वभिधालक्षणयोरनवसरत्वात् संयोगादेरेव व्यञ्जकता ।

रहितशृङ्खलस्य, तस्य लक्षणगुणामोदपदार्थत्वाभावात् । कमप्यादरणीयं पुरुषं प्रति केनाप्युक्तम्—‘देवो जानाति मे मन’ इति, अत्र प्रकरणवशाद्देवशब्दो यद्गर्धक एव, न तु ‘राजा भट्टारको देव’ इत्यभिधानात् राजबोधकः । पावकोऽग्निः । यत्किरिति—यत्किशब्देनात्र पुंनपुंसकादिलिङ्गमेव बोध्यम्—तथाहि नपुंसकलिङ्गत्वे भागवतं शास्त्रं, पुल्लिङ्गत्वे भागवतो वैष्णव इत्यर्थः । एष्विति—‘विधु’शब्दस्य नानार्थत्वेन लक्षणचन्द्रयोरुभयोर्व्योधकत्वात् कौस्तुभसंयोगरूपयञ्जकपदसन्निध्यादाञ्जनावृत्तौव श्रीलक्षणमात्रबोधकत्वमिति ज्ञेयम् । एवमन्यत्र ।

युदासप्रयासः । तत एवेयं ‘एतन्मते’ इत्यादौ दर्शिता वेदग्धी । न भान्विताभिधानपक्ष एवालङ्कारिकसम्मत इत्येतावता मन्तव्य इत्यलमभिधानां मान्यानां व्याख्यानोक्तौ कटाक्षनिक्षेपेण । ‘यतुपरः शब्दः स शब्दार्थ’ इति न्याय आश्रीयते चेत्, तदा नानार्थशब्दस्थले यञ्जनावृत्तिसमाश्रयणस्य न किमपि प्रयोजनम् । नन्वत्र तात्पर्यशब्दस्यार्थान्तरे प्रयोग इति, तेन प्रस्तुते न कापि बाधा—इति तु न साधीयान् कल्पः ; तथात्वे दर्पणकदुक्तेरुत्तरणं कृत्वा ब्रूमः—‘किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तद्वोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, यङ्गात्वेऽपि तदर्थतानपाया’ इत्यादि (५म परिच्छेदे) ।

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादिते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्व्वं शब्देन भासते ॥’

इति हरिकारिकातः शब्दादेव यथा कयापि दिशा विशेषस्मृतिहेतुः पर्यवसेयः । ‘इमा दिश’ इति दिग्दर्शनमेतत् । तेन ‘एतावन्मात्रस्तनी’ इत्यादौ हस्तादिचेष्टातः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वं, ‘इतः स देवः प्राप्तश्च’ इत्यादौ ‘इत’ इत्यनेन ‘मत्त’ इत्यपदेशादिश्च लभ्यते । एतच्च सर्व्वमभियुक्तनिर्देशादेव भवति—तत्रापि व्यक्तिविशेषतारतम्येनार्थबोधप्रणालीभेदः, यदाहुः—

‘यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमाहभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यैवोपपद्यते ॥’ इति

‘संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादि वाक्यपदीयकारिकायां खराणामपि विशेषस्मृतिहेतुत्वं स्वीकृतम् । अत्र तु ‘कायमार्गे खरो न गण्यते’ इत्यालङ्कारिकसम्प्रदायपरिग्रहीतामत्रायाम् तेषां परिगणनं कृतम् ।

तथा—

अद्यालौकि घनप्रभः सखि ! मया कश्चिद्विहारक्रमे
लोलतृकेशरमालिकाविलुलितग्रीवो हरिः कानने ।

यः सद्यस्तनकुम्भिकुम्भनिकरक्षोदे नखभ्रंशिभि-

र्मुक्तौघैधवलौकरोति यमुनातीरे निकुञ्जस्थलोः (च) ॥ ७

अत्रानेकार्थशब्दानामनेकसंसर्गस्य व्यञ्जकता ।

अधुना काय उदाहरणमाह—अदेति । हे सखि ! अद्य कानने विहारक्रमे गमन-
परिपात्र्यां कश्चिद्वरिः सिंहो मयालौकि । कौटुम्भः ? घना निविडा प्रभा यस्य तथाभूतः ।
पुनः कौटुम्भः ? लोलन्ती चाञ्चल्ययुक्ता या केशराणां स्कन्धस्थितरोमविशेषाणां मालिका
श्रेणी, तथा विलुलिता मर्दिता अर्थात् तथा विशिष्टा ग्रीवा यस्य सः । यः सिंहः
कुम्भिकुम्भनिकराणां हस्तिकुम्भसम्बद्धानां सद्यस्तने तत्तुच्छणीतुपन्ने क्षोदे नखकरणकविदारै
सति क्षोदसमये नखैः करणैर्भ्रंशिभिरधःप्रतितैर्मुक्तासम्बद्दैर्निकुञ्जस्थलौघैधवलौकरोति ।
पक्षे कानने दृष्ट्वावने विहारक्रमे प्रेयसौभिः सह विहारपरिपात्र्यां स्थितो हरिः श्रीकृष्णो
मयालौकि । कौटुम्भः ? घनस्य मेघस्यैव प्रभा यस्य सः । पुनश्च लोलन्ती या केशराणां
नागकेशराणां माला तथा विलुलिता ग्रीवा यस्य सः । यः श्रीकृष्णः सद्यस्तत्तुच्छे
स्तनरूपाणां हस्तिकुम्भसम्बद्धानां नखाघातेन क्षोदे सति तत्तुच्छमये हारत्रोटान्नखभ्रंशिभि-
र्मुक्तासम्बद्दैर्यमुनाकुञ्जस्थलौघैधवलौकरोति । अत्र विशेषणीभूतानां 'घन'विहार'केशर'पदा-
दीनामनेकार्थसम्बन्धेन विशेष्यस्य नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्वं, न त्विन्द्रादि-
बोधकत्वमिति ज्ञेयम् ।

(च) 'द्वयैः पदैः पिप्लुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामकलायां विदग्धविधानात्तद्वस्तु-
स्थले गर्भनिपुणप्रगल्भनारीवचनरचनेऽस्मिन्ननेकार्थशब्दप्रयोगेनार्थान्तरसिद्धिः । वन-
विहारिणोहि श्रीकृष्णस्यैवंरूपेण वर्णनमन्यतापि प्रसिद्धं यथा गीतगोविन्दे (८।६)
'भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु' इत्यादि । अत्र यद्यपि "नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्र-
बोधकत्वं"मिति टीकाकृता मूलतात्पर्यनिर्णयार्थमुक्तं, तथापि न तेन प्रस्तुतो मूलकृदाश्रयो-
ऽभिव्यक्त इति मन्यामहे । वस्तुतस्तु 'दुर्गालङ्कितविग्रहो मनसिजम्' (साहित्यदर्पणे
श्य-परिच्छेदे) इत्यादि श्लोकवद्व्याप्यभिधामूला यञ्जना वरीवर्त्तोल्लेख्यमेवेहोपन्यासः ।
प्रकरणेनाभिधया 'हरि'पदस्य सिंहरूपेऽर्थे नियन्त्रिते यञ्जनयैव कृष्णरूपोऽर्थो बोध्यते ।
अत्र च स हरिः हरिः सिंह इवेति च द्योत्यते ।

एवमनुकरणशब्दानाञ्च व्यञ्ज्यं प्रति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः । यथा—

आसां रासविलासलास्यलहरीमास्वाद्य वाद्यच्छला-
ताधिक् ताधिगिति प्रभाष्य सुरजः स्वर्गर्तकीर्निन्दति ।
ते-नाना-गरिमाधमा इति मुहुः पाठस्वरौचाराणा-
त्तासां हन्त जुगुप्सते भगवती वाणी च गानक्रमान् ॥ ८

अत्र ते नानेति पाठः, गरिमाधमा इति गान्धार-ऋषभ-मध्यम-धैवत-
पुनर्मध्यमा इति तानविशेषस्वराः, ताभ्यां ते, नानाविधो योऽगरिमा तेनाधमा
इत्यर्थो व्यज्यते । (ङ)

अथार्थानां व्यञ्जकत्वस्य हेतवः । ३२का

अथार्थानां सामान्यत्वेन प्रागुक्तानां वाच्यादीनां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतव
उच्यन्ते ।

अथ यत्र नृदङ्गादीनां निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोत्पत्तिर्जायते तत्र कवयस्तु यथा-
कथञ्चिद्वर्णात्मकशब्दस्य सादृश्यमुपलभ्य निरर्थकध्वन्यात्मकशब्देऽपि सार्थकत्वमारोप्य
कार्यं कुर्वन्तीत्याह—एवमिति । नृदङ्गस्था येऽनुकरणशब्दा वर्णात्मकशब्दस्य सदृशत्वेन
प्रतीयमाना यत्तद्ध्वन्यात्मक 'ताधिगि'तिशब्दास्तेषां सार्थकत्वेनारोपविषयीभूतानां 'स्वर्गर्त-
कीर्धिगि'ति यो वाक्यार्थः, स तु ब्रजसुन्दरीणां सर्वोत्कर्षरूपव्यङ्ग्यार्थं प्रति व्यञ्जक इत्यर्थः ।
सुरजो रासस्यनृदङ्गः । तासां ब्रजसुन्दरीणां रासज्ञापक 'तेनाना' इति कण्ठस्थः पाठः ।
एवं 'गरिमाधमा' इत्यचराः स्वरा गान्धारादिस्वरवाचका इत्यर्थः । तथाच ब्रजसुन्दर्यो
यथा रासवोधकां 'स्तेनाना' इत्यचरान् पठन्ति, तथैव 'ते नाना' इत्युच्चारणानन्तरं गान्धारादि-
स्वरवोधकान् 'गरिमाधमा' इत्यचरान् पठन्ति । सरस्वती तु तैरेवाचरैरकारं प्रस्निष्य
गन्धर्वाणां गानक्रमान् जुगुप्सते निन्दति । एतदर्थमेव स्पष्टतयाह—अनेति । तानविशेष-
स्वरा तानविशेषस्वरवाचका इत्यर्थः । सरस्वतीकृतमर्थमेवाह—ताभ्यामिति, पाठस्वराभ्या-
मित्यर्थः । ते गन्धर्वाः । गरिमा गुरुत्वं, तद्भिन्नं नीचत्वं, तथाच ब्रजसुन्दर्यपेक्षया
गानशास्त्रे नीचत्वेन गन्धर्वा अधमा इत्यर्थः श्लेषेण व्यज्यत इति भावः ।

इदानीं पूर्वोक्तवाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानामुत्कृष्टसमभिव्याहारवशादुत्कृष्टध्वनिबोधकत्व-

(ङ) 'नाना अगरिमे'ति वाणीपक्षे समङ्गश्लेषः । 'ताधिक् ताधिक्' 'ते नाना' इत्यादि-
शब्दा वङ्गभाषायां तानस्वरबोधने प्रयुज्यन्ते, तैरेव शब्दैरत्र व्यङ्ग्यमयकाव्यरचनम् ।
एवं षट्कल्पतरु-प्रभृति-वैष्णवाचार्यसङ्कलितेषु वङ्गीयसाहित्यपदसंग्रहग्रन्थेषु वैष्णवकवीना-
मनुकरणशब्देभ्यः काव्योपादनाद्वर्यमनेकश आलोक्यते ।

बोद्धव्यवक्तृप्रकृतिकाकुप्रकरणैः सह ।

देशकालादयश्चार्थं वैशिष्ट्याद्व्यवोधकाः ॥ ३३का

तत्र 'यातासि स्वयमेवे'त्यादौ (१म किरणे ७ श्लोके) तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमिति बोद्धव्यवैशिष्ट्यम् । यां प्रतीयमुक्तिः, सा बोद्धव्या योग्या । अयोग्या चेद्भवति तदा ध्वन्यर्था न सङ्गच्छते । वक्तृवैशिष्ट्यं प्रकृतिवैशिष्ट्यं प्रकरणवैशिष्ट्यञ्चात्रैव । वक्त्री श्रीराधा—सा सर्वश्रेष्ठत्वरूपवैशिष्ट्यवती । प्रकृतिश्च तस्याः सखीः प्रति स्नेहात् श्रीकृष्णाङ्ग-सङ्गप्रापणं व्याजेन करोतीति यदतस्तस्या वैशिष्ट्यम् । तथाविधप्रकरणञ्च तत्र मन्तव्यं, तेन तद्वैशिष्ट्याच्च द्वितीयध्वनिपक्षवः ।

काकुवैशिष्ट्यं यथा—

अइ जासि जाहि विविणं रिक्तं घेत्तूण कुसुमभाअणं सुसुहि (ढ) ।

पञ्चाशमिस्सि तुमं ण केवलं भाअणेण पूणेण ॥ ८

माह—अथेति । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानां व्यञ्जकत्वे विशेषा बोद्धव्यादयो हेतव उच्यन्ते । यमुद्दिश्य वदति स बोद्धव्यस्तस्य वैशिष्ट्ये उत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवं यो वक्ता तस्योत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

अत्र 'यातासौ'ति पदं पूर्वमेवोक्तमोक्तममध्वनिकाद्योदाहरणे उपन्यस्तम् । तदानयनार्थं पदकानयनार्थम् । वैशिष्ट्यस्य फलतोऽर्थमाह—बोद्धव्येति । तथाच वैशिष्ट्यपदस्य योग्यत्वमेवार्थ इति भावः । वक्तृप्रकृतिप्रकरणानां वैशिष्ट्याच्चात्रैव श्लोके ज्ञेयम् । यत् यतः सखीं प्रति स्नेहात् सेवं करोति, अतस्तस्याः प्रकृतेर्वैशिष्ट्यादहवो ध्वन्यर्थाः सम्भवन्ति । एवं प्रकरणवैशिष्ट्यादपि ज्ञेयम् । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्वीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इत्यादयो ध्वनयोऽत्र ज्ञेयाः ।

अइ जासौति—अथि यासि याहि विपिनं रिक्तं गृहीत्वा कुसुमभाजनं सुसुखि ।

(ढ) अत्र द्वितीये पादे आर्याद्वितीयपादतोऽतिरिक्तानां तिष्ठणां कलानां विन्यासात् जेमण सहइ कणअतुला तिलतुलिअं अइ अहेण ।

तेमण सहइ सवणतुला अवच्छेदं कुंदभंगेण ॥

(प्राकृतपैङ्गले १।१०) इति विधानेन कन्दोभङ्गाशङ्का न कार्या, 'बसो वि तुरिअ पट्ठिओ दो तिसि वि एकक जाणोहु' इति पिङ्गलनागेण स्वयमेवाशुमोदितत्वात् ।

अत्र न केवलं कुसुमभाजनेनैव पूर्णेनागमिष्यसि, अपि तु पूर्णेन मनो-
रथेनापीति नञ्काकुद्योत्यम् ।

देशवैशिष्ट्यं यथा—

जउथासीअरसिसिरा कमलवणीपअणधूअकिसलअग्गा । (अ)

जह वल्लीघरपल्ली धसा पेक्खंति तं देसं ॥ १०

अत्र देशवैशिष्ट्यस्लाघया कृष्णेन सह तत्र मां रमयेति सखीं प्रति काचित्
स्वमनोरथं प्रकाशयति ।

कालवैशिष्ट्यं यथा—

एण्हं जलहरसमए रमणिज्जा रअणवलहीओ ।

णिवडन्तवारिधारा गहीरतरमुहरगव्मकुहराओ ॥ ११

अत्र क कृष्णमानेय्यामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छन्तीं सखीं प्रति नेदानीं
कुञ्जो रमणीयः, अपि तु प्रकृतं वलभीभवनमेवेति कालवैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यम् ।

आदिशब्दात् प्रसिद्धिवैशिष्ट्यं यथा—

करकिशलयलीलाम्बुजनिमीलनोष्मीलनातिकुतुकिन्या ।

दक्षिणमच्चि मुरारिः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया (आ) ॥ १२

प्रत्यागमिष्यसि त्वं न केवलं भाजनेन पूर्णेन ॥ नञ्पदोच्चारणे या काकुस्तया द्योत्यमपि तु
पूर्णेनेति ध्वन्यर्थरूपं वस्तु ।

जउणेति । यमुनाशीकरशिशिरा कमलवनीपवनघृतकिशलयया । यत्र वल्लीयहपल्ली
धन्याः प्रेक्षन्ते तं देशम् ॥ वल्लीभिर्निर्मितानि कुञ्जगृहाणि तेषां पल्लीसमूहो यत्र
वृन्दावनदेशे तिष्ठति तं देशं धन्या जनाः पश्यन्ति ।

एण्हमिति । इदानीं जलधरसमये रमणीया रत्नवल्लभ्यः । निपतदारिधारागभीरतर-
मुखरगर्भकुहराः ॥ अत्र वलभीशब्दः 'वालाघर' (चिलेर क्वाद) इति प्रसिद्धः सर्वोपरिस्थ-
गृहविशेषवाचकः । निपतदारिधारया गभीरतरमुखरा घोरशब्दविशिष्टाः कुञ्जगङ्गर-
च्छिद्राः । एतेन कुञ्जस्थारमणीयत्वमुक्तम् ।

(अ) अत्रापि पूर्ववत् द्वितीयपादे एकस्या कलाया व्यतिरेकान्न कृत्योभङ्गः, 'जइ दीहो
बिअ वसो लहुजीहा पढ़ होइ सो बि लह' इत्यभिधानात् । 'कमलवणी'त्यत्र द्व्येकार-
पठने तु नाधिकमात्रत्वम् । 'कदिकारादक्तिन' इति गणसूत्रेण द्व्यस्त्वमपि सम्भवति ।

(आ) लक्ष्मीधरयो मिथो वदन्त्येतदिति साहित्यकौसुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याम्

अत्र मुरारेर्दक्षिणमक्षि प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् सूर्यात्मकमिति व्यज्यते ।

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दार्थवृत्तिचयनिरूपणो नाम

द्वितीयः किरणः ॥ *

करकिशलयेति—करपल्लवस्य लीलाकमलस्य निमीलनोन्मीलने सुद्रुणे विकसने च कुतुकिन्या सिन्धुजया लज्जया भगवतो दक्षिणनेत्रं कदाचित् पिधीयते आच्छन्नं क्रियते, कदाचिन्मुच्यते च । तथा च सूर्यरूपं दक्षिणनेत्रं यदाच्छन्नं क्रियते तदा चन्द्ररूपवामनेत्रस्य दर्शनेन लीलाकमलं मुद्रितं भवति । यदा तु मुच्यते तदा सूर्यदर्शनेन लीलाकमलं प्रफुल्लं भवतीत्यर्थः । भगवतो दक्षिणनेत्रस्य सूर्यत्वं सर्वग्रास्ते प्रसिद्धं, अतः प्रसिद्धिवैशिष्ट्यादेव नेत्रस्य सूर्यत्वं ध्वनितमिति ॥ * * *

(३।२) स्थितम् ।

“विपरीत्यरण लच्छी वम्दं दट्टण णाहिकमलदं ।

हरिणो दाह्णिणणअयं रसाउला भत्ति ढक्कोइ ॥”

इति काव्यप्रकाशोदाहृतपदमस्या आर्याया मूलं, परमत्र न मनागपि झीलताभङ्ग इति वैष्णवकवेरौचित्यसिद्धिं प्रकटयत्येतत् । परमत्रैतन्मन्त्रं यत् ‘जलक्रेलितरलकरतलसुत्त’ (सा. दर्पणे ५ म परिच्छेदे) इत्यादौ तदनु रूपश्लोकान्तर इवात्रापि नागुमानतोऽर्थान्तरप्रतीतिः, अपि तु यज्जनावशादेवेति । शुक्तिश्च तत्र दर्पण एव आलोकनीयेति ॥

अथ तृतीयकिरणः ।

अथ 'ध्वनिरसव' इति काव्यप्राणत्वेन निरूपितस्य ध्वनेर्भेदमाख्यातुं ध्वनि-
शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—

शब्दार्थादिभिरन्यैश्च ध्वन्यतेऽसाविति ध्वनिः । ३४ का

ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति भाव-
करणाधिकरणसाधनोऽपि ध्वनिर्भवति । तन्निरासार्थं ध्वन्यतेऽसाविति
कर्मसाधन एवेति प्रतिजानीते । तदेव किमित्याह—

रसो भावस्तदाभासौ वस्तुलङ्कार एव च ।

भावानामुदयः शान्तिः सन्धिः श्वलता तथा ।

सर्वं ध्वनिस्तज्जनित्वे काव्यञ्च ध्वनिरुच्यते ॥ (क) ३५ का

शब्दार्थादिभिरिति -- शब्दाश्चाथो वाच्यलक्ष्ययङ्गाश्च, आदिशब्देन शेषस्यैव
पदार्थान्तरसम्बन्धश्च, एवमन्योरनुकरणशब्देर्ध्वन्यते यज्जनादृत्तया बोध्यतेऽसौ श्रौत्यपावनत्वादिरूपोऽर्थो 'ध्वनिः' कर्मसाधनमेव । न तु ध्वननं ध्वनिरिति भावसाधनं, तथा सति ध्वन्यते-
विषयकज्ञानेऽपि 'ध्वनि'यवहारपत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनं, तथा सति
ध्वनिकरणे काव्येऽपि 'ध्वनि'यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनं, तथा

(क) भावार्थं 'ध्वनि'पदपरामर्शो यथा ध्वन्यालोके चतुर्थोद्घोते—'यत् काव्यतत्त्वविषय
स्फुरितप्रसुप्तकथं मनःसु परिपक्वधियां यदासीदित्यादौ । आपारार्थककरणसाधनं 'ध्वनि'पद-
परान्तरस्य वस्तुनो निर्देशश्चन्द्रालोके (७२)—'सामुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे
गिरः । कटाक्षा इव लीलाक्षा आपारो यज्जनात्मकः ॥' अधिकरणसाधनस्य 'ध्वनि'पदस्यो-
क्तत्वं 'इदमुत्तममतिप्रियिनि यङ्गे वाच्याङ्गनिर्वर्धः कथित' इति मम्मटकारिकायाम् ।
वस्तुतस्तु साधारण्येन कर्मसाधन एवायमुद्दिष्टः—तथात्वे रसभावादियु वस्तुलङ्कारादियु च
यङ्गेऽप्यर्थैरेव ध्वनि'पदव्यवहारः । यदाह ध्वनिकारः—'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा
चादिकवः पुरा । क्रौञ्चद्वन्द्वविद्योगोत्थः श्लोकः श्लोकत्वमागत' इत्यादौ । एवं काव्ये
'ध्वनि'पदप्रयोग उपचारत एवेति सन्त्यक् । तथा च ध्वन्यालोके—'वाच्यवाचकसंमिश्रः
शब्दार्थो काव्यमिति अपदप्रयो यज्जकत्वसाध्यात् ध्वनिरित्युक्तः ।' एवमपि—'प्रत्ययेरनुपा-
ख्येयैर्यद्व्यानुग्रहस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥' तेन यज्जकौ शब्दार्था-
वपीह 'ध्वनि'शब्देनोक्तावित्यभिनवगुप्तपादाः ।

रसाख्यध्वनिरन्ये ध्वनयस्तु प्राणा, रसाख्यस्तु ध्वनिरात्मेत्यदोषः (ख) ।

रसादयः पञ्चाद्वच्यन्ते । सम्प्रत्यसुभूतानां ध्वनीनां भेदा दृश्यन्ते ।

उभयोरभिधामूललक्षणामूलयोस्तयोः ॥

अविवक्षितवाच्योऽन्त्यस्तत्र वाच्यं द्विधा भवेत् ॥ ३६ का

तयोर्ध्वन्योरन्यो लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् । तत्राविवक्षित-
वाच्ये ध्वनौ वाच्यं द्विधा भवतीत्यर्थः ।

किन्तु द्वैधमित्याह—

अर्थान्तरोपसंक्रान्तमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् । ३७ का

एकं वाच्यमजहत्स्वार्थतयाऽपराधेनोपसंक्रान्तं भवति, अन्यजहत्स्वार्थतया
स्वविपरीतेनार्थेनाक्रान्तं भवतीति द्वैधम् । क्रमेणोदाहरणानि—

सति ध्वनिविषयकज्ञानाधिकरणे पुरुषेऽपि 'ध्वनि'यवहारापत्तेः । तस्मात् कर्मसाधनेन
श्रौत्यपावनत्वादर्थ एव 'ध्वनि'शब्दो योगरूपिरिति भावः ।

तदेवेति—तत् ध्वनतेः कर्मध्वनिपदबोधं किमित्यपेक्षायामाह—रस इति । तदाभासौ
रसाभासो भावाभासश्च, वस्तु श्रौत्यपावनत्वादि । उपमादलङ्कारश्च । यमिचार्यादिभावाना-
मुदय उत्पत्तिश्च शान्तिश्च सन्धिश्च श्रवणता च । सर्व्वमिति—एते सर्व्वेऽर्था 'ध्वनि'पद-
वाच्या इत्यर्थः । काये 'ध्वनि'यवहारस्तु न मुख्यः, किन्तु लाक्षणिकत्वाद्गौण एवेत्याह—
तज्जनौति । तस्य ध्वन्यर्थस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात्तथाभूतत्वं इत्यर्थः । एवं सति ध्वनिजनक-
त्वेनैव काये 'ध्वनि'यवहारो, न तु साक्षात् ।

ननु कायपुरुषस्य कदाचित् ध्वनयः प्राणाः कदाचिदात्मेत्युच्यते, तत्र को निर्द्धार
इत्यपेक्षायामाह—रसाख्येति । रसाख्यध्वनिभिन्ना ये ध्वनयस्ते प्राणाः, रसाख्यध्वनि-
स्वात्मैवेति व्यवस्थया न दोषः । असुभूतानां वस्त्वलङ्काररूपाणां ध्वनीनाम् ।

तयोः प्राणालक्षणेनोर्ध्वन्योरुभयोरैवाभिधामूललक्षणामूलयोर्मध्येऽन्त्यो लक्षणामूलो
ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवेत् ।

(ख) 'कायस्यात्मा ध्वनिरिति' अर्थः सद्बुद्धयश्चायः कायात्मा यो व्यवस्थितः' इत्यादिषु
ध्वनिकारवाक्येषु, 'शब्दार्थौ वपुरस्य विबुधैरात्माभ्यधावि ध्वनिरित्यादौ चार्त्वाचीनानां
कारिकावन्धे ध्वनेरेव कायात्मत्वेन उपदेशः । 'वाक्यं रसात्मकं काय'मिति दर्पणकृतः
कायलक्षणे, कायस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चदन्कवियोगोत्थः
श्लोकः श्लोकत्वमागतः । 'ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ।' 'रसादिमय एकस्मिन्
कविः स्यादवधानवान्' इत्यादिध्वनिकारकारिकासु 'रस आत्मा परे मनः' (अलङ्कारशेखरे

फलमपि फलं माकन्दानां सिता अपि ताः सिता
अमृतममृतं द्राक्षा द्राक्षा मधूनि मधून्यपि ।
सह तुलयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यते
सुवल ! यदयं सारङ्गाच्या भवत्यधरः । अधरः ॥ १

अत्र द्वितीय'फला'दिशब्दा निन्द्याद्यर्थसंक्रान्ताः । तथाहि—फलं नानावस्थं
पाक एव कदाचिन्मधुरं भवति, तेन निन्द्यमेव । सिताः पाकपौनःपुन्येनैव
निर्मला भवन्ति, नत्वारम्भ एव । अमृतं देवैरपि पीयते । द्राक्षा पूर्ववदेव ।
मधूनि सरघोच्छिष्टानि । अधरस्त्वधर एव, सर्वाख्येतान्यधरयतीत्यधरः । 'सह
श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह—फलमपीति अत्र द्वितीय'फल'शब्दः कदाचित्कमधुरे
लाक्षणिकः । तथा च माकन्दानामान्त्राणां फलं कदाचिन्मधुरमिति लाक्षणिको बोधः ।
पश्चाद्वाङ्मनावृत्त्या फले निन्द्यत्वबोधो (१) लक्षणाभूतः । अत्र द्वितीयलाक्षणिक'फल'पदेन
फलत्वरूपेण फलबोधो न भवति, अतएवायं ध्वनिरिववर्चितवाच्यः स्यात् ; अथच
प्रथम'फल'पदस्य फलरूपार्थो वाच्यः (२) यद्वाभूतनिन्द्यत्वेन संक्रमितश्च भवति । एवमेव
सर्वत्र 'सिता'दिपदेषु बोध्यम् । सिता मिष्ट' इति प्रसिद्धा । हे सुवल ! तेन राधिकाया
अधरेण सह तुलयितुं तेषामान्त्रादीनां मध्ये किञ्चन वस्तु न युज्यते । अमृतं देवैर्ब्रह्मैरपि
पीयते इति हेतोरमृतस्यापि निन्द्यत्वम् । द्राक्षा पूर्ववत् पाकावस्थायामेव मधुरा ।

रथ मरीचौ) इत्याद्यञ्चाचो नवचने च रसस्यैवात्मताख्यापनम् । एवं पुनः 'न हि तच्छून्यं
(रसध्वनिशून्यं) किञ्चित् कायमिति ; यद्यपि च रसेनैव सर्वं जीवति कायम्'
(ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्घोतयाख्यायाम्) इत्यभिनवगुप्तपादानां, 'प्रवृत्तानां जीवितभूतो
रस' इति प्रतापरुद्रयशोभूषणकाराणाञ्च निर्देशात् रसस्य प्राणत्वमपि सूचितमिति ।
इत्यालङ्कारिकमतानेक्ये (वस्तुनस्तु न मतानेक्यविलसितमेतत्, किन्तु शब्दप्रयोगानवधान-
विजृम्भितमेवेति दिक्) श्रीमत्कर्णपूरगोखामिपादा आत्मरूपेण रसस्य, प्राणत्वेन च
ध्वनेरभिधानमिच्छन्ति । खनामध्वन्यानां ध्वनिकारप्रकाशकदादीनां कायात्मत्वतल्लक्षण-
भेदादिनिर्द्देशप्रसङ्गेषु स्वस्वमतासङ्गतिर्दर्शितेति कैश्चिदनवद्यमभिहितम् । परमतदूषयिता
दर्पणकदपि नात्र विषये सावधान इवाभाति—यतस्तु न 'वाक्यं रसात्मकं काय'मिति लक्षणं
कृतं, पश्चात् कायस्य ध्वनिगुणीभूतयद्गारूपेण द्विधा विभागः कृतः, 'ध्वनिस्तत् कायसुत्तम'-
मित्यभिधानेन वल्लङ्कारध्वनीनां रसध्वनेरिवोत्तमता आयाति, तेन कायस्य नियतरूपेण
रसात्मता व्याहृतेति स्वमतविरोधस्तस्य स्फुट एव । एवमादिकं वैमत्यमालोक्य ग्रन्थकृतात्

(१) 'निन्द्यात्वबोधे' इति निन्द्यौघः पाठः (ब) (ख) (घ) पुलकेषु ।

(२) 'फलरूपवाच्यः' इति (ख) (घ) पुलकयोः पाठः ।

तुल्यितं तेनैतथां न किञ्चन युज्यत' इति विशेषवचनादुपमेयद्वितीयपदे
स्तुत्यर्थेव व्यङ्ग्यः, न तूपमानद्वितीयपदवहेयांशता ।

यथा वा—

प्रेम्ना विद्रुतमेकवद्यदुभयोस्तन्मानसं मानसं

सर्वास्त्रेव दशासु यन्नवनवं तत् सौहृदं सौहृदम् ।

यत् कृष्णस्य विनोदभूरहरहस्तदुयौवनं यौवन-

न्तद्विच्छेदविधौ न यत् परिचयस्तज्जीवनं जीवनम् ॥ २ (ग)

द्वितीय'मधु'पदस्य सरघोच्छिद्ये लक्षणा, 'सरघा मधुमक्षिका' । अधरस्वधरयनि स्वापेक्षया
सर्वास्त्रेव स्वादुवस्तूनि निक्षययनौत्यर्थः । विशेषवचनादिति—उपमेयस्या'धरोऽधर' इति
वाक्यस्य द्वितीये'धर'पदे स्तुत्यर्थो व्यङ्ग्यः, न तूपमानोभूतानां 'फलमपि फल'मित्यादिवाक्यानां
द्वितीय'फला'दिपदस्येव हेयांशतारूपार्थो व्यङ्ग्यः । अत्र सर्वत्रोपमानस्य तिरस्कार एव
व्यङ्ग्यो बोध्यः ।

माथरविरहेण याकुला श्रीराधा ललितां प्रत्याह—उभयोः कान्तयोः प्रेम्ना विद्रुतं
सत् यदेकवद्भाति तन्मन एव मानसं मनःपदवाच्यम् । अत्र द्वितीय'मानस'पदस्य (३)
मनःपदवाच्यत्वरूपेण लक्षणा, अतएव द्वितीय'मानस'पदेविवक्षितवाच्यत्वसिद्धिः । तेन
लाक्षणिकपदेन मनसः स्नाघनीयत्वरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः । तथाच प्रथम'मानस'पदस्य मनोरूप-
वाच्यः व्यङ्गीभूतस्नाघनीयत्वरूपार्थान्तरेण संक्रमितश्चेति भावः । श्रीकृष्णविच्छेदे सति यस्य
जीवनस्य न परिचयो न विद्यमानता, तज्जीवनं जीवनम् ।

'ध्वनिरसव आत्मा किल रस' इति निपुणमभिधानं कृतम् । न चेत्य' तस्य कुत्राप्यसङ्गति-
रित्यनिन्दितमेवैतन्मन्यामहे ।

(ग) भक्तिप्रज्ञमनस्तत्रभवतः कविकर्णपूरस्यायमनवदः सरस्वतीनिखन्दः, भगव-
द्विच्छेदचिन्तान्वरोच्छासत एवास्योद्भवः 'त्रिसुवनमेव तन्मयं विरहे' इति न्यायात् ।
एवमप्यन्यत्र (४र्थे किरण १ म श्लोके) "दृष्टा भागवता .." इत्यादौ 'वत विधे ! वामाय तुभ्यं
नमः' इत्यन्ते प्रत्ये श्रीकृष्णचैतन्यचरणसङ्गभङ्गविधुरता वर्णिता । श्रीमचैतन्यप्रसुपादाना-
मपि शिष्याष्टके 'युगायितं निमेघेण चक्षुषा प्राट्टयायितम् । शून्यायितं जगत् सर्वं
गोविन्दविरहेण मे ' इतीयमेवावस्था प्रकटिता । वस्तुतस्त्वेवंविधभक्तानां निखलीला-
सक्तगोपाङ्गनानामिव परमात्मरूपिणः साक्षाद्भगवतो न कदापि तत्त्वतो विच्छेदः—
यदुक्तं ब्रजनारीनिखासक्तिवर्णनप्रसङ्गे स्कन्दपुराणे—'दृन्दारण्ये विह्वरता सदा राखादि-
विश्रमेः । हरिणा ब्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥' श्रीकृष्णचरणे सर्वस्वसमर्पणं

(३) 'द्वितीय'मनः'पदस्य' इति सर्वत्रेव पुनरेव पाठः । स च मूलानुगतत्वादनुपादेयः ।

स्वविपरीतार्थेनाक्रान्तं यथा—

सौभाग्यमेतदधिकं मम नाथ कृष्ण ! प्राणैर्ममातनि सुखं प्रणयेन कीर्त्तिः।

दृष्टश्चिरादसि कृपापि तवेयमुच्चैर्न स्मर्यते न भवतात्मगृहस्य मार्गः ॥ ३

अत्र 'सौभाग्य'मित्यसौभाग्यं, 'सुख'मिति दुःखं, 'कीर्त्ति'रकीर्त्तिः, 'कृपा'ऽकृपा, 'आत्मगृहस्ये'ति परगृहस्य स्वविपरीतेनाक्रान्तम् । (घ)

ध्वनिर्यस्त्वभिधामूलस्तत्र वाचं विवक्षितम् ।

तथापि व्यङ्ग्यनिष्ठं स्यात् स च द्वैविध्यमृच्छति ।

कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽपरः ॥ ३८ का

अभिधामूलध्वनौ तु विवक्षितमपि वाचं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । स च ध्वनिर्लक्ष्य-
व्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमश्चेति द्विविधः—लक्ष्यं क्रमप्राप्तं व्यङ्ग्यं यत्र स तथा,
काचित् खण्डिता औक्षणं प्रति सोल्लुण्ठवचनमाह—एतत्तवागमनं ममाधिकसौभाग्य
मधिकसौभाग्यजनकमित्यर्थः । त्वदिच्छेदे मम प्राणैः कर्तुमिः सुखमतनि विस्तृप्तक्रे ।
एवं मद्दिष्यक्रेण तव प्रणयेन मम कीर्त्तिरतनि । चिरादद्दुकालानन्तरं त्वं दृष्टोऽसि,
तेन मयि कृपाऽपि (४) लयातनि । मद्गृहं तवात्मगृहं, तादृशात्मगृहस्य मार्गस्त्वया
स्मर्यते इति न, अपि तु स्मर्यते एव । अत्रेति—'सौभाग्य'पदस्यासौभाग्ये लक्षणा, 'सुख'पदस्य
दुःखे लक्षणा । एतादृशलक्षेणऽपि यस्मात् प्राणा न निर्गतास्तत एव मत्प्राणा मद्दुःखदायका
इति भावः । मद्गृहं तव परगृहं, न तु स्वगृहम् । सर्वत्र विरुद्धलक्षणाभिर्मद्दिष्ये त्वं
प्रेमशून्य इत्यर्थो व्यन्यते । तथा च स्वस्मिन्नायकस्य प्रेमशून्यत्वरूपो व्यङ्ग्यो लक्षणाभूलः,
तथा वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एवेति भावः ।

तत्सेवायां तत्परता च परानन्दाय मोक्षायैव च । विद्रुतिः खलु माधुर्यात्मा, सौहृदस्य
नवनवत्वं नित्यमभ्यर्थनासाधुत्वाय, अतो व्यङ्ग्यार्थपरिपुष्टिः । लक्षणाभूलोऽयं ध्वनिर्यथा
तथोपरिष्ठाद्दर्शितमिति ।

(घ) इदमेवान्यैरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमिति कथ्यते । उदाहरणान्तरे च 'निःश्वासान्ध
इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इत्यन्तं रामायणपदं, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति
संयमी' इत्यादि भगवद्गीताश्लोकश्च । लक्षणाभूलध्वनिपरिग्रहेन लक्षणान्वयन्वातिरेकानु
विधाधित्वमेवास्य ध्वनेर्निर्दानमिति पक्षः स्वीकृतः । निरूपलक्षणावतुपदघटितकाव्यीय-
ध्वनिरेवान्नाङ्गीकृत इति, अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमस्फुट-सन्दिग्धप्राधान्य-तुल्य-
प्राधान्यादिसंज्ञकं यादृक्तं स्यादित्यनुपदमेव मूलतः स्फटीभविष्यति ।

अलङ्घ्यो व्यङ्ग्यस्य क्रमो यत्र स तथा । क्रमस्तु विभावादिभिर्व्याज्यमान एव रसः, न तु विभावादय इति । लाघवाच्छतपत्रशतौयुगपद्देधाभिमानवत् यत्र क्रमो न लक्ष्यते स तावदक्रमः । (ङ)

रसो भावस्तदाभासौ भावशान्त्यादिरक्रमः । ३६ का

रसादिस्त्वक्रमोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । आदिशब्दाद्भावाद्यभावशावल्याभावसन्धयः । अयमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसनिरूपणे दर्शयिष्यते । सम्प्रति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो दर्शयते—

यत्रानुध्वनिना व्यङ्ग्यं लक्ष्यते क्रमपूर्वकम् ।

स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्तिभूः ॥ ४० का

विवक्षितमपीति—विवक्षितमपि वाचा व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यपर्यवसानं स्यादित्यर्थः । तथाच वाच्यार्थस्य विवक्षायामपि व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं, न तु वाच्यार्थस्येति भावः (ङ) । लक्ष्यमिति—वस्त्वलङ्कारादिरूपयङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्धानरूपक्रमः सर्वेषां लक्ष्य इत्यर्थः । अलक्ष्य इति—रसादिरूपयङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्धानरूपक्रमो न लक्ष्य इत्यर्थः । ध्वनिविषयकज्ञानस्योत्पत्त्यादिना ध्वनेरप्युत्पत्त्यादिव्यवहारः । अत्र दृष्टान्तो लाघवादि—शतपत्रस्य कमलस्य शतसंख्यकपत्राणां सूच्या वेधे जाति सति प्रत्येकपत्रस्य यः प्रत्येकवेधस्तस्योत्पत्त्यादिक्रमो लाघवात् सूचीकरणकवेधनिष्ठश्रेष्ठप्राप्त लक्ष्यः । अतएव मया युगपदेकक्षण एव सर्वेषां वेधः कृत इति तेषामभिमानो यथा, तन्निर्वापि रसादिव्यङ्ग्यानामुत्पत्त्यादिक्रमोऽपि न लक्ष्यः ।

(ङ) क्रमस्त्विति—एतमेवाभिप्रायं मनसि निधाय भगवता मुनिनोक्तं 'विभावानुभाव-
यभिचारिसंयोगाद्रसनिव्यक्तिरिति । सर्वं तच्च 'रस'किरण एव नियतं विप्रदीभविष्यति ।
'विभावादिभि'रित्यत्रादिपदस्य बहुवचनस्य च सार्थकतातएव स्फुटा—'एवञ्च विभावादीनां
दण्डचक्रादिन्यायेन सम्भूयेव कारणत्वं, न तु टणारणिमणिन्यायेनैकैकस्येति मन्तव्यम् ।
विभावाद्याः कारणान्येव, 'रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः' (सा. दर्पणे
इय परिच्छेदे) । अक्रम इति—असंलक्ष्यक्रम इति यावत् । 'अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिर्विभावादि-
प्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति, किन्तु नासौ निपुणेनापि लक्षयितुं शक्यः ।' कथं
तावदस्याक्रमस्य ध्वनेर्निरतिशयानन्दतया बहुविषयतया च सहृदयहृदयं सततमेवाधि-
कुर्वन्त एकत्वेन शयना कृतेति न दुर्लभः प्रश्नः । 'एषु रसादिषु चैकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात्
सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तमिति विश्वनाथः ।

अनुध्वनिरणुरणनं ध्वनेरेव दीर्घदीर्घभावः प्रतिध्वनिरिव वा । स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्तिभूरर्थशक्तिभूः शब्दार्थोभयशक्तिभूयेति त्रिधा ।

आद्यो द्विधैवालङ्कारवस्तुनोद्योतनाद्भवेत् ४१ का

आद्यः शब्दशक्तिभूद्विधैव भवेत् । 'एव'कारस्तु अर्थशक्तिभववच्छब्दशक्ति-
भवोऽपि दादशेति परमतं व्यावर्त्तयति (च) ; अथवाऽलङ्कारस्यैव, वस्तुन एव,
नान्यतरविशिष्टस्येत्यर्थः ।

तत्रालङ्कारद्योतकः शब्दशक्तिभूर्यथा—

आशामात्रे विलसदुदयः पद्मिनीचक्रवन्धुः

सिद्धाभोगः सततमनिशामोदमैत्रीकषायः ।

अनुरणनमिति—यथा घण्टादीनामेकनादोत्तररसपरनादानां क्रमो ज्ञायते, यथा वा
ध्वन्युत्तरं प्रतिध्वनिर्ज्ञायते, तथैव येषां ध्वनीनामुत्पत्त्यादिक्रमो लक्ष्यते, स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।

अथवेति—'आद्यो द्विधैव' इत्यत्र 'एव'कारोऽलङ्कारवस्तुनोरित्यनन्तरमेव योजनीयम् (च) ।
तथा चालङ्कारस्यैव द्योतनात्, न तु वस्तुविशिष्टालङ्कारस्य ; एवं वस्तुन एव द्योतनात्,
न त्वलङ्कारविशिष्टस्य वस्तुनः । एवं सति केवलालङ्कारस्य द्योतनात्, तथा केवलवस्तुनो
द्योतनादाद्यो द्विधा भवतीत्यर्थः ।

आशामात्र इति—अयं कण्ठरूपश्चन्द्रो रोचिःपूरैः कान्तिप्रवाहैः शीततां जायं
हरतु । प्रसिद्धचन्द्रस्तु शीततां करोति । तथाऽयं भजतां जनानामाशामात्र एव विलसन्नदयो
यस्य सः । अत्र शब्दमात्रश्लेषेणास्याशामात्रे दिक्सामान्य उदयः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु
पूर्वाशायामेवोदयः । अयं पद्मिनीसम्बन्धानां वन्धुः, स तु हेषी । अयं सततं सिद्ध
आभोगः परिपूर्णता यस्य तथाभूतः, स तु कदाचित् पूर्णिमायामेव सिद्धाभोगः । अनिशं
निरन्तरमामोदमैत्रीकषाया यस्य तथाभूतः । 'कषाय'शब्दोऽत्र माधुर्यवाची, 'मधुरेऽपि
कषायः स्याद' इत्यनुशासनात् । अत्रापि शब्दमात्रश्लेषेण निशामिन्नेऽपि कालं आमोदादयो
उत्पन्नशतपत्रयतिभेदे क्रमोऽतिशीघ्रजन्यत्वादलक्ष्यः, अत्रापि कार्यकारणपरम्परा तदभि-
व्यक्तितो रसभोगप्रणाली च न संलक्ष्यत इति तु न रिक्तं वचः ।

(च) परमतमिति—नैतन्मते प्रसिद्धैरालङ्कारिकैरास्था स्थाप्यते, नास्य मतस्योल्लेख-
लेशोऽपि प्राचीनप्रसिद्धग्रन्थेषूपलभ्यते । मूलमेतन्मतस्य न तावत् दुर्निरूपम्—यतः 'अर्थस्य
यङ्गकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिते'ति न्यायेन अर्थबोधप्रसङ्गे सर्वत्रैव शब्दस्य साचिद्यम्,
अतोऽर्थशक्त्युद्भवध्वनिभेदस्य प्रत्येकस्य प्रतिरूपकमेकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिकायमस्तीत्यनुमानम्,
तेन दादशधैव शब्दशक्त्युद्भवोऽपि विभजनोय इति मतम् । टीकाकृता 'एव'कारस्य द्वितीय-
पक्षव्याख्यावलम्बनेन मतस्यास्योल्लेखयोग्यत्वमपि व्याहृतमिति दर्शितमिति मन्यामहे ।

राधाश्लेषादिषु निरवधिव्यापृतः शोणपादो

रोचिःपूर्वैर्हरतु भजतां गीततां कृष्णचन्द्रः (क) ॥ ४

अत्र शब्दशक्त्याऽद्भुतश्चन्द्र इति प्रसिद्धचन्द्रादयतिरिक्तैरखिलैर्गुणैर्व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वनितः । यद्यप्यसौ ध्वनित्वेनालङ्कार्य एव, तथापि ब्राह्मणश्रमण-
न्यायेनालङ्कार एव (ज) । एवमन्येऽपि ।

यस्य सः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु निशायामेव । राधाया आलिङ्गनादिकर्मसु निरवधिव्यापार-
युक्तः, स तु राधाश्लेषादिनक्षत्रेषु कदाचित् संयुक्तः । अयं शोणपादो रक्तचरणः, स तु
श्वेतपादः । अत्र 'पाद'शब्दः किरणवाचो । अत्राशादिशब्दानां परिश्रुतसहत्वादेव
शब्दशक्त्यद्भवो ध्वनिरिति ज्ञेयम् ।

अलङ्कार्यालङ्काराश्रय एव, ध्वनेस्तु प्राणत्वात्, प्राणस्य च शरीरारम्भकत्वात् ; शरीर-
न्तलङ्काराश्रय एव, न त्वलङ्काररूपं, कथं व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वमित्याक्षेपः ।
श्रमणोऽवधूतः—यद्यप्यवधूतस्य वर्णाश्रमादिकं किमपि नास्ति, तथापि पूर्वदृष्टस्य
ब्राह्मणस्य स्मरणात् ब्राह्मणभिन्नेऽप्यवधूते कदाचिद्ब्राह्मणोऽयमिति प्रतीतिर्यथा जायते,
तथालङ्कारभिन्नेऽपि ध्वनावलङ्कारप्रतीतिर्जायत इति भावः ।

(क) श्लोकेऽस्मिन् 'पद्मिनी' 'मेतौ' 'मोद' 'कषाय'शब्दाः कृष्णपक्षे आख्यायां पारिभाषिकाः
पारिभाषिककल्पा वा । पद्मिनी खलत्तमा स्त्रीजातिः । 'अनिशामोद' इत्यत्र सभङ्गाभङ्गश्लेषः,
मोद इति कृष्णपक्षे । 'मोद' 'मेतौ' 'कषाय'पदेऽस्तिष्टुणां चित्तवृत्तीनां मत्तौकरुणामुदिताख्यानां
परिग्रहः, न तु पापिषूपेक्षालक्षणाया 'उपेक्षा'या अपि—स खलु धर्मः वैष्णवमतानु-
मोदितः । 'कषाय'पदेन साधुर्थ्यं, ततः गौण्या वृत्त्यां करुणाया बोधः । भजतां
नित्यभक्तानामिति यावत् । अत्र 'मात्रे' 'बन्धुः' 'सततम्' 'अनिश' 'निरवधि' 'शोण' इत्येतेषां
पदानां पदांशानां वेष्टार्थबोधे साक्षिण्यं स्फुटमेव । 'आशामात्रे विलसदुदयः' इत्यस्य
सन्दर्भांशस्य आख्याऽन्यथापि विधेया । यदैव भक्तानां भगवन्तं साक्षात्कर्तुं प्रवर्ततरास्तिरा-
काङ्क्षा वा जायते, तदैव स प्रकटो भवति, विभूतिरूपेणांशकालात्पक्षावलम्बनेऽवताररूपेण
वा । सर्वत्रैव तस्य प्रकाशः—'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतिः । अनन्ता
तद्विभूतिपरम्परा—'अनन्तबोर्ध्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं' इति
श्रीश्रीगीतास्मृतिः अवताररूपेण भक्ताशापूरणाकाङ्क्षिणा तदुदयस्तत्रैवाभिहितः—'धर्म-
संस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति ।

(ज) तदुक्तं काव्यप्रदीपे 'प्रकाश'ग्रन्थस्याख्यावसरे 'ननूदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यं न वा ?
आद्ये कुतस्त्वेषामलङ्कारत्वं, अन्यानलङ्कारात्, इतीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं
अङ्गाख्याप्राधान्यादिति चेत्, न ; पूर्वं (वाच्यत्वदशायाम्) अयमलङ्कार आसीदित्येतावताऽ-

दधती समधुपरागं परिमलमेकान्तसुकुमारा ।

गुणकलिता (ः) ललिते ! सम भूषितकण्ठा त्वमेव वनमाला ॥ ५

अत्र शब्दशक्त्या कवेर्वनमालाललितयोः साधर्म्यं निरूप्य प्रयासे व्युपरते सति वस्तुभूतः कश्चिदर्थः स्फुरति । स च—त्वमेव वनमाला, नान्येति ; त्वां प्रत्येव मे समादरः, न तस्याम् ; तेन त्वदालिङ्गनमेव मे प्रेय इति वस्तु ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः स्वयमुद्भवो ।

कवेः प्रौढोक्तिनिष्पन्नो वक्तुस्तत्कल्पितस्य च ॥ ४२ का

अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिः स त्रिधा भवति—स्वतःसम्भवो, कविप्रौढोक्ति-निष्पन्नशरीरः, तन्निवद्धवक्तृप्रौढिनिष्पन्नशरीरश्च (भ) । तत्र स्वतःसम्भवी

हे ललिते ! भूषितकण्ठा सती त्वमेव सम वनमाला । मधुपस्य भ्रमरस्यानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं सुगन्धं दधती, ललितापक्षे तवाधरमधुपानकर्तुर्मानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं दधती । गुणः सूत्रं वैदग्ध्यमिति । प्रेय इति अभीष्टमित्यर्थः, इति वस्तुध्वनिः 'मधुपा'दिशब्दानां परिवृत्तासहत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः ।

तन्निवद्धवक्तृप्रौढीति—तेन कविना स्वकृतश्लोके निवद्धा उक्ता ये वक्तारस्ते दूतीनायिका-प्रभृतयो बहवो भवन्ति । तेषां प्रौढोक्तिभिर्निष्पन्नं शरीरं यस्य सः । अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिरिति—सूत्रे 'अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः' इत्यत्र व्यञ्जकपददृष्ट्याऽत्रापि व्याख्यायां व्यञ्जको यो ध्वनिः स त्रिविध इति आख्येयम् । एवं सति यत्र काये ध्वनेर्जन्यन्तरोद्गारो लङ्कारव्यपदेशात्—यथा ब्राह्मणपूर्ववौहस्यस्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेश-समर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न—'अलङ्कार'पदेन (अलङ्कारध्वनिशब्दगतैः) तद्योग्यताया (अलङ्कारजातीयरूपायाः) विवक्षितत्वात्, न चैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कार-ध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलङ्कारस्य) तथा (अलङ्कारध्वनि-व्यपदेश्यतया) अभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये यङ्गास्य वाच्यापेक्षयैव, न तु रसापेक्षयापि, तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् ; तथा चोपमादीनां रसाङ्गत्वस्यालङ्कारत्वं, वाच्यापेक्षया प्राधान्येति न दोषलेशावकाशः इति ।

(भ) रसगङ्गाधरकृता जगन्नाथेन तत्पूर्वतरेण कैश्चित् कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न-शरीरस्य ध्वनेः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नाङ्गाङ्गात् पृथक् सत्ता न तावत् स्वीकृता । तदस्तु—यदाहुर्दृष्टकाराः—'न खलु कवेः कविनिवद्धस्यैव रागाद्याविहता । अतः कविनिवद्ध-

(5) 'गुणगुम्फिता' इति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः । तथाचैव तु आध्यायासृतीये पादे त्रयोदश-वाक्ताः, सावाधिकाश्च प्रागुपदेशितदिशा कथमपि समर्थनीयम् ।

न केवलं कविभणितिमात्रनिष्पन्नः, व्यवहारेऽपि समुचितत्वेन सम्भाव्यमानः ।
अन्यो कविना तन्निवद्धवक्ता च प्रतिभाणमात्रेण व्यवहारासिद्धावपि निर्मितौ ।

वस्तुत्वालङ्कृतित्वाभ्यान्ते द्वैविध्येन षट् स्मृताः । ४३का

ते त्रयो भेदा वस्तुरूपतयाऽलङ्काररूपतया च षट्प्रकाराः स्युः ।

वस्तुना वस्तुलङ्कारावलङ्कारेण तेषु चेत् ।

व्यज्येते अप्यलङ्कारवस्तुनो^(६) द्वादशापि तत् ॥ ४४का

तेषु षड्विधेषु चेत् यदि वस्तुना वस्तु चालङ्कारश्च व्यज्यते, अलङ्कारेणालङ्कारो
वस्तु च व्यज्यते, तत् तदा द्वादशापि भवन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—

वर्त्तते तादृशोत्तमोत्तमकाव्यस्थितोत्तमध्वनेरेव लक्षणम् । अस्यैव द्वादश-भेदा वक्तव्याः ।
यत्र ध्वनेर्ह्यन्यन्तरं नास्ति केवलध्वनिमात्रं, तदर्थं लक्षणांतरमनुसन्धेयम् । अन्याविति—
खतःसम्भविध्वनिभिन्नौ कविवाङ्निष्पन्नकविनिवद्धवक्तुवाङ्निष्पन्नध्वनौ इत्यर्थः । तौ तु
कविना कविनिवद्धवक्ता च प्रतिभाणमात्रेण स्ववचनेनैव निर्मितौ । तत्र तत्र लोक-
व्यवहारासम्भवेऽपि चतुर्मुखब्रह्मेव कविरेव खतन्तसृष्टिकर्त्तृति भावः । अतएवोक्तं
काव्यप्रकाशे—‘नियतिव्रतनियमरहिता’मिति ।

षट्प्रकाराः स्वरिति—षड्भेदास्तु सामान्याकारेणापातत एवोक्ताः, किन्तु वक्ष्यमाण-
द्वादशभेदस्यान्तर्गता एव, न तु तदपेक्षया खतन्ताः, अतएव षड्भेदानां खतन्तोदाहरणं न

वक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सद्बुद्धयचमत्कारकारिणीति पृथक् प्रतिपादिते‘ति’ ।
अपि च न खलु कविः सर्वदैव स्वकाव्यनिवद्धपात्रमुखेण स्वकीयामेवाभिप्रायप्रणाली-
माविष्करोति । प्रौढोक्तिरध्ववसायमूलातिशयोक्त्यलङ्कारप्राणभूतेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्त्वन
‘प्रौढोक्ति’पदेन सर्वविच्छित्तिजोवातुभूतस्य प्रसिद्धस्यातिशयोक्तिचक्रस्यैव परिग्रह
इत्यभिधानेऽपि न किमपि वैयर्थ्यम्—यथाहाचार्यदण्डी स्वनिबन्धे—‘अलङ्कारान्तराणा-
मप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितासुक्तिमिमामतिशयाङ्ग्याम् ॥’ (२२२०) ।

यदात्र ‘प्रौढोक्ति’पदेन ‘वक्रोक्ति’जीवित’कृता कुन्तकेण संज्ञान्तरकल्पनयेतरथावर्त्तकत्वेन
परिचिन्नाया वक्रोक्तेरेव निर्देशः—तथा च तत्पक्षे ‘प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र
वैचित्र्यप्रसिद्धये । अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥’ ‘सैवा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो
विभाष्यते । यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥’ इति च । ‘प्रौढोक्ति’पदस्य
तात्पर्यग्रहे पण्डितराजचगन्नाथपादानां प्रहेलिकाप्रायमप्यभिधानमतीव चमत्कारीत्यत्रो-
दाह्रियते—‘यदेवोच्यते तदेव यद्गङ्गा, यथा तु यद्गङ्गा न तथोच्यते’ इति ।

गोउलमहिंदणंदण सुखवरे एत्थ मा पविस ।

अज्ज सहीए सामी गोमी दूरं गओ गोउटं ॥ ६ (ज)

अत्र स्वामी, न तु प्रियः । गोमी वह्नीनां गवां पतिः, तेन शीघ्रं नायास्यति । दूरं, न तु नेदीयः, अतश्चिरं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भावि । तेनात्र निःशङ्कमेव प्रविश्य विलस्यतामिति वस्तु ।

भ्रूयते परिमले मलशब्दो मेखलादिषु खलाद्यभियोगः ।

चन्दनादिरस एव हि पङ्क्तौ नीवीकेशरसनादिषु वन्धः ॥ ७ (ट)

अत्र कवेरप्रयासरचनावलात् (7) व्रजलोके मलाद्यभावो वस्तुभूतोऽर्थः स्वतःसम्भवी, तेन स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इति हेधा ।

गञ्जनान्न हि विभेषि गुरुणां खञ्जनाच्चि ! यमुनामधुनागाः ।

अञ्जनाभ इह कुञ्जर एकः कञ्जनालदलभञ्जनकारी ॥ ८

दत्तम् । क्रमेणेति—तत्र स्वतःसम्भविनो ध्वनेर्व्यन्तरयञ्जकं वस्तुरूपं प्रथमभेदमाह—गोउलेति । गोकुलमहेन्द्रनन्दन ! शून्यगृहेऽत्र मा प्रविश । अद्य सख्याः स्वामी गोमान् दूरं गतो गोष्ठम् ॥ अतश्चिरकालं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भविष्यतीति वस्तुध्वनिः, तेन वस्तुध्वनिनात्र निःशङ्कमित्यादि वस्तुध्वनिरित्यर्थः ।

अलङ्कारयञ्जकं वस्तुरूपं द्वितीयभेदमाह—अयत इति । व्रजे मलाद्यभाव एव वस्तुभूतो यङ्गः, तेन वस्तुना स्वभावोक्त्यलङ्कारो यङ्ग इत्यर्थः ।

अञ्जनेति—अञ्जनस्येवाभा कान्तिर्यस्यैवभूत एकः कुञ्जरः । कमलनालस्य दलभञ्जनक, कृष्णपक्षेऽतिशयोक्त्या सुन्दरीणामधररूपदलस्य भञ्जनकारी ।

(ज) प्राक्ततस्य क्वायायां 'गोमी'त्यस्य 'गोमानि'ति विपरिणतिः कृता टीकाकृता ! सूत्रकृतप्रयुक्तपदेन चूर्णके दर्शितेन 'गोमी'त्यनेन न विपरिणतेरवकाश इति मन्यते । यद्यपि चन्द्रगोमी'त्यादि संज्ञावाचकत्वेनैव प्राचीनैर्'गोमि'पदस्य खिड्ढत्वं स्मर्यते, तथापि कदाचित्क-प्रयोगवलादस्यर्थविवक्षायां पदस्यास्य समर्थनं परवर्त्तिवैवाकरणमतानुमोदितमेव । 'स्वामी सुगन्धरो वनं धनमिद'मित्यादाविवान्नापि 'स्वामि'पदस्य चरितार्थता बोध्या ।

(ट) अत्र श्लोकस्य पूर्वार्द्धेऽनुप्रासवदचनरचनातो न ध्वनेः शब्दशक्त्युद्भवत्वमेव वाच्यम्—'परिमल'पदं मलान्तं, 'मेखला'पदञ्च खलान्तं, न च तस्मादेव भावादत्र यञ्जनोद्भूता । उत्तरार्द्धे एव तत् स्फुटं भवति, यतो न तत्र स शब्दालङ्कारोक्तासः । अत्र 'मलशब्दः' 'खलाद्यभियोग' इति पदद्वयेनान्यदपि यञ्जनावोध्द्यं चमत्कारकारणमस्ति, यत केवलं

अत्र सखीं प्रति सखी वदति—‘खञ्जनाची’ति सम्बोधनमय्यादया सखीरूपो वक्ता । ‘अधुने’त्यकालेऽपि यदगास्तेन ज्ञातुं नागाः, कृष्णाङ्ग-सङ्गायैवागा इति काव्यलिङ्गालङ्कारः, तेन त्वं ‘गुरुणां गञ्जनान्न विभेषी’ति गुरुगञ्जने तव भयं नास्ति यथा कृष्णाङ्गसङ्गविरह इति वस्तु ध्वन्यते । एवं ‘कुञ्जर’ इति कृष्णनामापङ्गवेनापङ्गुलङ्कारेण कृष्णकुञ्जरयोः सादृश्य-व्यञ्जनादुपमालङ्कारश्च—इति स्वतःसम्भविनः श्लोकत्रयेण चातुर्विध्यम् (३) ।

कविप्रौढोक्तेषातुर्विध्यं यथा—

स्यन्दते यदि पदादि तदासां स्यन्दते मधुरिमासृतधारा ।

सङ्गतः पवनजाततृतीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥ ८

अत्र कविप्रौढोक्तिरेव, न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवी स चार्थः । यासां पदादि-स्यन्दनमात्रेणाप्येवं माधुर्यरसप्रतिपत्तिरित्यहो आसां लोकोत्तरतेति वस्तु-भूतोऽर्थः । स च तासां रासादिनृत्यविधौ वा कीदृश इति वस्तु व्यनक्तीति

स्यन्दत इति—आसां व्रजसुन्दरीणां पदादङ्गं यदि स्यन्दते चलति, तदा माधुर्यान्तं स्यन्दते सवति । न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवीति—माधुर्यस्यान्तर्त्तत्वात्तस्य धारापतनासम्भवेन लोकव्यवहारे समुचितत्वाभावात् न स्वतःसम्भवीत्यर्थः ।

वङ्गभाषाभाषिणामेव वेदम् । अत्र यद्यपि ‘तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विगोयते’ इति मीमांसकपरिग्रहीतपरिसंख्यावत्पदकदम्बक इवालङ्कारिककल्पितपरिसंख्या-ऽलङ्कारवति प्रवन्धेऽलङ्कारतो वस्तुभूतस्य व्रजलोके मलादभावरूपस्यार्थस्य स्फुरणं सम्भवि, तथापि वस्तुत एव साक्षादलङ्कारव्यञ्जनेति ग्रन्थकतो विवक्षा न यादृच्छिकी । अत्रेतरत्र मूले च स्वभावोक्तिपदेनालङ्कारिकनिरूप्यस्वभावोक्त्यालङ्कारस्य न प्रायशः स्वीकारः, अपि तु स्वभावस्यालौकिकस्यापि पदार्थवैशिष्ट्यस्योक्तिर्विच्छित्तिसुखेनाभिधाननिर्व्वाह इति निर्व्वचनेनाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तेरेव ग्रहणं समर्थ्यत इति मन्यामहे । एवमपि काव्यप्रकाशे ‘गाढकान्तदृशनक्षते’त्यादि माघकविपद्ये तुल्ययोगितालङ्कारा-च्छन्दनिर्व्वचनमूलार्थसहितान्न त्वालङ्कारिकलक्षितात् ‘समुच्चया’लङ्कारस्य व्यञ्जनीता—तत्र तट्टीकावृद्धिः कैश्चिदस्यायमेवाशयः सूचित इति तत एव दृश्यम् ।

(७) अत्र स्वतःसम्भवनाऽलङ्कारेण (एकत्र काव्यलिङ्गनापरत्वापङ्गव्या) वस्त्वलङ्कृतिश्च यथाक्रमं ध्वन्यते । एवमादिषुदाहरणेऽलङ्कारा इतरतः स्वविच्छित्तिमाददाना अपि विच्छित्तिवैशिष्ट्यमर्थस्य सन्दर्भस्य वा समावहन्तीति तु न चित्रम् । यदाहूरसगङ्गाधरकृतः—‘अलङ्कारा हि वाच्यसौन्दर्यसारा प्रायशः स्वान्तर्गतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुञ्जन्ती’ति ।

वस्तुना वस्तु । उत्तरार्द्धे व्रततीनां पवनजात् सङ्गान्मधुकणा इवेति तासामपि व्रततिभिरुपमेत्युपमालङ्कारेण स्वभावोक्त्यलङ्कारो ध्वनित इति हेधा । (ड)

गोकुले कुलजवालवधूनां श्यामधामनि मनोरथभाजाम् ।

नोज्जगाम न जगाम विरामं सौहृदं हृदय एव जुघूर्णे ॥ १०

अत्र कविप्रौढोक्तिः । 'नोज्जगामे'ति लज्जाधिक्यं वस्तु । 'न जगाम विराम'मिति सौहृदस्य दाढ्यातिशयो वस्तु । तेन तेन 'हृदय एव जुघूर्णे' इति हृदयचोभातिशयो घूर्णनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

स्तुमः किन्त्वामभोधरसुभग ! शम्भोरधिशिरः

पदाभोजस्याभो यदकृत पदभोस्तव ततः ।

उमायै दत्त्वाहं वपुरपरमर्द्धञ्च भवते

गुणेभ्यो निर्मुक्तः स परमभवद्ब्रह्म परम ! ॥ ११

अत्र कविप्रौढोक्तिः । तत्र शम्भोरधिशिरो यद्यस्मात्तव पादाभः पदमकृत, तेन त्वमन्य एव कोऽपि सर्वोपरि वर्त्तमानः स्ववविषयो नेत्यतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

गोकुल इति—श्यामधामनि श्रीकृष्णे मनोरथभाजां पूर्वरागवतीनां कुलजवालवधूनां सौहृदं नोज्जगाम नोज्जतं वन्द्य, लज्जया ताभिर्न व्यक्तचक्र इत्यर्थः । कविप्रौढोक्तिरिति—सौहृदस्याभूतत्वेन घूर्णनक्रियाया असम्भवादिति भावः । तेन तेनेति—वस्तुवद्भवेनेत्यर्थः, उत्प्रेक्षित इति—उत्प्रेक्षालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

स्तुम इति—भो अभोधरसुभग ! मेघ इव सुन्दर श्रीकृष्ण ! यद्यस्मात्तव पदाभोजस्याभः गङ्गा महादेवस्याधिशिरः शिरसि पदमास्यदमकृत, तत एव हेतोस्त्वं सर्वोत्कृष्टं किं स्तुमः ? तव चरणोदकस्पर्शेन स महादेवो गुणेभ्यो सुक्तः सन् परं ब्रह्माभवत्, हे परम ! ननु देहसत्त्वं कथं महादेवस्य परब्रह्मरूपत्वमिति चेदत आह (८)—उमायै इति । महादेवस्य परमेश्वरत्वेन देहस्य निवृत्तत्वात् नाशसम्भवः, अतः कविप्रौढोक्तिः ।

श्लोकेऽत्रानुप्रासगरिमाऽर्थचमत्कारसङ्कारो, 'अदालोकि धनप्रभः सखि ! मये'त्यादिसन्दर्भे कृष्णस्य सिंहरूपेण वर्णनमिवैव तस्य कुञ्जरत्वेन वर्णनं समयोपयोगि सरसतावहचेति विदग्धजनसंवेद्यम् । नायिका चात्र अभिचारिका मध्या प्रगल्भा वा, 'नदादीनां तटी तथा' (सा. द. ३५ परिच्छेदे) इति निर्देशानुसारेण यमुनातटमवाभिचारस्थानमिति च ज्ञायते ।

(ड) 'ब्रजभामिनीध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्वर्णयती'ति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (३१७) । अत्रापि मूले 'स्वभावोक्ति'पदं न निरूपणक्षयावटितम् । यद्यपि व्रततिभिरित्य-

(८) 'परब्रह्मरूपत्वमित्यत आह' इति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

तेन 'उमायै दत्वाहं वपुःपरमर्हञ्च भवत' इत्यादिना स वपुर्विरहेण परं ब्रह्माभवत्, त्वन्तु वपुषैव परं ब्रह्मेति वस्तु—इति कविप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

कविनिवृद्धवक्तृप्रौढोक्तियथा—

परिपुष्टे परिपुष्टं भीणे भीणं समन्त्रि समं ।

माधव ! तीए अंगं तुज्भ सिणेहेण घडिअं व ॥ १२

अत्र साऽयुषा जीवतीति न, अपि तु तव स्नेहेनैवेति वस्तु । 'तुज्भ सिणेहेण घडिअं वे'ति तस्या अङ्गत्वत्स्नेहोपादानमित्यङ्गान्तरादतिरिक्त-
न्तदङ्गमिति व्यतिरेकालङ्कारः—इति वस्तुनाऽलङ्कारः ।

श्रुतियुगमभिधत्ते शीलवृन्दावनेऽसौ-

त्यनुदिशमिति नेत्रद्वन्द्वमात्मा हृदीति ।

परिपुष्टे इति—परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे समम् । माधव ! तस्या अङ्गं तव स्नेहेन घटितमेव ॥ हे माधव ! तव स्नेहे परिपुष्टे सत्यस्या अङ्गमपि परिपुष्टं भवति, अतस्तव स्नेहेन निर्मितमस्य अङ्गमङ्गान्तरात् पञ्चभूतारब्धादङ्गान्तरादतिरिक्तमित्यर्थः—
इति वस्तुना अङ्गीऽलङ्कारः । अत्र कविनिवृद्धवक्तो दूतौ । यद्यपि लोकयवहारे देहस्य स्नेहारब्धत्वाभावात् प्रौढोक्तिस्तथापि ऋदिनोपशक्तिरूपाणामासां देहस्य प्रेमारब्धत्वेन स्नेहारब्धत्वं नासम्भवमिति बोध्यम् ।

माधवरविरहेणात्यन्तयाकुला काचिद्भजसुन्दरी श्रीकण्ठसुदिश्याह—श्रुतियुगमिति । हे महात्मन् श्रीकण्ठ ! 'अरे मत्कर्णदय ! भङ्गां श्रीकण्ठो दृष्ट' इति मया पृष्ठं श्रुतियुगं 'त्वं वृन्दावने वर्त्तसे' इत्यभिधत्ते । तथा च साऽनुरागवशा 'निरन्तरं कण्ठो वृन्दावने वर्त्तते' इति कर्णेन श्रवणीतीति भावः । पुनर्मया पृष्ठं नेत्रद्वन्द्वं 'त्वं सर्व्वसु दिक्षु वर्त्तसे' इति वदति । तथा च साऽनुरागाधिक्यात् सर्व्वत्रैव कण्ठ नेत्रेण पश्यतीति भावः । पश्चान्मया पृष्ठं आत्मा बुद्धिः 'त्वं हृदये वर्त्तसे' इति वदति । तथा च सा बुद्ध्या निरन्तरं त्वां हृदये पश्यतीति भावः । तेषां वचने मम निर्द्वारो न जातः—अतस्त्वं पृच्छसे, निश्चयं कृत्वा वद, त्वं कुत भवसि ? कथा एतावत्प्रीडयामप्यानि स्तत्त्वात् 'वृन्दावने' मम

पमालङ्कारेण तासां तत्त्वङ्गत्वकोमलत्वादिवस्तुन एव द्योतनं, तथापि तदध्याससम्बलभूताति-
शयोक्त्यालङ्कारमुखेण त्वलङ्कारस्यैव अङ्गत्वाभिधानं, 'प्राधान्येन अपदेशा भवन्ती'त्यभियुक्त-
निर्देशात् । मधुररससर्व्वस्वस्य भगवत्स्ताडशानां तदङ्गभानाच्च वर्णनं वैष्णवकविसमदायस्य
स्वभावसिद्धम् । 'छल छल कौशं अश्वत्र नावनी श्ववनी वशिष्ठा शशं' इत्यादि वङ्गभाषा-
निवृद्धपदजातमत्र निदर्शनम् ।

क्व नु भवसि महात्मन् ! ब्रूहि कष्टासवोऽमी

त्वदनुसरणपात्र्याः कण्ठ एव भ्रमन्ति ॥ १३ (ठ)

अत्र कविनिवडानुरागिवाला वक्त्री । अस्याः प्रौढोक्ती शब्दप्रत्यक्षानुभव-
रूपं प्रमाणत्वं परस्परव्याहतमपि सर्वमेव प्रमाकरणम् । न कुत्राप्य-
प्रामाण्यमिति वस्तु, तेन च त्वं व्यापकोऽसीति वस्तु, तेनैकस्य सर्वानुगत-
त्वाद्विरोधे विरोधालङ्कारो व्यतिरेको वा । 'क्व नु भवसी'ति प्रश्नेन सन्देहा-
लङ्कारः, तेन 'महात्मनि'ति कदाचियदि न ब्रूषे, तदा कपटी त्वमिति
हेत्वलङ्कारः । तेन 'कष्टासवोऽमी त्वदनुसरणपात्र्याः कण्ठ एव भ्रमन्ती'ति,
प्राणास्वदनुसरणे तव पञ्चादृगमने पात्र्याः पथिकाः सन्तस्वदात्तामप्राप्य स्वस्थानन्त्यक्ता
कण्ठ एव भ्रमन्ति । अत्र यद्यपि लोकव्यवहारदृष्टौ कथक्तेरेकस्मिन् चर्गं स्थलत्रय-
वर्त्तित्वस्यासम्भवेन तज्ज्ञानस्यासम्भवात् प्रौढोक्तिस्तथाप्यचित्नेऽथर्व्य ओक्त्या एकक्षणे
स्थलत्रयवर्त्तित्वं नासम्भवमित्याह—अस्याः प्रौढोक्ताविति । प्रमाणत्वं परस्परव्याहतं,
एकक्षणे स्थलत्रयवर्त्तित्वस्य प्रमात्मकज्ञानजननेऽसमर्थमपि सर्वमेव प्रमाणत्वं प्रमा-
करणम् । कृणु न कस्यापि वस्तुनोऽसम्भवः, अतो न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु यज्ज्ञं
वस्तुरूपमेको भेदः । पुनस्तेन व्यापकत्वरूपवस्तुनैकस्य परिच्छिन्नस्य सर्वत्रानुगतत्वविरोधेन
विरोधालङ्कारः । यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः (१) इत्युच्यते, तथापि व्यतिरेकालङ्कारस्तु
भवत्येवेत्याह—व्यतिरेको वेति । एतादृशः पुरुषोऽन्यो नास्तीति पुरुषान्तरा-
द्विलक्षणोऽयमिति व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तथा च वस्तुयज्ज्ञोऽलङ्कार इति द्वितीयो
भेदः । तेन सन्देहालङ्कारेण—तथा च मत्सन्देहनिवर्त्तकं वाक्यं यदि न ब्रूषे तदा त्वं न
महात्मा किन्तु कपटीति हेत्वलङ्कारः । तेनालङ्कारयज्ज्ञोऽलङ्कार इति तृतीयो भेदः ।
तेन हेत्वलङ्कारेण मत्प्राणाः कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णय कथ्यतामिति वस्तु यज्ज्ञम् ।

(८) पद्यमेतत् कविकर्णपूरगोस्वामिनो गुरोः सुगृह्यतनाम्नः श्रीमदाचार्यश्रीनाथस्य ।
अयमेवावस्थाविनिवेशः प्रेमोन्माद इति वैष्णवैर्गीयते । श्रीराधाभावभावितानां श्रीकृष्ण-
चैतन्यचरणानां नीलाचलवर्त्तिनामिथमेवावस्था तच्चरितेषु प्रकटिता । एवमपि लोके
नायकनायिकादयः स्वदयितानामुदन्तादिग्रहणायापरनिर्दिष्टदेशादिमार्गं तथा तदास्मीयतो
संवादसङ्गावादाकाङ्क्षन्ते, पश्चात्त विरहयाकुलाः 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः
सा पुरः सा पथ्यङ्के सा दिशि दिशि चा से'त्यादि जल्पितमालापयन्तः मनःसु,
अन्विश्यन्तोऽपि नाप्नुवन्तः स्वभवने स्वन्मित्रेव वा प्रतिनिवर्त्तन्ते ।

(१) 'यदि परमेश्वरत्वे नायं विरोधः' इति (क) पुस्तके, 'यद्यपि परमेश्वरत्वेन चायं विरोधः' इति

(ङ) पुस्तके पाठः ।

मदसवः स्वस्थानं त्यक्तवन्त एव निर्णयमज्ञात्वा कष्ट एव घूर्णन्ते, अतो निर्णयि कथ्यतामिति वस्तु । इदं पद्यमस्मद्गुरोः— इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

शब्दार्थभूरेक एव—

४५ का

शब्दार्थोभयशक्त्यो ध्वनिरिक एव । केषाञ्चिन्मतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कार-
सङ्गावादनकविधत्वं स्यात्, तन्निरासाय 'एव'कारः । किन्तु तन्मतम् न
सङ्गच्छत इति न तेन लिखिष्यमाणभेदादाधिक्यमपि भेदानाम् । (ण)

यथा—

अशेषसन्तापहरो जनभृतां सदावलाकामदमेदुरयतिः ।

त्विषाच्चयैर्माधव ! जीवनप्रदो भवान् भुवं श्यामयते घनो नभः ॥ १४

परमतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कारसङ्गावः (त) । यथा वा —

तथा चालङ्कारव्यङ्ग्यं वस्त्विति चतुर्थो भेदः । एवं सत्येकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्धा भेदो
द्रष्टव्यः । अतएवैतत्पद्यं कवेरतिशयशक्त्योतकमिति ज्ञेयम् ।

तन्मतं न संगच्छत इति न, अपि तु संगच्छत एव (ण) । तेन तन्मते लिखिष्यमाण-
भेदादपि भेदानामाधिक्यमपि बोध्यम् ।

उभयशक्त्यङ्गवस्य ध्वनेरुदाहरणमाह—यथेति । हे माधव ! भवांस्त्रिषाच्चयैः कान्ति-
सम्बद्हेभुवं श्यामयते श्यामं करोति, मेघस्तु त्विषाच्चयैराकाशं श्यामयते । एवमवलानां
कामदश्चासौ स्निग्धदुतिश्चेति तथाभूतो भवान्, मेघोऽपि वलाकया वकपङ्क्त्या शोभा-
जन्यमदो यस्य तथाभूतश्चासौ स्निग्धदुतिश्चेति । मेघपक्षे जीवनं जलम् । अत मेघ-
कृष्णयोरुपमालङ्कार एव व्यङ्ग्यः । न तु व्यङ्ग्यान्तरम् । स चोपमालङ्कारो 'वलाका'-
'जीवना'दिरूपपरिवृत्तासहपदव्यङ्ग्यात्वाच्छब्दशक्त्यङ्गवः, तथा देहधारिणामशेषसन्तापहर
इति परिवृत्तिसहविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यात्वादर्थशक्त्यङ्गवश्च ज्ञेयः । परमतेऽत्रापि कष्टेन
वस्त्रादिध्वनिसङ्गावः स्वीक्रियत इत्युभयशक्त्यङ्गवस्योदाहरणान्तरमाह (त)—यथा वेति ।

(ण) अलोभयशक्त्यस्य ध्वनेरनेकविधत्वं पूर्वतरप्रसिद्धान्कारिकचक्रमतानुसारिणा
कविकर्णपूरेण न स्वीकृतमिति मूले कारिकातः, 'केषाञ्चि'दिति वृत्तौ निर्द्देशात्, 'कि'न्त्विति
तत्र प्रयोगाच्चोपपद्यते । तथाप्यसांस्कृतिकं गन्धकारानभीष्टमपि मतं प्रमाणैकुर्वद्भिः
टीकाकृद्भिर्भयपक्षवत्त्वमनयाजेन सामञ्जस्यसाधनाय चेष्टितमिति द्रष्टव्यम् । सर्वत्रैव
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनावभयशक्त्यस्यत्वमिति यदत्र कैश्चिदुच्यते, न तच्चारु । यदाहुर्दुष्टोतकाराः
काव्यप्रकाशटीकायाम्—'एतेन शब्दार्थयोरन्यतरस्य व्यञ्जकत्वेऽपरस्यापि सहायत्वेनोक्तत्वात्
सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलत्वमित्यपास्तं, योऽर्थो व्यञ्जकस्तदोपकशब्दस्य, यः शब्दो व्यञ्जकस्त-
द्वोधार्थस्यापि व्यञ्जकत्वमिति तदाशया'दिति ।

(त) केषाञ्चिन्मते उभयशक्त्यङ्गवे ध्वनावपि वस्तुतो वस्तुनोऽलङ्कारस्य च, अलङ्कारा-

मध्वन्तकत् सुमनसामामोदैर्प्राणतर्पणः ।

राधाद्यपरपर्यायो माधवः कस्य न प्रियः ॥ १५

वाक्येऽष्टादशधा त्विमे । ४६ का

इमेऽष्टादशधा ध्वनयो वाक्ये भवन्तीत्यर्थः । अष्टादशधास्य तु—अविवक्षितस्य वाच्यस्य द्वौ भेदावर्थान्तरसंक्रमितमत्यन्ततिरस्कृतश्चेति । विवक्षितवाच्यस्य षोडश—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च पञ्चदश । तत्र शब्दशक्त्युद्भवो द्वौ, अर्थशक्त्युद्भवो द्वादश, उभयशक्त्युद्भव एकः ।

वाक्य एव द्विशक्त्युत्पत्त्यः—४७ का

शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिर्वाक्य एव । 'इध मुंदाक्षणमज्जे' (२५ किरणे ६ श्लोकः) इत्यादि तदुदाहरणम् ।

काचिद्वनसुन्दरी गुरुजनशृङ्गया स्नेहेण स्वसखीमाह—हे सखि ! माधवो वेशाखः कस्य न प्रियः, पक्षे श्रीकृष्णः । मधोच्चैत्रस्यान्तकत्, वेशाखस्य प्रथमदिनारम्भ एव चैत्रस्यान्तर्हानादिति ; कृष्णपक्षे मधुनान्तो दैवस्यान्तकत् । सुमनसां स्त्रीरूपपुष्पाणामामोदैर्ज्वलानां प्राणं तर्पयतीति, पक्षे श्रीभक्तं मनो यासान्तासां सुन्दरीणामामोदैः स्त्रीयाङ्गान्वेष्टायां तर्पयतीति । 'राधादि'शब्द एवापरपर्यायो यस्य सः, 'वेशाखे माधवो राध' इत्यभिधानात् ; पक्षे राधाया एवादयः प्रथमः, परः श्रेष्ठः, पर्यायः परिसरश्च-मनुगतिर्यस्य सः । अत्रापि वेशाखकृष्णयोरुपमालङ्कारो यङ्गाः—स च परितृप्तसह- 'मध' 'सुमनः' 'राध'पदयङ्गात्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा परितृप्तिसहान्तकदामोदप्राण-तर्पणादिविशेषणपदजन्यार्थयङ्गात्वादर्थशक्त्युद्भवश्च ।

वाक्य इति—परस्परसक्तिमत्पदनिचयघटितत्वं वाक्यत्वम् । तथाच पूर्वोक्तानि सर्वाङ्ग्ये-वोदाहरणानि वाक्य एव दत्तानि, न तु स्वतन्त्रैकैकपद इति भावः । अष्टादशप्रकाराणां गणनामाह—अथेति । षोडशप्रकाराणां विवक्षितवाच्यानां गणनामाह—असंलक्ष्यक्रमेति । पञ्चदशप्रकाराणां संलक्ष्यक्रमयङ्गानां गणनामाह—तत्र शब्दशक्त्युद्भव इति । तेषां ध्वनोनां मध्ये शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिस्तु वाक्य एव सम्भवति, न तु पदे ।

इस्तुनोऽलङ्कारस्य चेत्यादिकया दिशा ध्वनेरनेकविधत्वं सम्भवति । तन्मते 'अशेषसन्तापहर' इत्यादौ स्नेहालङ्कारवलेनोपमा यङ्गा, ततश्च 'सन्तप्तानां त्वमसि शरण'मिति श्रीकृष्णस्य मेघस्येव सर्वाभीष्टपूरकत्वरूपं वस्तु ध्वनितम् । तत्तु गौणरूपेण भवतीति 'कष्टे'नेत्यक्तं टीकाकृता । एवमेव द्वितीयोदाहरणस्यालङ्कारमात्रयङ्गमयस्यावतारणमिति टीका-लङ्कावनम् । वस्तुतस्तुदाहरणद्वयमेवैककचामधिरोहति, अतोत्र टीकायां 'स्त्रीक्रियते' इति पदात् पश्चात् 'इति'पदस्य निरर्थकसुद्देश इति प्रतिभाति ।

पदे सप्तदशापरे । ४८ का

उभयशक्त्यायं विनाऽपरे सप्तदश पदेऽपीत्यर्थः । तथा च—

Dhvanyaloka— ‘पदद्योत्प्रेन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।
under III. 2. एकेनैव प्रसूनेन नवोद्योदानकेतकी ॥’ इति (थ)

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।

अवतारोऽवतारश्च स देवः केन सेव्यते ॥ १६

अत्र द्वितीय‘पार्षदा’दिशब्दा निरन्तरपार्श्वस्थत्वनिरप्रायत्वनिरुपाधित्व-
जन्यमरणभावरहितत्वेऽर्थान्तरेषु संक्रमिताः ।

तदुदाहरणमिति—तेषामष्टादशप्रकाराणां मुदाहरणमित्यर्थः ।

उभयशक्त्युद्भवं विनाऽपरसप्तदशप्रकाराणां पूर्वं वाक्य उदाहरणानि इत्तानि, पदेऽप्युदा-
हरणानि सम्भवन्तीत्याह—उभयेति । ननु यत्किञ्चित्पदध्वनिना वाक्यसमुदाये (10)
कथमुत्तमत्वव्यवहारस्तत्राह—पदेति । पदद्योत्प्रेन ध्वनिना सुकवेर्भारती काव्यरूपा वाणी
भाति यद्योदानस्या नवीना केतव्येकेनैव पुष्पेण भाति । केतकीवृक्षस्य नवीनदशाधामेव
श्रीभातिशय इति भावः ।

तत्र पदे । पूर्वोक्तलक्षणासूत्रयद्ग्राभेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाक्यस्य केवलपद उदा-
हरणमाह—पार्षदा इति । अत्र द्वितीय‘पार्षद’पदस्य सदा पार्श्वस्थितत्वे लक्षणा, तथा
चान्येषां पार्षदापेक्षया भगवत्पार्षदस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनितः, इति लक्षणासूत्रो यद्ग्रा-

(थ) यत्रैकस्य पदस्य शक्तिः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमाहं तत्र पदाश्रयता; यत्र तु
विभिन्नपदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्याता, तत्र वाक्याश्रयतेति विवेकः । एकस्यैव
पदस्य परिवृत्तिसहत्वासहत्वयोरुभयोर्युगपदसम्भवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य वाक्यव्यतिरेकि-
स्थले सम्भवः, अतः पदपदांशद्योतितध्वनयः सप्तदशैव । एषां पूर्वतो व्यतिरिक्ततया
विच्छित्तिवैशिष्ट्यवशादेव पृथक्गणना मन्तव्या, यदुक्तं ध्वन्यालोकेऽधोदृष्टितपरिकर-
श्लोकोदाहरणेन (३१२) :—‘पदानां स्मारकत्वेऽपि पदमात्रावभासिनः । तेन ध्वनेः प्रभेदेषु
सर्वेष्वेवास्ति रम्यता ।’ सूत्रोद्धृतं पदं ध्वन्यालोकस्थितपदस्य रूपान्तरमित्येव प्रति-
भाति । सुद्वितध्वन्यालोकपुस्तके पाठस्त्वित्यम् दृश्यते—“विच्छित्तिशोभिनेकेन भूषणेनैव
कामिनी । पदद्योत्प्रेन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।” दर्पणोद्भूतपाठस्तु ‘एकावयवसंस्थेन
भूषणेनैव कामिनी’त्यादि ।

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दीर्जन्यमहो ! ममापि हि ।

रतिर्न दीर्घा मम, दीर्घमेव ते प्रेम, प्रियाऽहं तव कृष्ण ! किं ब्रुवे ॥ १७

अत्रानुकम्पा अननुकम्पा, दीर्जन्यमदीर्जन्यं, न दीर्घा दीर्घा, दीर्घं अदीर्घं, प्रिया अप्रियेत्यन्तरिरस्कृतम्—इत्युभयं पदगमम् । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मित्यादौ (३य किरणे १म श्लोके) 'सौभाग्यमेतदधिक'मित्यादौ (३य किरणे ३य श्लोके) चोभयोर्वाक्य एव विश्रान्तिरिति भेदः । (६)

एकस्मिन्नेव 'पार्श्वे' पद उत्तुर्गर्भादर्थेन संक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितश्च ज्ञेयः । एवं द्वितीय'लक्ष्मी'पदेनानपाधित्वे लक्षणा—तथा च भगवत्सत्प्रतिरेवानपायिनी, अतः सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीय'कृपा'पदेन निरुपाधित्वे लक्षणा, तथा च भगवत्कृपेव सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीया'वतार'पदेन जन्ममरणभावराहित्वे लक्षणा—तथा च भगवदवतार एव सर्वोत्कृष्ट इति ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य केवलपद एवोदाहरणमाह—तवेति । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णं प्रति लोक्कण्टवचनमाह—तवानुकम्पा कृपा तवैव शोभते । अत्रानुकम्पा'पदस्याकृपायां विपरीतलक्षणा, तथा च कठोरत्वदोषेण त्वं दुष्ट इति ध्वनिः । वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एव । 'दीर्जन्य' पदस्य सौजन्ये विरुद्धलक्षणा, तथा च स्वस्योत्कर्ष इति ध्वनिः । मम रतिर्न दीर्घा विरुद्धलक्षणाया दीर्घेत्यर्थः । तव प्रेम दीर्घं विरुद्धलक्षणायादीर्घ-मित्यर्थः । तवाहं प्रियेत्यत्र 'प्रिया'पदस्याप्रियायां लक्षणा, तथा च मम निकटे तवागमनमनुचितमित्युपालम्भो ध्वनिः । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मिति पूर्वोक्तो-दाहरणस्य द्वितीय 'फल'पदस्याधरापेक्षया निन्यत्वध्वनौ 'सह तलयितुं तेनेतेषां न किञ्चन

(६) 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेनात्र विपरीतलक्षणा-समाश्रयणा'दनुकम्पा'दिपदेभ्य इष्टार्थबोधः । तस्मादतिनिष्ठुरस्त्वं, भक्तो त्वदेकशरणे च मयि न ते कृपालेश इत्यहो इहानिष्टमनाचरतो मम पूर्वजन्मदुष्कृतधारेत्यात्मतिरस्कारश्च । एवमेव 'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुधाराविलम्बखलः । निःश्वासान्ध इवादृशश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥' इति रामायणपद्ये, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्ये च पदत एव विरुद्धार्थप्रतीतिः, अतस्तच्छ्रुत्य एव ध्वनिरित्यलम् । एवमपि 'तं वञ्चय' इत्याद्यनन्तरोदाहृते पद्ये तादृग-नुभवेकगोचरताद्योतकानां 'तदा'दिपदानामेव प्राधान्यम्, अन्येषान्नु तदुपकारित्वमेवेति मुख्यतः पदमूल एव उपदेशः, 'प्राधान्येन उपदेशा भवन्तीति न्यायात् । 'तन्मज्जमन्दहृषितं श्रुतितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्री'रित्यादिपङ्क्तिराजकृतश्लोक इवेहापि सर्वनामपदानां व्यञ्जकता बोध्या ।

तं वक्ष्यं सो एफंसो तं रूपं तं सरीरसोरब्धम् ।

ते अहरमहुरिमाणो दाणिं हालाहलं जात्रं ॥ १८

अत्र 'तदा'दिपदान्यनुभवगोचरानर्थान् प्रकाश्य पूर्वममृतवदासीत् सर्व-
मिति वस्तु प्रकाशयन्तीति पदगतो ध्वनिः ।

शब्दशतुद्भवो यथा—

सुग्धे ! पद्मिनि ! कुलजे ! मा कार्षीरत्र विश्वासम् ।

अनवस्थितोऽतिमदतः सोऽयं साक्षादनेकपः कृष्णः ॥ १९

अत्र 'नेकप'शब्द एकार्थोऽपि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिवशादनेकार्थतां गतः
सन् 'सुग्धे' इत्यादि सम्बोधनतयार्थेन साधनेन साध्यं स्वगतमनवस्थितत्वादिकम्—
यथा त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितः, त्वं कुलजा, अयमतिमदः, त्वं पद्मिनी,
अयमनेकपो हस्तीत्यर्थत्रयं बोधयति । अनेकं पातीति, अनेकेन पिवतीति
च,—'पद्मिनी'ति नायिकाविशेषः, कमलिनीति च । त्वं कुलजा, अयमनेकं
पिवतीति मत्तश्च, तेनात्र विश्वासं मा कार्षीर्यतोऽतिमदतोऽनवस्थितः । मदी
दानं गर्व्यश्च, तेनास्य सङ्गात् करिसङ्गादिव पद्मिन्यास्तव विमर्हो भविष्यतीति
वस्तु, तेन चानवस्थितत्वेनातिमदत्वेन चायन्त्वामवश्यं मर्हयिष्यतीति
बुध्यते इति वाक्यान्तरस्यापेक्षा वर्तते; एवमन्येषां न्यूनताबोधकस्य 'अधरोऽधर' इति
वाक्यस्यापेक्षा वर्तते, अतो न तत्र केवलपदमात्रे ध्वनिरिति । 'सौभाग्यमेतदधिक'मिति
पूर्वोक्तोदाहरणस्य 'सौभाग्या'दिपदानां विरुद्धलक्षणया प्रेममूलत्वरूपध्वन्यर्थबोधे 'न स्वयंते
न भवतामगृहस्य मार्ग' इत्यादि बहुवाक्यानामपेक्षा वर्तते इति न पदमात्रे ध्वनिः ।

अभिधानलध्वनेः प्रभेदस्य शब्दशतुद्भवस्य पदमात्रे क्रमेणोदाहरणव्यमाह—तं
वक्ष्यमिति । तद्वचनं स सार्धं च्छरीरसौरभ्यम् । तेष्वहरमधुरिमाण इदानीं हालाहलं
जातम् ॥ अत्र वाक्यान्तरापेक्षां विना केवलतत्पदेनैव वचनादौनामन्वतत्वं ध्वनितम् ।
'आशामात्रे विलसदुदय' इति (इय किरणे ४ श्लोके) पूर्वोक्तपद्ये प्रसिद्धचन्द्राद्यतिरेका-
लङ्कारध्वनावनेकवाक्यानामपेक्षा साष्टेवेति ।

सुग्ध इति—हे सुग्धे ! अत्र कृष्णे विश्वासं माकार्षीर्यतोऽयमनवस्थितो भूय इत्यर्थः ।
एवमतिमदादनेकपो मत्तहस्ती च । नन्वेकप'शब्दोऽनेकजनपालनकर्तृदि रूढिरेव,
तत् कथमवयवव्युत्पत्त्या तस्य हस्तिबोधकत्वमित्यत आह—अत्रेति : असम्भवोऽप्यर्थः
कविनिबद्धवक्तृप्रौढिवशात् सम्भवतां प्राप्नोति, अतोऽनेकप'शब्दस्य हस्तिवाचकत्वं नासम्भव-
मिति बोध्यम् । सुग्धे इत्यादीति—हे सुग्धे ! हे पद्मिनि ! हे कुलजे ! इति सम्बोधनार्था

वस्त्वन्तरश्च । हस्तिसाधर्म्यादुपमालङ्कारः, अनवस्थित इति हेत्वलङ्कारः,
अनेकस्य भर्तेति स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इत्यलङ्कारव्यञ्जकः शब्दशक्त्युद्भवः
पदगतः ।

पदगतार्थशक्त्युद्भवः स्वतःसम्भवी यथा—

णिहुअणकधाहिं धसा णिअपरिवारं सुहावंति ।

अप्याणं पि ण हु तदा सुमरइ दाणिं भणादु किं भोदी ॥ २०

अत्र न ता धन्यास्त्वमेव धन्या, तासां सखीभ्यो वयमसि सुखिन्यः ;
त्वदानन्दावेशादेव वयमकथनेऽप्यानन्दभाजः, तास्तु तत्कथयैवेति 'धन्या'पद-
गतः स्वतःसम्भवी । अपरे तूह्याः, अन्यगौरवभयान्नोदाक्रियन्ते । वाक्यगताः
पूर्वमेव कियन्तो दर्शिताः ।

सुगन्धपद्मिनीत्व (11) कुलजात्वकार्यत्रयेण साधनेन साधवच्चानेन ओहृण्यगतमनवस्थिता-
त्वादर्थत्रयं साध्यं यथासंख्येन बोधयति । तथाहि तव मौग्धं विनोक्त्वे तस्य घाटं
प्रादुर्भवति, न तु सर्वदा दृष्टः । एवं तव कुलजात्वमाकर्ण्यैव मत्तो भवति, न तु सदा
मत्तः । एवमन्यत्रापि त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितो दृष्टः । 'अनेकप'शब्दस्य युतुपत्त्या
नानार्थत्वमेव बोधयति—अनेकमिति । अनेकवधूजनं पाति स्वाङ्गसङ्गदानेन रक्ष-
तीति युतुपत्त्या 'अनेकप'शब्दा'नेकवधूपति'शब्दयोस्तुल्यार्थत्वा'दनेकप'शब्देनानेकवधूपतिः
ओहृण्यो बोध्यः । एवमनेकमधरं पिवतीति युतुपत्त्याऽपि कामोन्मत्तः कृष्ण एव बोध्यः ।
तथाऽनेकेन स्त्रीपुत्रादिना पिवतीति युतुपत्त्या इहस्ती बोध्यः—मत्तहस्तिनः स्वभाव एवायं
यत् स्त्रीपुत्रादिभिः सहैव जलं पिवति, तान् पाययति च । यदाऽनेकाभ्यां शुक्लसुखाभ्यां
पिवतीति । हस्तिपक्षे मदो दानं मदजलमित्यर्थः, कृष्णपक्षे मदी गर्वः । तेन चेति—तेन
वस्तुसुखयङ्गैर्नित्यैः । अनवस्थितत्वेन धूर्त्तत्वेनातिमदत्वेन च हेतुनाऽयं ओहृण्यत्वां न
त्वस्यति, किन्त्ववश्यं मदीयिष्यतेवेति वस्त्वन्तरं यङ्गम् । अनवस्थितत्वेन हेतुना भाविमर्द्धन-
स्यानुमानाद्विलङ्कारश्च यङ्गः । वस्तुतस्तु ओहृण्योऽनेकस्य जगतो भर्तृत्वेनैकप'शब्देन
स्वभावोक्त्यालङ्कारश्च बोध्यः । पदगत इति—अत्र परस्परान्वितपदव्यवहितशब्दं विभेद
केवल 'पद्मिनी'पदेन केवला'निकप'पदेन च तत्तद्व्यर्थबोधो जायत इति भावः ।

णिहुअणेति—निधुवनकथाभिर्धन्या निजपरिवारं सुखापयन्ति । आत्मानमपि क हि
तदा स्मरति इदानीं भवतु किं भवती ॥ 'निधुवन'शब्दो नाधिकानायकयोः सम्भोगवाच्यो ।

(11) 'सुगन्धपद्मिनीत्वादि (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः । सुगन्धवचनत्वविवक्षायां पुंवद्भावेन,
असथात्वे 'सुग्धा'पदेन तज्जातीयस्त्रीमात्रबोधकत्वे न तथेति विशेषः ; तदा 'सुगन्धत्वे'त्यादिदेव पाठः ।

पञ्चविंशत्ततो भेदाः —

४६ का

ततोऽष्टादशभिः सप्तदशभिश्चेत्यर्थः ।

—प्रवन्धेऽपर्ययशक्तिभूः । ५० का

अर्थशक्तुर्ज्ञवो द्वादशविधो ध्वनिः प्रवन्धेऽपि ।

सप्तचत्वारिंशदतः—

५१ का

अतो हेतोः सप्तचत्वारिंशद्भवांत । प्रवन्धे दिङ्मानुमुदाह्रियते—

सहंति गंधं वि ण वै जणाणं णवप्पसूआ सअला हि गाओ ।

ण तेण दोहो ण पअप्पसंगो अज्जे बहओ तुह विस्सवेति ॥ २१

अत्र वधूभिः प्रेषिता श्वश्रूधात्र्या नम्री तासां श्वश्रू प्रति कथयति । तच्छ्रुत्वा सापि जरती तामाह—

करेमि किं णत्तिणि धत्तिआए वएम्सरीं लंभिअ विणवेहि ।

तुहाण सज्जं मह गोहणादिधणं जणाओ वि सुहं च दुक्खं ॥ २२ (घ)

न ता धन्या इति—तासां प्रेम्नोऽल्पप्रमाणत्वेन सम्भोगजन्यानन्दस्याप्यल्पप्रमाणत्वम् । तथा च तासां सम्भोगसमये देहाद्यनुसन्धानसत्त्वात् सखीनामग्रे तत्समयोचितवृत्तान्तकथनं सम्भवति, तव त्वानन्दानां सम्मर्दनेनात्मानुसन्धानमेव नासीत्, कुतः सखीनामग्रे विशेष-वार्त्ताकथनसम्भावनापि, अन्तासां सखीभ्यः सकाशादयमतिमुख्यः । अत्र वाक्यं विनैव केवल 'धन्या'पदेन स्वतःसम्भवी ध्वनिर्विध्यः । अपरे कविप्रौढोक्तिकविनिबद्धवक्तृ-प्रौढोक्तादयो ध्वनयः पदनिष्ठाः स्वयमेवोह्याः । वाक्यगता ध्वनयस्तु पूर्वं कियन्त एव दर्शिताः, न तु तत्रापि विस्तरः कृतः ।

(घ) 'धत्तिआए' इति प्राकृते स्वार्थिकः 'क'प्रत्ययः । युष्माकमित्यर्थे 'तुहाण,' 'तुहायं' 'तुहाण' 'तुहायं' इत्यादि प्रयोगाः प्राकृतरूपावतारे लक्षिताः, अतो नात्रासाधुत्वम् ।] एवमपि 'कुमरेण उक्तं' इति चतुर्थपदस्थतृतीयचरणे सन्धभावो न दोषाय 'बहुल'मिति तत्रैव संहिताविभागे निर्देशात् । प्रवन्धेऽत्र श्रीकृष्णानयनस्यावश्यम्भाविताद्योतनेन वक्तृवाङ्मनानां मनोरथसम्पूर्त्तताप्रत्ययं ध्वनितम् । स च भगवान्दोहकुशलस्तथा नवनीत-भिन्नरिति च वयर्थे । तथा च 'नवनीतमेघरुचिरः परः पुमानवनीतमाप्य दृतगोपविग्रहः । नवनीतकौर्त्तिरमरैरपि स्वयं नवनीतभिन्नरधुना स चित्तयते' इति श्रीविल्वमङ्गलपदे तत्सुखरूपोक्तिः । अत्रापि वृत्तौ यदपह्नुतिस्वभावोक्त्यन्तरनिश्चयाख्यालङ्काराणां निर्देशः, स च प्राकृतिपादितया दिशाऽमौघां निरुक्तार्थमभिलक्ष्यीकृत्य—वस्तुतस्तु नामौघां सर्वेषां स्त्रीकारोऽत्र सर्वानलङ्कारिकसम्मत इति ज्ञेयम् ।

सुदुष्पञ्चोहा मह सञ्जगाओ पुत्ता विदूरे किमहं करेमि ।

विलोअणादो तुह णंदणस्स सुदुष्पञ्चोहा वि सञ्चंपञ्चोहा ॥ २३

इति जरत्युत्तरान्ते गोष्ठेश्वरीं गत्वा तथा यदुक्तं तत् कथयति—

एवं क्खु ताए भणिदा गदाहं वएस्सरीं उत्तवदी समयं ।

उत्तेण ताए कुमरेण उत्तं गोसंपञ्चोहो मम ण क्खु होइ ॥ २४

इति चतुःसंवादप्रबन्धे वधूभिः कृष्णसन्दर्शनेनार्थमुपायमनवेच्छ प्राकरणिक-
दुःप्रदोहगोदोहाभावप्रसङ्गः श्वस्यं प्रति विज्ञापितः । अत्रापल्लुतिनामा-
लङ्कारः, (12) तथा च दोहोपायश्चिन्तयित्वा हे धात्रिकानमि ! गोष्ठेश्वरीं गत्वा
विज्ञापयेत्तुत्तरं कृतमितुत्तरालङ्कारः । ततश्च 'सुदुःप्रदोहा मम सञ्जगाव'
इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'विलोकना'दित्यादिनाऽतिशयोक्तिः, तथा च

तत इति -तथा च पूर्वोक्तवाक्यगताष्टादशभिस्तथोभयशक्त्यङ्गवध्वनेस्तु केवलपदगतत्वा-
सम्भवादनः पदगतनप्रदशभिश्च मिलित्वा पञ्चत्रिंशद्भेदाः सिद्धा इति भावः । चतुर्भिः
पञ्चभिर्वा श्लोकैः सिद्धा या कल्पनाकथा सा प्रबन्धः (न) । तत्रार्थशक्त्यङ्गवे द्वादशविधो
ध्वनिः सम्भवति ।

सहंतीति—सहन्ते गन्धमपि न वै जनानां नवप्रसता सकला हि गावः । न तेन दोहो
न पथः प्रसङ्ग आर्यै ! वध्वत्त्वां विज्ञापयन्ति ॥

करेमीति—करोमि किं नमि ! धात्र्या ब्रजेश्वरीं लब्ध्वा विज्ञापय । युष्माकं सर्व्वं
मम गोधनादिधनं जना अपि सुखच दुःखम् ॥ सुदुष्पदोहा मम सञ्जगावः पुत्रा विदूरे
किमहं करोमि । विलोकनात्तव नन्दनस्य सुदुःप्रदोहा अपि स्वयंप्रदोहाः ॥

जरत्या उत्तन्नन्तरं गोष्ठेश्वरीनिकटं गत्वा तत्सर्व्वं कथितं, पञ्चात्तया गोष्ठेश्वर्या
यदुक्तं तत् सर्व्वं पुनर्ज्जध्ननिकटे आगत्य धात्र्या नम्री कथयति—एवमिति । एवं खलु
तया भणिता गताऽहं ब्रजेश्वरीमुक्तवती समस्तम् । उक्तेन तथा कुमारेणोक्तं गो-
संप्रदोहो मम न खलु भवति ॥ गोशब्दः प्रभातकालवाची ।

(न) चतुर्भिः पञ्चभिर्वात्यपलक्षणम्—तच्च प्रकृतोदाहरणानुकूलमिति नानर्थक्यापातः ।
एवमपि प्रकाशकदुदाहृते महाभारतीयकर्णपूर्व्वस्थयुधोगोमायुसंवादे चतुःश्लोक्यां 'प्रबन्ध'-
पदस्य सिद्धता । वस्तुतत्त्वर्थपरम्पराघटितवाक्योच्चयमात्र एव 'प्रबन्ध'पदस्य ऋद्धिः, तदर्थं के
च सन्दर्भे सर्व्वत्रार्थशक्त्यङ्गवो ध्वनिरेवेति महाकवि सन्दर्भसञ्चयोऽत्र प्रतिपाद्यते । अत्र
विषये ध्वनिह्रस्वतमेव प्रमाणम् ।

सुखदोहे परिश्रमस्तस्य न भविष्यतीति वस्तु । गोसंप्रदोहः प्रभातप्रदोहो मत्तो न भवतीति निश्चयालङ्कारेण सायंदोहस्तु मया कर्त्तव्य इति वधूना-
माशयं ज्ञात्वा क्लेशेन सङ्केतः कृत इति वस्तु—इति चतुःश्लोका समुदितः
प्रबन्धो हि मुख्यो व्यञ्जकः ।

तथाहि जनानां गन्धमपि न सहन्त इत्यन्यैरदोहत्वं वस्तु, तत्र 'गव-
प्रसूते'ति हेतोर्हेत्वलङ्कारः—तेन कृष्णं विना नासान्दोह इति श्रश्रु कृष्ण
आनायितव्य इति वस्तुन्तरम् । 'न तेन दोह' इत्यनेन पयोऽभावाद्ययमक्रियाः
स्तः—अत्र मा कोपं कार्षीरिति च वस्तुन्तरम् । 'तुहाण सम्ब'मित्यादिना
विनयमहिम्ना कृष्णोऽवश्यं ब्रजेष्वर्या प्रेषयितव्य इति वस्तु ।

एवं नाटकादिषु चेति तद्भेदकथनेनानन्त्यप्रसङ्ग इति नात्र लिखितः ।
एवं प्रबन्धेऽप्यन्य एकादशापि बोद्धव्याः ।

—पदांशाद्या रसाञ्जकाः । पुरका

पदांशवर्णरचना इति त्रितयमपि रसस्य व्यञ्जकं भवति । रसोऽत्रा-
संलक्ष्यक्रमः ।

चतुःसंवादोति—वधूभिः सह धात्रीनम्राः संवादः प्रथमः, पश्चाद्धात्रीनम्रा सह
चरत्वाः संवादो द्वितीयः, तदनन्तरं ब्रजेष्वर्या सह धात्रीनम्राः संवादस्तृतीयः, तदनन्तरं
ब्रजेष्वर्या सह औल्लव्यस्य संवादश्चतुर्थः—इत्येवंक्रमेण चतुःसंवादो ज्ञेयः । अतिशयोक्ति-
रिति—विलोकनमात्रादेव प्रथमन्ता दुग्धा भविष्यन्ति, पश्चात् कृष्णस्ता घोक्ष्यतीति
कार्यकारणविपर्ययात्माऽतिशयोक्तिरियच्चतुर्थी । मुख्यो व्यञ्जक इति—पूर्वोक्ता यङ्गा न
प्रधानीभूताः, अतएव प्रबन्धोऽमुख्ययङ्गपरोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ।

मुख्ययङ्गानिवाह—तथाहीति । तत्रेति—यङ्गे वस्तुन्यदोहत्वं इत्यर्थः । आनन्धेति—
अनन्तध्वनिभेदप्रसङ्ग इति हेतोरत्र न लिखितः ।

पदांशाद्या इति—तै रसस्य त्रयोभेदाः—एवं प्रबन्धस्थल एको भेदः, एवं क्रमेण चत्वारो
भेदाः सिद्धाः । ननु वल्ललङ्कारादयोऽपि पदांशादीनां ध्वनयः सम्भवन्ति, तत् कथं
पदांशादीनां रसमात्रव्यञ्जकत्वमुक्ता चतुर्धा भेदः कृत इत्यत आह—रसोऽत्रेति । रसशब्दो-
ऽत्रासंलक्ष्यक्रमसामान्य एवोक्तः, न तु रसमात्रे । अतः पदांशादिजन्यवल्ललङ्कारादयोऽप्य-
संलक्ष्यक्रमा भवन्तीति न दोषः । तथा च रसो हि वाक्यजन्यपदजन्यपदांशादिजन्यबोध-
सामान्य एवासंलक्ष्यक्रमः ; वल्ललङ्कारादयस्तु पदांशवर्णरचनान्यबोध एवासंलक्ष्यक्रमाः,
न तु वाक्यजन्यबोधे पदजन्यबोधे वाऽसंलक्ष्यक्रमाः ;—अतएव रसेन सह वल्ललङ्कारादीना-

तेन तस्य तयो भेदाः, प्रवन्धेऽपि स कथ्यते । पूरका
सः—असंलक्ष्यक्रमः ।

भेदास्तेनैकपञ्चाशत्—

५४ का

तेन पूर्वलिखितसप्तचत्वारिंशता चतुर्भिरेतैश्चैकपञ्चाशद्वति ।

पदांशाः पदैकदेशाः । ते च—

प्रकृतिः प्रत्ययः कालो वर्त्तमानादिरेव यः ।

सम्बन्धो वचनञ्चापि पुरुषव्यत्ययोऽपि च ॥

तद्धितञ्चोपसर्गश्च निपातः सर्व्वनाम च ।

कर्मभूताधिकरणमव्ययीभाव एव च ।

तथा पूर्व्वनिपातश्च पदांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५४^(क) का

रचना च विधा दीर्घमध्यरिक्तसमासतः ॥ ५४^(ख) का

दीर्घसमासा मध्यसमासाऽसमासा चेत्यर्थः ।

वर्णा मृदुकठोराद्यास्ते पञ्चात् प्रतिपादिताः । ५४^(ग) का

आद्यशब्दान्धुराः । एषां व्यञ्जकत्वे दिङ्मात्रमुदाहरणम् ।

तत्र प्रकृतेर्यथा—

मा कुरु मानिनि ! मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे ।

गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु सनाथः प्रसादमासाद्य ॥ २५ (प)

मेतावानेव भेदः । पदांशप्रकृत्युदाहरणे 'माकुरु मानिनि ! मान'मिति पदो 'हृज्'धात्वर्थस्य कृतेरैच्छिकत्वेन मानस्य न साहित्यिकत्वं, अतोऽपराधाभावादिभावनाऽलङ्कारः । क्रमेण प्रत्ययादिजन्यवस्त्वङ्कारव्यङ्गास्यातिगुणत्वेन तत्र तत्रासंलक्ष्यक्रमो ज्ञेयः । वाक्यजन्ये पदजन्ये च बोधे वस्त्वङ्कारव्यङ्गास्यातिसृष्टत्वेन तत्र तत्र लक्ष्यक्रमः, अतो न किमप्यनुपपन्नमिति भावः । एवमेव प्रकृतिप्रत्ययवर्त्तमानादिकालादिजन्यबोधेऽपि वस्त्वङ्कारादीनामसंलक्ष्यक्रमत्वं ज्ञेयम् ।

(प) महामानिनीं श्रीराधां, ललिताद्याः प्रबोधयन्तीत्यमिति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (४।१६) । तत्र न केवलं प्रकृतेर्व्यञ्जकताऽपि तु प्रत्ययस्यापि, तच्च मूल एव दर्शितम् । एषां प्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वे प्रमाणसाधनोदाहरणमृदुखिलमेव सविस्तरं

अत्र 'कृष्'प्रकृत्या कृतेरैच्छिकत्वं, तेन त्वन्मानकरणं त्वदिच्छाधीनमेव, न तु साहजिकं, तस्यापराधाभावात्—तेन विभावनाऽलङ्कारः ; तस्मान्मा कुरु त्यजेत्यर्थः । सुहृद्वचनन्तव श्रवणं प्रविशदपि न प्रवेष्टुं शक्नोति, त्वन्मानसः श्रवणेन सहासंयोगात् । तत्प्रवेशाय मनो दीयताम् । सुहृत्सम्बन्धित्वेन वचनस्य श्रवणप्रवेशो युक्त एवेति 'णिच्' प्रत्ययध्वनिः ।

प्रत्ययस्य यथा—

आणिअ भक्षणदुआरं धरणीए पाइआणि कुसुमाइ' ।

पिअसहि ! किं ति बिसीदसि पुणो बि चल तय कुसुमयं ॥ २६

एवं सति रसस्योदाहरणमग्रे रसग्रन्थे वक्ष्यति, अतः प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्याना-सुदाहरणान्याह—मा कुरु मानिनीत्यादि । तव प्रसादं प्राप्य श्रीकृष्णः सनाथो भवत्वित्यन्वयः । अर्थात् 'कृष्'धात्वर्थः कृतिरुपाय एव सम्भवति, न तु फले । तत्रायं क्रमः—आदौ दृष्टिरूपफल इच्छा, तदनन्तरं फलस्योपाये भोजन इच्छा, तदनन्तरन्तादृशेच्छाधीनभोजन-रूपोपाये कृतिः, तादृशकृत्यनन्तरं भोजनक्रियासिद्धिः । भोजने जाते दृष्टिरूपं फलं स्वत एव भवति, न तु फले कृतिः सम्भवति—अन्यथा भोजनं करोतीत्यत्र दृष्टिं करोतीत्यपि प्रयोगः स्यात् । एवं सति मानस्यापराधजन्यफलरूपत्वस्वीकारे तत्फलरूपमाने कृतिर्न सम्भवति । कृतेरसम्भवादेव 'मानं न कुर्वि'ति मानविषयककृतिनिषेधोऽपि न सम्भवति, इत्यतो 'मानं मा कुर्वि'ति वाक्येन मानस्यापराधजन्यफलत्वं न बुध्यते, किन्तु श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थं सच्छ्रया मानस्य कृत्रिमत्वमेव बुध्यत इत्याह । अत्र 'कृष्'ति—'कृष्'प्रकृत्या मानविषयक-कृतेरैच्छिकत्वं श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थमेव कृत्रिमेच्छाजन्यत्वमिति, न तु साहजिकं, न त्वपराधजन्यफलरूपम् । तत्र हेतुः—तस्य श्रीकृष्णस्यापराधाभावादिति द्वितीयं व्यङ्ग्यं वस्तु, तेन वस्तुव्यङ्ग्यवस्तुना विभावनाऽलङ्कारो बोध्यः, कारणं विना कार्योत्पत्तिर्विभावनेति तल्लक्षणम् । एतादृशगूढार्थानुसन्धानेन वस्त्वलङ्कारादिध्वनिबोधो जायत इत्यसंलक्ष्य-क्रमत्वमेवां वस्त्वादीनामुचितमेव । एवमुत्तरोत्तरपदार्थानामुदाहरणे सर्वत्रासंलक्ष्यक्रम एव ज्ञेय इति भावः ।

ध्वनिप्रस्थानव्याख्याननिरतिशयकुशाला'दालोक'ग्रन्थादालोकनोपमम् (३१९) । 'आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परे'त्यादिश्लोके तत्रोदाहृत इव कुत्र कुत्राप्येकस्मिन्नेवेषां वङ्गनां कारणानां सन्निवेशो दृश्यते । स च कदाचित् ध्वनिसाङ्ग्येण कदापि ध्वनि-संलक्षणा वा द्योतत इति न पृथगेव तन्निर्देशो भावो । एषु स्थलेष्वधिकतरं वैचित्र्यमिति तत्त्वविदां तत्त्वम् । तत्र तेषां मध्ये ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गार एव ग्रन्थकल्लक्षितसुत्तमोत्तमं काव्यम् ।

अत्र कुसुमाहरणच्छलेन वृन्दावनं गत्वा सङ्केतस्थले कृष्णमनागतं वीक्ष्य कुसुमान्यादायेव गृहमागतां पुनः सङ्केतसुरलीस्वनश्रवणानन्तरं पुनर्गमनोत्-
कण्ठया व्याजेन पातितकुसुमां काञ्चित् प्रति हृदयज्ञा सखी वदति—
प्रियसखि ! किमिति विषीदसि ? भूमिपतितानि देवदेयानि न भवन्ति,
पुनरपि तत्र कुसुमार्थं गच्छ । मया ते गुरुजनो बोधनीयः, न किञ्चिदपि
ते भयमिति 'णिच्'प्रत्ययस्यैव ध्वनिः ।

कालस्य यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं, स्वभावत एव ते

सततसुरलीध्वानक्रीड़ाविधौ व्रणितोऽधरः ।

वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्ठकलाञ्छनं

कथमिव कृतः स्वामिन् ! स्वात्माऽपराधविसंशुलः (फ) ॥ २७

आखिअ भअणेति—आनीय भवनद्वारं धरण्यां पातितानि कुसुमानि । प्रियसखि !
किमिति विषीदसि पुनरपि चल तत्र कुसुमार्थम् ॥ 'णिच्'प्रत्ययस्येति—'पातितानी'त्यत्र
'णिच्'-प्रत्ययस्येत्यर्थः ।

भोः प्राणप्रिये ! समापराधाभावेऽपि मिथ्यापराधं प्रकल्प्याधिकं क्रुध्यसि चेत्,
भवतु त्वदचनेनैवाधुना समापराधकल्पनं, तथापि त्वत्कृपैव मम निस्तारकारणमिति
श्रीकृष्णो वदति सति, नाधुना तवापराधो जातः किन्तु मन्निकटागमनात् पूर्वमेवेति
स्योक्तं काऽपि मानिनी सोल्लुण्ठवचनमाह—हे कृष्ण ! तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं,
न तु कस्या अपि प्रियाया अधररागेणारुणं, तव गात्रं कण्ठकचिह्नेन सह वृत्तमानम् ।
हे स्वामिन् ! स्वात्मा खदेहः कथमपराधेन विसंशुलोऽसमीचीनः कृत इति सम्भोगचिह्नस्य

(फ) यद्यपि नयनयुगलस्य साहजिकेनारुणत्वेनाधरस्य नियतव्रणितत्वेन वनविहरणरत-
त्वात् गात्रस्य कण्ठकितत्वेन चापाततः नायकस्यानपराधतापच्चः स्फुटीकर्तुं सम्भाव्यते,
तथाऽप्यत्र निष्ठाप्रत्ययस्य याथार्थ्यजलात्तरेव कारणैर्नायकस्यापराधः स्फुट इति, न स
कथमपि निहोतुं शक्य इति च यज्यते । तथाहि मदितरनायिकामदरागरञ्जितादधरतो-
ऽदृष्टिमा तव नयनयोरिह चुम्बनदाने संक्रान्तः, तत्तुष्टिनिधुवनादिकृत्ये प्रयस्तो सुरलीध्वनिः,
मत्तो भीतिस्तत्सङ्गमं प्रति परमेकान्तचित्तस्य तवावसरप्रसरत्वेन रात्रेः, स्थानान्वेषण-
निपुणेन त्वया तदर्थमरण्यस्याश्रयः, इति सर्व्वं विशदं प्रतिभाति मे इति नायिकाहृतत
आश्रयः—अतो धूर्त्तो धृष्टश्च त्वं, न त्वयि विश्वासलेशोऽपि स्थापयितुं शक्य इत्यहो
मे दुर्भाष्यं तव च दौर्जन्यम् ।

अत्र 'कृत' इति 'क्त'प्रत्ययेनोक्तातीतकालेन मत्सम्मुखमागमनात् पूर्वमेवा-
त्मनस्तवापराधविरंहुलता जाता । ततः परमेव मत्सम्मुखमागतोऽसीत्यति-
शयोक्त्यलङ्कारः, तेन च मां प्रति तव भयाधिक्यं, तां प्रति प्रेमाधिक्यमिति वस्तु ।
सम्बन्धस्य यथा—

अइ पिअसि गोविआणं पेअं कण्हस्स अहरपज्जअं सुरलि ! ।

णिअपरविवेअकुसला अम्हो णो हींति सच्छिद्दाः ॥ २८

अत्र 'गोपिकाना'मेवेति स्वस्वामिभावसम्बन्धः, गोपिकाभिरेव पातुं
युज्यते, न त्वयेति व्यतिरेकालङ्कारः । अर्थान्तरन्यासेनापि त्वं छिद्रवती,
वयमच्छिद्रा इति व्यतिरेकः ।

वचनस्य यथा—

विलासचेष्टाः सखि ! केशिनाशिनो हलाहलाभाः प्रदहन्ति मे मनः ।

कृन्तन्ति मन्त्राणि गुणा घुणा इव प्रेमा विकारी हृदि हृद्द्रव्यो यथा ॥ २८ (ब)
स्यदर्शनेऽपि यत्त्वं मिथ्या वदसि, तत्र मयि विषये तव भवमेव कारणमित्याह—मां
प्रतीति ।

अइ पिअसीति—अयि पिवसि गोपिकानां पेयं कृष्णस्याधरपञ्चवं सुरलि ! । निजपर-
विवेककुसला अहो नो भवन्ति सच्छिद्राः ॥

हृद्द्रव्यो यथा हृदि नानाविधपोडामयं विकारं करोति तथैव मयि विषये श्रीकृष्णस्य
प्रेमा मम हृदि विकारी भवति । मध्येवेति—मयि विषय एव तस्य प्रेमा, नान्यत्र—ततो
मद्द्रव्ये नानाविधविकारसुत्पादयतीत्यर्थः । अत्रेति—पूर्वं 'विलासचेष्टा' एवं 'गुणा' इत्यत्र
बहुवचनसुक्तं, अत्र तु 'प्रेमे'त्येकवचनप्रयोगेन सम्भावितो यः क्रमभङ्गरोषः, सोऽत्र नास्ति,
प्रत्युत ध्वन्यर्थबोधकत्वेन गुण एवेत्यर्थः ।

काचित् पुष्पाहरणमिवेण दृन्दावनस्थं श्रीकृष्णं द्रष्टुं खसखीस्तरयति—गत इति ।
सूर्योऽस्तङ्गतः, अत एव घर्मोऽपि विरतः, तस्माच्छीघ्रं पुष्पाग्नयानौघं शशिखण्डचूडे

(ब) 'अपत्ये यत्तादृक् दुरितमभवत्तेन मङ्गते'त्यादि भवभूतिपद्ये, 'तथैव तीव्रो हृदि
श्लोकशृङ्गमन्त्राणि कृन्तन्नपि किं न सोढुं' इति तस्यैव श्लोकोऽहं इतरत्र च श्लोकादित एव
ब्रूयितुं दृश्यताऽऽरुनुदत्वं वा वर्ण्यते । अत्र तु विलासचेष्टानां हलाहलाभतया, गुणानां-
घुणत्वेन, प्रेम्नो ब्रण्यरूपेणापाततो विसदृशादर्थनादङ्गाः नवीनप्रेमिकत्वं दुःसहवेदनत्वञ्च
वस्तु व्यज्यते । 'विवमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विव'मिति न्यायेन कोमलादपि कठोरता-
ऽपातो गुणानां घुणत्वादिकं सर्वं यत् किमपि सम्भाव्यते ।

अत्र 'प्रेमे'त्येकवचनं प्रेम्न एकनिष्ठत्वव्यञ्जकं, तेन तस्य मध्येव प्रेमा, अतएव विकारी । अत्र वचनक्रमभङ्गदोषो गुण एव ।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

गतोऽस्तमर्को विरतश्च घर्म्मो वनं न दूरे⁽¹²⁾ सुलभञ्च पुष्पम् ।

चलन्तु पुष्पाहरणाय सर्वाः पूजास्तु देवे शशिखण्डचूडे ॥ ३०

अत्र चलाम इत्यर्थे 'चलन्तु'—उत्तमपुरुषव्यत्ययेन प्रथमपुरुषनिर्देशः, तेन यूयमेव वयमित्यपृथग्भावो वस्तु । 'देवे शशिखण्डचूडे' इति पृथग्-ध्वनिः—देवेशश्चासौ शिखण्डचूडेति ।

तद्धितस्य यथा—

चिरविरहदहनदग्धं प्रियसखि ! भस्मैव भावि वपुरेतत् ।

तदनेन विरचनीयं तत्कारमुकुरस्य मार्जनं त्वयका ॥ ३१

अत्र 'त्वयके'ति तद्धितेन 'अक' प्रत्ययेन मद्भिच्छेदे त्वमपि शोच्या भविष्यसि—मत्प्रणयेन त्वमेतावन्तं कालान्तदङ्गमार्जनसौभाग्यभाजनमासीः, मयि मृतायान्तु ते तथाविधसौभाग्यं क्व ? तेन यदि मुकुरादिमार्जनयोग्यता भवति तदैवं कार्यमिति शोच्यता व्यज्यते ।

उपसर्गस्य यथा—

पतत्यस्त्रे सास्त्रा भवति पुलके जातपुलकाः

स्मिते भाति स्मेरा मलिनिमनि जाते सुमलिनाः ।

महादेवे पूजास्तु प्रवृत्ता भवत्वित्यर्थः । श्लेषेण देवेशश्चासौ शिखण्डचूडेति, तस्मिन् श्रीकृष्णे । पृथग् ध्वनिरिति—स्मिष्टार्थस्यापि ध्वन्यन्तर्गतत्वादिति भावः ।

तद्धितेन 'अक'प्रत्ययेनेति—नित्यार्थक 'अक' प्रत्ययेनेत्यर्थः । मत्प्रणयेनेति—त्वयि विषये मम प्रणयातिशयं ज्ञात्वैव श्रीकृष्णेन स्वस्याङ्गमार्जनसौभाग्यनुभवं दत्तं, मयि मृतायान्तु तादृशसौभाग्यसम्भावनेव नास्ति । यदि कदाचिन्मुकुरमार्जनकर्मणि योग्यतायाः प्राप्तिः स्यात्तदा मद्देहभस्मेनैव कार्यमित्यर्थः ।

कदाचिद्दोलिकोत्सवे मिलितानां यूथेश्वरीणां समाजङ्गता वृन्दा भङ्गा सखीनां प्रेमोत्कर्षं व्यापयितुं किमपि प्रसूति—पततीति । हे मृगादृशः ! यदा खालः सम्मुख-वर्त्तिन्यो न तिष्ठन्ति तदैव दर्पणमानीय तत्र प्रतिविम्बितं स्वस्वमुखन्दृष्ट्वा सुखेऽभिव्यक्तं

अनासाद्य खालीशङ्करमभिवीक्ष्य स्ववदनं

सुखं वा दुःखं वा किमपि कथनीयं मृगदृशः ॥ ३२ (भ)

अत्र 'सू'पसर्गेण मालिन्यातिशयो व्यज्यते, तेन च सखीनां प्रणयाधिक्यम् ।

निपातस्य यथा—

दट्टूष तस्स वञ्चणं क्खणमेत्तेण क्खु हारिअं हिअअं ।

एवं विअ अच्चरिअं तुरिअं लहं अ तद्धिअअं ॥ ३२

अत्र 'च' रूपनिपातेन तुल्ययोगिताऽलङ्कारः (म) निजहृदयहारणसमकाल-
मेव तद्दृश्यं लब्धं, अतोऽहं हृदयशून्या नाभवमिति तस्य हृदयं मद्दृश्यमिति
वस्तुना द्वयोरैवौत्सुक्यं वस्तु प्रतीयते ।

सुखं वा दुःखं वा युष्माभिरस्माकमग्रे कथनीयं, आत्यच्चेदगवर्त्तिन्यस्तदा दर्पणेन किं
प्रयोजनं, ता एव दर्पणस्थानीयाः । तासां दर्पणसाधर्म्यमाह—पततीति । युष्माकमश्रजले
पतति सति ता अपि साश्नाः । एवं खालीरनासाद्याप्राप्य ।

दट्टूषेति—दट्टा तस्य वदनं क्षणमात्रेण खलु हारितं हृदयम् । एवमिवाश्चर्य-
न्वितं लब्धञ्च तद्दृश्यम् ॥ अत्र 'लब्धञ्चे'त्यत्र 'च' शब्दरूपनिपातेन तुल्ययोगिता-
रूपोऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'च' शब्दगम्यन्तुल्ययोगित्वमेवाह—निजहृदयेति । अययसामान्य-
स्यैव निपातसंज्ञा, ततः 'च' शब्दस्यापि निपातत्वं ज्ञेयम् । तद्दृश्यं मद्दृश्यमिवेति
वस्त्वलङ्कारेण द्वयोरौत्सुक्यं ध्वनितम् ।

(भ) अत्र वृन्दाया अभिधाननैपुण्येनालीनां दर्पणस्थानीयत्वं प्रस्तूयते । गोपीवृन्दमध्य-
मणिर्योषिद्वन्द्वारिकः वृन्दैव दूती परं सर्वत्र प्रेमपरवशानां नाधिकानामुज्ज्वलनीलमणो-
न्नायकस्य च दर्पणस्थानीयाऽभिमततद्गतभावप्रकाशिकेति वेष्णवकायरसरसिकैः स्वीकार्यम् ।
भावातिशये जाते न खलु कोऽपि स्वाश्रयं वाचा प्रकाशयितुं समर्था भवति, किं पुनर्भावं
सागरप्लवमानाः परमानन्दसन्दोहदोहदा गोपिकाः । स खलु चिद्विकारः 'परिच्छेदातीतः
सकलवचनानामविषयः' । अत्र तु 'सु' पदस्योपसर्गत्वख्यापनं वैयाकरणमतानवधान-
विजृम्भितं, 'उपसर्गाः क्रियायोग' इत्यनुशासनात् । 'मलिना' इति धातुजत्वेनाच्चिप्रमिति
चेन्न, अमनोक्षत्वात्, कष्टकल्पनाश्रयत्वाच्च । 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषय' इत्यादि
भवभूतिपद्य, 'आहारे विरति'रित्यादि पदोऽपि यथाक्रमं प्रकाशकता दर्पणकृता चोप-
सर्गाणां प्रादौनां व्यञ्जकत्वं दर्शितमिति दिक् ।

(म) परमते नात्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बद्धत्वरूपस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, अपि
तु सङ्कोक्तेराभासः, तुल्यकालं योग 'तेन सङ्गति तुल्ययोगे' इत्यादि वैयाकरणप्रयोग इव
यौगिकार्थे तु तुल्ययोगस्य सम्भवः । मतं तद्विचारितं विध्वस्तञ्च प्रकाशटीकाखण्डना-

सर्वनाम्नो यथा—

मध्ये सूक्ष्मधियः सखीपरिषदो धृत्वा सखीभूमिका-

मभ्यङ्गाय गृहीतपाणिकमलं स्पर्शेन मां जानती ।

अज्ञे ! दूरमपेहि नासि कुशला स्नातुञ्च वाञ्छाद्य मे

नेत्यन्तःकुपिता यदीहितवती तत् केन विस्मर्यते ॥ ३४

अत्र यत्तद्ग्रां वागगोचरत्वं व्यङ्ग्यम् ।

कर्मभूताधिकरणस्य यथा—

अधिवससि तस्य हृदयं प्रियसखि ! राधे ! स चापि तव हृदयम् ।

हावेव पूर्णहृदयौ प्रविशामो वां कथं हृदये ॥ ३५

अत्राधारस्य कर्मभूतत्वे सर्वव्यापनं व्यङ्ग्यम्—‘ग्रामे वसती’ति ग्रामैक-
देशो गम्यते, ‘ग्राममधिवसती’ति ग्रामं व्याप्येवेति चमत्कारः । (य)

कदाचिन्नाधाया मानभङ्ग उपायान्तरमपेक्ष्य ! स्वयमेव स्त्रीवेषं धृत्वा तस्या निकटङ्गत-
वतः श्रीकृष्णस्य तदानीञ्जातो य आनन्दतिशयस्तमौतुमुक्त्वेन श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह—
मध्य इति । सूक्ष्मधियः सखीसभाया मध्ये तासां साहाय्येन सखीभूमिकां, तैलमर्दन-
कारिणी या सखी तस्या भूमिकां वेषं, धृत्वा तैलाभ्यङ्गाय गृहीतं राधायाः पाणिकमलं
येन तथाभूतं मां स्पर्शेन जानती—नेयं स्त्री किन्तु पुरुषः कृष्ण एवेति ज्ञानवती—राधाऽह—
हे अज्ञे ! त्वं नवोना भवसि, तैलाभ्यङ्गकर्मणि न कुशला, तस्माद्दूरमपेहि । स्वकौशल-
मभिम्यक्तीकर्तुमुद्यन्तं मां वीक्ष्य पुनः कुपिता सत्याह—मम स्नातुमद्य वाञ्छा नास्ति,
इत्यन्तःकुपिता सा स्नानसमये यच्चेष्टितवती तच्चेष्टितं केन विस्मर्यते ।

अधीति—परस्परवासेनोभयोर्हृदये पूर्णं भवतः, अतस्तत्रावकाशाभावेन कथं सखीनां
प्रवेशः सम्भवतीति ।

सुद्गोतप्रभाकाराभ्यां ‘गाढकान्तदणनक्षतयथेत्यादिमूलधृतपदालोचनप्रसङ्गे, विचार-
प्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः । पद्येऽत्र वक्त्राः प्रौढोक्तिरेव सर्व्वालङ्कारजीवातुभूता तदाश्रयं
पिहितपिहितसुचितं दर्शयतीत्यलङ्कारभेदवैमर्त्यं न दुर्व्वोधत्वाय कल्पत इत्यप्युहनीयम् ।

(य) ‘महिलासहस्रभरिण’ इत्यादि पद्य इवात्रापि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसम्पत्कृति-
मावहति । ‘क्रियायाप्यं कर्म’त्यनुशासनाधारस्य स्रज्वलतः कर्मत्वे भूतैऽर्थचमत्कारोऽ-
वश्यमावोति भावः । एवमपि विशिष्टकारकलक्ष्यभूतैऽनुशासनमनुक्तङ्ग्य कारकान्तर-
प्रयोगे तथोपपदविभक्तौनां प्रयोगेनायाताया यज्ज कतायाः लक्ष्याणि ध्वन्यालोककाव्य-
प्रकाशादिग्रन्थेष्वलोकनीयानि । वस्तुतस्तत्र ‘ग्रामं व्यापे’ति कर्मभूतत्वेऽर्थकल्पनं कथञ्चित्
यादृच्छिकमिव प्रतिभाति, न हि सर्व्वत्र कर्मतो क्रियायाः सामग्रेण व्याप्तिर्व्विध्यते ।

अव्ययीभावस्य यथा—

कल्यायान्ति कति प्रयान्ति कति वा तिष्ठन्ति मूर्त्ता इव
प्रौढानन्दमहोत्सवा यदितरे श्रीद्वारकायाम्पुरि ।

स्त्रीरत्नैरनुसौधरत्ननिकरं निश्चिन्तमाक्रीडत-

स्ते याताः किल वासरा मम सखे ! येषु व्रजे क्रीडितम् ॥ ३६

पूर्वनिपातस्य यथा—

आनन्दातिशयेन विस्मृतिवशाद्वस्तानुपूर्वीक्रमा-

च्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिरुदयत्कौतुहलं स्मारिता ।

श्रीराधाहरिकेलिकौतुककथा प्रातः सखीमण्डले

प्रत्यावर्त्तयते गतामपि निशां साक्षाद्दिधत्ते च तौ ॥ ३७

अत्रान्यस्वरत्नेन चाञ्चितत्वेन च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः,
तदन्यथाभावे 'श्रीराधे'ति पूर्वनिपातो हि तस्या वैदग्ध्यप्रतिशयद्योतकः ।

—इति पदांगाः । रचनाया वर्णनाच्च रीतिग्रन्थे व्यञ्जकत्वं दर्शयिष्यते ।

द्वारकास्थः श्रीकृष्णो मधुमङ्गलमाह—हे सखे ! यदास्माद्व्यसादानन्दादितरे मम
मूर्त्ता इव प्रौढानन्दमहोत्सवा द्वारकाभुवि कति वाऽयान्ति, कति वा प्रयान्ति, कति वा
तिष्ठन्ति ? किन्तु येषु वासरेषु मया व्रजे क्रीडितं ते वासरा दिवसा याता एव, तेषाम्यन-
रागमनाभावात् । मम कथम्भूतस्य—स्त्रीरत्नैः सहानुसौधरत्ननिकरं सौधरत्ननिकर
आक्रीडतः । अत एवोपायामव्ययीभावममाह, तेन चाष्टोत्तरशतघोडशसहस्रसौध-
यापकत्वं क्रीडाया व्यज्यते ।

एकदा प्रातःकाले श्रीराधाया निकटे सुहृत्पञ्चमपचाणां समाजे जाते, भो ललिताऽद्याः
सख्यः ! अदरात्रिसख्यिणीं निकुञ्जराजयोर्विलासवाताङ्कययतेति सुहृत्पञ्चमश्यामलया
पृथा ललिताऽद्याः कथयितुम्युद्यता अपि तदानीमानन्दावेशेन विलासानां कस्यचित् कस्यचित्
भागस्य विस्मरणादानुपूर्वीक्रमेण यदा वक्तुं न शक्नुस्तदैव गृहपालिताः शुकाङ्गना रात्रौ
कुञ्जमध्ये दृष्टचरीं समस्तलीलां यथास्थितानुपूर्वीक्रमेण ताः स्मारयन्ति स्मेत्याह—
आनन्देति । आनन्दातिशयेन ललितादीनां जाता या विलासांशस्य विस्मृतिस्तथा व्यस्ती
य आनुपूर्वीक्रमस्तस्मात्तादृशयतिक्रमममहमानाभिश्चेकच्छेकशुकाङ्गनाभिः—हेका विदग्धा
याश्चेकशुकाङ्गना गृहपालितशुकाङ्गनास्ताभिः उदयत्कौतुहलं यथा स्यात्तथा स्मारिता
श्रीराधाकृष्णयोः केलिकथा कर्त्री गतामपि निशां पुनः प्रत्यावर्त्तयते, तौ राधाकृष्णावपि
साक्षात्करोति । 'श्रीराधा'शब्दपेक्षया 'हरि'शब्दस्याल्पस्वरत्वात् एवं सर्वेषां व्रज-
वासिनां रचकत्वेनाञ्चितत्वाच्च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः ।

—ते तावद्भिः पृथक् पृथक् ।

गुणनीयाः—

पृथक्

त एकपञ्चाशद्भेदा एकैकान्तावद्भिरेकपञ्चाशता गुणनीयाः, शुद्धत्वेन केवलं वर्तमानत्वाभावाद्यावत्स्वप्रभेदं मिश्रत्वयोग्यत्वाच्च ।—

—तेन चन्द्रयोर्मर्त्तुपञ्चसंख्यकाः (२६०१) ॥ ५५

सङ्करेण त्रिरूपेण संस्पृष्टा चैकरूपया ।

चतुर्गुणे कृते वेदखवेदककुम्भः (१०४०४) स्मृताः ॥

शुद्धभेदैर्युतास्ते स्युः शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ ५७

इति पूर्वैर्विलिखितं न सर्वेषामुदाहृतिः ।

भवेद्योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते (२) ॥

अथैकपञ्चाशद्भुनिभेदानां मध्य एकैकध्वनिभेदो यदि पञ्चाशद्भुनिभिः स्यात्तदैकैक एव भेद एकपञ्चाशत्संख्यको भवति । एवंक्रमेणानन्तभेदा भवन्ति । तत्रायं क्रमः—एकपञ्चाशद्भेदानां मध्य एकैकभेदो यदा पञ्चाशद्भेदैः सह कथ्यमानसंशयास्वदत्तारूपसाङ्ग्यविशिष्टः स्यात्तदैकपञ्चाशद्भेदा एव एकपञ्चाशदङ्केः पूरणीयाः ; तथा सति मिलित्वा चन्द्रयोर्मर्त्तुपञ्चसंख्यका ध्वनयः स्युः । एवं यदैकैकभेदः पञ्चाशद्भुनिभिः सहानुगच्छानुगच्छकत्वारूपसाङ्ग्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि पूर्वरीत्या पुनश्चन्द्रयोर्मर्त्तुपञ्चसंख्यका ध्वनयः स्युः यदा त्वेकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसाङ्ग्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि चन्द्रयोर्मर्त्तुपञ्चसंख्यकाः स्युः । एवमेकैकभेदो यदि पञ्चाशद्भुनोनां संस्पृष्टा विशिष्टः स्यात्तदा पुनरपि चन्द्रयोर्मर्त्तुपञ्चसंख्यकाः ध्वनयः स्युः । एवं क्रमेणैकैकभेदस्यैकपञ्चाशदङ्कैर्वारचतुष्टयं पूरणे कृते मिलित्वा वेदखवेदक-

(२) एकस्मिन्नपि प्रवृत्त्यैकविप्रध्वनिसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवीति कृत्वा प्रकाशकदादिमतमनुदृष्टेयं गणना । दर्पणकारादयस्तु विभिन्नगणनाप्रणालीमनुदृष्ट्यैवेदखान्तिशराः शुद्धैरिषुवाग्निसायका इति संख्यां दर्शयन्ति । तत्रेयं युक्तिरघोर्दृशिता च गणनापद्धतिः—प्रथमन्तावदेकपञ्चाशद्भेदाः, (क ख ग... इ ऋ अ वा...) 'क' भेदस्य येन केनाप्येकपञ्चाशत् एकतमेन गृहणयोग्यत्वात्, ततः पञ्चाशत्, 'ख' भेदस्य 'ख' भेदादारभ्य येन केनाप्यत्रयाणां पञ्चाशद्भेदानामेकतमेन गृहणयोग्यत्वात्, न तु प्राक्प्रदर्शितेन 'क' भेदेन गृहणं नूतनस्य संस्पृष्टभेदस्य सम्भवः, तस्य प्रथममेव गृहीतात् 'क ख' भेदादशतिरेकात् (प्रकाशकदनुसारिणां मते ध्वनिभेदगणनाविधायं 'क' 'ख'—समवायिभेदात् 'ख' 'क'—समवायिभेदश्च विभिन्नता, विश्वनाथमते न तथेतेष्वेव गृहीतसंख्याभेदस्य स्थलम्) ।

तत्र विरूपः सङ्करो यथा —

संशयास्पदताऽनुयाह्यानुयाहकताऽपि च ।

एकव्यञ्जकसंश्लेषः सङ्करस्त्रिविधो मतः (ल) ॥ ५८ का

संख्यका ध्वनयः सारित्वर्थमेव दाभ्यां मृताभ्यामाह । शुद्धत्वेनेति—तेषामुदाहरणसुत्तमकाये किं वोत्तमोत्तमकाये ज्ञेयम् । तत्र तत्र शुद्धकेवलैकध्वनेरसम्भवात् किन्तु त्रयाणाञ्चतुर्थीं सम्प्राप्तानां वा ध्वनीनां साङ्ख्यिकमङ्गलं स्वीकरणीयमित्यर्थः । यावत्प्रभेदमिति—एकपञ्चाश-
इत्थानां यावन्तः प्रभेदास्तेषां परस्परमिश्रत्वस्य साङ्ख्यिकस्य योग्यत्वादवश्यस्वीकर्तव्य-
त्वादित्यर्थः । अत्र चन्द्रयोर्मर्त्तपञ्चमंख्या आयातत गवोक्ताः, वस्तुतो वक्ष्यमाणानां

एवं दर्पणतुल्यमूचितगणनायां (५१ + १० + ४६... + ३ + २ + १) × ४ वा ५३०४ सङ्कीर्णभेदाः,
शुद्धैः सह यथानायां ५३५५ भेदाः । एषां कायभेदानां सर्वेषां सत्ता सम्भवत्वेन, परं लक्ष्याना-
मुदाहरणानां प्रदर्शनं निययोजनमिति विस्तरमिषा न कैरपि चेष्टितम् । वस्तुतस्तु एषां
बहुत्वकथन एव तात्पर्यमालङ्कारिकाणां, न तु संख्यामात्राभिधान इति निपुणैर्विभावनीयम्
—यदाहुर्वर्चनिकारा ध्वनिगुणीभूतादिसर्वविधकायसमष्टिभेदप्रदर्शनावसरे—‘स गुणीभूत-
वज्राः सालङ्कारैः सह प्रभेदः स्वेः । सङ्करसंख्येभ्यां पुनरप्युद्गोतते बहुधा ।’ एतदेव लक्ष्यं
मनमित्रव्याभिहितं कौस्तुभकारैरत्र मूलकारिकायां—‘योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते ।’
नेह तेनातिरिक्तसंख्याऽनयनवैध्वी जिज्ञासूनामुक्तकौतूहलनिवृत्तये लक्षिता यथा
तत्प्राचोनेस्तद्वर्चोनेश्च कैश्चिन्नित्यवज्राङ्गः । तत्र निदर्शनार्थमस्माभिर्हिङ्मात्रं लक्ष्यते,
तत् यथा—प्रकाशटीकाकृतो भीमसेनदीक्षिताः ४, ५१, ६१० शुद्धसंकीर्णविशेषसमेता
ध्वनिभेदाः, ८, १४५ गूणीभूतवज्रभेदाः—साकल्येन ३४, ०६, २३, ६०० कायभेदा इति
कथयन्ति । तत्रेदं मन्तव्यं न तावत्तद्गणनाप्रकारः (स च सुधागराख्ये तत्कृतटीकाग्रन्थे
द्रष्टव्यः) सम्यङ्, न चापीयं गणनानुरक्तिगुणपणां कामपि सूचयति । एतस्मादपि
भेदाद्यन्तरविषये निरतिशयनिर्वन्धदृष्ट एवाधुनिकैः पाश्चात्यपण्डितैरर्वाचीनालङ्कारिक-
निबन्धमान एव यदनाम्या म्याप्यते, अतिमात्रमनिबन्धदपि न तच्चिन्तम् । इ च निर्वन्धो
रसभावादिविशेषकल्लो नायकनायिकादिविभागक्रमे दशरूपकस्याङ्गाद्यालोचनपञ्जे
स्फुटमेव विभाष्यते, इत्थं बहुना ।

(ल) सर्वत्रैव तिलतण्डुलन्यायेन संयोगयोगतः संख्येः, क्षीरनीरन्यायेन समवाय
सङ्गतः सङ्कर इति संख्येः सङ्करयोर्वैलक्षण्यम् । अलङ्कारादिलक्षणस्थलेऽप्येतदेव तत्त्वम् ।
तत्र सङ्करस्य सर्वत्रैव त्रयः संस्थाः—सन्दिग्धत्व एका, अङ्गाङ्गित्वेऽपरा, एकाग्रस्थितत्वे
तृतीया—सर्वमेतत् यथास्थानं यथायोगं दर्शितमिति न लक्षणोदाहरणाय चेष्टितमस्माकं
प्रयोगोचनतया सावसरम् ।

उदाहरणम्—

पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सेव सत्यं

सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः ।

वामेन तामसुखयन्निगि दक्षिणेन

प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥ ३८

अत्र 'पद्मिन्या'दिशब्दार्थयोः शब्दार्थगक्तुद्भवानुध्वनेः सङ्करवयम् ।

तथाहि मां प्रति भवतोऽनुरागो महान्, यतो मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रबोधयति ; तां प्रति तथा नानुरागः, यतो वामेन दर्शनेन तां निश्चसुखयत्—अत्र हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः, यतोऽहं पद्मिनी, मा कुमुदिनी—पद्मिन्यपेक्षया कुमुदिनी निकृष्टेव । किं वाऽहं नाम्नेव पद्मिनी, न तु वस्तुतः ध्वनीनां भेदचतुष्टयानामन्तर्भूता एव, न तु ततः पृथक् पृथक् । अन्यथा पृथग्विवक्षायां 'चतुर्गुणे कृते' इत्यादि गत्योक्तसंख्याया अमङ्गल्यपत्तिः, यतस्ततोऽप्यनन्तकोटिगुणसंख्याया आधिक्यपत्तिः स्यात् । ननु यत्तावत्कार्यं शुद्ध एक एव ध्वनिस्तत्रापि वाच्यार्थस्य चमत्कारे तत्कार्यस्य मध्यमत्वमुक्तम् ; एवं सति तत्र तत्र शुद्धैकपञ्चाशद्वयः कस्यां गणनायां निविष्टाः स्युरित्यपेक्षायान्ताडशशुद्धैकपञ्चाशद्भेदा अपि स्वातन्त्र्येण गणनायां निवर्णनीया इत्यभिप्रायेणाह—शुद्धभेदेरिति । इति पूर्वैरिति—पूर्वाचार्यैरपि न ताः सर्वा एवोदाहृताः न तैरप्येतावत्संख्यकानां ध्वनीनामुदाहरणानि स्वगम्ये कथितानि, अतएव बाहुल्यमयान्मया नोक्तानात्यर्थः । भवेदिति—कस्यापि निपुणस्य साङ्ख्यिकाणां भवान्तरभेदं प्रकल्प्यतोऽप्यधिकसंख्याया आनयने सामर्थ्याच्चेत्तदेतत्संख्यकध्वनिभ्योऽप्यधिकाधिकसंख्यका ध्वनयो भवन्तीति ज्ञेयमिति ।

एकयज्जकेति—एकयज्जमात्रबोधकः शब्दश्लेष इत्यर्थः । यस्य शब्दश्लेषस्यैकैव यज्जना स एकयज्जकश्लेषः । यत्र तु शब्दश्लेषोऽप्येकयजनानन्तरं स्वातन्त्र्येणापरयज्जनाप्रवेशस्तत्र संख्यैरिति द्वयोर्भेदो बोध्य इति ।

प्रातःकाले काऽपि खण्डिता नाधिका मानभङ्गार्थं विनयनव्यादिकङ्कर्वन्तं औक्त्यं प्रत्याह—पद्मिनीति । श्लोकव्याख्यां स्वयमेव करिष्यति । शब्दार्थेति—शब्दशक्तुद्भवार्थ-शक्तुद्भवयोर्ध्वन्योरित्यर्थः ।

अत्र प्रथमतः संशयास्पदतारूपसङ्करमाह—तथाहीति । अत्र 'दक्षिण'शब्दस्योत्-लक्षार्थकत्वं, 'वाम'शब्दस्य निकृष्टार्थकत्वम् । एवं 'लोचन'शब्दस्य दर्शनार्थकत्वमिति श्लिष्टार्थमभिप्रेत्याह—मां प्रतीति । संशय इति—यत्र निश्चयाभावेनायं वा ध्वनिरयं वा ध्वनिरिति संशयस्तत्र संशयास्पदता ज्ञेया । पुनरनेनैव श्लोकेनानुग्राह्यानुग्राहकतारूप-

इति—अन्यथा सत्येव त्वमनुरक्तोऽभविष्यः । सा नाम्नैव कुमुदिनी, न तु वस्तुत इति च सत्यं, अन्यथा तस्यां नानुरक्तोऽभविष्य इति संग्रयः । अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनीं सेवेति रूपकालङ्कारेण तद्धेतूपन्यासद्वारा प्रातर्भां प्रबोधयति, निशि तामसुख्यदिति हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः । भवान् 'मधुसूदन' एवेति, मधुसूदनस्य भ्रमरस्य तवोभयतः समरागतया न दोषः, किन्तु ममैव दोषः—यतोऽहं पद्मिनी, पद्मिन्याः प्रातरेव भ्रमरेण सह सन्दर्शनमिति 'मधुसूदन'शब्दबोद्धेन वस्तुना पुनरपि रूपकालङ्कारो ध्वनितः—इत्यनयोर्मिथोऽनुग्राह्यानुग्राहकतया सङ्करः (व) । एवं मधुसूदन एव भवान्मत्तः स्वतस्तुमः, मद्व्यतिरिक्तयोगे धातुः । तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्तालङ्कारेण तव दक्षिणञ्चक्षुः सूर्यात्मकं, यतस्तेन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि, वामन्तु चन्द्रात्मकं, येन कुमुदिनीं तामसुख्यः—इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके 'मधुसूदन' पदसंज्ञेनैव एकव्यञ्जनाऽनुप्रवेशः ।

सङ्करमाह—अयंति । हेतूपन्यासेति—मम पद्मिनीरूपत्वे प्रातः प्रबोधनमेव हेतुः तस्याः कुमुदिनीरूपत्वे निशि सुखाश्रयत्वमेव हेतुरिति । एवं 'मधुसूदन'पदस्य म्रमरार्थकत्वेन भ्रमरस्योभयत्र साम्येन तस्य दोषाभावे पुनस्तस्याः पद्मिनीत्वरूपकालङ्कार एव प्रयोजकः—अतएव ध्वनिद्वयस्यानुग्राह्यानुग्राहकतारूपसङ्करोऽपि ज्ञेय इत्यर्थो 'मधुसूदन' शब्दबोद्धेनेत्यादि । वस्तुनेति—दोषाभावेनेत्यर्थः । पुनरप्यनेनैव स्मार्त्तकैकव्यञ्जकसंज्ञेयत्वरूपसङ्करस्योदाहरणमाह—एवमिति । मधुसूदनः परमेश्वर एव भवान्—परमेश्वरस्यैव दक्षिणनेत्रस्य सूर्यत्वं, वामनेत्रस्य चन्द्रत्वं, नान्येषामिति 'मधुसूदन'शब्दस्यैवैकैव व्यञ्जनेति भावः । इत्येकस्मिन्निति—नेत्रयोः सूर्यचन्द्रत्वमात्रैकव्यञ्जकीयकं 'मधुसूदन'शब्दस्यैव एकैव व्यञ्जनाऽनुप्रवेश इत्यर्थः ।

(घ) एकत्र पद्मिनीन्तमजातीया स्त्री, सा ह्येव पद्मिनी, अपरत्र मधुसूदनः मधुनाम्नीऽसुरस्य मेत्ता, स एव मधु सृष्टवतीति व्युत्पत्त्या भ्रमरः—तथा च माघपदे 'दण्डदलित-सरषः प्रथसे मधुसूदनत्वमिति सूदयन् मधु ।' अतएवातार्थशक्त्यङ्गवो रूपकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । इहोत्तरत्र व्यञ्जनः गम्यात् 'भ्रमर'रूपादस्तुनः पुनरपि व्यञ्जनया लब्धस्य रूपकालङ्कार-स्याङ्गित्वसम्बन्धो न दुर्विधः, परं स्फुट एवावभासत—यतोऽत्रानुग्राह्यानुग्राहकतासङ्करः । पूर्वत्रापि 'पद्मिन्यहंमियादंशे 'पद्मिनी'पदबोद्धेन वस्तुना प्राक्प्रदर्शितेन रूपकालङ्कारेण 'प्रातः प्रबोधयती'दाद्यंशसूचितेन भावेन स एव सङ्करोऽन्यथोपपादयितुं शक्यः । अन्यकृत्वति तु तत्र सन्दिग्धत्वसङ्करः स चापरिप्रदर्शितरीत्या ।

अथ दक्षिणेन सरलेन दर्शनेन सां प्रबोधयामि, तेन ते मयि रागो नास्ति
—वामेन कुटिलेन ताममुख्यः, तेन तस्यामेव राग इति वस्तुना मधुसूदनो
भ्रमरो ज्ञानशून्यस्तत्रापि मत्त इति स्वभावोक्तिः । तथाविधस्य तव कुतो
विवेकः, तेन त्वमविदग्धाऽसीति स्वभावाख्यानाच्चेपयोः (13) संसृष्टिः ।
एवं पदवाक्यद्वयौर्गर्वदीर्घ्यदैन्यग्लानिनिर्वेदावहित्याऽदिभावध्वनिभिश्च संसृष्टिः
(श)—उक्तस्वरूपः सङ्करः संसृष्टिश्च ।

यथा वा —

उच्छूनस्तनितस्य सर्वमुखदः कृष्णास्सुदस्योदयो

वाताः शीकरवाहिनः मुमनसां वीथीं विक्राशं गता ।

स्निग्धा भृगत एव सञ्चुरभरः श्यामायमाना दिशः

स्फीतं गोकुलमुन्मदाश्च सरितः शीता गिरिद्रोणयः ॥ ३६

पुनरप्यनेनैव श्लोकेन संसृष्टेरुदाहरणमाह—अथेति । अत्र कल्पे 'दक्षिण'शब्दः
सरलार्थकः, 'लोचन'शब्दो दर्शनार्थको ज्ञेयः । सरजनन्तेण नायिकाया अवलोकनमौदासीन्य-
यञ्जकं, कुटिलनन्तेणावलोकनन्तु प्रेमयञ्जकमिति रसशास्त्रप्रसिद्धिः । तत्र 'मधुसूदन'शब्द-
शेषस्य प्रथमतो ज्ञानशून्ये यञ्जनावृत्तिः । पुनर्यद्वास्याविवेकावेदग्धादिरूपः, चेपार्थे
यञ्जना । अतएवंकयञ्जकसंश्लेषाद्भेदो ज्ञेयः । तत्र 'मधुसूदन' पदशेषस्य केवलचन्द्रसूर्यमात्र
एकैव यञ्जनेति । उक्त इति—एकस्मिन्नैव श्लोके तिरूपः सङ्कर उक्तः, संसृष्टिश्चोक्तेत्यर्थः ।

संसृष्टेरुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । काचित् सखी गोवर्द्धनस्य निकटवर्त्तिनि
नगरे स्थितां खयूथंश्वरीं गुरुजनसमीपस्थां दृष्ट्वा गोवर्द्धनवन्दरासङ्केतस्यं श्रौक्ष्यन्तां
ज्ञापयितुं याजेन देवाज्ञोवर्द्धनोपर्युदितं मेघ लक्ष्योक्त्य वदति—उच्छूनति । हे सखि !

(श) 'पद्मिन्यह'मित्यादिश्लोके ध्वनिसंसृष्टिः । तत्र मल्लचक्रमयङ्गास्थालङ्कारयुगलस्य
स्वभावोक्त्याच्चेपाभिधस्य संसृष्टिः, तथाऽसंलक्ष्यक्रमयङ्गास्य भावध्वनिकदम्बकस्यापि
संसृष्टिः । 'पद्मिन्यह'मिति स्वकीयोत्कर्षस्थापनेन गर्वः, तस्यामेव तव राग इत्यवगच्छन्त्यपि
नायिकाऽहं त्वां प्रति सानुरागेति धैर्यं, ज्ञानशून्यस्त्वं, तथाऽपि त्वयि मे प्रेमेति ग्लानिः,
धिदृमां येवंविधासङ्गकारिणि विश्वसिति यदा धिदृमां त्वत्प्रतिमलममानां वराकौमिति
निर्वेदः, नायकस्य ज्ञानशून्यताऽविष्कारेणेषलक्ष्येण भावगुप्तापरपर्यायावहित्यादयो बहवो
भावाः श्लोकादेवातो निपुणैरवसेयाः । एषां भावध्वनौनां श्रान्तुपदसन्धिप्रबलताऽदि
विविधभेदेन विवेचनमुत्तरत्र 'रस' किरण्ये, अतो नात्र मूले तत्प्रपञ्चः ।

अत्र शब्दशक्त्युद्भवार्थशक्त्युद्भवध्वन्योः संसृष्ट्या ध्वनिसंसृष्टिः, तथाऽलङ्काराणां वस्तूनाञ्च संसृष्टिः ।

तथाहि गुरुसमीपस्थितां गोवर्धननिकटनगरनागरीं प्रति गिरिकन्दर-
सङ्केतस्थं श्रीकृष्णं विज्ञापयितुं व्याजेन दैवोपनतं मेघोदयं लक्ष्मीकृत्य काचित्
सखी वदति । वाच्यार्थः स्फुट एव । अतोद्दीपनविभावः स्फुटो भवंसुख्य-
योगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । कृष्णश्च सङ्केतस्थोऽम्बुदोदयश्चाभूदिति यौगपद्य-
प्रतिपत्त्या तुल्ययोगिता, कर्मधारयोपलक्षणतृतीयातत्पुरुषमात्रयोः संसृष्टिः ।
कृष्णाऽम्बुदयोः साधमर्गोदुपमाऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः । ‘उच्छूनस्तनितस्ये’ति उच्छून-
गर्जितत्वेनाम्बुदस्य वर्णकत्वं, तेन च शीघ्रमभिसरेति वस्तु व्यङ्ग्यम्—हे
‘उच्छूनस्तनि ! तस्ये’ति सभङ्गश्लेषेण संबोध्यमानजनस्य प्रौढत्वं, तेन स्तन-
भाराक्रान्ततया गमनमाव्यर्थं, तेन न च जातः परं विलम्बनीयमिति ध्वनि-
प्रतिध्वन्यनुध्वननं, ‘तस्ये’ति सर्वनाम्नो महिम्ना कृष्णस्य परमदुर्लभता, तथा
च बहुवक्तृत्वम् । ‘सर्वसुखद’ इति हेतोर्हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः (घ), तस्मान्नातः
परं विलम्बः कार्य्य इति वस्तु । ‘वाताः शीकरवाहिन’ इति स्वभावाख्यानं,

सर्वेषां व्रजविलासिनां सुखदः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गोवर्धनोपयुद्ध्यो जातः । कथम्भूतस्य ?—
उच्छूनं घोरं स्तनितं गर्जितं यस्य । एवं सर्वेषां सुखदाः पवना अपि शीकराञ्जलकणान्
वोढुं शीलं येषान्तथाभूताः सन्तश्चलन्तीति श्रेयः । एवं सुमनसां मालतीनां वीथी विकाशं
वर्षासमयं प्राप्य प्रफुल्लताङ्गता । तथा व्रजवासिनां निदाघजन्यसञ्जरभरोऽपि गतः ।
मेघैरेव दिशः प्रक्षामायमाना बभूवुः—अतएव समस्तं गोकुलमपि स्कीतमानन्देन प्रफुल्लम् ।
एवं सरितो नद्योऽपि वर्षाकालीनजलानां संमर्द्देनानन्दवशादुन्मत्ता बभूवुः । गोवर्धनद्रोणयो-
ऽपि शीतला जाताः । तस्मात् सर्वप्रकारेणास्माकं व्रजवासिनां सुखसमग्रो जातः ।
वाच्यार्थः स्पष्टः । श्लिष्टार्थस्तु—हे उच्छूनस्तनि ! गोवर्धने कृष्णेन सह मेघस्योदयो जातः ।
मेघादीनामुदयकथनेनोद्दीपनविभावाज्ञापनद्वाराऽभिसार उत्कण्ठां वर्धयति । श्लिष्टेति—
मानाद्यभावेन त्वमपि श्लिष्ठाऽभूतिवर्थः । अतोद्दीपनेति—‘कृष्णाऽम्बु’पदस्य कर्मधारय-
समासेन मेघस्योद्दीपनविभावत्वं स्फुटं व्यङ्ग्यीभवत् श्रीकृष्णेन सह मेघस्योदय इति तृतीया-
तत्पुरुषेण तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । तुल्ययोगितामेवाह—कृष्णश्चेति । कर्मधारयेति—

(घ) ‘अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सहेत्यपरेर्विश्वनाथादिभिरभिहितो हेत्वलङ्कारो
नाथं, परं विघ्नादकहेतुगर्भकायलिङ्गाख्यप्रसिद्धानलङ्कारस्यैवात्र ‘हेतु’पदेन परिग्रह इति

तेन सुरतश्चमजलकणाहारिणश्चैते भविष्यन्तीति वस्तु । सुमनसां मालती-
नामिति पूर्ववत् स्वभावाख्याने, तेन सुमनसां मानरहितानामन्यासामङ्गना-
नाञ्च वीथी कृष्णोऽभिसर्त्तव्य इति यो विकाशः प्रसादस्तं गतेति वस्तु, तेन च
यावत् काऽपि तं नाभिसरति तावत्त्वमभिसरेति वस्तु । 'स्निग्धा भू'रिति चरण-
सञ्चरणसुखदत्तं, परञ्च स्निग्धाऽभुस्त्वव मनमि वःस्यञ्च नास्ति, तत् कथमपरं
विलम्बस इति वस्तु । स्निग्धत्वे हेतुः 'गत एव सञ्चरभर' इति हेत्वलङ्कारः,
तेन च त्वदाकारिणेव मया त्वदन्तःकरणं ज्ञातमिति स्वचातुर्यप्रकटनम् ।
'श्यामायमाना दिश' इत्यलङ्कारा भूत्वा गमिष्यमि, तेन न काऽपि शङ्केति वस्तु ।
व्यञ्जपत्ते—गोकुलं व्रजस्थलो स्फोटं जनाकीर्णं, तेनात्र तमानेतुं न शक्नोमि ।
सरितो यमुनाद्या उत्पूराः, तेन तत्तटादौ च न सङ्केतयोग्यता, तर्हि
पारिशेष्यात् 'शीता गिरिद्रोण्य' इति भङ्गा तत्रैवाभिसारः क्रियतां, तत्रै-
वागतोऽस्ति कृष्ण इति व्यञ्जकानां संसृष्टिरेव ।

एवंविधा एव ध्वनय उत्तमोत्तमकाव्यलक्षणबीजम् । ध्वनेर्वापारयुगलं
ध्वननमनुध्वननञ्च । यत्र केवलं ध्वननं तदुत्तमं काव्यं, यत् तु ध्वननानुध्वनने
—कृष्णश्चासावमुदस्तेति कर्मधारयपदं, एवं कृष्णिन सहस्राम्बुदोदय इत्युपलक्ष्यत्वतोयातव-
पुरुषपदञ्च, मात्रा कारणं यथोः, एतस्मृतयोः रूढीपनविभावत्वतुल्यथोगित्वरूपध्वन्योः
संसृष्टिः कर्मधारयपत्ते 'कृष्णे'ति विशेषणेन मेघरूपोद्दीपनस्य वैलक्षण्यं बोधयति ।
स्तनस्योच्छ्वनताकथनेन संवोध्यमानस्य स्वयंश्वरांजनस्य प्रौढ्यौवनत्वमानीतम् । यमुनाद्या
इति—उद्गताः पूराः प्रवाहा यत्र तथाभूताः । तेनेति—प्रवाहाधिक्येन तासां नदीनामादौ
पारे सङ्केतयोग्यता न सम्भवतीत्यर्थः ।

ध्वनेरिति—उत्तमध्वनेरुत्तमोत्तमध्वनेत्यर्थः । 'त्वामस्मि वच्मो'त्यादौ वच्मनो-
ऽहन्तां वच्मीत्यर्थः । अत्रा'स्मि'पदेनाहमुत्कृष्टकृतेत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः । एवं
'स्निग्धश्यामले'ति पद्ये 'स्निग्ध'पदेनातिशयमेघागमनरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यार्थध्वनिः,
तेन चास्मिन् धनागमे सीता कथं जीविष्यतीत्यनुध्वनिः । रामोऽहमिति—रमते रमयतीति
वा व्युत्पत्तिसिद्ध'रामो' न भवामि, किन्तु नाम्नैव 'रामः' अतोऽत्राहन्तिरिक्तवाच्यार्थो

प्रतिभाति । दृष्टिप्रभृतयः प्राचस्तमेव 'हेतु'पदेनोल्लिखन्ति । एवमपि प्रागुक्त चाल-
ङ्कारोद्देशे 'हेतु'पदप्रयोगोऽत्र ग्रन्थ एतत्प्रसङ्गे समर्पनीयः ।

Quoted in
Kavyaprakasa
under Ullasa IV.

तदुत्तमोत्तमम् । प्राचीनैस्तु सर्वेषामुत्तमत्वं लिख्यते,
तत्तु नास्माकमभीष्टम् (स) यतः 'त्वामस्मि वच्मीत्या'दी
वचनान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः, 'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्त-
वियत' इत्यादिज्ञानुध्वननरूपाद्यन्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतसंस्पृष्ट्या च महा-
ध्वनेरेका एवास्वादहेलभ्यते, तैर्लभ्यतां नाम न त्वस्माभिः ।

* इत्यलङ्कारकोत्तमे ध्वनिनिर्णयो नाम तृतीयः किरणः ॥ *

ध्वनिः । एवं विप्रलम्भरसादिरूपा बहवो ध्वन्यनुध्वनयो वर्तन्ते । अतः 'त्वामस्मी'ति
काव्यापेक्षयाऽस्य काव्यस्योत्तमत्वमिति विवेचनीयम् । पदद्वयं काव्यप्रकाशकृता खग्न्ये
वृत्तम् ॥ इति—

(ख) 'ध्वनेर्ध्वन्येनरोद्गारे तदेव हुत्तमोत्तम'मिति प्रागेव प्रदर्शितं वेलक्षण्यबोधं
यस्यकृता । ध्वनिकारमस्मटादिभिरापाततः ध्वन्युत्थापितानुध्वननादिगर्भान्तद्वाति-
रिक्तानाञ्च सर्वेषामेव ध्वनीनामुत्तमकाव्यत्वं स्वीकृतम्, न तद्वच्चिरमिति कर्णपूर-
गोस्वामिनामापत्तिः ! व्यञ्जकताया आस्वादस्य तारतम्यं स्फुटमेव, ततोऽत्र विभिन्ना भाग-
कल्पना । रमणझाधरकारेणाऽप्युत्तमोत्तमाख्यतत्कृतभेदस्य काव्यस्योत्तमाख्यतादपरादति-
रिक्तस्य सत्ता स्वीकृता—तन्मतञ्च प्रागेवास्माभिरितरत्र दर्शितम् । 'तैर्लभ्यतां नाम, न
त्वस्माभि'रिति सोत्प्राप्तनिर्देशोऽनैकबोचितः—स तु मान्यानामपि प्राचां मतमत्र
मनाग्रनादरणीयमिति समताविष्कारायैवहित इति ।

अथ चतुर्थकिरणः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यानि कियन्ति भवन्तीत्याकाङ्क्षायां तेषां भेदानाह—
यद्यपि 'मध्यमे तत्र मध्यम'मिति (१म किरणे ६४ कारिकायाम्) पूर्वोक्तस्य
मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तथापि ध्वनेरवैशिष्ट्ये वैशिष्ट्ये च हेत्वन्तरो-
पाधितो गुणभावाद्गुणीभूतत्वमिति 'च'र्थ एव हेविध्यं बोधयति (क) ।

ननु काव्यप्रकाशकृतोत्तमयङ्गैरभ्यः सकाशाद्भिन्नाच्चैव गुणीभूतव्यङ्ग्यान्मुक्तानि, स्वमते
तु मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतत्वं, तथात्वे मध्यमकाव्यस्य पूर्वोक्तमुक्ता शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये
सद्युत्तमताकथनानुपपत्तिरित्याह—यद्यपीति । तथापीति—ध्वनेरवैशिष्ट्येऽवरत्वे सति
वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति तथाऽपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादियुगयोगादुत्तमध्वने-
रपि (१) गुणीभूतत्वमिति, तथा सत्येकस्यैव मध्यमकाव्यस्य शब्दार्थानां वैचित्र्ये सद्युत्तमत्वं,
तस्यैवोत्तमकाव्यस्यापराङ्गत्ववाच्यपोषकताऽदियुगसंचकपदान्तरसमभिव्याहारे सति गुणी-
भूतत्वम् ; अतो न विरोधः । एतदर्थमेव 'गुणीभूत'पदस्यान्तर्भूतेन 'च'प्रत्ययेन बोधयति—
'च'र्थ एवेति । न गुणो गुणो भवतीति व्युत्पत्त्या पूर्वमगुणत्वं (२) पश्चाद्गुणयोगाद्गुणी-

(क) इह सर्वत्रालङ्कारशास्त्रे 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदेन विशिष्टलक्षणलक्षितः काव्यभेद
एव गृह्यते - पदञ्च तदतो योगरूपमित्यालङ्कारिकाणां खरमः । तत्रभवता कर्णपूरगोस्वामिना
पदस्य यौगिकार्थमपह्नव्य—अगुणो मुख्यो गुणोऽमुख्यो भवत्येति व्युत्पत्त्या—मुख्यस्य
व्यङ्ग्यस्य ध्वन्यपरामिधेयस्योपाधिभूतयोर्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोर्भेदसरणिमङ्गीकृत्य हेविध्य-
मस्य काव्यविशेषस्याङ्गीक्रियते । अवैशिष्ट्यपक्षे तु 'शब्दार्थवैशिष्ट्ये हे यातः पूर्वपूर्वताम्'
(१म किरणे ७म कारिकायाम्) इति कारिकालक्ष्यस्याविषयेऽवरत्वमायाति—ने तत्र
भेदकल्पना । शब्दार्थवैशिष्ट्यायोरेकतरस्य द्वयोर्वा वर्त्तमानत्वे व्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्वाच्यान्यूनतया
साम्येन वाऽनुत्तमत्वे 'स्फुटमपराङ्ग'मित्यादिनाऽऽप्य भेदकल्पनेति तत्रैव तत्प्रपञ्च
इत्याशयेन भूतस्यप्रतीकावधारणा । इत्थं विशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य 'ध्वनि' पदेन परामर्श
व्यापातविमट्ठोऽपि नानुचितो यथा 'काठिन्यं गुण एव'त्यादौ (४र्थ किरणे ६४ श्लोके)
लक्ष्ये । अत्र खलु कौस्तुभलक्षित उत्तमः काव्यभेद इति तत्रैव सूत्रे दर्शितम् । वस्तुतस्तु
'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्यावान्तरोद्दिष्टकाव्यभेदार्थकल्पनागौरवादरं तस्यापेक्षिकत्वपक्षस्वीकारः
—यत्तत्तमोत्तमत्वं तत्र स्फुटत्वादिति लक्षितान् कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं उत्तमत्वं, यत्र

(१) 'अवरत्वे सति तथा चावरध्वनिस्थलेऽप्यपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादियुगयोगा'दिति (क) पुस्तके,
'अवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति मध्यमकाव्यस्यापराङ्गत्वे'त्यादि मुद्रितपुस्तकेऽनवधान-
विवृतिः पाठः ।

(२) 'अगुणत्वरूपीचमत्व'मिति (क) पुस्तके पाठ उपलभ्यते ।

तत्रावैशिष्ट्ये भेदो नास्त्येकरूपत्वात्, द्वितीये तु भेदोऽष्टधेति सूचयति—

स्फुटमपराङ्गं वाच्यप्रपोषकं कष्टगम्यञ्च ।

सन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाकुगम्ये च ।

अमनोज्ञच्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः स्युः ॥ ५६ का

क्रमेणोदाहरणानि—

दृष्टा भागवताः, कपाऽप्युपगता तेषां, स्थितन्तैः समं,

ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च, कियता प्रेम्नाऽपि तत्रासितम् ।

जीवद्भिर्न सृतं, सृतेर्यदि पुनर्मर्त्यव्यमस्मादृशे-

स्तुपद्येव न किं सृतं, वत विधे ! वामाय तुभ्यं नमः (ख) ॥ १

भूतत्वमिति द्वैविध्यं बोधयतीत्यर्थः । तत्रेति—अवैशिष्ट्यादवरत्वे सत्यगुणदशायामपि निष्कटत्वेन, गुणदशायान्तु सुतरामतिशयनिष्कटत्वात्, अतस्तत्रैकरूपत्वाद्भेदो नास्तीत्यर्थः ।

सन्दिग्धेति—वाच्यार्थापेक्षया सन्दिग्धं प्राधान्यं यत्रेत्यर्थः । तथा च वाच्यार्थापेक्षया ध्वनेः प्राधान्यनिश्चय एवोत्तमतायाः प्रयोजकः, न तु सन्देह इति भावः । तुल्येति—वाच्यार्थध्वन्योस्तुल्यप्राधान्यमित्यर्थः ।

अत्र ग्रन्थकार एव महाप्रभोः पार्षदानां मध्ये कस्यचित् कस्यचित् प्राकट्यं दृष्ट्वा विरहयाकुलः सन्नात्मानं निन्दन्नाह—दृष्टा इति । तेषां कपाऽप्यस्मादृशैः प्राप्ता । तैः सर्वसारत्वेन निश्चितं यदस्तु तदपि ज्ञातम् । तत्र तेषां निकट आसितं वासः कृत इत्यर्थः ।

स्वत एवोत्तमत्वं, तत्र तस्मादेव कारणान्नूयतायां काव्यस्य मध्यमत्वं, यत्र ध्वनेर्मध्यमत्वं तत्रैतस्मादेव कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे काव्यस्यावरत्वमिति तु न रिक्तं वचः । श्रेष्ठोक्त-
स्थलद्वये तथा 'प्रागुक्तध्वनिखण्डाः' (६०तमकारिकायाम्) इत्यादौ तत्र टीकायाच्च साधारण्येन सर्वत्रैव 'ध्वनि'पदप्रयोगस्तु भाक्त एव । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापेक्षिकार्थ-
कल्पनापक्षः स्वध्वनिज्ञतैवानुमोदितः—'प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्यप्रयोजनोचनया पुनः'—इत्यादि । तद्वर्चनीना आलङ्कारिका प्रकाश-
कदाद्या बहव एव 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्य काव्यभेदत्वरूपे कूटिप्रयोगमुपपादयन्तोऽपि
सबहुमानं ध्वनिज्ञतासुपरिदर्शितं मतमनुसरन्तीत्यास्तां तावत् पारिभाषिकपदप्रयोग-
साधुत्वचिन्ता ।

(ख) स्फुटमिति—काव्यप्रकाशादिबन्धेष्वेतदेव 'अगूढ'मिति भग्यते । एवं यदत्र 'कष्ट-
गम्य'पदेनाभिहितं तस्य तत्रा'स्फुट'मिति संज्ञा । स्फुटं सर्वजनसंवेदमतितरां प्रकाशम् ।
'तादृशं वाचायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलसवद्गूढम्'—तदुक्तम्

अत्र 'जीवद्भि'रिति स्निग्धावस्थैः, 'मृतै'रिति तद्विपरीतावस्थैः—
इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं, तत्तु स्फुटमिति गुणीभूतम् ।

यथा वा—

शयनसहचरीणां लोचनेरर्चमाना-

न्यतिरतिजयलक्ष्मीलक्ष्मिभिः पद्मलानि ।

तेषां दर्शनकृपासहवासादिप्राप्तिरेव जीवनं, तादृशजीवनवद्भिरस्माभिर्न नृतम् । अधुना
तेषां विरहे वयं नृता एव । नृतैर्यदि पुनर्मर्त्यं तदोत्पद्यैव किं न नृतम् । तथा च
जीवद्ग्रायां मरणं न जातं, अधुना नृतानामस्माकं पुनर्मरणं भविष्यत्येतदपेक्षयोत्पत्तिकाल
एवास्माकं विधाता मरणं कथं न कृतं, तस्मात् प्रतिकूलाय विधाते नम इत्यर्थः । स्निग्धेति—
सुखमयावस्थैरित्यर्थः । तद्विपरीतेति—दुःखमयावस्थैरित्यर्थः । तत्त्विति—स्निग्धावस्थत्वे
नृतरपि न दुःखद इति यङ्गमिर्त्यर्थः ।

यथा वेति—नृगाच्ची स्वाङ्गैः करणैः स्वाङ्गानि स्वजत इव । एवमतिशयरविजये या
लक्ष्मीः शोभा तस्याः सूचकैर्लक्ष्मिभिश्चिह्नैः करणैः पद्मलानि पुष्टानीव । पुनः कथम्भूतानि—
शयनसमये परिचरणपराणां किङ्करीणां लोचनेरर्चमानानि । 'अर्चमानानां'ति पदेन
स्वसाफल्यमानसेन (३) सादरं दृष्टानीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं स्फुटम् । 'पद्मलानी'ति पदेन

'आन्वीपयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढः । अर्थो गिरामपिहितः
पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेति मरहृद्वधूकुचाम' इति । न चैतेषां गुणीभूतयङ्गभेदानां
कथमपि ध्वनिभेदानां लक्षणाभिधोत्यापितानां मध्य अन्तर्भावः शक्यः—यदाहुस्त्वदोत-
काराः—'लक्षणाभ्युत्थेन लक्षणाभ्युत्थेन विधायीत्यर्थेन निरूप्यलक्षणावत्पद-
घटितकाव्योपध्वनेरस्फुटसन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यासुन्दराणां व्युदासः, तेषु यङ्गोऽद्देशेन
लक्षणाया अप्रवृत्तेः । काकाक्षिमेऽपि न लक्षणाऽनुपपत्तभावात्, गूढत्वेनागूढव्युदासः,
'प्राधान्य' इत्यनेनापराङ्मूलासिद्धयोर्युदास' इति ।—स्फुटस्योदाहरणमुपरिदृष्टितं
ग्रन्थकृतकतचैतन्यचन्द्रोदयनाटके शेषाङ्के सन्निवेशितम् । वैष्णवसाहित्यपाथोनिधौ
कचिद्वक्तानां भगवद्वतारस्वरूपाणां महाप्रभुश्रीकृष्णचैतन्यपादानां प्राकव्यसृतेर्विरह-
व्याकुलता, कचिदा तेषां प्राकव्यदर्शनाभावेन भावविध्वरता वरीवर्त्तयितेत् तत्तत्काव्य-
सुधारकोर्मिसुखव्यासज्जनं सज्जना एव बुध्यन्ते । गोविन्दसुरारिशिवानन्दानन्दोक्तयः
प्रथमोक्तेः प्रमाणं, द्वितीयोद्दिष्टे गोविन्ददासकविकृष्णदासकविराजादीनामार्त्तयः स्वकीय-
रचनामण्डलमण्डनायिता निदर्शनम् ।

(३) 'स्वसाफल्यमनेने'ति (क) पुस्तके 'स्वसाफल्यमनेने'ति, (ख) (क) पुस्तकयोः, 'स्वसाफल्यमानेने'ति
(घ) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमाननेने'ति (च) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानसेने'ति (ग) पुस्तके पाठः ।

रहसि सवहुमानचुम्बमानानि दृग्भ्यां

खजत इव मृगाची स्वाङ्गकैः स्वाङ्गकानि ॥ २

अत्र 'अर्चमानानि' 'पद्मलानि' 'चुम्बमानानि' 'खजते' इत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाचानि, तानि तु स्फुटान्येव ।

अपराङ्गं यथा—

कोपे यथाऽतिललितं न तथा प्रसादे

वक्त्रं, विधिस्तव तनोतु सदैव कोपम् ।

इत्याकलय दयितस्य वचोविभङ्गीं

राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु (ग) ॥ ३

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारो हास्यस्याङ्गम् । 'राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी
बभूवे'ति चेत्, तदा कोपप्रशमो व्रीडोदयश्चेति ध्वनिरेव स्यात् ।

चित्रितत्वं अङ्गं, तत् स्फुटं, तेन च सम्मर्दातिशयोक्त्यतनुग्लानिर्वस्तु अङ्गम् । 'दृग्भ्यां
चुम्बमानानि'तिव्यासक्तिपूर्वकं दृष्टानि, तेनाहमद्य कृतार्थाऽस्मीति स्वसाफल्यं वस्तु अङ्गम् ।
'खजत' इति पदेन पुनः पुनः स्पृशतीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं, इति सर्वत्र स्फुटमेव ।

अपराङ्गमिति—अपरस्य गौणरसस्याङ्गमित्यर्थः । वचसो विभङ्गीं श्रुत्वा । राधा
विवर्त्तितेति—अस्य पदस्य (४) गुणीभूतत्वमूचकं 'राधा जहास विहसत्सु सखीजनेष्विति
चरणं विहाय 'राधा विवर्त्तिते'त्यादि चरणस्य प्रक्षेपे कृत अस्यैव कायस्योत्तमता
भवेदित्यर्थः । न च पूर्वोक्तपदद्वयस्य गुणीभूतत्वमूचकवाक्यस्थल उत्तमताबोधकवाक्य
प्रयोगः कथं न कृत इति वाच्यं, तत्पदयोगुणीभूतत्वमपि वाच्यार्थस्यातिचमत्कारित्वेन
प्रक्षेपस्यानौचित्यात् (ग) ।

(ग) अपराङ्गमिति—अङ्गमिति शेषः—यत्र अङ्गं वाच्यस्य रसभावतदाभासाना-
मलङ्कारस्य वस्तुनस्त्वेदुल्लिखितानामेकतमस्य अङ्गभूतस्य कस्यचिदङ्गम् । अत्र मूलोदाहृते
श्लोकद्वये रसाङ्गत्वरूपमपराङ्गं दर्शितम् । तदितरभेदापराङ्गलक्ष्यानि काव्यप्रकाशादितो
लक्ष्यानि । तेषां केचन भेदा अत्रैव 'रस'किरणेऽनुपदं स्फुटीभव्यन्ति । 'कोपे यथे'ति श्लोके
कथाचित् गोप्याऽपरं प्रति कृष्णकृतस्य राधाभानभङ्गस्य वर्णना । 'राधा जहासे'ति प्रयोगो
खशब्दप्रत्यायितरसत्ववशादितरथाऽप्यवद्य इति विदग्धैर्निर्वेदम् । अतएवात्र परिवृत्ति-
प्रदर्शने गत्यकृतां तात्पर्यम् । 'दृष्टा भागवता' 'शयनसहचरिणी'मित्यादि पदाद्वये
वाच्यार्थस्य निरतिशयचमत्कारः, तेन तत्र परिवृत्तिर्न साधिता ।

(४) 'पाटस्ये'ति सर्वेवाप्यसङ्गतः पाठः ।

यथा वा—

सुगन्धे ! परिहर मानं मानय वचनं प्रियालिङ्गस्य ।

यौवनमिदमश्वोरुहदलजलबिन्दूपमं विद्धि ॥ ४

अत्रापि विप्रलम्भशृङ्गारध्वनिः शान्तरसस्याङ्गम् । 'अर्चय यौवनकुसुमै-
र्देवं कुञ्जे चर कमपी'त्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

वाच्यपोषकं यथा—

क्वाहं गोधवधूः, स्मरायुतजयी गोपेन्द्रसनुः क वा,

साहं तेन रतिर्ममाभवदिति भ्रान्तेः परं भण्यते ।

इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं निर्मितां

वाणीमन्यययाञ्चकार पुलकी गण्डः कुरङ्गीदृशः (घ) ॥ ५

अत्रा'न्यययाञ्चकारे'त्यस्य वाच्यस्य गण्डस्य पुलकितत्वं [प्रपोषकम् ।

'इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं जल्पने

रोमाञ्चोत्किरमञ्चलेन सुसुखी गण्डस्थलीमावृणोत् ॥'

इत्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

यथा वा—

काठिन्यं गुण एव येन भवती कान्तस्य केशयहं

स्नेहो दूषणमेव येन लभते दैपी दशा दग्धताम् ।

सुगन्ध इति—यौवनमिदं कमलदलस्यजलबिन्दुवन्नश्वरं विद्धोत्थनेन शान्तरस्यो सख्यङ्गम्,
तस्याङ्गं शृङ्गाररसः, तेनायं ध्वनिर्गुणीभूतो ज्ञेयः ।

क्वाहमिति—गोपानामिन्द्रस्य राज्ञः पुत्रस्तत्रापि स्मरायुतजयी कोटिकन्दर्पतोऽपि सुन्दरः
स श्रीकृष्णो वा क । एवं तस्य प्रजा कश्चिन्निष्ठो गोपस्तस्य वधूः तत्रापि तस्याग्रे
कुण्डपादं वा क इति वाक्प्रयोगकाले 'कृष्ण'शब्दोच्चारणाज्जातो यो गण्डदेशे पुलकः
स एव सख्या समं निर्मितां वाणीमन्यययाञ्चकार मिथ्याभूताञ्चकार । गण्डस्थलीं
कथम्भूतां ?—रोमाञ्चोत्किरं रोमाञ्चयामामिति यावत् ।

(घ) स्मरायुतजयीति—श्रीकृष्णः श्रीमद्भागवतपुराणे 'कोटिकन्दर्पदर्पणे'त्यादिना,
रासाध्यायां वर्णितः । तत्र टीकाज्ञतां वैष्णवगोखामिचरणानां विश्वनाथचक्रवर्त्तिप्रभृतीनां
वाक्यैव 'साहं तेन रतिर्ममाभवदिति भ्रान्ते'रित्यादांशस्य सुतरां प्रकाशिका । अत्र
वाच्यस्य सिद्धिरेव यद्ग्राधीनेति वाच्यप्रपोषकत्वम् । 'गुरुकर्णगोचरतये'ति स्ववचनस्य

तुभ्यं कङ्कतिके ! नमोऽस्तु, धिगतिस्नेहामिति व्याजवा-
ग्विन्यासा चिकुरप्रसाधनविधौ कृष्णेन सा सखजे ॥ ६

अत्र विपचरमणीं प्रति काठिन्यादिदोषप्रसञ्जनेन प्रागल्भ्यातिशय-
प्रकटनेन वाऽस्या । आत्मानं प्रति स्नेहमयत्वगुणारोपेण स्वाधिकसन्ताप-
प्रकटनेन दैन्यम् । काठिन्यस्नेहयोर्गुणदोषत्वारोपेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
ध्वनित्वम् । कङ्कतिकां प्रति विपचरमणीत्वारोपेण समामोक्तिः । 'तुभ्यं
नमोऽ'तिस्निग्धां धिग'ति हासनिर्वेदयोः शाबल्यं—इत्येवं भूयसाऽपि
लक्षणेनोत्तमोत्तममपि काव्यं 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्य वाच्यस्य
पोषकत्वादुत्तमोत्तमत्वं विहाय केवलगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनोत्तमं जातं, किन्तु
'धिगतिस्नेहामितीपत्स्मितं जल्पन्ती चिकुरप्रसाधनविधा'वित्यादि चेत्तदा-
ऽस्योत्तमोत्तमत्वमेव (ङ) ।

मानानन्तरं सङ्कीर्णसम्भक्ता पश्चात् स्वाधीनभर्तृका काचिन्नाधिका श्रीकृष्णस्य
केशप्रसाधनङ्गुर्वती कङ्कतिकां लक्ष्योक्त्य व्याजेन तामाह—काठिन्यमिति । हे कङ्कतिके !
तव काठिन्यं गुण एव येन काठिन्येन हेतुना भवती श्रीकृष्णकेशग्रहं लभते । स्नेहस्ते
दूषणमेव येन तैलरूपेण दीपी दीपसम्बन्धिनी दशा वर्त्तिका दग्धतां लभते । इति
व्याजेन कङ्कतिकामिधेय विपचरमण्या दोषयज्ञकथं वचसो विन्यासो यस्याः सा ।
वाग्विन्यासं श्रुत्वा प्रसङ्गेन श्रीकृष्णेन सखजे तथा सहस्रलिङ्गनचक्र इत्यर्थः । प्रागल्भ्येति—
केशाकर्षणरूपप्रागल्भ्यातिशयप्रकटनेनेत्यर्थः । गुणदोषत्वेति—काठिन्यं गुण इत्यत्र गुण-
शब्दस्य दोषे लक्षणा, काठिन्यस्य निन्द्यत्वं ध्वनिः—एवं स्नेहोत्तर'दोष' ('दूषण' ?)-
शब्दस्यापि गुणे लक्षणा, स्नेहस्य सर्वात्कुर्यो ध्वनिः । ध्वनेस्त्वत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं
ज्ञेयम् । नाधिकात्वारोप एव समामोक्तालङ्कारः ।

गुरुकर्णमोचरत्वमेव नाधिकाया अभिमतं, तथा स्वदोषचालनार्थं प्रयासः कृतः, अपराध-
लवोऽपि तस्याः कथङ्कारं भवतीति कैमुतिकन्यायेनाभिधानम् ।

(ङ) 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्येति—'स्यादपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भग'मिति
रीत्या ध्वनिकायसाधनान्तरायो घटितः । एवं 'जन्म्याने भ्रान्तं कनकमृगतृणाऽन्वित-
धिधे'त्यादि भट्टवाचस्पतिमिश्रकृतपद्ये 'मयाऽप्तं रामत्वं'मित्येकमादेव वाक्यप्रयोगाद्गन्तव्यं
व्याहृतम्—तत्र तावदपराङ्गतया बाधा, अत्र तु वाच्यप्रपोषकत्वमुखेन । स्मृताङ्गते पद्ये
उत्तमोत्तमत्वं ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारतः सम्भवि, तच्च न भूतमिति फलितमाह—उत्तमं
जातमिति

कष्टगम्यं अस्फुटतया क्लेशगम्यमित्यर्थः । यथा—

त्वदभिरमिता द्वितीया जगत्प्रभृद्वितीयैव ।

अनुमतिरप्यनुमतिस्तिथिरतिथिर्मे निशाऽप्यानिशा ॥ ७

अत्र विरोधाभासेन तत्र प्रकृतवैकल्यकारिणी काऽपि शक्तिरस्तीति ।
'द्वितीया' सपत्नीत्यर्थः, अतो मे ममा'नुमतिः' कलोनचन्द्रा पूर्णिमान्तिथि-
रनुमतिहीना सती 'अतिथि'रागत्येत्यर्थः । निशाऽपि मेऽनिशा शाश्वत्य-
प्रभातेवासीदित्यर्थः । पर्यायप्राप्ताऽपि मे पूर्णिमान्तिथिस्त्वयाऽनुमतिः
कृता अनादृतेति मम जीवनमेव व्यर्थमिति व्यञ्जमस्फुटम् । 'प्रतिपदमह-
मप्रतिपदमुपागता त्वत्प्रभावेने'ति चेङ्गुनिरेव—प्रतिपदं प्रतिव्यवसायमप्रति-
पदमप्रतिपत्तिमहमुपागतेत्यर्थः ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थिकेन्दो !

तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयाऽसि दृष्टः ।

श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना

साकन्तथाऽपि नम किं प्रथितः प्रवादः (च) ॥ ८

त्वदभिरमिति—अत्र 'द्वितीयाऽ'द्वितीया' 'अनुमति'रनुमति'रिति सर्वत्र शब्द-
विरोधमात्रं, तेन विरोधाभासेन तत्र प्रकृतवैकल्यकारिणी शक्तिरस्तीति परिहासो व्यङ्ग्यः ।
वास्तवार्थस्तु—द्वितीया मम सपत्नीद्वितीयाऽभूत्, त्वद्वत्तसौभाग्यादिति भावः । 'कलाहीने
साऽनुमति'रित्यभिधाना'दनुमति'पदं कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमावोधकम् । यथा चागामिन्यां
पूर्णिमायां मया सह तत्र सङ्गोऽवश्यमावोति त्वयैव पूर्वं सम्मतिर्दत्ता, अद्युना सा
मम पूर्णिमा तिथिस्तवानुमतिहीना सत्यतिथिस्तादृशतिथिभिन्ना भूत्वाऽगतेत्यर्थः । 'अनिशा'-

(च) सन्दिग्धप्राधान्यमिति—किं तावदाद्यं प्रधानमुत व्यङ्ग्यमिति संशयो यत्र
नापाक्रियते यथा 'हे भद्र' इत्याद्युदाहृते पद्ये । भाद्रचतुर्थीचन्द्रो 'नष्टचन्द्र' इत्यादि
लौकिकपरिभाषया गीयतेऽस्मद्देशेयैः—तद्दर्शनाप्रवादनिराकरणार्थं कृष्णचरितरुघटितं
स्यमन्तकहरणाख्यानं पुराणवर्णितं श्रूयते; असमर्थपक्षे तत्सूचकं श्लोकमात्रं 'सिंहः
प्रसेनमवधोदि'त्यादि पठ्यते, जलगण्डध्वं च दृष्टनष्टचन्द्रेण जनेन गृह्यते इति च रीतिः ।
अत्र मूलतः लोकसंस्कारः—स च नैकान्तिको हेतुरिति । गोप्याः विदितकृष्णानुरागाद्याः
समाजलक्षितस्वचापलवमपङ्गुवाणाया नष्टचन्द्रमुद्दिश्य स्वगतोक्तिः । मम दूरदृष्टविलसित-
मेतत् पिशुनेर्जनैर्दुर्विनयदिदर्शनत्वेन ख्याप्यत इत्यहो अकारणनिष्ठुरो ज्ञातिवर्गः ।

अत्र तव दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनेकान्तिकं, अपि तु तथाविधादृष्ट-
द्वारेवेति । किं वा, नायं प्रवादः, सत्यैवेयं किंवदन्ती, यतो भवदर्शन-
मन्तरिणापि जनेष्वेदुद्बुध्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूत-
व्यङ्ग्यमप्याखादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्मं भजत इति न कृताऽस्य
परिवृत्तिः (छ) ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

स्मरसमरसमाप्तौ वक्रतां भ्रूरुहार्थि-

दजनिपत मृगाच्या वीतलच्याः कटाचाः ।

पदेन लक्षण्याया ग्राह्यतीत्यर्थः । पर्यायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तेत्यर्थः । प्रतिश्रवसाय
मिति—श्रवसायो निश्चयः । तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः
कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तिमुपागतेत्यर्थः ।

रेकान्तिकं व्याप्तिस्तदभावोऽनेकान्तिकं, तथा च तव दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न
नियमः, यतो मयैव तस्य अभिचारः, किन्तु प्रवादजनकौभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः ।
किं वा त्वदर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थं एव, तथापि त्वदर्शनं विना जनेष्वेदुद्बुध्यते तदा
नायं प्रवादः, किन्त्वियं किंवदन्ती । सत्यैव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वदर्शनं विना न भवतीति
नियमात्—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति । यतो निश्चयाभावाद्गुणीभूतत्वम् ।

मानभङ्गानन्तरं सम्भोगसमयेऽपि मानाभासो वर्तते, सम्भोगान्ते सोऽपि नास्तीत्याह—
स्मरसमरेति । अहार्थोत् तत्ताज । मानसमये ये कटाचाः कान्तं लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्ता
यासन् त एवाद्य सम्भोगान्ते मानाभासस्याप्यप्रगमाद्वीतलच्या अजनिषत—तथाच कान्तं
लक्ष्यीकृत्य कटाचशृङ्गान् क्षिपतीत्यर्थः । भ्रुवोर्वक्रतात्याग उत्प्रेक्षामाह—कुसुमेधोः

(छ) आखादस्येति—‘प्रमाणचर्चणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मत’मिति लक्षिताया रसोप-
लब्धेस्तात्पर्यादत्र सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतस्य ज्ञत्वेऽपि ध्वनित्वं सम्भवि, रसाद्याखादस्यैव
काव्योत्कर्षकरत्वात् । यदाहुर्दृष्ट्यकाराः—‘यत्र वस्त्रलङ्काररसरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे
गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहार’ इति । एवमप्यत्र तन्मते प्रकाशटीकाकृतां
चण्डीदासपादानां प्रमाणपुरःसरं बलवद्भिधानम्—‘काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेदस्य तन्मयी
भावेनाखाददृशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नामुभयतः, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्या-
लोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यवहारं आहन्तुमीशस्तस्याखादभावायत्तत्वादिति’ । एवं
सति बहूनामप्यत्रोदाहृतानां ग्रन्थकृतकृतानां पद्यानां सरसकाव्यमध्यगतत्वालौचनप्रसङ्गो
काव्यैकदेशे गुणीभूततया सन्निवेशेऽपि (किंचिदस्यैव कवेस्तेतन्यचन्दोदयादिकाव्येष्वन्तर्भूताः
न तावत् गुणीभावापात इति निष्कर्षः) ।

धनुरिव कुसुमेषोर्ज्याविमुक्तं तदासी-

द्विविशुरिव निषङ्गे मुक्तशिषाः पृषत्काः ॥ ८

अत्रोत्प्रेचालङ्कारेणोपमालङ्कारो ध्वनितः—तौ स्वप्राधान्येन स्थिताविति तुल्यप्राधान्यम् ।

काकुगम्यं काकाक्षितम् । तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतोरितं,

कति न शपथः शीर्ष्णं दत्तः, कृता कति न सुतिः ।

तदपि न गतं वामे ! वाम्यं, लभस्व कतार्थतां,

भवतु तव तु प्रेयान्मानो, न मानिनि ! माधवः ॥ १०

‘न पतित’मपि तु पतितमेवेति नञ्काकुस्तयाऽक्षितम् । नेदमचमत्कारि, तथापि

‘कति निपतितं पादोपान्ते, कृतं कति चाटु वा,

कति कति मया शीर्ष्णः शप्तं, कति सुतिरौहिता ।’

इति पठनीयम् ।

अमनोज्ञमसुन्दरम् । तद्यथा—

सुदपुञ्जं वि णिआमं हरिणो मुरलीरञ्चं सुणंतीए ।

जपंतीए गुरुहिं वाचात्थंभो बहुए सवुत्तो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य धनुर्बुद्धसमाप्तनन्तरं ज्यामुक्तं सत् यथा वक्रतान्त्रजति । कटाक्षाणां लक्ष्यत्वात् उत्प्रेचामाह—कन्दर्पस्य सुक्तावशिष्टा वाणा बुद्धसमाप्तनन्तरं निषङ्गे तूष्णे विविशुरिव ।

नजिति—नञ्रूपा या काकुस्तयाऽक्षितं ‘न पतितमपि तु पतितमे’वेति वस्तु । नेदमिति—यद्यप्यत्र चमत्कारसङ्गावात् परिदृष्टांशेचा नास्ति तथापि परिदृष्टावाग्रह-
क्षेत्तामपि शृणु—कति निपतितमिति ।

सुदपुञ्जमिति—श्रुतपूर्वमपि निकामं हरेर्मुंरलीरवं शृण्वन्त्याः । जल्पन्त्या गुरुभिः वाक्स्तम्भो ध्वजाः संवृत्तः ॥ ‘श्रुतपूर्वमपी’ति पदेन तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतजनक-
त्वरूपं व्यङ्ग्यं बोध्यते । गुरुभ्येन सङ्केतस्थले गन्तुमशक्यत्वान्मोहेन वाक्स्तम्भो जातः—

(ज) ‘वाणीरकुंजोड्डीयसडणिकोलाहलं सुणतौए । घरकम्मबावड़ाए बहुए धोअंति अंगाइं ॥’ इति जातिच्छायासुपजोय रचितेऽप्यत्राधिकतरं मनोज्ञत्वनिर्दानं वर्त्तत इति निपुणलक्षणे प्रतिभाति । तत्र मुरलीरवस्य साहजिकमाकर्षणमेव गरीयान् हेतुः—वेष्णव-

अत्र 'निकामं युतपूर्वमपी'ति तत्कालीनसुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वं व्यनक्ति । तेन गुरुभिः समं कथयन्त्या वध्वा वाक्स्तम्भो जातः—तत्र गन्तु-मशक्यत्वाम्बोहो जात इत्यर्थः । अत्र 'वाक्स्तम्भः संवृतः' इति वाच्यार्थ एव चमत्कारी, व्यङ्ग्यार्थस्तु सत्रपि तथा न चमत्करोति—इत्यसुन्दरम् । एवमन्येऽपि ।

प्रागुक्तध्वनिसंख्या एभिर्गुणितास्तथाष्टाभिः ।

खयुगर्त्तुवल्लिवसत्रो ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्द्वधा ॥ ६० का

सुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपशङ्कायै सत्रपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नेत्यतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् (५) ।

'प्रागुक्तध्वनिसंख्ये'त्यारभ्य ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्द्वधेति सूत्रद्वयम् (भ) । तयोर्व्याख्या-मह—यद्यै प्रकारा इति पूर्वोक्तैः परेष्वयुगसर्वेन्द्रभेदैर्ध्वनिभिः सह गुणीभूताध्वनीनां

साहित्यनिबन्धमात्रे सुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपगोहोपनविभाषतयाऽख्यानम्—अत्र तु गोपवधूद्वदधरणकारणान्तरे महति सद्यपि तस्यैव परामर्शः । 'जप्पंतीह गुरुहिं'—इति हेतुर्गमविशेषणन बोधिनो हेतुः । वाक्स्तम्भः खलु सात्विकभावानामन्यतमः, तेनानुत्साहेन श्रीकृष्णं प्रत्यनुरागातिशयप्रकटनमेव व्यङ्ग्यं वस्तु, तच्चानुभावेन—वाक्स्तम्भरूपेण यथा साधु मृतं तथा नान्येनोपायेनति वाच्यार्थस्य चमत्कारात्तुलनया व्यङ्ग्यार्थस्यामनोज्ञत्वम् । एवमन्यत्रापि चमत्काराद्वास एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य लिङ्गमिति स्थूलतो बोध्यम् । प्रमाणञ्च तत्राधोलिखितः श्लोकसंग्रहः—

‘रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र वन्ध्यं विभूषणम् ।

स्वनाया मृगशावाच्या किं फलं हारसम्यदा ॥”

“रसभावादितान्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतीनां सर्वसामलङ्कारत्वसाधकम् ॥”

“ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समौच्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥”

(ध्वन्यालोके द्वितीयोद्घोते)

(भ) सूत्रद्वयमिति—एककारिकायामन्तर्भुक्तमिति शेषः । गन्त्यक्तुक्ततटात्ततः गुणी-भूतव्यङ्ग्यानां संख्यानग्रनमार्गतश्च तत् ज्ञायत एव । तत्र द्वितीयसूत्रस्य परिष्कारव्याख्या

(५) एवं (ग) पुनर्द्वधेति । अन्येषु सर्वेष्वपि पुनर्द्वधेति ‘सत्रपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नास्तीति निन्दनीयः पाठ उपलभ्यते ।

अष्टौ प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यध्वनयः शरैषुयुगखेन्दु- (१०४५१) भेदैर्ध्वनिभिः प्रत्येकमभिमस्वध्वन्ते । तेन खयुगर्तुवज्जिवसवो (८३६४०) भवन्ति । एते पुनर्ध्वनिसाङ्ख्येण द्वेधा (१६७२८०) भवन्ति—तेन

व्योमदिङ्नागपक्षार्कहयर्तुरजनौकराः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवृद्धिभिः (ज) ॥ ६१ का

॥ इतरालङ्कारकौस्तुभे गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयो नाम चतुर्थः किरणः ॥ ॥

मिलने कते तथा च पूर्वोक्तिशरैषुयुगखेन्दुसंख्यानामष्टभिरङ्कैः पूरणे कते खयुगर्तुवज्जिवसु-संख्याका ध्वनयः सारित्वर्थः । अथ त्व पूर्वोक्तिध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां संख्येयैक एव भेद उक्तः, त्रिरूपमङ्गराणां तु सामान्यकारिण्येक एव भेदो विवक्षणीयः, न तु भेदत्रयमिच्छामि प्रायेणाह—एत इति शरैषुयुगखेन्दुभेदानां गुणीभूताष्टध्वनिभिः साङ्ख्येयं सति पुनरपि खयुगर्तुवज्जिवसुसंख्याका ध्वनयः सारित्वर्थः । दिङ्नागा दिग्घस्तिनोऽष्टौ, अकस्य सूर्यस्य हयाः सप्त, ऋणवः षट्, रजनौकरश्चन्द्र एक इति ॥ * * *

तौकाकारेण दर्शिता, सूत्रे तु 'ध्वनिनाङ्क्येणे'ति प्रत्ययार्थप्रकटनार्थं प्रयासो न कृतः । एवमादिषु स्थलेषु गणनाप्रदर्शनं केवलं प्रौढोक्तिमूलभूतं, न तु तत् सर्वत्रैव सम्भवतीति चास्माभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । 'अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदमङ्गातिभयसो'ति पुनरप्युद्घोषिते बहुधातिप्रायं कथनं निष्कलङ्कमित्येव विद्मः ।

(ज) सुधासागरकाराणां भीमसेनदीक्षितानां मते गुणीभूतव्यङ्ग्यानामेव तावच्चितास्य-व्यङ्ग्यारहितसहितानां परस्परसंश्लिष्टानां पञ्चचत्वारिंशद्भेदाः $१ + ८ + ७ + \dots + २ + १$ । सजातीयविजातीयदिभेदेः परस्परसंश्लिष्टैः २०२५ (१५ × ४५) विधाः, तत्र 'सङ्करेण त्रिरूपेण संश्लिष्टा चैकरूपया' ते ८१०० (४ × २०२५) भेदाः सङ्कीर्णाः, ४१ शुद्धाः—साकल्येन गुणीभूतव्यङ्ग्यास्तावत् ८१४५ भेदाः । व्यङ्ग्यास्तु शरैषुयुगखेन्दु- (१०४५५) प्रमाणकाः, ते च प्रागेव गणिताः । अतो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानामुभयेषां परस्परसंयोगात् संश्लिष्टसङ्कर-मेलनेन $(१०४५५ \times ४ \times ८१४५) \pm ४,०६,२३,६००$ सङ्कीर्णाः काव्यभेदाः सुधासागरे गणिताः । वस्तुतस्त्वं गणनाप्रकारस्तत्तनामङ्कसंकोजनवैदग्ध्यमात्राय यथा प्रकाशकस्तथा न काव्यरसास्वादिगुणताया इति पूर्वमेवाभिहितमस्माभिः, अतः कृतमत्र तत्प्रपञ्चेन । अत्रैषां काव्यभेदानां 'गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवृद्धिभिः'रिति मूलस्यावान्तरकारिकायां गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यरूपेण निर्देशो 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभिप्रेतनीतिसरणि-मशुद्धम् । तथाच तत्रभवन्तो मम्मटभट्टाः खनिवन्धे—'यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संश्लिष्टो नास्ति, तथापि

प्राधान्येन अपदेशा भवन्तीति कचित् केनचिदावहार इति । ननु रसध्वनौ भावध्वनि-
 रवश्यं वाच्यः दीपकतुल्ययोगितादलङ्कारध्वनिरूपमादलङ्कारान्तर्भूत इति, तथा च कचन
 प्रधानयङ्गाभेदमादाय ध्वनित्वं कचनान्निभूतमादाय गुणीभूतयङ्गात्वमिति निमित्तद्वय-
 समावेशादिनिगमनाविरह एकतरत्वकल्पने नास्ति तावदुक्तिरिति न वाच्यं, यतः
 प्राधान्यव्यापनमतिशयितचमत्कृतिमत्तयेव भवति । तथाचाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्या-
 ऽतिशये गुणीभूतयङ्गात्वं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति तद्विदां व्याहारः । अतः तु ग्रन्थे
 ध्वनिगुणीभूतयङ्गायोरितरेतरसंयोगे यङ्गार्थस्य न तथा चमत्कारप्रकारो लक्षितो
 यथा तस्याविमिश्रत्वेन यङ्गात्वे, स च युक्तिप्रकारः नासम्बद्धः, अतोऽत्र प्रागेव दर्शितात्
 योगरूपप्रयोगलक्ष्याद् 'गुणीभूतयङ्गा'पदं गुणीभूतयङ्गात्वमेवामायातीति सुप्रतीतं वचः ।
 गुणीभूतयङ्गमयं काव्यमखिलमलङ्कारशोभाभादायैव प्रवर्तते, अतो 'रूपकादिमलङ्कार'
 वाच्यमाचक्षते परे" इति भामहोक्तदिशा तत्र तेषामलङ्काराणां वाच्यतया स्थितिर्न
 त्वन्तरङ्गतयोत्तमत्वसाधककल्पेन । इति —

अथ पञ्चमः किरणः ।

अथा'त्मा किल रस' इत्युक्तस्य काव्यपुरुषस्यात्मनो रसस्याभिव्यक्ति-
लक्षणं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयन्नाह—

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति’रिति का (क)

Bharata—Natyasastra. Chap. VI.

पूर्वं ध्वनिप्रकरणे रसात्मकध्वनिः काव्यपुरुषस्यात्मत्वेन कथितः, अतस्तस्य रसस्याभि-
व्यक्तिः साक्षात्कारस्तस्य लक्षणं ज्ञापकं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयितुमाह—अथेति ।

(क) भरतोपज्ञं किल रसतत्त्वव्याख्यानमित्युपपादयन्तो हि तत्र भवन्त आलङ्कारिका
आदावेव रसविवेचनप्रसङ्गे तन्मतमेवोदाहरन्ति—अत्रापि सैव पद्धतिः । मूलोक्तमतिप्रसिद्ध-
मेकमेव सूत्रप्रतीकमुपजीय बहुधा वितन्यमानश्चिन्ताप्रवाहो रसशास्त्रस्य व्यापकता-
मुपपत्तिं भोगादिकञ्च प्रकाशयतितराम्—तत्र तावद्रसस्वरूपनिरूपण उत्पत्तिवादिनां
भट्टमल्लादीनाम्, अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां, सुक्तिवादिनां भट्टनायकपुर-
सराणाम्, अभिव्यक्तिवादिनामालङ्कारिककुलचूडामयीनां सुगृहीतनाम्नामभिनवगुप्तपादानां
राढान्ताः प्रकाशकदादीनां प्राचां ग्रन्थत एवालोकनीयाः—न च तेषामतो मूले प्रपञ्चः ।
कौस्तुभस्तस्य व्याख्यादिनां दर्पणकदादीनां मतमेवानुसरन्ति, युक्तञ्चेतदिति पूर्वमेवा-
वोचाम । तत्र रसस्य काव्यात्मतया तदुद्घाटनमुखेन दार्शनिकविचारादिनां दर्शितो मूले—
तदानीन्तनगौडीयवैष्णवसम्प्रदायिनो रसतत्त्वमाविष्कुर्वन्त्या वद्ववः श्रीरूपसनातनादि-
गोस्वामिपादाः पृथगेव तन्मूलान्निवन्धान्विरचयामासुः, तत्र चार्वाचीनानां जिज्ञासूनां स्वत-
एवादरः सम्भवितेति न कृतस्तत्प्रकटनप्रयासः । अपि चालङ्कारशास्त्रस्य चेह रस-
स्वरूपः साक्षादविष्कारकल्पने न तावन्मुख्यतस्तत्पथं किमपि कल्पनीयम् । भरतनाट्यशास्त्र-
ध्वन्यालोक-दशरूपक-रसार्णवसुधाकर-रसमञ्जर्यादिषु बहुषु निबन्धेष्वत एव न दार्शनिक-
तत्त्वनिरूपणादि लक्ष्यते—सा च प्रथिता प्रथाऽत्रापि वरीवर्तीति । तानेवोपजीय विश्लेषण-
मुखेनात्र रसकिरणे आलोकपातः । तत्र भावविभावादिपारिभाषिकपदानां लक्षणा-
लक्षितार्थो नाट्यशास्त्रे (षष्ठाध्याये सप्तमाध्याये च) निपुणं दर्शितः । “यथा नाना-
व्यञ्जनोषधिद्रव्यसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः....., तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो

विभावयतुतपादयतीति विभावः कारणं, अनु पथाद्भावो भवनं यस्य सोऽनुभावः कार्यं, विशेषेणाभिमुख्येन चरितुं शीलं यस्येति व्यभिचारी सहकारी ;— एतेषां संयोगात् सम्बन्धाद्भयस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । कारण-

अभिव्यक्तिरिति—साक्षात्कार इत्यर्थः । या रसनियत्तिसामग्री कारणकार्यसहकारित्वेन लोके कथिता सैव कार्ये नाट्ये चेत्यादि ।

आलम्बनमिति—यदलम्बनमस्मादर्थिनः प्रवृत्ता भवन्ति तदेवालम्बनं स्थायिनामाश्रयो भवतीत्यर्थः—यथा ह्यामस्यायिन उदाहरणं समन्तोत्सवपालम्बा मधुमङ्गलस्य वाक्यात् सर्वेषां प्रवृत्तौ यो ह्यामस्याधी तस्यालम्बनं वसन्तोत्सवः, यथा वाऽर्जुनस्य भयस्याधिम्यले विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्ण एवालम्बनम् । यद्यपि भक्तिरसान्तवसिष्ठौ विभावस्यायिभाव-

भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति ।... 'दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिव्यक्तिर्त्तत्र रसेभ्यो भावानाम्' 'न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः । परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः' 'यथा बीजाङ्गवेद्भूतो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा तथा मूलं रसाः सर्वं ततो भावा अवस्थिताः' '...वागङ्गमुखरागेण सान्त्वनाभिनयेन (?) च । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥' 'विभाव इति कस्मादुच्यते—विभावो विज्ञानार्थः । विभावान्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्येते विभावाः ।' 'अथानुभाव इति कस्मादुच्यते—यद्यमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम् ।' 'लोकस्वभावसंसिद्धलोकयादानुगामिकः । अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्त्वभिनयैर्बुधैः' '... 'योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः । शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाम्बिना ।' '... 'कथं स्यायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति ? उच्यते—यथाहि समाननचणास्तुल्याणिपादोदरशरीराः समानङ्गप्रयङ्गाः कुलविद्याकर्मिण्यविचक्षणत्वाद्वाजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव चात्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावश्चभिचारिणः स्याद्विभावानुपाश्रिता भवन्ति । ...यथा नरेन्द्रो बहुजनपरिवारोऽपि स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषस्तथा विभावानुभावश्चभिचारिपुरस्कृतः स्याद्विभावो रसतां लभते ।' 'वामिचारिण इति कस्मात् ? उच्यते,—वि अभि इत्येतावुपसर्गो चरनिर्धातुः विविधमाभिसुखेन रसेषु चरन्तीति वामिचारिणः ! चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते—यथा सूर्य इदं न चक्षत्रमसुं वासरं नयति—न च तेन बाहुभ्यां स्पर्शेन वा नीयते, किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत् ।' इति नाट्यशास्त्रीया निर्देशा उपमानसुखेन अभिनयप्रकाश्यरूपकमिषेणैतान्येव पदानि सुगमयन्ति । 'सर्वेषां समवेतानां हृदयं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्थायी प्रेमाः सञ्चारिणो मताः ।' रसस्य सारत्वमितरत्र निर्णेतम्—'यानन्दात्मा यतो रस' इति मन्दारमरन्दे (धा३५) । 'रसे सारस्त्वमत्कारः सर्वत्रैवानुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।' इति

कार्यसहकारित्वेन लोके या रसनिष्पत्तिसामग्र्यो सैव काव्ये नाट्ये च विभावादिव्यपदेशा भवतीति सम्प्रदायः (ख) ।— कारणमत निमित्तम् । रसादीनां या याः प्रक्रियाः कथिताः, तद्भिन्ना एवाव गम्ये प्रक्रिया आलङ्कारिकाणामनु-रोधेनोक्ताः, अतएव काचित् काचित् प्रक्रिया नात्यन्तविचाररहाऽपि, तथाऽप्यप्राक्त-

धर्मदत्तोक्तानुसरणं दर्पणे, 'आनन्दः सहजस्तस्य (ब्रह्मणः) वद्व्यते च कदाचन । व्यक्तिः सा तस्य चेतन्यचमत्काररसाङ्गया ॥—आद्यस्तस्य विकारी यः सोऽहङ्कार इतैरितः । ततोऽभिमानस्तत्वेदं समाप्तं भुवनत्रयम् । अभिमानाद्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी । अभिचार्यादिसामान्याहङ्कार इति गीयते ॥' इत्याद्यामेवे (३६ अध्याये) रसपर्यालोचन-प्रसङ्गे इत्थं दर्शितस्य रसस्यास्वदुलभ आनन्द इति तत्पश्चादेव तदालोचनप्रसङ्गे मूले ग्रन्थकृता निहितः । .....

(ख) परमार्थतत्त्वखण्ड एक एव रसः, लोके च रसनिष्पत्तिसामग्र्यसम्भारस्य स्फुरणेऽपि खण्डशस्तेषां रसोद्बोधकत्वरूपेण न सार्वत्रिको बोध इति तु सुप्रतीतं, परं काव्ये दृश्ये अथे च रसस्य प्रकाशशरीरमुपलक्ष्य विश्लेषणद्वारा तेषां खण्डतया बोधोऽभ्युपेयते, इति लालङ्कारशास्त्रविदां प्रोक्तम् । इयञ्च प्रक्रिया सामाजिकानां भक्तानान्तदितराणाञ्च रत्यादीन् भावानां साक्षादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्यान्नितरां साधयतीति दार्शनिकमतमतिवर्त्तमानाऽप्यवलम्ब्यते । रसात्मकस्य वाक्यस्योपलब्धिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारसोदरतया वर्ण्यते—सा च साधनादिकल्पनमन्तरेण न संप्रदादा, अतो नात्र काचिद्विडम्बना । एवमेव वाक्यपदीयकारः खनिवन्वे 'शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेस्त्रिषयतां गतान् । प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ।' रसनिष्पत्तिरिति—परमार्थतो रस एवासाक्षादाङ्करकन्दः, लौकिके तु बोधे षष्ठीसमासकल्पना—यदाहुर्दर्पणकाराः—'यद्यपि रसाभिन्नतया रसः स्यापि न काव्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतथोपचरितेन कार्यत्वेन काव्यत्वमुपचर्यते' इति । काव्ये नाट्ये च आलङ्कारिकोपक्रमं विभावादिवृत्ताकलापकमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः—भक्तिशास्त्रस्य, विशेषतो गौड़ीयवैष्णवपण्डितमण्डलीमण्डितस्य तस्यालङ्कारिकप्रक्रियादिशमनुसरतः (Vide the article on Bhakti by Sir G. Grierson in the Encyclopaedia of Religion and Ethics) न विभिन्नः सञ्ज्ञ संज्ञितादिः । तथाच भक्तिरसान्तखिन्तौ भक्ते रसत्वेनालङ्कारिकसरणिभगुह्य प्रकाशः श्रीमद्रूपगोखामिपादेर्दर्शितः—तद्यथा विभावेरनुभावे च सात्त्विकैर्यभिचारिभिः । साद्यतां हृदि भक्तानामानेता अवग्राहिभिः । एषा हृत्पारतिः स्याद्विभावो भक्तिरसो भवेत् । " कारणकार्येति—एतच्च लौकिकबोध-प्रवृत्तिमनुवृत्तम्—यदुक्तं दर्पणे 'कारणं कार्यसच्चारिरूपा अपि हि लोकतः । रसोद्बोधे विभावाद्याः कारखान्येव ते मताः ।' तत्त्वसाक्षात्कारस्य ज्ञानकक्षाधिरोहणवर्जनं नासा-भाविकम् । (In man as he now exists, intuition is the fringe or penumbra

विभावादीनां स्वरूपमाह—

विभावो द्विविधः स्यादालम्बनोद्दीपनाख्यया ।

आलम्बनन्तदेव स्यात् स्यायिनामाश्रयो हि यत् ॥

यत्तानेवोद्दीपयति तदुद्दीपनमिष्यते ।

एभिरेव व्यञ्जकैस्तु विभिरुद्वेकसागतैः ।

आस्वादाङ्गुरकन्दोऽसौ भावः स्यायौ रसायते ॥ ६२ का

मुख्यरसवर्णनप्रसङ्ग एकैव प्रक्रिया भवतीति नासमञ्जसमिति ज्ञेयम् (ग) । यदिति—
यद्वस्तु तान् स्यायिभावानुद्दीपयति प्रकाशयति तदुद्दीपनं—यथा हासस्थले विदूषकस्य
मधमङ्गलस्य वैक्त्यम् । अत्रैवानुभावो नयनस्फारताऽदिः । एतन्मते सात्त्विका अप्यनु-
भावान्तर्गता एव न तु स्वतन्त्रा इत्यपि ज्ञेयम् । उद्वेकं प्रत्यक्षमागतैः प्राप्तेरेभिरेव
व्यञ्जकैरसौ स्यायिभावो रसायते रसस्वरूपत्वेन परिणतो भवति । स्यायौ कथम्भूतः ?
आस्वादाङ्गुरस्य रसास्वादरूपकार्यस्य कन्दो वोजरूपः । अथ स्यायिभावस्य निवृत्त्येन

of intellect') कारणकार्यादिवर्णनं साकल्यसंग्रहपरमिति स्फुटं, यद्वक्त काय-
प्रकाशटीकाकृद्भिः 'एवञ्च विभावादीनां दण्डचक्रादित्यायेन सम्भूयैव कारणत्वं न तु
दृष्टारणिमणिन्यायेनैकैकस्येति ।

(ग) नात्यन्तविचारमहाऽपि—एतच्च ग्रन्थकृता लक्षितं रसस्य प्राकृताश्रयतापक्षं
भक्तिरसस्याप्राधान्यमिवाद्यखिलं भक्तिरमावृतमिन्वादिष्येणवप्रामाणिकनिवृत्त्येभ्यो वैमर्त्यं
पश्यद्भिर्वञ्जुलनीलमणिटीकाकृद्भिर्गोस्वामिचक्रधुरीणेऽर्चिश्चनाथचक्रवर्तिभिरनुपादेयत्वमिषेण
सकटाचपातं सूच्यते । कविकण्ठपूरगोस्वामिपादाः खल्वपरगोस्वामिन इवाप्राकृताश्रयस्य
रसस्य मुख्यत्वमङ्गोक्त्या अद्यापिङ्कारिकचक्रमतचारिणः सन्तस्तत्रतपहतिश्चानुसरन्ति ।
नेतदुक्तं—यतोऽखिलसामाजिकानामेकैव प्रवृत्तिर्न भविता, न च खलु सर्वैर्भक्तिस्तनु-
सायुर्ज्यं वा कायस्य सारोच्चीयतया स्वीकर्तुं शक्यः । आलङ्कारिकाणां कायतत्त्वोद्बोध-
एव तात्पर्यं, कायस्य हि सर्वत्रैव सकलहृदयद्वारकं चमत्कारमाश्रितैव चरितार्थता, न
तु भावप्रवणसम्प्रदायविशेषादरसुपजीव्य शास्त्रस्य शास्त्रकायस्येव वा कायस्य महनीयता ।
न च खलु सर्वैर्भक्ताः—भक्तास्तु सम्प्रदायविशेषाः । आलङ्कारिकाणां निखिलकायपहति-
प्रकटनमेव लक्ष्यम् (Criticism stands like an interpreter between the inspired
and the uninspired—Carlyle) अन्यथाऽप्रिष्टानां काये विमुखीभावो भविता
अतो ग्रन्थकृद्भिर्नितप्रक्रियायां दोषाविष्करणं न सम्यक् ।

एतेन रसस्य कारणकार्यादीनि नैतानि, अपि तु अनुभावस्य कार्यस्य कारणं विभावः—व्यभिचागी यः सोऽप्यनुभावस्य सहकारी ; त्रय एव समुदिताः सन्तः स्थायिनं रसोभावमापादयन्ति । स्थायी समवायि कारणम्, आलम्बनोद्दीपनविभावो निमित्तकारणं, स्थायिनो विकारविशेषोऽसमवायि-कारणं (१) रसाभिव्यक्तेरेव, न तु रसस्य (घ) ।

अथ कोऽसौ भावः स्थायी भवतीति तं निरूपयति—

आस्वादादुरकन्दोऽस्ति धर्मः कश्चन चेतसः ।

रजस्तमोभ्यां हीनस्य शुद्धसत्त्वतया सतः ॥

तत्परिणामरूपस्य रसस्यापि नित्यत्वम्, अतो रसं प्रति न विभावादीनां कारणत्वादिसम्भवति, किन्त्वनुभावादीनां प्रति कार्यत्वकारणत्वसहकारित्वप्रवादिनिर्वाहस्तु तेषामेव मध्यमकं प्रत्यक्षस्य कारणत्वमादायैवेत्याह—एतेनेति । ननु स्थायिनः परिणामित्वे (२) कथं नित्यत्वं, कथं वा परिणामावस्थाऽपन्नस्य रसस्य नित्यत्वमिति चेदुच्यते—यथा नित्यस्य श्रीकृष्णस्य परिणामरूपाणां बालपौगण्डकेशोराणां नित्यत्वं किन्तु भक्तानां दर्शनोत्कण्ठाजगदुद्धारादिप्रयोजनं निमित्तीकृत्य कदाचित्तेषां प्राकट्यं, सिद्धे च प्रयोजने कदाचित्तेषां प्रपञ्चागोचरत्वरूपमप्राकट्यं, तथाऽत्रापि विभावादीनां मेलने सति भक्तहृदये रसस्य प्राकट्यं, तेषामन्तर्धाने सति रसस्याप्राकट्यं ज्ञेयम्—परन्तु प्राकृतस्थले पूर्वदशां परित्यज्येव तत्परिणामस्योत्पत्तिः, अप्राकृतस्थले त्वचिन्त्यशक्त्या पूर्वदशापरित्यागं विनैव तत्परिणामस्य प्राकट्यम्, उभयोर्नित्यत्वादिति भेदो ज्ञेयः । असमवायिकारणमिति—स्थायिनो हेतुभूताचित्तस्य द्रवीभावरूपविकारविशेषो रसाभिव्यक्तेरेव समवायिकारणमित्यर्थः । न तु रसस्येति—स्थायिनो नित्यत्वात्तत्परिणामरूपरसस्यापि नित्यत्वमिति भावः ।

धर्म इति—रजस्तमोभ्यां रहितस्य शुद्धसत्त्वतया सतो विद्यमानस्य चेतसः कश्चन धर्म एव स्थायी । रजस्तमसोरभावेन सामाजिकानामविद्याराहित्यं सत एवायातम्, अतस्तेषां सत्त्वमपि (३) न मायावृत्तिरूपमपि तु चिद्रूपमेव, अतएव तेषां रसास्वादकचित्तनिष्ठ-

(घ) न तु रसस्य—‘रसो वै सः’ इति श्रुत्या रसस्य नित्यशुद्धपरमपुरुषस्वरूपत्वेन न विकृतिमयत्वं सम्भवि । अतो विकारविशेषास्तस्य कारणानि न, परमभिव्यक्तिपञ्चसुरी-कृत्यैव कारणत्वकल्पनेत्यलं बहूना ।

(१) ‘विकारविशेषो समवायिकारणमिति (ख) पुस्तके चन्वधानपुरःसरः पाठो लब्धः ।

(२) ‘स्थायिनः परिणामित्वे’ इति मुद्रितपुस्तक एव नास्ति सङ्गतः पाठः ।

(३) ‘अतस्तेषां शङ्कसत्त्वमपीति (क) (घ) (ङ) पुस्तकेष्वन्यः पाठः ।

स स्थायी कथ्यते विज्ञैर्विभावस्य पृथक्तया ।

पृथग्विधत्वं यात्येष सामाजिकतया सताम् ॥ ६३ का

सामाजिकतया सतां सामाजिकानामेक एव कश्चिदास्वादोद्भूतकन्दो मनसः कोऽपि धर्मविशेषः स्थायी । स तु विभावस्योक्तप्रकारद्विविधस्य भेदेरेव भिद्यते (ङ) ।

अनुकार्याणान्तु स्वतन्त्रा एव स्थायिनो नानाविधाः । यथा—

शृङ्गारे रतिरुत्साहो वीरे स्याच्छोकविस्मयौ ।

करुणाद्भुतयोर्हासो हास्ये भीतिर्भयानके ॥

जुगुप्सा वीभत्ससंज्ञे कोपो रोद्रेऽष्ट नाय्यमाः ॥ ६४ का

धर्मोऽपि क्वादिनीशक्तेरानन्दरूपकवृत्तिरूप एव, न तु जडात्मकः—तथात्वे स्थायिभावरूपस्य जडात्मकतादृशधर्मस्य विभावादिभिः कारणैरानन्दरूपकमरूपत्वानुपपत्तेः, न हि जड़परिणामरूप आनन्दो भवतीति । एक एवेति—ननु स्थायिभावरूपधर्मस्यैकत्वे कथमेकस्य स्थायिनो वीररस उत्साहत्वं, करुणरसे शोकत्वम्, अद्भुतरसे विस्मयत्वं भवति, परस्परविरुद्धानामेतेषामुत्साहत्वादीनामेकस्मिन् स्थायिरूपधर्मे वृत्तित्वाभावादित्यत्र आह—स त्विति ।—स एकोऽपि धर्म उक्तप्रकारकद्विविधस्य विभावस्य भेदेरेव भिन्नो भवतीत्यर्थः । यथैक एव स्फटिको जवाकुतुमादिनानापदार्थानां सङ्गात् कदाचिद्रक्तः कदाचित् पीतः कदाचिच्छ्याम इत्यादिविविधाकारो भवति तथैवैक एव स्थायिरूपो धर्मो वीररसादिपौषकानां नानाविधविभावानां सङ्गात् कदाचिदुत्साहरूपः कदाचिद्विस्मयरूपः कदाचिच्छोकरूप इत्यादिविविधाकारो भवतीति भावः । एतादृशैकस्थायिरूपधर्मः प्रपञ्चान्तर्गतसामाजिकानां स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादकः, न तु पार्षदानां, न वा तदनुगतानां साधकानां, तेषान्तु स्वतःसिद्धा एव ये ये स्थायिनो वर्तन्ते त एव रसास्वादका भवन्तीति ज्ञेयम् (ङ) ।

(ङ) स्थायिभावस्यालम्बनोद्दीपनविभावगतत्वेन बहुधा प्रसारो विभिन्नता च, तमाश्रित्य रसस्य प्रवर्त्तमानत्वात् रसोऽपि विविध इत्याशयः । स च प्रसिद्धः सिद्धान्त इतरथा सिद्धोऽप्यत्र विभावाद्याश्रयभेदे भेदस्तदाश्रितानां रसानां स्वत एव वरोवर्त्तोत्याशयेनात्र नूत्ने नूत्ने, इयच्च पद्धतिरवतारिता । इतरथा सिद्धिर्यथा सिद्धाचार्यहेमचन्द्रचरणानामधोलिखितशुक्तिशूक्तितो कण्ठ्या—“जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्धिः परीतो भवति । तथा हि दुःखद्वेषी सुखास्वादान्नालसः सर्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुपहसति, उत्कर्षापायशङ्कया शोचति, अपायं प्रति क्रुध्यति, अपायहेतुपरिहारे समुत्-

एतेऽष्टौ स्थायिनोऽष्टासु नाट्यरसेष्विति केचित् । केचित्तु 'निर्व्वेदस्थाधिभावोऽस्ति
Kavyaprakasa— शाक्तोऽपि नवमो रस' इति शान्तोऽपि नाट्ये रसः ।

Ullasa IV. भोजसु वत्सलप्रेमभ्यामेकादश रसानाचष्टे—वात्सल्ये
ममकारः, प्रेमणि चित्तद्रवः स्थायी ; एकादशैव दृश्ये अथ्येऽपि च रसिक-
संसदः प्रेष्टाः (च) । (१)

अनुकायाणांमिति—येषामनुकरणं नटाः कुर्वन्ति तेऽनुकार्या राममीताऽदयः, तेषां
स्वतःसिद्धाः स्वतन्त्रा एव गानाविधाः स्थायिनो वर्तन्ते—तदेवाह—यथेति ।

नाट्यरसेष्विति—लोकं भयजनकयात्रादिदर्शनाद्भयजन्यदुःखमेव जायते, न त्वानन्दात्मक-
भयानकरसः—अतो नाट्य एव सामाजिकानां रस इति भावः (च) । एकादशैव रसा इति
रसिकसंसदः सामाजिकस्य प्रेष्टाः ।

सहृते, विनिपातदिभन्ति, किञ्चिदयुक्ततयाऽभिमुखमानो जुगुप्सते, ततश्च परकत्तयवेचित्पत्र-
दर्शनादिसंयते, किञ्चिच्चिदासुस्तत्र वैराग्यात् प्रशमं भजते । न हि कदाचित्चित्त-
वृत्तिवासनाशून्यः प्राणी भवती"ति । एष च भावानामुद्भावनप्रकारस्तदाश्रितरसस्य
प्राज्ञतालम्बनतापन्नमुपजीय सिद्धोऽप्यन्यमते सुतरामयुक्तो नेति विदुषामुद्हनौयम् ।
परं प्राज्ञतनायकगतो यो भावः स रसनिर्व्यासस्वादायमवतारिणि श्रीकृष्णे लक्षितश्चेदन्यथा
विजृम्भते, एवंमपि पार्श्वदसाधकाद्याश्रितो यः स इतरसामाजिकाश्रिताद्भावाद्भिन्नः ।
एवं चन्द्रचन्दनमलयमारुतादिगतो भावो विषतुहिनशीकरादिगताद्भिन्नः । एतत्तु चैतत्प्रसङ्गे
स्मरणीयं यत् स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादनं, नान्येषाम् । एवमपि धर्मेदत्तः—

स्वासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वाचनान्तरं रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ इति ।

(च) कतराऽयं भोजः शृङ्गारप्रकाशकत्वां तद्विरो वेति न विदितं विदुषामपि,
अत एकादशेति संख्यायां तन्मतानुयायिनां न किमपि तात्पर्यं समाकलयीयम् ।
शृङ्गारप्रकाशमतमुद्धृत्य मन्दारमरन्दे नवधा कल्पितानां रसानामेकं प्रतिपादितम्—
तद्वया—“अथ भोजनरूपादीनां मतमत्र प्रकाशयते । रसो वै स इति श्रुत्या रस एकः
प्रकीर्तितः । अतो रसः स्याच्छृङ्गार एक एवेतरे तु न ॥” षड् रसा इति रसज्ञा
भिषगस्तदनुसारिणः केचिदलङ्कारमार्गा अपि । शान्तवर्णमष्टौ रसाः दृश्ये अथ्ये च काव्ये
इति भरतनाथशास्त्रानुसारिणो धनिकादयः । नव रसा इति भूयांषोऽभिनवगुप्तादयः ।
ते च सर्वे नाट्येऽपि, यदाहुः सङ्गीतरत्नाकरकाराः खनिवन्धस्यान्तिमाभावे—‘अष्टावेव रसा

(४) अत ऊर्ध्वं 'विनोदप्रकृता विधा सत्यवोधविषयाऽसत्यवोधविषया चेति सुद्वितीयक एवाधिकः
पाठ उपपद्यते ।

तत्र रतिर्यथा—

रतिश्चेतोरञ्जकता सुखभोगानुकूल्यकृत् ।

सा प्रीतिमैत्रीसौहार्दभावसंज्ञाञ्च गच्छति ॥ (क)

या सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्त्तिता ।

सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः ॥

रतिर्यथेति—चित्तस्य रञ्जनं द्रवीभावस्तज्जनकधर्मविशेष एव चेतोरञ्जकता । सेव सम्प्रयोगविषया चेत्तदा रतिरुच्यते—इयमेव चित्तस्य कठोरत्वं दूरीकृत्य कोमलत्वं द्रवीभावश्चेत्तुपादयति । पूर्वं सामाजिकानां स्थायिरूपो यो धर्म्मो ऋदिनोऽश्लेष-
वृत्तिरूपेणोक्तस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दरागाया ऋदिनोऽश्लेषः सारवृत्तिस्तद्रूपेयं रतिः—
अस्या एव रतेः पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमदशायां महारागपर्यन्तपाको भविष्यति ।
अतएव दशमस्कन्धे ताडशं महारागं ड्यूडा उड्डवः सचमत्कारमाह 'कृष्णे क चेय
परमात्मनि रूढभाव' इति । रूढभावस्यापरपर्यायो महारागो महाभाव इति च ।
सुखभोगेति—क्षुधा यथाऽन्नयज्ञानादीनां भोजनजन्यसुखस्यानुकूल्यं करोति तथेयं रतिरपि
श्रीकृष्णस्य नामरूपगुणलीलाश्रवणदर्शनादिजन्यसुखभोगानामानुकूल्यं करोति । रति-
मतां यथा श्रीकृष्णस्य नामगुणलीलाऽदिश्रवणदर्शनादिजन्यं सुखं जायते न तथा रति-
शून्यानामिति ज्ञेयम् । सख्यस्य यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमादाय भेदत्रयमाह—सेति । सा
रतिभिन्ना चेतोरञ्जकता संज्ञात्रयं गच्छति ।

नाटोऽप्यिति केचिदच्युदत् । तदचारः, यतः कश्चिन्न रसं स्वदते नटः ॥' इत्यादिना नाटोऽपि
शान्तरसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । हरिहरकृते भक्तुहरिनिर्व्वेदे कृष्णमिश्रकृते प्रबोध-
चन्द्रोदये च तस्याङ्गित्वेनोपलब्धिः बालचरितशाकुन्तलोत्तरचरितादौष्वितरेष्वङ्गित्वेनेति
रसिकसंसदो राहान्तः । दश वत्सजसङ्घिता इत्यन्ये । दादश दास्यसख्यवानुसख्यश्रुताः
प्रसिद्धाः शृङ्गारादय इत्यर्वाचीना वैष्णवालङ्कारिका वद्वः । अत्र तु सख्यस्य न विशिष्ट-
रसकक्षायां गणना, रतावेव तस्यान्तर्भावनिर्द्देशात्—अन एकादशेति कथनम् । ते च
श्रीमद्भागवते चाणूरवधप्रसङ्गे (१०१४३।१०) सूचिताः—यथा—

मल्लानामग्रनिवृणं नरवरः स्त्रीणां सरो नृत्तिमान्

गोपानां खजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता खपिन्नोः शिशुः ।

नृत्यभोजपतेर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां

दृष्यीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः सायजः ॥

श्रीआसस्तु दादशापि रसानिहावर्णयदिति कृष्णानन्दिनी । गोपानां खजन इति

असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ ६५ का

सैव चेतोरञ्जकता ।

सखिपत्न्यां पतिसखे द्रौपदीकृष्णयोर्यथा ।

द्वयोः सखीषु सखिषु सैव मैत्रौ निगद्यते ॥ ६६ का

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः--स्त्रीणां सखीषु, पुरुषाणां सखिषु ।

द्रौपदीकृष्णयोः सख्यं प्रीतिरुच्यते । तथा स्त्रीणां सखीषु परस्परसख्यं मैत्राच्यते, एवं पुरुषाणां सखिषु परस्परसख्यं मैत्राच्यते । इयं मैत्रौ परस्परस्त्वन्वादिषु इत्यादि-

सख्यहासयोः, सखिपत्नोः शिशुरिति वत्सलकरुणयोः, वृष्णीनां परदेवतेति दास्यस्य च सम्मतत्वात् । शेषाः नव सुलक्ष्याः । एते द्वादश रसाः सर्वेऽपि एकतो विपरिणमनीयाः । प्रेमवत्सलसङ्ख्यानां रतौ भावापरसंज्ञदेवताविषयकरतौ वाञ्छन्मर्भवः सुप्रकः । इतरेषां परिवृत्तौ रत्नापणे कुमारस्वामिना दर्शिता । “चतुर्वर्गमध्ये सर्वप्राणिमुलभस्य कामस्य सर्वेन्द्रियङ्गमत्वात् प्रथमं शृङ्गारः, ततस्तज्जन्यत्वेन हासः । ततस्तद्विरोधित्वात् करुणः । ततस्तन्निमित्तभूतोऽर्थप्रधानो वीरः । ततोऽर्थकामयोर्धर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वात्तदनन्तरं भयानकः । ततस्तत्कारणभूतो वीरभूतः । वीराच्चिप्र-भयानकाद्यनन्तरं वीररसफलभूतोऽङ्गुतः । त्रिवर्गफलकरसानन्तरं मोक्षफलकः शान्त इत्येवमुद्देश्यक्रमोपपत्तिः ।” वैष्णवाङ्कारिकवर्त्यैः श्रीरूपगोस्वामिचरणैरपि तत्पूर्व-कृतिभिः कल्पितानां द्वादशानां रसानामेकत्वं प्रतिष्ठापितम् । स च भक्तिसंज्ञः, रतिरिति बहुलं तस्याख्या । ‘सा देधा रसज्ञैः परिकीर्त्तिते’ति तत्कतरसाष्टतिसंज्ञौ । मुख्यशब्दः शान्तप्रीतिप्रेयोवत्सलमधुराख्ये शृङ्गारभेदे, गौणशब्देन इतरेषां वीरहास-करुणादीनां संप्राप्तिः । एवमप्युज्ज्वलनीलमण्युपक्रमे ‘मुख्यरसेषु यः संक्षेपेणेदितो रहस्यत्वात् । पृथगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणेच्यते मधुरः ॥’ इत्येकेनाखिलस्य तस्य परामर्शः । ‘मुख्यगौणानां, ‘दृश्यअवयो’रेवं पृथक्करणमालङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धं—यथा काव्यप्रकाशे—‘अथौ नाट्ये रसाः स्मृताः’ इति प्राक्, पश्चात् ‘शान्तोऽपि नवमो रस’ इति निर्देशः, दर्शनेऽपि ‘इत्यथौ रसाः शान्तस्तथा मत’ इति शान्तस्य पृथक्तया सूचनम् । अथे तु नवैवेत्यभिप्रायाभिधानमेतदिति केचित् । न तद्विचरमित्युक्तमेवेच्च प्राक् । नाहुकार्यगतो रसः, अपि तु रस व्यात्मगत इत्यतो दृश्ये अथे च कार्ये समानसंख्यका एव रसाः—अतो नूत्वे दृश्ये अथेऽपीति प्रतीकम् ।

(क) रतिरेव सर्वमाक्रम्य तिष्ठति—अस्या एव रतेः शान्तप्रीत्यादिना पञ्चधा सुखात्वेन कल्पनं, वीरहासादिव्यवृत्ता गौणत्वेनापि निर्देशः । रतेरित्यं भेदास्तत्प्रपञ्चसु नीलमण्यादिषु ग्रन्थेषु सूचितास्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् ।

मनावृत्तिमयी प्रीतिर्मौ स्पर्शादिकोचिता ।

निर्विकारा सदैकाभा सा सौहार्दमितीष्यते ॥ (ज) ॥ ६७ का

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सौहार्दम्—सा च स्त्रीसखीनां पतिसखीनाञ्च परस्परविषया ।

स्पर्शकर्मण्युचिता भवति, स्त्रीणां परस्परयथेष्टस्पर्शादिव्यवहारं दोषो नास्ति—एवं पुरुषाणामपि ज्ञेयम् । प्रीतिमौहार्दम्यामेतादृशविशेषो मेत्रां ज्ञेयः—तत्र तत्र स्त्रीपुरुष-सखेः स्वच्छन्दस्पर्शनौचित्यात् स्त्रीसखीनां स्त्रीणां पतिसखीनां पुरुषाणाञ्च परस्पर-विषया । निर्विकारेति—स्त्रीपुरुषयोः परस्परदर्शनेऽपि विकाररहितेत्यर्थः ।

ननु श्रीकृष्णस्य देवोत्तमत्वेन सर्वथापकत्वादिरूपत्वेन स्तवकर्तुर्भक्तस्य यः स्थायी सः (5) सम्प्रयोगाविषयत्वाभावात् रतिशब्दवाच्यः, किन्तु तस्य स्थायिनो 'भाव' इति स्वतन्त्रसंज्ञा

‘विदग्धानां मिथो लीलाविलासेन हि यत् सुखम् ।

न तथा सम्प्रयोगेन स्यादेवं रमिका विदुः ॥’

इत्यसम्प्रयोगाविषयाया स्त्रीजनलम्बनायाः पुरुषालम्बनायाञ्च रतेः स्तुतिः श्रीरूपगोस्वामि-चरणानां ग्रन्थे ।

(ज) आन्तरं भावमुपजोय वृत्तमानाया अपि रतेर्बहिरभिव्यक्तितो व्यक्तितोचिता । अस्यास्तेह लक्षितायाः प्रीतिर्मौवृत्तिमयत्वकल्पनम् । मेत्रास्त्वद्व्यस्पर्शादिव्याभिभक्तिमत्त्वं, सौहार्दं त्वपरिवर्त्तनशीलत्वमेव मुख्यं लिङ्गं, विश्वासो मित्रभावश्च मुख्यं द्विविधमोरितम् । अस्या अत्र वैष्णवशास्त्रदर्शितपद्धत्या आलम्बनभेदेन विभागः, विस्तारस्तु भक्तिरसान्दत-सिन्धौ द्रष्टव्यः । एषु भेदेषु केचित् कामानुगाया भक्तिर्विस्वानुविश्वभूताः, केचन सम्बन्ध-रूपायाः, इत्यादिविचारस्तु नात्र कृतः । भावः—एष मत्तानिशाधिमाहात्म्यान्महाभावा-ख्याङ्गिन् इत्यमन्त्र लक्षितश्च—

‘शुद्धसत्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसाम्यभाक् ।

रुचिभिश्चितमाहृण्यकदसौ भाव उच्यते ॥’ (भावभक्तिलक्ष्यार्थम्)

मेत्रासखयोर्भेदो दर्शितः, श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः लक्षणप्रदर्शनयाजेन यथा—

“भावज्ञैः प्रोच्यते मेत्रं विश्रम्भो विनयान्वितः ।”

“विश्रम्भः साध्वसाक्षत्तः सख्यं स्ववशतामयः ॥”

रतौ प्रीतिस्तु न तथा, रागस्य विभावो विलासो विस्तारश्च वर्त्तते । कृष्णार्जुनयोः सौहार्दं—श्रीकृष्णरुक्मिण्योः प्रीती रतिर्वा ।

(5) एवमेव सार्वत्रिकः पाठः । ‘रतिशब्दवाच्य इति’ इत्युक्ते लाकाङ्गपर्यवसानतया साधुः स्थात् ।

सैव देवादिविषया रतिर्भावश्च कथ्यते ॥ ६८ का

सैव चेतोरञ्जकता — आदिशब्दाद्गुरुप्रभृतिश्च ।

या सम्प्रयोगविषया साऽप्यवस्थाविशेषतः ।

पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमे पर्यवस्यति ॥ (ग) ६९ का

ज्ञेयेत्याह—सैवेति । देवः श्रीकृष्णस्तस्य देवत्वसर्वथापकत्वादिरूपेण या चेतोरञ्जकता सैव भावः—अयमेव भक्तिरसो भवतोऽयमेव वक्ष्यति (भ) । किन्त्वयं भावरूपस्यायी सम्प्रयोगविषया या रतिस्तस्याः परिणामरूपो यो भावस्तस्माद्भिन्न एव ज्ञेयः ।

अवस्थाविशेष इति—रत्युत्तरश्रवणकीर्तनादिभजनानां पौनःपुन्येन जातो यो रतेरुत्कर्षरूपावस्थाविशेषस्तं प्राप्येत्यर्थः, सा, रतिरुत्कर्षदशां प्राप्य प्रथमपाकाद्भावरूपेण

(भ) भक्तिरसो भविष्यतीति—एतच्च सम्प्रदायिमतांनुसारेण—अलङ्कारनिवन्धे भक्तिरसस्य रतित्वेन भावतया वा निर्व्याहो नातिदुःसाध इति पूर्वमेवावोचाम ।

“अन्वाभिलाषिताश्रयं ज्ञानकर्मादनादृतम् ।

आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥”

सा च भक्तिर्न सामाजिकमात्रद्वेष्टिनी, अतोऽलङ्कारशास्त्रे तमनुलक्ष्य भेदादिकल्पनं न यथार्थम् । कविकर्णपूरगोखामिपादास्तु कचिदुभयमतमामञ्जस्यसाधनमिच्छन्तः स्तुकीयमतजाते असामञ्जस्यं जटिलताञ्चनयन्ति । यो भावोऽत्र रतेर्भेदत्वेनोक्तः स पञ्चाङ्गिन्त्वेन गण्यत इति नातिसुन्दरं समाधानम् ।

(ग) सर्वे एव भावा यद्योक्तविवर्त्तभेदाः—चरमे विवर्त्ते महाभावस्य विलासः ।

‘शृङ्गाररससर्वस्व’ शिखिपुच्छविभूषणम् ।

अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनश्रयम् ॥’

इति लीलाशुकोक्तौ सैव परिणतिरुपभोग्या । रसस्याभिप्रेतः परां काष्ठामालम्ब्योक्तं रससर्वस्वे श्रीमद्भागवते प्रथमे—

‘निगमकल्पतरोर्मलितं फलं शुक्लमुखादम्बतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं सुहृद्दो रसिका भुवि भावुकाः ॥”

‘प्रेम’पदेन साधारण्येन परिचिताया अस्या रतेः प्रकर्षतारतम्यात् कचित् संज्ञान्तरा-
ग्यपि प्रदर्श्यन्ते, ते चेत्वं निर्दिष्टा नीलमणौ—

“इयमेव रतिः प्रौढा महाभावदशां व्रजेत् ।

या नृम्या स्यादिसुक्तानां भक्तानाञ्च वरीयसाम् ॥

स्याद्द्रेयं रतिः प्रेमा प्रोद्यन्त्येहः क्रमादयम् ।

स्यान्मानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥

चरम पाक्ते यतः पाकान्तरं नास्ति, यथेक्षुरसः सितोपलापाकावधिः ।

यदुक्तम्—

“यथेक्षूणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरैर्गुडः ।

गुडोऽपि पाकतः पाक्ते चरमे स्यात् सितोपला ॥ Anantadasa's Rasa-

तथा रतिर्भावपूर्वरागरागाख्यपाकतः । sudhakara (?)

अनुरागः स प्रणयप्रेमभ्यां पाकमागतः ।

स्नेहपाकमयो याति महारागोऽयमुच्यते ॥”

Sahityadarpana.
Chap. III

‘निर्व्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिये’तुक्ते रतेः

पथमः पाको भावः ।

कोऽसौ रसो यस्याभिव्यक्तये विभावादीनां कारणत्वमित्यपेक्षायां(6)

तत्स्वरूपमाह—

परिणतो भवति । अत्र पाकस्तु भजनस्य पौनःपुन्यमेव ज्ञेयम् । तत्र दृष्टान्तो यथेति—
आमोऽपक्व उच्चरसः पाकात् पाकान्तरेः पाकपौनःपुन्येन गुडो भवति, यथा च गुड एव
पाकपौनःपुन्येन खण्डो भवति, तथा भावोऽपि भजनपौनःपुन्येन रत्यपेक्षयोत्कर्षदशां प्राप्य
पूर्वरागो भवति, एवं क्रमेणोत्कर्षस्य परमकाष्ठाऽपन्नो महाराग आनन्दस्य परमावधिरूपः
—एतादृशो महारागो गोपीनामेव, नान्येषां भक्तानाम् । अतएव ‘कण्ठे क्व चेष्ट परमात्मनि
रूपभाव’ इत्युक्तवता उद्धवेनाप्यस्यैव रूपभावत्वेनोत्कर्षः कृतः । एवम् ‘आसामहो चरण-
रेणुजुषामहं स्या’मिति पद्येन गोपीनामेव चरणधूलिप्राप्तौ हृणजन्माकाङ्क्षा कृता, न तु
कदापि रुक्मिणीलज्जोपभृतीनां, कृतापि ग्रास्तेऽदृष्टत्वात् । सितोपलेति—‘मिष्ट’ इति
प्रसिद्धाया मत्स्याण्डिकायाश्चरमपाकाज्जातः कश्चिदपूर्वपदार्थविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।
निर्व्विकारेति—विकारोऽत्र विषयेऽव्यासक्तिः, तद्वहिते चित्त इत्यर्थः

व्रीजमिच्छुः स च रसः स गुडः खण्ड एव सः

स शर्करा सिता सा च सा यथा स्यात् सितोपला

अतः प्रेमविलासाः स्यर्भावाः स्नेहादयस्तु षट् ।

प्रायो व्यवह्रियन्तेऽमी प्रेमशब्देन स्मरिभिः ॥”

विस्तरस्तैव द्रष्टव्यः । रसान्वयसुधाकरे त्वयमर्थ उपमानान्तरेण सूचितः—प्रेमविलासा-
नान्तु सर्व्वेषां तत्र चात्रैव यथाक्रममेकैव संज्ञापरिपाटी । तथा च—

अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभोगभार्गव्यं क्रमशः ।

प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥

6) एवं (ग) पुस्तके पाठः । अन्यत्र सर्व्वेष्वपि पुस्तकेषु ‘कारणत्वमित्यपेक्षायां’ इति पाठः ।

वहिरन्तःकरणयोर्व्यापारान्तररोधकम् ।

स्वकारणादिसंश्लेषि चमत्कारि सुखं रसः ॥ ७० का

अयन्तुत्तमप्रकृतीनामनुकार्याणां स्वतःसिद्ध एव (८), काव्यादौ तु

अथ रससाक्षात्कारे परिपाटो यथा—आदौ अवगच्छतीतिनादिभजनानां पौनःपुन्यादानन्द-
रूपाया रतिराविर्भावः, तदनन्तरं विभावादिसमवधानदशायाः स्वतः साक्षात्कारः, तदनन्तरं
रतिरेव रसरूपा भवति, तदनन्तरं पुनस्तेरेव विभावास्त्रिभूतः करणै रससाक्षात्कारः ।
एवं सति रतिसाक्षात्कारे यादृशानन्दाविर्भावस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दाविर्भावो रस
साक्षात्कारे ; एतदेवाह—वहिरिति । सम्प्रति रतिसाक्षात्कारे यादृशसुखानुभवः, एवं
पूर्वस्मिन्ननेकपदार्थविषयका (७) ये ये सुखानुभवा आसन्, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् कोटि-
कोटिगुणाधिको यो रसदशायामानन्दानुभवस्तस्माज्जातो यच्चमत्कारस्तदिष्टं सुखं रस
इति रसलक्षणम् । अथ कोऽसौ चमत्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—यथा वहिर्वस्तूनामनेकेषां
मध्ये कस्यचित् सर्वोत्कृष्टाद्भुतवस्तुनो दर्शनान्नेत्रस्य चमत्कारो जायते, तत्र चमत्कार-
पदार्थो नेत्रस्य स्फारतरूपः, तथैवात्राप्यन्तर्बस्तूनां मध्ये रसनादशायां कस्यचिद्भुतसुखस्या-
नुभवाज्जाता चित्तस्य स्फारतैव चमत्कारः । चमत्कारि सुखं कीदृशं भवेदित्यपेक्षायां
विशेषणमाह—वहिरिति । रसस्योद्दिष्टदशायां वहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणाञ्च रसानुप-
योगिपदार्थमात्रे यो वृत्तिरूपो व्यापारस्तस्य रोधकं प्रतिबन्धकमित्यर्थः ।—तथा च रस-
साक्षात्कारे कारणीभूतविभावादिरभानं, न तु तदानोमिन्द्रियाणां पदार्थान्तरस्य ज्ञान-
जनने सामर्थ्यामस्तोति भावः । तदेव पुनर्विशेषणान्तरंणाह—स्वकारणेति । स्वकारणादि
विभावादि, (८) तस्य संश्लेषि, —तथा च विभावादिसहितस्यैव रसस्य साक्षात्कारो जायत
इत्यर्थः । यथैकमेव दधि वस्तु पितामरिचकपूरादिनानावस्तुमिलितं सद्रसालास्यं भवति,
तस्यास्वादनकाले चित्ररसस्य प्रत्यक्षो भवति, तथेत्यर्थः ।

अयन्त्विति—अयं रस उत्तमप्रकृतीनामप्राकृतानामनुकार्याणां भक्तानाम् । ननु

(८) रसस्य स्वरूपलक्षणं तदस्थलक्षणञ्च दर्शितं टीकाकृताऽस्वादस्वभावसूचनेन
विशेषणप्रपञ्चयानेन च । एवंविधेषु स्थलैर्धूपमानद्वारा विप्रदोकरणं विना नान्या गतिः—
स्वैव टीकायां दर्शिता । 'रसे सारश्चमत्कार' इति चमत्कारस्यैव प्राधान्यम् । दर्पणादिषु
निवस्येवस्यैव 'अलौकिकचमत्कारप्राणः कौञ्चित् प्रमादभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेना-
यमासाद्यते रसः ।' इत्यादि वाक्येन परामर्शो विहितः । चमत्कारोति—चमत्कारस्या-
प्राकृततैव बोधयित्री ।

(७) एषोऽपि सार्वत्रिकः पाठः । स च 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्ता' इति न्यायेन समाधेयः ।

(८) एवं (ग) : छ) पुस्तकयोः । अन्वय 'स्वकारणं विभावादि' इति पाठः ।

सामाजिकानामेव—तेषां सर्व्वरसाभिव्यक्तिगाल्येक एव पूर्व्वोक्तः कश्चना-
स्वादकन्द्येतो धर्मविशेषः स्याथी । तत्र युक्तिर्हेयियश्चने ।

रसस्यानन्दधर्मत्वादैक्यं, भाव एव हि ।

उपाधिभेदान्नानात्वं, रत्यादय उपाधयः ॥ (३) ७१ का

रत्यादयः स्यायिनः । यथा नानाविधशरावमलिनतारतम्येऽपि तरणि-
विश्वप्रतिविम्ब एक एव, तथोपाधिगत एव भेदः, नानन्दगतो रसस्य (१) ।
उक्तप्रकारेण स्यायिषु कश्चिदुभयनिष्ठः, कश्चिदेकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च । तत्र
रत्यादिरुभयनिष्ठः, जगुषाऽद्विरेकनिष्ठः, कोधाद्विरेकनिष्ठो द्विनिष्ठश्च—इत्यनु-
कार्याणामेव, सामाजिकानामेक एवेत्युक्तत्वात् (४) ।

यथा रत्यादीनां भावपञ्चरागादिरूपो नानाविधपाक उक्तस्तथा रसस्याप्येकस्य पाकान्नाना-
विधत्वं कथं नोक्तं, तत्राह—रसस्येति । अानन्दधर्मत्वाच्चरमानन्दरूपत्वादैक्यमेक
विधत्वम् । यथा मिनोपनायाः पाकान्तरं नास्ति, यथा वा महारागस्यापि चरमानन्दत्वेन
पाकान्तरं नास्ति, तथैव रसस्यापि । अनेकस्य रसस्य न नानाविधत्वं ज्ञेयम् । भाव
इति—नानात्वं प्राप्नोतीति शेषः । 'यथा नानाविधशराव'त्यादिपाठः काचित्को न
सर्व्वमस्मत्तः ।

(४) यथैक एवाकाश उपाधिभेदात् घटाकाशपटाकाशादिसंज्ञया पृथक् पृथ-
गुक्तिष्यते, तथैक एव रस आलम्बनोद्दीपनादिनानाविधोपाधिभेदेन कदाचिच्छृङ्गारतया
कदाचिद्दोरत्वेन कदाचित् करुणाख्यया वा व्यवहियते । एवमेव रसान्ततस्मिन्दृष्टितपरि-
भाषायां रतेर्गौणोमुख्याभेदेन संगमनम् । आनन्दस्तु सर्व्वत्रेव समानलक्ष्णा समानानुभव-
प्रकारश्च—अतो वस्तुगत्या भिन्नसंज्ञत्वेऽपि न स्वरूपतो भिन्नता ।

(५) सामाजिकानां पक्षे तत्तद्भावप्रपञ्चस्य न वस्तुतोऽनुभूतिः, अपि तु ततो
जातस्याखण्डस्वरूपस्यानन्दस्यैवास्वादः । अनुकार्याणां शृङ्गाररसभाजां कदाचित्
सम्भोगः, कदाचिद्विप्रलम्भः, कदाचिन्मानः, कदाचिद्विन्ता वैलक्ष्यं देयं वा—तदुप-
भुञ्जानानां सामाजिकानामेक एव आनन्दः सर्व्वत्र । एवं वीराङ्गतादिविविधेषु रसेषु । न
चात्र सामाजिकबोधोपलक्ष्यमेवालङ्कारिकस्य शास्त्रमिति कृत्वा रसानां भागकल्पना
विस्तरेण विचारादिश्च निन्द्यते, 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते' इति
न्यायादवापि विशेषणमुखेन सामाजिकानां बोधोद्घाटने सौकर्य्यमृद्दनीयम् । अयमाशयो

(१) एव पाठः (क) (ग) पुलकयोर्नास्ति—टीकाकटप्यस्य मूलानुगतत्वे सन्दिहान इति प्रतीयते ।

प्राकृताप्राकृताभासभेदादेष विधा मतः ॥ ७२ का

एष रसः प्राकृतो-लौकिको मालतोमाधवादिनिष्ठः, अप्राकृतः श्रीकृष्ण-
राधाऽदिनिष्ठः । आभासस्त्वनौचित्यादिप्रवर्तितः । स चाभासस्त्रिविधः
प्रसिद्धकृतिमसिद्धभेदात् । आद्यः प्राक् प्रसिद्धिमात्रोपहतः, न तु सम्पत्
स्यमानः ; स च रसाभासो भवन्नपि रसपोषकः—यथा नन्दनसम्बन्ध
प्रसिद्धौ मालत्या माधवे रतिपुष्टिरिति प्राकृते, अप्राकृते तु शिशुपालसम्बन्ध

प्राकृतेति—प्राकृते रस एव नास्ति (८), तदपि यत्नेविध्यमुक्तं तत्र परमतानुसारं गति
ज्ञेयम् । प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एव । यथोक्तं कृमिबिड्भस्मान्तनिष्ठेषु
प्राकृतनायकेष्वतिशयरेषु रसो न भवति, विचारतो विभाववेत्त्यात्तद्विपरीतं दृष्ट्वा मयं
वेरस्यमेवोत्पद्यन्ते, तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । अतएव यत्प्रकारेणापि प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतं, किन्त्वप्राकृत एव सर्वत्रापि पदान्युदाहृतवानिति ज्ञेयम् । प्रसिद्धेति
—रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य सम्बन्धो लोकानां प्रसिद्धिमात्रेणैवोपहतः भ्रान्तानां
प्रतीतिविषयः, न तु सम्पत्स्यमानः—स सम्बन्धो न तु सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतः
शिशुपालस्य रुक्मिण्यां रसो रसाभास एव । एवं परोक्षरमणेषु पुरुषस्य रतिरपि
रसाभास एव, प्राकृतविषयत्वात् ।

यद्वसानामष्टधा विभागः कृतस्तदनुभावादिवहिः प्रकाशकक्षामवलम्बानुकार्याणां नायका-
दीनां बहुत्वमनुद्ध्य, न तु रसस्वरूपस्थानन्दस्योद्भूतयेतया वा भेदेन । रसात्मवादना
मनुभवसाक्षिकानन्दस्य तदानीं वेदान्तरस्य श्रुत्युत्पन्नलौकिकचमत्कारवत्तथा च न
भेदकल्पना सम्भवतीति तत्त्वम् । प्रकाशदर्पणकदादयो वादमेतन्मतपोषका अपि सामा-
जिकानामेक एव रस इति न स्फुटमभिदधति । तत्रैवमपि तदभिप्रायविलसितं सम्भवति यत्र
खलु सर्वेषां रसानामानन्दमात्रा आनन्दप्रकृतिस्त्वेका, वोभूतमजुगुप्सादिसु शृङ्गार-
कथनादित उपलब्धेः पृथक्त्वस्य निहोतुमशक्यत्वात् । वयन्तु सम्भावनामप्येतादृशीं न
बहु मन्यामहे, कारणञ्च तत्र प्राक् प्रदर्शितमेव । न खलु वहिरावेष्टनभेदेन आन्तरानन्दस्य
स्वरूपभेदः कल्प्यः—एवमग्राधुनिकाः प्रताप्याः काव्यतत्त्वविदः । (Cf. the views of
B. Croce, Spingarn, Henderson and others)

(८) प्राकृतं रस एव नास्तीति हि सम्प्रदायविदः तन्मते श्रीकृष्ण एव रसः सम्भवो,
नित्यतरस्मिन् प्राकृतजनः । मनमेतदालङ्कारिकमतानुसारि निति टीकाकृतेव सूचितम्—
वस्तुतस्तु रसात्मवेदिनो यत्प्रकृतः प्राकृते रसमत्त्वमपक्रातुं न शक्नुवन्तीति सर्वज्ञायत एव—
तथापि सम्प्रदायमतेरन्तर्गमिणेण चातुरीजालजम्भणम् । भ्रान्तानां जावानामनन्तया-
ज्ञानं तदेव जागृतिं यदेव ते रसाभ्यादनसुलभमानन्दमुपमसृजन्, अतः कथन्त्यामनर्थकारः

प्रमिदो श्रीरुक्मिण्याः श्रीकृष्ण रतिपटिः । कविमस्तु नन्दनं प्रति मालती-
वेगधारिणी मकरन्दस्य वाय्वप्रकटनाटिः । मिहस्वनोचिच्यप्रवर्त्तिन एव—
अनौचिच्यैकस्या अनैककान्तनिष्ठत्वम् (ण) ; यदुक्तम्—

ज्ञानस्थानवसर इति प्राक्तनानामस्माकं न ज्ञानगोचरम् । यत् प्रत्यकारेण प्राक्तनविषय
एकमपि पदं नोदाहृतमिति कृत्वा तस्य प्राक्ते रसासत्त्वकल्पपक्षाङ्गीकरणं न तत् सम्भक्,
अपि तु वेदार्थमात्रमेव—यतोऽत्र ग्रन्थ आकृष्णालोलान्तमेव वर्णनायमुदाहरणकलनेति
ग्रन्थकृतो हृद्गतो भावः—अतोऽत्र प्राक्ततचरितवर्णनमप्रासङ्गिकमित्येव तस्य वर्णनं,
न तु कारणान्तरं गतिः । प्राक्तनाश्रयस्य रसस्य सत्तामप्यनुवर्त्तनं वेणुवालङ्कारिकाणामियं
हि शैली—यत्र प्राक्ततचरितमुपजोय होतरं यामालङ्कारिकाणां मते रसो वर्त्तते, तत्र
वेणुवाणां मते रसता न जातु सम्भवति । यत्र तु पद्मादिरसणोरतिमूलं वेणुवानां मते
रसस्यतरयवच्छिन्ना सत्ता, तत्रालङ्कारिकचक्रवर्त्तिन इतरं रसस्याभासत्वेन स्थितिमुपपाद-
यन्ति । प्राक्तनं रसविकृतिमसहमानानां रोनिर्युक्तिश्चानन्दचन्द्रिकायामित्यं लज्जिता—
'ननु तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् प्राक्तननायिकासु दमयन्तोमान्वादिष्वयामिति चेदिष्टापत्तिरेव । 'रसो
वै सः' 'रसं ह्ययं लब्धः सन्दो भवतोऽत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साक्षाच्चिदानन्दधनस्य
रसस्य विवृतिभेदोऽस्मिन् प्राक्तनोभगवत्प्रेयसारालक्ष्यव कृता तत्र सुखं हि कविमिर्यदि
प्राक्तनादिषु पिप्रितान्त्वस्वामवजराभरणादिमतां घृत्वाधु म रसः प्रत्याप्रयिष्यते, तर्हि वयं
किं कुर्मः? तथा ह्युक्तं रसप्रत्ययार्थायाम् (भागवते ११.११) —'तं ब्रह्म हृदा य आदिकवये
सुखंति यत् सूर्यः । तजोवारिन्दो यथा विनिमय इति । य आदस्य रसस्य ब्रह्म तत्त्व-
मादिकवये भरताय तं । यत्र रसतत्त्व कवयः कायकृता सुखंति, भ्रमणालक्ष्येऽपि
प्राक्तनरसलक्षणस्य सङ्गमनात् ।... इत्यादि । कविकण्ठपूरचरणास्तु प्राक्तनं, आश्रये रसस्य
सत्तामितरालङ्कारिका इव स्वीकुर्वन्ति, परं तेषामपि मते प्राक्तनाश्रय एव मुख्यो रसः ।
टीकाकृता गोखामिचक्रधुरौणा एतदपि न सहन्ते, 'प्राक्तनं ये रसं मन्यन्ते न भ्रान्ता
एवंत्यादि कटाक्षेण सूचयन्तः स्वमाश्रयं मनदाहृतामेव वाञ्छन्ति । अप्राक्तनाश्रयस्य
रसस्याभासतापन्नस्तु वयमितरालोचयिष्यामः । 'प्राक्तनं रस एव नास्ती'ति तु सोत्-
प्रासमास्तालनं भक्तिशास्त्रशास्त्रान् यथाकर्थास्ति औचित्यमाश्रयतु, न तु कान्तासम्भिनतया
उपदेशयुजि काये तदाश्रितालङ्कारिकवचःप्रपञ्च च तस्योपयोगः । अतदसवधेयम्—अति-
गहनस्वरूपे रसे प्राक्तनाश्रयतापन्नस्तत्त्वाभासादुपचरकृत्तामधिरोहद्विरप्राक्तनं सुशक-
एव, इति वेणुवगोखामिमतस्याभ्रान्तः । अत एव चार्थिके प्रपञ्चरूपे न तस्य प्रवृत्तिर्जनान्-
प्राक्तनाश्रितानि कानिदासादिकवचकाद्यानि प्रत्यादरिणो विधानं व्यक्तं तस्य सम्भक्परिग्रहेण ।

(ण) अनौचिच्यम्—'औचित्यं रसमिदस्य स्थिरं कायस्य जावितमिद्यौचित्यमेव
प्राक् सर्वत्र गण्यते । पशुगतरक्तस्यटपुरुषगतप्रोतेत्वा न कदापि कान्तासम्भिनयोपदेश

‘यद्यपयं रसाभासः परोदरमणीरतिः । Rasasudhakara १

तथापि ध्वनिवैशिष्ट्यादुत्तमं काव्यमेव तत् ॥’ इति

तथापि ‘रसो भावस्तदाभासो भावशान्यादिरक्रमः’ (३५ का)

इत्यादुक्तदिशा ‘आभासोऽपि चमत्कारदशायां ध्वनिभाग् भवेत्’ इति ध्वनिमर्यादयैवोत्तमकाव्यत्वं, न त्वनौचित्यरीत्या—इति प्राकृतं, अप्राकृतं तु परोदरमणीरतिरेव सर्वोत्तमतया भूयसी श्रूयते, न तस्या अनौचित्यप्रवर्तित्वम्, अलौकिकत्वमिदं भूषणमेव न तु दूषणमिति न्यायात्, तर्कागोचरत्वाच्च (त) । तथा च—

सर्वोत्तमतयेति—शान्तिप्रभृतिपञ्चविधरतीनां मध्ये शृङ्गाररतिः सर्वोत्तमा । सा च रतिर्विधा—स्वकीया वृत्तिगण्यदिनिष्ठा, परकीया व्रजसुन्दरीनिष्ठा च तयोर्मध्ये परोदरमणी श्रीव्रजसुन्दरी तन्निष्ठा रतिः सर्वोत्तमेत्यर्थः । भूयसीति—सर्ववदेतिहासपुराणादीनां मारभूतं श्रीभागवतं श्रीकृष्णोक्तं ‘न पारयेऽहमित्यादौ ‘या मा भजन् दुर्धरगेहदृक्कलाः संवृत्ता’ इत्यादि—तत्रैव श्रीउद्धवणाप्युक्तं ‘या इत्ताजं स्वजनमायं पथच हित्वेत्यादि । उज्ज्वलनालमणौ श्रीमद्रूपगोस्वामिभिर्गुण्युक्तम्—‘अत्रेव परमोत्कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित’ इत्यादौ । महानुभावानां दृश्यश्रयकायादौ परकीया सर्वोत्तमोत्तमतया श्रूयत इत्यर्थः ।

योनित्वं स्वाभाविकम्—प्राकृत एवेदम्, अप्राकृतं तु सकललौकिकसीमामतिशयाने परमपुरुषे न काऽपि निन्यानिन्यानाचिन्ता । अन्यत्र त्वेष विचारो न निहितः—अत्र सम्प्रदायमताविष्कारकल्पनामाकाङ्क्षा न निपुणं समाहितः । आभासस्य भेदप्रदर्शनमप्यस्य ग्रन्थकृत आलङ्कारिकमतसामञ्जस्यसाधने निर्व्वन्धं प्रकटयतिराम् । ‘सिद्ध’ रसाभासं विनाऽन्ये भेदा एतैरपरालङ्कारिकैस्तथा समं स्वीकृताः । ‘सिद्ध’ रसाभासस्याव वेणवमतप्रणालीमनुसृत्य चरमरसपक्षे स्थापनप्रयासः स्वसम्प्रदायमतं प्रति भक्तिकल्पनाकौतुकमुपपादयति । न चैवंकथने स्वमतविरोध आदामीन्यं वा हेतुः, यतश्चमत्कारलक्षणेन काव्यस्य उत्कर्षस्थापनादाभासस्यापि मुख्यत्वेन विपरिणतिर्नात्यन्तदूषणीया कृत्रिमो रसाभासः निसर्गप्रेमवतां गोपसुभ्रवां गोकुलनन्दनस्य च पक्षे न कल्प्य इति न तस्य तद्वदे निर्देशः ।

(त) परोदरमणीरती रसो नु, अपि तु रसाभास एवेति सम्प्रदायविदामालङ्कारिकाणां राहान्तः—‘परोदरां वर्ज्जयित्वाऽत्र वेश्याचाननुरागिणीम् । आलम्बनं नाधिकाः सुर’रिति दर्पकदुक्तेः, ‘एकत्रेवानुरागश्च निव्यङ्ग्येच्छगतोऽपि च । योषितो बहुशक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मत’ इति प्रतापकद्विधमतस्थितेश्च । श्वमप्यनव्याचीनाः सर्वे कण्ठाभरणकङ्कोजाद्याः, रसशास्त्रविशागदा वृद्धो वृद्धभट्टमानन्दत्तादयश्च । परोदरमणीरती रस एव

‘अलौकिकाश्च ये भावा न तांस्तर्केण योजयत् ।’ इति च । Mahabharata - Udyoga-Parvan

व्रजवधूनां कृष्णकृतानमानसत्वेन स्वपतिनिष्ठत्वाभावात्तेषाञ्च माया-
कलिततच्छायाऽन्तर्गतत्वेन तदङ्गमङ्गमात् प्रत्युत केवलानुरागसात्वापाधितया
चेतोरञ्जकतया शुद्धत्वमेव ।

न रमाभास इति श्रेणवालङ्कारिका भक्तिमागंचारिणः श्रीमद्रूपगोखामिप्रभृतयः ।
कौस्तुभकृत रमाभासो भवन्नप्यसौ रमपोषक इति सुचिन्तितं स्वमोहितं प्रकाशयन्नपि
स्वसम्पदायमतदाहो दाक् निर्व्वञ्चवानिव प्रतीयते । पराङ्मुखीरत्याश्रयं कायमुत्तमं
कायमेवेत्यत्र तु न विभिन्नमनावलम्बिनोरप्येतयोः कार्ष्णि विप्रतिपत्तिः - ध्वनिवैशिष्ट्यमेव
कारणत्वेनोपन्यस्य उभयेरपि तैः गाहासत्तसङ्ग-अमरुगानक-प्रह्लादरगतक-पद्मावल्गादि-
स्थितानां पद्यानां सत्कायत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अप्राकृतविषयकपरोक्षरमणीरतिपक्षे च
नास्माकं रमोऽसौ रमाभासो वेति निर्व्वन्धातिशयः, यतः सकलसहृदयहृदयवर्धनकारिणि
रमनिर्यासस्वादायमवतारिणि साक्षाद्रसकदम्बे ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वय’मिति भागवत-
संहितोदिते किमनेनालोकप्रपञ्चकलिते इव मृषाविवादशौण्डेयम् । अन्यन्मन्यजीवनानां
गोपाङ्गनानां भगवता श्रीकृष्णेन सह ‘वन्द्याऽरण्ये विहरता सदा रामादिविभ्रमेः । हरिणा
व्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥’ इति स्कन्दपुराणीयोपदेशान्मृतादनादान्तमख्यत्वं,
“कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधोश्चरि । नन्दगोपसूतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥”
इति सङ्कल्पमाचरेर्या गोकुलकुमारिकाः । नास्तेऽत्र कियतीनान्तु पतिभावो हरावभूत् ॥ ‘...
इति, ‘गान्धर्वीर्या स्त्रीकारात् स्वोयात्वमिह वस्तुतः ॥’ इति च भवतामभिधानात्
‘यातावला व्रजं मिहा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।’ ... “भविष्यामि पतिर्हि वः’ इत्यादि
श्रीमद्भागवतदर्शनाच्च भगवतः पतित्वमेवास्तु ‘या दुःख्यं स्वजनमाय्यपथञ्च हित्वेत्’ इति ‘या
मा भजन् दुर्ज्वरं गृह्णतः’ इत्यादि तत्रत्याश्रयात् ‘इष्टा केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न
दृष्टं मया तेनात्र खलिताऽस्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे’ इत्याद्यभिप्रेत्योक्तेश्च
सिद्धमौपपत्यमेवास्तु वा तस्य, नास्माकं कायरसरसिकानां किमपि वक्तव्यमवक्तव्यं वा तत्रास्ते ।
‘परमिसमुपदेशमाद्रियध्वं निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः । विचिन्तु भवनेषु वल्लवीनामुप
निषर्ग्यमुत्सृज्य निवृद्धम्’ इति तमुद्दिश्य भक्तिप्रज्ञविलोकनेन भवन्त इव वयमप्योमिति
व्रमः । अप्राकृताग्रये उत्कलनज्ञाया रतिः ‘वह् वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकासकत्वञ्च ।
या च मिथोद्वलभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥’ इत्यधुनाऽस्मद्विलप्रवन्द्ये मृनिनिवन्द्ये या
प्रशंसा न तथा काऽप्यस्माकमिष्टापत्तिरिति । केवलं निर्व्वन्धवर्द्धिर्भवद्विरानन्दचन्द्रिकायाम्
‘अनन्यशरणा स्वीया पण्डार्या पणाङ्गना । नस्यास्तु केवलं प्रेमा तन्नेषा रगिणी मता ॥’
इति मृङ्गारतिलकासम्भवा परोक्षोपपत्त्यैव सकलसहृदयहृदयमार्ज्जिका रमनिर्यासा
स्वादाय उपपद्यते’ इति यदस्मदादाश्रयमनाविष्कवद्भिरिव कथय्यहराहापूर्य्यिका मर्चिता, यच्च

अत्र रसग्रन्थे काव्यमधिकृत्यैव विचारः (य) । काव्यं दृश्यं अथवा ।
दृश्ये शब्दोपात्ता विभावादयोऽभिनायकाश्च अभिनेयाश्च, अथ केवलं
शब्दोपात्ताः । कुतोऽत्रानुकार्यगतो रसः ? (१०) नाप्यनुकर्तृगतः, तेषां

सामाजिकानां रसोत्पत्तौ प्रकारमाह—अभिनायको नटस्तदाश्रयाः—एवं भावहाव-
कटाक्षादयो नटानामभिनेयास्तदाश्रयाः । अनुकार्येति—अनुकार्याणां भक्तानान्तदानीं
तत्राविद्यमानत्वात् नाद्यदर्शनात् पद्यश्रवणाच्च तदानीं कस्य रसो भविष्यतीति पूर्वपक्षः ।
अनुकर्ता नटः, नापि तद्वतो रसो भवति । ननु कस्यचिद्गुरुव्यवधारिणो नटस्य एवं

‘नातोव सम्मतत्वाद्भिरनुस्मृतविरोधाच्च । साहित्यदर्पणीया न गृह्येता प्रक्रिया प्रायः ॥’ इत्य-
यथा भरतमुनेर्म्मतविरोधमप्राकृतनायकाश्रितरत्नादिविषयं दर्पणेऽनालोचितमसूचितमपि
भवतुकृतायां नाटकचर्चितायां प्रकटोक्तुर्वाद्भिरनर्थकन्तदुपरि कलङ्कपङ्कलेपश्च कृतः, न तत्
सर्वसहत्वसौजन्यप्रथितनाम्नां वेणुवानां भवतां यशस्करमिति मन्यामहे । प्राकृतविषयक-
परोक्षरमणीयतावामासत्वेव्यस्माकमालङ्कारिकमप्यदायिनां मतं, कौस्तुभकृदपि भवानस्मत्-
सपक्ष एव । तत्र युक्तिश्चानौचित्यमेव मूले निहितं, तच्चानौचित्यं सहृदयसामाजिक-
व्यवहारतो ज्ञेयम् । उत्तमप्रकृतिप्रायत्वे परोक्षरमणीयैः समाजगर्हिता, तच्चेष्टितस्य
काव्यानाद्यगतत्वेनोपादेयताऽस्वादेन ‘यदधर्म्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत्’ इति
न्यायात् सभ्यानामपि तद्रपायत्तवैधर्म्मस्यार्थोपपत्त्यम्भावी । यत् ‘प्राकृते रस एव न.स्ती’ति
साटोपमाश्रयाविष्कारस्तत् भक्तिशास्त्रमिह, न काव्यतत्त्वोपयोगीति प्रागेव प्रतिपादितवन्तो
वयम् । अत्रालङ्कारशास्त्रे काव्यास्वादद्वारसाधनमेव मताविष्करणं साध्यमिति न कटाक्ष-
पातः, परं भक्तिशास्त्रमुक्तिशास्त्रयोर्ध्याऽधिकारभेदो भवद्भिराविष्कृतः, एवमपि काव्य-
तत्त्वतोऽत्र साम्प्रदाधिकरमतत्त्वस्य भेदाविष्करणं नान्याय्यमिति । अतएव रसस्यात्र ग्रन्थे
त्रिधा विभागो गत्यकृतां वैचक्षण्यं द्योतयतितराम् । ‘अप्राकृते तु’, इत्यारभ्य स्थितस्य ‘तर्का-
गोचरत्वाच्चे’त्यन्तस्य मूलगतस्य सन्दर्भस्यानन्दचन्द्रिकायामुद्धारः कृतश्चक्रवर्त्तिचरणैः ।

(य) एष एव प्रकृतः पद्या अलङ्कारिकनिबन्धे रसतत्त्वनिर्द्धारण इति निपुणं स्वाशय-
बुचनं स्वसम्प्रदायिनः प्रति गत्यकृत इत्यस्माकं स्थूलतः प्रतिभानम् । ‘शास्त्रं काव्यं शास्त्र-
काव्यं काव्यशास्त्रश्च भेदतः । चतुःप्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥’ इत्याद्यभियुक्त-
तमदर्शितभेदतः भक्तिसुखादुपदेशकृतो निबन्धवत्यान्मुख्यातः रसालम्बनजीवितस्य वाक्य-
कदम्बकस्य वैशिष्ट्यमनुमीयते । यद्यप्यत्र ग्रन्थे आदिमकिरणे काव्यप्रयोजनप्रदर्शनावसरे
‘यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते । निर्म्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकैलिषु ॥ चित्त-
स्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः । स एव परमो लाभः स्वादकानन्तयैव सः ॥’ इति

शिक्षाऽभ्यासप्रकटनमात्रकौशलेन स्वादकत्वाभावात् । यदि तु विगलित-
वेद्यान्तरत्वमनुकर्तृणामपि दृश्यते, तदा तेषामपि सामाजिकत्वमेव । अनु-
करणन्तु संस्कारवशादेव जीवन्मुक्तानामाहारविहारादिवत्—तेन सामाजिका-
नामेव रसः । (द) ।

हृन्मद्देशधारिणो नटस्य च लोके रसोत्पत्तिः श्रूयते, तत्राह—यदीति । ननु नटस्य
सामाजिकस्य रसानुभवकाले विगलितवेद्यान्तरत्वात् कथन्तस्यानुकरणं सम्भवति, तत्राह—
संस्कारवशादेवेति ।

भक्तिसुक्तिदत्तचापि कायस्य प्रयोजनत्वेनोक्तं तच्चातिरिक्तमेव, न सर्वस्य तदेकान्तिकतयेतर-
व्यवच्छिन्नतया वा सम्भवतीति स्मरणीयम् । एवमेव धर्ममोक्षशास्त्रप्रतिषिद्धेऽनुरागिणि
वैश्याजनावलम्बिनि भावानुबन्धे रसत्वं कायोपयोगीति नोत्त्वयं वचः ।

(द) रससद्भावे 'प्रमाद्यच्चर्वण्येवात्र'—स च सामाजिकानामेव केषलं सम्भवति ।
अतएव रसो नानुकर्तृगतः, नाप्यनुकार्यगतो वा, परसुपलङ्घ्यगत एव । निखिलजगत-
स्थितिकतो धर्मस्येवास्याप्यास्वादनमेव जीवनं सेवनं भोगो वा. स एवेह परः पदार्थः ।
तथा च कश्चिदाधुनिकः प्रतोच्यमनस्तत्त्वकोविदः—

[Cf. in another context. 'Religion is neither an act of knowledge
nor a rule : it is a life, it is an experience ; and this life has its source
in the deepest part of our being, viz. feeling. We cannot proceed
through knowledge of religion to religion—this latter is an original fact.
—Emile Boutroux in *Science and Religion in Contemporary Philosophy*,
translated into English by Jonathan Nield (1909).]

स च रत्यादिवासनां विना नोत्पद्यत इति प्रगेवावोचाम । त एव सामाजिकधुर्य्या
ये कविप्रतिभासमुत्पापितकायद्वारेण ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसास्वादस्य विषयिणो जायन्ते ।
सामाजिकहृदयेष्वेव कविवाक्याणि बह्वसंस्काराणि सफलानि च जायन्ते । केचिदाधुनिकाः
पाश्चात्यकायाप्रबुद्धय आप्तवाच इव सामाजिकमन्यत्वमेव कवेः स्वप्रतिभोद्भूते चरमं
लक्ष्यं मन्यमाना एवमुद्बोधयन्ति—

[Cf. Spingarn—(*Creative Criticism*) (p.43) .—*The identity of genius
and taste is the final achievement of modern thought on the subject of art;*
and it means that fundamentally in their most significant moment, the
creative and the critical instincts are one and the same].

यद्रसोऽप्राकृतगतोऽप्युपभोग्यस्तद्व्याक्तसुक्तं मूलेऽत्र वृत्तिप्रतीके—तथाहि नटेनाशु-
क्रियमाणेत्याद्यनन्तरसन्दर्भः ।

तथाहि नटेनानुक्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्कारानि-
शयेन विगलितवेद्यान्तरतया तदेकस्फूर्तिभनायेन अद्भुतमिदं रामसीतयो
रतिकलाकोशलम्, अद्भुतमिदं रामरावणयोर्युद्धम्, अद्भुतमिदं प्रेतरङ्गादि-
विचेष्टितम्—इत्यादिना सर्व्वेष्वेव रसेषु—

रमे सारश्चमत्कारी यं विना न रसो रसः ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वतैवाद्भुतो रसः ॥ (ध)

इत्यादिदिशा चमत्कारपूर्व्वकमद्भुतत्वातिशयस्फूर्ती सस्यङ्मिथ्या-
संशयसादृश्यप्रतयातिरिक्तेन प्रत्ययविशेषेण चित्तोत्कीर्णाभिरूपप्रतिमाऽदि-
ष्विव 'इमे रामसीत', 'रामोऽयं सीताशोककीर्णः', 'रामरावणावितो',
'व्याघ्रोऽयं जनोपप्लावकः', 'शमशानमिदं शवसमूहान्वमांसाद्यशनमत्तोन्नत-
पिशाचादिनृतासङ्कुल'मिति कृतिमेवपि तेषु विभावादिष्वकृतिमवत् प्रतीय-
मानेषु स्वगतरसवासनाधोतरजस्तमस्तया (ध) स्वच्छतरेषु तेषां चेतःस्वेव
एवानन्दो जायते । न तु तेषामेकस्मिन्नेव चेतसि रतादयः सर्व्वे स्थायिभावाः

सनाथेनेति—रसोपयोगिविभावादिस्फूर्तिमहकृतेन क्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवण
जनितचमत्कारानिशयेन हेतुना सर्व्वेषु रसेष्वद्भुतातिशयस्फूर्ती सत्यां सस्यङ् निश्चयः ।
तथाच निश्चयमिथ्याऽदिप्रत्ययानिरिक्तेन केनचिदनिर्ज्वलीयप्रत्ययविशेषेण हेतुना
कृतिमेवपि विभावादिष्वकृतिमवत् प्रतीयमानेषु सन्तु सामाजिकानां चेतःस्वेक एवानन्दो
जायत इत्यन्वयः । तेषामिति—उत्साहशोकविस्मयादीनां परस्परविरुद्धानां युगपदेकत्र

(ध) रमस्यार्लौकिकप्रभित्वं चमत्कारप्राणत्वञ्चोपलक्ष्य प्राचीनमतोद्धारपुरःसर-
मेवमभिधानम् । न तावदद्भुतपदेनात्र पारिभाषिकतन्नामकरवविशेषस्य ग्रहणं, यतः
सर्व्वेष्वेव नवसु रसेषु स एवाद्भुतापरपर्यायश्चमत्कारकारी कोऽपि पदार्थो धरीवर्त्ति ।
रश्मिष्विव बलात् एहीताऽऽसन्ननोवृत्तिरलौकिकत्वोपलब्धिसुपभुञ्जाना सान्द्रानन्दव्यव-
सुपेति । एतदेव रमस्य रसत्वम्, एतावतो च तस्य रस्यता ।

Cf. Longinus—*On the Sublim.* (Translated by Dr. Saintsbury in
his *Loci Critici*)—"What is out of the common leads an audience not to
persuasion but to ecstasy....." *"I should certainly lay it down that there is
nothing so eloquent as real passion standing, where it ought, in enthusiastic
afflatus of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic
rapture."*

सन्ति, तेषां परस्परविमट्टगानां युगपदेकत्र स्थितेरभावात् । नापि यथादेशेतसि रतेः स्थायित्वं, न च शमिनान्तेषां भयशोकादिसत्ता—अपि तु सर्वैरसचमत्-कारयाचक एक एवास्वादकन्दः कश्चन चेतोर्धर्म इति—अतो भयानक-वीभत्सादेः काव्यनाट्ययोरिव रसता, न लोके (न) । अतएवोक्तम्—

स्थितेरभावात् । दोषान्तरमप्याह—नापीति । यतिनां सन्न्यासिनाश्चित्ते सर्वत्र समदृष्ट्या निर्विकारत्वेन भयशोकादिस्थायिभावानामसम्भवात्तेषां रसास्वादो न स्यात्—इति तु परमतानुसारेणोक्तम् (न) । वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेन चित्तस्य कठोरत्वाद्रसास्वादेऽधिकार एव नास्ति—‘तथाचोक्तन्तृतीयस्कन्धे—‘तच्चापि चित्तवडिग्रं शनकैर्बिभृङ्क्षते’ इत्यादिना चित्तस्य वडिग्रत्वोक्त्वा महाकठोरत्वमुक्तम् ।

स्वगतरसवासनेति—एतदेव सुखमुपकरणं रमस्फूर्तिसमाधौ—फलन्तु सर्वत्र समान-लक्षाण्डतमय इव कश्चनानन्दकन्द इति सारस्वतसारानां धन्यम्भन्यानामनुभूतिः । रमस्फूर्तिश्च सा बास्तवाश्रया वासनास्थितत्वात्, न तु गगनकुसुमगन्धीपलब्धिप्रवृत्तिवत् कल्पनाकणिता-सत्त्वाश्रयेति वेदितव्यम्—अत्रैव भावनामुक्तिवादिनां भट्टनाथकादीनां मताद्वक्तिवादिना-मभिव्यगुपपादादीनामालङ्कारिकोपजीयानां मतस्य वैलक्ष्ण्यम् । एतामेव रमस्फूर्तिसमि-लक्ष्य श्रीवाग्देवताऽवतारस्य मम्मटभट्टस्य रमस्वरूपनिरूपणे माधुरीमयी सन्दर्भसक्तिः—‘पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वज्ञो नमिवालिङ्गन्नयन् सर्वमिव तिरोदधदि-त्वादि । इदानीन्तनानुभूतिसंवेदाऽनोतानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिजडिता वा स्वगतरसवासना-ऽधुनिकैरपि प्रनीच्यकोविदेः सामाजिकसंस्कारोद्बोधकताकल्पे स्वीक्रियते स्मर्यते च ।

(Cf.—Impressiveness consists in greater intensity of present feeling and in taking a strong and permanent hold of the memory.—Bain —, *Rhetoric and Composition*. Part I. p. 258,

(न) रतिहासप्रमादीनां लोकेऽनुभूतानां स्वत एवानन्दः सम्भविता, काव्ये नाट्ये च निहितानां तेषामानन्दात्मकत्वमानन्दोद्बोधकत्वञ्च वर्द्धतेतराम् । भयानकवीभत्सादितो लोके वैरस्यं विमुखोभावश्च प्रायः सम्पद्यते—तथाहि स तावदल्पसंख्यो मानवसङ्घः यः सर्व्वदमनो भरत इव ऋगेन्द्रपोतेन चिक्रोडिषुः—‘जिंभ रे सिंहसावया जिंभ दंताइ’ दे गणइसखं’ इत्यभिदधदन्तरानन्दं विन्दते अत्यल्पाश्च योगिसिद्धसाध्यगणात्मकास्ते ये प्रेतरङ्गसङ्कले प्रसृजानस्यलेऽमन्दमानन्दसन्दोहमुपभुङ्क्षते । काव्ये नाट्ये च तेभ्य एव भावेभ्य आनन्दोत्पत्तिरिति न किमपि चित्रम् । पुरःस्थात् वर्म्मसन्नाहवतो वीराङ्गयमेव जायते, चित्रार्पितारम्भात्तस्मादानन्द—इति विश्वजनीनाऽनुभूतिरेवात्र निदर्शनम् । यत्तु ‘अथौ नाट्ये रसा’ इति, तदुपलक्षणं, काव्येऽपि नाट्यायमाने ते—उभयत्रापि नवमः प्रान्ताख्य

‘अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥’ Kavyaprakasa—under Ullasa V.

नाट्य एवाष्टौ, लोके तु शृङ्गारादीनां कियतामेव, पूर्वोक्तसलक्षणा-
अयत्नात् ।

अथ नाट्यरसानां भेदेषु शृङ्गारस्यादित्वेन समुचितेऽपि प्राङ्निर्देशे
सविशेषवर्णनीयत्वात्, अलौकिकत्वेनैव प्रतिपादनीयत्वाच्च पञ्चादेव निरूपणं
करिष्यते । सम्प्रति वीरक्रमेणाह—तत्र च प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि
भेदेऽप्राकृतमेवोदाहरिष्यामः (प) ।

अप्राकृतोऽपि द्विविधः प्रत्यालम्बनभेदतः ।

सजातीयं विजातीयं प्रत्यालम्बनमिष्यते ॥ ७३ का

तत्र विजातीयालम्बनोऽप्राकृतवीरो यथा—

गुणं कर्णाकुटं करकिशलयं तूष्णिखरे

धनुश्चक्रीभूतं निपतटिषुवन्दं तत इतः ।

अर्थेति—यद्यपि शृङ्गाररसस्य परममुख्यत्वेनादौ तस्यैव निर्देशः समुचितः, तथापि
तस्याङ्गानामतिवाहुल्येन पञ्चान्निरूपणं भविष्यति । सम्प्रति सचीकटाहन्यायेनादौ
वीरादिरसवर्णनमेवाह—तत्र चेति ।

गुणमिति—जरासन्धस्य युद्धे देवसमूहे श्रीकृष्णस्य युद्धलाघवं पश्यति सति श्रीकृष्णस्य
भुजबोर्व्यञ्जयति । युद्धलाघवमेवाह ॥—यदा देवानां गुणे दृष्टिस्तदा कर्णनिकटे सर्वदा
गुणं पश्यन्ति । यदा तु दक्षिणे करे दृष्टिस्तदा सर्वदेव वागग्रहणार्थं तूष्णे कर-
किशलयम्पश्यन्ति । यदा तु धनुषि दृष्टिस्तदा सर्वदेवतस्ततो निपतितान् वागसमूहान्
पश्यन्ति । यदा विपक्षसमूहे दृष्टिस्तदा सर्वदेव तान् भूमौ निपतितान् पश्यन्ति ।

इति तु दर्शितमेवास्माभिः । ‘वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेनेत्यादि’ टीकायां यच्चक्रवर्त्तिचर-
रक्तं तत् ज्ञानयोगतो भक्तियोगस्य श्रेयस्त्वदर्शनाय—निर्विकल्पज्ञानसमाधिमादधाना
चरमानन्दं नास्वादयन्तीति तु तत्त्वतो रिक्तं वचः ।

(प) अप्राकृतमेवोदाहरिष्याम इति—सर्वेषां लक्ष्याणामत्र श्रीकृष्णचरितनिष्ठत्वात्,
न तु तावत् ‘प्राकृते रसो नास्ती’ति हेतोः । तच्च ‘प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि भेदे’ इति
प्रतीकात् सुस्पष्टमेव ।

(११) एवं (ग) (क) पुस्तकयोः पाठः । “सर्वदेव वागग्रहणार्थं गुणं कर्णाकुटं पश्यन्ति । यदा तूष्णे
दृष्टिस्तदा”त्यादि पाठः । (क) पुस्तके, “यदा करकिशलेषु दृष्टिस्तदा”त्यादि (ख) पुस्तके, (ङ) पुस्तके—
संशोऽन्तः पतितः ।

रिपून् भूमौ सुप्तान् कलयति समं देवनिकरे

जरासन्धस्याजी जयति भुजवीर्यं सुरभिदः ॥ १

अत्र प्रकृते उत्साहः स्थायी—स च द्विनिष्ठः । आलम्बनविभावो जरा-
सन्धस्य च कृष्णः । उद्दीपनमन्योन्यगौटीर्यादि । अनुभावो वाणवर्षणे
हस्तलाघवम् । व्यभिचारी गर्वाग्रताऽमर्षचपलताऽदिः । एतैः परिपुष्टः
स्थायी रसतां प्राप्तः । स चानुकार्यं भगवति प्रकृते परोक्षः, काव्य-
श्रवणात् सामाजिके प्रत्यक्ष इति सर्वत्रोन्नेयम् । सजातीयालम्बनस्तूह्यः ।
कैश्चित् सखिभिः सह युद्धमुदाह्रियते—तत्सु लीलाविशेष इति प्रकृते न
लिख्यते (फ) ।

एष च युद्धदानदयाधर्मपूर्वत्वाच्चतुर्धा । सर्वत्रोत्साहः स्थायी ।

जह्यान्मुदाहरणानि ।

एवञ्च हस्तस्यातिजाघवात् सर्वाः क्रियाः सर्वदेवालातचक्रवत् पश्यन्तीति भावः । तस्य
जरासन्धस्य विजातीयालम्बनः श्रीकृष्णः । प्रकृते, न तु नटवत् कृत्रिमे । एवम्भूते भगवति
स रस इदानीन्तलीलानां लीलाश्रयाणाञ्च सर्वेषामप्राकट्येन परोक्षः, सामाजिकानानु-
षांसाद्वाङ्मूलभूतस्य स्यायिनोऽचिन्त्या शक्तिरीडशौ याऽप्रकटामपि तत्तल्लीलां काव्य-
नाटकगतां साक्षात्कारत्वेन प्रकाशयति—अतस्तेषां स रसः प्रत्यक्षरूपः । सजातीय-
ालम्बनो महादेवादिः । सखिभिः श्रीदामादिभिः सजातीयालम्बनैः सह श्रीकृष्णस्य
युद्धमुदाह्रियते । लीलाविशेष इति—जरासन्धस्य यथा देवक्रोधादिजन्ययुयुत्मारूप
उत्साहः स्थायी तथा श्रीदामादीनां न, किन्तु कौतुकविशेष इत्यर्थः ।

एष चेति—युद्धवीर दानवीर दयावीर धर्मवीरा इति चतुर्विधं रसो भवतीत्यर्थः ।

(फ) केचिदिति—वैष्णवालङ्कारिकेति शेषः । वस्तुतस्तु सखिभिः सह युद्धे न
तावत्तदुत्थविजयादिकर्मणि तात्त्विकं किमपि तात्पर्यम्, अतो तस्यागणनमेव वरम्—
श्रीकृष्णस्य निखिलमेव कृत्यं लीलाविलसितमिति चेत्—दार्शनिकमुलभयौद्गोक्तिस्तु,
स च पक्षः रमस्यैकधर्ममेव प्रमापयति, न तदस्माकमरुचिरं, परं भेदश्चेत् कर्त्तव्यो रसानां
तदा सखिभिः सह कृतकयुद्धस्य वीररसमध्येऽन्तर्भावे न सुष्ठुति । एषु रसानां लक्षण-
प्रदर्शककारिकासन्दर्भेष्वनुक्तेस्तत्रतवर्णदेवतानुभावादीनि तत्त्वाणि दर्पण-रसार्णवसुधाकरा-
दितो लक्ष्याणि । मूले युद्धवीरस्यैवोदाहरणोपन्यासः—इतरेषां सकलसुचरितनिकाषायमाणे
श्रीकृष्णं लक्ष्ये सम्भवेऽपि न वैशद्येनेह प्रदर्शनम् । दानवीरो जामदग्न्यः, दयावीरो
नागीनन्दनायको जीमूतवाहनः धर्मवीरो बृधिक्षिर इतीतरे—तत्तच्चरितमूलाद्युदाहरणानि
तैश्च स्वीयग्रन्थेषु दर्शितानि ।

यथ करुणः—

दोर्गुमायां मधुविजयिनो हा कथं हारषत्या-

मन्यायोऽस्यामयमुदभवदन्त निष्कल्यषायाम् ।

जातं जातं सुतमुपहरत्येव मेऽकालमृत्युः

को मां ताता हरिहरि हहा हा हता हा हताः स्मः॥ २

अत्र शोकः स्याथी । एष एकनिष्ठः । पुत्रनाश आत्मस्वनम् । पुत्रगत-
ममताऽद्युद्दीपनम् । अनुभावः शिरस्ताडनादि । व्यभिचारी विषाददेव-
ग्लान्यादिः । अयन्तु सामाजिकगत एव, नानुकार्यगतः परोक्षेऽपि ।
अयं सामाजिकगतोऽप्यप्राकृतः, कृष्णश्रयत्वात् ।

अथाहुतः—

आलोकः सखि ! लोकलोचनमुदामुद्रेकमुद्गावयन्

सोमस्तामनिदाघधामनिवहप्रद्योतमद्योहरः ।

मेघे माघवने मणावपि घृणानिर्झाहको नीलिमा

सामानाधिकरण्यमत किमहो चित्रं तमस्तेजसोः ॥ ३

अत्र विस्मयः स्याथी । एष एकनिष्ठः । आत्मस्वनं श्रीकृष्णः । उद्दीपनं
तन्नावल्यादि । अनुभावो रोमाञ्चादिः । व्यभिचारी आविगमतिचपलताऽदिः ।
अयं परोक्षोऽनुकार्यगतः, प्रत्यक्षः सामाजिकगतः । अयमप्राकृत एव (ब) ।

अस्यां हारवत्यामयमन्याय उदभवत् । अन्यायमेवाह—जातमिति । नानुकार्यगत
इति—पुत्रमरणजन्योत्कटदुःखमानन्दरूपस्य रसस्याविभावे प्रतिबन्धकमिति भावः ।

आलोक इति—हे सखि ! विरुद्धमपि तमस्तेजसोः सामानाधिकरण्यं कृष्ण एकच्छण
एव वर्तते इत्यहो अत्याश्चर्यम् । श्रीकृष्णे तयोः सामानाधिकरण्यमाह—कृष्णे वर्तमानौ
य आलोकः प्रकाशः स लोकलोचनानामानन्दोद्रेकमुद्गावयन् सन् सोमस्तामश्चन्द्रसमूहः
निदाघधामनिवहः मूर्ध्निममूहस्तयोः प्रद्योतानाम्प्रकाशानां सद्योहर्त्ता । 'आलोकौ
दर्शनोद्द्योता' इति नानार्थः ।

(ब) अत्र प्रकृते विरुद्धधर्मयोरैकत्र स्थितेरेव विस्मयः—स चालौकिकचमत्कारमयः,
अप्राकृतत्वान्न सङ्गताश्रयश्च । 'लोकलोचनमुदा' इति बहुलोक्तेस्तदन्तर्भावितजनाना-
मखिलानामेवानन्ददायकत्वं, 'सोम' निवह' पदाभ्यां तस्यानुपमत्वं च सूचितम् । नीलिम-
प्रभुसंनेन तद्गतश्यामवर्णस्य लावण्यललितता सूचिता । नामरूपेण एवेष्टदेवस्याङ्गादकता

अथ हासः—

उष्मत्ताभिर्ज्वसन्तोत्सवरभसमदैर्गोदुहां कन्यकाभिः

चोदैः सिन्दूरचन्द्रागुरुमलयरुहां हा धिगन्धीकृतोऽस्मि ।

जाड्यं गन्ध्यासुसेकैरजनि तत इतो धावितुं नास्मि शक्नो

व्यापद्येऽहं वयस्य ! प्रियसखमव मां मास्विह ब्रह्महत्या ॥ ४

अत्र भगवत्सखा विदूषको ब्राह्मणवदुःसंधमङ्गलो वक्ता । हासः स्थायी ।

एष बहुनिष्ठः । आलस्येन वसन्तोत्सवः । उद्दोषनं विदूषकस्य वैलक्षण्यम् ।

अनुभावो नयनस्फारताऽदिः । व्यभिचारी अममदचपलताग्लान्यादिः ।

उच्यतेति—वसन्तोत्सवजन्यहर्षमदैः करणेन उष्मत्ताभिर्गोपाभिर्मलयरुहां चन्दनानां चोदैश्चुणैरन्धीकृतोऽस्मि । तथा जलसेकेभ्यः जाड्यामप्यजनि, अतः पलायितुमपि न शक्नोऽस्मि । हे वयस्य ! कृणुः अहं व्यापद्ये, म्रिये, अतो मामव रच ।

वैष्णवकविसम्प्रदायवर्णिता—तस्याश्चात्र रूपनिष्ठवर्णमाधर्ष्येण प्रकटनं, वर्णगौरवं श्रीकृष्णे चैतन्यविग्रहे 'कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं'मित्यादिना सृजिते श्रीकृष्णचेतन्ये च सुमहदुत्तत इति साधनधनानामुपायकानामनुभवमिदं, वैष्णवकवीनां परा मोक्षोपनिषच्च तदुपजीविकेति सर्वमवदातम् । 'नवजलधरवर्णं चम्पकोद्गमिकर्णं विक्रमिनलनास्यं विस्फुरन्मन्दहास्यम् । वनकरुचिदुकूलं चारुवर्द्धावचूलं कमपि निखिलमारं नौमि गोपोज्ज्वलम् ॥' इति सुकुन्द-सुक्तावल्यान्तस्यैव नवजलधरवर्णोपवध्दोदुकूलचौरस्य वर्णस्तुत्यवलम्बिन्यासाधना । 'अमालम्बितवामकुन्तलमरं मन्दोन्नतभ्रूलतं किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं साचिप्रसारे-चक्षम् । अलोज्ज्वलिपङ्क्तवेमुरलिकामापूरयन्तं मुदा मृले कल्पनरोस्त्रिभङ्गललितं जाने जगन्नोहनम् ॥' 'कस्तूरानिलकं ललाटफलकं वक्षःस्थले कौस्तुभं नामाऽग्रे नवमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम् । सर्वाङ्गे हरिचन्दनच कलधनु कण्ठे च सुक्तावलीं गोपस्थी-परिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणिः' इति श्रीकृष्णकर्णाटदावलौकिकस्यापि तस्यैव रूपप्रकर्षस्य लौकिकवत् प्रत्यक्षायमाणत्वम् । 'अमिया सागरे सिनानं करिया साधिव मनैरि साधा । सरिया हृदय श्रीनन्दनन्दन तोमारे करिव राधा ॥' 'एल एल कौचा अङ्गेर लावणी अवनी वहिया याय ।' इत्यादि गौडोयवैष्णवकवीनामुच्यते प्रतिभाऽन्त-वारिधौ रूपच्छायोद्वाटनेन स्वरूपमाहात्म्याविष्कारश्च निमग्नोऽत्र नः स्मृतिपथमारोहति । एवमप्याधुनिकाकविमहान्ये कस्मिंश्चित् भगवत्सत्ताऽनुग्रहीतमचिद्रूपमपि जगदस्तुकदम्बक-सुपलक्ष्य विस्मयरसस्य सुतरामवतार उपभोग्योऽधोनिविष्टसन्दर्भवन्तः—

Into the Elysian fields of thought enters no satisfaction but brings with it youth and strength and ardour ; nor is there a thing in this world

एष त्रिविधः—स्मितं हासः प्रहामयेति (भ) ।

अधरोष्ठस्फारतया सृक्कण्ठोरिव विस्फुरत् ।

अलक्षितद्विजं धीरा उत्तमानां स्मितं विदुः ॥

विकसदृशनयोतो गगडाभोगे प्रफुल्लता ।

किञ्चित्कलः कण्ठरवो यत्र हासः स मध्यमः ॥

सधर्मः साश्रुताम्राक्षः स्पुटधोरकटुस्वनः ।

व्यात्ताननो व्यक्तदन्तः प्रहासो ग्राम्य उच्यते ॥ ७४ का

अथ भयानकः—

दंष्ट्राकोटिकठोरकूटकटुना वज्राण्डभाग्डस्थितं

सर्वं चर्वयसीव हन्त वदनेनाहोर्णपूर्णाक्षिषा ।

जिह्वाग्रेण समयमुयमहसा लेलिहामे रादसो

तस्तं मामिह पाहि पाहि भगवन् पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् (म) ॥५॥

दंष्ट्रेति—वदनेन कथम्भूतेन? दंष्ट्रायाः कोटिभिरगभागैः करणैः कठोरादृचादपि कटुना । रोदसो व्यावायुयौ जिह्वा लेलिहामे । अतस्त्वस्तं मां पाहि । पार्थोऽप्यहमपार्थो व्यर्थोऽभवम् अनुकार्योऽर्जुनेऽपि । व्याघ्रानमनेन करणेन मकरन्दस्य भयं विना नानन्दोत्पत्तिः । यदि शौर्यं सति अग्रदंष्ट्रेनेऽयानन्दस्तदोत्साह एव म्यायो ।

on which the mind thrives more readily than the ecstasy, nay the debauch, of eagerness, comprehension and wonder. The Buried Temple of Maeterlinck translated by A. Suro.

(भ) 'भीषणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः । लौलादेश्च परस्थानामेषामनुकृतेरिति । विक्राश्वेतसो हास' इति हासलक्षणं रसार्णवमुधाकरे । द्विविधश्चायम्—'आत्मस्य परस्य च । यदा स्वयं हसति तदाऽत्मस्य, यदा परं हासयति तदा परस्यः ।' इति भरतीये नाट्यशास्त्रे । एष चाप्राकृतनिष्ठ उत्प्रासविजृम्भितो वा सुतरां पोषमेति । सुनीन्द्रोऽप्येवमाह—'स्त्रीनीचप्रकृतावेष भूयिष्ठं दृश्यते रसः ।' सुनीन्द्रादीनां मतेऽस्य षड्भेदा विज्ञेयाः, ते नामतो लक्षणस्य नाट्यशास्त्रादिव्याकरेणैव द्रष्टव्यः । अप्राकृताश्रितस्यास्य उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदेन वैरूप्यमपि तत्र दर्शितम् । अप्राकृतनिष्ठस्य हासस्य दिङ्मांसुदाहरणं शार्ङ्गधरपट्टताडुहृतोऽधोदर्शितः श्लोकः—'भोजनं प्राप्य दुर्बुद्धे मा प्राणेषु दयां कुरु । दुर्लभानि परात्रानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ।'

(म) विश्वरूपदर्शनवस्तुस्यार्जुनस्य कान्तरोक्तिरियम्—तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अत्रार्जुनस्य भयं स्थायि । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं विश्वरूपप्रदर्शकः
श्रीकृष्णः । उद्दोषनन्तव्रतदंष्ट्राऽदि । अनुभावः 'पाहि पाही'ति कान्त्यर्थम् ।
व्यभिचारी 'अपार्थोऽभव'मिति दैन्यम् । एष च कृष्णालम्बनत्वात् मामगो-
सान्निध्येनानुकार्योऽपि रसतां प्राक् प्राप्त एव । भयेऽपि कृष्णस्फूर्त्तस्तत्-
सम्बन्धादानन्द एवेत्यप्राकृत एव । न तु मालत्यादौ शार्दूलाद्यालम्बनेन
मकरन्दस्य भयं विनाऽनन्दः । सति शीघ्रं उत्साह एव स्थायी भवति ।
तेन कदाचिदानन्दो जायते, न भयतः । तेन प्राकृते न रसता (य) ।

अथ बीभत्सः—

दैत्येन्द्राणां मथितवपुषामन्वमेदोऽस्थिमज्जा-

मांसासृक्त्वक्स्थपुटपटलीखादमोदप्रमत्ताः ।

कौमोदक्या मधुविजयिनः कीर्त्तिमुत्कीर्त्तयन्तः

साहं गृध्रेष्विदधति मुदं प्रेतरङ्गा विशङ्काः ॥ ६

कौमोदक्या गद्या मथितवपुषां दैत्येन्द्राणाम् । अन्त 'आत' इति प्रसिद्धः, स्पष्टं नाडी-
गन्धविशेषः—तेषां पटलीनां समूहानामाखादनैर्जातो यो मोदस्तेन प्रमत्ताः प्रेतरङ्गा
मुदं विदधति ।

'लेलिह्यसे यसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनेष्वर्जुनः । तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥' 'दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥' इति । प्राकृताश्रितो भयानकरसः
प्रायः स्त्रीनौचप्रकृतिः, परमप्राकृताश्रिते तस्मिन् यथेह ऊर्जस्विनः, चतुर्योत्तमस्यापि
भीतिजनने न किमप्यशोभनम् । लोकच्यवहतः कालाङ्गोतिर्न कदापि कस्यापि गर्ह्यत्वम् ।

(य) न रसता—किमभिप्रायमेतदभिधानमिति पृच्छायां वयं ब्रूमः—यदत्र प्राकृताश्रयिणि
भयानकरसे रसता न तावदपज्ज्यते कौस्तुभकृद्भिः, परं प्राकृतेऽनुकार्ये सञ्चारिभेदानन्दस्य
बाधात् रसस्यानन्दमयत्वात् न रससत्ता सम्भवति । उभयत्रापि सामाजिकानामानन्दो-
द्बोधाद्रसोपलब्धिरिति तु नान्याप्यमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः । 'भयानकबीभत्सादेः काव्य-
नाट्ययोरेव रसते'ति (१३८ पृष्ठावाम्) गन्धर्वसुखरसादेतत् सुप्रतीतमपि टीकाकृतां
मतनिर्वन्धप्रगल्भाप्रकटनाय पुनरुल्लिख्यते । सर्वेषां रसानामप्राकृताधिकारित्वकथने न
काऽपि हानिः—यतो निखिलरसस्फूर्तिरमन्दस्फूर्तिः खानन्दरससदृशः श्रीकृष्ण इत्येकमत्यं
सर्वेषां, परं तेषां प्राकृताश्रयत्वनिरासे हानिरेव बाधः स्यात् । 'यदभिहितं रघोदानवादीनां
रौद्रो रसः, किमन्येषां नास्ति ? उच्यते । अख्यन्येषामपि किञ्चधिकारोऽत्र गच्छते, ते हि

अत्र देवासुरसंग्रामावसानमालोकयतां व्योमचारिणां जुगुप्सा स्थायी । स
चैकनिष्ठः । श्वशरीराद्यालम्बनम् । प्रेतरङ्गादुद्दीपनम् । अनुभावो मुख-
वैकल्यादिः । व्यभिचारो ग्लानिदेव्यादिः । एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा जुगुप्सैव
यद्यपि तथापि भगवतः कृतिरियमिति भगवत्स्मरणदेवानन्दः । प्राकृते
नत्वानन्दः, अपि तु नटव्यापारदर्शनात् सामाजिकानामेव तत्र रसः ।

यथा वा—

दृशेव करुणार्द्रया सहचरान् समुज्जीवय-

न्नघस्य जठरं गतो गरलजातवेदोऽयसून् ।

तदन्तधमनीवसारुधिरमज्जलालादिभिः

मुतोऽप्यनवलितवच्छुचिरुचिः स जीयाद्धरिः ॥ ७

अत्र भगवत एवानन्दत्वात्तदन्तादिदर्शनेनाप्यानन्द एव लीलावतां, तथात्वात्
भक्तानाञ्च तस्य स्फूर्त्तविव

अथ रौद्रः—

स्पर्शेनापि न वेद्य एव भवता मृत्योर्मुखं गच्छता

किं दोर्मण्डलचण्डिमैष भवते विज्ञापनीयो मया ।

येनावगुण्डलशौण्ड्यगुण्डनकृता गेगुण्डकृतोऽयं गिरि

किं रे कष्टमरिष्ट दृष्ट तनुषे गोष्ठस्य नस्तिष्ठ रे (र) ॥ ८

दृशेवै. गरलरूपेण जातवेदमाऽस्मीना अमुन् विगतप्राणान् मूर्च्छितानित्यर्थः, तेषां
पार्श्वदत्वेन नित्यत्वान्न वास्तवप्राणत्यागः सम्भवतीति । मुतोऽपि आम्नोऽप्यनवलित इव
शुचिः शुद्धा रुचिः कान्तिर्यस्य सः, 'सुन्दरे किमसुन्दरमित्युक्तेः—उक्तञ्च दृशमे—
पङ्कटारुगरुचिरमिति । अत्रेति—भगवत एवानन्दरूपत्वात्लीलावतां पार्श्वदानामपि
तथात्वादानन्दरूपत्वात् । अत्र एवानन्दोद्रेकस्याधिक्यवान्तादिदर्शनेनानन्दोत्पत्तिरेव—

स्वभावत एव रौद्राः (नाथ ग्रास्त्र घडाध्याये) इतिवदेनादृशस्येऽपि मतपरिणामः सुश्रकः
सुखदृष्टेयत्वं पितृपंथगेन ।

(र) अरिष्टवधः श्रोमज्जागवतसंहितोदितः गन्धकृतकृते आनन्ददृष्टावने पञ्चदश स्तवके
कक्षणीयः । स्वाधिदैवताद्गदादुष्टकर्मक्रियात्मकादस्य रौद्र इति संज्ञेति बहवः । क्रोध-
स्याधिभावो रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृतिकः संग्रामहेतुकश्चायं रसः । रक्तास्यनेत्रता-
जुगुटोत्तरण-दन्तौष्ठपीडन-गण्डस्फुरण-हस्ताग्निष्येषादिभिरनुभावैरस्य प्रायशः सामाजिक-

अत्र कोपः स्थायी । एष एकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च—अत्र तूभयनिष्ठ एव ।
आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपनमन्योन्यविक्रमः । अनुभावो वागाङ्गस्वर्थादिः ।
व्यभिचारी गर्वादिः । एवं स्फुटोऽयं रसः—स च भगवति परोक्षः, सामाजिके
प्रत्यक्षः । आद्ये विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः ; द्वितीयेऽप्राकृत एव ।

अथ शान्तः—

वयो जीर्णं वा धिक् तदपि न हि जीर्णं मदभरः

श्लथं च श्माङ्गेभ्यस्तदपि न हि रागः श्लथ इव ।

रदाः शीर्णास्तदपि न हि मोहः, कथमयं

जनः कंसारातिश्चरणकमलाय स्पृहयतु (ल) ॥ ८

न तु प्राकृतानामिव दुःखं, तेषां दुःखरूपत्वेन भयानकवीभूतसितवस्तुदर्शने दुःखमेवोत्-
पद्यत इति विशेषो ज्ञेयः ।

सर्पेति—मत्कर्तुं कस्यर्शनापि हेतुना न्यूनोर्मुखं गच्छता भवताऽहं न वेदः न
चातुं शक्य एव—तथा च मदिष्यकज्ञानमेव तत्र न भविष्यति, किं दोषखिन्ना मया भवते
विज्ञापनीय इति भावः । इन्द्रपराक्रमखण्डनकृता येन दोहं खेनायं गोवर्धनगिरिगण्डकृतः ।
आद्ये अतुरमात्रनिष्ठे कोपे विजातीयालम्बनो भगवान् । द्वितीये उभयनिष्ठे, तदा
सुतरां भगवानप्राकृत एव ।

प्रत्यक्षता । विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः—विजातीयोऽरिरालम्बनं यस्य स भगवानप्राकृतः ।

अत्र चतुर्थचरणे 'ट'वर्गयुक्तवर्णानां निवेशनेन रसानुगुण्यं प्रकटम् ।

(ल) वयो जीर्णमिति—एवमप्याचार्यशङ्करो समग्रे मोहसुन्दरे विशिष्य 'अङ्गं' गलितं
पलितं सुखं दन्तविहीनं जातं तुल्यमिति' पञ्चमटिकायां निर्व्वेदमेवोपदिदेश । तदुक्त्या
समाधिमयेकान्तता चात्र विलसति । आह च भगवान् भरतः—'योगीव ध्यानरतो
भवति हि निर्व्वेदवान् पुरुषः ।' भरतोये तु निर्व्वेदस्य व्यभिचारिभावरूपेण परिग्रहः, न तु
स्थायिभावतया—तेन नन्मतेऽष्टविव रसाः । मतञ्चैव प्रगोवालचितमस्माभिः—सच्चा-
र्यादोनामभावयुक्तिस्तु इत्यमपास्ता दर्पणे—'यत्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव
यतः । रसतामेति तदस्मिन् सच्चार्यादिः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥' इति । अतएव ध्वनिकारादि-
मतानुसारिभिः शमस्य व्यायस्त्वमुक्ता शान्तरसस्य प्राधान्यख्यापनाय अचेष्टि । एवमभि-
दधुश्चालङ्कारिकचूडामणयो लोचनकृदोऽभिनवगुणप्रदाः—'मोक्षफलत्वेन चायं परम-
पुरुषार्थनिध्नत्वात् सर्व्वरसेभ्यः प्रधानतमः स चायं शान्तरसः' इति । भर्तृहरिकृतवैराग्य-
प्रतके भक्तहृत्तरचितस्त्वकदम्बे च रसस्यास्य बहुलः प्रसारस्तत्रैव स समाखादनीयः
सैनोयश्च सत्तदर्थैः ।

अत्र निर्वेदः स्थायी । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं संसारदुःखम् । उद्दीपनं पुण्यतीर्थादि । अनुभावो विषयासक्तित्यागः । व्यभिचारी मतिस्मृतिधृत्यादिः । एष रसोऽनुकार्यं परोक्षः, सामाजिके प्रतारक्षः । चमत्कारी चायम् ।

तथा च—

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यसुखं महत् । Mahabharata

तृष्णाक्षयसुखस्येते नाहंतः षोडशीं कलाम् ॥”

चमत्कारातिशयेनानन्दातिशयः । अयं श्रीकृष्णभक्त्युपयुक्तो यदि भवति तदाऽप्राक्त एव । यथाऽयं निर्वेदो व्यभिचारी सन्नपि शान्तरसे स्थायितां प्राप्य रसतामाप्नोति तथा सैव देवादिविषया रति‘भाव’ इति पारिभाषिकोऽपि भावः (१२) स्थायी सन् तत्तद्विभावादिसामग्र्योसमवेतो भूत्वा ‘भक्तिरस’ इति (व) द्वादश रसा भवन्ति । स पुनर्भक्तिरसः श्रीकृष्णाश्रयो भवन् रतगादिभिः स्थायिभिर्दशविधो भवति । तदन्यत्रोह्यम् ।

वय इति - अङ्गैर्भ्यः सकाशाच्चर्मैश्च, तदपि रागः शय इव शयतुल्योऽपि न भवति ।

केचिच्छान्तस्य रसत्वं न मन्यन्ते, तन्मतं दूषयितुमाह—अयमिति । चमत्कारित्वे हेतुं प्राचीनानां श्लोकमाह—तथा चेति । तृष्णाक्षयसुखरूपचन्द्रस्य षोडशीमेकां कलामपेति मत्तल्लोकम्यस्वर्गम्यसुखे नाहंतः—तस्माच्चमत्कारमत्त्वे तस्य रसत्वमवश्यमङ्गाकार्यं ‘रसे सारश्चमत्कार’ इत्युक्तेः । द्वादश रसा इति—पूर्वमेकादश रसा उक्ताः, अयमेको रसो मिलित्वा द्वादश भवन्तीत्यर्थः । कस्यचिन्मतेऽसौ भक्तिरस एव श्रीकृष्णाश्रयो भवन स्वातन्त्र्येण दशविधो भवति, तस्य स्वरूपनक्षत्राणां द्वादशरसमन्यत्र तस्यैव ग्रन्थ उच्यते ।

(व) रतिभाव इति पारिभाषिकोऽपीति—व्यापकवृत्तगा ‘रति’पदेन प्रातिस्नानां निखिलानां चित्तवृत्तीनां परिग्रहः । पारिभाषिकस्य तस्येत्यमर्था निर्दिष्टी रसान्धतसिन्धौ—‘मिथो हरेर्मंगाख्याच्च सम्भोगस्यादिकारणम् । मधुरापरपर्याया प्रियताख्योदिता रतिः ॥’ ‘भाव’पदेन रतिशोकोत्साहक्रोधप्रमादीनां सञ्ज्ञामेव व्यापकवृत्त्या परिग्रहः, पारिभाषिकात्तस्मात्तु ‘सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः । उद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥’ इत्युक्तलक्षणपदार्थग्रहः । अत्र लक्षणे देवादी‘त्यादि’पदेन पुत्रादिविषया रतिरपि गृहीतेति केचित् । रसगङ्गाधरकृदय्येवम् । तन्मते वात्सल्यस्य रसत्वेन न पृथग्गणना । परं श्रीकृष्णविषया सा परो रसः—भक्तिरस इति तस्य संज्ञा । एतच्च प्रागेवास्माभौ रसस्वरूपसंख्यादालोचनप्रस्तावे सम्यग्विवंचितमिति न पुनरेवतारस्तस्यात्र कृतः ।

अथ वात्सल्यम्—

आराज्जानुकरोपसर्पणपरो जातस्त्रितं सञ्चर-

नङ्कारोहमनाप्रवन् रुदिषाविज्ञानचन्द्राननः ।

अभ्यासार्थमुपेक्षितोऽपसरणप्रक्रान्तया सत्वरं

कण्ठेकृतय यशोदया न न न नेतयाश्वासि बालो हरिः ॥ १०

अत्र ममकारः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपन-
न्तदुगतचङ्क्रमणादि । अनुभावः कण्ठेकृतयालिङ्गनादिः । व्यभिचारी
हर्षादिः । एष परोक्षो ब्रजेश्वरीनिष्ठः, प्रतयत्तः सामाजिकनिष्ठः । उभय-
धैवाऽयमप्राकृतः ।

अथ प्रेमरसः—

प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-

स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।

त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधु राधे !

व्याहारे नौ न हि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः ॥ ११

अत्र चित्तद्रवः स्थायी । स चोभयनिष्ठः । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपन-
मन्योन्यगुणपरिमलः । अनुभावो विशिष्य निर्व्वचनाभावः । व्यभिचारी
मतशैतुसुखादिः । परोक्षः श्रीकृष्णराधयोः, सामाजिकानां प्रतयत्तः । प्रेमरसे
सर्व्वे रसा अन्तर्भवन्तीत्यत्र महीयानेव प्रपञ्चः । अन्यगौरवभयाद्दिङ्मात्र-

आरादिति—आरात्रिकटे जानुकराभ्यां गमनपरो बालः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोद्दण्डार्थं
सञ्चरन् यशोदयाऽपि गमनप्रक्रियायामभ्यासार्थं पुत्रानयनाय सम्मुखगमनं विहायापसरणं
स्वस्य पृष्ठदेशगमने प्रक्रान्त्योपाक्षितः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोहमप्राप्य रुदिषाविज्ञानमुखः
पश्चाद्यशोदया सत्वरं यथा स्यात्तथा कण्ठेकृत्याश्वासितः ।

प्रेयांस्तेऽहमिति—श्रीकृष्ण व्याहृ—हे राधेऽहन्ते तव प्रेयान्, त्वं मे प्रेयसी, त्वं मे
प्राणाः, अहमपि तव प्राणा अस्मीति । त्वं मे मम, नै तवाहं स्यामिति च यत् तत् सर्व्वं
न साध, यतो नावावयोर्व्याहारे कथाप्रसङ्गे युष्मदस्मत्प्रयोगो न समुचितः—आत्मनोर्हि-

दादशेति कथं भवन्ति ते, तदप्यदाहरणोपन्यासपूर्व्वकन्तव्ये दर्शितम् । स पुनर्भक्तिरखी
विधो भवतीति—शान्त-प्रीति प्रेयो-वत्सल मधुराख्यभेदेः पञ्च, स्वार्था परार्थेति प्रत्येकं
अन्यत्रोक्तम्—श्रीरूपगोस्वामिप्रभृतीनां निबन्धेष्विति शेषः ।

सुक्तम् (१३) । केषाञ्चित्कृते श्रीराधाकृष्णयोः शृङ्गार एव रसः (ग्र)—तन्मते-
ऽप्येतदुदारणं नासङ्गतम् । शृङ्गारोऽङ्गी प्रेमाऽङ्गम्, अङ्गस्यापि कचिदुद्दिक्तता ।
वयन्तु प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति विशेषः । तथा च—

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्णखण्डरसत्वंतः ।

सर्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ (घ) ॥ १२

देहत्व एव तादृशः प्रयोगः समुचितो भवति । अत्र तु श्वः समपोतदेहद्वयोरेक एवात्मा—
यथैकस्मात् कमलनालादुत्पन्नं नीलपीतकमलद्वयं, तद्वदिति ज्ञेयम् । उद्दिक्तता—अङ्गि-
रसापेक्षयाऽङ्गरसस्याधिक्यम् । एतदभिप्रायेण वयमपि शृङ्गारोऽङ्गमिति ब्रूमः ।

अखण्डरसत्वतोऽखण्डरसत्वात् सर्वे उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति समुद्रे तरङ्गा इव ।

(ग्र) प्रेमरसे चित्तद्रवरूपविशिष्टाया रतेर्ज्योधादस्य व्यापकत्वं शृङ्गाररसात् यथा-
कथञ्चिदपि बुद्ध्यात् साधारणात् रतिभावमयादल्पमिति केचित्—अपरैस्तु तेनैव मर्गेण
प्रेमरसस्य व्याप्तिरधिकेभ्यनुमीयते । (If the connotation decreases, the denotation
increases and vice versa.) तन्मते प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति । वस्तुतस्तु यत्किञ्चिदपि
पार्थक्यमुपकल्प्येतावान् विभागविस्तारः । अन्येऽत्र प्राक् सप्तविधगौरवतीनां वीरादारभ्य
रौद्रं यावद्दर्शितानामुपन्यासः, पश्चात् शान्त-वात्सल्या-प्रेयो-भक्ति-प्रीतीनां पञ्चानां
मुख्यरतीनां पृथङ्निर्देशः स्वसमूहायमततात्पर्यलक्षणायाः, अन्येऽन्वितरालङ्कारिका
इव नवैव रसा इति खमत्तं सूचितवान्—‘स्वेच्छया लिखितं किञ्चित् किञ्चिदत्र परेच्छया ।
यत् पूर्वोपरसंबन्धं तत् पूर्वमपरं परम् ॥’—अग्रे श्रीकृष्णस्य सर्व्वरसात्मकत्वं सूचयितुं
रचितः श्लोकोऽपि तदाश्रयक एव । महीयानेव प्रपञ्चः—मधुरोपनामकस्य भक्तिरसस्येव
महत्प्रपञ्चत्वं श्रीमद्रमगोस्वामिनां अन्ये—ग्रन्थावसाने सविनयमुक्तिश्च—‘अतलत्वाद-
पारत्वादाप्तोऽसौ दुर्लभाहताम् । स्पृष्टः परं तटस्थेन रसाब्धिर्मधुरो मया ॥’ इति ।

(घ) ‘एते चांशुकलाः पसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मितिवत् प्रेमरसस्या-
खण्डत्वमितरेषां खण्डरसताऽत्रांशतः सूचिता । प्रेमरसे हि भूमस्वरूपस्य भगवतः शक्ति-
निर्दिष्टता—यदि शृङ्गाररसत इतरेषां रसानां विपरिणामः सुकरः, कथं न तत्सारभूतात्
प्रेम्ण एतत्सम्भवः ? अतो नात्र केवलं प्रौढिः । मानवहृदये वैरं तथाऽस्तु, घृणा वाऽस्तु,
सर्व्वमेव प्रेमप्रकर्षमूलं, प्रेम्नि निलीने हृदये सर्व्वेषां साधीयान् लय इति नासाधारणसंवेद्यं
तत्त्वम् । प्रेम्नो वारिधिसाम्यं कथञ्चिदुदाहरणद्वाराऽनुमीयते—वैष्णवकुलप्रेमखरजयदेव-
सुहृदुमापतिधरस्याधोदर्शितः श्लोको रसस्यैकस्याखण्डत्वं निपुणमनुमापयतीत्यस्माकं प्रति-
भानम्—‘रत्नच्छायाच्छरितजलधौ मन्दिरे द्वारकाया रुक्मिण्याऽपि प्रवलपुलकोद्भेदमा-

(१३) ‘श्वनगौरवतया दिङ्माव’ मिति सुद्वितपुस्तके, ‘श्वनगौरवादिङ्माव’मिति (क) (ख) पुस्तकयोः,
‘श्वनगौरवभयादि’त्यादि (ग) (घ) (च) पुस्तकेषु ।

अथ भक्तिरसः—

जय श्रीमद्गुन्दावनमदन ! नन्दात्मज ! विभो !

प्रियाभीरीहृन्दारिक ! निखिलहृन्दारकमणे !!

चिदानन्दस्यन्दाधिकपदारविन्दासव ! नमो

नमस्ते गोविन्दाखिलभुवनकन्दाय सहते (स) ॥ १२

अत्र देवविषयत्वाच्चेतोरञ्जकता रतिरेव भावः—स एव स्थायी, आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपनन्तन्महिमादि, अनुभावो हृदयद्रवादिः, व्यभिचारी निर्विददेत्यादिः, परोक्षो भक्तानां, सामाजिकानान्तु प्रत्यक्षः ।

यद्यपि भगवान् सर्व्वरसकदम्बसम्बलितः, तथापि मूर्त्तः शृङ्गार एव, सावर्ण्यात् तद्देवतत्वाच्च (ह) । तथाहि—

जयेति—प्रियाभीरीखरूपा वृन्दारिका देवाङ्गना यस्य, हे तथाविध ! 'तत्प्रियार्थं सम्भवन्त्वमरस्त्रिय' इति दशमोक्तेः । हे निखिलवृन्दारकाणां देवानां मणे श्रेष्ठ ! चिदानन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य स्यन्दः चरणं यदि सम्भवति तदा ततोऽप्यधिकचरणारविन्दस्यासवो यशो रूपमकरन्दो यस्य, हे तथाभूत !

सावर्ण्यादिति—श्रीकृष्णस्य यो वर्णः स एव वर्णः शृङ्गाररसस्य—एतेन रसानां साकारत्वमभिप्रेतं, तथाच ऋदिनीशक्तेर्वृत्तिरूपा लक्ष्मीप्रभृतयो यथा साकारास्तथा ऋदिनीशक्तेर्वृत्तिरूपा एते रसा अपि साकारा एवेति भावः ।

लिङ्गितस्य । विश्वं पायान्महद्ययसुनातोरवानोरङ्गुल राधाकलीभरपरिमलस्थानमूर्च्छां सुरारः ॥ अत्र प्रेमा सम्भोगशृङ्गारोपचितो भक्तिरसस्य शान्तिरसस्य च पुष्टिं साधयति—औत्सुक्यकृतिमतिहर्षाऽसृयाचिन्तानिर्व्वेदानां बहूनां भावानामाश्रयाविरोधेन मधुरमधुरमुन्मज्जननिमज्जनञ्च सहृदयहृदयसंवेद्यम् ।

(स) उदाहृतं पद्ये इष्टदेवविषयिणी चेतोरञ्जकता स्तिमितस्तिमितैव विषयान्तरचिन्तया न यत्कुला—सा भक्तहृत्ततभावविभावानां परां काष्ठामधिरोहति विभां गोविन्दे प्रयुक्तस्य विशेषणसङ्घस्य चरितार्थताख्यापनायात्मम् । एवमेव ओङ्कणचैतन्यरचितत्वेन कीर्तितेऽधोलिखिते श्लोके—'पुञ्जोभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां मूर्त्तोभूतं भागधेयं यदूनाम् । एकीभूतं गुप्तचित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥' 'तदेकं भजामस्तदेकं स्मरामस्तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः' 'नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व' इत्यादियु तस्यैव भक्तिरसस्य शरवत्तन्मयोभावेन वर्त्तनम् । 'सा पराऽनुरक्तिरोन्मये' इति भक्तिवृत्तसूचितकव्यस्य भावस्त्वैव स्पष्टं प्रकाशः ।

(ह) भगवान् हि पुञ्जोभूतः पम (God is Love) । एषैव वैष्णवचिन्ताप्रवाहस्य

‘रसः शृङ्गारनामाऽयं श्यामलः कृष्णदैवतः ।’ Rasasudhakara (P)

एवञ्च सर्वेषामेव रसानां वर्णा देवताश्च बोद्धव्याः ।

सर्वरसात्मकत्वं श्रीकृष्णस्य यथा—

शृङ्गारी राधिकायां, सखिषु सकरुणः त्वेङ्गदग्धेष्वघाहे,-

बीभत्सी तस्य गर्भे, व्रजकुलतनयाचेलचौर्ये प्रहासी ।

वीरो दैत्येषु, रौद्री कुपितवति तुरासाह्नि, हैयङ्गवीन-

स्त्रेये भीमान्, विचित्रो निजमहसि, शमी दामवन्धे, स जीयात् (च) ॥ १३

अथ शृङ्गारः—

धृते पाणिदन्ते भटिति भणितं रत्नवलये-

हृते नीवीयन्यो मुखरितममन्दं रसनया ।

शृङ्गारीति—शृङ्गारी शृङ्गाररसविशिष्टः, अघाहेऽस्त्रियदग्धेषु सखिषु करुणरसविशिष्टः, तच्छाधामुरस्य गर्भे प्रविष्टः कृष्णो बीभत्सरसविशिष्टः, तुरासाह्नीन्ने कुपितवति सति रौद्ररसविशिष्टः, निजतेजसि विस्मयरमवान्—तथाच दर्पणे यदा स्वकान्तिमपश्यति तदा तस्य महान् विस्मयो जायत इति भावः, शमी शान्तरसविशिष्टः ।

एव इति—श्रीकृष्णस्य स्वर्शाब्जातो य आनन्दस्तस्मात् प्रतिहृतधियो विगतबोधाया

सारभूता धोरणो । एवमपि रसान्तरसिन्धादौ सर्वरसात्मकत्वेऽपि श्रीकृष्णस्य तस्मिन् मधुररसस्यैव विषयत्वमधिकं सूचितम् । सर्वरसकदम्बे नि—तस्य नानारसात्मकत्वं तद्वत्-नियतावलम्बनविभाववत्तामुपजीय वर्तते । एवमाह रसतरङ्गिण्यां श्रीमन्नारायणभट्टाः—‘शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकीर्त्तितः । प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वतुसले स्मृता । मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्यान्मधुमङ्गलः । सखीयूथोऽङ्गते ज्ञेयो वीरे चानूर-गो-वृथाः । करुणे वतुसदृचादिर्जटिलाद्यास्तु रौद्रके । गोवर्त्तनोऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ । तपस्विन्यादयो ह्यत्र बीभत्से परिकीर्त्तिताः । व्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः । रसानां वर्णदेवतानिर्देशो भरतोर्यादिषु द्रष्टव्यः । शृङ्गारे तु नीलमणिः श्यामवर्णो देवते-लुनुभवसाचिकं तत्वम् ।

(च) अत्र नव रसा लक्षिताः—एवमपि रुद्रभट्टीयशृङ्गारतिलकस्यावतरणिकायाम् शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्नां प्रवीरः स्मरे बीभत्सोऽस्थिभिरुपणी च भयङ्कर्न्तार्ता-द्भुतस्तङ्गया । रौद्रा दृचविमर्द्दने च हसकनकः प्रशान्तश्चिरादित्यं सर्वरसात्मकः पशुपति-र्भूयात् स वो भूयते । द्वादश रसा लक्षिताः प्रागुदाहृते ‘मत्तानामग्रनि’रित्यादिश्लोके । अन्यक्षत्कृतानन्ददृग्द्वान्वचम्पकाद्ये ‘शृङ्गारी’ति श्लोके उद्दिष्टानां बहुनां वार्त्ताशुसन्धेया, सर्वेषान् श्रीमद्भागवतपुराण एव कथा लब्धया ।

प्रियायाः स्नानन्दप्रतिहतधियः, किन्त्वपघनो

घनोत्तृणं कृष्णं प्रति समतनोत्सर्जनमिव ॥ १४

यथा वा—

मृदुस्पर्शं लीलाकरकिशलयोत्कम्पमुदयत्-

प्रसूनेषुक्रीडाविवशमुदितालिब्रजसुखम् ।

अमन्दीकुर्वाणक्लिमपि कलकण्ठध्वनिकलां

मिषेवे राधाङ्गं हरिरथ वसन्तानिलमिव ॥ १५

चित्तस्य क्षणमात्रनिर्हतिक्वते तस्या सुखं चित्रितं

सद्यः पद्मभूततः परमहो पूर्णेन्दुरङ्गोत्थितः (१४) ।

आनन्दामृतमण्डलम्पुनरभूद्विड्मां ततोऽभूद्विष-

न्तत्पञ्चाद्यभूत तद्वत् सखे ! मत्संविदो गोचरः ॥ १६

अर्थादानन्दमूर्च्छिताया राधाया अपघनो देह एव सम्भोगे घनोत्तृणं कृष्णं निवारयितु-
मर्च्यनमिव समतनोत्, तस्यास्तर्ज्जनेऽसामर्थ्येऽपि तत्परिजनरूपो देह एव श्रीकृष्णं
तत्तर्ज्ज्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु साऽनन्दवैवश्रेण वाम्यादिकमपि कर्तुं न प्राशङ्क्युत्प्रेक्षा-
ऽलङ्कारगम्यो वस्तुध्वनिः । तर्जनमेवाह—श्रीकृष्णेन तस्याः पाणिदन्दे धृते सति रत्न-
वलयेर्भटिति भणितं, तथाच रत्नवलयानाञ्चङ्कारप्रवृत्तेनैव हस्तरूपो देहः श्रीकृष्णान्तर्ज ।

यथा वेति—हरी राधाया अङ्गं सिधेवे—यथा 'महाप्रसादान्नं सिधेवे' इत्युक्ते महा-
प्रसादस्य भोजनमेव सेवेति बुध्यते, तथैवात्राप्यस्य सम्भोग एव सेवेति ज्ञेयम् । अङ्गं
कोटिशम्? वसन्तकालस्यानिलमिव । साधर्म्यमाह—तत्सम्भोगसमये मृदुस्पर्शं
वसन्तानिलमपि मृदुस्पर्शं, निवारणलीलया करकिशलयस्योत्कम्पो यत्र, अनिलपक्षे
लीलाकरः कौतुककरः किशलयस्य नवीनपल्लवस्योत्कम्पो यत्र, उदयन्ती प्रसूनेषोः कन्दर्पस्य
या क्रीडा तथा विवशम्, उदितमालोत्रजानां सखीसङ्ग्रहानां सुखं यत्र, पक्षेऽलिब्रजानां
अमरसङ्ग्रहानाम् । कलो मधुरास्फुटो 'न नेति कण्ठध्वनिस्तस्य कलां वैदग्ध्यं किमप्य
निर्वचनीयं यथास्यात्तथाऽमन्दीकुर्वाणं सर्वोत्कृष्टं कुर्वाणं, पक्षे कलकण्ठः कोकिलः ।

श्रीराधाविरहेण याकुलः श्रीकृष्णः सुखं प्रत्याह—चित्तस्येति । पद्मभूदिति—
पद्मदर्शनजन्यसुखसङ्गसुखजनकत्वेन तच्चित्रितं पद्मभूदित्यर्थः । पञ्चाक्षिब्रजदर्शनेन
जाता या तस्याः साक्षाद्दर्शनमहोत्कण्ठा तथा तच्चित्रं विषयवाहकत्वेन विषयभूत् ।
तदन्तरं यदभूत्सम्भोगसंविदो ज्ञानस्य गोचरो न भवति—तथा च विरहपीडया मूर्च्छा
जातेति भावः ।

सुधा सुधांशुकिरणे जालगते भवनदाहचकिताची ।

आदातुमवधिलेखं प्रविशति भवनं निवार्य सद्यान्तोः (ङ) ॥ १७

एषु पूर्वोक्तं सम्भोगे, परो विप्रलम्भे । सर्वत्र रतिः स्थायी—स चोभय-
निष्ठः, अन्योन्यमालम्बनम्, उद्दीपनमन्योन्यलावण्यादि विजनस्थानादि च,
अनुभावः करग्रहणादिः, व्यभिचारी अमज्जताऽदिः । विप्रलम्भे च रतिरेव
स्थायी, स चोभयनिष्ठः, विप्रकर्षेऽपि रतेस्तथैव स्वतःसिद्धत्वात्, आलम्बनं
पूर्ववत्, उद्दीपनं विप्रकर्षोऽन्योन्यदुःखानुभवसन्दर्भवदनपवनादिषु, अनु-
भावस्त्रिचलेखादिः । उभयोरेवानन्दधर्मत्वाद्रसत्वम्—आनन्दस्यात्मधर्मत्वा-
दात्मनश्च बहिरिन्द्रियापेक्षितत्वात्मात्वाभावात् स्फूर्तिपर एवानन्दः (ङ) ।

अथ माधुरविरहेत्याद्यन्तयाकुलाया राधाया गवाक्षद्वारा गृहमध्ये प्रविष्टाचन्द्रकिरणान्
दाहकत्वादमित्वेन जानन्त्यास्तस्यास्नेहमाह । चन्द्रकिरणस्यामित्वेन आनाम्बुधा । भ्रमर-
सुहिष्य राधयोक्तं 'मधुप कितवन्वो' (भागवते १० । ४०।१२) इत्यादि पदसुहृदसुखाच्छ्रुत्वा
याकुलेन श्रीकृष्णेन तस्याः प्राग्भार्य्याय कश्चिदवधिपत्नी प्रेषितेति श्रेयं, जीवनहेतुभूता
सा पत्नी गृहमध्ये आसीत्, तदानयनार्थं सा भवनं प्रविशति । सद्यान्तोः सखीर्निवार्येति
—अनेन पत्रानयनार्थं महेन्द्रस्य दाहो भवति चेद्भवतु, सखीणां दाहो माऽस्त्विति तस्या
अभिप्रायः ।

(ङ) सुधांशुकिरणादाहातङ्को विरहिणीं समुल्लसतीति हि कविसम्प्रदायसमयः ।
निवार्य सद्यान्तोः—मम प्रेम्नो निदारणं फलमहमेव सहिष्ये, कथं मत्प्राप्तप्रियाः सख्यो
मर्त्येऽन्तर्वायन्त इति चिन्तया तासां निवारणम्—वस्तुतस्तु तत्रावधिलेखे लिखितस्यावधे-
र्हृशनकौतूहलमपि त्वरया हेतुः—स च लेख इष्टमन्त्र इव प्राणारामः प्रिय इव सुतरां
गोष्ठ्यो भवतीति कामिनामाचारः । प्रतिक्षणमनुभूता अप्यपूर्वायमाणा निरपधि-
मधुरास्वास्ताः प्रेमलीला लेखतस्ततः स्मारिता वा भवेयुरिति ।

(ट) उभयोरेवेत्यादि—सम्भोगरतावानन्दः स्फूर्तिर्वा बहिरिन्द्रियवृत्तिगोचरः—
विप्रलम्भे प्रियप्राप्तगाकाङ्क्षाजनित आनन्द उत्तेजना वा वर्तते । तथा च चोरकवेर्लम्ब-
स्यश्रिणि पद्ये—'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि च
सा तद्वियोगातुरस्य । हृदो देतः प्रकृतिरपरा नास्ति ते काऽपि सा सा सा सा सा जगति
सकवे कोऽयमहेतवादः ।' विप्रलम्भे बहिरिन्द्रियगततमरेभावादानन्दो नास्तीति वक्तुं न
शक्यते, यत आनन्द आत्मधर्मः—'न खलु बहिरुपाधीनु प्रीतयः संभ्रमन्ते ।' स्फूर्तिपर एव
—प्रकाशशरीर एवानन्दः, स च प्रकाशो बहुधा बहुशो भवति । स्फूर्तिस्तत्र जगत्-
धर्मस्य विलासि परा काष्ठा ।

अनेन शृङ्गारो द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति । आद्यः परस्परालोकना-
धरपानचुम्बननखदशनक्षतादिप्रभूतप्रभेदोऽप्येक एव गण्यते । अपर-
स्वभिलाषविरहेर्थाप्रवासशपहेतुक इति पञ्चधा । लोक एव शपहेतुः—
तेनालौकिकसत्तुर्विधः (घ) ।

अभिलाषः पूर्वरागस्तस्यावस्था दश स्मृताः । ७५ कां

आद्यः सम्भोगः नखदन्तक्षतादिप्रचुरभेदविशिष्टोऽपि सम्भोगस्वरूपसामान्यधर्मेणैक
एव गण्यते । अत्र तु भेदविवक्षया सम्भोगविप्रलम्भयोः कियन्तः प्रकारा दृश्यन्ते । परस्य
'प्राग्यागतः क्रमाभ्यामप्रेमवैचित्त्यदूरतः । प्रायः संचिप्रसङ्गोऽसम्यक्प्रहंसितो विदुः ॥'
इत्याद्यञ्जलनीलमणौ विप्रलम्भसम्भोगयोश्चतुश्चतुर्भेदा उक्ताः, पुनः प्रत्येकमष्टधा—
एवं विप्रलम्भो द्वात्रिंशत्, सम्भोगश्च द्वात्रिंशत्, सप्तदशचतुःषष्टिः ।

(ख) सम्भोगशृङ्गारस्य परस्परालोकनादायुञ्जानसहस्रेण प्रभूततमभेदत्वं, परसुञ्जल-
नीलमण्यादिषु रसतत्त्वसूचकैषु ग्रन्थेषु तस्यैव मुख्यगौणभेदेनादौ हेविध्यम् । 'सुखो जाग्रद-
वस्थायाम्' 'सुप्ते' प्राप्तिविशेषोऽत्र हरेर्गौण इतीर्यते' इति लक्षणाक्षरितं तत्, तत्रादस्य
भेदस्य पूर्वराग-मान-किञ्चिद्वरप्रवास-सुदूरप्रवासभेदश्च चत्वारो विभेदाः, तेषाञ्च प्रत्येकं
संचिप्रादिटीकाकदुदाहृतभेदान्तरेण प्रविभागादयं सुखः सम्भोगशृङ्गारः षोडशभेदा-
त्मकः । एवं गौणोऽपि सामान्य-विशेषादिचतुर्विभेदेन संचिप्रादिप्रागुक्तिखितावान्तर-
भेदान्तरेण षोडशविधः । अतएव 'द्वात्रिंशत् सम्भोगाः' इति टीकाकद्विदृशः स्वसम्प्र-
दायमताङ्गमोदितः । एषां प्रत्येकशः लक्षणाद्याकरे द्रष्टव्यम् । सम्भोगशृङ्गारस्य भङ्गान्तरेण
कामरतिभेदेन हेविध्यं जीवगोखामिक्षितलोचनरोचन्यादिषु सूचितम्—तत्र द्वितीये वाना-
लौकिकपक्षे श्रीकृष्णे सम्भवान्न पुनर्विभेदप्रपञ्चः । विप्रलम्भशृङ्गारस्य टीकाकद्विदृशित-
भेदेः पूर्ववत्मुख्यगौणभेदमार्गेण च द्वात्रिंशद्विधत्वम् । नीलमण्वाभिलाषस्थले पूर्वरागस्य
विरहस्थले प्रेमवैचित्त्यस्य ईर्ष्यास्थले मानस्योक्तेर्यो दृश्यते । लौकिकाश्रितविप्रलम्भस्य
चत्वारो भेदा अनर्वाचो न दृश्यन्तु कदप्यपि दिनिवन्धेषु । तेषु तावत् प्रवासशपयोर्ज्ञं
वृथक् ग्रहणमापातत आयातौ चेकफलत्वात् । तत्र गृह्येतः करुणात्मको विप्रलम्भोऽत्र
प्रवासभेद एव गृह्यते यदाहुर्नीलमणिक्षितः—'विप्रलम्भं परं केचित् करुणाभिधन्वचिरे ।
स प्रवासविशेषत्वाद्देवात्मपृथगोरितः ॥' 'यूनेरेकतरङ्गिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्हर्षे ।
विमनायति यदेकक्षणा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥' इत्युक्तलक्ष्यः शृङ्गारः पदेवोभय-
विष्टोऽयवान्तररश्मिर्नि श्रीकृष्णजनसुभूरतिपक्षे न सम्भवत्येवेति च तत्त्वम् । स्थायिभावं
रतिं लक्ष्मीकृत्य तद्व्यक्तिविलासाधिक्यहेतुततिचोपजीवं साधारणी-समञ्जसा-समर्पाभेदेन

यथा—

अभिलाषश्चिन्तनञ्च स्मृतिश्च गुणकौर्त्तनम् ।

उद्वेगश्च प्रलापश्चोन्मादश्च व्याधिरष्टमः ।

जडता नवमौ ज्ञेया मरणं दशमं स्मृतम् (आ) ॥ ७६ का

विरहस्तु भावी भवन् भूतञ्चेति त्रिधा ।

ईर्ष्याशब्दोऽत्र मानपरः—स च द्वेधा । (15)

ईर्ष्याप्रणयसम्भूतो द्वेधा मानः प्रकौर्त्तयते ।

अन्यासक्ते प्रियतमे ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रियाः ॥

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्पि ।

प्रेम्नः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥ ७७ का

तथा च—

नदीनाञ्च वधूनाञ्च भुजगानाञ्च सर्वदा ।

Rabhasudhakara.

प्रेक्षामपि गतिर्व्यक्ता कारणान्न नश्यते ॥

स च मानो द्विधा भवति—एक ईर्ष्यासम्भूतः, द्वितीयः प्रणयसम्भूतः । ननु कान्तस्यापराधो माने कारणं, प्रणयकालेऽपराधस्य सम्भावनाऽपि नास्ति, कुतो मानप्रवृत्तिः, तत्राह—द्वयोरिति । कान्ताकान्तयोर्महति प्रमोदेऽपि कारणं विनाऽपि प्रणयमानः स्यात् । प्रेम्नः कुटिलगामित्वे प्राचीनानामुदाहरणमाह—तथा चेति ।

विभागश्चान्यत्रैव लक्ष्यः, न सा भागकल्पनाऽत्राश्रिता, यतः समर्थाया रतेरेव ग्रन्थेऽस्मिन् लक्ष्यभेदेषूक्ते खो दृश्यते ।

(आ) समस्तचरतिरूपस्य पूर्वरागस्येमा एव दशा यथाक्रमं नीलमण्णादौ दर्शिताः । साधारणरतिरूपस्य तु उष्माद्रादिवर्जमभिलाषादिकाः प्रथमनिर्दिष्टाः षट् । समस्त-रतिरूपस्य प्रौढाख्यस्य पूर्वरागस्य लालसोद्वेगजागर्त्यातानवजडिमवेयग्याभ्युष्मादमोह-न्दुक्रमेण दशेति च तत्र । न च तावत् प्रकृतं किमपि वेलक्ष्यमेतस्य 'नयनप्रीतिचिन्ते'-त्वादाय उदाहृतात् कैश्चिदर्शितात् दशापारम्पर्यात् । परं स्थलविशेषतोऽवस्थाविशेषतश्च भिन्ना संज्ञा—नातः परं किमपि ।

भूतविरहेण सह प्रवातस्यावान्तरभेदो यथोदाहरणं स्फुटीभविव्यति ।

अथोभयोरिव सम्भोगविप्रलम्बयोः परस्परालोकनान्धरपानाद्यभिलाषा-
दीनां क्रमेणोदाहरणानि ।

तत्र परस्परालोकनं यथा—

एहीति पृष्ठगसखीक्षणकतवेन

व्यावृत्य यो मयि तथा निहितः कटाक्षः ।

प्रत्यस्तवन्मम कटाक्षमवाप्य शान्तो-

ऽप्यन्तर्द्धिभेद स निरुक्तशराह्वयम् ॥ १८

अपि च—

तस्याः सखीभिरपि वीक्ष्य सुजातमन्त-

र्भावोदयं कमपि चञ्चललोचनान्तैः ।

धन्यो भवानिति कृता मम सम्मुखीभि-

रिन्दीवरच्छदमयी (१६) मयि पुष्पवृष्टिः ॥ १९

परस्परान्धरपानं यथा—

पात्रमृदि पिबदि चास्सं पेयसि ललिदे कहिं सीति ।

सान्द्रानन्दविनिद्रितराधास्रप्रायितस्त्वयति (३) (१७) ॥ २०

यथोदाहरणमिति—उदाहरणे इत्यर्थः ।

एहीति—पृष्ठस्थितसखीदर्शनमिषेण मयि निहितो यः कटाक्षः स प्रत्यस्तवन्मत्कटाक्षं
प्राप्य शान्तोऽपि ममान्तःकरणं विभेद । अत्र दृष्टान्तमाह—निरुक्ततेति । प्रत्यस्तवित-
शरस्य वेधे तथा मौढ्या न जायते यथा कृतश्रितो योऽहंशरस्तस्य वेध इत्यर्थः । इदं
सांग्रामिकायामनुभवसिद्धमेव । कमपि सखायमुद्दिश्य श्रीकृष्णस्योक्तिरियमिति बोध्यम् ।

यथा तस्याः कटाक्षशरेणाहं विद्धस्तथा मत्कटाक्षशरेणापि विद्धायास्तस्याः
कमप्यन्तर्भावोदयं वीक्ष्य तस्याः सखीभिरपि धन्यो भवानित्यर्थबोधकैस्तत्र एव महाभावन-
परैस्तासाञ्चञ्चललोचनान्तैः करुणैर्मयि नीलकमलदलमयी पुष्पवृष्टिः कृता ।

(३) अत्रेवोदाहरणे गौणसम्भोगशङ्कारस्य सूचनम् । न केवलं पद्येऽस्मिन्नीर्णयप्राप्त-
जनमुत्तमस्य भावप्रपञ्चस्याच्छादनं, प्रकृत भक्त्युदये भगवत्सङ्गसुखानन्दवार्त्तोद्दीपनं,

(१६) 'रिन्दीवरच्छविमयी'ति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः । स च टीकाकदलीकारादुपेक्ष्यः ।

(१७) 'सान्द्रानन्दविनिद्रितराधास्रप्रादं जघदि' इति मुद्रितपुस्तक एव प्राकृतभाषानयः पाठः ।

स चानवैक एव—हेतुस्तत्र टिप्पण्यन्तेऽवगः ।

यथा वा—

अर्वाङ्गुलितानिमेघनयनं निस्पन्दतारं किय-

दीर्घञ्जासमलक्ष्यकण्ठनिनदं सानन्दतन्द्रायिता ।

कृष्णे पाययति स्वकीयमधरं प्रागेव पीताधरे

किञ्चित्त्वं ललिते ! पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका ॥ २१

परस्परचुम्बनं यथा—

पङ्काङ्कि खलनं कराकरि मनःसंवादसंवेदनं

कर्णाकर्णिं दृष्टाकथासु युगपच्चुम्बाः शतं गण्डयोः ।

स्कन्धास्कन्धि भुजौ मुखामुखि मुहुर्माध्वीकपानक्रमो

राधामाधवयोर्ध्वधौ मधुमदक्रीडा जरीजृम्भते ॥ २२

राधायाः स्वप्रायितं जयति । निद्रादृशायामसङ्गतसङ्गतनानाऽर्थबोधकशब्दोच्चारण-
मेव स्प्रायितं, तदेवाह । हे ललिते ! प्रेयसि । श्रीकृष्णे स्वीयास्त्वं मां पाययति सति
ममास्त्वं स्वयं पिबति सति त्वं क्व गताऽसीति स्वप्रायितम् ।

अर्हति—प्राक् प्रथमं पीतो मदीयाधरो येन तथाभूते श्रीकृष्णे स्वकीयाधरं मां
पाययति सति हे ललिते ! त्वमपि किञ्चित् पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका । स्वप्रायत
इत्यत्र क्रियाविशेषणान्याह—नेत्राहं व्याप्याङ्गुलिते ईषन्मुद्रिते एवं निमेषरहिते नयने
यत्र तदथा स्यात्तथा, स्पन्दरहिता नेत्रतारा यत्र स्यात्, कियन्तो दीर्घञ्जासा यत्र,
अलक्ष्योऽस्यष्टः कण्ठनिनदो यत्र ।

मधौ वसन्ते राधामाधवयोर्वसन्तकालीनमदेन जाता या क्रीडा सा जरीजृम्भते
व्यतिशयेन प्रकाशते । क्रीडामेवाह—तयोः खलनमङ्काङ्कि अङ्केनाङ्केन निर्वृत्तं, तथा च
मधुमदेन राधाया अङ्गे श्रीकृष्णः पतति, श्रीकृष्णस्याङ्गे राधा पततीत्यर्थः । मनसः
संवादोऽभिप्रायस्तस्य संवेदनं ज्ञानं कराकरि कराभ्यां कराभ्यां निर्वृत्तं, तथा च
श्रीकृष्णस्य हस्तौहत्यादेव तस्य मनोऽभिप्रायो राधिकया ज्ञातः, एवं राधाया अपीति ज्ञेयम् ।
कर्णाभ्यां कर्णाभ्यां निर्वृत्तासु दृष्टाकथासु सतोसु परस्परगण्डयोः शतसंख्यकचुम्बनम् ।
भुजौ स्कन्धास्कन्धि—तथाच तयोर्भुजौ परस्परस्कन्धे निक्षिप्तावित्यर्थः । मधुपानोपक्रमो
मुखामुखि मुखेण मुखेण निर्वृत्तः ।

तदुपचितानन्दस्य-भागाहरणान्यान्याऽन्यदा च कल्पितानां प्रतिहन्निभक्तत्वेन चतरेषां
प्राणसर्पिं मधुरमधुरमाञ्जनम् । अनार्थाया द्वितीयाहोऽन्योक्तिसूचककविवाक्यनिर्मितिः
संस्कृतेनेव भवितुमर्हा । टीकाङ्गुलितप्राक्ततसन्दर्भगतद्वयाऽपि नात्र प्रसरतीति निखिल-
मवशतम् ।

परस्परनखक्षतानि यथा—

जाताङ्गुराणि किममून्यगुरागवीजा-

न्यमानि नूनमुरसोरुभयोरुभाभ्याम् ।

आर्द्राणि कीमलतराण्यरुणानि भुग्ना-

न्याभान्ति पश्य ललिते ! नखलक्षणानि ॥ २३

परस्परदशनक्षतं यथा—

माध्वीकाचमनोत्सवे कुतुकिनोरन्योन्यदन्तच्छेदा-

वन्योन्येन कृतोपदंशरचनौ श्रीराधिकाक्षणयोः ।

क्षुण्णौ च द्विजकुञ्जलैरभवतामक्षुण्णलक्ष्मोभरौ

पीतौ चारुणितौ बभूवतुरङ्गो प्रेम्नो विचित्रा गतिः (ई) ॥ २४

नीवोमोक्षो यथा—

निर्यातायान्वयि विरमितो मालया रत्नदीपः

क्षणे चोलं क्षपयति मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।

तयोः परस्परनखक्षतानि परस्परानुरागरूपवीजस्याङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षते—जातेति ।
आर्द्राणि क्षिप्तानि भुग्नाणि किञ्चिदक्रीभूतानि—वल्लीनामङ्गुराण्युत्पत्तिकाले भुग्नानीति
श्रेयम् ।

माध्वीकैति—वृक्षकोटरेभ्यो निःसृतोऽत्यन्तमादको रसः माध्वीकः, तस्य पाणोत्सवे
कुतुकिनो राधाक्षणयोरन्योन्योष्ठाधरौ—कथम्भूतौ ? अन्योन्येन कृता मधुपानस्योपदंश-
रचना यत्र तथाभूतौ, मत्सजनेर्मादकवस्तुपानानन्तरं किमपि भ्रष्टवस्तु भुज्यते, तस्यैव
संज्ञा उपदंशः, लोके 'नकुल' इति तस्य प्रसिद्धिः—आभ्यान्तु परस्परधरपानमेवोपदंशत्वे
रचितम् ; द्विजरूपकुञ्जलैः क्षुण्णावभवतां, तथापि तावोष्ठाधरौ अङ्गो आश्चर्यमक्षुण्ण-
शोभाभरौ बभूवतुः—एवमुभाभ्यां पीतावपि परस्परधरावरुणितौ बभूवतुः ।

हे सखि ! त्वयि कुञ्जग्रहान्निर्यातायां सत्यामेकाकिन्या मया स्वरक्षकान्वकार-
निर्माणाद्यर्थं रत्नप्रदीपो मालया विरमित आच्छन्नौहृतः—तदपि वलातुकारेण मम
कक्षणी श्रीक्षणे क्षपयति सति कुञ्जद्वयाच्छादनार्थं दृष्टाभ्यां मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।
संहृतोर यथास्यात्तथा मयोपविष्टम्, ऊरुद्वयं मिलितोल्लस्योपवेशनेनेव परिधेयवस्त्र-

(ई) उपदंशस्य गौडभावायां 'चाट' इति संज्ञा । क्षुण्णवप्यक्षुण्णलक्ष्मोभरावस्ति,
'पीतावप्यरुणितौ' इति च श्लेषगर्भविरोधमयभणितिवशात् प्रेम्नो विचित्रगतिवत्कथन-
सुपादेयमिति । 'कुतुकिनो'रित्यत्र 'प्रमान् स्थि'त्येकशेषः ।

नीवीग्रन्थिं हरति सहसा संहतोरुपविष्टं

सुहृद्वाहं मखि ! समंधिका वल्लभस्ते बलेन ॥ २५

आदिशब्दादनविहार-जलविहार-मधुपान-सङ्गीतादि । तत्र वनविहारो

यथा—

अर्धं कुञ्जलकैर्मरन्दपटलैः पादं परागेभ्यधु-

स्यन्दाद्रैरनुलेपनं किसलयैः पुष्पैश्च भूषां फलैः ।

नैवेद्यं पवनाहतैरवयवैर्नृत्यं मदालिखनै-

गीतं कल्पयता हरिर्वनगतो वल्लीचयेनार्चितः ॥ २६

अपि च—

एकेनानिलचपलेन पत्रहस्तेनारौत्सीत् स्तवकपयोधरं परेण ।

आक्षेपं न न न न नेति चञ्चलालिभ्रूमङ्गा व्यधित हरिं विलोक्य वल्ली ॥ २७

सन्नासं किसलयपाणिकम्पनेन प्रोत्साहं कुसुममयेन सुश्रितेन ।

रोषञ्च भ्रमरघटाकटाक्षपातैरासन्ने मधुभिदि वीरधोऽभ्यनेषुः ॥ २८

सीमन्तोपरि बभ्रुजीवकुसुमं सिन्दूरविन्दूकतं

चित्त्रैर्नव्यदलैर्व्याधायि मकरी गण्डे नखाग्रक्षतैः ।

चक्रे कञ्चुलिका पयोधरभरे नानाप्रसूनच्छदेः

कृष्णेन प्रणयातिरेकरंभसस्तस्यामभिव्यञ्जितः ॥ २९

काव्यमपि कृतमित्यर्थः । अतएव ते तव वल्लभः श्रीकृष्णो बलेनाधिको नतु बुद्ध्या—
बलस्याग्रे बुद्धेः प्रभावो न तिष्ठतीति । यद्भवित्यन्तदभूदिति ध्वनिः ।

इतैः करणैः पादादिकङ्कल्पयता लतासम्पदेन श्रीकृष्णोऽर्चितः, एतदेवाह—कुञ्जलकैः
पुष्पस्तवकैः, मधुचरणैर्नाद्रैः परागैः पुष्परजोभिरनुलेपनम् ।

वल्लीरूपा नायिका सम्भोगोन्मुखं नायकमिव हरिं चञ्चलभ्रमरस्वरूपया प्रणयकोप-
यञ्जकभ्रमङ्गा विलोक्य स्तवकरूपं स्तनमरौत्सीत् बह्वमकरोत् ।

अधुना वल्लीरूपनायिकायाः कृष्णदर्शनाच्चातमनेकेषां यमिचारिभावानां
प्रावल्यामाह—सन्नासमिति । श्रीकृष्ण आसन्ने सति वीरधो वल्लभो वान्यश्चञ्चकसन्नासं
पञ्चवरूपपाणिकम्पेनाभ्यनेषुच्छासाभिनयश्चक्रित्यर्थः । एवं पुष्परूपश्रितेनाभिलाष-
यञ्जकसत्सुखाहमभ्यनेषुः ।

श्रीकृष्णेन तस्यां राधायामेतैः करणैः प्रणयातिप्रयवेगोऽभिव्यञ्जितः । प्रवयातिप्रव-

जलविहारो यथा—

कृष्णे कर्षति कोकयुग्मकामियं दोर्भ्यां व्यधात् स्वस्तिकं

कण्ठे चारुमृणालमर्पयति सा बाहू दधे कुञ्चितौ ।

पद्मं जिघ्रति पाणिनास्यमवृणोदित्यं जले खेलतो-

रस्यर्शा सुरतिस्तयोः प्रियसखीवन्दस्य रस्याभवत् (८) ॥ ३०

मधुपानं यथा—

‘सालि ! प्रेयान् हरिरतिशठः’ ‘कृष्ण ! मे सम्प्रसीद’

‘श्यामे ! स त्वामभिसरति किं’ ‘नाथ ! दासौ तवास्मि ।’

इत्यन्योन्यप्रकृतिविक्रतौ भावतोऽनन्वितोक्ती

राधाकृष्णौ मधुमदमुदा मोहितौ वः पुनीताम् ॥ ३१

व्यञ्जकं पुष्पभगडनमाह—सीमन्तेति । सिन्दूरविन्दुस्थानीकृतं, नखाग्रकण्ठेऽखितेर्नानावर्णै-
र्हृत्पद्मकरो मकर्याकारचित्रं गण्डे यथापि—नानापुष्पदलेः स्थलपयोधरे कञ्चुलिका चक्रे ।

अथ जलक्रीडायां राधाकृष्णयोः स्पर्शं विनैव दूरे तिष्ठतोस्तयोः क्रीडामाह—
कृष्णे इति । स्ननस्पर्शकाङ्क्षया चक्रवाकयुग्मं कृष्णे व्याकर्षति सतीयं राधा तत्रा-
सम्प्रतिव्यञ्जकं स्नानाच्छादकं स्वस्तिकं दोर्भ्यां व्यधात् । राधिकाया हस्ताभ्यां स्वकण्ठ-
स्थालिङ्गनाकाङ्क्षया ओकृष्णे स्वकण्ठे चारु मृणालमर्पयति सति साऽपि तत्रासम्प्रति-
व्यञ्जकौ कुञ्चितौ बाहू दधार । अस्पर्शा स्पर्शहिता शोभना रतिः सखीसमूहस्य
रस्याऽस्वादनोपाऽभवत् ।

मधुपानजन्येन मदेन कर्त्ता जितौ कथम्भतौ ? त्रासात् कुत्रचिद्वाक्येऽधिकाक्षरैः
कुत्रचिद्भ्रष्टाक्षरैः करणैरन्योन्यं धृत्वा व्याहरन्तौ । ‘धरणिपतिते’ति वक्तव्ये ‘धधे’त्यधि-
काक्षरं रेफणिकारौ न स्तः, अतः भ्रष्टाक्षरम् ।

(८) श्लोकोऽयमेतदनन्तरौ द्वौ, ‘एकेनानिलचपलेने’ति (२७) श्लोकश्चानन्दवृन्दावने माध्वीक-
पान-जलविहार-वसन्तोत्सवादिवर्णनप्रसङ्गेषु वर्त्तन्ते । ‘सङ्केतकालमनस’मित्यादि श्लोक इव
यद्यपि सूक्ष्मालङ्कारविधायकस्येतरजनतो निष्ठुत्यादिकस्य वैशिष्ट्यं नात्र वर्त्तते; तथापि
वचनभङ्गा विच्छित्तिरूपभोग्येत्यस्योत्तमकाव्यत्वम् । ‘हा कष्ट’मिति परवर्त्तिनि श्लोके
तृतीयचरणे ‘अधिकद्विषिते’रिति हकाररूपसंयुक्ताक्षरस्यावस्थानात् ‘प्रद्वेवे’त्यनुशासनात्
पूर्ववर्त्तिनो लघुक्षरस्य वैकल्पिकं लघुत्वमिति ह्रन्द्ःशास्त्रकृदामाश्रयाक्षयत्वं न दोषाय ।
एतेषु श्लोकेषु यथायोग्यं श्रीकृष्णो पूर्वरागी सुगंध ईषत्प्रगल्भो नायको वा, नायिका-
शिरोमणौ राधा च पूर्वरागवती सुगंधा मध्या नायिका वा—इत्यपि वक्तुं सम्भाव्यते उभयो-
रश्लौकिकतवेत्यलम् ।

यथा वा—

हा कष्टं द्योः पपतति कथं हन्त घूघूर्णति भू-

रालम्बे त्वां धधध-पतिता कम्पते गात्रयष्टिः ।

द्व्यन्तासादधिककृसितैरचरैर्व्याहरन्ती

धृत्वान्योन्यं मधुमदजितौ नोमि राधामुकुन्दो ॥ ३२

अथ विप्रलम्भः—

स्वप्नाद्वा श्रवणाद्वापि चित्वादेर्वा विलोकनात् ।

साक्षादाकस्मिकाद्वापि दर्शनादुर्लभे जने ॥

प्राक्तनौ रतिरुद्धूता सम्प्राप्तेः पूर्वमेव सा ।

पाकद्वयान्तरे पूर्वरागतां प्रतिपद्यते (ज) ॥ ७८ का

पाकद्वयान्तर इति—

भावः पूर्वरागश्चेति पाकद्वयं, तदन्तरे तन्मध्ये । तत्र स्वप्नद्वारा यथा—

इन्दीवरादपि सुकोमलमिन्द्रनीला-

दप्युज्ज्वलं जलधरादपि मेदुरन्तत् ।

स्वप्नः स किं सखि ! महो यदहो ममेद-

मद्यापि नो नयनयोः पदवीञ्जहाति ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्णस्य प्राप्तेः पूर्वमेव दुर्लभे श्रीकृष्णे प्राक्तनौ अवतारात् पूर्वमेव स्वभावसिद्धा, किन्त्वैतैः करणैरुद्धूता या रतिः सा पूर्वरागतां प्रतिपद्यते । भाव-पूर्वरागरूपपाकस्यान्तरे मध्ये अर्थाद्वयमपि व्याप्येत्यर्थः ।

अथ स्वप्ने श्रीकृष्णस्य दर्शनं प्राप्य तद्दर्शनस्यातिचमत्कारित्वेन साक्षाद्दर्शनमेव जानती श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—हे सखि ! स किं स्वप्नः, अपि तु स्वप्नो न भवति, किन्तु साक्षाद्दर्शनमेव—यद्यस्मादिदं महस्तेजःस्वरूपन्तदस्वधुनाऽपि नेत्रपदवीं न त्यजति । तन्महः कौडशमित्याह—इन्दीवरादित्यादि । मेदुरं स्निग्धम् ।

(ज) प्राक्तनीति—‘अतिव्रजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु’रिति—स च हेतुः पूर्व-संस्कारभित्तिकः । संप्राप्तेः पूर्वं कथन्तस्य ‘राग’ इति चित्तरञ्जकत्वव्यञ्जिनौ संज्ञेति ? अत्राहुर्नौलमणिकाराः—‘दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव व्यज्यते । ततस्तु प्रथमोत्कर्षात् स राग इति कौत्सप्रते ॥’ भावपाकस्य लक्षणन्ततैव—‘अनुरागः स्वसंवेद्यदर्शां प्राप्य

अवणद्वारा यथा—

तमालनीलं किमपि त्वदुक्ताद्विस्वोऽस्ति ! कृष्णेति पदादुदीर्णम् ।

अन्तः प्रविश्य श्रुतिवर्त्मना मे न वेद्मि तद्वाम किमातनोति ॥३४

चित्तदर्शनद्वारा यथा—

ब्रजभुवि किमलोकि सञ्चरन्त्या यदिह विलिख्य पटे मनोपनीतम् ।

कुतुकिनि ! कुतुकेन ते समस्तं सम गतमेव हि जातिजीवनञ्च ॥३५

मात्तादर्शनद्वारा यथा—

नो वा दृष्टचरी न वा श्रुतचरी नामापि न ज्ञायते

यस्याः काचन सा व्यलोकि विपिने मेघव्युतिर्देवता ।

आनन्दद्रववर्षिणः किमथवा ह्यालाहलोद्गामिनः

सौहित्यञ्च रुजञ्च नो विदधते यस्याः कटाक्षोर्मयः ॥३६

अथास्य दश दशाः । तत्राभिलाषो यथा—

सा किं निशा सखि ! भविष्यति सर्वदा मे

स्वापः स किं सुमुखि ! तत्र सदैव भूयात् ।

कश्चित्तमालदलनीलतमः स यस्मिन्

त्रालोकि लोकरमणो रमणीयमूर्तिः ॥३७

हे विस्वोऽस्ति । त्वदुक्तात् कृष्णेति पदादुदीर्णमुद्भूतं तमालवर्त्रीलं किमपि धाम तेजःस्वरूपं ममान्तःकरणं प्रविश्य किमपि क्षोभादिकमातनोति, तन्न वेद्मि ।

हे कुतुकिनि । ब्रजभुवि सञ्चरन्त्या त्वया किमद्भुतमलोकि यदद्भुतं वस्त्वहं चित्रपटे विलिख्य समागम उपनीतम् । तव कुतुकेनेव सम जातिजीवनञ्च समस्तं गतम् ।

यस्याः श्यामदेवतायाः कटाक्षोर्मयो मम सौहित्यं सुखं कुर्वन्तीति हेतोः किमानन्द-
द्रववर्षिणः, अथवा मम प्रीडां कुर्वन्तीति ह्यालाहलोद्गामिनः ।

तत्र निशायां किं सदैव स्वप्नो भूयात् यस्मिन् स्वप्ने स नीलतमो मयालोकि ।

प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेद्भाव इदमभिधीयते ॥ अत्र जीवगोस्वामिसमतमधोदर्शितं लक्ष्म्यं पूर्वरामपक्षेऽप्युदाहृत्यम्—‘अतएवात्र शास्त्रेण गृह्यते राधिकादिषु । पूर्वराम-
प्रसङ्गेऽपि प्रकटं रामलक्षणम् ॥ तत्रात्र लक्ष्म्यं दृष्टव्यं श्लोकत्रये ‘इन्दीवरादपी’त्यादौ
वैष्णवकविरचितेषु गीतेषु च तादृशभावस्यो रसः सुतंगमास्वादनीयः । ‘इन्दीवरादपी’त्यादि
श्लोकः कविकर्णपूरगोस्वामिचरणानां श्लोकसमूहे प्रबुद्ध नायकायते ।

अथ चिन्तनम्—

आसंगो सिविलगमो ममपफंसी महं क्खु अणुराओ ।

पिअपरिअणो ण चउरो जीअण तुह णथि जीअणोवाओ (ऋ) ॥ ३८

स्मृतिः—‘इन्दोवरा’दित्यादि (३३ श्लोकः) ।

गुणकीर्त्तनम्—

धाम श्यामयातयाममधुरन्तल्लोचनानन्दनं

कस्तूरीघनसारकुङ्कुमरसामोदी स गात्रानिलः ।

आलापः स सुधाम्बुधेरपि तिरस्कारी बभूवाधुना

सम्मोहाय विनोदनाय मनसः लोभाय लोभाय च ॥ ३८

अथोद्देशः—

नो विद्मः किमु गौरवं गुरुकुले, कौलीन्यरक्षाविधौ

न अहं किमु, दुर्जनोक्तिगरलज्वालासु किं नो भयम् ।

उद्देशादनवस्थितं मम मनः कस्यापि मेघत्वियो

यूनः योत्रगतैः घुणेरिव गुणैरन्तः क्षतं जर्जरम् ॥ ४०

आवङ्गः स्वप्नगतो मर्मस्पर्शी भवान् खल्वनुरागः ! प्रियपरिजनो न चतुरो जीवन ! तव नास्ति जीवनोपायः ॥ स्वाप्तिकवस्तुनः शीघ्रं विस्मरणं भवत्यत आह—सर्मस्पर्शी विसर्त्तुं न शक्ताऽस्मोत्यर्थः । कुलाङ्गनायास्तत्तामिलाष एवानुचितस्तत्ताह—महाननु-रागः । परिजनस्य चातुर्येच्छेत्तदा तेन सह सङ्गसम्भावनया जीवनं रक्षितुं समर्थाऽस्मीत्यपि नास्तीत्याह—प्रियपरिजन इत्यादि ।

तद्वाम कान्तिविशेषः । ननु मधुरवस्त्वपि पुनः पुनरास्वादेन गतरसम्भवति, तत्राह—अयातयाममधुरं ‘यातयामो गतरस’ इत्यमरः । घनसारश्चन्दनः—एतेषां रसानामोद इव य आमोदलक्षिशिष्टः । अधुना तत्तत् सर्वमेव मनसः सम्मोहादवर्धयमेव बभूव ।

‘नो विद्मः’ इत्यादौ शिरश्चालने नञ्, गुरुकुलस्य गौरवं किं न विद्मः अपि तु जानीम

(ऋ) ‘ज्वलतु रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी’त्यादि मालत्यां स्थितात् भावात्, ‘डुल्लहजणा-णुराओ लज्जा गरुडं परवसो अप्पा । पिअसहि विषमं प्रेम्म मरणं सरणं णवरि एक्कं ॥’ इत्यादितो वा रत्नावल्यां नायिकाखेदोक्तिविजृम्भणेनेवात्राप्यन्तरात्तिश्चिन्ताप्रतानमयजीविता सुतरामुल्लसतीति तत्त्वम् । ‘आशावन्तः कुसुमसङ्घं प्रायशो ह्यङ्गनानां सदाः प्राप्तिं प्रणयि हृदयं विप्रयोगे खण्डि’ इति तु स्वाभाविकातुलाप्रणयस्थले, यदा तु उत्कटा मनोरुजा, साहचर्यनिर्भरस्य मनस्तदैव स्वभायमभिधानं, तच्च काव्योत्कर्षं नितरां जनयति ।

पूर्वरागः कृष्णस्यापि स्यात्—इत्यतः परं तथैव दर्शयति । तत्र प्रलापः—

उदयति शशी, श्रीराधाया न तन्मुखमण्डलं

स्खलति तिमिरं, प्राणेश्वर्या न नीलनिबोलकः ।

हसति हरिताञ्चक्रं, तस्या न नाम सखीगणो,

भ्रमति भुवने ज्योत्स्नेवास्या न देहरुचिच्छटा (ऋ) ॥ ४१

उत्सादः—

हे वासन्ति ! विलीकिताय मुमुखी राधा त्वयास्मिन् वने ?

वातान्दोलितपल्लवैः करतलैर्'नो ने'ति (१९) किं भाषसे ?

यातानेन पथैव सा परिमलैस्तस्या यदन्वीकृता-

स्वतृपुष्पेषु पतन्त्यहो न मधुपा भ्राम्यन्ति सर्व्वा दिगः ॥ ४२

एव । एवं कौलीन्यरक्षायामपि अद्याऽऽख्येव, किं कर्त्तव्यम् । उद्वेगान्मम मनोऽनवस्थितं जातं, ततस्तत्तत्करणे प्रतिवचकं भवतीत्यर्थः । तस्मात् कस्यापि धनो गुणैर्ममान्तःकरणं जर्जरं कृतम्—युष्मेरिवेति—युष्माः कीटविशेषा यथा काष्ठं जर्जरं कुर्वन्ति ।

तदानीमेवोदितचन्द्रं राधिकासुखं मत्वा हर्षो जातः, पश्चात्तस्मिन् देगुण्य दृष्ट्वा कृष्णः सखेदमाह—उदयतीति । अयं राधामुखमण्डलं न भवति, किन्तु शशी चन्द्रः, यनोऽधुनैवोदयति, तन्मुखमण्डलं सदा प्रकाशमानमेव । एवमन्वकारं रात्रिकालीन-वस्त्रं मत्वाऽह । इदं प्राणेश्वर्या निरुद्धमपि नीलवस्त्रं न भवति, किन्तु तिमिरं, यतश्चन्द्रोदयाद्भवति, इदं तु न । तस्याः सखीगणो न, अपि तु हरितां दिशाञ्चक्रं, यतश्चन्द्रोदयेनैव हसति प्रकाशते, तेषां तु सर्वदेव प्रकाशः । एवमियन्तस्या देहरुचिच्छटा न भवति, किन्तु ज्योत्स्नेव—यतो भुवनमध्य इतस्ततो भ्रमति, सा तु सदैकरूपेव (१८) ।

हे वासन्तीति । ना नेतीति—मया राधिका न दृष्टेति प्रभावसे चेत्तदा त्वद्वचनं मिथैव,

(ऋ) निश्चयान्तेन सन्देहालङ्कारेण सूचितो हृद्गुणो नायकस्य—'नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दम्निशाचरः' इतिवदुपभोग्यः । 'तत्' 'असौ' इत्यादि पदेन पूर्वार्थ-भूतानामामोदसुपजनयतां भावराशीनां परामर्शः । तेन च सूचितेन वैसादृश्येन तदानीन्तन-वैधुर्यस्य प्रकाशः । अत्र विधेयाविमर्शदोषस्पर्शः पदमेतत् कथञ्चित् गर्ह्यं करोति ।

(१८) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयोः । 'सदैकरूपेव' इति (क) पुस्तके, 'सदैकरसखरूपेव' इति (ख) (ङ) पुस्तकयोः ।

(१९) 'नो नेति' इति (ग) (घ) पुस्तकयोः पाठः । न अयं 'ना' इत्याकारात्तस्याव्ययस्य ग्रहणं कोप्य दृश्यते, अतो मूले वीसादिरुक्तसामञ्जससाधनाय कथितगौड़ीयभाषासादृश्योपलक्षणाद्युपपरिदर्शितः पाठ एव वेधात् ।

अथ व्याधिः—

नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या-

न्नो गोप्यते किमु भवेद्यदि गोपनीयः ।

आपच्यमान इव हृद्गुण एष भावः

कृष्णस्य कामपि दशां भजते न विद्वः ॥ ४३

जडता—त्वां स्वप्नलब्धमवलोकयितुं विलिख्य

दैवर्ण्यमाप तव वर्णविलोकनेन ।

तूलीग्रहे सति कृष्णजनि तूलिकेव

चित्रोद्यताजनि हरे ! स्वयमेव चित्रम् ॥ ४४

मरणममङ्गलत्वेन न वर्ण्यते, भङ्गा तु वर्ण्यते । तद्यथा—

निखिलेन्द्रियसंवर्त्ते श्यामसुधाधाममधुरिमावर्त्ते ।

मग्नानन्दविवर्त्ते मातर्नातः परं वर्त्ते ॥ ४४

केचित्तु—“नयनप्रीतिश्चिन्ता सङ्कल्पः स्वप्नविच्छेदः ।

काश्यं विषयनिवृत्तिर्ङ्गीनाशः स्यादथोन्मादः ॥

Rasasudhakara

किन्त्वेनेव पथा सा राधिका गता, यस्मात्तस्याः परिमलैरन्वीकृता भ्रमरास्त्वत्पुष्पेषु न पतन्ति, किन्तु तस्याः सुगन्धग्रहणार्थं भ्राम्यन्ति ।

यदि कश्चिदर्थः कथाविषयः स्यात्तदा किं सोऽर्थो न कथ्यते अपि तु कथ्यत एव । एवं यदि गोपनीयः स्यात्तदा किं न गोप्यत, अपि तु गोप्यत एव । कृष्णेन तु हृदिस्थ-
भावस्य निर्वचनासामर्थ्यात् स तावन्न कथ्यते न वा गोप्यते । अतः कृष्णस्य भावः कामनि-
र्वचनीयां दशां प्राप्नोतीति न विद्वः । एष भावः कीदृशः ? ईषत्पच्यमानहृद्गुण इव—
स यथा सर्वैरदृश्यः सन्नन्तरे पीडां जनयति तद्वत् ।

वर्ण्यते—हे हरे । त्वां विलिख्यावलोकयितुं तव चित्रोपयोगिवर्णादर्शनमात्रेणैव वैवर्ण्य-
स्वरूपसात्त्विकविकारमपि । तदनन्तरश्चित्रार्थतूलीग्रहणे सति कृष्णजनि । तदनन्तर-
श्चित्राद्योद्यता सती स्वयमेव चित्रमजनि जडा बभूवेत्यर्थः ।

अधुना पूर्वरागावस्थयाऽत्यन्तव्याकुला श्रीराधा सखीं प्रत्याह—हे मातः सखि !
सर्वेन्द्रियाणां संवर्त्तः प्रलयो यत्र तथाभूतानन्दविवर्त्ते । कथम्भूते ? श्यामसुधामयदेहस्य
माधुर्यरूप आवर्त्तो भ्रमिर्यत्र । तत्र निमग्नाऽहमतः परं न वर्त्ते न जीवासीदुक्ता तत्त्वणे
मूर्च्छिता बभूवेति भावः । ‘संवर्त्तः प्रलयः कल्प इत्यमरः । एवं सति नित्यसिद्धानां
मूर्च्छापर्यन्तदशा वर्त्तते, ततोऽधिका नास्तीति ज्ञेयम् (न) ।

मूर्च्छा मृतिरिति कथिता दशा दशमास्तु पूर्वरागस्य ।

स च ललनायाः पूर्वं पञ्चानेतुः समाख्येयः (ल) ॥”

अथ नैलः कौसुम्भो माञ्जिष्ठश्चाथ हारिद्रः ।

रागश्चतुर्विधोऽतश्चातुर्विध्येन हि प्रकृतेः ॥ ७६ का

अतः पूर्वरागात् पाकत इत्यर्थः । नैलो नील्या रक्तः ।

नैलः स एष कथितो न कदाचिद्भ्रसति शोभतेऽत्यर्थम् ।

कौसुम्भः स हि विदितः स्थित्वाऽपैति प्रशोभते पूर्वम् ॥

माञ्जिष्ठः स हि यः किल नापैत्येवातिशोभतेऽजस्रम् ।

हारिद्रः स तु बोध्यो यात्यपि न च शोभते यस्तु (ए) ॥ का

स्वप्रविच्छेदो निद्राक्षयः । केषाञ्चिन्मते पूर्वरागस्येमा दश दशाः कथिताः । स च पूर्वराग आदौ नाधिकायाः पञ्चानेतुर्नाधिकस्य कथितः । इदानीं पूर्वरागवर्णनप्रसङ्गे पूर्वोक्तो यः पूर्वरागपाकाङ्गातो रागस्तस्य भेदचतुष्टयमाह—अथेति । प्रकृतेर्नाधिकानाधिकयोः स्वभावस्य चातुर्विध्येन । नीलद्रव्यस्य वर्षणेन जातो दर्शको नीलो उच्यते । यथा नीलोवल्लस्य सहस्रचालनेनऽपि नीलिमा न द्रसति, प्रत्युत शोभते च, तथा नैलरागोऽपि । यथा कौसुम्भवल्गस्य कौसुम्भरागः पूर्वं शोभते पश्चाद्वर्षाकाले तु स्वत एव द्रसति,

(ल) ‘आदौ वाच्यः खियो रागः पुंसः पश्चात्तद्विज्ञेयः’ इति लौकिकपक्षे शोभना रौतिरिहाप्यालङ्कारिकसम्भवा, तस्या एवात्राश्रयः कृतः । सकलनायकचूडामणौ श्रीकृष्णे च तस्यैवं निर्देशो दार्शनिकमतविरोधं कमिदं बह्वन्नपि सोढ्यः—तथा चोज्ज्वलीलमणौ दार्शनिकशिरोमणिश्रीरूपगोखामिकता—‘अपि माधवरामस्य प्राथम्ये सम्भवत्यपि । आदौ रागे नृगाक्षीणां प्रोक्ता स्यात्प्रायताऽधिका ।’ इत्यनेन कायदर्शनयोर्भेदविलासः ।

(ए) लोकरीत्याऽनुमितवर्णस्थितिसाङ्ख्यादिकमुपमानमाश्रित्येवं भेदकल्पना । एवमपि दशरूपकदर्पणादिनिवन्धेषु । ‘न चातिशोभते यत्रापैति प्रेस मनोगतम् । तन्नोली-
रागमाख्यन्ति यथा श्रीरामसीतयोः ॥’ इति दर्पणं नीलीरागलक्षणं तदुदाहरणञ्च । “कुसुम्भरागः स ज्ञेयो यश्चित्ते सञ्जति द्रुतम् । अन्यरागच्छविद्यञ्जो शोभते च यथोचितम् । सदाधारविशेषेषु कौसुम्भोऽपि स्थिरो भवेत् । इति कृष्णप्रणयिषु हानिरस्य न युज्यते ॥” आह्वार्योऽप्यनापेक्षो यः कान्त्या वर्द्धते सदा । भवेन्माञ्जिष्ठरागोऽसौ राधासाधवयोर्थथा ॥ प्राकृतजन्यस्य विग्लस्य स्थितिरिति हेतोः साङ्ख्यात्मा साङ्ख्यदिति ज्ञेयम् । हारिद्ररागस्य अग्रान्तरेषु ‘श्यामा राग’ इति संज्ञा, परं तत्र किमपि भेदविशमिवत्त्वं वर्तते—स किल कृष्णवज्रसुम्भगत एव, इहेषां न प्रपञ्चः कृतः, नीलसगरादिवत् एव नाह्व्यो द्रष्टव्यम् ।

अथ विरहः—स च त्रिविधः, भावी भवन् भूतश्चेति । तत्र भावी यथा—

यास्यामि श्वः सुमुखि ! मथुरामागतो राजदूतः
प्रतयायातुं कति न घटिका हन्त भावी विलम्बः ।
नो जानीमः, प्रकृतिकठिनः कार्य्यभावस्तथा चेत्
साहं यान्तः प्रिय ! मदसवः कापि कार्य्यं नियोज्याः ॥ ४६

भवन् यथा—

यामीति कृष्णवचने प्राणैर्विनिरुद्धकण्ठकुहरायाः ।
बहिरिव भवितुमशक्तं प्रतुत्तरमन्तरेव विजुघूर्णे ॥ ४७

भूतो यथा—

साहं यन्निजदेवतेन न गतं दीरात्मामेतद्भि वो
जानीतावधिवासरञ्च गणनागम्योऽस्ति लेखासु यः ।
इतयाकर्ण्य विमुक्तगोपसुदृशः प्राणैः समं सङ्ख्या-
मेकैकां प्रतिवासरं प्रियसखी रेखां रहो लुम्पति ॥ ४८

तद्वत्तापि । कौसुम्भरागः शोभते, माञ्जिहरागस्त्वजसमतिशयेन शोभत इति भेदो ज्ञेयः ।
यस्तु न शोभते शीघ्रं याति च स हरिद्रारागो ज्ञेयः । तेषां मध्ये कौसुम्भः हारिद्रश्च
प्राकृते, अप्राकृते तु नैलो माञ्जिहश्चेति भेदो ज्ञेयः ।

अधुना विप्रलम्भरसस्यावान्तरभेदं पूर्वरागं वर्णयित्वा क्रमप्राप्तन्तस्यैव भेदान्तरं
विरहं वर्णयति—अथेति । प्रत्यायातुमत्र पुनः प्रत्यागमने कति घटिका व्याप्य विलम्बो
भावी ? राजकार्य्यभावः प्रकृत्या स्वभावेन कठिनः ।

भवन् वर्त्तमानो विरहः । अधुनैवाऽहं यामीति कृष्णस्य वचने सति स्वस्थानं हृदयं
त्याक्त्वा प्राणः कण्ठगता बभूवुः—अतस्त्वेव प्राणै रुद्धकण्ठकुहरायास्तस्याः कण्ठरोधेनैव
प्रतुत्तरं बहिरिव भवितुमशक्तं सन्तर्हृदयमध्य एव विजुघूर्णे । अत्र विरहजन्यपीडया
ऽसामर्थ्यादेव तथा नोक्तं प्रतुत्तरं, कवीश्वरेण तु प्राणकर्तृककण्ठरोधेनैव प्रतुत्तर-
कृष्टान्निर्गतमित्युत्प्रेक्षितम् ।

हे प्राणा भवद्भिर्निजदेवतेन सह मथुरागमनसमये यत्र गतम्, एतदेव वो युष्माकं
दीरात्मा मया ज्ञान्तम् । स प्रति तेन कान्तेन मत्प्राणरक्षार्थं प्रेषिता या पत्नी तत्र
अद्यावत् त्रिंशद्विसे त्वन्निकटे मया गन्तव्यमिति योऽवधिवासरौ वर्त्तते स तु भित्तौ मया
दीयमानासु रेखासु गणनया गम्यो भवति, अतस्तं वासरं यूयं जानीत, ज्ञात्वा च तस्मिन्
दिवसे तस्यागमने सति भवद्भिः शीघ्रमेव मद्देहात् गन्तव्यम्—इति प्राणैः सङ्ग वियोगशुक्ताया

अथ प्रणयमानः—

मानस्तिष्ठतु राधिके ! तव हृतं रक्तं मनो देहि मे,
तत् केनापि हृतं, (20) त्वया, न हि, न हि यदा परस्मै मम ।
अङ्गे चेक्ष्व दृश्यते, भवति चेन्नूनन्वयैवार्पितं
नीत्वा गच्छ, सुखे तवास्ति यदयं रागस्तदासङ्गजः ॥ ४९

ईर्ष्यामानो यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं तवाधरपल्लवः
सततसुरलीनादक्रीडाविधौ तव सन्नयः । A little differently read
as Kirana III (sl. 27)
वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्टकलाञ्छनं
कथमिह विना दोषं जातापराध इव स्थितः ॥ ५०

अथ प्रवासः—भूतविरहप्रवासयोः कालदेशकृत एव भेदः ।

नानाकौशलतः कृतानि सुहृदां वृन्देन नानन्दतो
गयान्यत्ति, तथा कवोष्णमधिकं राधे ! श्वसितैव सः ।

गोपसङ्गः कथामाकर्ण्य प्रियसखी प्रतिदिनं रह एकान्त आगत्य भित्तिस्थिताभेकैकां
रेखां विंशद्विवसस्य समाप्ताभावार्थं लुप्यति ।

अथेति—मानकारणमौर्व्यादिकं विनैव प्रेम्नः कुटिलगामित्वात् प्रणयातिरेकेनैव मान
इत्यर्थः । हे राधे ! तव मानस्तिष्ठतु, मम रक्तं रागविशिष्टं स्नेपेणैव रागस्य रक्तत्वमा-
रोप्य रक्तपदार्थविशिष्टं मनो देहि । राधाऽह—तन्मनः केनापहृतम् ? श्रीकृष्ण आह
—त्वयेति । राधाऽह—न ह्येति । पुनः श्रीकृष्ण आह—तवाङ्गं व्याप्य तिष्ठन्मम मनस्त-
वाङ्गे चेदृश्यते तदा किं भविष्यति ? राधाऽह—ममाङ्गे चेद्वति तदा त्वन्मनस्त्वयैवार्पितं
त्वमेव नीत्वा गच्छ । तच्छ्रुत्वा श्रीकृष्णः सहर्षमाह—तस्य मदीयरक्तमनसस्त्वधरेण सह
सदासङ्गाज्जातो यो रागः स तु तव सुखमश्रोद्धरेऽस्ति, अतो मनोधर्मरागस्य दर्शनेन
मन्मनोऽपि तत्रैव वर्त्तते, सम्प्रति त्वदाज्ञया तदहं गृह्णामीत्युक्त्वा तदधरं पपाविति गम्योऽर्थो
बोध्यः । प्रणयजन्यमाने नाधिकायाः सम्मतिं विनाऽपि स्पर्शं दोषो नास्त्येवमपि ज्ञेयम् ।

सहजेति—तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं, न तु तस्यास्ताम्बूलरागेण । एवन्तवाधर-
पल्लवोऽपि सततं सुरलीक्रीडयैव सन्नयः, न तु तस्या दन्ताधानेन । वनविहरणे एव गात्रे
कण्टकचिह्नं, न तु तस्या गन्धजनम् । अतो दोषं विना कथन्तवापराधसम्भावनाऽपि,
इति नायकं प्रति मानिन्याः सोक्तगुणवचनम् ।

त्वत्पत्नीप्रतिवेशपण्यजनताक्रयन्तु दध्यादिकं

क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं प्रियजनैरश्नाति हृष्टान्तरः ॥ ५१

अथ सामान्यतो वर्णितस्य विभावस्यालौकिकतया विशेषमाह—

तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च ।

तत्र कोऽसौ नायकः काश्च नायिका इतरपेक्षायां नायकमाह—

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलः सर्वनायकघटाकिरीटगः ।

अत्यलौकिकगुणैरलङ्कृतो गोकुलेन्द्रतनयः सुनायकः (ऐ)॥८०॥ का

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलत्वं यथा—‘शुद्धारी राधिकाया’मित्यादि (१३५ श्लोके ।

‘सर्वनायकघटे’ति सर्वशब्दो धूर्तनायकवर्जनपरः । ‘अत्यलौकिकगुणे’-
रिति विरुद्धाविरुद्धचमत्कारिगुणवान् । विरुद्धवद्भासते, न तु विरुद्धः स
विरुद्धाविरुद्धः—‘एकोऽनेकः परिच्छिन्नो व्यापी’त्यादिवदलौकिकगुणवति
लौकिकगुणा अपि ज्ञेयाः ।

एतावद्विषयपर्यन्तं कान्तेन उह विच्छेदो जातः, अवधिवाचरे पुनरपि तेन मेलनं
भवित्यतीति कालकृतविरहो भूतविरहः । मां विहाय श्रीकण्ठो दूरदेशे स्थित इति
देशघटितविरहः प्रवासः । हे राधे ! त्वद्विरहेण याङ्गुजः श्लोकः सुहृदां यादवादीनां
वृन्देन कृतानि गथाणि नानन्देनास्ति । तथा तैरानीतं कपोलं दुग्धादिकमधिकं न भुङ्क्ते,
किन्तु प्राणरक्षार्थं यत् किञ्चिदेव—अतएव केवलं श्वसित्वेव जीवित्वेव, न तु तस्य किञ्चिदपि
सुखान्तन वर्तते । किन्तु तत्र पत्नीप्राप्त्यन्तस्या या प्रतिवेशपण्यजनता क्रयविक्रयादि-
व्यवहारविशिष्टजनसमूहस्तेषां क्रयं क्रये प्रसारितं दध्यादिकं तस्याभिप्रायविवक्षैः
प्रियपरिजनैर्मैधुमङ्गलादिभिः क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं यत्रेन संस्कृतं तदेव हृष्टान्तरः
सन्नश्नाति ।

(ऐ) ‘तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च’ इत्यत्र नायकपदे यदेकवचनप्रयोग इतरत्र बहुवचन-
विन्यासश्च तत् अत्यलङ्कृतो स्वसम्पदाधिमतसम्पत्तिं स्फुटमावेदयति । नचानेन तावदितरा-
लङ्कारिकवशात्स्थिते प्राकृतनायकसङ्के दोषदृष्टिराशङ्क्यते यतस्तस्मिन्नपि महनीय-
महिमत्वादिगुणगणभूषितता वरीवर्त्ति । तथापि ‘सर्वशुद्धे’त्यादिपदेऽस्मादवदेकस्येव परामर्शो
भवति—स चादयः साक्षात् भगवान् श्रीकण्ठोऽन्वयनामरूपप्रच्छन्नो मन्मथजनकोऽपि
स्वयं मन्मथमन्मथः । श्रीमद्भागवतमहापुराणे भक्तिशास्त्रे च बहुधा विनाम्भत-
स्तस्य निर्द्वैशकम इत्यसम् । ‘सर्वशुद्धरसे’त्यादि पदलोकधा व्याख्या मूले लक्षिता, अन्यथा

ते यथा—

कृतो कुलीनः सशोकस्त्रागो यौवनरूपभाक् । A little differently
read in Bhagavata-
purana-
I. 18. 26-29.
दक्षोऽनुरक्त उत्साहो तेजोवैदग्ध्यभूषितः ॥ ८० (क) का

अधिकास्तु—

सत्यं शौचं दया कान्तिरास्तिक्यं धैर्यमेव च ।
शौदार्यं प्रश्रयः शौलं चान्तिः प्रह्वोऽनहङ्कतिः ॥ ८० (ख) का
इत्यादयो नितराः ।

तत्र 'नायकघटे'ति तद्भेदानाह—

उदात्त उद्धतश्चैव प्रशान्तो ललितस्तथा ।

सर्वोऽमी धीरशब्दाद्याश्चत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ ८१ का

सर्वशब्द इति—धूर्तनायकं वर्जयित्वा या सर्वनायकघटा तस्या मुकुटमणिः ।
यद्यपि धीरोद्धतस्य गुणाः धीरप्रशान्तस्य गुणाश्च परस्परं विरुद्धा भवन्ति तथापि
श्रीकृष्णे तेषां विरोधो नास्ति—यथा श्रीकृष्ण एकः सन्ननेकोऽपि भवति, एवं परिच्छिन्नः
सन् व्यापकोऽपि भवति, तथैव विरुद्धगुणाश्रयोऽपि भवति । अलौकिकगुणवतीति—
लोके न प्रसिद्धा ये गुणास्तद्वति श्रीकृष्णे लोकप्रसिद्धा गुणा अपि ज्ञेयाः, किन्तु लोकस्यास्ते
मायिकाः, भगवन्निष्ठा अमायिका इति भेदो ज्ञेयः ।

प्रज्ञो नम्रता । अमी उदात्ताद्यश्चत्वारो 'धीर' शब्द आद्य आदौ येषान्तथाभूताः ।
तथा च धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरशान्त-धीरललिता इतिसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः ।

च वैष्णवरसशास्त्रकारैः पदं तद्व्याकृतं, तथात्वे 'शूरद्वरस'पदेन मधुररसस्यैव
परिग्रहः, सम्भवी—तस्मादितररसानामुत्पत्तिः प्रागेवास्माभिरुक्तिरिति । 'वृन्दारण्ये
विहरते' त्यादिस्कन्दपुराणीयं पूर्वप्रदर्शितं पदं, 'कृतंवरहितं पेम्नो गच्छि होइ माणुषे
लोए । जइ होइ कसु विरहो विरहे होन्तमि ग कोवि जीअइ ॥' इति 'जयति ते'
इत्यादिकस्य श्रीमद्भागवतीयस्य (१०।३।१) श्लोकस्य तात्पर्यप्रकटनप्रसङ्गे तोषणीकता
इतश्च न्यायस्तत्त्वार्थं प्रमाणम् । 'गोकुलेन्द्रतनये'ति विशेषण्येन ब्रजपुरसम्बन्धस्य
सुनायकत्वे निदानमिति च सूचितमिति प्रतिभाति । 'रुचिरोष्ठपुटन्यस्ते'त्यादि गौतमीयतन्त्रे
श्लोकोपलब्धवर्णनं ब्रजपुरश्चाद्याद्योतनाभिप्रायकम् । भक्तिरसस्य प्राधान्येन मुख्यत्वेन च
त्रैवं प्रकटनम् । 'गो-गोप-गोपिकासङ्गे यत्र क्रीडति कंसहा' इति 'ब्रजपुरवर्णितानां

धीरशब्दाद्या इति—धीरोदात्तादय इत्यर्थः । तत्र धीरोदात्तो यथा—

आत्मश्लाघारहितः क्षमो गभीरो महासत्त्वः ।

धीरोदात्तः स्थेयान्निगूढमानो दृढव्रतः सुवचाः ॥ ८२ का

आत्मश्लाघानिरतो मायो चण्डश्च चपलश्च ।

धीरोद्धतः स कथितोऽहङ्कृतिभङ्गारनिःशङ्कः ॥ ८३ का

उभयगुणव्यतिरिक्तो भूयान् साधारणैश्च गुणैः ।

धीरप्रशान्तसंज्ञो भवति द्विजवैश्यादिकः साधुः ॥ ८४ का

मृदुलः कलाकलापो निश्चिन्तो मधुरवैदग्ध्यः ।

प्रथमरसप्रधानो ललितकथो धीरललितः स्यात् ॥ ८५ का

सर्वेऽनुकूल-दक्षिण-शठ-धृष्टत्वेन षोडशधा ॥ ८६ का

केषाञ्चिन्मते धीरललितस्यैवानुकूलादिभेदाः, न सर्वेषाम् ।

महासत्त्व उदारचित्तः, स्थेयानतिशयस्थिरः । अहङ्कृतिरहङ्कारस्तेन यो भङ्गार
आत्मश्लाघाबोधकशब्दप्रयोगस्तत्र निःशङ्कः । उभयगुणाभ्यां धीरोदात्तगुणधीरोद्धत-
गुणाभ्यां रहितो धीरप्रशान्तः साधुर्जगद्वर्त्तिसाधारणगुणैर्विशिष्टः स भूयान्, धीरो-
दात्तादिः स्वल्पः, तथा च ब्राह्मणवैश्यादयो बहव एव धीरप्रशान्ता ज्ञेयाः । कलेति—
रसोपयोगिचतुःषष्टिकलाभिर्भूषित इत्यर्थः । मधुरे शृङ्गाररसे वैदग्ध्यं यस्य, शृङ्गाररस
एव प्रधानं यस्य ।

अहंयन् कामदेवमित्यादि च तद्वैशिष्ट्यं तद्वैकान्तिकत्वं च सूचयतः । 'सर्व्वेनाथक-
घटे'ति 'सर्व्व'शब्दो धूर्त्तनाथकवर्ज्जनपर' इति वृत्तौ यत् ग्रन्थकृतो मतं न तत् सार्व्वत्रिकं
सर्व्ववादिसम्मतश्च । तथा च 'नोक्तो धूर्त्तादिभेदस्तु सन्तः सम्भवभावतः' 'शास्त्राधार्य्ये'
परं नात्रप्रोक्त उपपत्तेरुभे । कृष्णे तु सर्व्वं नायुक्तं तत्तद्भावस्य सम्भवात् ॥
इति श्रीमतां नीलमणिहतामाश्रयख्यापनपुरःसरमभिधानम् । इह कौस्तुभेऽपि च
'लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्रापि' (८६ का) । नवतारुण्यत्व-
नारीमोहनत्व-नित्यनूतनत्वातुल्यकेलिसौन्दर्य्यप्रपञ्चं शीखनाङ्कितत्वादयो बहवस्तत्त्वालौकिक-
गुणाः प्रामाणिकरसग्रन्थान्तरतो लक्ष्याः । 'यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवाद्भुवो
भवन्ति । कुर्वन्ति चेषां सुहृदात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥' इति श्रीमद्भागवते
साधारण्येन, वृत्तिप्रतीकप्रदर्शनेन विरुद्धाविरुद्धनित्यचमत्कारिगुणवत्त्वेन वा तेषां

एषा लक्षणम्—

एकाग्रितोऽनुकूलः समरागो दक्षिणस्तु सर्वासु ।
 शठ एकत्रैव रतो बहिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो मनसि ॥ ८७का
 अपराङ्मुखश्च विशङ्को दृष्टे दोषेऽपि मिथ्यावाक् ।
 तर्ज्जनताडनयोरपि कृतयोर्निर्लज्ज एव धृष्टः स्यात् ॥ ८८का
 षोडशविधास्त एते पुनस्त्रिधा चोत्तमादिभेदेन ।
 अष्टाधिकचत्वारिंशद्भेदा नायकाः कथिताः ॥
 पुनरेते स्युर्दिव्या दिव्यादिव्या अदिव्याश्च ।
 स चतुश्चत्वारिंशच्छतमेकं तेन तद्भेदाः ॥

एषामनुकूलादीनां लक्षणमाह—एकामेव नायिकामाश्रितोऽनुकूलः, सर्वासु नायिकासु समरागो दक्षिणः, एकस्यामेव नायिकायां रतोऽन्यत्र नायिकायां मनस्यप्रियः, बहिरस्तु कपटेन प्रियः शठः ।

पुनरेतेऽष्टचत्वारिंशद्भेदा नायका दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च भवन्ति, तेन चतुश्चत्वारिंशता सहैकशतं नायकभेदा भवन्ति ।

परामर्शः । एषान्तु वैष्णवदार्शनिकसिद्धेन 'लीला'पदेन प्रायशः परिग्रहो भवति । आनन्दचन्द्रिकोद्धृतपदे 'लीला प्रेम्णा प्रियाधिक्यं माधुर्यं वेगुरूपयोः । इत्यमाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥' सैषा लीला नित्यैव—तथा हि "यथा च सूर्यस्य वर्षदेश-विशेषवशात् सदैवोदयः सदैव पूर्व्याह्नः सदैव मध्याह्न इत्यादि तथैव कृष्णस्यापि ब्रह्माण्डभेद-वशात् सदैव जन्म सदैव वाल्यं सदैव वक्रादसुरमारणं सदैव मथुराप्रस्थानमित्येवं सर्वा एव प्रकटलीला नित्या एव" इति ग्रन्थान्तरे । लीलायैवाभियुक्तिर्भगवतो भक्तसाधक-समुदायसकाशे भवति । प्राकृतनायकेषु महामहिमत्वादिलौकिकगुणानां सम्भवेऽपि न तैर्भक्तकविस्त्वान्तं नितान्तं दृष्यतीति नागूढं तत्त्वम् । एवमपि च कश्चित् प्रतीत्यभावक-चूडामणिः (mystic) प्रसङ्गान्तरे—

'If in the emotion that this sight cause you, you do not proclaim that it is beautiful and if turning your gaze into your own heart, you do not then feel the charm of beauty, it is vain for you in such a mood to seek for intelligible beauty, for you would only seek it with what is impure and ugly,'—Plotinus

धीरप्रशान्तशठयोर्द्वैष्टस्य च भेदवर्जितैरपरैः ।

लौलावशतः सर्वैरविरुद्धत्वाद्विरुद्धेऽपि ।

गोकुलराजकुमारस्तेन परं सर्वनायकाधीशः ॥

धीरोदात्तो गुरुषु ज्ञातिषु धीरोद्धतो विपक्षेषु ।

मायाविषु नियतमसौ व्रजपूर्यां धीरललितः स्यात् ॥

अनुकूलो राधायां सर्वास्वपरासु दक्षिणः कथितः ।

लौलावशात् कदाचन दृष्टोऽपि शठश्च कुत्वापि॥(ओ)८६का

अथानुकूलादीनां क्रमेषोदाहरणानि—तत्रानुकूलो यथा—

नान्यस्याः सदनं (२१) प्रयाति स मया सम्प्राप्त्यमानोऽपि च

प्रायो मे हृदयन्दुनीति ललिते ! तासां मनस्तापतः ।

धीरप्रशान्त-शठ भेदभिन्नेरपरैर्द्वैरललितधीरोदात्तादिभिर्भेदैर्विशिष्टो गोकुलराज-
कुमारः कदाचिल्लौलावशाद्विरुद्धाविरुद्धधीरप्रशान्तादिभिः सर्वैरेव भेदैर्विशिष्टश्च
भवति । तेषां परस्परविरुद्धेऽपि सति श्रीकृष्णोऽविरुद्धत्वात्तेन हेतुना श्रीकृष्ण एव परं
सर्वनायकाधीशः । एतदेवाह—गुरुषु ज्ञातिषु च धीरोदात्तः, विपक्षेषु मायाविषु
च धीरोद्धतः, धीरप्रशान्तो भक्त्यु, व्रजपूर्यां सदैव धीरललितः ।

referred to by Maeterlinck in his *Le Tresor des Humbles* and translated and
discussed by M. Clark in his *Maurice Maeterlinck—Poet and Philosopher.*)

(ओ) नन्दनन्दनस्य वृन्दावनरसकन्दस्यातुल्यगुणवृन्दारिकाधिकतरानन्दचिन्मकरन्दस्य
गोपीरतिरसरोपिणो मदुरजलधरशोभिनः सकलकलाकलापपीवरस्य पुरुषवरस्य विभिन्नव्यप-
देशाश्रयेणैव तावज्ज्ञानात्त्वतो निर्द्वैशः ।

भरतनाट्यशास्त्र-शृङ्गारतिलक-दशरूपक - भावप्रकाश - रसमञ्जरी-रसार्णवसुधाकर-
साहित्यदर्पण-रसामृतसिन्धुञ्ज्वलनीलमण्यादिषु निबन्धेष्विव परमिहापि नायकभेदप्रस्तावा-
वतरणम् । कृष्णस्य भगवतः सुनायकत्वं परमन्येषां प्राकृतानां नायकत्वं न व्याहृतमिति
प्रदर्शयितुं तद्भेदावतारः कृतो वा । भरतीये रसामृतसिन्ध्वावंशतश्च चतुर्णामेव धीरोदात्ता-
दीनामुल्लेखः । भरतीये तु नाट्यप्रोक्तेषु नायकभेदेषु 'देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्वर्द्धैरललिता

(२१) 'समयं प्रयातौ'ति मुद्रितपुस्तके दुष्टः पाठो दृश्यते ।

आरामे रमते ममेव सततं महर्त्तुं संवीक्षते

स्वप्नेऽपि प्रतिकूलतां न गतवान् कृष्णः सट्पणो मयि ॥ ५२

एवमेकत रतोऽप्यलौकिकनायकत्वाद्दक्षिणोऽपि । तद्यथा—

श्यामाङ्गे चरणौ कलोरुफलके शीर्षं सुरेखाङ्गुली

केशांश्चामरचालिकाभुजतटे दृष्टिं प्रियोक्तौ श्रुतिम् ।

ताम्बूलार्पणिकाकरे करपुटीं कस्तूरिकोरसगर-

थन्द्रावचसि पृष्ठमर्पयदहो निद्राति नीलं महः ॥ ५३

एवं दक्षिणोऽपि लीलावशात् कदाचिद्दृष्टोऽपि भवति । तद्यथा—

चन्द्रावलीति कपटेन निगद्य राधां

जातापराध इव सङ्कुचितः सखीभिः ।

सन्तर्जितोऽपि स तया श्रवणोत्पलेन

सन्ताडितोऽपि विजहास न सखिभाय ॥ ५४

स ममेव आराम उपवने रमते ।

महारासान्ते स्वयमेव बहुक्षणं नृत्तित्वा विश्रामं कुर्वन्तः श्रीकृष्णस्य वरुणमिदं 'श्यामाङ्गे' इति पदम् । कला चन्द्रावल्याः सखी तस्या ऊरुप्रदेशे शीर्षम्, एवं सुरेखा काचिन्नोपी तस्या अङ्गुली केशान् समर्पयन् सन्नीलं महः श्रीकृष्णो निद्रातोत्यन्वयः । प्रिया श्रीराधिका, तस्या उक्तौ क्षणमत्र खपिहोति वाचि श्रुतिम् । कस्तूरिका श्रीराधिकायाः सखी तन्निदेशवशात्, अतएव तस्या वचःस्थले श्रीकृष्णस्योरः वचःस्थलम् । अत्र दक्षिणपार्श्वे वामपार्श्वे वा सुमस्य श्रीकृष्णस्य पृष्ठदेशलगा चन्द्रावली, त्वन्मुखे वचःस्थललगा कस्तूरिका, शीर्षलग्नः कलाया ऊरुदेश एव—एवमकारेण श्रयनक्रमो ज्ञेयः ।

राधासुदृश्य 'हे प्रिये चन्द्रावली'ति कपटेन निगद्य जहासव, नत्वपराधेन कदापि भीतो बभूवेत्यर्थः ।

वृषाः । सेनापतिरमात्याश्च घोरोदात्ताः प्रकीर्त्तिताः । ब्राह्मणा वणिजश्चैव प्रोक्ता धीर-
प्रशान्तकाः ॥' इति कथञ्चित् विभिन्नप्रणालीविलसितक्रमः कोऽपि विभागो दर्शितः ।
दृश्यरूपके घोरोदात्तादिभेदैरनुकूलादिचतुर्भिर्विभेदैरुद्वृजितः षोडशधा भागो लक्षितः ।
साहित्यदर्पणरसमञ्जसादिषु सर्वेषामेषासुत्तमादिप्रविभेदेनाष्टचत्वारिंशन्नायका इत्युक्तम्, परं
नीलमणौ वैष्णवालङ्कारिकवर्थेयते षण्णवतिर्नायकानामिति स्वमतं प्रतिष्ठापितम्, इदं
चतुश्चत्वारिंशदधिकं श्रवमेकमिति भेदः । 'प्रतिशोपपत्तिश्चेति प्रभेदाविह विश्रुतौ ।'

एवं कुत्रचिच्छठोऽपि । यथा—

एकत्रैव कृतासने निजनिजैरालीजनैः कुत्रचित्
क्रीडाकुञ्जगृहाङ्गने व्यवहितो दूरेण दृष्टा प्रिये ।
वंशीकूजितसूचितातिनिभृतं चन्द्रावलीं लम्बयन्
सङ्केतन्तरसा रसादभिसरन् राधां हरिः पातु वः ॥ ५५

अथ विभावप्रसङ्गे नायकस्य सहायाः सखायः, एवं नायिकायाः सख्यः ।
तेनादौ नायकस्य सहाया लक्ष्यन्ते ।

सहायाः स्युः सहचरास्ते भवन्ति चतुर्विधाः ।

सखायश्च प्रियसखास्तथा नर्म्मसखा अपि ॥

अथैकस्मिन् कुञ्जे सखीभिः सह राधाचन्द्रावली । लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो
दूरत एव दृष्ट्वा राधां चन्द्रावलीविशुक्तां कर्तुं दूरे सङ्केतकुञ्जं गत्वा सुरलीशब्देन चन्द्रावली-
माजुहाव, तं शब्दचन्द्रावलीव शृणोति, नान्या तस्या अचिन्त्यप्रभावत्वात् । तच्छ्रुत्वाऽति-
हृष्टा चन्द्रावली सखीभिः सहिता केनचिन्निवेण तत उत्थाय तदेव सङ्केतस्थलं जगाम ।
ततः श्रीकृष्णः सुखेन राधिकामभिसरन् । एतदेवाह-एकत्रेति । एकत्रैव कृतमासनं
याभ्यामेवभूते प्रिये राधाचन्द्रावली लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो दूर एव दृष्ट्वा वंशी-
शब्देन सूचितमतिनिभृतं सङ्केतस्थलं लम्बयन् स्वयन्तरसा वेगेन रसादानन्दात् राधा-
मभिसरन् वो शुभ्रान् पातु ।

‘उदात्तादौ चतुर्भेदैस्त्रिभिः पूर्णतमादिभिः (पूर्ण-पूर्णतर-पूर्णतमाख्यैरिति) । हादृशात्मा
चतुर्विंशत्यात्मा पद्यादिद्युग्मतः । नायकः सोऽनुकूलादौः स्यात् प्रसवतिधोचितः ॥’
इत्युज्ज्वलनीलमणौ । तत्र नीलमणौ कृष्णे उत्तमादिभेदकल्पनं न सम्यक्, अतस्तत्स्थले
पूर्णतमादितारतम्येन भेदकल्पना । दिव्यादिभेदस्यापि स न विषयः—इतरनायकेष्विव न
तत्रौपपत्यासङ्गतिरपि, अतः संख्यानयनवैमत्यमित्यलं बहुना । एषां भेदानां प्रत्येकशो
भिन्नान्युदाहरणानि दर्पणनीलमण्यादिषु निबन्धेषु स्युः । अनुकूलनायकस्य विश्वप्रसिद्ध-
सुदाहरणं रामायणकथानायकः सुचरितनिकषो दिव्यादिव्यः श्रीरामचन्द्रः, वैष्णवतन्त्र-
स्थितौ तु ‘राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धाऽनुकूलता । तदालोके कदाप्यस्य नान्यासङ्गः स्मृतिः
व्रजेत् ॥’ इति कृत्वा तस्यैव’ तथात्वेन निर्दोशो ज्ञेयः एवमेव श्रीगीतगोविन्दे “राधामाधाय
हृदये तत्त्वाज व्रजसुन्दरीः ॥” अनुकूलस्य दक्षिणस्य च तस्य देशपात्रकालादिप्रभूततमभेद-
कलनया हृदलं शृदलं वा कादाचित्कमिति नान्याथम् । मधुररसकदम्बस्य भगवतो हृदत्वेन

प्रियनर्मसखाश्चान्ये तेषु दूतस्त्रिधा मतः ।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च ^(२२) तथा सन्देशहारकः ॥

द्वयोरिङ्गितमादाय स्वयमुत्तरदायकः ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थः स उच्यते ॥

प्रमितं वक्ति कार्यास्य चान्तं याति मितार्थकः ।

यथोक्तमेव वदति यः स सन्देशहारकः ॥ ६० का

एवं दूत्योऽपि—यथोदाहरिष्यस्ते (प्रो) ।

तेषु सखिषु मध्ये प्रियनर्मसखा एव दूताः, नान्ये—ते दूतस्त्रिधा भवन्ति । निसृष्टो दत्तोऽर्थः कार्यभारो यस्य तथा चावाभ्यां किमपि न वक्तव्यम्, आवयोर्मिलनं यथा भवति तथा त्वयैव बुद्ध्या कर्तव्यमिति विन्यस्तकार्यभारो निसृष्टार्थ इत्यर्थः । प्रमितन्ताभ्यां यद्यदुक्तन्तदेव परिमितं वक्ति, किन्तु द्वयोर्मिलनरूपकार्यस्यान्तं सीमानं याति प्राप्नोति, तथा च कार्यमवश्यङ्करोतीत्यर्थः । ताभ्यां यथोक्तं तथैवोभयोर्निर्गते गत्वा वदति, कार्यं भवतु मा भवतु वेति कोऽपि भारस्तस्मिन्नास्तीति सन्देशहारकः । यथा पुरुषा दूतास्तथा स्त्रियोऽपि दूत्यः सन्ति । उदाहरणे तासां दूत्यं यत्कीमविष्यतीत्यर्थः ।

श्रुत्वेन वा वर्णनया नाधिकास्यानोयभक्तचयखान्तेष्वधिकतरा चमत्कतिरुदेतीति च निपुणविभाज्यं तत्त्वम् ।

(चौ) मधुरापरपर्यायशृङ्गाररसमेव सुखरसं प्रकल्प्य चेट-विट-विदूषक-पीठमर्ह-प्रियनर्मसखाः पञ्च नायकसहाया इति वद्ववः—‘चतुर्विधाः सखायोऽत्र चेटः किङ्कर इत्येते’ इति नीलमणौ । सहायगुणाश्च तत्रैव सोदाहरणं दर्शिताः । अत्र चेटविटानां न प्रस्तावविस्तारः । गोकुले कङ्काराद्या विटाः, भङ्गुर-भृङ्गाराद्याखेटाः, मधुमङ्गलो विदूषकः, श्रीदामा पीठमर्हः, सखीभावं समाश्रितः सुवलः प्रियनर्मसख इति वैष्णवतन्त्रोपा स्थितिः, एषु ‘उत्तमा पीठमर्हदा मथौ विटविदूषकौ । तथा शृङ्गारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिताः ॥’ इति दर्पणे ॥ दूतदूतीविभागविस्तारो नीलमणावेव लक्ष्यः । द्वियमवयस्य गृहेभ्यः कर्षति राधां वनाय या निपुणा । सा जयति निसृष्टार्थां वरवंशजकाकली दूती ॥

इत्युक्तलक्षणा ॥ वंशीदूती, वीराट्टन्दादिरामदूती, पौर्णमास्यादिर्जिह्मिनी दूती—एतास्त्रिसो नाधिकासख्योऽपीति निखिलमवदातम् ।

(२२) ‘निसृष्टार्थोऽमितार्थश्चेति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः । एवं कारिकाया अन्विमश्लोकस्य

पूर्वार्धे ‘यान्यमितार्थक’ इति तेषु पाठः । स च पाठ उज्जलनीलमणिकारसंज्ञाऽनुसारी ।

अथ नायकानामुक्तनियतसामान्यगुणादतिरिक्ताः सत्त्वजा गुणा उच्यन्ते—

शोभा विलासो माधुर्यं गान्धीयं धैर्यं तेजसौ ।

श्रीदार्यं ललितञ्चेति गुणा अष्टौ सात्त्विकाः ॥ ६१ का

तत्र शोभा (२३)—

शौर्यं दाक्ष्यञ्च सत्यञ्च महोत्साहोऽनुरक्तता ।

घृणा नौचेऽधिके अह्ना (A) सा शोभा मिलितोच्यते ॥ ६२ का

यथा— शौर्यं शत्रुषु दाक्ष्यमात्मकुहके सत्यं भुवो धूःक्षये
रागो गोकुलमध्यवर्तिषु महोत्साहो गिरेर्द्वारणे ।
अक्षेयं पितृमातृबन्धुषु हरे शौभैव ते सर्वथा (२४)
नौचे मय्यघृणेति केवलमसाधिकेऽङ्गहीनाऽभवत् ॥ ५६

सत्त्वजा इति - शुद्धसत्त्वाच्चित्ताज्जाता इत्यर्थः ।

मिलितेति—शौर्यादयः परस्परं मिलिताः सन्त एकाधिकरणे वर्तन्ते चेत्तदा शोभोच्यते ।

आत्मकुहके रासारम्भे गोपीभिः सह प्रेमपरीक्षार्थं खड्गतकपटे दाक्ष्यं सम्यक्तया
चिप्रकारित्वमित्यर्थः । भुवः पृथिव्या भारक्षये । हे हरे ! मयि नौचे, ते तवाघृणा अक्षपा,
अतस्तव शोभैकाङ्गहीनाऽभवत् ।

(A) भरतनाट्यशास्त्रे दशरूपक-रसार्थवसुधाकरादिष्वेवां विस्तारः । यदप्यर्वाचीन-
ग्रन्थेष्वकारादितो लक्षणलक्षणे किमपि वैलक्षण्यं न तत् सर्वत्रानुपादेयम् । वस्तुतस्तु
मुनिव्रतलक्षणानां भित्तिमूलत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृतिमान्यात् व्याख्यानभेदात् मतान्तर-
कल्पनस्याप्यादरणीयत्वात् किमपि मिद्धान्तपक्षे लक्षणवैलक्षण्यविवादावसरे वक्तव्यमस्ति ।
लक्षणवैलक्षण्यमग्रिमगुणलक्षण एव सुतरां वरीवर्त्तते । ‘अधिके स्पृहं’ति दर्पणकदाहीनां
लक्षणे पाठो लक्ष्यते । ‘अधिके अहं’ति कौस्तुभकृतः । इदानीन्तनलभ्ये भरतीये नाट्यशास्त्रे
२४शाध्याये (निर्णयसागरमुद्रिते तु २२शाध्याये) शोभालक्षणमित्यमुद्दिष्टम्—‘दाक्ष्यं शौर्यं
मयोत्साहो नौचार्यैषु जुगुप्सितम् । उत्तमैश्च गुणैः सङ्गां यत्र शोभेति सा स्मृता ॥’
सङ्गांस्थाने अह्नायाः ग्रहणं वैष्णवाचारसम्मतमिति नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः, उदाहरणे
च चमत्कारिताप्रसङ्गोऽस्मादेव कारणाकृत्यः, अपि विलासादिगुणानां प्राचीनमत-

(२३) अयमंशः (ख) (क) पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२४) ‘सर्व्वदेति, (क) (ख) (क) पुस्तकेषु पाठः ।

रम्यवेशविभूषादौर्विलासः शिल्पकौशलम् । ६३का-

तच्च स्वविषयमन्यविषयञ्च । यथा

क्वचिद् गुञ्जाधातुस्तबकदलवर्हप्रभृतिभि-
र्वनेऽनल्पाकल्पैः प्रणयिसखिभिर्भूषिततनुः ।
स्वयञ्चैषां वेशानतिकृतुकतः शिल्पकुशल-
स्ततोऽप्युच्चैश्चित्तान् हरिरहह तेरेव तनुते ॥ ५७

अन्यविषयेऽन्यदपि ।

गुञ्जाशिखण्डगिरिधातुदलप्रसूने
राधां विभूष्य मुरलीञ्च करे निधाप्य ।
पीताम्बरञ्च परिवेष्ट्य हरिः प्रसीद
हे कृष्ण मय्यनुगते कृपयेत्यवादीत् ॥ ५८

‘संचोभेऽपि निरुद्धेगभावो माधुर्यमिष्यते ।’ इति केचित् ।

केचित्तु ‘सर्व्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।’ Sahityadarpana.
Chap. III. under

नायिकाऽलङ्कार ।

वस्तुतस्तु

येन कीनापि वेशेन माधुर्यं रमणीयता (A) । ६४का

यथा—

कचे बहोत्तंसो, वपुषि गिरिधातुः, किसलयं
श्रुती, गुञ्जादामस्तबकितलताखण्डमुरसि ।

अनल्पाकल्पैर्गुञ्जाद्यनेकभूषाभिरेषां सखीनां तेरेवाकल्पैर्वेशांस्तनुते । कथम्भूतान् ?
ततोऽपि सखिस्तववेशादप्युच्चैश्चित्तानव्यङ्ग्यतान् ।

अथान्यविषयस्वविषययोरेकस्मिन् पद्य उदाहरणमुक्त्वा केवलान्यविषयेऽन्यदप्युदाहरण-
माह—गुञ्जेति । श्रीकृष्ण एव श्रीकृष्णवेशधारिणीं राधिकां श्रीकृष्णरूपेण सम्बोध्य हे
कृष्ण ! मयि अनुगते कृपया प्रसीदेत्यवादीत् । गिरिधातुर्गैरिकः ।

वादतो लक्षणेभ्योऽन्यथाकल्पनाकारणं सुधीर्निरूह्यम् । श्रीकृष्णगुणानां वैष्णवशास्त्रादि-
समुद्भावितानां प्रकृते यथा यथा निवेशः साधः सुकरश्च तथा तथैव लक्षणकल्पनेति दिक् ।
माधुर्यलक्षणे केचिदिति यद्वैमुख्यप्रकटनं तदपि तत्तत्कारणनिवहादेव भूतम् । ‘संचोभेऽ-

क रत्नालङ्काराः कचन वनवेशो (५) सुरहरे

न तत् पश्याम्यस्मिन् यदतिमधुरत्वं न लभते ॥ ५८

भीशोकक्रोधहर्षादौर्गन्भीर्यमविकारिता । ६५ का

‘नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या’दित्यादि (४३ श्लोके) ।

स्वभावादप्रतिच्यावो धैर्यं शोके महत्यपि ॥ ६६ का

यथा— किमेषा तापिच्छद्रुमलतिकया मङ्गजधिया

स्वकण्ठं तन्वङ्गी शिवशिव दृढं पीडितवती ।

स्थिता वा कालिन्दीपयसि भम वक्षःस्थलधिये-

त्यमुधैरते तर्काः परमहृह जीर्यन्ति हृदये ॥ ६०

अवक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

निर्वापकं भवेत्तेजः— ६७का

यथा— मदान्धेनेन्द्रेण स्वमखविधिभङ्गव्यसनिना

महावृष्टिं सृष्टां व्रजनगरनाशाय कलयन् ।

गिरीन्द्रं श्रीकृष्णः करकिसलयग्रेण सृदुना ।

सलीलस्त्रिभ्राणो व्रजमवितवांस्तच्च जितवान् ॥ ६१

स्वमतमाह—वस्तुतस्त्रित्यादि । उरसि वक्षःस्थले गुञ्जादाम एवं स्तवकयुक्तलताखण्डश्च
—अस्मिन् श्रीकृष्णे तदस्तु न पश्यामि यदतिमधुरत्वं न लभते ।

महत्यपि शोके स्वभावादप्रतिच्यावोऽचलनं धैर्यम् । माधुरविरहेऽव्यन्तयाकुलां
राधां स्मृत्वा स्वयमपि याकुलः श्रीकृष्णः स्वगतमाह—किमेवेति । एषा मङ्गजबुद्ध्या
तमालवृक्षस्य शाखया स्वकण्ठं पीडितवती, अथवा मदक्षःस्थलधिया कालिन्दीजले स्थितेति
नानाविधतर्का अमुष्य श्रीकृष्णस्य हृदय एव जीर्णा भवन्ति—न तु वह्निः कोऽपि विकारः
प्रकटीभवतीति भावः ।

परेण कृतस्यावक्षेपावमानादेः प्रतिकारं विनैव स्वत एव निर्वर्णजनकं यद्भवति
तत्तेजः । स्वस्य मखस्य भङ्गाज्जातं व्यसनं श्रीकृष्णे कटून्मादिकं यस्य । तेन सृष्टां वृष्टिं पश्यन् ।

पौत्यादि लक्षणं दशरूपकादिसम्मतं, द्वितीयन्तु नाय्यशास्त्रादौ नायिकासात्त्विकभावानामन्य-
तमस्य माधुर्यस्य निर्देशकम् । इत्थं कुत्रचित् गत्यङ्गङ्गिर्नायकगुणलक्षणविचारे प्राचीनोक्त-
नायिकागुणसंवादोद्धतः, स च न सर्वथा शोभन इत्यलम् ।

दानं प्रश्रयभाषणम् ।

अमितेषु च मितेषु साम्यमौदार्यमिष्यते ॥ ६८ का

साम्यन्तु फलगतम् । यथा—

आपीय पूतनायाः सहचरजननीगणस्य च स्तन्यम् ।

सदयः सममेव ददौ जननीत्वं यः स एव वः पायात् (B) ॥ ६२

वाग्वेशयोर्मधुरता शृङ्गारि ललितन्तु तत् । ६६ का

यथा— विपिनलतादलकुसुमैर्विभूष्य राधां हरिः प्राह ।

त्वं सुसुखि कृष्णपक्षप्रणयवती कुञ्जदेवता काऽपि (C) ॥ ६३

अथान्येऽप्यस्य च तद्वतिरिक्ता जह्याः । तत्र दिग्दर्शनम्—

मुरलीविनोदविद्या हृद्या सङ्गीतभङ्गिरनवद्या ।

अविकलमखिलकलाकुलमविरामं रासलास्यमभिरामम् ॥ ६४

साम्यमिति—अमितमितयोरेकफलदातृत्वांश्चैव भगवतः साम्यं, न तु स्नेहादां-
श्चेति । सदयः श्रोतव्यः ब्रह्ममोहनप्रसङ्गे ब्रजवासिनीसमूहस्य च स्तन्यमापीय ।

शृङ्गाररसे वाग्देशयोर्मधुरता तदेव ललितम् । वनलतादलादिभिः सामान्यवस्तु-
भिरिति, वेशमधुरतामाधुर्यलक्षणे तथैवोक्तत्वात् । सुसुखि ! हे राधे कृष्णस्य मम पक्षे
प्रणयवती, देवतापक्षे जनैर्देवं कृष्णपक्षे हृद्यकयादिकं मुङ्क्ते ! अत्र 'कृष्णपक्षे प्रणयवती'ति
वाङ्मधुरता ।

अविरामं निरन्तरमखिलवस्तुषु शिल्पनैपुण्यादिकलाकुलमविकलं वैकल्यरहितम्
अभिरामं मनोज्ञम् ।

(B) स्तन्यपानाज्जननीत्वसुभयत्र, परममित्रभूतायां पूतनायां मित्रभूतासु सहचर-
मात्मखलौष्विव व्यवहारो भगवतो महिमद्योतकः, यतः स सर्वमङ्गलमङ्गल्योऽहितानपि
हितत्वेन विपरिणमयति ! पूतनायाः स्तन्यपानं तद्वधप्राक्कालकं, ब्रजवासिनानीन्तु
ब्रह्ममोहनदशावाम् । तथा च श्रीमद्भागवते दशमे "गोगोपीनां मातृताऽसिन्नासीत्
स्नेहार्द्धिकां विना । पुरोवदास्वपि हरेस्तोक्तता मायया विना ॥" तृतीयेऽपि—“अहो वकी
यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी । लेभे गतिं धातुराचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं
शरणं ब्रजेम ॥”

(C) भरतीये तु ललितमित्य' ललितम्—‘अबुद्धिपूर्वकं यत्तु सुकुमारं स्वभावतः ।
शृङ्गाराकारचेष्टत्वं ललितं तदुदाहृतम् ॥' कौस्तुभकतामुदाहरणं भरतलक्ष्यानुवर्त्ति,
लक्ष्यन्तु द्राग्वेशिष्टम् । एवैव पङ्क्तिरितरत्रापि । अतोदाहरणे चैवः श्लेषः सुतरां श्रोभां

अथ नायिकाभेदाः—

तत्र 'परोढां गणिकाद्यापि वर्जयित्वाऽत्र नायिका' इति परोढागणिकयोः साधारण्येन रसाभासपरत्वमेवेति (26) लौकिक एव । अलौकिके तु कृष्णाधिकरणक-रतेस्तदेकमात्रनिष्ठत्वान्न रसाभासः, 'अनौचित्यप्रवर्तिता आभासा' इति, तदभावात् (27) (D), प्रत्युतौचित्यमेव । तेन परकीयाऽवान्तरभेदप्राप्तं परोढात्वमङ्गीकृत्य नायिकाभेदानाह --

स्वकीया परकीयेति नायिकाऽदौ द्विधा मता ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वकीया तु त्रिधा भवेत् ।

मध्याप्रगल्भयोर्भेदाः षड् धीरादिप्रभेदतः ॥ १०० का

धीरा, अधीरा, धीराधीरा इति भेदास्तयः ।

कनिष्ठजेष्ठरूपत्वात्तयोर्द्वादशधा मतम् । १०१ का

अनौचित्येन नरकसम्यादकत्वपारिमित्यादिदोषेण प्राकृते प्रवर्तिता रसा आभासा भवन्तीत्यर्थः । पारिमित्यन्तु स्त्रियाः सम्पूर्णग्रहसमये पुरुषस्यासामर्थ्यरूपं, श्रीकृष्णो त्वनन्तकोटिगोपीभिः सह विहारेऽपि सम्पूर्णसामर्थ्यम्, अतस्तासामेव पराभवो न तु कृष्णस्य, अतोऽत्र सम्पूर्णरस एव, अतएव कृष्णे तदभावाद्दोषरत्नेनानौचित्यदोषाभावात् । परोढात्वमिति—अप्राकृते परोढरमण्यामपि रसमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पुष्पाति । देवानां कृष्णपद्मप्रणयवत्त्वं कल्प्यम् । देवतानां मध्ये कुञ्जदेवता सा श्यामतरु-दलशोभिनी ।

(D) अत्र 'तद्भावादि'ति पाठे कृष्णाधिकरणक रतेरनौचित्यमङ्गेन प्रकृतरसपरत्वादित्याकारोऽर्थः कल्प्यः । अप्राकृते रसाभासादिविचारोऽस्माभी रसस्वरूपोद्घाटन एव विहितः । अत्र तत्त्वे 'आसामहो चरणरेणुशुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्लजतौघधीनाम् । या दुःखजं स्वजनसार्थप्रयश्च हित्वा भेजुर्मुकुन्दप्रदवीं श्रुतिभिर्विन्द्याम् ॥' इति श्रीमद्भागवतपुराणीयो गन्धः, 'नेष्टा वदङ्गिनि रसे कविभिः परोढा तत् गोकुलाम्बुजदृष्टां कुलमन्तरेण । आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिकमखलश्रेखरेण ॥' इति प्राचां मतञ्च प्रमाणम् ।

(26) 'परत्वमेवेति प्रवादी लौकिक एवे'ति पाठः (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु ।

(27) 'तदभावादि'ति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः । स च टीकाकृतदसम्मत इति प्रतिभाति ।

तयोः षट्प्रकारयोर्मध्याप्रगल्भयोः कनिष्ठजेष्ठत्वं श्रोतृणां प्रेमतारतम्येनैव,
न तु वयसा । मुग्धाया एकरूपत्वेनानयोर्द्वादशत्वेन—

तेन त्रयोदश स्त्रीयाः—१०२ का

परोढा स्यादलौकिके ।

तद्योदशविधा साऽपि—१०२ (क) का

यतोऽलौकिके परोढाऽपि सम्मन्यते, ततः साऽपि त्रयोदशविधा ।

तेन षड्विंशतिर्भिदा

। १०२ (ख) का

तेन मिलित्वैतर्थाः ।

अवस्थाभिरथाष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयो ।

कन्याज्येष्ठकनिष्ठत्वान्मृदुमध्यमृदुत्वतः ॥

चतुर्भेदास्ततस्तासां सद्वादशशतद्वयो ।

अत्युत्तम-प्रकृत्यादितया ताः स्युः पुनस्त्रिधा ।

षट्द्विंशत्सहिता तेन षट्शती नायिकाभिदा ॥ १०२ (ग) का

अत्युत्तमा, उत्तमा, मध्यमेति त्रैधम् ।

तत्र सिद्धाः सुसिद्धाश्च नित्यसिद्धा इति त्रिधा ।

स्त्रियोऽवतीर्णास्तेन स्युर्वसुशून्यग्रहेन्दवः (१६०८)(E) ॥ १०३ का

मुग्धाया एकरूपत्वमेव, अतो मध्याप्रगल्भयोरेव धीराऽदिभेदतः षड् भेदा उच्यन्ते ।
अनयोर्मध्याप्रगल्भयोः । तेनेति—स्त्रीयायास्तयोदशभेदैः सह मिलित्वा षड्विंशतिर्भेदा
उक्ताः, अभिसारिका-वासकसञ्ज्ञेत्यादष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयो ।

परोढाभिन्ना कन्या केनाप्यविवाङ्किता—तस्या भेदचतुष्टयमाह—कन्येति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा, अत्यन्तमृद्वी मध्यमृद्वी च ।

नित्यसिद्धा इत्यस्य व्याख्या स्वभावसिद्धाः । एताः स्त्रियो गोक्षलेऽवतीर्णाः, तेन
पूर्वोक्तसंख्यायास्त्रिगुणीकृतेन वसुशून्यग्रहेन्दवो नायिकाभेदा भवन्ति ।

(E) सिद्धाः सुनिरूपिता इत्यादि—इदञ्च वैष्णवागमस्य मतानुसारेण । भक्ताः सर्वे भगवतो
जायारूपाः—प्रोक्तैव भगवान् लभ्यः । ऋषिभिः श्रुतिरूपाभिः देवीभिश्च स लभ्यः,
अतोऽयमृद्धः । स्कन्द-ब्रह्मवैवर्तदिपुराणेभ्यो विस्तरो ग्राह्यः ।

सिद्धा मुनिरूपाः साधनसिद्धाश्च, सुसिद्धाः श्रुतिरूपा देव्यश्च, नित्यसिद्धा
राधाद्या रुक्मिण्याद्याश्च स्वभावसिद्धाः । अथैतासामादितो लक्षणानि--

स्वकीया तु कृतोद्वाहा पिताद्यैः स्वयमर्पिता ॥

या तु व्यूढाऽपि गोपेण लोकधर्मानपेक्षिणो ।

कृष्णैकताना रागेण परोढा व्रज एव सा (F) ॥

पितादिदानात् प्रागेव पितादेरप्यसम्मतौ ॥

जातानुरागा या कन्या सा भैष्मी कुण्डिने यथा ॥

पितृभावादिसङ्कोचात् स्वधार्ष्ट्यादिभयादपि ॥

गूढा यस्या रतिर्गाढा सर्वथा सुरसायते ।

कात्यायनीव्रतपरा सा कन्या सर्वदा व्रजे (28) ॥ १०४ का

अथ मुग्धादर्लक्षणम्—

अभिनवविकसितयौवनमदनविकारा मृदुर्मानि ।

वार्त्तायामपि सुरते पराङ्मुखी सतपा मुग्धा ॥ १०५ का

कुण्डिनपुरे भैष्मी रुक्मिणी । व्रजस्यकात्यायनीव्रतपराणां कन्यानां स्वरूपमाह—
पितृभावेति । परोढानामिव रसोत्कर्षहेतुभूतस्य पितादिशतनिवारणदुर्लभताप्रच्छन्न-
कामत्वादेः सत्त्वात् गोप्रान्तरेण विवाहाभावेऽपि न च्छति ।

(F) परकीयानामपि तासां श्रीकृष्णपतित्वं दर्शितं बहुशो भागवतसंहितायां
यथाऽवोचाम प्राक् । तथा चानन्दचन्द्रिकायाम् 'न हि पत्न्यादिशब्दानां परिणेतव्यं केवलं
शक्तिः सर्वत्रैव रसग्रन्थेषु ।' एवमेव स्वकीयासु स्वाधीनभर्तृकाऽदिरन्तर्भुक्ता ।

(28) इतः परम् 'एवंविधैव कविभिः परकीयैव वर्ण्यते ।

परपाण्डित्यहीनो तु कृष्ण एव हि शोभते ।

नैवान्यगायकी यक्षाक्षान्नाम्यव सा किल ॥'

इत्यधिकोऽग्रे सुद्विप्तपुस्तक उपलभ्यते । स चांशः प्रचिप्त इव प्रतिभाति ।

तत्र नवयौवना यथा—

पदोः पारिप्लव्यं नयनमहुरन्ध्रगुरुतां

स्तनश्रोणी मान्द्यं धिय इव (G) क्षियो वाग्व्यवसितिः ।

शिशुत्वे राधाया विगलदधिकारे सति तनी

किमङ्गान्यन्योन्यं दधत इव लुण्ठाकपदवीम् ॥ ६५

नवमदनविकारा यथा—

कटाक्षं सोष्यन्ती (G) व्यथत इव नेत्रान्तलहरी

निरातङ्कं वक्षो जननयनतः शङ्कत इव ।

शिशुत्वं तारुण्योदयमपि नयन्त्यास्तनुतुलां

स्मरोऽस्या निःस्पन्दं कलयति मनः कण्टकमिव ॥ ६६

अथ बाल्ये सर्वत्र स्वच्छन्दगमनागमनेन पदद्वयस्य चाक्षन्त्यमासीत् नेत्रद्वयस्य कन्दर्पविकाररूपचापल्यं नासीत्, यौवनारम्भे तु वैपरीत्यमभूदितु तत्प्रेक्षाऽलङ्कुरेणाह— पदोरिति । बाल्ये स्थितं पदोच्चाक्षल्यं यौवनारम्भे नयनमहर्तु, एवं बाल्ये स्थितां मध्ये गुरुतां स्तनश्रोणी व्यहरताम्, यौवने स्तननितम्बयोः पुष्टताऽभूदिति भावः । तथा च बाल्ये यथा बुद्धेस्तथा लज्जाया अपि मान्द्यम्, एवं वचनस्याधिक्यमासीत् यौवनारम्भे तु तयोर्मान्द्यं वाग्व्यवसितिर्वाक्प्रयोगोऽहर्तु । यथा च बुद्धिलज्जयोराधिक्यं वचनस्याल्प-त्वमभूदिति भावः । राधायान्तनुरूपदेशे बाल्यस्याप्यव्यवस्थाधिकारे गते सति ।

एवं यौवनारम्भे बाल्यस्य वक्तृकिञ्चिन्मातृसत्वात् क्षीणत्वं, यौवनस्याप्यारम्भमात्रत्वात् क्षीणत्वम्— एवं सति शिशुत्वं तारुण्योदयश्च तनुतुलां क्षीणवस्तुतुलां नयन्त्याः प्रापयन्त्या-स्तस्या राधाया नेत्रान्तलहरी कटाक्षं सोष्यन्ती व्यथत इव । षड् प्रसवे धातुः । तथा च कटाक्षरूपापत्यप्रसवं करिष्यन्ती तत्पूर्वं यथा प्राप्नोतीव, यथाभक्तप्रसवपूर्व्वे काचिद्व्याथा प्राप्नोति । यौवनस्यारम्भात् कटाक्षे चिकीर्षा, बाल्यस्य प्रेक्षा तु मर्त्तुं न शक्नोतीति यथा जायत इति भावः । पूर्वं निरातङ्कं निःशङ्कं वक्षःस्थलमधुना जननयनतः शङ्कते, तथाऽस्याः स्मरः कन्दर्पः निःस्पन्दं निष्क्रियमर्थात् कन्दर्पक्रियारहितं मनः कण्टकमिव पश्यति ।

(G) सुम्भालक्ष्यकारिकाऽनन्तचन्द्रिकायामुद्धृता प्रामाणिकतया—वयःसर्वैर्वर्ण-माहात्म्यं वैष्णवसाहित्यरत्नागारेऽखिल एव विलसति । एवञ्च दर्पणकतस्तातपादानं श्लोके-‘मध्यस्य प्रथिमानमेति जघन’मित्यादौ नवयौवनाया सुम्भाया उद्देशः । अत्र चोदाहरणे कविप्रौढोक्तिसम्मतोत्प्रेक्षा कामपि चमत्कारतुलां प्रकृतीति सुधीर्भविष्यद्म ।

माने मृदुर्यथा—

सख्या शिचितपाठितानि सुभृशं वाम्योपदेशाचरा-
ण्यद्यावश्यमभोष्टसङ्गसमये सम्पादनीयानि हि ।
इत्थं चेतसि निश्चयो व्यजनि यः कृष्णस्य सन्दर्शने
सद्योऽसौ सह चेतसाऽपसृतवांस्त्रस्तास्मि तस्या हृदः ॥ ६७

सुरतपराङ्मुखी यथा—

अयि प्राणेभ्योऽपि प्रणयवसतिस्त्वं प्रियसखी
ममेवेति प्रायो निरणयमहं पङ्कजमुखि ! ।
इदानीन्तु ज्ञातं व्रजपतिसुतस्यैव भवतौ
यतस्तत्प्रौढ्यं मदनभिमताय स्पृहयंतं ॥ ६८

अनभितमत्र सुरतम् ।

सत्रपा यथा—

आपृष्टा नमयति वक्त्रभीक्ष्यमाणा नेत्राञ्जे मुकुलयति व्रजेशजेन ।
यान्तीषु प्रणयिसखीषु याति पश्चात्तानङ्गो नमयति कोमलं मनोऽस्याः ॥ ६९

मध्या सुललितसुरता मध्यमसमुदीर्णयौवना नोच्चैः ।

व्रीडावतौषदीषद्प्रागलाया निभृतवैदग्ध्या ॥ १०६ का

तत्र सुललितसुरता यथा—‘निर्यातान्वयी’त्यादि (२५ श्लोकः) ।

मध्यमसमुदीर्णयौवना यथा—

काचिदूयेश्वरी स्वातमाह—वख्येति । असौ निश्चयश्चेतसा सह हृदो मम हृदयादप-
सृतवान्, अतस्तस्याः सख्याः सकाशादहं त्रस्ताऽस्मि, न जाने सा किं वदिष्यतीति
शङ्काकुलाऽस्मीत्यर्थः ।

अयि पङ्कजमुखि ! प्राणेभ्योऽपि प्रेमपात्रो त्वं ममेव प्रियसखीत्यहं निरणयं निर्णयं
कृतवती । यतस्तस्य श्रीकृष्णस्य प्रौढ्यं ममानभिमतं सुरतं वाञ्छति ।

श्रीकृष्णेन पृष्टा सा वक्त्रं नमयति, तेनेक्ष्यमाणा सती नेत्राञ्जे मुकुलयति मुद्रिते करोति,
तस्मादस्याः कोमलं मनः कन्दर्पो न नमयति, कोमलत्वान्मनः कदाचित्पुटप्रत्यपीति भयान्न
नमयतीत्यर्थः ।

मध्याया लक्षणमाह—नोच्चैरपि तु ईषद्ग्रीडावतो ।

हे राधे ! त्वं कन्दर्पस्य भुवि स्थिता कल्पवल्ली भवसि । कल्पवल्लीसाधर्म्यमाह—तव

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ विहसितं प्रसूनोद्गति-
 र्वचो मधुरसो दृशावभिमुखस्थिती खञ्जनी ।
 भ्रुवौ भ्रमरमण्डली करपदं नवाः पल्लवा-
 स्त्वमेव सखि राधिके ! मदनकल्पवल्ली भुवि ॥ ७०

नोचैर्व्रीडावती यथा—

आकृष्टे रमणेन नीलवसने (२९) निर्मोचितैरायतैः
 केशौघेनिरवाहयं सखि ! तनोः सान्मुख्यसङ्गोपनम् ।
 जिह्वेमि स्मरणेऽपि तस्य यदियं कृष्णाष्टमी यामिनी-
 वासीत् सुन्दरि ! सम्मुखार्द्धतिमिरा पश्चार्द्धचन्द्रप्रभा ॥ ७१

ईषत्प्रागल्भ्या यथा—

मम श्रोत्रे शब्दः सुरतमिति हे कृष्ण ! न गतः
 सखीभ्यो याचित्वा यदि भवति दास्यामि भवते ।
 इति स्तोत्रं प्रातः शुकयुवतिभिर्भाषितमसौ
 कायेदं वः प्रोक्तं वच इति सखीष्वेव निदधे ॥ ७२

जनौ स्तवकविभ्रमौ पुष्पगुच्छविलासरूपौ । परस्परसम्मुखतया स्थितौ कल्पवल्लीनिष्ठ-
 खञ्जनी तव दृशौ । तव भ्रुवौ कल्पवल्लीस्थितभ्रमरमण्डलो । 'करपद'मिति प्राण्यङ्गत्वात्
 समाहारद्वन्द्वः ।

श्रीकृष्णेन मम नीलवस्त्र आकृष्टे सति तदाऽत्मानं नग्नां दृष्ट्वा निर्मोचितैः केशसमूहैः
 करणैः सम्मुखदेशस्य सङ्गोपनं निरवाहयं निर्वाहं कृतवती । तस्य सङ्गोपनस्य ।
 यत् यस्मादियं मे तनुयामचतुष्टयात्मिका कृष्णाष्टमी यामिनीवासीत्—सा यथा पूर्वं
 प्रहरदयं व्याप्य चन्द्राभावेनार्द्धतिमिरा पश्चार्द्धचन्द्रप्रभा तथैवाहमप्यभवम् ।

हे सुरतरङ्गिणि ! सुरताभिलाषिणे मत्तुं सुरतं दास्यसि नवेति श्रीकृष्णेन पृष्ट कश्चित्
 यूथेश्वरी आह—'सुरत'मिति शब्दः मम श्रोत्रगतोऽपि न इति प्रथमवचनं, तदनन्तरं
 'युष्मासु सुरतमस्ति मया श्रुत'मिति श्रीकृष्णस्य वचनं श्रुत्वा सा पुनराह—'मयि सम्भावना-
 ऽपि नास्ति, किन्तु सखीषु भवति चेत्ताभ्यो याचित्वा दिनान्तरे भवते दास्यामि ।' एतद्वै-
 पद्यन्तर्दानीन्तन स्थिताभिः शुकान्जनाभिः कण्ठस्थं कृत्वा प्रातःकाले सखीनामग्रे पठितं,
 तच्छ्रुत्वाऽसौ यूथेश्वरी स्तोत्रमपि वचो वो युष्माकं मध्ये कथोक्तमित्युक्त्वा सखीष्वेव निदधे ।
 तथा च स्तोत्रं वचस्तया सखीनां शिरसि निक्षिप्तम् ।

निभृतवेदग्ध्या यथा—

परीरम्भं सेहे कथमपि सुखाम्भोजमधुनः

प्रपाणे ना नेति (३०) व्यधित करकम्पं किमपि या ।

स्वयं लब्धोच्छ्वासं जघनभुवि वासः स्थगयितुं

स्वयं सा श्लोकां किमपि परिरेभे दृढतरम् ॥ ७३

अथ प्रगल्भा—

तरुणी मदनमदास्या रतिरणकुशला दरव्रीडा ।

भावोन्नता प्रगल्भा वैदग्ध्याक्रान्तनायका कथिता ॥ १०७का

तत्र तरुणी यथा—

दाहोत्तीर्णसुवर्णपूर्णकलसा वचोजयोर्युग्मकं

स्येन्द्रीवरदामतोरणततिः स्निग्धाः कटाक्षोर्मयः ।

शोणिः शिल्पतरङ्गमङ्गलमयं सिंहासनं निर्मिता

त्वं कामोत्सवमण्डलेकरचना केनासि चन्द्रावलि ! ॥ ७४

मदनमदास्या यथा—

श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनयेनाचुम्बिता चुम्बति

स्वच्छन्दं लिखिता नखैर्नखपटैराभूषयत्यङ्गकम् ।

अथ कुञ्जग्रहात् किञ्चिन्निषेण सखीषु निर्गतास्वेकाकिनीं यूष्मन्धरौ प्राप्य श्रीकृष्णस्तथा सह विलासारम्भं कृतवान्, गवाक्षद्वारा तं विलासं दृष्ट्वा काचित् सखी खसखीं प्रत्याह । या श्रीकृष्णकृतपरीरम्भं कथमपि कृत्तिमदुःखव्यञ्जनेन सेहे अधरमधुपानेऽपि 'ना ने'ति वाम्यबोधककरकम्पश्चकार, अधुना सा वाम्यं विहाय श्रीकृष्णस्य व्यापारं विनैव कामोन्मादेन स्वयमेव नोवीवत्थनाल्लभ्यमोचं परिधेयवत्त्वं जघनदेशे स्थगयितुं स्थिरीकर्त्तुं तन्निषेण स्वयमेव श्रीकृष्णं दृढतरं परिरेभे ।

वैदग्ध्याक्रान्तो नायको यथा सा प्रगल्भा कथिता ।

श्रीकृष्ण आह—हे चन्द्रावलि ! त्वं कन्दर्पस्योत्सवे केनापि मण्डलरचनानिर्मिताऽसि । तस्या रचनास्वरूपत्वमाह—दाहेति । आद्यसुत्सवे पूर्णकुम्भोऽपेक्षितो भवति तत्स्थानीयं तव स्तनयुक्तकम्, एवमोषदिकसितेन्द्रीवरमालया बन्धनमालातरतिरपेक्षिता भवति, तत्स्थानीयास्तव कटाक्षोर्मयः ; एवमुत्सवे नानाविधशिल्पकौशलविशिष्टं सिंहासनमपेक्षितं भवति, तत्स्थानीयन्तव नितम्बदेशो भवति ।

शिक्षित्वा तत एव पुष्पधनुषः संग्रामविद्यामियं
तस्य चोभकरी यदेष्ट तदियं विद्या गुरुचोभिका ॥ ७५

रतिरणकुशला यथा—

अन्योन्यप्रणयप्रकाशपरयोरन्योन्यनिर्मात्ययोः

श्यामामाधवयोर्निरीक्ष्य वपुषोर्लक्ष्मीं रजन्याः क्षये ।

सख्या एव मनोजसङ्गरजयश्रीसूचकाचार्य्ये

सामानाधिकरण्यमप्रतिहतं मेने सखीनां गणः ॥ ७६

इयमेव दरव्रीडाभावोन्नताऽदिः ।

अथ मध्याप्रगल्भयोर्धोरादिभेदकथनम्—

तत्र मध्याधीरा—

प्रियं वैदग्ध्यवक्रोक्त्या मध्याधीरा वदेद्गुणा । १०८

सा यथा—

‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्य’मित्यादि (इयं किरणं ३८ श्लोकः) ।

धोराधीरा तु रुदितेः—

१०९ का ।

यथा—

उत्खातं गुरुगौरवं कुलवतीनीतिश्च निःसारिता

कृष्ण ! त्वत्प्रणयेन, तत् कथमिदं कापत्यमालम्बसे ।

इत्यालप्य तदीयपौतवसनेनाहत्य वक्ताम्बुजं

बाला केवलमश्रुमिश्रितमुखी चारुस्वरं रोदिति ॥ ७७

श्रीकृष्णेन नखैर्लिखिता चिह्निता सती स्वयमपि नखचिह्नैः श्रीकृष्णाङ्गमाभूषयति
यदास्मादियं ततः श्रीकृष्णादेव कन्दर्पयुद्धविद्यां शिक्षित्वा तस्य श्रीकृष्णस्य चोभकरी सती
रेष्ट ऐश्वर्यं कृतवती तस्मादस्या इयं विद्या गुरुचोभिका भवति ।

अन्योन्यनिर्मात्ययोः परस्परसम्भक्तयोरतः सम्भोगजन्यश्रेण सुप्रणयोः श्यामाकृष्णयो-
र्वपुषो नखचिह्नादिजन्यशोभां गवाक्षद्वारा निरीक्ष्य द्वयोर्मध्ये सख्या एव कन्दर्पयुद्ध
जयसम्पत्तिसूचकाचार्य्यत्वे सामानाधिकरण्यमवैयविकरण्यमप्रतिहतं सखीगणो मेने ।
तथा च सख्या एवावैयधिकरण्ये जयहेतुर्न तु कृष्णस्य, तस्य तु युद्धे पराभवेऽपि त्वयैव
जितमिति वैयधिकरण्येन जयसम्पत्तिरिति भावः ।

अथ धीरत्वादिकं मानदशायामेव प्रकटोभवतीत्यतो मानिनीखेवोदाहृतं धीरादिभेद-
माह—यथेति ।

—अधोरा निष्ठुरोक्तिभिः । ११० का

यथा—

साक्षाद्वर्त्तिनि जीविते मम कथं शाश्वन्त्वमालम्बसे ?

धिष्ठां त्वाच्च, धिगावयोः सुजनतां, धिक् प्रेम, धिक् तद्वशः ।

किं ब्रूमः, पुरुषोत्तमोऽसि, जगतां भर्त्तासि, मय्येव ते

धूर्त्तत्वं, न हि तेन ते गुणगणः किञ्चित्तरां ढीयते ॥ ६८

सत्यभामोक्तिः ।

अथ प्रगल्भाधोराऽदिलक्षणम्—

यदि प्रगल्भा धोरा स्यादवहित्याऽवहेलया ।

उदास्ते प्रकृतात् कोपादादरं दर्शयेद्वहिः ॥ १११ का

यथा—

किं पादान्तसुषौष, नास्मि कुपिता, नैवापराद्धो भवान्,

निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कोपोऽपराधोऽथ वा ।

योग्या एव हि भोग्यतां दधति, तन्नानौचितो कापि नौ,

तेनाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय ! स्वातन्त्र्यमेवास्तु ते (३१) ॥ ७८

धोराधोरप्रगल्भा तु साश्रुतैर्वचनेर्मुहुः ।

प्रियमुच्चैः खेदयति— ११२ का

अथैकस्मिन् दिवसे नारदो दारकाभागलैकपारिजातपुष्पं श्रीकृष्णाय हर्तौ । तत् पुष्पं श्रीकृष्णेन रुक्मिण्यै दत्तं, नारदेन कौतुकार्थमेतद्वृत्तान्तं सत्यभामायै कथितम् । तच्छ्रुत्वा सत्यभामा मानिनी बभूव, तदनन्तरं तस्या मानभङ्गार्थं निकटे गत्वा श्रीकृष्णं व्याहृ—हे प्रिये, एकपुष्पस्य का कथा, पारिजातवृक्षकमेवेन्द्रपुरादानीय तुभ्यं दास्य इति वदन्तं श्रीकृष्णं कुपिता सत्याह—साक्षादिति । सत्यभामायाः प्रेन्नोऽधीनः श्रीकृष्ण इति यशोऽपि धिक् ।

उदास्ते—नाहं कोपवतीत्युदासीना भवति ।

योग्या एव तत्र भोग्यतां दधति भोग्या भवन्तीत्यर्थः, तथा चायोग्यत्वान्नतत्रागस्त्योचित इति भावः । स्वातन्त्र्यमिति—यत्र तवेच्छा तत्रैव गच्छ । सम्प्रत्यहन्तु देहादियुक्ता भविष्यामीति ध्वनिः ।

(३१) इत ऊर्ध्वं 'यथा वा दूरादुल्लितमन्त्रिक'मित्यादि पश्यतमः श्रीकोऽत्र उदाहृतो दृश्यते ।

नैतावताऽपि समयेन तवोपलब्ध-

ज्ञेतो यदन्तरगतैव तदावृणीते ।

तस्मैऽपि चेतसि ममाविरतं यदास्मे

पूर्णाऽस्मि तेन, किमनेन बहिःस्थितेन ॥ ८०

— पराऽवीक्ष्यैव निन्दति । ११३ का

परा अधीरप्रगल्भा । अवीक्ष्यैव अदृष्टैव । यथा—

‘सख्यः ! कथं परिमलो विमलः प्रसर्पी’

‘श्यामो निलीय चिरमस्ति’ ‘कुतः स वामः ? ।’

‘तत्पान्तिके तव’ ‘निवारयताशु, यातु,

‘धूर्त्तस्य तस्य वदनं न विलोकयामि’ ॥ ८१

अथासां ज्येष्ठकनिष्ठत्वभावो यथा—

एकत्रैव कृतासनं स्थितवती राधा समं श्यामया,

श्यामेन प्रहितं समं सुमनसामासाद्य दासद्वयम् ।

एतावताऽपि समयेनैतावत्कालपर्यन्तं तव चेतो मया नोपलब्धं न प्राप्तं, यद् यस्मात् सा मम वैरिणी तवान्तःकरणं गता सतो त्वच्चेत आदृश्येति, तथा च सर्वदेव त्वच्चेतो व्याप्य सा तिष्ठति । अतो मत्स्मरणं तव कथं भवेदिति ध्वनिः । किन्तु त्वद्विरहेण तस्मैऽपि ममे चेतसि त्वं तादृशतापमध्ये यत् सततमाससे तेन हेतुनाऽहं पूर्णाऽस्मि, ततस्तवानया बहिःस्थित्या किम् ? तथा च सम्प्रति तवात्रागमनं ध्येयमिति भावः । तेन च त्वत्स्मरणमहं सततं करोमि, त्वया तु स्वप्नेऽपि न स्मर्येत इत्युपालम्भो ध्वनिः । स्थितमिति भावसाधनं ज्ञेयम् ।

सखीयूथेश्वर्योत्कृतिप्रत्यक्ती आह—सख्य इति । सर्वत्र प्रसर्पी अष्टपरिमलः कुत आधाति ? सख्याह—ओकृष्णखिरं व्याप्य निलीयास्ति । यूथेश्वर्याह—स मम वामः प्रतिकूलः कुत ? यूथं निवारयत मन्निकटात् प्रीधं गच्छतु ।

एकत्रैवासने श्यामया सह स्थितवती राधा ओकृष्णेन प्रहितं सममेकाकारं माल्यद्वयं

(H) “यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्वञ्च नृगाच्चीणम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासद्यते हृदयम् ॥” इत्यभिजातोक्तेः ओकृष्णे आपातदारुणे तहतचित्तानां गोपीनां प्रणयद्विः, राधाऽद्यासु रमणीश्रोमणिषु वान्यकलुषास्त्रपि ओकृष्णस्य स्वतो भावप्रसादश्च । एवमपि गोपीषु ओकृष्णसङ्गमसुदाच्छन्नासु राधाचन्द्रावल्यादिष्वन्यासामसुभगानां तदानीं ओकृष्णविरहितानां प्रकटं परां कोटिमापद्यमानं सेवाऽहमहमिकाविलसनं प्रीत्यञ्जम्भित-

श्यामावक्षसि दातुमैच्छदुभयं, साऽक्तथ तद्वक्षसि

प्रादादेकमथावतीर्य कवरीपूजां (H) चकारात्मनः ॥ ८२

अत्र श्यामायाः कनिष्ठत्वं व्यङ्ग्यं 'कवरी' 'पूजा' शब्दाभ्याम् ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भा च मिश्रभावात् पुनर्नव । ११४का

आदिमुग्धा मध्यमुग्धा अन्तिमुग्धा—एवमन्येऽपीति नव ।

अत्र मुग्धात्रैविध्यं यथा—

मानग्राहणसाग्रहप्रियसखीशिक्षोपरोधादसौ

तूष्णीमेव चिरं निमील्य नयने नस्त्राननैव स्थिता ।

रोषान्धस्य मदीयदूषणकथावेशेन (I) वाचालतां

श्रुत्वा बन्धुजनस्य कातरमुखी कर्णं करेणारुणत् ॥ ८३

नेत्रे किं विनिमीलयामि, दयितस्तत्रापि सन्दृश्यते

चेतः किं कठिनीकरोमि, सततन्तत्राप्यसौ खेलति ।

प्राप्योभयमेव श्यामाया वक्षसि दातुमैच्छत् श्यामा तु माल्यद्वयमाकृत्य राधाया वक्षसि प्रादात् पञ्चादेकं माल्यं राधायाः कण्ठादवनार्यं तेन माल्येनात्मनः कवरीपूजां चकार तन्निर्माल्येन स्वस्य मस्तकस्य संयतकेऽपूजाकरणेन श्यामायाः कनिष्ठत्वमायातमिति ज्ञेयम् ।

मिश्रभावात्—आदिशब्देन सह मिलनादादिमुग्धायादि भवति । आदिमुग्धाऽत्यन्त मुग्धा, अन्तिमुग्धाऽल्पमुग्धेत्यर्थः ।

श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह । मानग्राहणग्रहेण सह वर्तमाना या प्रियसखी तस्याः शिक्षोपरोधात् । रोषान्धस्य सखोजनस्य वाचालतां श्रुत्वाऽत्यन्तमौगध्रवशात् प्रत्युत्तरदानेऽसामर्थ्यात् केवलं कर्णमेव रुद्धं चकारेत्यर्थः ।

मेव न कृत्रिमम्, यतोऽवरा एताः श्रीकृष्णदयितानां सेवातात्पर्येनैव सार्थकम्मन्यजीविता भवन्ति । चित्राललिताश्यामाऽया वङ्गा एव निष्ठातास्ताः श्रीकृष्णलीलासूक्ष्मिण्यन्ते । आसामवरत्वं प्रेमतारतम्येन वैष्णवागमे व्यवस्थितत्वेऽपि क्वचित् कविभिरितरैश्च वयोभावादिनाऽपि दर्शयते । लक्ष्यत्वेन लक्षितेषूद्धारणेष्वेवमेव लक्ष्यलक्षणसङ्गतिर्भक्तिप्राणभित्तिमवलम्ब्य सुधीर्भीर्बिभाष्या ।

(I) उपरिदर्शिते श्लोके राधाया समधिकलज्जावत्त्वमेवादिमुग्धास्वभावं तस्यां विनिगमयति । तदवयवद्वितोत्तरे च श्लोके कोपप्रवृत्तावप्यसहायत्वव्यपदेशः स्वकीयं मध्यामुग्धत्वम्, एवमन्तिमे च पदौ श्रीकृष्णोपरि प्रणयरसोन्मितत्वात् क्षोणलवकस्मिते

दोषान् किं गणयामि तस्य, गुणतां गच्छन्ति ते तत्तच्छणा-
 न्नानोऽन्येन पथा भवेद्यदि, तदा सख्यः स एवोच्यताम् ॥ ८४
 रोमाञ्चैः सममुत्थितं प्रथमतो, मानेन साहं दृशो-
 रस्यु च्यावितमाननेन च समं नीतं ममांहोऽप्यधः ।
 सख्यश्चाभरणैः समं सुखरितास्तूष्णीकतां प्रापिता (I)
 मामालोक्य चिरार्जितोऽपि सुदृशा कोपस्तया विवृतः ॥ ८५

तत्रापि—निमीलितनेत्रेऽपि दयितः सन्दृश्यते । ते दोषास्तत्तच्छणे दोषत्वेन दर्शनच्छणे
 गुणतां गच्छन्ति । हे सख्यः भवतीमिदं परिदृष्ट्वा मार्गत्रयादन्येन पथा यदि मानः सम्भवेत्तदा
 स एव पथा उच्यताम् ।

सखीभिर्यद्यच्छिचितं मम दर्शने तत् सर्वं विपरोतमभूदिति श्रीकृष्ण आह । प्रथमतो
 मामालोक्य सुदृशा तथाऽसनादुत्थितं, 'रोमाञ्चैः सममुत्थितं'मित्यनेन रोमाञ्चोऽपि जातः,
 मानस्य का कथेति भावः । च्यावितं भूमौ पातितं, 'मानेन साहं'मिति मानोऽप्यधः
 पातित इत्यर्थः । अंहो ममापराधोऽपि सुखेन सहाधो नीतं लज्जया सुखमपि नन्वीकृत-
 मिति ज्ञेयम् । अस्माकं निकटे माऽगच्छ, इतो दूरीभवेत्यादि वाक्यैर्मुखरिताः सख्योऽप्यत्या-
 ग्रहेण तथा तूष्णीकतां प्रापिताः । 'आभरणैः समं'मिति हस्तादिचालनेन निवारण-
 समये तासां कङ्कणादलङ्कारा अपि मुखरिता बभूवुः—तासां तूष्णीकत्वे ते तूष्णीं
 बभूवुरित्यर्थः ।

तिविधुसुग्धा एव मानग्रहणेऽसामर्थ्यान्मानाच्चमा इति पूर्वमुक्तम् ।

ऽप्यभिनन्दनभरो राधाया अन्तिमसुग्धाप्रकृतिमनुमापयति । एषु लक्ष्येष्वेवंविधेष्वन्येषु
 च पदेषु कचित् प्रश्नोत्तरकौतुककृतो लेशः कचिदुचितभाववर्णनानिवृत्त्यो वा सुतरा-
 मास्वादः । आसां भावतादात्म्यनिर्द्धारणे कृष्णप्रेमगरिमैव वरीवर्त्ति । आविष्कृतञ्च
 तदानन्दहृन्दावने कौशोरादिलीलाप्रस्तावे कयाचिद्वनतिप्रगल्भया गोपलनया—

मां धवो यदि निहन्ति हस्यतां वात्यवो यदि जहाति ह्रीयताम् ।

साधवो यदि हसन्ति हस्यतां साधवः स्वयमुरीकृतो मया ॥

अग्रिमदशास्थितप्रगल्भादृष्टान्ते 'दूरादुत्थितं'मित्यादौ यच्छत्राकोपाकृतेश्चन्द्रावल्याः
 सुचारु भावाकारवर्णनं तदमरुशतकीयस्य 'एकत्रास्यनसंस्थितिः परिहृते'त्यादिकस्य
 'चतुरया कोपः कृतार्थीकृत' इत्यन्तस्याकरग्रन्थेषूद्धृतस्य पदस्यापाततो विभिन्नकक्षा-
 गतमपि स्वरूपतः समं समञ्जसञ्च । वस्तुतश्चत्रकोपाकृतेः पृथक् पृथक् विकासः ।
 गङ्गमानिका. नायिका, इतरा तु अतिगूढमाना, यथोक्तमेवेह मूले ।

अथ मध्यात्रैविध्यम्—

पादान्तंगमिना चिरानुनायिना नीता प्रसादं शनै-
राहार्यस्खलितं (33) मया निगदिता भूयः कृते साहसे ।
न्यञ्चत्कन्धरसुत्स्मितं मयि मनास्वरापारयन्ती दृशं
सीमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं राधा व्यधाद्वन्दनम् ॥ ८६
आलि ! त्वं वनमालिना निगदिता, प्राणेश्वरि ! प्रीयतां,
देवादेश समानयः समजनि, चन्तव्य एष त्वया ।
इत्याकर्ण्य सखीसुखात् प्रियवचो मूर्धानमाधुन्वती
सा स्मित्वेव शिखामणिप्रणयिनं चक्रे प्रणामाञ्जलिम् ॥ ८७
दूराद्वाघयते स्तनपटं लोलाङ्गुलीमुद्रया
प्रत्यासेदुषि मय्यसौ करयुगेनापादयत्यञ्जलिम् ।
आपृष्टाऽननपद्ममानयति स्पृष्टा ससुत्कम्पते
दाक्षिण्यं किम् वामताऽथ सुतनोर्नाविदि किञ्चिन्नया ॥ ८८

अथ प्रगल्भात्रैविध्यम्—

दूरादुत्थितमन्तिकं मयि गतं पीठं करेणार्पितं
स्मिता भाषिणि भाषितं मृदुसुधानिखन्दि मन्दं कियत् ।

श्रीकण्ठः सखायं प्रत्याह । अथ कुञ्जग्रह उपविष्टां राधां सम्बोध्य 'हे प्रिये चन्द्रानने !'
इति वक्तव्यं देवान्मन्त्रुत्वात् 'चन्द्रावली'ति वाक्यं निर्गतं, तच्छ्रुत्वा सा मानिनी बभूव ।
ततो मया नानावहेन सा प्रसादं नीता, पश्चात् कौतुकवशादाहार्येण स्वेच्छयैव पूर्वोक्तं
'हे चन्द्रावली'ति स्खलितं निगदिता मया भूयस्तस्या मानोत्पत्तार्थं साहसे कृते
सा मचातुर्यं बुद्ध्वा 'हे धूर्तशिरोमणे ! तुभ्यं नमः' इत्युक्त्वा सीमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं
यथा स्यात्तथा वन्दनं अघात् ।

काचित् सखी स्वयूषेश्वरोमाह—हे आलि ! श्रीकण्ठेन त्वं निगदिता । श्रीकण्ठस्योक्ति-
मेवाह—देवादेव ममपराधः समजनि । मस्तकस्थशिखामणिसंयुक्तं 'धूर्ताय तस्यै
नमः' इति प्रणामबोधकाञ्जलिं चक्रे ।

श्रीकण्ठ आह—हे सखे ! सा मां दूरादोत्थय लीलायुक्ता याऽङ्गुलीमुद्रा तथाऽवगुह्यनं
दीर्घाकरोति । मयि प्रत्यासेदुषि निकटवर्तिनि सति आदरबोधकं करयुग्मेनाञ्जलिं
करोति । मया हस्तेन स्पृष्टा सा ... ।

आरुढेऽहमथासनं प्रकटितं सौभाग्यमाश्लिष्यति
प्रत्याश्लिष्टमवामतैव सुदृशो वामत्वमख्यापयत् ॥ ८८

अतिगूढमानत्वादियं प्रगल्भाऽग्रिमदशास्थितैव ।
नो सङ्गीतकमालपन्ति, न शुकीरध्यापयन्त्यालयो,
नानन्दस्तव मन्दिरेऽद्य किमिति खं दोषमाच्छादयन् ।
यदूचेऽहमिदन्तयापि जगदे भुग्नारुणापाङ्गया
'तुभ्य' धूर्त्तधिये नमोऽस्तु भगवन् मञ्चञ्च वीतङ्गिये' ॥ ८९

अन्तिमप्रगल्भा यथा(३४)—

'श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनय'मित्यादि (७५ श्लोके) ।
अथासामवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमुच्यते । लक्षणैव संचा गम्या ।

तत्र विरहोत्कण्ठताऽदिक्रमः —

गाढानुरागा प्रागेव लब्धसंज्ञाऽपि हैतुके ।

विरहे वर्द्धितोत्कण्ठा विरहोत्कण्ठता मता ॥ ११५ का

यथा—अन्तः क्लन्तति मन्त्रं सुमरयति, प्राणान् पिनष्टीव मे,

दौरात्मग्राह्यदनादरोऽद्य विहितः लक्षणे मया मृदया ।

दूरादेव मां दृष्ट्वा तयाऽसनादुत्थितं, पञ्चान्मयि निकटं गते सति । मयि स्मित्वा
भाषिणि सति तया मन्दं यथा स्यात्तथा क्रियद्भाषितम् । कथम्भूतम् ? सुधायाः
मृदुस्पर्शमिव । तस्या अर्द्धासनं मयि आरुढे सत्यात्मनः सौभाग्यं तया प्रकटितम् ।
मयि तामाश्लिष्यति सति तयाऽपि प्रत्याश्लिष्टं, सा प्रत्यालिङ्गनं कृतवतीत्यर्थः । सुदृशश्चान्ना-
वल्या अवामताऽनुकूलतैव ।

श्रीलक्ष्मणः सुवलमाह—हे सखे ! स्नेहमयैव कृतं यदोषं तमाच्छादयितुं तां मागिनौ
प्रति 'तव मन्दिरेऽद्यानन्दः कथं न भवतो'त्यहं यदूचे तदा क्रोधिनारुणापाङ्गया तयाऽपीदं
वक्ष्यमाणं जगदे । त्वदुक्तिश्रवणमेव निर्लज्जत्वचिह्नमिति ज्ञेयम् ।

अथेति—आसां प्रेयसीनामुत्कण्ठताद्यवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमालङ्कारिकैरुच्यते । तासां
सवस्थानां लक्षणकरणैरेव नामान्यपि ज्ञेयानि ।

प्राक् पूव गाढः पूर्वाङ्गानुरागो यस्याः सा पञ्चालब्धसंज्ञाऽपि प्रथमतः कोपाधीनमान-
जन्धविरहे पश्चात् कोपे शान्ते च सति तेन सह मिलनेन वर्द्धिता उत्कण्ठा यस्याः सा
विरहोत्कण्ठता ज्ञेया ।

तं वा सङ्गमयस्व सुन्दरि ! मया मञ्जीवितन्तेन वा,

ह्यभ्यां नापरमस्ति किञ्चिदपि मे सन्तापनिर्वापकम् ॥ ८१

सङ्केतस्थं प्रियं ज्ञात्वा सह सख्यैकिकाऽथ वा ।

गतभोर्याभिसरति सा भवेदभिसारिका (J) १६ का

यथा—श्याम त्वामभिसक्तुमन्धतमसे पादार्पणप्रक्रमे

स्वस्तो नीलनिचालकस्तनुरुवा निर्हतमन्धन्तमः ।

विश्वन्तावदिलावतायितमभूदगोरेऽमिलदगोरिमा

तेनालक्षितमाजगाम सुतनुः, प्रेम्नस्त्वेटं यशः ॥ ८२

अन्यासक्तेन कान्तेन खण्डिताशा तु या निशि ।

प्रातस्तद्गोर्गच्छानि वीक्ष्याद्विग्ना तु खण्डिता ॥ ११७ का

यथा—‘पद्मिन्यहं कुसुदिनी किल सैव’त्यादि (इयं किरणे ३८ श्लोकः) ।

मयाऽद्य कृष्ण योऽनादरो विहितः स ममान्तःकरणं द्विनत्ति । सुमेरस्तुषाभिः, मर्म ताडशामिषन् करोति । हे सुन्दरि ! मया सह श्रौकष्यं सङ्गमयस्व अथवा तेन मञ्जीवितं सङ्गमयस्व ।

सखा सह किंवा एकाकिन्यभिसरति ।

हे श्याम ! सुतनुर्मम सखा त्वामभिमत्तुं गाढान्वकाररात्रौ पादार्पणारम्भे त्वराऽति-
ग्रथादङ्गान्नोलवस्ते सस्तं, वस्त्ररूपावरणं गतं तनुकान्त्याऽन्वकारोऽपि गतः, अतोऽभिसारे
महान् विघ्नो बभूव । पश्चाद्वाग्यनं तस्य देहस्य पीतकान्त्या विश्वमेवेलावतायितं पीतवर्णं
मभूत्—सुमेरोनिकटवर्त्तिभूमेरिलाटनसंज्ञा, सा भूमिः सुमेरोः पीतकान्त्या सदा
पीतवर्णवेति । गौरवर्णवृन्दावनप्रदेशे तस्या देहस्य गौरवाऽमिलत्, तेन हेतुनाऽलक्षितं
यथा स्यात्तथा तव निकटमाजगाम । तद्विषयकप्रेम्न एवदं यशः ।

अन्यनायकाऽसक्तेन अतएव निशि तन्निकटागमनेऽसमर्थेन श्रौकष्येन खण्डिता
खम्भोगाशा यस्या एवम्भूता या प्रातःकाल अपराधमार्जनार्थमागतस्य श्रौकष्यस्य
खम्भोगचिह्नानि वीक्ष्य कोपेन मानिनी बभूव (J), सा खण्डितोच्यते ।

(J) विरहोत्कण्ठितादृष्टविधनायिकाभेदलक्षणं कचिन्मूलतो भरतकृतादर्वाचोना-
दृष्टरूपक-दर्पणादि-याख्यातादा मनाङ् भिन्नम्—प्रेमवैचित्र्यघटनायां विभिन्ना दृशा वैष्णव-
रसशास्त्रकारैः खसम्प्रदायमतमनुवर्त्तमानैराकरादितो विभिन्नसंज्ञाभिर्विहिताः, अप्राकृता-
श्रितरसत्वेन च तथा संस्थाप्रस्थानं तेषां नासङ्गतमिति च ज्ञेयम् । एवमभिसारिकालक्षणे
याऽभिसरति सैव केवलमभिसारिका न पुनः प्राचीनमतमनुवृत्त्यै ‘अभिसारयते कान्तं’

दूतौभिः प्रार्थयमानोऽपि गन्ताऽस्मौत्युक्तवानपि ।

देवान्नायाति यत्कान्तो विप्रलब्धति सा स्मृता ॥ ११८ का

यथा— 'सुसुखि ! स किमवादीदेव यामीति, तस्मात्
कथमजनि विलम्बो' 'मास्म भूः सन्दिहाना' ।
'कथय किमु भवत्या यास्यते तत्र भूयः,
किमथ मदसुभिर्वा, तुल्यमेतद्द्वयं मे ॥

(35) कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा । ११९ का

यथा— अस्माभिः सह चाटुकुत्र गणितः पादानतो माधवः,
कोपोऽयं बहु मानितो, न च वयं, प्राणेश्वरो नाप्यसौ ।
चन्द्रश्चन्दनमारुतः पिकरुतं सम्भूय सर्वं यदा
त्वामुद्देजयिता तदैष सकलं कोपः समाधास्यते ॥ ८४

वासगेहे वेशभूषाताम्बूलवसनादिभिः ।

सुसज्जापेक्षते कान्तं सा स्यादासकसज्जिका ॥ १२० का

एष श्रीकृष्णः यामीत किमवादीत् । यद्यवादीत् तदा विलम्बः कथमजनि । हे
सुखि ! तस्यागमने सन्दिग्धाऽपि त्वं मा भूः । स तु नागत एव, अधुना किं कर्त्तव्यं
कथय । तदानयनार्थं भवता यास्यते किं वा मत्प्राणैर्वा—त्वं मे प्राणाश्चेतद्द्वयं प्रेमः स्यदत्वेन
मम तुल्यमेव । तथा च विरहज्वालया स्थातुममर्थाः प्राणा यदि मद्देहात् गतास्तदा
महिच्छेदेन तव मद्देहः खं भविष्यति, अतस्त्वद्गमनमेवोचितमिति ध्वनिः (J) ।

कोपेनान्तरिता रक्षिता (J) ।

मानभङ्गार्थं तन्मन्दिरे गत्वा प्रणयनत्वादिपरं श्रीकृष्णं कोपावेशेन स्वगृहान्निष्काशय
कोपे गति सति पञ्चात्तापवतो सा सखीमाह (36) । 'हे सुखि ! श्रीकृष्णः क्व गतः
शौचं तमानयेत्' उक्तवतीं वृषेभ्यरीं प्रति सख्याह—अस्माभिरिति । मारुतो वसन्तानिलः
एतत् सर्वं सम्भूय मिलित्वा यदा त्वां विरहिणोमुद्देजयिता उद्दीपनत्वेन खेदयिष्यति तदैष
कोप एव सकलं समाधानं करिष्यति, किमस्माभिर्निर्हरामिरिति सखीनामाक्षेपो ध्वनिः ।

या सा च । मानिनो बभूवेत्यादि—प्राकृते रसो नास्तीत्येवं यत्र लट्प्रयोगः सोऽप्यतीतार्थे

(35) अत्र 'पादानतं प्रियव्यक्ता पञ्चात्तापविसृजला । कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा ॥'
इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

(36) 'सखीमाहेति पाठः केवलं, सुद्विगुणक एवोपलभ्यते ।

यथा—

ताम्बूलमाख्यवसनाभरणानुलेपाः

सम्पादितास्तव कृते स्वयमेतया ये ।

ते ह्येव तान्त्वयि विलम्बिनि तत्क्षणेन

सन्तापयन्ति वितुदन्ति विमोहयन्ति ॥ ८५

कार्यान्तरेण प्रावासं गते सति मनोऽधिपे ।

तन्मनस्त्रैव या तिष्ठेत् सा स्यात् प्रोषितभर्तृका ^(K) ॥ १२१ का

यथा—

न वाणी न सन्दो न च नयनपङ्केजलहरी

न वीणादेर्गानश्रुतिरपि न चालीजनकथा ।

कुरुन् याते कृष्णे पुरि पुरि महिष्यः समभवन्

पटे चित्रोत्कीर्णा इव विरहवेधुर्द्युतनवः ॥ ८६

निरन्तरं प्रेमवशात् पार्श्ववर्त्तीव यत्प्रियः

वाग्वशः प्राय आभाति सा स्यात् स्थाधौ नभर्तृका ^(K) ॥ १२२ का.

पाण्डवदर्शनार्थं कृष्णे कुरुदर्शान् गते सति महिषीणां नयनकमलस्य लहरौ कटाक्षादिकं नास्त्येति । एवं वीणादेर्गानश्रवणमपि नास्ति, किन्तु ता महिष्यः पटे चित्रपुत्तलोवज्जडाः समभवन् । कथम्भूताः ? विरहस्य वैधुर्द्युतं प्रातिकूल्येन कृशाः ।

निखलीलाप्रकटनमिषेण वा कृत इति बोध्यम् । विरहज्वालाया स्थातुमसमर्था इत्यादि— यदा भवद्भजनकृतविलम्ब एव न सहनीयो मया यथा विप्रलब्धादृष्टान्तेऽवालाकोहते 'याऽतः परमपि जीवन्जीवितनाथो भवेत्तस्याः' इति पदार्थः । रहिता—न तु रहितैव तद्दानोन्तनक्षणे, अपि तु रहितकल्पैवेति, पश्चात्तापवत्त्वमेव सुखं लिङ्गं न कोपापसरणमिति दिक् ।

(K) अत्रार्वाचीने वैष्णवनये अप्राकृततरतिमवलम्ब्य यो रसविकाशप्रकारः स आदिमाकरे भरताये इतोऽन्यथा कल्पितात् कारणनिवहाज्जातोऽपि तद्दर्शितमार्गानुयायोति न तत्क्षतो वेलक्ष्यम् । तथा च सुनिर्दिष्टादृष्टनायिकासंज्ञाप्रसङ्गावतरणिकायामर्वाचीनवैष्णवनयसंवादाभावद्वन्निव कारिकाप्रकारः—'यदप्यस्ति वृषाणान्तु कामतन्त्रमनेकधा । प्रच्छन्ने कामिनं वक्तुं तद्वै रतिकरं भवेत् ॥ यदामाभिनिवेशित्वं यतस्त्रैव निवार्यते । दुर्लभत्वं च यन्नास्याः सा कामस्य रतिः परा ॥' (इति निर्णयसागरसुद्रिते २२शाध्याये) । एवमपि तत्रादृष्टनायिकालक्षणे दृश्यरूपक दर्पणादिकृतामिव न कदापि यादृच्छिकः वैवाहिकलक्षणसंज्ञित'पति'शब्दप्रयोगः परिलक्ष्यते, अपि तु सर्वत्रैव 'मनोऽधिप'-'प्रिया'दिपदानां

यथा— इयं मम सखी प्रिया, रचय वेश्मस्याः स्वयं,
 प्रसादय सखीमिमां मयि वृथैव जातक्रुधम् ।
 इति प्रणयकौतुकादिव नियोजितो राधया
 चकार रसिकाग्रणीरथ तथा तथा माधवः ॥ ८७

अथाऽसामलङ्काराः—

योवर्न सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तव भाव-हाव-हेलास्त्वयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दौमिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

ओदाय्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्मरयत्नजाः ॥

लौला विलासो विच्छित्तिर्विज्वोक्तः किलकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टामतं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विकृतं तपनं मौग्ध्यां विक्षेपश्च कुतूहलम् ।

हसितं चर्कितं केलिरनुभावादिमे पृथक् (L) ॥ १२३ का

श्रीराधिका श्रीकृष्णमाह—इयं सखी ललिता ममात्यन्तप्रिया । किन्तु त्वया कृतं
 यदस्या विडम्बनं तन्मत्प्रेरितं ज्ञात्वा मयि वृथैव जातक्रुधमिमां प्रसादय । एवं कामोन्मत्तेन
 त्वया खण्डितमस्या वशं पुनस्त्वमेव रचयेति राधया नियोजितो रसिकाग्रणीः श्रीकृष्णस्तथा
 तथा चकार ।

सत्वजा इति—कृष्णसमन्वितचेष्टोत्थभावैराक्रान्तं चित्तं सत्त्वं तस्माज्जाताः (L) । अङ्गजा
 इति—नेत्रान्तभ्रुयोवाभङ्गादीनां तत्सूचकत्वात्तेभ्य एवाङ्गैभ्यो जाताः प्रतीता इत्यर्थः,
 न तु वस्तुतोऽङ्गजाः, 'सत्वजा' इत्युक्तत्वात् । अयत्नजा इति—शोभाऽदर्थं वेशादिप्रयत्ना-
 भावैरपि शोभादयः सुरित्यर्थः । इमे भावादयोऽनुभावाद्भिन्ना भवन्ति । तेऽनुभावा
 रसादिव्यङ्गका गौणा एव, अलङ्कारास्तु रसाभिव्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—रसोत्पत्तौ
 तेषां प्राधान्येन भागमस्तीत्यर्थः ।

व्यवहारः । संज्ञायां यो भर्तृशब्दः स तु इत्यसुदिष्टो जीवगोखामिप्रभृतिभिः—'अत्र भर्तृ-
 शब्द-प्रयोगो दाम्पत्यस्वेवाङ्गिनि रसे रसशास्त्रकर्तृभिः स्वीकृतत्वात् युक्त एव ।' 'सर्वत्रैवा-
 लङ्कारशास्त्रे प्राचीनैर्वाचीने वा पद्यप्रयत्नोरेव भर्तृशब्दप्रयोगो दृष्ट' इत्यानन्दचन्द्रिकाकृतः ।
 एवमपि स्वाधीनभर्तृकालक्षणेऽत्र दशरूपकादिकृतलक्षणात् यद्यदेतल्लक्षणविलक्षितं तदेवैवा-

यद्यपेष्टु केचिदनुभावसदृशाः सन्ति, तथापि पृथक् । ते तु रसादिव्यञ्जकाः,
एते तु व्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—तेनालङ्कारा एव । तत्रैषां लक्षणम्—
भावो यथा—

‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।’

आलम्बनोद्दीपनोत्थभावादपि स च द्विधा ॥ १२४ का

तत्रालम्बनोत्थो यथा—

आधूलिकेलि शतशः सह येन येयं

प्रागल्भ्याचारु सुचिरं कलहायते स्म ।

तं श्यामसुन्दरमपूर्वमिवेक्षमाणा

सा गण्डयोः पुलकमण्डलिकां तनोति ॥ ८८

उद्दीपनोत्थो यथा—

एतानि तानि नलिनीविपिनानि वाप्या-

मेते त एव मधुपा नलिनाननेषु ।

आवात्यमेव कलितानि किमराधा

नैवावकर्षति विलोचनमेषु लग्नम् ॥ ८९

येयं राधिका बाल्ये येन श्रीकृष्णेन सह धूलिकेलिकालमभियाप्य शतशः परस्परं
जस्ताभ्यां वाङ्मेन यत् प्रागल्भ्यां तेन चारु यथा स्यात्तथा कलहायते स्म सा
राधिकाऽधुना वयःसन्धौ श्रीकृष्णमपूर्वमिवेक्षमाणा सन्तौ गण्डयोः पुलकरूपभूषणं तनोतीति
प्रौर्णमासीवाक्यमिदं ज्ञेयम् ।

वाप्यां जलाग्रये एतानि प्रत्यक्षविषयीभूतानि कमलिनीविपिनानि बाल्यमभियाप्य
यानि श्रीराधया कलितानि दृष्टानि तान्येव, एवं कमलिन्याः कमलरूपाननेषु विद्यमाना
एते मधुपा बाल्ये दृष्टास्त एव । अद्य वयःसन्धौ किं न आकर्षतीति चित्रम् । देहस्थानीया
कमलिनी, मुखस्थानीयं कमलं, कण्ठस्थानीयो भ्रमरः, तस्मादेव उद्दीपका भवन्ति ।

तत्रत्य श्रीराधातत्त्वोद्दीपनपरतत्त्वस्यानुकूल्यविजृम्भितमधिकतरोर्जितरमणीयभावसम्पत्ति-
सम्बद्धश्चेति कोविदानाम्बहः । लक्ष्येष्वेकैकैषामन्योन्यसाङ्गैर्मपि लक्ष्यते ।

(L) उज्ज्वलनौलमणावनुभावप्रकरण एषां मध्ये प्राग् दर्शितानां विंशतिसंख्यकानां
सन्निवेशः । भरतमतमनुहृत्य तत्रैषामङ्गजास्त्रयः, अयत्तजाः सप्त, लीलाद्या मन्दं विहाय
विकृतान्ता विहृतान्ता वा दश स्वभात्रजा लक्षिताः । कौस्तुभे तु दर्पणकृतां कारिका-
मनुहृत्य व्याकृता एते । तत्राद्यकचादयमलभक्ता दश पुरुषाणामपि भवन्ति यथोल्लिखिते-

हृन्नेवादिविकारैस्तु व्यक्तोऽसौ याति हावताम् । १२५ का

असौ भावः ।—

लोलेन किञ्चिदलसेन च किञ्चिदक्ष्णा

सा यद्विभेद हृदयं व्रजराजसूनोः ।

तस्यास्तदेव हृदयेन सभं तदन्त-

स्तेनाध्वनेव नु विवेश नवोऽनुरागः (L) १००

हेला स एवाभिलक्ष्यविकारः परिकौर्त्तते । १२६ का

स एव हाव एव ।

एकमप्यतिरहोऽपि तमेकाऽपुत्रसुकाऽपि सखि ! नाहमपश्यम् ।

कोमलं कुवल्यादपि हन्यात् साहसेन कतमेन कटाक्षः ॥ (L) १०१

असौ भाव एव वयस आधिक्ये कमपुत्रकथं प्राप्य हावो भवेत्, पूर्वापेक्षयाऽत्र जलादेर्विकाराधिक्यं बोध्यम् । एवमुत्तरोत्तरहेलादावप्येवमेव ज्ञेयम् ।

सा राधिका किञ्चिच्चलेन किञ्चिदलसेन मन्यरेण चाक्ष्णा श्रीकृष्णस्य यद्वदयं विभेद, तेन विद्वद्दयस्य द्विद्वरूपमार्गेण तस्या राधाया हृदयेन सह नवानुरागस्तस्य श्रीकृष्णस्यान्तःकरणं विवेश । तथा च श्रीकृष्णो राधिकाया नेत्रमङ्गलं वीक्ष्य तस्या हृदयेन सह (३७) स्वविषयकानुरागो जात इत्यन्तःकरणे निश्चिकायेति भावः ।

ललिता राधिकामाह—हे सखि ! अद्य सुवलमुखान्मया श्रुतं, कुताप्येकान्ते त्वया दृष्टः श्रीकृष्णो विचित्र इव बभूव—सम्प्रति भोजनं सखिभिः सह खेलनं गोचारणादि तत् सर्वं किमपि तस्मै न रोचते, अत एतादृशोऽसमञ्जसस्त्वया कथं कृतः । इत्युक्तवतीं ललितां प्रति श्रीराधिकाऽह—अत्यन्तरहस्यम्यले तमेकमपि अहमप्येका, एवं तद्वर्णने उत्सुकाऽपि तस्य क्लेशो भविष्यतीति बुद्ध्वा नापश्यं किन्तु मद्दर्शनममानयन्मत्कटाक्ष एवानर्थकारी तं कोमलतनूं हन्यात् । मया किं कर्त्तव्यं त्वयैव विचार्यतामिति भावः ।

माकलदौ । यौवननिमित्तका एते इत न काऽपि विप्रतिपत्तिः । 'चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं' निवृत्तेः कारणे सती'ति दर्शितात् कारणात् सत्वजा अपि । मदादौनां विकृतो नानां केषिण्येषाणामष्टानां न सर्वलोक्तेषः, अतएवात्र परिसङ्ख्यानवैशिष्ट्यम् । 'लोलेने'त्यादि श्लोके नैषधीयपदस्य 'नाकलोकनिषजोः सुधमा ये'त्यादौ दर्शितस्य 'तद्धारसंक्रमित-वैद्यकविद्य' इत्यन्त्यानुरूप्यं नातिनिगूढम् । कोमलमित्यादि—कटाक्षलोलीनलिलासस्या-पाततो निष्ठुरत्वेनाभिवर्णनं रमिकगन्धेषु बहुलं परिलक्ष्यते ।

(३७) 'तस्या हृदयेन स्वविषयके'त्यादि पाठः (क) पुस्तके, 'तस्य हृदयेन स्वविषयके'त्यादि पाठः (क) (क) पुस्तकयोः ।

हेलैव शोभा लावण्यरूपवेशादिभिर्युता (M) ॥ १२७ का

वेशो नवः प्रतिनवञ्च (M) वयो, नवीनं

लावण्यकं, मधुरिमाऽपि नवीन एव ।

कृष्णानुरागसरसीसततावगाहं

तस्या बभूवुरतिधौतनिराविलानि ॥ १०२

शोभैव मन्मथोन्माधात् कान्तिरुद्घोषितद्युतिः ॥ १२८ का

यथा—को वेद रे सखि ! लगिष्यति दृष्ट एव

को वेद जीवमपनेष्यति लग्न एव ।

प्रेङ्खोलिभिः परिमलैः सहसाऽन्वयाऽमो

श्यामो रसः (M) परिचितो वद कोऽपराधः ॥ १०३

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ १२९ ।

यथा—धौताश्रुभिः प्रसव एव कटाक्षभूमि-

रुच्छ्वास एव कुचरत्नखनिः प्रतप्ता ।

बालं वयस्तदनुरागभरत्नमत्व-

सध्याप्य केन गुणिनेवमकारि राधे ! ॥ १०४

नवीनो वेशः, प्रतिक्षणं नवं वयः (38) तस्या राधायाः श्रोत्राण्यविषयकानुरागरूप-
सरस्यां सततावगाहे सति वेशवयोलावण्यानि अतिधौतान्युज्ज्वलान्येवं निराविलान्यल्प-
त्वादिदोषरहितानि बभूवुरित्यर्थः ।

मन्मथस्याल्लङ्घने कादुहीपिता द्युतिर्यस्याः सा शोभैव कान्तिरुच्यते । 'श्रीकृष्णस्वया-
ऽस्तन्निषेधमनादृत्य कथं दृष्टः ? यदि दृष्टस्तदा तत्फलमपि भुङ्क्ते' इत्युक्तवतीं सखीं प्रत्याह—
को वेदेति । प्रेङ्खोलिभिः सर्वत्र प्रसरद्भिस्तस्य परिमलैः प्र्यामस्वरूपो रसो मया दृष्टः ।

पौर्णमास्याह—हे राधे ! तत् प्रौढवयसोऽपि दुःसहमनुरागभरत्नमत्वं केनापि गुणिना
तव नवीनं वयोऽध्याप्येवमकारि ? किं कृतमित्यपेक्षायामाह—येन कटाक्षरूपो भूमिः प्रसव
एव प्रसूतिकाल एवाश्रुमिधौनाऽकारि तथाच कटाक्षत्यारम्भ एवाश्रुजलैः सर्वं प्रावितमिति
भावः । एवं कुचरूपरत्नखनिरुत्तम एव कामप्रतप्ताऽकारि ।

(M) क्रमपारम्येण स्फुटतामेतेषां नायिकाऽलङ्काराणां मनस्तत्त्वसरणिमनुसृत्य
निर्द्देशो भरतोये, तदाश्रितेष्वितरेष्वालङ्कारिकनिबन्धेषु च । सुकुमारे ललितात्मके च
प्रयोगेऽभिनयजीवातुभूत एवेषां विलासञ्चमत्कारकोटिमावहति, ललितोदारशिल्पकल्पे
भास्वर्यं केषाच्चेनेषां समुद्भेदोऽपि निरधारि । एषां निदानं श्रीरैविकारजम्—'दिहात्मकं

(38) एवं (ग) पुस्तके । 'एतानि तस्या' इत्यादि (ङ) पुस्तके, 'एतेषां तस्या' इत्याद्यन्वेषु ।

‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता’ । (M) Sahityadarpana III. 132. १३० का

यथा—जलावगाहे च्युतमेखलायाः शैवालवल्लेयव बभौ नितम्बः ।

अकैतवं रूपमहेतुहार्दं सर्वास्ववस्थासु सदैकरूपम् ॥ १०५

प्रगल्भता निर्भयत्वम्— १३१ का

यथा—‘श्लिष्टा श्लिथती’त्यादि (५म क्रिणे ७१ श्लोकः) ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३२ का

सख्यो निजैरेव गुणैर्मवहिधा मयेव तन्वन्यनुरागसौरभम् ।

न चान्यसाद्गुणमपेक्ष्य सौहृदं प्रकाशयन्तीह निसर्गसाधवः ॥ १०६

मुखे दुःखेऽपि महति धैर्यं स्यान्निर्विकारता ॥ १३३ का

यथा—आस्तां तदीयनवयौवनपूर्णवापी

काऽपीयमत्र न करोमि निमज्जनेच्छाम् (N) ।

इच्छामि तं कमपि कालमलज्जमुच्चै-

राक्रन्दितुं सुमुखि ! हा प्रिय ! हा प्रियेति ॥ १०७

अङ्गैर्वैशैरलङ्कारैर्लीला कान्तानुकारिता ॥ १३४ का

सा च द्विविधा—स्वगता सखीगता च । स्वगता च द्विधा, स्वकर्तृका प्रियकर्तृका चेति । क्रमेणोदाहरणे—

वर्हेण बहचिकुरा करल्लृप्तवेणुरामुच्य पीतवसनं वनमालिकाञ्च ।

कस्तूरिकाचिततनू रभसादिवेष राधा स्वमङ्गमुपगूढितुमङ्गकेन ॥ १०८

अहेतुहार्दं वेशादिहेतुं विनैव हृदयङ्गमं, अतएवाकैतवमकृत्रिमम् ।

पीतवसनमामुच्य नितम्बे बद्धा, एवं वनमालिकां कण्ठे बद्धा रभमात् कौतुकात् खीयाङ्गमङ्गकेन खाङ्गेन सखीभ्यो गोपयितुमिष्टेच्छत् ।

भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो ह्यव इत्यादि भरतोक्तिः सद्बुद्ध-
संवित्तिश्च तत्र प्रमाणम् । संवित्तिकाले तादात्म्येन लयस्य घटितत्वादनुप्रेरणादशाया-
मिवेषां विश्लेषणद्वारा पृथक्सत्तापत्तं न कच्चीकृत्यैक्यात्मप्रलयोत्पत्तिवृत्तय इति तु
नासमञ्जसम् । (Cf. Carlyle's remarks about Schiller as a critic—‘I now
see myself create and form ; I watch the play of inspiration ; and my
fancy, knowing she is not without witnesses of her movements, no
longer moves with equal freedom’). श्रीकृष्णाश्रितत्वे तु परमोत्कर्षः स्वाभाविकः ।

काञ्चित् सखीं कुवलयोदरसोदराङ्गीं
कृष्णाकृतिं समुपकल्प्य विभूषणाद्यैः ।
आलिङ्गितुं कृतमतिः स्वयमेव राधा
देधा विभक्तमुपलब्धवती प्रमोदम् ॥ १०८

स्वगतप्रियकर्तृका यथा—

सीमन्तचारु दयितस्य ववन्ध वेणीं
राधा शिखण्डवलयेः स च मौलिमस्याः ।
अन्योन्यवेशपरिवर्त्तनकौशलेन
द्वाभ्यामलभ्यत विशेषरतेः प्रमोदः ॥ ११०

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषो दयितालोके विलासः परिकल्प्यते ॥ १३५ का

यथा—

कैश्चिच्चाभरणपाणिभिः कतिपयेस्ताम्बूलपात्रीकरैः
कैश्चिच्चासनधारिभिः परिजनैर्दृतातपत्रैः परैः ।
संवीता मणियानतोऽवतरुहुः श्रीशे निखातेक्षणा
योषिन्मौलिमणीवरा इव कुरुक्षेत्रं समेत्याङ्गनाः ॥ १११

इयं सखी श्रीकृष्ण इव सहजप्रियामा ; तां वेशादिना कृष्णाकृतिमुपकल्प्य देधाविभक्तं
प्रमोदं कृष्णालिङ्गनमुखं सख्यालिङ्गनमुखञ्चोपलब्धवती ।

राधा श्रीकृष्णस्य सीमन्ते चारु यथा स्यात्तथा वेणीं ववन्ध । श्रीकृष्णोऽप्यस्या
राधाया मस्तकभूषणचूडं शिखण्डपिच्छादिभिर्ववन्ध । राधयाऽत्मानं श्रीकृष्णकर्तृकौहत्या-
दिना रतिविशेषजन्यप्रमोदीऽलभ्यत, एवं श्रीकृष्णेनाप्यात्मानं राधां मत्वा राधिकाकर्तृक-
वास्यादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदीऽलभ्यत ।

योषितां मुकुटस्थमणिवरा इवाङ्गना श्रीकृष्णस्य महिष्यः सूर्योपरागे कुरुक्षेत्रमागत्य
कृष्णं निक्षिप्रानौक्ष्णानि याभिरर्थाद्भूरादेव तं दृष्ट्वा मणिमययानतो रथात् । कथङ्गूताः ?
परिचारिकारूपपरिजनैर्व्याप्राः । पात्रो क्षुद्रपातं, शिरसि धृतच्छत्रैः परैः ।

‘प्रतिनव’मिति तु दुर्बलः प्रयोगः । ‘श्यामो रम’ इत्यत्र तु रमघने श्रीकृष्णे ‘रस एव स’ इत्यभेद-
प्रतीतिः । रमणीयतालक्षितलक्षणे माधुर्यं चेष्टाया अनुल्लङ्घननिर्देश एव इतरथावृत्ति-
करः, स तु अर्वाचीनग्रन्थलक्षणे लक्ष्येषु च न स्फुरति । ‘केचिदिदं रतिप्रकाशार्थमिदम् ।

यथा वा—

सख्यैकया मूर्द्ध्नि धृतांशुकाञ्चला संवीज्यमाना दलमालयाऽन्यथा ।

अवेक्षमाणा दयितं विदूरतश्चिनोति मन्दं कुसुमानि राधिका ॥ ११२

केचित्तु—यानं गतिः, स्थानं स्थितिः, आसनमुपवेशः (M) । तन्मते यथा—

स्थितिर्मदभरालसा न गरिमाणमालम्बते

गतिः प्रकृतिमन्यरा त्वरत ईषदेव क्रमात् ।

सलीलमवलोकितं नमति वङ्कते शङ्कते

स्वभाव इव लङ्घितः प्रियसमीपतो राधया ॥ ११३

‘स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकत्वं’ ^{9Sahityadarpana} III. 138.

१३६ का

यथा—दिवाणि पाशोर्मणिकङ्कणानि कृत्वा परित्यक्तसमस्तभूषा ।

एकं दधे वक्षसि नीलरत्नं तेनैव राधा नितरां विरेजे ॥ १४४

गर्वेण वस्तुनौष्टेऽपि विव्वोकः स्यादनादरः ॥ १३० का

यथा—सौरभ्यहानिवंपुषोऽनुलेपनैः सौन्दर्यञ्चासौ मणिभूषणैरिति ।

अनादरा तेष्वपि तानि सख्याः प्रेमोपरोधेन बभार राधा ॥ ११५

यथा वा—कृष्णेन हर्षादुपदौकितानि निर्माय पुष्पाभरणानि यानि ।

उच्चैरभौष्टान्यपि तानि राधा नेच्छद्भीरुप्रणयस्त्रयेन ॥ ११६

अमर्ष-हास-विदास-शुष्करोदन-भर्त्सनैः ।

निषेधैश्च रतारम्भे किलकिञ्चित्तमिष्यते ॥ १३८ का

राधिकायाः स्वभावतोऽवस्थितिर्यौवनादिमदभरेणालस्ययुक्ता भवति, श्रीकृष्णदर्शने सति गुरुतां नालम्बते, किन्तु सम्भ्रमयुक्ता भवति । एवमवलोकनमपि स्वभावतः सलीलं तस्य दर्शने कदाचिन्नमति, कदाचित् वङ्कते, कदाचिच्छङ्कते ।

वपुषो यः सहजगन्धस्तदपेक्षयाऽनुलेपनस्य गन्धो नूनः, एवं वपुषः सौन्दर्यापेक्षया भूषणस्य सौन्दर्यं नूनम् । देहे तत्तदस्तुनो दाने स्वाभाविकसुगन्धसौन्दर्ययोर्द्वांस एव स्यात्, अतस्तेषु तस्या अनादरः, तथापि सख्याः प्रेमोपरोधेन तानि बभार । अलङ्कारा-दीनामधारणे वयं दरिद्रा इति जना वक्ष्यन्ति, अतो लोकानुरोधेनैव सखीनामाग्रहो ज्ञेयः ।

अराला भ्रूवक्त्रो स्मितसुमधुरा भर्त्सनगिरी
मृषा कम्पः शुष्कं रुदितमभिलाषेऽपि महति ।
निषेधो नेत्यस्याः करकमलरोधेन सकलं

हरेरासीदेतत् कुसुमधनुषोऽनुग्रह इव (N) ॥ ११७

तद्भावभुग्नमनसो वल्लभस्य कथाऽदिषु ।

मोहायितं समाख्यातं कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १२६ का

यथा— भङ्गुर्वाणविलोककङ्कणभृतो वामस्य दोषः शनै-

रुत्कम्पेन कनिष्ठया विदधती कर्णस्य कण्डूयनम् ।

पुष्पेषोः पृतनेव सङ्गरजयश्रीसूचनं व्यातनो-

दृष्टानादमियं कुरङ्गनयना दर्पेण कृष्णान्तिके ॥ ११८

जृम्भादि (N) यथा—

अन्योन्यग्रथिताङ्गुलीकिसलयामुन्नीय बाहुद्वयीं

जृम्भाऽरम्भपुरःसरं विदधती गात्रस्य संमाटनम् ।

मीलनेत्रमुरोजयोर्नखपदयादानदीनानना

ना ना नेति पुनर्नखक्षतधिया सा कृष्णपाणी दधे ॥ ११९

रमणार्थं श्रीकृष्णेन स्वाभिलाषे प्रकटीकृते नव्यमर्षहासादीनामेकस्मिन् समये मिलनमेव क्लिकिञ्चितमित्यर्थः । भ्रूवक्त्रौ अराला कुटिलेयनेनामर्षः, स्वहस्ताभ्यां श्रीकृष्णस्य करकमलरोधने न नेति निषेधः । एतत् सर्वं श्रीकृष्णोपरि कन्दर्पस्यानुग्रहे कारणमिवाभूदित्यर्थः ।

श्रीकृष्णस्य कथादर्शनादिषु जातेषु प्रादुर्भूतो यो भावस्तेन भुग्नं कन्दर्पस्यावैशेन याङ्गुलं मनो यस्यास्तस्या राधायाः श्रीकृष्णेन सह सङ्गार्थं स्वाभियोगरूपं कर्णकण्डूयनादिकं मोहायितं समाख्यातम् । प्रातःकाले बाहुद्वयीमुन्नीय जृम्भाऽरम्भपुरःसरं गात्रस्य संमाटनं विदधती राधिका उरोजयो रात्रिसम्बन्धिनखक्षतस्य गात्रमाटनसमये यादानेन सुखप्रसारणेन यत् किञ्चिद्दुःखयञ्जकं दीनमाननं यस्यास्तथाभूता सती

(N) न करोमीत्यादि—एतच्च वेणुवमतानुसारेण कामगान्धमुक्तस्यात्मसङ्गर्षेण सर्वस्वस्य प्रेम्नो महिमख्यापनाय । विष्णोः द्वितीयोदाहरणमेवोपयोगिनः प्रथमम् यतः श्लोको तथुक्त्याऽनुलेपनादीनामिष्टत्वं याहृतमेव । कुसुमधनुषोऽनुग्रह इति—‘आयुष्टव’मितिवत् फललक्षणा । जृम्भाऽदीनां भावहावादिना भेद उद्भास्वराभिधानुभावप्रकरणे निरदेशि नीलमणिकृता यथा—‘उद्भासते स्वप्रान्नीति प्रोक्ता उद्भास्वरा नृधेः । नीयुत्तरोयधस्मिन्न

यथा वा—संगोपाय्य पटाश्वलेन तनुना निःसारिदन्तावली-

ज्योत्स्नाभिः स्वपितेन दक्षिणकराकृष्टेन वक्त्राश्वजम् ।

लीलोल्लासितकम्बरं मृदुकलैर्वामाङ्गुलीच्छोटिका-

निःस्वानैश्चलकङ्कणस्वनसखैः योराधिकाऽजृम्भत ॥ १२०

यथा वा—अलसवलितमूर्द्धीकृत्य मूर्द्धोपकण्ठे

वलयितमिदमन्योन्येन संसक्तपाणि ।

त्रिकविवलन-⁽³⁹⁾भङ्गीसङ्गि मोहायितायाः

परिधिरिव मुखेन्दोर्भाति दोहन्धमस्याः ॥ १२१

स्तनग्रहास्यपानादौ क्रियमाणे प्रियेण चेत् ।

बहिः क्रोऽधोन्तरप्रौतौ तदा कुट्टमितं विदुः ॥ १४० का

यथा—स्तनकनकघटीं पटीमुदस्य स्रगति हरौ बहुभङ्गिभङ्गुरभूः ।

इयमसरसवाणि पाणिरोधात् कृतकरुपा परुषा कषायिताऽसीत् ॥ १२२

गात्रमोटनसमये स्तनयोः शोभां दृष्ट्वा तत्स्पर्शं व्याकुलचित्तस्य कृष्णस्य पाणिद्वयं पुनर्नखचतं भविष्यतीति बुद्ध्या व्याकुला सा ना ना नेत्युक्ता । संगोपाय्येति—जञ्जावतीनां जम्भाऽरम्भसमये स्वभाव एवायमिति ज्ञेयम् । लोलया किञ्चिदुच्चीकृता कन्धरा तत्र तदथा स्यात्तथाऽजृम्भत । जृम्भाकाले शब्दत्रयमाह—मृदुकलैर्यत्किञ्चित् कण्ठशब्दे-
स्तथा वामहस्तस्याङ्गुलिद्वयकृतच्छोटिकाशब्देच्च । कोदृशैः ? चलकङ्कणेति—छोटिका-
शब्दसमये वामहस्तस्य कङ्कणशब्दोऽपि जात इति ज्ञेयम् । मोहायिताया गात्रमोटन-
शुक्ताया अस्या राधाया हस्तद्वयं मूर्द्धोपकण्ठे मस्तकोपरि आलस्ययुक्तं यथा
स्यात्तथोच्चीकृत्य मुखचन्द्रस्य परिधिरिव चन्द्रनिकटवर्त्तिमण्डलमिव भाति । कण्ठस्य
पूर्वभागस्त्रिकपदार्थस्तस्य या भ्रमणभङ्गी, तत्सङ्गि यथा स्यात्तथा । आलस्यव्यागस ये
त्रिकयुक्तस्य मस्तकस्य भ्रमणं भवतीति ज्ञेयम् ।

पटीं कञ्चुलीम् । कुटिलभूरियं राधिका अस्मत्सा कदचरा वाणी यत्र तथाभूतं
यथा स्यात्तथा कषायिता दुःखिताऽसीत् । कथम्भूता ? कृष्णकर्तृकपाणिरोधात् कृतक-
रुषा कृत्रिमरोषेण परुषा कटोरा ।

संसर्गं गात्रमोटनम् । जम्भा ब्राह्मणस्य पुल्लत्वं निःश्वाद्याश्च ते मताः ॥ यद्यप्येते विशेषाः
स्युर्मोहायितविलासयोः । शोभाविशेषप्रोषित्वात्तथाऽपि पृथग्वीरिताः ॥ इति ।

‘त्वरया हर्षरागादेर्द्वयितागमनादिषु ।’ Sahityadarpana III. 143

भूषाणां स्वपदादन्यपदे न्यासस्तु विभ्रमः ॥ १४१ का

यथा—अधात् काञ्चीं कण्ठे, जघनभुवि हारं, चरणयोः

कृशाङ्गो केयूरे, भुजलतिकयोर्नूपुरयुग्मम् ।

किमङ्गैरन्योन्यं मधुमयनसङ्गोत्सवविधौ

प्रसादो व्यातिने प्रणयपिशुनः स्वस्वविभवैः (०) ॥ १२३

‘सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥’ S. Darpana III. 144 १४२ का

यथा—प्रसूनतल्योदरसङ्गट्टनं नूनं वपुर्मे सखि ! नेति निद्राम् ।

इति स्मरायामविशोर्णचित्ता सखीधियाऽसौ हरिमालिलिङ्ग ॥ १२४

‘मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः’ ॥ S. Darpana III. 145. १४३ का

यथा—दूतीभिरात्मगुणगौरवसम्प्रयोगेः शक्यो न सङ्गमयितुञ्च कलावतीभिः ।

अभ्यर्थितोऽपि स मया परमद्वयं गन्तुं नापेति मे सखि ! गृहात् चणमप्यधारिः (40) ॥

१२५

वक्तुं योग्येऽपि समये न वक्ति क्रीडया तु यत् ।

तदेव विवृतं वाच्यम् — १४४ का

किमङ्गैरिति—श्रीकृष्णं न सह सङ्गोत्सवकर्मणि श्रीराधायाः कण्ठादङ्गैः परस्परं हारादित्यस्वस्वविभवेः करणैः किं प्रणयमृत्तकः प्रसादो व्यातिने ।

पुष्पशय्यासङ्गनापि वपुर्नभित्यनेन पुष्पादयङ्गस्य सोकुमार्यमादत्तमिति ज्ञेयम् । रात्रिसम्बन्धिकन्दर्पक्रीडाजन्यायासेन विशोर्णचित्ताऽसावालस्यदूरीकरणार्थं सखीबुद्ध्या ।

श्रीराधिका ललितामाह—‘आलि ! वैदग्ध्यदिमतीभिर्गोपीभिः कर्त्तोभिर्दूतीभिर्द्वारभूताभिः सम्प्रयोगेन्यद्वारा सम्यक् कथनेरपि करणैः कृष्णः सङ्गमयितुं न शक्यः, किं पुनः कृष्णेन सह तासां विलासवार्त्ताऽपि—अप्यर्थं चकारः ।

(०) प्रसादो व्यातिने इति—अत्रान्योन्यकृतस्वशङ्कन इव प्रतीयमानो व्यत्यासस्तज्जनिताऽङ्गानां परस्परप्रेमसंचिका चमत्कृतिः । यथैतद्वत्तु रूपे रासलोलावर्णनप्रसङ्गायिता-नन्दद्वन्द्ववनचम्पुपदे—‘उत्तरीयमपि चान्तरीयनामन्तरीयमपि चोत्तरीयनाम् । यज्जगाम किमभूत् परस्परं पूजनन्तदिव जूनमङ्गयोः ॥’ त्वराकृतवृत्तिवन्तु लक्षणसर्वस्वभूतम् । लक्ष्ये तत्तु गुणीभूतम् । उत्सवकाले सर्वविरात्मनामुत्कृष्टवस्तून्वेवोत्सृज्यन्ते, अतो रास-

(40) ‘नापेति सङ्गवन्तः कथमालि ! कृष्ण’ इति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

यथा—संप्रार्थ्यमानाऽपि सयाऽनुवेलेन न वक्तुमिष्टामपि वक्ति वाणीम् ।

रूपा क्रिया वेति न वेद्मि सख्यो ! जानन्तु राधाहृदयं भवत्यः ॥ १२६

—चेष्टा स्मरविकारजा ।

तपनं प्रियबिच्छेदे—

१४५ का

यथा—शीतप्रयोगैर्वह्निरोद्धमानैरन्तर्गतो वर्हत एव दाहः ।

बहिर्विलेपैर्वह्निप्रकाशी प्रोज्ज्वलतेऽन्तः पुटपाकजोऽग्निः ॥ १२७

—प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रतीतवदापृच्छा प्रियाग्रे मौग्ध्यमेव तत् ॥ १४६ का

प्रियाय इत्युपलक्षणम् सख्या अग्रे च । यथा—

‘हुँ’ (४१) मातरन्तर्वह्निरेति का तव ‘प्रिये ! त्वमेव प्रतिबिम्बिता मयि ।’

‘अन्यैव’ ‘तत् कित्त्व तुल्यमीहते’ ‘धूर्त्तैय’मित्याप भियं चलेक्षणा ॥ १२८

यथा वा—कयाऽत्ममूर्त्तिर्लिखिता नखेन वामस्तनार्हे तव पङ्कजाक्ष ! ॥

न माति न ज्ञायति दिव्यरूपां यामुदहन् हन्त न लज्जसे त्वम् ॥ १२९

बहिरीक्षमानैः क्रियमाणैश्चन्दनलेपनादिशीतप्रयोगैरन्तर्गतः श्रीकृष्णविरहजन्य-
कन्दर्पदाहो वर्हत एव । तत्र दृष्टान्तः संपुटस्थपित्तलादिवस्तूणां द्रवीभावरूपपाकजनको
वह्निरन्तरेवातिशयेन प्रकाशते । बहिर्विलेपैः—तत्रापि संपुटस्य दृष्टीकरणार्थं,
वृत्तिकामिः पुनः पुनः क्रियमाणैरपि बहिर्विलेपैरिति ।

श्रीकृष्णेन सह कौतुकाद्यं श्रीराधिका तमाह—हुँ मातरिति । ब्रजवासिनीनां विस्मय-
दर्शने स्वभावोत्तिरियम् । हे कृष्ण ! तवान्तःकरणाद्वह्निः का एति । श्रीकृष्ण आह—
प्रिये इत्यादि । श्रीराधिकाऽह—नेधं मत्प्रतिबिम्बरूपा कित्त्वन्येव । पुनः श्रीकृष्ण
आह—यदि तव प्रतिबिम्बरूपा न भवति, तत् किं तव तुल्यं चेष्टते, त्वं यथा हस्तादिचालनं
करोषि तथेयमपीति । पुनः श्रीराधिकाऽह—इयं धूर्ता सख्याः प्रतिबिम्बस्वापनायैव मत्तुल्यं
चेष्टते इति कृत्रिमभियमाप ।

रसोत्सवेऽङ्गनो योग्यभरणोत्सर्गः सङ्गन एव, अलङ्कार्याणामङ्गानामलङ्कारान्तरस्वीकारश्च
दुर्गार इत्यस्यानन्यासप्रवासः सुगमः । विकृतमिति—विहृतमिति सुदृढे भरतीये संज्ञा ।
श्रीमद्रूपगोखामिचरणैस्तु एतत्प्रतियोगिकानामालापौदानां वचनारम्भकानामनुभावानां
स्फुटमुद्देशो व्यग्रपि । नात्र तेषां तथा विस्तारः ।

(४१) ‘हुँ मात’रिति पाठः (क) (घ) पुस्तकयोः ।

सखीं प्रति यथा—

वनं निधुवनं नाम क नाम सखि ! वर्त्तते ।

यदर्थं तव कण्ठोऽयमुक्त्वा दुर्मनायते ॥ १३०

अर्द्धाङ्गभूषारक्षणा गाले विष्वग्विलोकनम् ।

रहसोषत्कथारक्षो विलेपः स्यात् प्रियागमे ॥ १४७ का

आदर्शोऽनुचरोकराञ्जलगते संवोचमाणा सुखं

द्विताभिः क्रियमाणमण्डनविधौ राधा सखीभिर्मिश्रः ।

उत्थायार्द्धविभूषितैव परितो व्यापारयन्ती दृशं

दृष्ट्वा देवत आगतं प्रियमथो सम्पूर्णभूषाऽभवत् ॥ १३१

कुतूहलं रम्यवस्तुसमालोके विलोलता ॥ १४८ का

यथा—घटाखुभित्तां निजहस्तरोपितां श्रुत्वा लतां पुष्पवतीं सखीसुखात् ।

उद्यानभीन्नि त्वरयाऽभिगामिनीं ददर्श राधां पथि नन्दनन्दनः ॥ १३२

हसितं स्याद्दृष्ट्वा हासो नवयोवनगर्वजः ॥ १४९ का

यथा—आपृष्टहेतु शिरसः प्रपथैः सखीभिराकस्मिकं स्मितमरोचत राधिकायाः ।

अन्तःप्रफुल्लदनुरागलताप्रकाण्डादिकं प्रसूनमिव किं बहिरुत्सिमील ॥ १३३

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं स्याद्भयोदयः ॥ १५० का

यथा—सुखमनु निपतन्तं वारयन्ती द्विरेफं

भयचकितचलाज्ञी न्यङ्मुखीयं करेण ।

निधुवनशब्दः स्त्रीपुरुषयोः कामक्रीडावाच्यौ । स्वयमवगत्याऽपि कौतुकार्थं श्रीराधि-
काऽह—हे सखि ! अस्माभिस्तु वृन्दावनादिकं ज्ञायते, किन्तु निधुवनरञ्जकं वनं वर्त्तते
कुत्र यदर्थं 'निधुवनमहं' कदा प्राप्स्यामीत्युत्कथयथा निधुवनप्राप्त्यर्थम् ।

आदर्श इति । भूषाप्रतिवे आकाशकस्तु कदर्शनैव भूषायाः पूर्णत्वं जातमिति भावः ।

श्रीराधाया यौवनजन्यगर्वोत्पन्नाकस्मिकं हास्यं दृष्ट्वा सख्यः प्रपच्छुरित्याह—आपृष्टेति ।
सखीभिः कर्त्रेभिः शिरसः प्रपथैरापृष्टो हेतुर्थस्य तत् स्मितमरोचत । अतोत्प्रेक्षामाह—
अन्तरिति । अन्तः प्रफुल्लन्ती याऽनुरागलता तस्या देहादिकं प्रसूनमिव ।

सुखमनु सुखे पतन्तं भ्रमरमियमधोसुखी सती करेण वारयन्ती पञ्चान्मुखं विहाय
करे पतन्तामालम्ब्य तेन भ्रमरेणाभिभूतं तमपि करमपि सङ्कचितभ्रूः सा धुनौते कम्पयति ।
ततोत्प्रेक्षामाह—स च करः कङ्कणीनां भङ्गतेः करणै रवमभिनिन्दे रोषाभिनयं

तमपि तदभिभूतं कूणितभूर्नुनीते

सं च रूपमभिनिन्द्य भङ्गतेः कङ्कणोनाम् ॥ १३४

यथा वा—सललितमुपनीतां पृष्ठतो वामसं

चलदसितभुजङ्गीभङ्गिमालोच्य वेणीम् ।

‘हु’मिति कृतकशङ्कापङ्क्तितासमेपा

दयितमुपजुगृहे द्रोहिणं कालियस्य ॥ १३५

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरिष्यते ॥ १५१ का

यथा—अपि सह विहरन्त्या कृष्णमलङ्कार रम्ये

सुरभिणि कुसुमेऽहंपूर्विकाकौतुकेन ।

अनियतगतिभङ्गा पाश्र्वसंघटनेन

स्तनहतिपरिभूतो राधयाऽसा व्यधायि ॥ १३६

प्रत्येकं सप्तविंशत्या योगेऽष्टाविंशतिस्त्वसौ ।

रसवाणषि-(७५६) संख्यात स्ते पुनः संज्ञिता यदि ।

पक्षेन्द्रिष्विन्दु-(१५१२)-संख्याः स्युरन्योन्यगुणिता ननु ॥ १५२ का

तेऽन्योन्यगुणिता अलङ्कारा वक्ष्यमाणेरिङ्गितेः सहिता यदि भवन्ति ।

अन्यगौरवभयात्तोदाङ्गियन्ते । न च वक्तव्यं ‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः

प्रथमविक्रिये’ति (१२४ का) भावस्य तथाविधत्वात् कथं हावादिसाङ्ख्यम् ?

यतः कन्यानामेव तथाक्रमः (P)—परोढामध्याऽदोनां श्रीकृष्ण’ प्रति प्राङ्

निर्विकारात्मके चित्ते यदैव भाव उत्पन्नस्तदैव हावादिसाङ्ख्यमपि ।

चकारेत्यर्थः । सललितं यथास्यात्तयोपनीतां प्राप्तामालोच्येश कृत्तिमाशङ्काव्याप्तत्वां

यथा स्यात्तथा मर्पजन्यमयनिवर्त्तकं श्रीकृष्णमालिलिङ्ग ।

येऽष्टाविंशत्यलङ्कारा उक्तास्तथा प्रत्येकं सप्तविंशत्याऽलङ्कारैः सह योगेऽसौ त्वन्योन्यगुणिता

अलङ्कारा रसवाणषिसंख्याः स्युः । यथा भावे भावरहितानां हावादीनां सप्तविंशतेर्वोगः,

तथा च हावे हावरहितानामिति (P), खस्मिन् खल्वयोगाभावात् ‘सप्तविंशत्येत्युक्तम् ।

तेऽलङ्काराः केवलाः, एवमिङ्गितमहिता यदि भवन्ति, तदा पक्षेन्द्रिष्विन्दुसंख्याका भवन्ति ।

ननु वयःसखो भावस्योदाहरणं दत्तं, तदपेक्षयाऽधिकवयस्त्वे हावस्योदाहरणमेव,

(P) अत्र सङ्ख्याऽनयनविंशत्ये कारणमुपरिदर्शितायां टीकायां प्रागुल्लिखिते तृतीय-

कारणस्य ध्वनिसंख्यानप्रस्तावे मौक्तिकावल्याच्च स्फुटं दर्शितम् । कमलदलानां व्यतिभेद-

तथाहि—व्यरचि न यदपेक्षा पत्रिकादूतिकादे-

रतनि न च (42) विचारो यत्त्वया सार्द्धमन्यैः ।

हृदय ! यदनुरक्तं माधवे युक्तमेतत्

किमिति (42) युगपदाज्ज्ञोत् सर्वशौर्ध्यं मनोभूः ॥ १३७

अत्र भावहावहेलाऽदीनां साङ्ख्यमनया दिशोक्तप्रकारं ग्रन्थगौरवमयान् लिख्यते ।

अथ कानि तानीङ्गितानि यैरेषां द्वैविध्यमङ्गीकृतम्—इति त्रिविधा-
णीङ्गितानि दर्शयन्नाह—

सुधामध्याप्रगल्भानां त्रिविधानीङ्गितान्यपि ॥ १५३ का

सुधाऽदीनां त्रैविध्ये इङ्गितानामपि त्रैविध्यं, न तु प्रत्येकम् । तत्र
सुधाकन्ययोस्किरूपाणि । तथाहि—

दृष्टा तनोति मन्दाच्चं सम्मुखं नैव वीक्षते ।

प्रच्छन्नं तत्प्रतिकृतिं चित्वादौ स्पृहयेक्षते ॥

बहुधा पृच्छमानाऽपि रमणेन न जल्पति ।

तत्कथायां श्रुतो दत्ते नैवे तदन्यत्र यच्छति ॥ १५४ का

तदपेक्षयाऽधिकवयस्ये हेलायाः, एवं क्रमेण निम्नभिन्नकाले प्रादुर्भूतानां भावानां कथं
साङ्ख्यं सम्भवेदित्याह—न चेति । तत्र समाधानमाह—यत इति ।

तथाह्वेति । माधवे यत्त्वयाऽनुरक्तम्—एतत् सर्वं युक्तमेव, किन्तु युगपदेकस्मिन्
काले मनोभूः कन्दर्पो भावहावादि सर्वशौर्ध्यमाज्ज्ञोत् व्यक्तं चकारेत्याश्चर्यम् ।

सुधादीनामिति—सुधाया इङ्गितानि भिन्नानि, तथा मध्याया इङ्गितानि भिन्नानि,
एवं क्रमेणेङ्गितानि त्रिविधानि । न तु प्रत्येकमिति—एकस्या सुधायाः सर्वाणीङ्गितानि,
तथैकस्या मध्यायाः सर्वाणीङ्गितानीत्येवंक्रमेण न तु त्रिविधानीत्यर्थः ।

श्रीकृष्णेन दृष्टा सुधा मन्दाच्चं लज्जां तनोति ।

तुङ्गामधिरोहत्खेध्वजङ्कारेषु एकतावांस्थितिरनकसाङ्ख्यसम्भावना न दूरापास्ता—नापि
कन्यानामत्र संख्यानप्रसङ्गे वर्जनमिष्टमिति शङ्काम् वयोभेदकतत्प्रकृतिविवेकतेरसार्धविक-
ल्पात्, श्रीकृष्णजीलासु मध्याप्रगल्भानामिव सुधानामप्यधिकारदर्शनात् ।

(42) अत्र हिताय चरणे न तु विचारो यदित्याद्यर्थः पाठो सुद्विगुणकः । अतुष्टे चरणे 'किमिति'
युगपदि'त्याद पाठः (ग) पुस्तके ।

दिङ्मात्रमुदाक्रियते ।

अन्यैः संप्रतिपादितां प्रियकथामन्यत्र दत्तेक्षणा

स्निग्धाऽकर्णयति प्ररुद्धपुलकान्वद्धानि गोषायति ।

पश्यन्ती पटचितितं प्रियवपुर्दृष्टा जननीजन

निर्वीजः कुत आविरिति सुदृष्टः कृष्णानुरागाङ्कुरः ॥ ११८

अत्र भाव एव हावहेलाभ्यां शबलोभूर्वाङ्गितेन सह संसृष्ट इत्ययं
मेङ्गितोऽलङ्कारसङ्करः । एवमन्येऽप्यनुसत्तव्यः ।

अथ मध्येङ्गितानि—

अकाण्डे नीविधस्मिलमोक्षसंयमनक्रियाः ।

अलकोल्लासनमिषाङ्गुलामूलप्रदर्शनम् ॥

सखीभिः सह संवादो निर्हेतुमधुराक्षरः ।

परस्परं परीहासो मन्दमन्दः प्रियान्तिके (१) ॥ १५५ का

यथा— उल्लास्य नीवी पुनराववन्त्ये निमीच्य वीवी पुनराङ्गुम्फे ।

शनैरकाण्डे ललितं जङ्गमे कयाऽपि कृष्णं पुरतो निरीच्य ॥ १३३

अत्रापि हावोऽलङ्कारः शोभया शबलोभूर्वाङ्गितेन संसृष्टः । प्रगल्भेङ्गितानि

यथा —

वति लोलाकमलं परिरभते प्रियसखीमपि च ।

मुकुरे निजमुखकमलं निरीच्य तिलकं करोति कृष्णाग्रे ॥ १५७ का

अन्यैः कथ्यमानां (४३) श्रीकृष्णकथामन्यत्र दत्तेक्षणा साऽकर्णयति शृणोति । अस्यां
श्रीकृष्णानुरागाङ्कुरो वीजं विनैव कुतः सकाशादाविरिति आविर्बभूव ।

अकाण्डेऽनवसरे मोचनवचनादेः कारणं विनैवेत्यर्थः कयाऽपि ब्रजकुमार्या उल्लास्य
मध्यदेशात् किञ्चिदुत्थाप्य नीवी पुनराववन्त्ये ।

(०.) एषां केषामन्यनुभावमध्येऽन्यत्र परिगणनमित्युक्तमेव प्राक् । एतान्यन्यानि च
साधारणानौङ्गितानि सकलवाचिकानामनुरागलक्षणे 'चिराय सविधे स्यान्'मित्यादिना
दर्पणकृता सूचितानि । परं तत्र भेदस्त्वच्चेत्यं कारिकान्ते दग्धितम् 'एतेष्वधिकलज्जानि
लक्षणानि नवस्त्रियाः । मध्यव्रीडानि मध्यावा' इत्यादिना । प्राकुन्तल-मालतीमाधवादिदृश्य-

यथा—बाहुं दक्षिणमालिकगुणवलयं (44) विन्यस्य लीलाऽलसं

वामेनैव करेण केलिकमलं द्वाणच्छलात्तुभ्यति ।

अस्यन्ती निपतन्तमास्यकमले भृङ्गं शिरःकम्पनैः

लक्षणाग्रे कुसुमेषु दिभ्रमभरैः आन्तेव काचिद्वभौ ॥ १४०

अत्र विलास एवालङ्कारो मदेनानलङ्कारेण शयनीभूयेद्धितेन संसृष्टः ।

सङ्गीतादिकौशलमप्यासां विलास एव पर्यवस्यति (१), तेन पृथङ् न दर्शितम् ।

आदिशब्दात् कलाकौशलमपि यथा—^१

अन्तर्मोदमदेन काकलिकया वरुणनाविष्कृतैः

सद्गामस्वरमूर्च्छनायुतिपरिष्कारेण कण्ठसृष्टा ।

गायन्ती ललितं तथैव ललितादत्तयुतिः श्यामया

प्रत्येकं निहितैः करे कुरवकै राधा स्रजं मृज्यते ॥ १४१

अडावत्कर्तृकात् सृजो यक्चिर्णो, कर्त्तरि यक् (१) ।

मुखकमले पतन्तं भ्रमरं शिरःकम्पनैः करणैरस्यन्ती निपन्ती काचिद्वभौ । कन्दपंख्य विलासभरैः आन्तेव । यथा कथञ्चित् आन्तो जनोऽन्यस्य स्वन्वमवलगते कदाचिद्दुःसहेन भरेण शिरःकम्पनं करोति च तददित्यर्थः ।

अन्तरानन्दामोदेन सद्गामादीनां परिष्कारेण कण्ठसृष्टा काकलिकया मधुरास्फुटध्वनिना एवमनाविष्कृतैर्वर्णैः सृष्टमनुच्चारितैः करणैर्ललितं यथा स्यात्तथा गायन्ती राधा श्यामया निहितैः कुरवकैर्भिगुणैः स्रजं मृज्यते, कर्त्तरि यक् । 'काकलिकये'ति 'अनाविष्कृतै'रिति पदाभ्यामेतद्भानं निकटवर्त्तिसखीनामेव कर्णग्राह्यं नान्येषामिति ज्ञेयम् । कथम्भूता ? गानेन साहाय्यार्थं ललितया दत्ता युतिर्यस्यै सा । अष्टादश युतयस्तु कफवातपित्तवृत्तां प्राकृतानां कण्ठेषु न स्फुरन्ति, किन्तु तद्रहितानां गोपीनामिति बोध्यम् ।

कायेषु भूयसामेषां विलासः । वाचिकाङ्गिकाक्षधरेवमादिभिरभियोगैः नायिकाः स्वाकृत-सुदामरन्ति, नीलमणौ विस्तरतस्तेषां भानमपि । कलाकौशलमध्ये आलेखनिर्माणं सङ्गीत-ललितञ्च काव्येष्वलङ्कारग्रन्थेषु च समं प्रथितमेव । 'कुरवक' इति पाठः, 'कुरवका रवकारणतां ययु'रिति माघवदप्रामाण्यमत्र । पाणिनि-कलापपरिशिष्टादिमते न यक्, अपि तु श्यनेवात्र विकरणस्थानीयः—तथा च वार्त्तिके 'युजिह्वजोः श्यन्' । 'ह्वजः अहोपपन्ने कर्त्तव्ये'ति वाच्यम् ।

(44) 'कण्ठगुहरे विन्यस्ये'ति पाठः (ग) (घ) पुस्तकयोः । 'दक्षिणमालिकगुणवलय' इत्यनवधानतादुष्टः पाठः (क) पुस्तके । अन्यत्रोदाहृत एवास्मिन् श्लोके (अस्यैव किरणस्यान्तिमे भागे) 'दक्षिणमालिकगुणवलय' इत्येव पाठः ।

अथासां सखीभेदाः । तत्र सखीलक्षणम्—

निरुपाधिप्रौतिपरा सदृशो सुखदुःखयोः ।

वयस्यभावादन्योन्यं हृदयज्ञा सखौ भवेत् ॥ १५७ का

यथा—‘पतत्यस्ते सास्त्र’मित्यादि (३२ किरणे ३२ श्लोके) ।

ह्यायेव याऽनुसरति सैव प्रियसखी स्मृता । १५७ (क) का

यथा—कचिदग्रे कचित् पश्चात् कचित् पार्श्वपदान्तयोः ।

सूर्यानुरोधात् ह्यायेव सा राधामनुवर्तते ॥ १४२

सुरसे नर्मणि रता सैव नर्मसखी भवेत् ॥ १५८ का

यथा—वयाऽकृथा यावकमङ्गिपङ्कजे स्व एव रागोऽस्य दृशां रसायनः (R) ।

किन्त्वेक एवास्ति गुणोऽस्य राधिके ! यः केगवस्यापि च केगवञ्जनः ॥ १४३

(45) न सङ्कोचं यथा याति कान्तेन शयितोत्थिता ।

आत्मनो मूर्तिरन्येव प्रियनर्मसखी तु सा ॥ १५९

यथा—अन्योन्यशयिताङ्गुली किमलयो विन्यस्य सख्यंसयो-

र्वाह गात्रविमोटनं विदधती कृत्वा स्तनाग्रे स्तनौ ।

यत् कृष्णस्य जये समर्जितवती पाप्यायुधे सङ्करे

तत् सौभाग्यधनं न्यधादिदुमुखी स्वाङ्गात्तदङ्गं स्त्रिव ॥ १४३

यथा जनस्याग्रे मुख्येच्छदा च्छाया एष्टदंशे तिष्ठति । सूर्यः एष्टदंशे वर्तते चेत्तदा च्छाया सम्मुखे तिष्ठति कदापि न त्यजति तथैवार्थः । हे राघे ! त्वमङ्गिकमले यावकं वयाऽकृथाः यतोऽस्याङ्गः स्वतःसिद्धो रागः । किन्त्वस्य यावकस्य समयविशेषे गुणः— श्रीकृष्णस्यापि केशं रञ्जयिष्यति ।

कान्तेन सह सुप्ता पश्चादुत्थिता कान्तस्याग्रे निर्दम्बमङ्गं दृष्टवत्या यथा करणभूतया यूधेश्वरीसख्या सङ्कोचं न प्राप्नोति सा प्रियनर्मसख्यत्वेनो द्वितीया मूर्तिः ।

रात्रिसम्बन्धिविलासोत्थश्रमेण जातस्यालस्यस्य दूरीकरणार्थं सख्याः स्कन्धदेशे बाहु विन्यस्य कन्दर्पयुद्धे श्रीकृष्णपराजये यत् सौभाग्यमर्जितं तदेव सौभाग्यं धनं स्वाङ्गात् सकाशात् सख्या अङ्गेषु न्यधादिव ।

(R.) केशरञ्जन इति—अत्राहार्यशोभासम्पन्निदानभूतस्य यावकस्य न पुनरुक्तदोषत्वं

शङ्काम्, अपि तु ‘देहि पदपल्लवमुदार’मिति नयेन श्रीकृष्णशिरोधार्यतयाऽत्युत्कृष्टकेशराग-

45) इतः प्राक् कारिकाऽयमग्रे ‘कान्तेन शयितोत्थिता यत्समयं भयं न हि’ । इत्यधिकोऽंशः कुत्रचिदुत्थिते ।

एता अपि चतुर्विधाः सख्यां नायिकागुणैरन्यूना एव । विशेषतस्तु—

दूतोभावः समये परिजनभावस्तु वेशभूषाऽदौ ।

उपदेष्टृता च माने तस्मिन् गाढे तु गहकत्वञ्च ^(R) ॥ १६० का

तासांमिति भावः । दूतोभावस्तु त्रिधा । लक्षणस्तु प्रागुक्तसमानमेव ^(R) ।

तत्र निरुद्धार्था यथा 'उच्छून स्तनिते'त्यादौ (३५ किरणे ३८ श्लोके) । मितार्था

यथा—'ताम्बूलमाला'त्यादौ (५२ किरणे ८५ श्लोके) । सन्देशहारिका यथा—

त्वदुक्तमुक्तं सखि ! कृष्णमन्त्रिणो तदुक्तमेतच्च निवेदयामि ते ।

'प्रसादनेनालमनेन निग्रहोऽप्यनुग्रहोऽयं मम यः कृतस्तथा' ॥ १४५

परिजनभावो यथा—'आदर्शोऽनुचरौ'त्यादि (५२ किरणे १३१ श्लोके) ।

मानोपदेष्टृता यथा—'सख्या शिक्षितपाठितानी'त्यादि (५२ किरणे ६७

श्लोके) । तस्मिन् गाढे गहकत्वं यथा—'कति न पतितं पादोपात्त' इत्यादौ

(४४ किरणे १० श्लोके) । 'अस्माभिः सह चाटुकदि'त्यादौ वा (५२ किरणे

८४ श्लोके) । उक्त आलम्बनविभावः ।

उद्दोषनाविभावो ^(R) यथा—

वृन्दावनं षडृतवः सह वर्तमानाः

कुञ्जा मणौन्द्रगृहतोऽपि मनोविनोदाः ।

कर्पूरभांसि यमुनापुलिनानि हंस-

कारण्डवादिललितं नलिनौवनञ्च ॥

मानभङ्गार्थं प्रणत्यादिनाऽनुनयन्तं श्रीकृष्णं तिरस्कृत्य विमर्शो बभूव, पश्चात् श्रीकृष्णो गते 'दुर्बुद्धिरहं' किमकरवम्, ब्रजराजनन्दनो मया तिरस्कृत इति पश्चात्तापवती काचित् श्रीकृष्णं प्रसादयितुं सन्देशहारिणीं दूतीं श्रीकृष्णनिकटे प्रेषयामास इत्याह—त्वदुक्तमिति ।

श्रीकृष्णस्तेक्तिमेवाह—अनेन मम प्रसादनेनालं, तथा कृतो यो निग्रहः स ममानुग्रह एव, स्वस्य प्रीतिमञ्जन एव निग्रहोऽनुग्रहं करोति, अन्यथा मयि तस्या औदासीन्यमेव स्यात् ।

कर्पूरतोऽपि दीप्तिमन्ति यमुनापुलिनानि । दिशो हृद्याः, 'अपि'कारात्तेषां शब्दा अपि हृद्या इत्यर्थः ।

सम्यादनेन वाऽप्रातस्त्यारितार्थम् । 'नखरञ्जनपदस्येव' ('नखण' इति यस्य गौडीया भाषा) 'केशरञ्जन'पदस्यापि योगवृद्धिर्नाऽपि सूचिता । सखीनामेषामपि नायिकाभेदानामिव प्रखर-मध्यन्दुत्वेन, निद्यानिद्यादित्वकल्पनया च विभागविस्तर इतरत्वं लक्ष्यः । वैष्णवागममतेन

चन्द्रश्च चन्दनमरुच मनोहराणि
गोवर्धनादिगिरिकन्दरमन्दिराणि ।

रोलम्ब कोकिलमयूरनिनादमिश्रै-

नानाविहङ्गविरुतैर्हरितोऽपि हृद्याः ॥ १६१ का

तत्र षष्ठाऽमृतनामैकत्रवर्तिता यथा—

शिरीषेणासक्ता स्थलकमलिनी, कुन्दलतिका

रता लोध्रे, नौपः स्वयमनुसृतो माधविकया ।

अहो वृन्दाऽरण्ये विटपिमिथुनानां विहसतां

किमीदृग् दाम्पत्यं स्मरति रचिते कुञ्जभवने (R) ॥ १६६

एवमन्तेऽप्यनुसर्त्तव्याः । अथानुभावाः—

स्थायिभावस्य कार्याणि कटाक्षादीनि यानि तु ।

अनुभावास्तानि बोध्या न संख्या तेषु वर्त्तते ॥

ग्रीये शिरीषः प्रफुल्लो भवति, स्थलकमलिनी तु शरदि, एवं सति पुष्पवता शिरीष-
रूपपुरुषेण सहासक्ता पुष्पवती स्थलकमलिनी । एवं हेमन्ते प्रफुल्ले लोध्रे शिशिरप्रफुल्लता
कुन्दलता रता । प्राटुषि प्रफुल्लो नौपः स्वयं वसन्ते प्रफुल्लया माधविकयाऽवृहत् । तथा
सति वृन्दावने षष्ठाऽनृतूणामेकत्रय एवावस्थितिरिति ज्ञेयम् ।

तानि कटाक्षादीन्यनुभावा बोध्याः तेषु कटाक्षादिषु संख्या नास्ति, अतोऽलङ्कारादिव-
त्तेषां संख्या न कृतेत्यर्थः । काले समयविशेषे केचनलङ्कारा अनुभावतां प्राप्नुवन्ति, तथा
तान्यलङ्कारमहितानोद्भूतानाप्यनुभावतां प्राप्नुवन्ति ।

सखीभ्य एव प्रेमलौलाविहाराणां विस्तारो जायत, ताः खलु नौलमणिकतो भाषायां विसम्भ-
रन्नपेयः । अतस्तासां साचिद्यं दौत्यं परिजनत्वञ्च नाभिद्धम् । वैष्णवपदाख्यामितरत्नाप्य-
मरुशतकार्यासप्तशतो गाढासतमङ्ग-वज्रादि-कायेषु चैषां भावानां प्राचुर्यं परिदृश्यते ।
प्रागुक्तममानमेवेति—दूतत्वच्छे 'दूळश्च यथोदाहरिष्यन्ते' इति मूलपतीकमत्र विनिगमकम् ।
तदथाऽलम्बनविभावः श्रीकृष्णः 'सर्वनायकघटाकिरीटगः' तथा नित्यजीलामयस्य तस्य
निरवधिदेशकालादतिन्यनत्वं रमहृष्टेः परिपन्थि—अतएव निरवधौ काले लीलाप्रपञ्चः,
देशोऽपि सदैव ऋतुषट्कोक्तासविलासवान् मधुरवृन्दावनाथः । विटपिमिथुनानां दाम्पत्य-
कल्पने कविकर्णपूरप्रतिभा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्षणा शिशिरः समेत'
चेति रमणीयमाघकविपदसुपजीव्यत्वेन कल्पयतीति सुवचननुमानम् । शाङ्गिकानां क्रकच
इव—गौडभाषायामपि वैष्णवपदकदम्बकेऽस्य भावस्यानुकूप्यं प्रचुरसुपलभ्यते ।

अलङ्काराय ये प्रोक्तास्तेषां मध्ये च केचन ।

कालेऽनुभावतां यान्ति तथा तानीङ्गितानि च ॥ १६२ का

तत्र कटाक्षो यथा—

तस्यास्त्रपाभयविषादविवेकधैर्यैर्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

उन्मादभोहमददाहविसर्पशूलहृणाऽन्वितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्टः ॥ १४७

कृष्णोक्तिः । यथा वा—

तव शशिमुखि राधे ! दक्षिणादक्षिणाभ्यां अवणपथमुपाप्तः प्रेङ्क्षयाऽयं कटाक्षः

निभृतरभसवेगारोपितः शाङ्गिकानां क्रकच इव ममोच्चेः कृन्तन्ति स्वान्तशङ्कम् ॥

(R) १४८

एवमन्येऽपानुसर्त्तव्याः ।

सात्विका अपि येऽन्येऽष्टौ तेऽपि यान्त्यनुभावताम् ॥ १६३ का

ते यथा—

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः (S) ॥ १६४ का

उदाहरणम्—स्त्रिणा गद्गदभाषिणी पुलकिता स्तब्धा स्फुरद्वेपथुः

साश्रुन्तानरुचिर्यदय जलदालोकेऽभवज्ञाविनी ।

तन्मन्ये स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिधे-

र्हन्दाऽरख्यविलासिनो द्रुतिभरैरेषा पराभूयत ॥ १७६

श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—राधायास्त्रपाभयादिरूपकलिकाभिः कोरकितः कटाक्षरूपः पुष्पशुच्छो मम हृदि प्रविष्टः । तत्र दृष्टान्तः—उन्मादेति । विसर्पशूलौ आधिविशेषो, हृणा सान्निपातिकी । तैरन्वितो ज्वरो यथा हृदि प्रविष्टः सन् दहति तद्वदित्यर्थः ।

हे राधे ! तव दक्षिणवामनेत्राभ्यां जातः कटाक्षः प्रेङ्क्षया गत्वा कर्णस्वरूपं पन्थानं प्राप्तः सन् मम मनोरूपं शङ्कं कृन्तन्ति कृन्तन्ति । तत्र दृष्टान्तः—निभृत एकान्ते हर्षाणां वेगेनारोपितश्चञ्चलीकृतः 'शाखारी'ति प्रसिद्धानां 'करातु' इति प्रसिद्धः क्रकच इव । अन्यक्रकच आगमनसमय एव कृन्तन्ति, शाङ्गिकानां क्रकचस्तु गमनागमनोभय एव कृन्ततीति विशेषो ज्ञेयः ।

'स्त्रिणे'त्यादिना प्रखेदादिषात्विकविशिष्टाऽभवत्, 'ज्ञानरुचि'रित्यनेन वैवर्ण्यम् ।

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च मदासूयाश्रमा अथ ।

आलस्यदैन्यचिन्ताश्च मोहः स्मृतिधृतो अपि ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आविगजडते तथा ।

विषादौत्सुक्यगर्वाश्च निद्राऽपस्मार एव च ॥

विमर्षमुपमर्षाश्चाप्यवहित्योगतेत्यपि ।

उन्मादव्याधिमतयो वितर्कमरणे पुनः ।

वासश्चेति त्रयस्त्रिंशदुच्यन्ते व्यभिचारिणः (५) ॥१६५॥ का

अथेषां लक्षणम्—

स्वजुगुप्सा तु निर्वेदो, ग्लानिर्विकृतिराकृतेः ।

अनिष्टाशङ्कनं शङ्का, मदो मध्वादिमत्तता ॥

दोषदृष्टिरसूया स्याद्व्यायामक्लान्तता श्रमः ।

शक्तौ च कर्मवैमुख्यमालस्यं, दैन्यमात्मनि ॥

मधुजन्या मत्तता मदः—आदिशब्देन यौवनादिरपि । विचित्तता चित्तवृत्तिशून्यता मोहः । त्वरया मदस्वरान्यमत्तताऽवग इत्यर्थः । उदाहरणे अक्लीभविष्यति । तत्त्वज्ञानो-

(५) एवमपि कारिकाप्रकारो भरतीये । अन्ये तु जृम्भासहिता नवेति इति कथयन्ति । तत्र जृम्भायाः अन्यत्रान्तर्भुक्तिरत्र दर्शिता । न च वस्तुतः सात्त्विकानामेव बहिर्विकारमयत्वमपि तु सर्वेषामनुभावानाम्—तथापि, सात्त्विकानां सर्वजनसुबोधत्वमिति तेषां पृथक्त्वेन निर्धारणम् । एवमपि समाधानप्रकारो भरतीये । 'किमन्ये भावाः सत्त्वेननाभिनीयन्ते तेनैते सात्त्विका उच्यन्ते' इति पूर्वपक्षरूपेण, उत्तरपक्षरूपेणाह रसान्तरसिन्धौ रूपगोस्वामिपादाः—'अनुभावास्तु चित्तस्यभावानामनुबोधकाः । ते बहिर्विक्रियाप्राया' इति । आधुनिका मनस्त्वविश्लेषेणैवं मन्यन्ते । (Cf. Spencer's *Principles of Psychology* :—'Every feeling has for its primary concomitant a diffused nervous discharge which excites the muscles at large, including those that move the vocal organs in a degree proportional to the strength of the feeling'). वस्तुतस्तु निखिलमेव रसतत्त्वनिष्कर्षणमालङ्कारिकप्रत्ये धूपलभ्यमानमाधुनिकानामेतद्विषयकप्रामाण्यकथनसत्ताकक्षाशैलीमधिरोहति । धूमायित-ज्वलित-दीप्तोद्दीप्तादिपृथक्त्वतयैषां

अयोग्यबुद्धि, श्रित्ता तु किं भावीति विचिन्तनम् ।
 विचिन्तता तु मोहः स्यात्, स्मृतिः प्राग्वृत्तचिन्तनम् ॥
 धैर्यं धृति, स्वपा ब्रीडा, लोल्यं चपलता मता ।
 हर्षश्चित्तस्य विस्फार, आवेगस्त्वरया मदः ।
 निष्पन्दत्वन्तु जडता, विषादस्तु विषमता ॥
 उत्कण्ठं वैतुस्त्वयमाहु, गर्वोऽहङ्कार एव हि ।
 निद्रा निद्रैव, स्वलनं फेननिष्ठैवपूर्वकम् ॥
 अपस्मारः, परामर्षो विमर्षो, निद्रया विना ।
 स्वप्नस्तु सुप्तिरित्याहु, रमर्षः कोप एव च ॥
 अवहित्याऽकारगुप्ति, रुग्रता तीव्रतैव हि ।
 अनवस्थितचित्तत्वमुन्मादो, हृदयाऽदिकः ॥
 व्याधि, र्यथार्थस्मरणं मतिः, संशय एव हि ।
 वितर्को, मरणं प्राणत्यागस्त्वाप्तो भयोदयः ॥

त्यो निर्वेद एव शृङ्गारं न अभिचारो—श्रोत्राण्ये स्वस्यौदासीन्येन जातो यो निर्वेदः स तु
 अभिचारो भवेदेव ।

विचारोऽन्यतः कृतः—स च विज्ञेयमुखेनेतच्छास्त्रस्यानुभवसाक्षिकतां कूटतामप्यनुमाप-
 यति । तथस्त्रिंशदाभिचारिणोऽष्टौ सात्विका अष्टौ स्थायिनः—एवमेकोनपञ्चाशद्भावा
 इति गणना । स्थायियतिरिक्तानामेषां भावानां सञ्चारिपदेन ग्रहणं बहुशो भवति
 यथा नाट्यशास्त्रे—‘सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्थायी श्रेष्ठाः
 सञ्चारिणो मताः ॥’ रसनत्वे मुख्यस्य शृङ्गारस्य कण्वीभूतसुरौद्रादिभिर्विरोधितया
 श्लोकस्थायिनमवलम्ब्य वृत्तमानस्य कण्वस्यामङ्गलसूचकस्यापायस्य शान्त्यङ्गस्य निर्वेदस्य
 च नातः ग्रहणम् । नचाखिलस्यैव निर्वेदस्य महार्तिविप्रयोगेर्ष्याजनितस्य निष्काशनमिति
 ‘तत्त्वज्ञानोत्थ’ इत्यादिमूलप्रतीकत उपलभ्यते । रूपगोष्ठ्यामिप्रभृतयस्तु केवलयोरौग्राल-
 स्ययोर्वारणमिच्छन्ति । ‘औग्रालस्ये विना तेऽत्र विज्ञेया अभिचारिणः ।’ मरणादीनां
 साक्षादङ्गतयेव निषेधः—‘साक्षादङ्गतया नेष्टाः किन्त्वत्र मरणादयः ।’ विस्तरस्तु नीलमण्ड-
 तस्तट्टीकाभ्याश्च ग्राह्यः । एषां वज्ज्यावर्ज्यनिर्धारणे तु स्थितिज्ञानोभयात्मको विरोधबोध
 एव व्यावर्त्तक इति दिक् ।

अपस्मारञ्च निर्वेदं मरणञ्च विना किल ।

विंशदेवात् विज्ञेयाः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ १६६का

अपस्मारादयस्तयः क्रमादमङ्गलत्वात् शान्ताङ्गत्वाच्च करुणाङ्गत्वाच्च न गृहीताः । तत्त्वज्ञानोक्तो निर्वेद एव केवलं न गृहीत इति केचित् । (46)

भवन्त्येकैकशस्त्वैते स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् ।

उदयः प्रशमश्चापि पृथगेव निरूप्यते ॥

द्वाभ्याञ्च बहुभिश्चापि शाबल्यां संहिता द्वयोः ।

सन्धिलक्षणमेतेषां यथास्वमुपदर्श्यते ॥

तात्कालिकं हेतुमेव तत्कालोद्भूततोदयः ।

प्रशमो निजसामग्र्या प्रागुद्भूतस्य संक्षयः ॥

अन्योन्यानुग्राहकानुग्राह्यत्वात् सह संस्थितिः ।

अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्वस्वातन्त्र्यतोऽथवा ।

सपक्षाणां विपक्षाणां शाबल्यां परिकीर्तितम् ॥ (T)

एकस्य गमनारम्भो ह्यन्यस्यागमनोदयः ।

सन्धिः स्यादथवा तुल्योदयस्तुल्यप्रशमो द्वयोः ॥ १६७का

द्वयोस्तुल्यकालीन उदयः प्रशमो वा सन्धिरित्यर्थः ।

एते व्यभिचारिणः शाबल्यादिकं विनैवैकैकशः स्वातन्त्र्येण ग्लान्यादिनामभिः पृथक् पृथक् भवन्ति । अभ्यः पृथक्पृथक्नामभ्यः पृथग् भावोदयो भावप्रशमश्च निरूप्यते । तथा द्वाभ्यां बहुभिर्भावैः परस्परमिलनं शाबल्याम्, एवं द्वयोर्भावयोः संहिता सन्धानं सन्धिः । भावस्य तत्कालोत्पन्नतैवोदयः । सपक्षाणां विपक्षाणाञ्च भावानामेकस्मिन्

संक्षयः निर्विघ्नं व्यप्यते गोपेक्ष्याः—तथा च तत्स्वरूपप्रदर्शने भाव-
प्रकाशकतः 'मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कल्लोलास्ते यथाण्वे । तस्योत्कर्षे' वितन्वन्ति यान्ति
तद्रूपतामपि ॥ एवं स्थायिनि निर्मेणा ह्युन्मन्ना व्यभिचारिणः । पुष्पान्ति स्थायिनं स्वांश्च
तत्र यान्ति रक्षात्मताम् ॥ एवमपि प्रदीपे गोविन्दटक्कुराः—'ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं
रससुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥' इति ।

उदयाद्यैश्चतुर्भिस्तु शाबल्यमपरं भवेत् ।

तत् स्यात् षोडशधा तव प्रस्तारक्रम इष्यते ॥ १६८का

षोडशधा यथा—

सन्ध्यात्तराः सुाश्चत्वारस्तथाऽन्ये श्वलोत्तराः ।

चत्वार एवं प्रश्मोत्तरा अप्युदयोत्तराः ॥ १६८का

प्रस्तारदर्शनम्—

(T)

उ प्र श स । श उ प्र स । प्र श उ स । प्र उ श स । एते सन्ध्यात्तराश्चत्वारः ।
स उ प्र श । स प्र उ श । प्र उ स श । उ प्र स श । एते शाबल्योत्तराश्चत्वारः ।
उ श स प्र । स उ श प्र । श स उ प्र । स श उ प्र । एते प्रश्मोत्तराश्चत्वारः ।
श स प्र उ । स श प्र उ । प्र श स उ । स प्र श उ । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

एवं स्याद्विंशतिः—१७०का

केवलेरुदयाद्यैश्चतुर्भिः प्रस्तारगतैः षोडशभिस्तु विंशतिप्रकाराः ।

—सन्धेः सन्धिनाऽप्रादयस्य च ।

उदयेन शमस्यापि शमेनापि त्रिधा पुनः ॥ १७१का

शाबल्यमिति शेषः—सन्धिशाबल्यमुदयशाबल्यं प्रश्मशाबल्यमिति त्रिधा ।

काले संस्थितिः शाबल्यम् । सा संस्थितिर्दिधा भवति—परस्परानुगाहकानुगाह्यत्वात्
अथवा परस्परनैरपेक्षेण स्वस्वातन्त्र्यात् । एकस्य भावस्य गमनस्यान्तर्द्धानस्यारम्भोऽन्यस्य
भावस्यागमनोदयः सन्धिः, अथवा द्योर्भावोस्तुल्याकालीनोदयस्तुल्याकालीनप्रश्मः सन्धिः ।

अपरं पूर्वोक्तशाबल्यमित्रं प्रस्तारक्रमप्राप्तमपरं शाबल्यं भवेत् । सन्ध्यात्तरा इति—
सन्धिरुत्तरे श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे येषां ते चत्वारः—तथा चायं क्रमः—श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे
सन्धिस्तत्पूर्वं शाबल्यं तत्पूर्वं प्रश्मस्तत्पूर्वमुदय इत्येकक्रमः । एवमन्ये तथः । अस्यैव
प्रस्तार इति संज्ञा । एवंरीत्या शाबल्योत्तरादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(T) एषाऽपि प्रथाऽलङ्कारमिश्रणजनितचारुत्ववैशिष्ट्यालोचने । भेदस्योत्कटकोटितया
संयोगन्यायेन वर्त्तमानत्वं एकः प्रकारः, अङ्गाङ्गिभावादिकत्वे समवायन्यायेन विद्यमानता-
दृशायामपरः । सन्धिश्चलतयोर्भेद इत्यं लक्षितः पण्डितराजेन—‘एककालमेव तुल्यकक्षत्वे-
नास्वादः समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरुपलब्धौ वा सन्धिः—पूर्वपूर्वोपमर्देन
परपरोदयः श्वलता ।’ एतेषां चतुर्णां मिश्रणजनिते प्रस्तारक्रमे तथा शाबल्यव्यतिरिक्तानां
त्रयाणां प्रत्येकमात्मभेदेन योगेऽपि ‘शाबल्य’पदमितिदिश्यते । ‘सन्धेः सन्धिने’त्यादौ तु
कारिकाऽयां ‘शाबल्य’पदं पूर्वत ऊह्यम् ।

तथैवोदयसन्धिश्च शमसन्धिरिति स्मृतेः ।

पञ्चविंशतिरेते स्युरन्योन्यस्थितिभेदतः ॥

प्रत्येकमेकैकयोगे मिथोऽङ्गाङ्गित्वभावतः ।

एकोनविंशता विंशद्विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः (८७०) ॥ १७२का

निर्वेदादित्रितयवर्जितस्य विंशद्व्याभिचारिभावस्योनविंशता गुणितस्येते
प्रकारा इत्यर्थः ।

एतैश्च पञ्चविंशत्या वाणग्रहमतङ्गजाः (८६५) ॥ १७३का

ते विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः पञ्चविंशतियुक्ताः सन्तो वाणग्रहमतङ्गजा भवन्ति ।

पुनरेतैः प्राग्गणितैस्तैः सेङ्कितनिर्गङ्कितैः ॥

अलङ्कारैः श्वलितैः पञ्चचन्द्रशरन्दुभिः ।

शावलीन भवत्येतं विन्दुवेदकरद्विपैः ? (विन्दुवेदकराग्निभिः) ।

वेदाग्नि ?—(वाणाग्नि) चन्द्रसंख्याका-

(१३४८२४० ?—१३५३२४०) स्तेषां दिग्दर्शनं भवेत् (U) ।

एतान् कार्त्तुस्तेन निर्वक्तुं वाणो शक्नोति नो नदः ॥ १७४का

तत्र शुद्धास्ति शयथा—

ग्लानिः—स्नानानीव मृणालानि वस्तेऽङ्गानि येदङ्गना ।

ततः कृष्णानुरागोऽस्यामन्तज्वर इव स्थितः ॥ १५०

प्रवासमादागतमत एव कार्श्यमाक्षिनादियुक्तं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति ? तथा च प्रवास-
गमनसमय एव तासां प्राणानामपि तेन सह गमनमुचितमिति भावः ।

(U) श्वलताप्रस्तारगणनायां ढटिस्तु सहजानुमेया—मन्यादुत्तराणां प्रत्येकमेव षट्
भेदाः सुः, न चत्वार इति । तथा च सन्ध्यात्तरप्रस्तारदर्शने 'उ प्र स' 'प्र प्र उ स' इति
द्वयोरेतयोरनन्तर्भावो न सम्यङ् । एवमन्यत्र । वस्तुतस्त्यं सृज्जातिसंक्षेपभेदयतिकरप्रकाशः
न सदा गणनापद्धतिदार्ढ्यमावेदयति, नाप्यालोचनचाक्षुनाद्योतिका रीतिः—निययोजनमेतत् ।
ध्वनिकिरणे मोक्तिकावल्यामेतददर्शि । कौस्तुभकदनुसृतगणनायां रससामान्ये (३३ × ३२
+ २६) × १५१२ भेदाः स्युः । प्रथमसंख्याजनयने यत् गुणनदोषः स सर्वेष्वेव पुस्तकेषु वर्त्तमानः
—भवेदयं ग्रन्थकारस्य दोष इति । अस्माभिस्तु मूले प्रकृतसंख्या कारिकामध्य एव बन्धनीभि-
निर्दिष्टा ।

शङ्का—प्रोष्यागतं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति सुभ्रुवः ।

इति शङ्कितचित्तैव कृष्णं पृच्छति सा सखीम् ॥ १५१

मदः—रूपयौवनगर्वेण नोर्व्यां पतति ते पदम् ।

तत्रापि मधुपानन्ते राधे ! किं स्यादतः परम् ॥ १५२

अमृया—प्रमादिता चाटकारेः स्वप्ने साऽजनि राधिका ।

लभेय यावदाश्रेयं तावद्बोधो विरोधभाक् ॥ १५३

अमः—पुष्यावचयनेनानं कुञ्जे विश्वास्य राधिके ! ।

कमः कमलपत्राक्षि ! मुखेन तव कथ्यते ॥ १५४

यथा वा—क्याऽपि गमनशान्ता तव सुन्दरि राधिके ॥

आगत्य चरणोपान्तं विश्रान्तिमिव याचते ॥ १५५

आलस्यम्—विलासनिःसङ्गतनोर्निमीलव्रयनभ्रुवः ।

निशान्ते नीवित्रस्यादि राधायाः कुरुते हरिः ॥ १५६

दैन्यम्—काहं कामो बलवेन्द्रकुमारो बहुवल्लभः ।

कथं मय्यनुरज्येत ह्यथा त्वं सखि ! खिद्यसि ॥ १५७

चिन्ता—कृष्णो दुर्लभ एवामो मनो बहुमनोरथम् ।

इति चिन्ताश्चिसम्नायास्तरिस्त्वं मे गरीयसी ॥ १५८

मोहः—कृष्णोऽतिदुर्लभः प्रेम नवं वपुरिदं मृदु ।

महायोऽस्या न कोऽपीति मूर्च्छेवाधात् सहायताम् ॥ १५९

स्मृतिः—विस्मर्त्तव्याः कथमसी राधाया नयनोर्मयः ।

यैः समुन्मूलितञ्चेतः सखे ! नैव प्ररोहति ॥ १६०

धृतिः—धैर्यं भजत भोः प्राणा ! गतैः कृष्णः कलसपते ।

अवधिं दिनमोक्षध्वं तदेवास्यास्थलं हि वः ॥ १६१

व्रीडा—पश्य वक्षसि मे राधे ! स्वमूर्त्तिं प्रतिबिम्बिताम् ।

कोपात् पराङ्मुखी वेति कृष्णोक्त्या सा तु तत्रापि ॥ १६२

निद्राभङ्गाच्चातो यो बोधः स मया सह विरोधभाक् बभूवेति शेषः । विश्रान्त

विश्रमणं कुरु ।

‘अतिदुर्लभ’ इत्यनेन प्राप्तयोग्यत्वं ‘नवं प्रेम’ इति व्यक्तमसमर्थत्वं, ‘मृदु वपु’ इति विच्छेद-

जन्यज्वालासङ्घनेऽसमर्थत्वमिति ज्ञेयम् ।

चपलता—कृष्णागमनमाकर्ण्य वनात् सायं व्रजाङ्गनाः ।

मनसोऽपि पुरश्चक्रुर्वातायनपथे दृशः ॥ १६३

हर्षः—कृष्णवंशीनिनादेन सङ्केताच्चरशालिना ।

रोमाञ्चैः सममुत्तस्थुर्व्रजस्त्रीणां मनोरथाः ॥ १६४

आविगः—वेगविसृज्यया काञ्चया लग्नया पादपद्मयोः ।

मृणालरुद्धा हंसीव काचित् कृष्णान्तिकं ययौ ॥ १६५

जडता—फलके लिखितं कृष्णमीचमाणां नवाबलाम् ।

सख्यस्तामिव पश्यन्ति गगने लिखितामिव ॥ १६६

विषादः—अयं सखि ! गतो यामः श्यामो वामः स नागतः ।

उदितो यामिनीनाथो विषीदन्ति ममासवः ॥ १६७

श्रीतुसुक्कम्—धन्यास्ताः सखि ! भाविन्यः स्वप्ने पश्यन्ति या हरिम् ।

अभूत् कं दोषमालक्ष्य निद्राऽपि विमुखी मम ॥ १६८

गर्वः—मुनीन्द्राणाञ्च या वन्द्या ध्वजवज्रादिलाञ्चना ।

मदालिपच्चद्वारान्ते नित्याऽसौ पदपङ्क्तिः ॥ १६९

नयनोर्मयः कटाचाः, वैः कटाचैरुन्मूलितं मूलमहितमेवोत्पाटितश्चेतो न पुनः प्रादुर्भवति चित्तस्यालम्बनशून्यत्वमेवोन्मूलितत्वमिति बोध्यम् । मानजन्यकोपादथा मयि पृष्ठं दत्त्वा त्वं पराङ्मुखी भवसि तथैव मम वक्षसि प्रतिविम्बितां तव मूर्त्तिं पश्य ।

फलके चित्रपटे लिखितं श्रीकृष्णं काचिन्नवीना वाजा पश्यति । श्रीकृष्णमूर्त्तेर्दृशनाञ्जलीभूता सा, अतएव कौतुकवशात् सख्यः श्रीकृष्णमूर्त्तिं विहाय गगनरूपफलके लिखितां मूर्त्तिमिव तामेव पश्यन्ति ।

हे सखि ! यामः प्रहरो गतः, यतो यामिनीनाथश्चन्द्र उदितः । कृष्णपक्षे चतुर्थ्या चन्द्रोदयेन प्रहरज्ञानं जायते । वामः प्रतिकूलः कृष्णो नागतः । भाविन्यः सुन्दरस्त्रियः । असौ ध्वजदिलाञ्चना मदाले राधायाः 'खिड्की'ति प्रसिद्धे पच्चद्वारान्ते सदा विद्यमाना सती पदानां पङ्क्तिर्मार्गरूपा भवति—तथा च मुनीनां वन्द्यं श्रीकृष्णचरणचिह्नम्, अस्मदादयः सर्वे जनास्तदाक्रम्य गमनागमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । विपचां प्रति सलिताया उक्तिरियमिति ज्ञेयम् । मदेन सौचिकेन भेषोपरि स्यूता प्रोता चपलेव ।

किंवा यथाऽहन्तद्विच्छेदे प्रेम्ना विवशा भवामि, तथैव मद्विच्छेदे प्रेम्ना कोऽपि विवशः सन् यत्र कुत्रापि भवति (47) ।

निद्रा—राधा निधुवनश्रान्ता निद्राति श्यामवक्षसि ।

मदनैवेव निःसृता चपला जनदोपरि ॥ १७०

विमर्शः—श्रितः किमन्यां किं वाऽस्य सङ्केतस्थलविस्मृतिः ।

किं वाऽहमिव विह्वलान्तः प्रेम्नेति विमर्शं सा ॥ १७१

सुप्तम्—‘पाशश्चदि पिबति चास्म’मित्यादि (५म किरणे २० श्लोके)—

निद्रासुप्तयोरयं भेदः ।

कोपोऽवहित्या च यथा—

उत्तिष्ठ मुच्यतां कृष्ण ! चरणग्रहनिग्रहः ।

नैवास्मि कुपिता नापि भवान्मय्यपराध्यति ॥ १७२

उग्रता—धिकं प्रेम भवतः कृष्ण ! वक्षसः सहजः सखा ।

यत्पादालक्तकैस्तस्याः कौस्तुभोऽप्यधरीकृतः ॥ १७३

उन्मादः—इतस्तत्स्वां पश्यामि पाणिभ्यां न तु लभ्यते ।

किमिन्द्रजालं जानासि राधे । किं वा मम भ्रमः ॥ १७४

अयन्तु बहुधा भवति । तथा च—

भावान्ता समावेशादुक्तिवैचित्र्यतोऽपि च ।

उत्तरङ्गतयाऽङ्गित्वादुन्मादो बहुधा मतः ॥

तत्र प्रलापः आलापः संलापो विप्रलापकः ।

अनुलापः सुप्रलापः परिन्लापो विलापकः ।

अप्रलापः प्रतीलापो वैचित्र्या दशधा गिराम् ( ) ॥ १७५ का

ऊर्ध्वान्युदाहरणानि ।

व्याधिः—भ्रमो दाहस्तथोन्मादो वर्धन्ते यदनुक्षणम् ।

आधिरेवावियुक्तोऽपि व्याधिरस्याः स्फुटोऽभवत् (V) ॥ १७५

सुप्तो पाद्ययति चेति पिबति चेति संप्रायितं वर्त्तते, निद्रायां तन्नास्तीति भेदो ज्ञेयः ।

हे कृष्ण—मत्प्रतिपक्षगोपीविषयकं भवतः प्रेम धिक् यत् यस्माद्धेतुभूतात् सर्वश्रेष्ठः

कौस्तुभोऽपि नोदीकृतः । कथम्भूतः ? वक्षःस्थलस्य सहजः स्वभावसिद्धः सख्यं सदा तत्र धृतत्वात् ।

यस्मादनुक्षणं भ्रमादयो वर्धन्ते तदस्या अविद्युतो विच्छेदरहितोऽप्याधिर्भनःपीडैव देहसम्बन्धिव्याधिः सन् स्फुटो वर्धित्युक्तोऽभवत्, श्लेषेण वि-उपसर्गेणाप्युक्तोऽप्याधिर्याधि-रभवदिति विरोधात्कङ्कारो ज्ञेयः ।

मतिः— गोकुलेन्द्रकुमारस्व' गुणरत्नाकरः स्वयम् ।

वक्तुं कर्तुमभिज्ञोऽसि त्वयि का चतुरायताम् ॥ १७६

वितर्कः— किं पीयूषं किमु विषं किं हिंसं किमु वाऽनलः ।

अभूत् कृष्णानुरागोऽस्यां विरोधिद्वयधर्मकः ॥ १७७

वासः— उच्चैर्गर्जति मेघौघे राधा चकितलोचना ।

चस्यन्ती माधवं कण्ठे भुजाभ्यां परिप्लवञ्जे ॥ १७८

अथैषामङ्गाङ्गिभावश्चे दिग्दर्शनं यथा—

आगच्छन्मामभूः कृष्ण ! परासक्तः पथीति माम् ।

केवलं नायगः प्रैति त्वाञ्जेल्याशङ्कि मे मनः ॥ १७९

अत्र पूर्वार्द्धे ग्लानिभावोऽङ्गी शङ्का त्वङ्गम् । एवम्—

सर्वत्र समवर्त्तित्वं युक्तमेव महात्मनाम् ।

मथ्येव समवर्त्तित्वं नान्यत्र पुरुषोत्तम ! ॥ १८०

अत्र मतिभावोऽङ्गी असूयाऽङ्गम् । एवमेकस्याङ्गिनो बह्व्यङ्गानि भवन्ति ।

यथा — इयं गाढोत्कण्ठा विषमविषदिग्धेव हृदि मे

प्रसूनेषोर्भग्ना विशिखफलिकेव स्थितवती ।

अतो मे प्रत्यङ्गं ज्वलयति तुदत्याकुलयते (V)

धुनोति मुष्णीति जडयति च सञ्चर्वयति च ॥ १८१

अस्यां कृष्णानुरागो विरोधिद्वयधर्मको भवति—तथा चानन्ददायकत्वेन पीयूषधर्मकत्वं विच्छेदजन्यदाहकत्वेन विषधर्मकत्वञ्चेत्यर्थः । काचिन्मानिको श्रीकृष्णमाह । त्वन्नु सर्वत्र समवर्त्तित्वं विहाय मथ्येव समवर्त्ती नान्यत्र—स्वेवेण दुःखप्रदत्वात् समवर्त्ती यमः । 'समवर्त्ती परेतराडित्यमरः ।

इयं श्रीकृष्णविषयकागाढोत्कण्ठाविषमविषेण लिप्तेव मम प्रत्यङ्गं ज्वलयति । कथम्भूता ? कन्दर्पसमन्वितायस्य भग्ना लोहमयी फलिकेव मे हृदि स्थितवती । अमग्नयाः फलिकायाः कदाचिद्वायुनिष्काशनात्तस्या अपि हृदयाद्वाहिर्निःसरणं सम्भवति, भग्नायास्तु सर्वथा नेति ज्ञेयम् । मुष्णीति चोरयति मां देहानुमन्वानरहितं करोतीत्यर्थः ।

(V) एषामन्यत्र कदाऽपि संज्ञाऽन्तरैश्च गणना यथा नीलमणौ । तत्र ते वाचिकानुभावाद्वाद्मेति कीर्तिताः । अत्र तून्मादानुभावस्य व्यक्तित्वमाश्रिता इति भेदः । 'अपि' इत्यत्र श्लेषः परं चमत्कारकोटिं पुष्पाति । 'आकुलयते' इति तङ् कथमपि घटनीयः ।

अत्र स्मृतिभावोऽङ्गी, मोह चपलता-ग्लानि-जडताप्रभृतौ न्यङ्गानि । अङ्गत्वेन नैतज्जावशावत्यम् ।

अथ भावोदयादि—तत्र भावोदयो यथा—

आलीजनैर्मण्डनकलिकाले विभूषमाणा वृषभानुपुत्री ।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे स्विन्ना सकम्पा पुलकाकुलाऽसीत् ॥ १८२

अत्र हर्षादयः । प्रशमो यथा—

‘स्नानाऽसि किं प्रेयसि !’ ‘मामकीनं हृत् पृच्छ’ ‘पृच्छामि तदि’त्युरोऽस्याः ।

सृष्टशब्दिदं स्वस्यमिति स्म कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव ॥ १८३

अत्र विपादप्रशमः । शावत्यं यथा—

क्रोधान्धा गुरवो जनास्तरलितं दुर्वारमेतस्मानो

मर्मच्छेदकरी खलोक्तिरचना रम्यः स वंशीस्वनः ।

कीनाशो भवनेश्वरस्त्रिजगतीलावण्यलक्ष्मीपतिः

प्रेमानन्दरसः स एव तनुमान् कृष्णः किमीहे सखि ! (W) ॥ १८२

हर्षासूयौत्सुक्यानि पृथक् पृथगेव स्थितानि ।

अथ सन्धिः—‘स्नानाऽसि किं प्रेयसी’त्यदौ (१म किरणे १८३ श्लोके)

चतुर्थपादादौ ‘सा नम्रमुखी बभूवे’ति विषादनिर्गमे लज्जाऽगमः, अनयाः

सन्धिः । यथा वा—

सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां सदसि शुक्रवधूमिः शृण्वती गीयमानाम् ।

प्रणयसदयमेकन्तासु विन्यस्यतीयं चकितचकितमन्यन्नेतमास्ये गुरुणाम् ॥ १८५

अत्रौत्सुक्यत्रासयोः सन्धिः ।

मोहादीनामङ्गत्वेन परस्परप्राधान्याभावान्नैतेषां भावशावल्यामिति ज्ञेयम् ।

श्रीराधाऽह—मामकीनं हृन्मानसं पृच्छ । श्रीकृष्णस्तु ‘हृ’च्छस्य हृदयवाचित्वमभि-

प्रेत्याह—तत्तत्र हृदयं पृच्छामि ।

भवनेश्वरो गृहपतिः स्वामी कीनाशः कथं क इत्यसूया । किमीहे किं चेष्टे किं करोमीति

यावत् । ‘क्रोधान्धा’ इत्यनेन भयम्, इत्येवंरीत्या सर्वत्र यथासंख्यं सम्बन्धो ज्ञेयः ।

एतानि पृथक् पृथगेव स्थितानि, न त्वङ्गाङ्गिभावतया ; अतः शावल्यामिति बोध्यम् ।

(W) अत्र ‘कीनाश’पदे श्लेषोऽपि भवितुमर्हः—कीनाशः कृतान्तः । भवनपतिः

कृतान्तदास्यः ग्रामीणश्च, प्राणपतिस्तु अपरूपवेशरूपसम्पत्तिमान् नागरः कलावैदग्ध्य-

भूषितश्चेत्यहो महाननयोर्भेदः । स्वत एव चेतस्त्वरभिसुखं धावतीत्यौत्सुक्यं भावः ।

एते चोक्तप्रकाराः स्वयंव्यङ्गा अपि भावान्तरव्यञ्जकाः स्युः । यथा—
'क्वाहं गोपवधू'रित्यादौ (४र्थ किरणे प्रम श्लोके) । दैन्यादिभिः प्रतिपद-
व्यङ्गीर्भावैरवहित्याभाव एव व्यज्यते । यथा वा—

‘नाभ्यञ्जनीयं सखि ! मे भवत्या नोदत्तनीयञ्च वपुः कदाऽपि ।

‘न सावधाना स्वनखेष्वसी’ति ननान्दुरग्रे निजगाद गोपी ॥ १८६

अत्र स्वगात्रलग्ननखचतगोपनं प्रत्यवहित्या व्यङ्गा, तथा च न मे
गृहपतेः सङ्गः कदाऽप्यभूत् येनैतत् सम्भावनीयं, तेन कृष्णसङ्गजमेवेति व्रीडा
—तेनैते व्यङ्गा व्यङ्गान्तरव्यञ्जकाश्च भवन्तीति (X) ।

अथ प्रस्तारप्रकारेणोक्तानां षोडशविधानां शावल्यानां भेदानाह ।

तत्र सन्धुप्रस्ताराः—

उ प्र श स—‘पादं मुञ्च’ ‘विमुञ्च मानिनि ! रूपं’ ‘प्रत्येहि, रूप्ते गता,
‘श्रीगोपेन्द्रसुते स्वभावकुटिले का रोषमाकाङ्क्षति ?’

इत्यन्योन्यकथासु केशिमथने भूयः पदं धितुमिति

अङ्गाऽधिक्यधृतेन तत्करयुगीनास्यं रुदत्यप्यधात् ॥ १८७

अत्र ‘पादं मुञ्चे’त्यमर्षादयः, ‘विमुञ्च मानिनि । रूपं’मिति कृष्णवाक्या-
कृतेन, ‘रूप्ते गते’ति रोषप्रशमः । ततः ‘श्रीगोपेन्द्रसुते,’ इति मतिः,
‘स्वभावकुटिले’ इत्यसूया, ‘का रोषमाकाङ्क्षती’त्यवहित्या—एभिः शावत्यम् ।
‘अङ्गे’त्यादिनौतुसक्यं, ‘रुदती’ति दैन्यम्—अनयोः सम्मिश्रः ।

अथ श उ प्र स—‘हे सुग्धाक्षि ! परिष्वजस्व, कठिना वज्रादपि त्वं, गुणा-

स्ते ते ते क्व गता’ इति क्षणमभूत्तूष्णीन्तती निर्वृतः ।

एते उक्तप्रकारा अभिचारिभावाः स्वयं ‘क्वाहं गोपवधू’रित्यादिपदैर्यङ्गाः । एतेषामपि
वङ्गोऽवहित्यादिर्यभिचारी । इदमादि वस्तुयङ्गमुत्तमोत्तमकायं भवतीति ज्ञेयम् ।

स्वगान्तेति—ननान्दप्रभृतिगुरुजनं प्रति नखचतगोपनमवहित्या—इदं नखचतं श्रीकृष्ण-
सङ्गजन्यमिति व्रीडोदयः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गोरादिश्मपुत्रमोत्तमकायं भवतीति भावः ।

मानिनीं श्रीराधिकां प्रति तस्या विच्छेदेनातिआकुलः श्रीकृष्ण आह—‘हे सुग्धाक्षि !
सर्व ते ते गुणाः सम्प्रति क्व गताः ? इत्युक्त्वा विच्छेदेजन्मदुःखेन जडोभूतः सन् क्षणं

(X) तच्च कायचक्षुषोद्देशनिहत्यणोकरथ प्राक् प्रदर्शितमेव । सर्वमेतत् ध्वनिकार-
भाष्यार्थमनेकशः स्मृतिप्रसुप्तकल्पं विद्यत इति सङ्गद्वयानामसङ्गद्वयानाञ्च चित्तवृत्तितो
व्याक्रियतेतराभू । कालिदासादिकविचक्ररचनासु आदिममहाकाययो रामायणमहा-

स्फूर्त्याऽनन्दलयेन तेन महता स्वाभाविकेनाप्यहो

तद्विच्छेददोषणा च युगपद्देधाऽभिभूतो हरिः ॥ १८८

अत्र 'परिव्वजस्त्रे'त्यौत्सुक्यं, 'कठिने'त्याद्यसूया, 'ते ते गुणा' इति स्मृतिः—त्रिभिः शबलताः । 'तूष्णी'मिति जडतोदयः । 'ततो निर्हृतः स्फूर्त्ये'ति पूर्वपूर्वभावप्रगमः । ततः स्फूर्त्यनन्तर'मानन्दलयेन' 'विच्छेद-दोषणा' च 'देधाऽभिभूत' इति हर्षविषादयोः सन्धिः ।

प्र श उ स—'गतो मे सन्तापो' 'भवति ! हि मनस्यागत इव

प्रियन्ते' 'हा कष्टं ! मनसि कथमद्यागत इति' ।

'पुरः पश्चात् पार्श्वे मनसि च सदैवे'ति पुलकि-

न्यभूद्राधा पश्चादमृतविषनद्योः किमविशत् ॥ १८८

अत्र स्फूर्त्या स्वास्थ्यानुभवे 'गतो मे सन्ताप' इति ग्लानिः प्रथमः । ततः सखीवाक्यानन्तरं 'हा कष्ट'मिति विषादः, 'मनसि कथ'मित्यादि सखीं प्रत्यसूया, 'पुरः पश्चादि'त्युन्मादः—एभिः शाबल्यम् । 'पुलकिनी'ति हर्षोदयः । 'अमृतविषनद्यो'रिति हर्षमोहयोः सन्धिः ।

तूष्णीमभूत् । तवस्तदनन्तरं स्फूर्तिप्राप्तया तथा सह मानसालिङ्गनेन निर्वृतः—तथा च गन्तुकानन्दजन्यलघुसात्त्विकेनैव स्वाभाविकेन तेन महता विच्छेददोषणा च युगपदे-कस्मिन्नेव काले हृद्यो विषमस्येति द्विधाभूतो हरिरभूदिति ।

माधुरविरहेणात्यन्तयाकुलचित्ता औराधिका सखीं प्रत्याह—मयाऽद्य श्रीकृष्णो दृष्टः, ततो मे सन्तापो गतः । सख्याह—हे भवति राधे ! तव प्रियो मनस्यागत इव, कुतस्तस्य साक्षाद्दर्शनम् ? इति सखीवाक्यानन्तरं साह—'हा कष्ट'मिति विषादः । पश्चादुन्माद-स्यातिशयप्राबल्योदयेन सखीवाक्यमयथार्थं मत्वा कुप्यन्ती सख्याह—हे सखि ! मम मनस्येव श्रीकृष्ण आगत इति त्वया कथमुक्तम्—स तु मम पुरोऽग्रे पश्चात् पार्श्वेऽपि मनसि च सदा तिष्ठत्येव, तद्दर्शनमपि मया प्राप्यत एवेत्यागन्तुकानन्देन कदाचिदन्ततनद्यां तस्याः प्रवेशः, साहजिकविरहस्फूर्त्या च विषनद्यां प्रवेशः । उन्मादावसानेऽर्द्धवाञ्छे अविचारविधारोत्थौ यौ संयोगविशोगौ तज्जन्योर्हर्षमोहयोः सन्धिरित्यर्थः ।

भारतयोस्ततोऽप्यादिमे अनादिकालतो वर्त्तमाने वेदवाक्ये चापीयं प्रथा वरोवर्त्तते न चित्रम् । कचिच्छब्दतोऽपरत्वार्यतो वा यद्ग्रात् यज्जकानुयज्जकता । तेन 'सर्वगुणो सन्तौ सुहृदाविव सङ्गतौ । परस्परस्य प्रोभावे श्रद्धार्थो भवत' इति राजानककुन्तलोरुद्विष्टा श्रद्धायां यज्जकानुयज्जकत्वम् । अर्थस्यापि परस्परोद्भूतत्वजनितचमत्कारातिशय, कदापि यथा, 'आलिङ्गन्ते गुणवति मया ! ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेव'स्य

प्र उ श स—पद्यादेत्य शनैररिष्टमथनस्तां सखजे साहसा-

त्तत्संस्पर्शरसेन सा स्मितमुखी सद्योऽविचारादभूत् ।

आलिभ्यः परिशङ्कयाऽरुणमुखी 'धिग् धूर्त्ततां धूर्त्त ! ते,

'धिक्ते'ति त्वरयाऽपसारिततनुर्व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिता ॥ १८०

अत्र 'स्मितमुखी'त्यमर्षप्रशमः । 'आलीभिः परिशङ्कये'ति शङ्कोदयः ।

'अरुणमुखी'ति 'धिग् धूर्त्तता' मिति 'धिक्ते'ति पुनरमर्षोऽयताग्लानिभिः
शावत्यम् । 'त्वरयाऽपसारिततनु'रिति चपलता, 'व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिते'ति
द्वैध्यम्—अनयोः सन्धिः । एते सन्धुत्तराश्चत्वारः ।

स उ प्र श—अक्रूरोऽद्यागत इति सुखस्तानिहृतकम्पभाजः

स्तम्भो जातश्चिरमथ सखीमान्वनैर्वोध आसीत् ।

'प्रातः कृष्णोऽप्यहह मथुरा'मित्यपूर्णे जनोक्ते

प्रत्यावृत्तैस्त्रिभिरथ पुनः सेव पूर्णा बभूव ॥ १८१

इत्र 'सुखस्तानिहृतकम्पभाज' इति ग्लानि-शङ्कयोः सन्धिः, ततः

'स्तम्भो जात' इति जड़तोदयः । 'सखीमान्वनै'रिति तत्प्रशमः । 'प्रत्या-
वृत्तैस्त्रिभि'रिति ग्लानि शङ्का-जाड्यैः शावत्यम् ।

स प्र उ श—मेघालोके पुलकिततनुर्विद्युदालोकने सा

व्याभुग्नभ्रूस्तदुपशमने सुप्रसन्नाननन्दुः ।

भूयो विद्युदलयकलने लोहिताक्षी मृगाक्षी

धारापाते रुदितमलिनीभावमूर्च्छाः प्रपेदे ॥ १८२

तस्या मानो गतप्राय एव, किन्तु सखीनामनुरोधेन मानाभास एव वर्त्तत इति
दूतीवाक्येन जातो यत् साहसन्तस्तात् श्रीकृष्णस्तां सखजे । अविचारादिति—अहं मानिनी,
मम स्मितमनुचितमिति विचारं विनैवेत्यर्थः । त्वरयाऽपसारिता श्रीकृष्णाद्विद्युत्कीकृता
तनुर्वया तथाभूता सती यादृश्य श्रीकृष्णे पृष्ठं दत्त्वा स्थिता ।

प्रातः कृष्णो मथुरामित्येव न तु यास्यतीत्यपूर्ण जनानामुक्ते सति प्रत्यावृत्तैः पुनरागतै-
स्त्रिभिर्मुखस्तानिहृतकम्पस्तम्भैर्भावैः सा पुनः पूर्णा बभूव ।

मेघस्थालोके श्रीकृष्णज्ञानात् पुलकिततनुस्तत्र विद्युदालोकने सति प्रतिपन्नरमणी-
ज्ञानेन कोपेन व्याभुग्नभ्रूस्तस्या विद्युत उपशमने क्रोधाभावात् प्रसन्नमुखेन्दुः । धारापाते
सति 'नाथं कृष्णः, किन्तु मेघः' इति ज्ञानाद् रुदितम् ।

मेघश्लोकस्य भावच्छायाऽनुसारिणि' शक्योऽरविन्दमुरभिः कणवाहो मालिनोतरङ्गाणा'
मित्यादि प्राकृन्तलपद्ये शक्यताऽनुमापककारणकार्यपरम्पराभूतभावव्यञ्जनप्रपञ्चे । एषां

‘मेघालोके’ कृष्णागमनभ्रमात् ‘पुलकिततनु’त्वेन हर्षः, ‘विद्युदालोकनेन’ विपक्षरमणीबुद्ध्याऽस्या—अनयोः सन्धिः । ‘तदुपशमने ‘सुप्रसन्ने’त्यसूया-प्रशमः । ‘भूय’ इत्यादिना ‘लोहिताक्षी’त्यमर्षोदयः । ‘धारापाते’ सति मेघ एवायमिति ‘रुदित’मिति विषादः, ‘मलिनीभावे’ति ग्लानिः, ‘मूर्च्छे’ति मोहः—एभिः शाबल्यम् ।

प्र उ स श—‘असाक्षादेव त्वं भवसि न हि साक्षा’दिति रूपे

प्रकुप्यन्ती कृष्णे गतवति निरागस्यपि पदम् ।

त्वराऽतङ्क्यग्रा कपटमिति तस्मिन् विदितव-

त्यहो नानाभावव्यतिकरवतीयं विजयते ॥ १८३

अत्र ‘साक्षान्न भवसी’ति प्राग्जातस्यामर्षस्य प्रशमः । ततो ‘रूपे प्रकुप्यन्ती’ति रोषं प्रति कोपोदयः । पश्चात् कृष्णपादपतने ‘त्वराऽतङ्क्यग्रे’ति चपलता-शङ्कयोः सन्धिः । ततो ‘नानाभावे’ति त्रीडा-मद-स्मृति-शङ्का-त्रासा-दिभिः शाबल्यम् ।

उ प्र स श—गण्डे कुण्डलपद्मरागमहसो विम्बं प्रति (X) प्रेयसः

पारख्योऽधरराग इत्यरुणितापाङ्गी चलं वीक्ष्य तम् ।

स्निग्धाक्षी ‘दयितो रुषं विदितवान्नो वे’ति दोलापिता

न्यञ्चदत्ततया विचार्य च मृषा मानं दधे राधिका ॥ १८४

काचित् स्वक्रोधं प्रत्याह—श्रीकृष्णस्यासाक्षादेव त्वं पादुर्भवसि, न तु तस्य साक्षात् । इति रूपे स्वक्रोधाद्य कुप्यन्ती सा निरपराधे श्रीकृष्णे स्वपादं गतवति (48) सति त्वरा-शङ्काभ्यां व्यग्रा बभूव । स्वकर्तृकपादग्रहणे सति तस्या वैद्यग्रदर्शनेनाहो अयं मानो न क्रोधजन्यः, अपि तु कपटमिति तस्मिन् कृष्णे विज्ञापिते सतीयं त्रीडा-मदादिनानाभाव-समूहवती विजयते ।

प्रेयसः श्रीकृष्णस्य गण्डे कुण्डलस्यपद्मरागकान्ते रक्तं प्रतिविम्बं पारख्योऽधरराग इति मत्वा मत्प्रतिपक्षरमण्यधरसम्बन्धिनाम्बूलराग इति सत्येत्यर्थः । आदौ क्रोधेनारुणापाङ्गी पश्चात्तं प्रतिविम्बं चक्षुषं बभूव । ‘अहो ! नाथमधररागः किन्तु प्रतिविम्ब’ इति ज्ञानात् विलासोऽलङ्कारनिबन्धेष्वेव द्राक् यथा लक्ष्यते न तथा काव्यनाटकादिवृत्ति सुविदितमेव निज्ञासूनामित्यलं पल्लवितेन । ‘विम्बं प्रती’ति प्रतिविम्बार्थे क्लिष्टम् ।

अत्र 'गण्ड' इत्यादिनाऽसर्पद्वयः । 'चनं वीक्ष्ये'ति तस्य प्रथमः ।
 'रुधं विदितवानो वे'ति शङ्कावितर्काभ्यां सन्धिः । 'न्यञ्चद्वक्तव्ये'ति व्रीडा ;
 'विचार्ये'ति सतिः । 'मृषा मान'मित्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् । एते
 चत्वारः शबलोत्तराः ।

उ श स प्र—प्रियाऽलोके दृष्टिं नमयति तमन्यां प्रति लस-

दृष्टं स्निग्धारक्तप्रचलनयना पश्यति वधूः ।

पुनः पश्यत्यस्मिन् स्मितपुलकसङ्कोपनपरा

हठात्तेनास्निष्टा सपदि गतवाम्या समभवत् ॥ १८५

अत्र 'दृष्टिं नमयती'ति व्रीडोदयः । 'स्निग्धा रक्तप्रचलनयने'त्यौत्सुक्य-
 क्रोध चपलतानां शाबल्यम् । सामनाद्व्याख्यां पश्यतीति क्रोधः, 'स्मितपुलके'ति
 मद-हर्षयोः सन्धिः । 'सपदि गतवाम्ये'ति क्रोधादिप्रथमः ।

स उ श प्र—यदालोके पूर्वं भुजग इति सभ्रान्तचकिता

प्रियाग्रे तामिव स्रजसुरसि मद्यो विदधती ।

सखीषु स्मेरासु भ्रुकुटितरलारक्तनयना

परिष्वक्ता तेन द्रुतविशदचित्ता समजनि ॥ १८६

अत्र 'सभ्रान्तचकिते'ति तासचपलताभ्यां सन्धिः । 'प्रियाग्रे तामिवेत्या-
 द्यौत्सुक्योदयः । 'भ्रुकुटितरलारक्तनयने'ति 'भ्रुकुटि'रित्यसूया, 'तरले'ति
 चपलता, 'आरक्ते'ति क्रोधः—तै' शाबल्यम् । 'द्रुतविशदे'ति प्रथमः ।

क्रोधाभावेन स्निग्धाक्षी । 'अहो यज्ञाग्राशीनोऽयं सत्क्रोधः श्रीकृष्णेन ज्ञात एवे'ति
 लज्जयाऽधोमुखत्वेन विचार्य 'अहो ! स्वप्रतिभारक्षार्थमधुना मया किं कर्तव्यं', किन्तु
 कतिममानग्रहणमेव प्रमोषाय' इति विचारं 'त्वे'त्यर्थः ।

प्रियकर्तृकस्वकर्मकालोके सति लज्जया दृष्टिं नमयति पश्चान्नम्रमुखीं दृष्ट्वा तां
 विहायास्याः प्रतिपन्नामन्यां प्रति लसन्ती इमा यस्य तथाभूतं श्रीकृष्णं सा वधूः पश्यति ।
 कथम्भूता ? आदौ श्रीकृष्णदर्शनस्यायं स्वभावो यत् क्रोधादिमहत्प्रतिबन्धकमप्यगणयित्वा
 'वश्यमेवानन्दं जनयतीत्यत आनन्देन स्निग्धनयना पश्चान्नामानाद्व्याख्यां पश्यतीति
 क्रोधेनारक्तनयना चपलनयना च । शोकस्थारक्तपदव्यङ्ग्यक्रोधस्य बीजमाह—
 सामनाद्वहेति ।

सखीभिर्दत्तं माला मया यदि वक्ष्यन्ते धार्यते तदा श्रीकृष्णविच्छेदेन तत्रां सर्प-
 वन्नामधिकं ज्वलधिष्यतीति यदा लोके चकिता पूर्वसुतकण्डितादशायां सर्पबुद्ध्या सम्भवेण

श स उ प्र—‘मां पश्यन्तास्तव किमरुणाभुग्नभग्ना दृगन्ता

‘निस्पन्देऽत्राधरकिमलये गूढलक्ष्या विवक्षा ।

‘हासो जाताङ्कुर इव कियत्तेन चित्ते प्रमोदो

‘वामत्वन्ते बहिरिति हरेर्वाचि राधा जहास ॥ १६७

अत्रा‘रुणे’ति कोपः, ‘आभुग्ने’त्यसूया, ‘भग्ने’ति तपा—ताभिः
शाबल्यम् । ‘निस्पन्द’त्व‘गूढ’‘विवक्षा’भ्यां धृति-चपलतयोः सन्धिः । ‘हासो
जाताङ्कुर’ इति हर्षादयः । ‘जहासे’ति कोपप्रशमः ।

स श उ प्र—‘त्वं मे प्राणाः’ ‘कथमिव विभो !’ ‘त्वां विना नैव वत्ते’

‘नाहं, या ते वसति हृदये सैव ते प्राणहेतुः ।’

‘त्वं मे नित्यं वससि हृदये’‘ना न ने’त्यश्रुपूर्णां (49)

कृष्णो दोभ्यां हृदि विनिदधे सा विसस्मार वाम्यम् (Y) ॥१६८

अत्र ‘कथमिवे’ति वितर्कः ; ‘विभो’ इत्यसूया—दोभ्यां सन्धिः ।
‘नाहं’मिति दैन्यं, ‘या ते वसति हृदये सैवे’त्यसूया, ‘प्राणहेतु’रित्युग्रता—
एभिः शाबल्यम् । ‘अश्रुपूर्णा’मित्यौत्सुक्योदयः । ‘विसस्मार वाम्य’मिति
कोपप्रशमः । एते प्रशमोत्तराश्चत्वारः ।

स श प्र उ—‘कीदृग्बेणुमवीवदो ब्रजपुरी’त्यापृष्ट एव प्रियो

रुक्मिण्या ब्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः ।

सन्धौ बन्धुरमानसः पुनरहो रोमाञ्चनेत्राम्बुनी

संवृणन् प्रकृतो बभूव स पुनः पारिप्लवात्माऽभवत् ॥१६९

चकिता पश्चात् श्रीकृष्णे मिलति सति तामेव मालामौत्सुक्यादक्षमि धृतवती । आदौ
यस्यां सर्पबुद्धिरधुना तामेवान्तबुद्ध्या दधारेति सखीषु स्मिरासु सतीषु ।

हे राधे ! तथा तव निष्क्रियाधरे वक्तुमिच्छा गूढास्तव लक्ष्या यत्नेन लक्षयितु
शक्या । ‘कियद्’इति जनक्रियाविशेषणम् । वार्त्त्यन्तु बहिः काव्यनिकम् ।

संवेदनं ज्ञानमेवं काव्यवशादसंविदं ज्ञानाभावः, तयोः सन्धौ बन्धुरमानसः सन् पुनश्च
जाति रोमाञ्चनेत्रजले संवृणन् स्वस्थो बभूव ।

(Y) विभुर्निगहानुग्रहसमर्थः—मयि निगहः, ‘या ते वसति हृदये’ तस्यामनुग्रह इति
निगहानुग्रहयोः स्थानमाननिर्धारणे तवैवायाहृतोऽधिकार इति क्तत्वेव । किमिति त्वं मयि

(49) ‘हृदये नो न ने’ति पाठः (क) पुस्तके । ‘हृदयेऽन्या न नेत्यश्रुपूर्णा’मिति (ख) (ग) पुस्तकयोः ।

अत्र 'व्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः सन्धा'विति स्मृतिजडतयोः सन्धिः । 'रोमाञ्चे'ति हर्षः, 'नैवास्तु' इति विषादः, 'संवृणु'न्नित्यवहित्या— तैः शाबल्यम् । 'प्रकृतो बभूवे'ति तत्तत्प्रशमः । 'पारिप्लवाक्ते'त्यौत्सुक्योदयः ।

श स प्र उ—लिखित्यामीत्यथ स्फुरदभिनविशोऽर्त्ततरला

ततोऽश्रुस्नाताची धिगिति विधिनिन्दां विदधती ।

अवष्टभ्य स्वान्तं (Y) प्रकृतिमिव याता क्षणमसौ

लिखन्ती प्राणेशं शिवशिव विमस्मार सकलम् ॥ २००

अत्र 'स्फुरदभिनविशे'ति स्मृतिः, 'आर्त्ते'त्यावेगः, 'तरले'त्यौत्सुक्यम्— एभिः शाबल्यम् । 'अश्रुस्नाते'ति विषादः, 'धिगिति विधिनिन्दा'मित्यसूया, तयोः सन्धिः । 'अवष्टभ्य स्वान्तं'मित्यादिप्रशमः । 'विमस्मार सकल'मिति मोहोदयः ।

प्र स श उ—'विश्रान्तः सखि ! संशयः, म रसते, नैकाऽपि तस्य क्षपा

'व्यथे'त्यालपनप्रयोगसमये कृष्णं विलोक्यागतम् ।

हृष्टा किं श्रुतमश्रुतं किमथवेत्याशङ्कमाना नम-

दक्ता तेन विचुम्बिताऽथ सुमुखी सन्देन मन्दाऽभवत् ॥ २०१

अत्र 'विश्रान्त' इत्यादि वितर्कप्रशमः । 'स रसते' इत्यसूया, 'नैकाऽपि तस्य क्षपा व्यथे'त्यमर्षः—अनयोः सन्धिः । 'हृष्टे'ति हर्षः, 'श्रुतमश्रुतं वेति' वितर्कः, 'आशङ्कमाने'ति शङ्का, 'नमदक्ते'ति व्रीडा—एभिः शाबल्यम् । 'सन्देन मन्दाऽभवत्'दिति जडतोदयः ।

माधुरविरहेणात्यन्तयाकुला काचित् स्वचित्तस्य क्षणिकविनोदार्थमग्रे प्रथमतः श्रीकृष्णं लिखित्यामीति स्फुरन्नभिनविशो यस्याः पञ्चादात्ता तरलाऽश्रुस्नाताची चाभवत् । ततश्च लिखने विघ्नं दृष्ट्वाप्रायान्तरमपश्यन्ती विघ्ननिर्मातुर्विधिनिन्दां विदधती स्वान्तमवष्टभ्य मनः स्थिरीकृत्य क्षणं प्रकृतिं स्वभावं प्राप्ताऽसौ सुस्था भूत्वा प्राणेशलिखनसमये मूर्च्छोदयेन सकलं विमस्मार । शिवशिवेति खेदे । सन्देन मन्दा रक्षिता जडाऽभवदित्यर्थः ।

निष्ठुरोऽसीत्याकृतपूर्णभावेदनम् । तृतीयचरणे 'हृदयेऽन्ये'ति पाठे, न ते सर्वङ्कषतेव सुम्भानां माडशमभाग्यहेतुरपि तु धृष्टनाथकमुलभोत्कटा कपटताऽपीति सरलमन्दात्मनिवेदनम् । अथच काङ्क्षताऽश्रयि किमपि वक्रोक्तिचातुर्यं लक्ष्यम् । अवष्टभ्य स्वान्तमिति—वस्तुतस्तु चित्तस्थैर्यं एव स्वप्राणेशाधिगमो नासुलभः, निर्वेदस्याधिभावे पदवृन्देऽप्येवमादिक्रमेण बहूनां भावानां प्रवृत्तलान्यायेन सन्निवेशः, यथा 'अहौ वा हारे वा' इति काव्यप्रकाशोदाहृते, 'पृथ्वीरेणुरणुः पर्यासि कणिकाः फलगुस्फुलिङ्गोऽलघु'ति दक्षिणाश्राप्तेखरेण भक्तिरमणी-

ग प्र स उ—मनो रागज्वालाज्वरकवलितं भस्मत् चिरा-

दयं प्रेम्ने बहोऽञ्जलिरजनि दुःखस्य विगमः ।

गुरुणामाक्षेपः खलहसितमित्यपैतु पृथुता-

मिति खालीवन्दे रुदति समरोदीदय बधूः ॥ २०२

‘राग’ इत्युत्कण्ठा, ‘ज्वाले’ति ग्लानिः, ‘कवलित’मिति मोहः, ‘भस्मत्वि’ति ग्लानिः—एभिः शाबल्यम् । ‘अयं प्रेम्ने बहोऽञ्जलि’-रित्याद्योत्सुखप्रशमः । ‘गुरुणामाक्षेप’ इति शङ्का, ‘खलहसित’मित्यसूया—अनयोः सन्धिः । ‘समरोदीदि’ति विषादोदयः । एते उदयोत्तराद्यस्वारः ।

अथालङ्कारसाङ्ख्येयं ये प्रकारा भवन्ति तेषामपि दिग्दर्शनम्—तत्र ‘हुँ मातरि’त्यत्र (१२८ श्लोके) ‘मातरि’ति चासः, ‘धूर्त्तय’मित्यसूया, ‘आप भिय’मित्यवहत्या—अत्र शाबल्यं मोग्धालङ्कारसङ्कीर्णम् । तेषामपि सेङ्गितनिरिङ्गितत्वेन पुनर्यद्वैविध्यमुक्तं तत्र निरिङ्गितमुदाहृतं, सेङ्गितस्य दिग्दर्शनं क्रियते । तत्र ‘बाहुं दक्षिणमालिकगठवलय’ इत्यादौ (१४० श्लोके) सेङ्गितो विलासनामाऽलङ्कारः । तत्र ‘प्रौढमनोजविभ्रमभरैः आन्तेव विभ्राजते’ (Y) इति अमगर्वयोः सन्धिः ।

एवमुदयशाबल्यादोनां दिग्दर्शनं (४) यथा—

निश्चितं परिसमापितमेव प्रेमशास्त्रपरिशीलनमालि !

श्यामनाम कथमद्य गृहीतं वृत्तयो यदखिलाः समुदीयुः ॥ २०३

अत्रा‘खिला वृत्तय’ इति सर्व एव प्रागनुभूता विषादव्याधिग्लान्युन्मादा-मर्षासूयाऽदयः समानकालमुद्दिषवन्तः । एवं ‘श्यामनान्नि विरता भव, काचित् स्वस्य देहव्यागं निश्चिन्तती सखीः सनिश्चयमाह—मन इति । अनुरागज्वाला-रूपज्वरेण ग्लानं मनश्चिरकालं आपा भस्मत् भस्मेवाचरतु, अहन्तु न जीविष्यामीति ध्वनिः । देहं त्यज्यन्त्या मम दुःखस्यापि विगमोऽजनि । इत्येवं श्रुत्वाऽलीवन्दे रुदति सति । प्रेमशास्त्रपरिशीलनं मया समापितमिति त्वदग्रे निश्चयं कृत्वा बहुधोक्तम्, हे आलि ! तथापि त्वदग्रे श्यामनाम त्वया कथं गृहीतम् ? यतः कृष्णनाम्नो हेतुभूतान्मम ग्लान्यादयोऽखिलवृत्तयः समुदीयुः ।

मणिविशेषकीय कुलशेखरवृषेय प्रणीताया सुकुन्दमालाया उत्तरार्हनिवहे पश्ये च । ‘बाहुं दक्षिण’मित्यादि पूर्वपठितश्लोकेऽत्र किञ्चिद् बलवैलक्षण्यम् आविष्कृतम्—तत्तु लल्यलक्ष्ण-सङ्गतिं प्रत्यनुकूलमिति निगदेनैव व्याख्यातम् ।

शान्तिं यान्तु हन्त हृदयस्य विकाराः' इति प्रश्नशाबल्यम् । एवं सन्धिशाबल्यं यथा—

उन्मादमोहावपि दैन्यचिन्ते वितर्कशङ्के समकालमेव ।

द्विशो द्विशस्तस्य कथाप्रसङ्गे पूर्वानुभूत्या कुरुतोऽतिदुःखम् ॥२०४

'द्विशो द्विश' इत्यवस्थामेदात् । तथाहि—विरहे 'उन्मादमोहो', विप्रलब्धा-
वस्थायां 'दैन्यचिन्ते', वासकसज्जावस्थायां 'वितर्कशङ्के' दुःखमेव कुरुतः,
तत्तत्प्रसङ्गं त्यजतेत्यर्थः (50) ।

एवं स्वबुद्धिकौशल्यादनुमेयाः सुबुद्धिभिः ।

ग्रन्थगौरवभीत्यैव मया नोदाहृताः परे ॥

अनेनैव हि मार्गेण कवयो भावकोविदाः ।

विदध्युर्भावकाव्यानि ( ) तेनायं प्रक्रमः कृतः ॥

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रसभावतद्भेदनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥ *

एवमिति—पूर्वश्लोकस्यैवोत्तरार्द्धस्थले यदि 'श्यामनान्नि विरते'त्याद्यर्द्धपद्यं पठ्यति
तदा प्रश्नशाबल्यं भवतीति । ***

(Z) उदयशाबल्यस्य 'समुदीयुरिति पदादेव परामर्शः प्रश्नशाबल्यस्य 'विरता भव
शान्तिं यान्ति'ति पदाभ्यामापातत एव प्रतीतिः । भावकाव्यानि विदधुः—न केवलं भाव-
काव्यनिमित्तावेव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमपि तु बहुधा वितन्यमानेनानेनालोचनपथा
काव्याखादस्य गौरवज्ञानेऽपि । 'भावकाव्यानी'ति पदादलङ्कार-ध्वनि-प्रतिष्ठापितकाव्यतो
रसजीवातुभूतानामुत्तमोत्तमकाव्यलक्ष्याणां व्यावृत्तिरपि । इति

वैष्णवमतमाहात्म्ये श्रीकृष्णचरितनिलीनतादात्म्ये ।

अरतिर्यदि बत कलिता न नृया सुभ्रशार्थगर्हा सा ॥

बालिश्यतो मदभरादुत युक्तिसुक्तं निर्वन्धतो यदधवाऽन-दुक्तसुक्तम् ।

एको रसः शतदुरन्तहृदार्तिवस्तुभोगौकृतः प्रकृतितः स निहन्तु तत्तु ॥

रागो द्वेषश्चान्तरं चोभजातं जातिं यातं यत्र लीनश्च जातु ।

भावद्वैताद्वैतलीलाप्रपञ्चे साक्षीभूतः सोऽस्तु भूताञ्जरात्मा ॥

इति मौलिकं वा पूर्वाह्नमवसितम् । श्रीः—

षष्ठकिरणः ।

अथ 'गुणा माधुर्याद्या' इति (१म किरणे १म कारिकायाम्) कृतोद्देशस्य गुणस्य लक्षणपरीक्षे करिष्यन् प्रथमतो लक्षणमाह—

रसस्योत्कर्षकः कश्चिद्धर्मोऽसाधारणो गुणः ।

शौर्यादिरात्मन इव वर्णास्तद्व्यञ्जका मताः ॥ १७६ का

आत्मन इति—यथा शौर्यादिकमात्मन एव नाकारस्य, (क) तथा माधुर्यादिकं रसस्यैव, न त्वाकाररूपयोः शब्दार्थयोः^(१) । न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वादिति सहेतुः, अस्थूलस्यापि शूरत्वदर्शनात्, यथा महामतङ्गजपञ्चाननयोः । यत्तु वीरसूतयोः शिशूयूनोराकारगतमेव शूरत्वं तच्च वयःकृतमेव, तेन स्वयंभिचारदोषादाकारस्य शौर्यादिगुणो न भवति किन्तु तस्य व्यञ्जक

अथ गुणरूपपदस्योद्देशलक्षणपरीक्षा इति तत्र एव व्यवहाराः, तत्र कायरूप-पुरुषवर्णनप्रसङ्गे 'गुणा माधुर्याद्या' इत्यनेन (१म कारिकायाम्) गुणस्योद्देशः कृतः । सङ्क्षेपतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः । उदाहरणं परीक्षा—साद्ये वक्ष्यते । अधुना गुणस्य लक्षणं करोतीत्याह—अथेत्यादिना । यथा जीवात्मन उत्कर्षजनक आत्मनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव शौर्यं तथा रसस्योत्कर्षजनको रसनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव माधुर्यम् । यथा नानाविधासाधारणगुणक्रिया एवात्मनः शौर्यव्यञ्जकाः, तथा कठोरवर्णमित्राः सुकुमारवर्णा एव रसनिष्ठमाधुर्यव्यञ्जका भवन्तीत्याह—वर्णा इति । तस्य माधुर्यस्य । नन्वनुमानादेव शौर्यमपि देहधर्म एव भवत्वित्याह—नहीति । तत्र हेतुः यतोऽस्थूलस्य सिंहस्य शौर्यं, तथा स्थूलस्य मतङ्गजस्य न सिंहवच्चौर्यम् । वीरं सूते वीरसूतस्याः

(क) अथ गुणदोषालङ्काराणां स्वरूपनिर्णये मुख्यस्तावद्व्यो गतिरभ्युपगम्यते । प्राचो दृष्टिवाभनादयस्तदनुसारिणः केचन नवीनालङ्कारशास्त्रविदश्च संघटनाश्रयत्वादि लौकिकन्यायमनुरुन्धाना अदृष्टस्वरूपं रसमभावपक्षे स्थापयन्तो गुणानां प्राणत्वं शब्दार्थगतत्वच्चैवोद्घोषयन्ति । तेषामयमाश्रयः, गुणादिविवेचने प्रत्यक्षतः शब्दार्थचमत्कारित्व-प्रतीतिरेव मुख्यं लिङ्गं रसस्य कथञ्चिदनुभवसिद्धत्वेऽपि नितिसिद्धस्यावयवस्यावतिक्रमस्यास्य चोत्कर्षोपकर्षोपकाराः कथङ्कारं सम्भवेषु, कायकर्तृणां कायकरणे शब्दार्थद्वारेव चमत्कृतमतो प्रवृत्तिश्चात्र प्रमाणम् । अर्वाचो ध्वनिकारमम्मटविश्वनाथप्रभृतयस्तु, कायस्य

(१) 'आकारो वर्णस्यत्वादित्येकाधिकवाक्यांशः पाठः (ज) पुस्तके ।

आकारः । अत 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति मुख्यं लक्षणम् । सदैकरूपस्या-
नन्दस्य रसत्वेनोत्कर्षापकर्षयोः प्रमाणाभाव इति रसशब्दोऽत्र तदास्वादायः
(क), तेन रसास्वादोत्कर्षकत्वं गुणत्वम् ।

गुणस्य व्यञ्जका वर्णाः—१७७ का

यथाऽयं शब्दार्थव्यतिकरः काव्यतया व्यवहरणीयो रसात्मकत्वाद् इति
रसात्मकत्वहेतुमतोरेव शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारः, तथाऽयं वर्णसमूहो मधुर-
रसादिव्यञ्जकः सुकुमारादित्वात् इति सुकुमारत्वादिहेतुमतामेव वर्णानां
रसस्य साधुर्यादिव्यञ्जकत्वे व्यवहारः । तेन समुचितमेव वर्णानां साधुर्यादि-
व्यञ्जकत्वम् (क) । ननु 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति चेत्तदाऽलङ्काराणामप्युत्-
कर्षकत्वं वर्त्तते, तेषामपि गुणत्वमसु । सत्यं, यथा हारादयो ह्यलङ्काराः
कण्ठाद्यङ्गान्येवोपकुर्वन्ति नात्मानं, तथाऽनुप्राससम्भावोक्तादयोऽलङ्काराः
शब्दार्थमेव, नतु काव्यम् । एवञ्चेत्तदा श्रुतिकटुपृष्ठार्थादिदोषाणां शब्दार्था-
श्रयत्वेन तदपकर्षकत्वमेवासु, कथं रसापकर्षकत्वं, यन्मूला तेषां दोषता ?

पुत्रयोः शिशुयूरोर्मध्ये शिशोरपेक्षया युवा शूर इत्यत्र यद्देहगतशूरत्वं तत्तु वयःकृतमेव,
न तु गुणकृतमित्यतौ निगुणकृतशौच्य एवात्र दृष्टान्तो बोद्धव्यः । तेन स्मृशूलरूप
हेतोर्च्यभिचाराद् स शौच्यादिगुणो देहस्य न भवति, तस्य शौच्यस्य नानाविधगुणक्रिया-
विशिष्ट आकारो व्यञ्जक इत्यर्थः । अत इति—रसोत्कर्षजनकताऽवच्छेदकधर्मत्वं गुणत्व-
मित्यर्थः । न च 'गोपीभिः सह विहरति हरि'रित्यत्र शृङ्गाररसात्मकत्वं वर्त्तते, न तत्र
'काव्यत्वव्यवहारः', अतोऽत्र व्यभिचारात् कथं रसात्मकत्वस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, यतोऽत्र
हेतौ (२) काव्यत्वजातिमत्त्वं इति विशेषणं देयम् । 'गोपीभिः सह विहरती'त्यत्र काव्यत्व-
जातेरभावादेव न व्यभिचार इति भावः ।

सावत् स्वरूपोपेक्षाविजृम्भितमेतदवज्ञामर्थं कुमतदुर्ललितमित्यरोचयमानाः स्वाश्रयोत्कर्षादि
द्वारा रसोत्कर्षादिकृतजनित्वं गुणादीनां निर्दिशन्ति । प्राचीनपक्षीयानां युक्तित्रयमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां, लौकिकन्यायाद्व्यवहारणीयस्य रसशब्दस्वालाच्यकत्वनिर्वचनेन, काव्यघटना-
ऽनुकूलशब्दार्थोपस्थितिनिर्भरत्वेऽपि सवस्तुन्यायेन रसाव्यभिचारित्वं प्रतिपादयतां कवी-
नामाश्रयोदृक्त्वेन च कवीकुर्वन्ति । तत्र प्रकाशकतां मस्मटभट्टानां 'तद्दोषो शब्दार्थो'

(२) एवं (ग) पुरुषैः । 'यतोऽत्र हेता'वित्यादि (क) पुरुषैः, 'यतोऽत्र हेतो' काव्यजातिमात्रे विशेषणं
देय, मिति (क) पुरुषैः, 'यतोऽत्र हेतोः' काव्यत्वजातिमत्त्वं न' इत्यपरम् ।

उच्यते—यथैव शौर्यादयो गुणास्तथैव कातर्यादयो दोषा अप्यात्मन एव धर्माः, तस्यैवोत्कर्षोपकर्षहेतव उपलभ्यन्ते । एवमेव माधुर्यादयो गुणाः श्रुतिकटादयो दोषा अपि रसस्येवेति(३) ।

वर्णा माधुर्यादिव्यञ्जकाः सुकुमारत्वादिति, अत्र न तु सुकुमारत्वं कोमलत्वं, तस्य शिथिलत्वात् । यथा 'शिथिलं, मालतीमाला लोलालि-
कलिला (४) यथे'त्याचार्यदण्डिनः (क) ।

Kavyadarsa, Chapt 1. Verse 43

एवचेदिति—तयोर्देहरूपयोः शब्दार्थयोरपकर्षकत्वमस्तु यन्मला रसापकर्षकत्वमूला तेषां श्रुतिकटादीनां दोषता । तथा च 'रसापकर्षकत्वं दोषत्व'मिति दोषलक्षणात्तेषां रसापकर्षकत्वाभावेन माऽस्तु दोषत्वमिति पूर्वपक्षः । ननु सुकुमारत्वं यदि कोमलत्वमुच्यते तदा वर्णनिष्ठकोमलत्वं शिथिलत्वमेव भविष्यति, तत्तु कठोरवर्णभिन्ने सर्वत्रैव वर्तते । एवचेत् यत्र कवितायां लकारवाहुल्यमात्रं तत्र माधुर्यं नास्ति, किन्तु भवन्मते माधुर्य-
व्यञ्जका बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्तन्ते, इत्यतः सुकुमारत्वं न कोमलत्वमित्याह—
न तु सुकुमारत्वमिति । तस्य कोमलत्वस्य शिथिलरूपत्वात् । यथा लोलालिभिः कलिला युक्ता मालतीमालेति दण्डिनोक्ते पद्ये माधुर्याभावेऽपि कोमलवर्णा वर्तन्ते, एवमत्रापि शृङ्गाररसवर्णनप्रसङ्गे ।

सगुणावित्यादिना काव्यस्वरूपं प्रकटयतां गुणानां विवेचनमाभाषेन निर्दिशतां पुनः 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' 'आत्मन एव हि यथा शौर्यादयः, नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणाः' इत्यादि चाभिदधतां प्राचीनपक्षीयमङ्गतित्यागे काव्यनिष्ठा स्फुटमेव वरीवर्त्तन्ति नवीनानां मध्ये तेषामनन्यतन्त्रत्वम् । कौस्तुभकृतो मम्मटमतानु-
सारिणोऽप्यत्र विषये न द्वैधीभावकातराः यथोक्तमेव तैः 'शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव-
न्मात्मा किल रस' इत्याद्यादिमकारिकायाम् । एवञ्च 'रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं, तथात्वे सति रसाद्यभिचारिण्यितित्वम्, अयोग्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वमिति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्य'मिति प्रदीपोक्ते न केषामपि तेषामाधुनिकानां विमतिः । वर्णाद्याश्रयत्व-
पक्षोऽपि नासम्यङ् यतो विनष्टश्रवणघटनेनापि गुणत्वं भावि, एवं सति वर्णादीनां व्यञ्जकत्व-

(३) इत ऊहं 'देहस्य काणत्वखलत्वादोषोऽपि 'काणोऽयं देह' इति न कश्चिदपि वदति अपि तु काणोऽयं देवदत्त इत्याद्येव, न तु देवदत्तो देहः, देवदत्तस्य देहोऽयमिति प्रतीतिः, तेनोपचारादेव दोषाणां रसापकर्षकत्वं, वस्तुतस्तु शब्दार्थयोरैव । एवमलङ्काराणामप्युपचारादसोत्कर्षताऽस्तु तथा सति तेषामपि शुभत्वं न भूयताम् ? नैवम्, तेषां शब्दार्थावलम्ब्यैवोपचीयत्वात्, कथं रसापेक्षत्वं, येनोपचारेण भवितव्य'मिति सुदृढप्रसङ्गे एवातिरिक्तः पाठः ।

(४) 'कलिते'ति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

अत्रापि—लीलाऽलमललिताङ्गी लघु लघु ललनाललाममौलिमणिः ।

ललिताऽदिभिरालीभिर्विलसति ललितस्मिता राधा ॥ १

तेन सौकुमार्यं नाम रञ्जकत्वम् (५) ।

यदुक्तमन्यैः, 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः ।

अलङ्कारास्तदुत्कर्षहेतवः स्मरन्ति क्रमः ॥' इति

ललनाया उत्कृष्टमुकुटमणिः श्रीराधिका सखीभिः सह लघु लघु यथा स्यात्तथा विलसति—इत्यत्र माधुर्याभावेऽपि बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्त्तन्ते । रञ्जकत्वमिति—चेतसश्चमत्कारकारित्वमित्यर्थः । यथाऽङ्गत्वस्तुदर्शने सति नेत्रस्य स्फारकताजनकचमत्कारो जायते तथैवाद्भुतसुकुमारवर्णानां अवगणे सति चित्तस्य स्फारकताजनकचमत्कारो भवतीति ज्ञेयम् ।

मेव, नेतरदिति राहान्तः सुष्ठु । गुणालङ्कारविवेके च त्रयः पक्षाः—तत्र 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखमिति लौकिकन्यायसुपजीवनां भामह्यादीनामलङ्कार एव काव्यस्वरूपे प्रधानं लिङ्गमिति व्यपदेशनासुभयोर्भेदकल्पनेत्येकः पक्षः । तथा च तदुपजीव्य वर्त्तमानानामाचार्योद्घटानां साकूतसुक्ती 'समवायवृत्ता श्रौत्यादयः संयोगवृत्ता तु ह्यारादयः इति गडुलिकाप्रवाहेष्वेवेषां भेदः' 'केनापि प्राक्तनालङ्कारिकेण गुणालङ्कारौ कथाचिद् भान्त्या भिन्नत्वेनोक्तौ, इतरे आधुनिकास्तु विनैव हेतुविचारं तदनुसारेण तज्ज्ञेदं वदन्तीति चाचार्यदण्डिवामनयोरुपरि कलङ्कपङ्कलेपाथैः । द्वितीयः पक्षो रीतिगणात्मवादिभिर्बुद्धितो वामनादिभिरनं 'यदुक्तमन्यैरिति प्रतीकेन सूत्रे आक्षिप्तः । चन्द्रालोकप्रतापस्त्रीयादिनिबन्धानां मतमात्मविघातकारोत्थाभासश्चात्रैव सूत्रे । 'निर्दोषा लक्षणवतो सरोतिर्गुणभूषिता । सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ॥' इति स्वरूपनिर्देशकारिकायाः विद्यानाथोपलक्षणस्य वा 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः' इत्यादिकारिकया सह सन्नाधः । तृतीयपक्षस्तु नवीनानां मतानुयायो 'शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः अलङ्कारास्ते' इत्यलङ्काराणां गुणतः स्वरूपतो भेदः । वामनोऽपि कचिदस्फुटतयाऽत्र तदीयसम्मतिः (३१।३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति) सुहाटयामास । तथाच तत्र तट्टीकाकारास्तिप्पभूपालचरणाः—'निब्यानिब्यत्राभ्यां गुणालङ्कारभेदः सिद्ध' इति । अलङ्काराणां सुपचाराद्रसोत्कर्षता, वस्तुतस्तु ते गुणोत्कर्षतोऽभिन्ना इति पक्षः 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इति नयेनालङ्कारस्योपजीव्यत्वे प्रध्वस्तकल्पः । अतोऽयामप्रतिव्याप्तिप्रवारणाय वर्णानां गुणयुक्तकत्वमायातीत्यनूद्यते । दण्डिपद्यांशस्तु सुष्ठुश्रीधिल्यस्याप्यप्रिधिल्यस्य तन्मतेऽङ्गेष्वङ्गस्वरूपस्य निदर्शनम्—अत्रेदमधेयम्, न तावदाचार्यदण्डिमतेऽत्र प्रिधिलत्वदोषस्पर्शः—परमयं गुणगुम्फित एवेति कश्चित् । 'ऊर्ज्वतुस्फूर्ज्व' इत्यत्र प्रथमकिरणे खल्वः पाठभेदः । 'अथैकस्ये'त्यादि टीकाकृतामात्रेपस्तत्समाधानञ्च प्रागुक्तदिशा सूचितकल्पमिति विरम्यते ।

तदपि नातिनलितम्—यतः खलु गुणालङ्कारादिमहाङ्निर्मितिविशेष-
स्येव (६) काव्यत्वाङ्गीकारे न गुणालङ्कारादिभ्योऽन्यः काव्यनामा पदार्थोऽस्ति,
नापि काव्यादन्ये गुणालङ्काराः, के कस्य शोभायाः कर्तारो भविष्यन्ति ?
किञ्च काव्यशोभायाः कर्तार इत्येकस्यैव काव्यस्य किं सर्वे गुणा शोभा-
कर्तारः, किं पृथक् ? आद्योऽसमग्रगुणयोः पाञ्चालीगौडोः काव्यशोभाकर-
त्वानुपपत्तिः । यदि वा पृथगेव तदा 'जर्जत्स्फूर्जद्गर्जनै'रित्यादौ (१ म किरणे
६ श्लोके) सत्यप्योजोगुणे नास्य शोभा । तेन वर्णा एव माधुर्यादिव्यञ्जकाः,
माधुर्यादयो मधुररसाद्युत्कर्षका इति स्थितम् (क) ।

— ते माधुर्यादयः पुनः (७) ॥ १७८ का

अथ कति ते इत्याह (७) —

माधुर्यमपि चोजस्य प्रसादश्चेति ते त्रयः ।

केचिद्वशेति ब्रूवत एष्वेवान्तर्भवन्ति ते ॥ १७९ का

ते गुणाः सप्त एष्वेव माधुर्यादिष्वेव । के ते सप्तेति दर्शयति—

कस्यचिन्मते माधुर्यादा गुणाः काव्यपुरुषस्य शोभाकर्तारः, अलङ्कारास्तस्योत्-
कर्षहेतवः, तन्मते दूषयितुमुत्थापयति—यदुक्तमिति । एतन्मते दूषयति—यत इति ।
गुणालङ्कारविशिष्टस्यैव तन्मते काव्यत्वाङ्गीकारे गुणालङ्कारावपि काव्यपुरुषान्तर्भूतावेव,
तत् कथं गुणस्य काव्यशोभाकरत्वं कथं वाऽलङ्कारस्य काव्योत्कर्षकत्वं, स्वस्य स्वशोभाजनक-
त्वादभावात् । दोषान्तरमाह—किञ्चेति । अथैकस्य काव्यपुरुषस्य सर्वे गुणा एव शोभा-
कर्तारो नान्ये (क), किंवा गुणजन्यशोभां प्रति गुणस्य कारणत्वं, गौडोपभृतिरीतिजन्य-
शोभां प्रति रीतेः कारणत्वमिति पृथक् पृथक् कारणत्वम्—इति पक्षद्वयं क्रमेण दूषयति ।
आद्य इति । नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह—यदि चेति । पाञ्चाल्यादीनां पृथक्
शोभाजनकत्वाङ्गीकारे पाञ्चाल्यादीनामपि गुणत्वापत्तिः, यदि तत्र गुणत्वधारणाय
'पाञ्चाल्यादिरितिभिन्नत्वे सति काव्यशोभाकरत्वं गुणत्वमिदुच्यते तदा 'जर्जत्स्फूर्ज-
दिव्यत्रौजोरूपगुणेऽयमिति, तत्र काव्यशोभाजनकत्वाभावात्—माधुर्यप्रसादगुणयोरेव
काव्यशोभाजनकत्वं, न तु व्योमोगुणस्येति ज्ञेयम् ।

पुनः खमतमाह (ख) — ते इति ।

(६) '—महाङ्निर्मितिः काव्यमिति विशेषस्यैव काव्यत्वाङ्गीकार' इति (ख) पुस्तकेऽद्वयः पाठः ।

(७) 'अथ के ते माधुर्यादयो गुणा' इत्यसमाप्तश्लोकांशकारिकावर्जितः सुतरामसङ्गतः पाठः (ख)

(क) पुस्तकयोः ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं श्लेषश्च समता तथा ।

कान्तिः प्रौढिः (ख) समाधिश्च समैते तैः समं दश ॥ १८० का

तेर्माधुर्यादिभिः । समानां लक्षणमाह—

प्रसाद एवैजोमिश्रशैथिल्यात्मा भवेद्यदि ।

तदाऽर्थव्यक्तिरिष्येत, विकटत्वमुदारता ॥

पदानामेकरूपत्वं सन्ध्यादावस्फुटे सति ।

श्लेषो, मार्गाभेद एव समतौ, ज्वलामेव हि ।

कान्तिः, साभिप्रायतया समासव्यासयोः सतोः ॥

वाक्यार्थे पदविन्यासः पदार्थे वाक्यनिर्मितिः ।

प्रौढिः, शरोहावरोहक्रमः समाधिरिष्यते ॥ १८१ का

तदन्तर्भावे युक्तिं वक्ति ।

तेष्वेवान्तर्भवन्त्येक एके वैचित्र्याबोधकाः ।

एके दोषपरित्यागाद्गतार्था इति (४) नो दश ॥ १८२ का

अर्थव्यक्तिः प्रसादान्तः प्रौढिवैचित्र्याबोधिका ॥ १८२ (क) का

न तु गुण इत्यर्थः (ख) ।

समता तु क्वचिदोषः—१८३ का

समता तु क्वचिदोषोऽपि भवति । कुत इत्याह—

वैषम्यं यत्र वाञ्छ्यते ।

सजातीयविजातीययुगपदवर्णने सति ॥ १८४ का

समानामिति—परमतसिद्धानां समानां लक्षणमात्रं कृतं, न तु तेषामुदाहरणम्—
अतस्तदिना लक्षणव्याख्याऽपि सन्त्यक्तया न भविष्यतीति । यत्र न तथेति—न वैषम्यमभीष्टं

(ख) प्रौढिरिति—दण्डिवामनादिगणिते गुणगणे गृहीतस्य सौकुमार्यस्य स्थलेऽस्यो-
द्देशः । गृह्यवैजन्तु अर्थगुणविवेचनप्रस्तावे वामनेन 'अर्थस्य प्रौढिरोजः' (२।२।२) इति
कृतनिर्द्देशस्यौजसो विभेदप्रदर्शनसुररीकृत्येति ज्ञेयम् । माधुर्यसौकुमार्ययोः प्राचीन-
परिलक्षितयोर्लक्षणे नवोनानां भेदानुपलब्धिरपीह प्रमा । समतमाहेति—स्वरसमेवेति
वक्तुं युक्तम् । एतन्मतन्तु कौस्तुभकृता प्रकाशकदादीननुसरता दर्शितम् । गुणानां

(४) '—त्यागाद्वतार्था' इति विपरीतः पाठः, केवले सुदृढप्रसक्तम् ।

यत्र परस्परविसदृशयोर्युगपद्वर्णने वैषम्यमभीष्टं तत्र समता दोष एव ।
एतन्न तथा तत्र गुणः । यथा—

ऊर्ध्वोर्हस्यर्हगोवर्हन (ख) गिखरिवरोद्धारसारोद्गुरोऽहं
शङ्के पङ्केजनेत्रे ! तव कुचमुकुलालोक्ते जातकम्पः ।
उद्गण्डे कालियस्य स्फुटविकटफणामण्डले ताण्डवाढ्यः
सोऽयं (१) राधेऽभिभूतस्तव तरलितया हन्त वेणीभुजङ्गा ॥ २

इत्यादिव्यसमन्तैव गुणः ।

ग्राम्यकष्टत्वादिहानादपारुष्योरौकृतौ ।

अत्रौज्वलरूपा या कान्तिः सा माधुर्यान्तरस्थिता (ख) ॥

अन्ये त्वोजसि वर्तन्ते तेन ते न पुनर्दश ॥ १८५ का

अन्ये श्लेषसमाधुदारता ओजस्येवान्तर्भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवं चेत् क्लिष्टत्व-
दोषनिरसननैव प्रसादगुणस्यापि माधुर्य एव लब्धः किं प्रसादगुणस्य पृथङ्
निर्देशः ? नैवं, प्रसादस्य स्वतःसिद्धत्वात् कान्तर्भावः ? अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः ।

तत्र समता गुण एव । वैषम्यवर्णनेमेवाह—ऊर्ध्वोर्हस्यति । ऊर्ध्वोर्हस्यितान् मेघादीनपि सङ्गते
यो गोवर्द्धनो गिरिश्रेष्ठस्तस्योद्दारे सारोद्गुरः श्रेष्ठभारवाहकोऽहम् । शङ्के शङ्काविशिष्टो
भवामीत्यर्थः ।

ग्राम्यत्वकष्टत्वादिदोषाभावादपारुष्यस्याकटोरत्वस्याङ्गीकृतौ या कान्तिः सा माधुर्य-
स्यान्तर्भूता न पृथक् । नैवमिति—यथाऽयं घटोऽयं पट इति पृथक् पृथक्प्रवहारे एव घट-
पटयोः पृथक् प्रमाणं तत एव नैकस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः सम्भवति, तथेवायं प्रसादगुणोऽयं
माधुर्यगुण इति पृथक्प्रवहारे एव पार्थक्ये प्रमाणमित्यर्थः—अन्यथा सर्वेषां पदार्थानां
सर्वेष्वन्तर्भावप्रसक्तेरनवस्था स्यादिति ज्ञेयम् । नन्वेवं चेत् सप्तानां गुणानामपि माधुर्यादि-
व्यन्तर्भावो न सम्भवति तेषामपि पृथक् पृथक्प्रवहारा वर्तन्त एव इत्यत आह—किञ्चेति ।
उभयमिति—त्रिविधत्वं सप्त ? (दश-) विधत्वमित्युभयमित्यर्थः ।

त्रैधत्वमेवोपपादयन्त उद्गोतकतो नागोजीमट्टा इत्यमेषां रसधर्मत्वमपि प्रतिष्ठापयामासुः—
'सामाजिकानां नवरसजन्यास्तिस्रोऽवस्था द्रुतिर्विस्फारो विकाशश्चेति । तत्र शृङ्गारशान्त-
करुणभ्यो द्रुतिश्चित्तस्य । वीररौद्रबौभत्सभ्यो विस्तारस्तस्य । हास्याद्भुतभयानकेभ्यो
विकाशश्चेति । विकाशश्च हास्ये वदनस्य अद्भुते नयनस्य भयानके द्रुतापसरणरूपो
गमनस्य । स च कचिद्विस्तारेण युक्तः विभाववैचित्र्यात् । प्रसादस्तु सर्वेषामाधिक्यकारी-

(१) 'सोऽह'मिति (क) (ख) (क) (ग) पुस्तकेषु पाठः ।

किञ्च मतान्तरकथनमेवेतत्, तेन दशविधत्वं न दुष्टमितुप्रभयमस्माक-
मभीष्टम् ⁽¹⁰⁾ (ख) ।

अथ माधुर्यादयः के ते इत्याह—

रञ्जकत्वं हि माधुर्यं चेतसो द्रुतिकारणम् ।

सम्भोगे विप्रलम्भे च तद्देवातिशयोचितम् ॥ १८६ का

चकारात् करुणादौ च (ग) ।

चेतोविस्ताररूपस्य दौप्तत्वस्य हि कारणम् ।

ओजः स्याद्वीरवौभत्सरोद्रेषु क्रमपुष्टिकृत् ॥ १८७ का

दौप्तत्वं शैथिल्याभावः गाढतेत्यर्थः । तच्च चेतसो विस्तारहेतुर्विस्फार-
कारणम्—क्रमोद्वीरादिषु पुष्टिमर्हतीत्यर्थः ।

श्रुतिमात्रेण यत्तार्थः सहसैव प्रकाशते ।

सौरभ्यादिव कस्तूरी प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

स सर्वेषु रसेष्वेव सर्वास्वपि च रीतिषु ।

उपयुक्तः (ग)—१८८ का

स प्रसादनामा गुणः ।

व्यञ्जकाः स्युर्दर्शाश्च रचना अपि ॥ १८९

तेषामित्यर्थात् । तत्र वर्णानां व्यञ्जकत्वमिदानीं दर्शयते, रचनाया
रीतिनिरूपणे दर्शयितव्यम् ।

ते माधुर्यादयः के किंस्वरूपा इत्यपेक्षायां लक्षणमाह—रसनियमाधुर्यं रञ्जकत्वम् ।

सौरभ्यादिति—यथा कस्तूरीगन्धो वस्त्रादिभिरावृतोऽपि सहसा कस्तूरीं प्रकाशयति

त्वयस्यात्ररूपकायैवेति तत्रानियामकतया कारणत्रयमेव कल्प्यते—कारणवैचित्र्येण त्रयाणा-
मेव स्फुटमुपलम्भात्, अवान्तरगुणानामङ्गाङ्गिभाववैचित्र्येणान्त्यादस्फुटत्वाच्चेति भावः ।
न तु गुण इति—न गुणान्तरमिति यावत् । एतेषां प्राचीनोक्तानां कचिद्दोषत्वमिति
षत्तत्तरेव वामनादिभिर्वैशेषिकगुणत्वेन स्वीकृतिमुपलक्ष्यीकृत्य । गोवर्द्धनेति—अत्र यतिभङ्गो
लक्ष्यः । उभयमेवेति—मतान्तरकथनं नानवद्यमित्यलम् ।

(10) 'दुष्टमितुप्रभयमेवेत्यादि (क) (ङ) पुलकयोः पाठः, '—मितुप्रभयविधत्वं' इति (ख) पुस्तके ।

स्पर्शाः स्वपञ्चमाधःस्था अटवर्गा लघू रणौ ।

माधुर्य्यञ्जका वर्णा नैकरूपाः क्रमेण चेत् ॥ १६० का

नैकरूपा इति पृथक् पृथक् वर्गजा एव । अटवर्गा इति टवर्गः केवलो वा
स्वपञ्चमाधःस्थो वा ओजस्वेव । उदाहरणम्—

विधाय पुष्पावचयं बलन्त्या मञ्जीरनादो मदखञ्जनाद्याः ।

मन्दोऽप्यमन्दं हरिमञ्जनाभं कुञ्जेशयं जागरयाञ्चकार ॥ ३

नैकरूपाः क्रमणेत्येकरूपत्वे दूषणम् । यथा—

कान्ते निशान्त एकान्ते पादान्ते क्लान्तिमन्तति ।

अञ्जस्ते गञ्जनव्यञ्जी मञ्जीरो मञ्जुभिः रूनैः ॥ ४

इत्यादेः खलुनुप्रासरीतिरुदस्य वर्त्मनः ।

माधुर्य्यबहुलत्वेऽपि गौडीया रीतिरिष्यते (ग)॥१६०(क)का

किन्तु—उभयं तव कञ्जाचि ! कान्तिः काञ्चनवन्धुरा ।

अम्बुदोपरि शम्भेव नन्दनन्दनवचसि ॥ ५

तद्वदित्यर्थः । तेषां माधुर्य्यादीनाम् । स्पर्शा इति—कादयो मकारपर्यन्ता वर्णाः स्पर्शा इत्यर्थः । तत्र स्वस्य कवर्गस्य पञ्चमो डकारः तदधःस्थाः ङ्-ञ-झ-ञ्जा वर्णा माधुर्य्यञ्जका भवन्ति—एवं चवर्गादपि ज्ञेयम् । अटवर्गा इति—टवर्गास्तु सर्वथैव न माधुर्य्यञ्जकाः । रेफ-णकारौ लघू एव माधुर्य्यञ्जकौ ; चेत् यदि ते पञ्चमाधःस्था वर्णा एकरूपा न भवन्ति तदा माधुर्य्यञ्जकाः—यदि चैकस्मिन्नपि काव्ये ङ्-झ-ञ्जादिसजातीयवर्णानां धारावाहिक-तया निवेशस्तदा दोष एव—उदाहरणे व्यक्तीभविष्यति । तस्मात् पृथक्वर्गजा एव पञ्चमाधःस्थसंयुक्तवर्णा ग्राह्या, न त्वेकवर्गजा इत्यर्थः । एकवर्गस्य सजातीयवर्णानां निवेशो दोषो यथा 'कान्ते निशान्त' इति । कान्ते श्रीकृष्णे एकान्ते निशान्ते मन्दिरे त्वामन्विष्य पदान्ते क्लान्तिं श्रममन्तति वधाति सति । अति यदि बन्धने धातुः—श्रमं प्राप्तवतीत्यर्थः । त्वन्मञ्जीर एवाञ्जः शीघ्रन्तव गमनस्यात्तैव त्वं वर्त्तस इत्याद्येपस्य वञ्जी प्रकाशकः ।

अनुप्रासरीतियुक्तस्यास्य मार्गस्य मधुरवर्णबहुलत्वेऽपि गौडीया रीतिरेवात्र, न तु रसनिष्ठं माधुर्य्यमिति ज्ञेयम् । शम्भ्या विदुदिव । तदेवमाधुर्य्यमयमेवानुप्रास इति

(ग) चकारात् आदिपदेन श्रान्तोऽपि गृहीतः । इदानीं रसनिष्ठधर्मत्वमेवां दर्शयति । त्रिधा विभागस्य तत्त्वमूलमुद्घोतकदुक्तमत स्मरणीयम्, तच्च प्राक् दर्शितम्, प्रसादगुणस्य रस-विशेषातिरिक्तत्वम् । प्रसादश्च खलु वाक्यनिष्ठो गुण इत्यन्याभ्यां भिन्न इति जयदेवादिमतम् । गौडीया रीतिरिति—अयमुपविभागो रीतिगुणस्वरूपनिरूपणकालुष्यकलितोऽनवस्थापादकश्च,

इत्यादौ शुष्कमाधुर्यम् । अयोजोव्यञ्जका वर्णा उच्यन्ते—

योग आद्यतृतीयाभ्यां चेद्वितीयचतुर्थयोः ।

उपर्यधो द्वयोर्वाऽपि रेफेण सह चेद्युतिः ॥

शषौ टवर्गश्चानन्त्यो वृत्तिदैर्घान्तयौजसि ॥ १६१ का

कक्खटं, रुक्खेला, अक्खं, कक्खः उत्थानं, ककुप्फेनः (ग) । एवं रग्घासः, उज्झितं, वड्डः, ककुब्भासः, अर्कः, शक्रः, दुर्यहः । शषौ सटौ । टवर्गश्चानन्तर इति किम् ? रुट रुड् । उदाहरणम्—

जड्ढोड्ढं सर्वमूढं । सुकुटतटलुठद्रुतदीप्तिच्छटाभि

श्चनं यत् पादपीठं प्रकटितपटिमप्रोद्विगभंमहोमिः ।

गुणालङ्कारयोरविद्वेको न वाच्यः । वर्णाणामन्तरमूर्धत्वेनैव शृङ्गारोत्कर्षाण्माधुर्यम्, अनुप्रासस्तु तत्तदनपेक्षोऽपि सिध्यतीत्यनयोर्भेदोपलब्धः ।

योग इति—आद्येनाक्षरेण द्वितीयाक्षरस्य योगः, एवं तृतीयाक्षरेण चतुर्थाक्षरस्य । रेफेण सह वर्गस्योपरि वृत्तिर्धर्मो यथाऽर्कः, तथा वर्णस्याधो योगो यथा शत्रुः, उपर्यधोदेशे च रेफेण योगो यथा दुर्यहः । अनन्त्य इति—अकारादिस्रसंहिता एव (II) टटादयो वर्णा योजोव्यञ्जकाः, न तु अकारादिरहिता रुट् रुडिति वर्णाः ।

न तथाऽकरसम्मतोऽपि । नेधं सूक्ष्मे चिकेति निगुणमेव टीकावृत्तां कस्यचिन्मतत्वेना-
नादेयतासंजनम् । गुणानां सुखत्व एव रसनिष्ठत्वं, रीतीनान्तु पदपङ्क्तनाऽङ्गदारेति भेदः ।
मूलोदाहृतप्रवासवत्पदकदम्बकषटनादेव विच्छित्तिरिति रीतित्वेन अपदेश एव व्यायान्,
'प्राधान्येन अपदेशा भवन्ती'ति न्यायात् । अतोदाहरणे एकस्वरपञ्चप्रयोगाद्वैचित्र्यहानि-
रतो न माधुर्यगुणः । कखटमिति कठिनस्य नाम । रुचो दीप्तिः खेला । ककुप्फेन इत्यत्र
शाकपार्थिवादिसमासाश्रयेण कथञ्चिदर्धबोधः । रुचो हारः, ककुभां दिशां भासो दीपयः ।
भयो ह्येन्यतरस्यामिति (८१६२) पूर्वसवर्णादेशः । इयमेव दृष्टिवामनाद्यालङ्कारिक-
सिद्धाऽसमग्रगुणा गौडोया रीतिः । गौडोयादिमञ्जानां देशसिद्धिभूतत्वेऽपीयं प्रथा
गौडोयकविचक्रचक्षुसामागस्य न सदा रुच्यक् समञ्जसेति यथा तथाऽस्माभिरितरत्र सूचिता ।
यद्वाधस्तात् कौस्तुभकतां गाढवन्धलक्षणस्यौजसः पुनर्दीप्तमध्यन्दुत्वाभिधेरुद्धतमध्यम-
मधुराख्यैर्वाऽधस्तादुपदर्शितैर्मदैरेन्तर्विभागस्तत् क्वचित् प्राचीनमहाकविपदलक्ष्याणां समा-
धानाय क्वचिज्जयदेवाद्यार्वाचीनकविगीतकवितानां गौरवरक्षासात्ममिषकमेवेति च मन्यामहे ।

(II) 'अकारादिसंहिता एव' 'अकारादिरहिता एवेति' पाठो यथाक्रमं (क) (ग) पुस्तकयोः, अन्यत्र
'अकारसंहिता एव' 'अकाररहिता एवेति' पाठ उपलभ्यते । द्वितीयपक्षे तु 'अकार'पदं स्वरोपलक्षणमिति
शेषम् ।

शब्दोदगर्वखर्वीकरण(१२)-चणभुजादण्डशौटीर्यचण्डः

शिष्टाभोष्टं कषीष्ट प्रचुरघनष्टणाविक्रमश्चक्रपाणिः ॥ ६

एष ओजोमार्गः ।

अटवगैररेफैश्च क्खग्घाभ्याञ्च विवर्जितैः ।

अयुक्तश्च महाप्राणैर्मध्यतां प्रतिपद्यते ॥ १६२ का

मध्यतां मध्यौजस्त्वम्(ग) । क्खग्घाभ्यामिति—अच्छादिवर्जनं न कार्य-
मित्यर्थः । महाप्राणैरिति हकारेण सह वर्गचतुर्थेस्तेः, अयुक्तैः केवलैरित्यर्थः,
चकारात् क्वचित् संयुक्तैश्च ।

शृङ्गारेऽप्येष चारुः स्यात् करुणादौ भवेन्न वा ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैर्युक्तश्चेदतिसुन्दरः ।

गाढबन्धः स आख्यातः पाठे वदनपूर्तिर्कृत (घ) ॥ १६३ का

यथा—कस्तूरीतिलकायितं त्रिजगतीसौभाग्यलक्ष्म्या घन-

स्निग्धश्याममगातयाममधिकश्लाघ्यं मुहुः पातु वः ।

आभीरीस्तनकुम्भकुङ्कुमरसासङ्गेन सौगन्ध्यभाग—

ब्रह्मानन्दमहासुधाम्बुधिरहःसन्दोहदोहं महः ॥ ७

ऊर्द्धोद्धं यस्य पादपीठं सर्वेषां देवराजप्रभृतीनां मूर्धां मुकुटसम्पत्तिरत्नदीप्ति-
च्छटाभिष्कन्तं प्रकटितपटतायाः प्रौढिर्गर्भे येषां तेर्महोभिस्तेजोभिः करणैर्महादेवादेरपि
गर्वैश्च खर्वीकरणे ख्यातो यो भुजादण्डस्तस्य शौटीर्यं पराक्रमे प्रचण्डश्चक्रपाणिः शिष्टाना-
मभीष्टं कषोष्ठ । कथम्भूतः ? प्रचुरो मेघतुल्यकृपाविक्रमो यस्य सः ।

एष मध्यमौजोश्चक्रवर्णः करुणरसे कस्यचिन्तते चारुः स्यात् कस्यचिन्तते न । ब्रह्मा-
नन्दस्वरूपमहासुधाम्बुधेः सकाशादपि यो रहःसन्दोहो रहस्यप्रेमानन्दसमूहस्तं पूरयति
यन्महस्तेजःस्वरूपं वस्तु तद्वो युष्मान् पातु । कथम्भूतम् ? मेघतुल्यस्निग्धश्यामं पुनश्चायात-
याममगतरसमेकरसमित्यर्थः । पुनः त्रिजगतीसौभाग्यसम्पत्तिरूपनायिकायाः कस्तूरी-
तिलकायितम् ।

(घ) 'गाढबन्धत्वमोज' इति वामनकृतं शब्दगुणत्वेन निर्दिष्टस्यौजसो लक्षणम् । 'बन्धः
पदरचना, तस्य गुणा ओजःप्रभृतय' इति कविप्रियायाम् । स च बन्धो दृढमिश्रशिथिलभेदेन
त्रैविध्यमापन्नो यथायथं वामत्कारमावहतीत्याकरे सूचितम् । अत्र सौन्दर्यं च न पाठधर्मेवप्येन,

यथा वा -- सान्द्रानन्दघनं घनाघनघटास्त्रिग्वोज्ज्वलश्यामल-

ज्यातृजालजटालमालय इव प्रेम्नान्तिलोकीश्रियः ।

कृष्णस्याङ्गमनङ्गसङ्गरलसद्गोपाङ्गनाऽपाङ्गक-

व्यासङ्गेन तरङ्गितं मम मनः सङ्गित्वमङ्गीक्रियात् ॥ ८

प्रसादस्य व्यञ्जिका तु केवलं रचना मता ।

न तत्र वर्णप्राधान्यं प्रसादो विशदार्थता ॥ १६४ का

सर्वेष्वेव रसेषु प्रसादस्योपयुक्तत्वान्न वर्णगतनियमः । उदाहरणम्—

कोपे यथाऽतिललितं न तथा प्रसादे वक्त्रं विधे ! सततमातनु मानमस्याः ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं राधा विवर्तितविनम्रमुखी बभूव ॥ ९ ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनायास्तदपि वक्तादेः (घ) ।

औचित्यात्तदधीना भवन्ति तस्माद् गुणोऽपि तदधीनः ॥ १६४ (क) का

तस्माद्भेदोः, वक्तादेर्दत्तवाच्यबोद्धव्यानां, तदधीनो वक्तादधीनः । उद्धते

वक्तरि उत्तमोजो धीरोदात्ते वक्तरि मध्यममोजो धीरललिते वक्तरि माधुर्यं,

प्रसादसु सार्वत्रिक इति ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे गुणविवेचनो नाम षष्ठः किरणः ॥ *

यथा वेति—कन्दर्पयुद्धे लसत्गोपाङ्गनायाः स्निग्धापाङ्गव्यासङ्गेन चञ्चलं त्रिलोच्याः
श्रीभारुपस्य श्रीकृष्णस्याङ्गं कर्तुं मम मनःसङ्गित्वमङ्गीक्रियात् मम मनसि सदा स्फुर-
त्वित्यर्थः, कथम्भूतम् ? सान्द्रानन्दनिविडं पुनश्च वर्णकमेघघटातुल्यस्निग्धश्यामलज्योत्-
स्नासमूहैः जटालं युक्तमित्यर्थः ।

विशदार्थता—अत्र कष्टं विनाऽर्थबोधकता प्रसादः, तस्य व्यञ्जिका रचनेव ।

हे विधे ! अस्या राधाया मानं सदा विस्तारयेति श्रीकृष्णस्य वचसो भङ्गीमाकलय ।

यद्यपीति सूत्रम् । औचित्यादिति—यथा वक्तुरधीना रचनायास्तदुक्तपदोऽप्यधीनो-
माधुर्यादिगुणादयोऽपि तथा भवितुर्महन्तीति । * *

अपि तु सहृदयसंविदालम्बनतया विशेषापेक्षत्वेन । बन्धघटितस्य चमत्कारस्य पाकश्रव्यादि-
विषयतत्त्वस्य च स्वरूपं रीतिकिरणविवेके प्रपञ्चयिष्यते । 'सान्द्रे' इति 'प्रेम्नामालय' इत्यंश-
स्तीकाङ्गता न वाख्यातः सहजसिद्धत्वात् । 'कोप' इत्यादि श्लोके चतुर्थकिरणतो यत् पाट-
त्रैलक्ष्ण्यं न तत् क्षतिहत् । औचित्यादित्यादि—औचित्यविचारचर्चादिष्वस्य विस्तर इति—

सप्तमः किरणः ।

अथ 'उपमितिसुखोऽलङ्कृतिगण' इति (१ मकारिकायाम्) यदुक्तं तत्र
सुखशब्दस्य सुखार्थत्वादसुखस्य प्राप्ती प्रथमतोऽसुखं शब्दालङ्कारमेवाह—

एकेनार्थेन यत् प्रोक्तमन्येनार्थेन चान्यथा ।

क्रियते श्लेषकाकुभ्यां सा(१)वक्रोक्तिर्भवेद्दिधा (क) ॥

श्लेषोऽपि च भवेद्दिधा सभङ्गाभङ्गभेदतः ॥ १६५ का

श्लेषेण काका वा, श्लेषश्च दिधाऽभङ्गः सभङ्गश्चेति । अताभङ्गश्लेषेण—

'कस्त्वं श्याम !' 'हरि'-र्वभूव तदिदं वृन्दावनं निर्मृगं

'हंहो नागरि ! माधवोऽस्म्य'-समये वैशाखमामः कुतः ?

'सुग्धे ! विद्धि जनार्दनोऽस्मि' 'तदियं योग्या वनेऽवस्थिति'-

'बालेऽहं मधुसूदनोऽस्मि' 'विदितं योग्यद्विरेफो (क) भवान्' ॥ १

अथातालङ्कारो द्विविधोऽर्थालङ्कारः शब्दालङ्कारश्चेति । तत्र पूर्वोक्तं "उपमिति-
सुखोऽलङ्कृतिगण" इत्युपमितिप्रभृत्यर्थालङ्कारो सुखः, वक्रोक्त्यादिशब्दालङ्कारो गौणः ।
अत आदौ गौणालङ्कारमेवाह—अथेत्यादिना ।

अभिधावृत्तौ केनार्थेन यदस्तु प्रोक्तं श्लेषकाकुरूपेण व्यञ्जनावृत्तिभ्यां प्रोक्तेनान्येनार्थेन
तद्वत्त्वन्यथा क्रियते तत्र स्थले शब्दनिष्ठो वक्रोक्त्यालङ्कारो ज्ञेयः ।

श्रीराधिका आह—हे श्याम ! त्वं कः ! अभिधावृत्तया प्रत्युत्तरमाह—हरिरिति ।
पुनः श्लेषरूपव्यञ्जनावृत्तया 'हरि'शब्दस्य सिंहपरत्वमभिप्रेत्य श्रीराधा पूर्वोक्तमन्यथा करोति
—वभूवेति । जनानर्हयतीति श्लेषेण जनपीडकः, अतो वनेऽवस्थितिस्तत्र योग्यैव । द्विरेफो
अभरः, श्लेषेण द्वौ रेफौ यत्रेति वृत्तपत्तया त्वं बर्वरोऽपि । यो हि गोपालकः स बर्वरो
भवतीति प्रसिद्धेः ।

(क) अथ तावत् काव्यमार्गेऽलङ्कारतया निरूपणानां क्रियती मर्यादेति चिरन्तनानां
भामह्यादीनां सत्यामपि बहुधा विप्रतिपत्तौ ध्वनिकारयवस्थापिताध्वनि विहरतां नवीनानां
नायं प्रश्नः कामपि सन्देहकूटकोटिमधिरोहति । यत्तु प्राचीनानां सुखपात्रेण वक्रोक्ति-

सभङ्गो यथा—

‘कान्ते’ ‘कीर्त्तिरकीर्त्तिरेव’ ‘वद मे किञ्चि’-“जडेभ्यः परं”

‘धीरा काऽपि भवत्यहो’ ‘कथमहो बुद्धिर्भवेत् पूर्णिमा ?’

‘का मेधा तव भूयसी’ ‘न मदने, त्वय्येवमाधारण’-

‘न्तन्मा मा स्पृश’ ‘न स्पृशेय’मिति स श्रीमाञ्जितो राधया (क)॥२

काका यथा—

न वदसि हरिणाऽपि पृच्छमाना न वत विलोक्यसे विलोक्यमाना ।

निजमभिमतमीक्ष्यतामिदानीं विधुवदने ! समयः स नो न भावी ॥ ३

अपि तु भाव्येव, यदा भविष्यति तदा वैकल्यञ्च द्रष्टव्यम इति भावः ।

अनुप्रास्यत इत्यर्थे अनुप्रासो(२)वर्णसाम्यतः । १६६ का

सजातीयं वर्णमनु सजातीयवर्णान्तरं प्रकर्षेणास्यत इति व्युत्पत्तिः ।

हे कान्ते ! इति कण्ठेन सस्योद्यिता मानिनो अहन्ते कान्ता न भवामीत्यर्थं यज्जयन्तो काऽन्ते नापे सति तिष्ठतीति प्रश्नस्योत्तरमाह—नृतस्य जनस्य कीर्त्तौकीर्त्तौ एव तिष्ठतः, नान्यत् किञ्चिदपीत्यर्थः । किञ्चिन्मे वदेत्युक्ता सा त्वया सह सम्बन्ध एव मम नास्ति किं वक्ष्यामीतीममर्थं यज्जयन्तो चिद्वस्तु किमिति प्रश्नस्योत्तरमाह, जडेभ्यः परं जडभिर्नमित्यर्थः । धीर्बुद्धिः कथं राका पूर्णिमा भवेत्, का मेधा बुद्धिस्त्वेतत्प्रश्नः कामे कन्दर्पे धाधारणमित्युच्यते चेत् मम कन्दर्पे धारणा नास्ति, किन्तु त्वय्येवेति, प्रश्नस्योत्तरं दृष्ट्वा यत्किञ्चित् स्वरसतायां तत्तस्मान्मा स्पृशेति प्रश्ने त्वामहं न स्पृशेयमित्युत्तरं कुर्वत्या राधया जित एव ।

इदानीं मानस्य दार्ढ्यरूपं निजमभिमतमीक्ष्यतां क्रियतामित्यर्थः । यस्मिन् समये सङ्केतसुरलोध्वनिर्भविष्यति स समयो नोऽस्माकं न न भावी, अपि तु भविष्यत्येव—तदा स्वयं मानं विहाय व्याकुला भूत्वा तन्निकटे गमिष्यसीत्यपि तत्र वैकल्यं द्रष्टव्यमः ।

अनु पश्चात् प्रास्यते प्रकर्षेणास्यते क्षिप्यते इति वृत्तपत्त्या यत्र सजातीयवर्णस्य प्रक्षेपस्तत्रानुप्रासालङ्कारो ज्ञेयः । सकृत्तया सकृत्त्वेन, तथा च यत्र सजातीयवर्णद्वयस्य सकृत् प्रक्षेपस्तत्र च्छेकानुप्रासो ज्ञेयः ।

जीवितकारेणाभि—‘तत्त्वं सालङ्कारस्य काव्यते’ति, ‘तन्नालङ्कृतस्य काव्यत्वमिति स्थितिः, न पुनः काव्यस्यालङ्कारयोग’ इति च तत्रालङ्कारिकचूडामणौनां ध्वनिकृतां व्यावृत्तिः ‘ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः । रूपकादिरलङ्कारवर्ग इति यथार्थताम् ॥’ इति, तदनुयायिनामालोक्यन्तकृतां ‘शक्तो हि कविः कदाचिदलङ्कारनिबन्धने तदाक्षिप्यतयैवा-

स च द्वेधा च्छेकवृत्तिभेदात्—१६७ का

छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति द्वेधा ।

छेकः सकृत्तया । १६८ का

एकवारानुन्यासेन च्छेकः स्यात् । यथा—

धाम श्याममिदं श्रीदं जगतो विरतोदयम् ।

ध्येयं गेयञ्च सर्वेषां दृशोः प्रेम (ख) यशोमयम् ॥ ४

अत्र मकारादीनां सकृदनुन्यासः ।

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वेन स एव ह्युपनागरः ॥ १६९ का

स एव वर्णविन्यासः । यथा—

अनङ्गमङ्गलारम्भे सम्भेदः खेदकम्पयोः ।

शङ्के पङ्केरुहदृशो न रस्याऽनन्दमत्तता ॥ ५

एकस्याप्यथवाऽनेकस्यामेडिततया यदि ।

न्यासः स्याद्वृत्तानुप्रासः (ख)—२०० का

यथा—धाम श्यामलमुद्दाम कामकोटिमनोहरम् ।

ध्येयं गेयं समास्थेयं समानेयञ्च मानसे ॥ ६

यशोमयं यशःस्वरूपम्, आधिक्यविवक्षया धर्मनिर्देशः, 'अयं साक्षात् पाण्डित्यमिति-
वत् । अत्र 'म'कारद्वयस्य 'य'कारद्वयस्य च (ख) सकृदेव पाठः । छेकानुप्रासस्यैव
माधुर्य्यव्यञ्जकवर्णघटितत्वेन "उपनागर"—इति संज्ञा (ख) भवति । श्रीकृष्णेन सह
स्वदूथैश्वर्याः सम्भोगं गवाक्षद्वारा पश्यन्ती काचित् सख्यन्यां सखीं प्रत्याह । कमलदृशो-
ऽस्याः सम्भोगस्यारम्भ एव खेदकम्पयोः सम्भेदरूपो विघ्नो जातः । अतो विघ्नवशादैप-
रीत्यादिघटितः सम्पूर्णसम्भोगोऽपि न भविष्यति, तत एव याऽनन्दस्य मत्तताऽतिशयः
सा रस्या नेत्यहं शङ्के ।

आन्त्रेडिततया द्विस्त्रिरुक्ततया । पूर्वोदाहरणे 'म'कार'भ'कारयोः सकृन्निवेशः, अत्रो-
दाहरणे 'म'काराणां 'य'काराणां पुनःपुनरुक्तिः । समास्थेयं सम्यग् विश्वसनीयमित्यर्थः ।

नपेक्षितरससम्बन्धः प्रबन्धमारभते, तदुपदेशार्थमिदमुक्तम् । दृश्यन्ते च कवयोऽलङ्कार-
निबन्धनैकरसा अनपेक्षितरसा प्रबन्धेषु" इति च साकृत्तभणितिः पर्याप्तसुत्तरवच इति
नदिचारचर्चानां विरम्यत । अत्र प्रत्ये प्रकाशकता कृतमलङ्कारोद्देशप्रथामनुसृत्य

अनेकस्य यथा—

विविधवधूवधसाधो ! विरम रमानाथ ! नाय्यतां (ख) नाथ !

कैतवविन्न ! समज्जां तव विज्ञातुं न विज्ञाऽहम् ॥ ६

एष च विविधो भवेत् ।

माधुर्योजोऽनुकूलत्वात्—२०१ का

क्रमेणोदाहरणे—

अनङ्गसङ्गरासङ्गे भङ्गिमेव (ख) स जङ्गमः ।

सङ्गीतरङ्गी तन्वङ्गीसङ्गी रासङ्गतो हरिः ॥ ८

उद्दण्डकामकण्डूलबाहुमण्डलचण्डिमा ।

श्रीखण्डपिण्डहिण्डीरपुण्डरीकयशा हरिः ॥ ८

तथा—चकारात् पदावयवजोऽपि च । (1)

उद्दाममाधवीदामकण्ठ उत्कण्ठया हरिः ।

राधां नातिदुराराधां ससार रससारवित् ॥ ८

एवमोजस्यपि 'ऊर्द्धाङ्गं सर्वमूर्द्धा'मित्यादि (६४ किरणे ६४ श्लोकः) ।

काचिन्मानिनी प्रार्थनां कुर्वन्तं श्रीकृष्णमाह—विविधेति । अथानन्तरे न नाय्यतां याच्ना क्रियताम् । एष वृत्तानुपासः ।

श्रीखण्डपिण्डश्चन्दनपिण्डः हिण्डीरः फेनः पुण्डरीकः श्वेतकमलम् एवमिव श्वेतं यशोऽस्य । एष लकारघटितानुपासः—लकारस्य बाहुल्येन शिथिलबन्धाच्छिथिल उच्यते ।

वक्रोक्तेरेव प्रथमं निर्देशः । प्राचा भामहेन निर्दिष्टात् 'रूपकादिरलङ्कारस्तथान्ये-
बहुधोदित' इत्यादि कारिकाग्रन्थात् कोश्चिद्रूपकादितश्चालङ्कारधाराऽनुसिध्यते । ध्वनिकार-
कारिकायां तन्मतोपन्यासो वरीवर्त्ति । अपरे वृद्धटादिभिः (सर्वस्वकारोऽपि तन्मतानुयायी)
बहुभिरेव पुनरुक्तवदाभासस्य प्रागुल्लेखो यथायि । अथचापरः पन्थाः—अलङ्कार-
शास्त्रविमर्शकानां स एषः वक्रोक्तिपदप्रतिपाद्यवस्तुमहिम्ना विच्छिन्तिभाववद्वति वक्रकविद्या-
पारे अलङ्कारसामान्यापरपर्याये प्राचा सूचितां प्रकृतिभाववद्वन्नितरां तत्त्वोन्मेष इत्येव मन्या-
महे—यमुद्दिश्य, विपश्चिदुक्तौ 'वक्रोक्तिः कायजोवितम्' 'भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्ति-
श्चेति बाङ्गयम्,' यमेवोपसूच्य च पूर्वपक्षिणो मतध्वंसकल्पमुज्ज्वलमगसाचार्यदण्डिनः
'स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिरिति स्वभावोक्तेरलङ्कारकचान्तर्भुक्तौ निबन्धान्तः
सिद्धान्तस्तस्या आदिमतया निवेशश्च । परमर्वाचीनग्रन्थेष्वस्य पदस्य वक्रोक्तिपञ्चाशत्-

(1) अथमतिरिक्तः पाठः केवले मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते ।

कोमलो लाट इष्यते । २०२ का

कोमलवर्णानुप्रासो लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—‘लीलालसललिताङ्गी’-
त्यादि (६४किरणे १म श्लोकः) । एषः कैश्चिच्छिथिल उच्यते (ख) ।

तात्पर्यमात्रभेदत्वात्ताट इत्युच्यतेऽपरैः ॥ २०३ का

शब्दार्थयोरभेदेऽपि तात्पर्यमात्रभिन्नत्वे, लाटो विदग्धः (२), तस्य
प्रियत्वात्ताटानुप्रास (ख) इत्यपरैरुच्यते ।

पदस्याप्येषः—२०४ का

एषः लाटानुप्रासः पदस्यापि, ‘अपि’शब्दात् पदांशानां पदानामपि—
क्रमेणोदाहरणानि—

कृष्णत्वेन सखि ! प्रादुर्भावो मन्ये मनोजनेः ।

मनोजनेः पुनरियद्वैदग्धीवैदुषी (ख) कुतः ॥ १०

रत्नानि रत्नाकर एव सन्ति पुष्पाणि पुष्पाकर एव धत्ते ।

गुणो गुणजे लभते प्रकाशं यशो यशोदासुतसेवयैव ॥ ११

पदानां यथा—

येषां न वृन्दावनचन्द्रलीला हृद्यस्ति तेषामपरैर्गुणैः किम् ।

येषान्तु वृन्दावनचन्द्रलीला हृद्यस्ति तेषामपरैर्गुणैः किम् ॥ १२

एवञ्च वृत्तावन्यत्र वा पुनः ।

वृत्तप्रवृत्तयोश्च वा नाम्नः सारूप्ये स्यादथापरः । २०५ का

तत्रैव वा समासेऽन्यत्र वाऽसमासे समाभासमासयोर्वा नाम्न एव,
न तु पदस्य, सारूप्ये सत्यपरो लाटानुप्रासः । (ख)

पदानामनेकेषामपि । वैदुषी पाखिलम् । अत्रैकपदस्यानुप्रासः, अस्त्यैव भिन्नार्थत्वे
यमको भवतीति ज्ञेयम् ।

नाम्नः प्रातिपादिकस्य समानरूपत्वेन नतु नामविभक्तिघटितपदस्य ।

प्रभृतिलच्छेध्विव सुतरामल्पप्रसरायामलङ्कृतौ शक्तिः प्रयोगश्च—स च विदग्धमात्रसंवेदो
श्लेषकाकुमहिते कूटकर्मणि प्रवर्तते । पदपरिवृत्त्या नास्य गत्वोऽपीति शब्दालङ्कार
एवायम् । ‘हिरण्’ इत्यस्य ‘वर्षर’ इत्यर्थान्तरं टीकाकृता सूचितम्—परं भ्रमरकर्माभि-
व्यङ्गिना धृष्टकामकत्वेन घटितोऽप्यर्थः स्यात् । ‘किञ्चित्’ ‘धोराकाऽपि’ ‘कामेधे’ इत्यादिषु
मुख्योदया कष्टार्थता न दोषायेत्यलम् ।

(२) ‘लाटोऽविदग्ध’ इति (ख) (क) प्रकृतयोः पाठः ।

उदाहरणम्—

हिमकिरणकिरणमधुरा राका राकाऽमृतांशुमुख ! भवतः ।

विरहे विरहे मूर्च्छा सख्यास्तां केवलं दहति (३) ॥ १३

नेह (१)—सुमहिमहिमकरमधुरा मधुराकाया निशा निशातेयम् ।

तव रुचिर ! चिरविलम्बे प्रदहति तां कृष्ण ! कृष्णवर्त्मेव ॥ १४

इदन्तु यमकान्तर्गतमेव भिन्नभिन्नार्थत्वात् (ख) । तदेवं वर्णितम्बे कवृत्ति-
पदावयवैकपदानेकपदनामसारूप्यात् षट्प्रकारोऽनुप्रासः ।

(३) यमकं त्वर्थभिन्नानां पदादीनां समाऽकृतिः (५) । २०६का

परस्परमर्थगतभेदवतां पदपदावयवानां समाऽकृतिः सारूप्यं यमकम्(ग) ।

राकाऽमृतांशुः पूर्णिमाचन्द्रस्तुत्यसुखेति औकृष्णसम्बोधनं, तव विरहे मूर्च्छारूप-
सख्याश्च विरहे राका पूर्णिमा तां दहति । राका कथम्भूता ? हिमकिरणचन्द्रस्तस्य
किरणेन मधुरा ।

इयं वसन्तकालीनपूर्णिमाया निशा निशाता विरहिन्या दुःखदायकत्वेन तीक्ष्णा कृष्ण-
वर्त्मा अग्निरिव तां दहति । निशा कथम्भूता ? सुमहिमचन्द्रेण मधुरा । “हिम” “हिम”
“मधुरा” “मधुरे”त्यादिपदानां भिन्नभिन्नार्थत्वादिदमुदाहरणं यमकान्तर्गतमिति ज्ञेयम्—
अतोऽत्र यमकत्वमनुप्रासत्वसुभयमपि वर्त्तते (ख) ।

एवमिति—द्वेकानुप्रास एकः, वृत्तानुप्रासो द्वितीयः, लाटानुप्रासश्चतुर्विधः, एव क्रमेण
षट्प्रकारोऽनुप्रासः ।

(ख) अनुप्रासस्य कृत्रिमतायां स्वभावसिद्ध्ययामपि न तावत् किमपि मानवकृतं कार्यं
भूतं भवत् भव्यं वा यन्नास्य साहायकमपेक्षितुमर्हति । (Cf. the aids of Assonance,
Alliteration, Onomatopœia, Rime etc. in all verse) परं मधुररचनायां सुकुमार-
मार्गोऽस्य प्रकर्षः सहजसिद्ध एव प्रतिभाति । ‘प्रेमयशोमय’मित्येकं पदं वा । अत्र ‘म’ ‘म’ ‘दं दं’
‘तो’ ‘तो’ ‘यं यं’ ‘म’ ‘म’ इत्यनुक्रममनुन्यासः । उपनागरेति—उद्गटादयस्त्वेवम् । प्रकाश-
कृता रुद्रादिप्रदर्शितवृत्तिपञ्चकस्य वामनराजशेखरभोजादिकृतग्रन्थेषु प्रदर्शितरीतिभिः
सामञ्जससाधनाय ‘केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मता’ इत्यभ्यधाय—न स पश्चा अत्र
सम्यगनुसृतः, रीतिः पृथक् प्रसङ्गे व्यवस्थापितत्वात् । परं विलासविन्यासक्रमोत्थमत्र चमत्-

(३) “—सुखं यदि माम् । प्रकटितानजगुण ! गुणखनिमदहत्तत्ते नमः प्रेम्से” इत्याद्याया अस्याः
पाठान्तरं (ज) पुस्तके ।

(४) ‘नेह’लेशः (क) (क) पुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) ‘समाहति’रिति (क) पुस्तके कारिकायां इत्यंशे ज पाठः ।

एतच्च पादजत्वेन नवधा—२०७ का

एतत् यमकम् । प्रथमस्य तु ।

द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनेति तत्तिधा ॥

द्वितीयन्तु तृतीयेन चतुर्थेनेति च द्विधा ।

तृतीयन्तु चतुर्थेनेत्येक एवेति षड् भिदः ॥

प्रथमस्त्रिष्वपीत्यन्य इति सप्तद्वयं पुनः ।

प्रथमस्तु चतुर्थेन द्वितीयस्तत्परिण च ।

प्रथमस्तु द्वितीयेन तृतीयस्तत्परिण च ॥ २०८ का

प्रथमो द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनेति त्रयो भेदाः । द्वितीयस्तृतीयेन चतुर्थेनेति चेति द्वौ । तृतीयश्चतुर्थेनेत्येकः । प्रथमस्त्रिष्वपीत्येकः । प्रथमश्चतुर्थेन द्वितीयस्तृतीयेनेत्येकः, प्रथमो द्वितीयेन तृतीयश्चतुर्थेनेत्येकः—एवं नव ।

अर्द्धश्लोकश्लोकयोश्चावृत्त्या द्वेधा भवेदथ ।

तेनैकादश भेदाः स्युः पदभागे च पूर्ववत् ॥

नवधेति भिदा ज्ञेया विंशतियमकौद्भवाः ॥ २०९ का

अर्द्धश्लोकावृत्त्या श्लोकावृत्त्या च पुनरैकादश । पुनः पदस्य भागे च यद्यमकं तत् पूर्ववन्नवधेति विंशतिर्भेदाः ।

पादस्य तु त्रिखण्डत्वे त्रिंशद्भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

चतुःखण्डत्वे च पुनश्चत्वारिंशद्भवेद्विदा (ग) ॥ २१० का

कारित्वमिति सार्थकमस्य प्रकारस्योपनागरत्वेन कथनम् । वृत्तीति—वृत्तिरावृत्तिरिति यावत् । एवमेव विद्यानाथः ‘एकद्वित्रिप्रभृतीनां वज्रानां यदा भवेत् । पुनरुक्तिरसौ नाम वृत्तानुप्रास इष्यते ॥’ नाथेति—न अथेति पदभक्तिः, सा च अपुंवाक्ये कियदस्वाभाविकीव प्रतिभाति । ‘समञ्जे’त्यत्र सङ्केतः पारिभाषिकोऽर्थ इति बहवः । ‘भङ्गिमे’त्यत्रेति निचः साधुत्वं कथञ्चिदुपपादयम् । परं केचित्दोषाः प्रयोगा अर्वाचीनसाहित्य उपलभ्यन्ते । कैश्चिदिति—अल्पप्राणाच्चरं शिथिलमिति कायादर्शं गौड़ीरीतिविमुख आचार्यैरुद्धरी । परमेष्ठपि स्थलेषु नोत्कर्षद्वासः, तत्र निरुक्ताया गौड़ीरीतेरादरदर्शनमिति ‘कैश्चिदित्युद्धरेणः । लाटानुप्रास

दिङ्मातृमुदाह्रियते—

सुरतरुष नतानां सुरतरुचिर्गोपतरुषीनाम् ।

त्रिभुवनजनकमनीयो^(१) जयतादाभोरराज्यवराजः ॥ १५

सुरसार्थभूषितपदैर्ब्रह्मादिभिरधिकभक्तिसेनैः ।

सुरसार्थभूषितपदैः स्वैः स्तुतः किं हि जयति ॥ १६

मन्मथनमदन्तरया कुटिलोऽञ्जनकालकूटाक्तः ।

प्रियसख ! कटाक्षविगिखो मन्मथनमदं स राधया ससृजे ॥ १७

जयति ब्रजपतितनयो नमदनमत्तुल्यकारुण्यः ।

न मदन ! मत्तुल्यहता काऽपि विना येन मान्नुदसि ॥ १८

राधा सुकुमारतनुर्मदनवधानादुपैष्यति ग्लानिम् ।

बद्धोऽयमञ्जलिस्ते मदन ! वधार्थं न तां वितुदेः ॥ १९

ब्रजपतिनन्दन ! नन्द्य नन्द्य वृषभानुनन्दिनीहृदयम् ।

मदनमदोज्ज्वलमतुलं मदनमदोजः प्रसादमाधुर्यम् ॥ २०

नतानां भक्तानां सुरतरुः कल्पवृक्षः गोपरमणीनां सुरते रुचिर्यतस्तथाभूतः । सुरार्थां सार्थः सुरसमूहस्तेन भूषितं पदं येषान्तेर्ब्रह्मवेदिभिः सुरसो योऽर्थस्तेन भूषितानि पदानि येषु तेः स्वैः स्तुतः श्रीकृष्णो मन्मथेनाभिलाषेण नमन्नमन्तरं यस्यास्तथा राधया मन्मथने मदो गर्वो यतस्तथा स्यात्तथा स कटाक्षरूपो व्राणः ससृजे । नमति नमन्नेऽनमत्यनमन्ने तुल्यं कारुण्यं यस्य सः, यदा नमति नमन्नेऽनमत् सुदृढं तुल्यमेकरसं कारुण्यं यस्य सः । हता बुःखिता । 'नन्द्य नन्द्ये'ति वीक्षा । मदनमत्ततथोज्ज्वलं मदेन गर्वेण नमन्ति भावाधि-
क्याङ्गान्योजः प्रसादमाधुर्याणि यत्र तद्गदयम् । व्योजो बलम् । सदा सद्गत्तमानं नित्यमित्यर्थः ।

इति—लाटाख्यप्रदेशे (यस्य गुजराट् इत्याधुनिकी संज्ञा) प्रचलितमनुप्रासक्रमसुपलक्ष्यै-
तत् । स तु कोमलात्मा पदपदांशादवयवभेदेन बहुधा भिन्नस्त्वेत्याकरे द्रष्टव्यः ।
तस्य शिथिलेति निरुक्तेन सहाभेदकथनं न सर्वजनसम्मतम् । 'वेदग्धी' 'वेदुषी' तु भयत्रापि
भावलक्षणस्य व्यञ्जः स्त्रिधा प्रयोगः यकारस्यानुद्देशश्च सामग्रीचातुरीत्यादिवत्,
व्यञ्जः धित्करणज्झकारे बहुलमिति वामनः । भिन्नभिन्नेति—इयमेव लाटानुप्रासादमकस्य
भिदा । वसन्तपूर्णिमाया इत्यादि भिन्न भिन्न एवार्थः । एवमन्यत्रापि । अतो नैष
लाटानुप्रासः । प्रकृतोदाहरणे 'मधुरा' इत्यस्य ललितात्मिका 'मधुरकाया' इत्यस्य वसन्त-
पूर्णिमाया इत्यर्थः । लाटानुप्रासे तात्पर्यमात्रभेदः यमकेऽभिधागतार्थभेदोऽपि, एवं टीका-
कटुक्तिः 'अतोऽने'त्यादि न हृद्या, यमकस्यानुप्रासापवादत्वेन विधानसामर्थ्यात् ।

काननं जयति यत् सदा सत् का न नन्दति यदेत्य सुखश्रीः ।

का न नन्दतनयस्य मनोज्ञा काऽननम्भयति वा न हि तस्य (ग) ॥ २१

यथा वा---(ग) नवपयोधरकान्त ! विरम्यतां न वप योधरसं हृदि साम्नायम् ।

नवपयोधरकान्त ! स वै भवान्नवप योऽधरपः प्रतियोषिताम् ॥ २२

कामन्दधाना हृदयेऽनुरागं स्मरालसाङ्गी विदुनोति बाला ।

स्मरालसाङ्गीकुरु तां सुकुन्द ! का मन्दधाना न भवेद् विना त्वाम् ॥ २३

समस्तकल्याणगूणैकवारिधे ! समस्तवास्ते कतमस्त्रिलोक्याम् ।

नमामि, मे साधव ! सम्प्रसीद, न मामिमे व्यन्तु दुरन्ततापाः (४) ॥ २४

हे नवपयोधरकान्त ! नवमेघश्याम ! साम्नायं योधरसं हृदि न वप नागोपयेत्यर्थः ।

नवपयोधरा कान्ता यस्य हे तादृश ! नवा नवीनाः, तासां प ! प्राणशोषण ! पैओ वै शोषणे, हे मञ्जीषणशोषकेत्यर्थः । यस्मिन् मदिपत्तरमणीनामधरं पिबसीति । कामं यथेष्टमनुरागं दधाना बाला । अतस्तां स्मराङ्गीकुरु च, हे बालस ! त्वां विना का मन्दधाना न भवेत् अपि तु सर्वैव । धानं धारणं, मन्दं धारणं यस्याः दुःस्थितेत्यर्थः । दन्तु खल्वयन्तु ।

(ग) तुल्यश्रुतिनिदाना माधुर्यसुतिरनादिकालतः सर्वत्रैव मानवमनोवृत्तिं ज्ञादयन्ती शोभाकारितयाऽलङ्कारमार्गं प्रकटमुपस्थाप्यते—तत्र भाषासु कासुचिदैचित्तोपघायकता-सुखेन तस्या ऐकान्तिकतया स्वरतो वर्णतो वा स्वरवर्णमिलिताद्वरादाऽविभावं, कासुचित् पुनरन्यथाऽपि स्वरवर्णसंघटितसादृश्येन तस्याः स्फुरणम् । पूर्वतः क्रमगणनाऽर्थ-भेदादिचिन्ता च व्यभिचारिणी, इतरतः क्रमो विभिन्नार्थवत्ता च मुख्यं लिङ्गम् । प्रथम-स्तावदनुप्रासपदवाच्यः, द्वितीयो यमकमित्यन्वर्थमभिधीयते । पूर्वतः रसपुष्टिरव्याहता भवितुमर्हति, अन्यत्र तु कष्टकल्पनाश्रयतया रसपरिपन्थित्वं बहुश एव जायते, यदाहुः— 'तत्तु नैकान्तमधुर'मिति यमकानूद्देशे आलङ्कारिकचूडामणय आचार्यदखिनः 'धानुप्रासा रखावहे'तीङ्गितेनास्यानुप्रासतो बहुशो लघुत्वं निपुणं प्रतिपिपादयिषवः सम्भवे—अपरे-ऽप्यर्वाचीनाः स्वां विमत्तिसुदृघोवधन्तो रसाहित्याव्यतत्त्वाः 'प्रायेण यमके चित्ते रसपुष्टिर्न दृश्यते' इत्यादिमतवादेन । परमासीत् कश्चन काशः यत्रास्य भूयानाद्रो निपुणकविकर्मतया काथाङ्गरूपेण स्वीकारश्च कविसमुदायचम्मतो जातः । कालिदासकृते रघुवंशे भारविकाशे च काचिदक्षत्रिमेव शोभेनसुपजीव्य वरीवर्त्ततेति सहृदयानामुपलब्धिरेव प्रमाणं—भट्टिकाशे

(४) इत ऊर्ध्वं "यथा वा—सदासदानन्दमयं वपुले सदासदासीनिकरं पुरच ।

महो महोदासरसकवायमहो महो भूरि तवैव जल ! ॥"

इत्यधिकः श्लोकः (ख) पुलकस्य तलभागं दर्शितः, मुद्रितपुलके चोपलभ्यते । टीका च तत्रत्या प्रचिन्नायो-प्रलभ्यते ।

पादजं नवधा यमकं दर्शितम् (ग)—अथ पादभागजानि दर्शयन्ते ।

कलहं कलहंसानां कलहं क-ल-हंसकाः ।

अभ्यस्यन्तीव गोपीनां चरणाम्बोजवासिनः ॥ २५

मधुरा मधुराकाया रजनी सा यदाऽजनि ।

मधु-राम-धुरा कासां तदा नासीद्वरः पुरः ॥ २६

साध्वसाध्वन्यदत्ताङ्गिः गुरुणामपि सन्निधौ ।

कृष्णं वीक्ष्योत्सुका साऽसीत् साध्वसाध्वविचारतः ॥ २७

काञ्चीदान्नो रवस्तस्या रणतोऽरणतोऽतनोः ।

रण-तोरणतो भूरिन्निणः कृष्णमनोऽहरत् ॥ २८

गोपीनां कलहंसकाः कं सुखं लान्तीति तथाभूता हंसकाः पादकटकाः कलहंसानां कादम्बकानां कलहमभ्यस्यन्तीव ; ते यथा परस्परं कलहायन्ते तथा कलहायन्ते इव । कौटुम्भम् ? कलमयक्तमधुरध्वनिं जिह्वीति प्राप्नोतीति तथा, तत् हन्तीति वा तारमिदर्थः । हरेरग्रे कासां पीयमग्निर्मेधुभी रामधुरा रमणातिशयो नासीत् । साध्वसाध्वनि साध्वस-पथेन कदाऽपि दत्तावङ्गी यथा सा गुरुणामप्यग्न उतसुका आसीत् । काञ्चीदान्नः—कथम्भूतस्य ? अरणतो गमनाद्वितो रणतः शब्दायमानस्यातनोः कान्दर्पस्य रणसम्बन्धिन-स्तोरणाद्वन्धनमालायाः सकाशादपि भूयसी श्रैर्यस्य तस्य । नपुंसकाद्बह्वो गुमागमच्च ।

माधकाये तदनुस्मरिणि नातिप्रमिद्वे गडुलिकाप्रवाहपतिते सगन्धकायकदम्बके, यमकमात्रा-हृतजीविते कौचकवध-हरिप्रबोध-नलोदयादनेककायविशेषेऽस्य स्फुरणन्तु न तथा सच्छदय-च्छदयहारि । नैतच्चित्रं यदस्य इत ऊर्हमर्वाचीनकविसमयमये नये कायान्तगडुभूततया तुष्टत्वमयसिद्धान्तः । तथा सति न तावदस्य परमार्थतो माधुर्य्यञ्जकत्वमपाक्रियते—परं न निखिलं माधुर्य्यं शब्दाश्रयमेव प्रशस्यमितुररीकारः । नाप्यनेन सकलजनसंवेद्यः सदर्श-सगभिः शब्दमाधुर्य्याखादो वाऽपलप्यते यमाश्रित्य प्रतीचसाहित्यभेदेऽपि Onomatopoeic poetry इति कायभेदपरिगणनं यमुपलक्ष्य च तत्रत्यसमालोचकानां सप्रथः—‘Tis not enough no harshness gives offence The sound must seem an echo to the sense’. प्राचीनार्थसाहित्ये चास्य वैशिष्ट्यस्य ‘स्वचरणविनिविदेन पुनरेनैतकीनां भणिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलहं व्यादिकोमलवन्द्ये पद्ये, ‘एते ते कुहरेषु गजदण्ड-गोदावरौवारय’ इत्यादिकठोरक्रियायां भवभूतिवर्णनायां, ‘चञ्चलजभ्रमितचण्डगदा-ऽभिघाते’त्यादि वेष्यां साटोपोक्तौ च प्रकाशः । परमेवामगुप्रासतया ग्रहणं सम्प्रादाय-सम्मतमित्यविवक्षम्—अनुप्रासभेदाच्च बहवः प्रतियुगं प्रत्यालङ्कारिकवर्थं भिन्ना इति

दृशोरगोचरेणैव हरिणा हरिणाक्षि ! ते ।

कपोलभित्तिर्मानिभहरिणा हरिणाकृतिः ॥ २८

अगोचरं सति हरौ दहत्येष मनो मम ।

मदनो मदनोदेनामदनो मदनोजसा ॥ ३०

सदासदासीनिकरैः परिच्छदैः सदा सदानन्दविलासविग्रहः ।

सदाऽस- (ग) दाक्षिण्यकपाऽदिभिर्गुणैः सदासदारो विललास माधवः ॥ ३

दृशोरगोचरेणैव सता हरिणा श्रीकृष्णेन तव कपोलभित्तिः हरिणाकृतिः पाण्डुक्कविरभूत् ।
कौटुशेन ? मान एव इभो हस्ती तस्य हरिणा सिंहेन । मदनो मनो दहति ।
केन ? मदनोदेन मत्तताखण्डनेन । कौटुशः ? मदनोजसा ममावत्येन मदनोऽहर्घणः, मदि
हर्ष । (१) परिच्छदैः सह सदा सन्नानन्दमयो विलासो विग्रहश्च यस्य स माधवः । दा
दानम्, आसो दीप्तिः, दाक्षिण्यश्च तदादिभिर्गुणैः सन्नास उपवेशो येषान्ते दारा वस्य सः ।

ज्ञातमेव । श्रुत्यनुप्रासस्य निरुद्धानुप्रासनिकसवर्णत्वमययञ्जननिष्ठत्वस्वरूपस्य, 'दृशा
दृग्' मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या' इत्यादिलक्ष्येषु स्फुटस्य, अन्ययोज्यावर्तितया ज्ञातस्या-
न्यानुप्रासस्य 'मृदु जहोहि धनागमदृष्ट्यां कुरु' तनुबुद्धे मनसि विदृष्ट्या'मित्यादि-बहुप्रसिद्ध-
लक्ष्येष्वविर्भवतो यथा नात्र गत्ये गणनं, तथा प्रतिदेशं भिन्नस्य कार्णाटौ-कौन्तलीत्यादि-
नाम्ना लक्षितस्य कण्ठाभरणकृता कृतोद्देशस्य दादृशविधस्यापि न सूचनमित्यप्यविरुद्धो
मार्गः, यत एषां दिग्दर्शनन्यायेन विन्यास एव साधीयान् । नात्रशास्त्रकृता पुनर्धमकस्यैकैकस्य
शब्दालङ्कारतया गणनं कृतं, तथाऽलङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धस्यैव यमकस्य तत्र लक्ष्यलक्ष्यानि ।
अनुप्रासस्य तत्र कथं न ग्रहणमिति तु सम्यग्विमर्शनीयम् । 'एतद्दृशविधं ज्ञेयं यमकं नाटका-
श्रयम्' (१६।६२) इत्यभिधानन्तरं, परं नाटकाश्रयस्यालङ्कारत्रातस्य गणनायां शब्दालङ्कार-
कस्येऽनुप्रासस्यैव ग्रहणपरो निर्बन्धो वरीयानिव प्रतिभाति । इदानीं परिचितेषु नाटकेष्वनु-
प्रासस्यैव प्रसारो दृश्यते, यमकान्तु तत्र विरलविरलमेव । रामायणादिप्राचीनतमरचनादि-
ष्वप्येवम् । एवं स्थिते प्राचां यमकप्रदेनानुप्रासस्यापि ग्रहणं, द्वयोर्मध्ये यमके चात्यादरप्रसङ्गः
न सुप्रसङ्गः प्रतिपाद्यितुमिति बहवः । 'नानाकारेण कान्तम्भूराघातमनोभुवा । विविक्तेन
विलासेन ततश्च हृदयं नृणां मित्वादौ स्वरैक्यज्जनाऽदृष्टत्वापि केषाञ्चित् यमकत्वकथ-
मेतत्पक्षेऽनुकूलं यमकतोऽनुप्रासस्योद्भवे विन्यासकारिताबीजमपीति वोचम् । अत्र तावत्
प्राचा भासहेन कृतो भरतीयनाट्यशास्त्रनिर्दिष्टेऽलङ्कारचतुष्कोऽनुप्रासस्य पृथक्तया योगः

(११) (१२) (७) (८) (१५) (१४) (१३)
केशि नाकेशि नाथेन कामिना ऽकामि नादरः ।

(६) (२) (६) (५) (३) [४] (१०) (१)
कामिना काऽमि ना वा श्रीः केशिना केशिनाशिना ॥३२

(२) (१) (३) (११) (१०) (१३) (१२)
रत्याऽविरत्या विव्रता नवीनै-रत्यावि रत्यावि मनोजरागैः ।

(४) (५) (१४) (१५) (१६) (६) (७) (८) (९)
रासे ऽचरा ऽसेचनकै-र्विलासै-रासे च रासे चतुरा मृगाक्षी(ग) ॥३३

एवमष्टादश ।

केशिनाशिना श्रीकण्ठेन का श्रीर्ना आमि न प्रापि अपि तु सर्वैवेत्यर्थः । “अम गतौ”
“अ मा नो ना प्रतिषेधे” । कामिना अभिलाषवता केशिना प्रकटकेशेन को ब्रह्मा तस्ये-
श्वरेण वा. केशि कस्य जलस्येत् ईश्वरो वरुणस्तास्मिन् । तथा नाकेशि इन्द्रे च आदरो
न अकामि न चक्र इत्यर्थः । कुतः ? नाथेन सर्वेश्वरेण कं सुखम् अभितुं प्राप्तुं शीलं यस्य
तेन पूर्णसुखेनेत्यर्थः । मृगाक्षी विलासैः कर्तृभिरासे, अस दीप्तप्राधानयोः, आदधे इत्यर्थः ।
कौटुम्भीः ? आसेचनकैः “तदासेचनकं तप्रेर्नास्थन्तो यस्य दर्शनात्” । सा कौटुम्भी ? रासेऽ-
चराऽचक्षला रासे रससमूहे च चतुरा । अविरत्या विरतिरहितया प्रीत्या विशेषेण वृता ।
तथैव अत्याविरतिप्रकटं यथा स्यात्तथा नवीनैः मनोजरागैः कर्तृभिरत्यावि अतिशयेन ररन्ते ।

तस्यादिमतया निवेशश्च दृष्टिदर्शितालङ्कारचक्रे स्वभावोक्त्येवौग इव निर्वन्तान्तां कामपि
व्यवस्थामुल्लावयतीति तु पञ्चान्तरे चिन्तनीयम् । भरतीयेऽस्यालङ्कारस्य काक्षीयमकादयो
दश भेदाः दर्शिताः भामहग्रन्थे पञ्च भेदाश्चक्रवालादयो गृहीताः, भट्टिकाव्ये तथा
काव्यादर्शदर्शिते चक्रे च भूयानस्य विस्तरः, वाग्भटादयर्वाचोचनग्रन्थेषु विस्तृततरा विभागाश्च
दर्शिताः । ते सर्वे आकरत एव ग्राह्याः । अत्र कौस्तुभे तु प्रकाशकता कृतोद्देशानां
लक्ष्यलक्षणव्यवस्थाऽनुसृतिः, परं जलितप्रायरचनानिपुणानां तदानौन्तनगौडौयकविचूडा-
मणौनामादर्शनात् श्लोका नानुपभोग्या इति महत् गौरवं ग्रन्थकृतः । “अव्यपेतव्यपेतात्मा”-
ऽदिसूचितभेदवतोऽस्यात्वापि परामर्शः अव्यवधानेन व्यवधानेन च द्वैविध्येन स्वरचञ्जनसंहते-
रुच्चारणात्—यथा लक्ष्येषु । एवमपि ‘यमकश्चेष्टचित्तेषु ववयोऽल्लयोर्नभिदि’त्यभिधुक्तसमयः
स्वीकरणीयः । यमकगता दोषाः ‘यमकश्च विधातय’ न कदाचिदपि त्रिपादि’त्यादयोऽप्ये-
दं प्रविश्यन्ते । ‘समाहृति’रिति पाठे समाहारः संहतिरित्यर्थः । अर्थगतभेदवतामिति—
क्वचिदेकस्यानर्थकत्वं, क्वचिदुभयोरप्यनर्थकत्वं, क्वचिदुभयोरपि सार्थकत्वमिति यथायथं
लक्ष्यम् । अत्र बहुवचनमविवक्षितं द्वयोरप्यावृत्तौ यमकाङ्गीकारात् । द्वित्रिचतुःखण्डेत्या-

मनोज-हार-प्रतिमा समाना सरस्वतीते ! मद-सु-स्वरूपे ॥

मनो जहार प्रतिमा समाना सरस्वती ते मदसुस्वरूपे ! ॥ ३४

अर्द्धावृत्तिः ।

न वंशी-कर-मासाद्य यमानुजनिभङ्गतः ।

कस्या विशदतां याति मनो मानपरिप्लवम् ॥

नवं शीकरमासाद्य यमानुजनिभङ्गतः ।

कस्याविशदतां याति मनो मानपरिप्लवम् (ग) ॥ ३५

श्लोकावृत्तिः । अयमेव समुद्रकः । एकविंशतिः ।

हे मदसुस्वरूपे ! मत्प्राणतुल्ये ! तव सरस्वती वाणी मम मनो जहार । कीदृशी ? मां प्रति समाना सादरा । पुनः कीदृशी ? मनोजस्य हारस्य प्रतिमा मुक्ताहारतुल्या हृदयधारणार्हेत्यर्थः, समानाऽवकाः । मदस्य मत्तताया यत् सु सुष्ठु स्वरूपं तस्मिन् सरस्वति समुद्र इति सङ्गते ! हे मूर्त्तमत्ततासमुद्रप्रविष्ट इत्यर्थः ।

अथ सर्वास्त्राणां वैयर्थ्यं यथा ब्रह्मास्त्रप्रयोगः क्रियते तथा मानभङ्गार्थं नानाविधोपायानां वैयर्थ्यं सति श्रीकृष्णेनापि सङ्केतमुरलीवादनं क्रियते, मुरलीनादश्रवणमात्रेण (10) सा विगतमाना प्रसन्ना बभूवेत्याह—नेति । वंश्याः करं कलमासाद्य यमनियमासनाद्यष्टाङ्गयोगस्य प्रथमो यमस्तस्यानु पञ्चाञ्जनिरुत्पत्तिर्यस्य स नियमस्तस्य भङ्गतः, तथा च श्रीकृष्णेन सह मया कदाऽपि सङ्गो न कर्त्तव्य इति यो नियमस्तस्य मुरलीश्रवणेन भङ्गान्मानेन चञ्चलं कस्या मनो विशदतां न याति, अपि तु सर्वासामेव । पुनस्तस्यैव श्लोकस्यार्थान्तरमाह—यमानुजनिवैमुना पुण्यनदी तस्य भङ्गतस्तरङ्गाज्जातो यो नवीनः शीकरः जलकणस्तमासाद्य मानेनाभिमानेनार्थाद् गर्वेन दोषेण परिप्लवं कस्य मनः अ न विशदतां याति, अपि तु सर्वेषामेव, यमुनाजलस्पर्शस्य सर्वदोषनाशकत्वप्रसिद्धेरिति भावः ।

दिना विभागेन भेदसंस्था प्रकाशकता सूचिताऽपि न विस्तरतो दर्शिता, सा च मनोरमैः पदोद्दिष्टा निबद्धा । यमकमित्यावृत्तस्यांशस्य पूर्वतः सौसादृश्यादाकारतो संहत्या नियमनादा निरुक्ता संज्ञा, इयमेव शैली प्राचीनानां शास्त्रकृतां यत्ते संज्ञानां संज्ञानिरुक्तार्थं सहकारिगुणान्तराणि प्रकटयन्ति । सा च सुस्पष्टं दर्शिताऽचार्यदण्डिना गुणालङ्कारादिविवेचनप्रस्तावे । यथा वेति—‘कानन’मित्यादि श्लोक आदिमकिरणे ईषद्विन्नतया पठित इत्यतो यथा चेति प्रतीकेन नूतनतरस्यावतारः । पादजमित्यादि—अर्द्धावृत्तिरित्यादि—एषां वक्ष्यमाणानाञ्च भरत-भामह-दण्डि रुद्रटोद्भटादिकृतग्रन्थेषु लक्ष्यभेदादधाययं सुख-गर्भ-वृत्ति-पुष्प-वृन्त-

आद्यन्तमध्यभेदेन क्रमादथ समुच्यतात् ।

अन्तादिभेदेन पुनर्वहुधा यमकक्रिया (ग) ॥ २११ का

आदियमकमन्तयमकं मध्ययमकमाद्यन्तमध्ययमकमन्तयमकमिति पञ्च
भेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

कलाकलापेन गरीयसा हरिर्नदीनदीप्तिः करुणारसाश्लुधिः ।

सुरासुराणां मुकुटाटवीमणिः सदा सदानन्दचिदात्मको बभौ ॥ २१

रोषेण शश्वन्न हि नागरी गरी-यसा(ग) कठोरत्वमुपेत्य भात्यभा ।

विहाय मानं हरिमानयानया धिया हि सर्वं भवतीहितं हितम् ॥ २७

मदन-सङ्गर-सङ्गर-सकुला भव विहारिणि हारिणि ! माधवे ।

कुसुम-राजि-विराजि-विभूषणा मधुप-राग-पराग-पराचिता (ग) ॥ ३८

माऽसो मासो मरीचः समधुर-मधुर-प्रेयसी-प्रेय-सीमा-

वृन्दा वृन्दावनश्रीरूपवन-पवन-भ्रान्तिरभ्रान्तिरस्या ।

गरीयसा शश्वद्रोषेण कठोरत्वमुपेत्य काऽपि नागरी न हि भाति । यतोऽभा विगत-
कान्तिका । धिया तव सर्वं हितमौहितं वाञ्छितं भवति, वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः ।

हे हारिणि ! मनोहारिणि ! माधवे विहारिणि सति मदनशुद्धस्य सङ्गे यो रसस्तेना-
कुला भव । कथम्भूता ? कुसुमश्रेणिभिर्विराजि भूषणं यस्यास्तथाभूता सती । अथ
मधुपाणां रागो रञ्जनं येभ्यस्तथाभूतैः सुगन्धैः परागैः पराचिता यात्रा सती च ।

उद्दीपनविभावानाह—माऽस इति । मासश्चन्द्रस्य मरीचः किरणाः माऽसः मां
शोभामस्यन्तीति माऽसः शोभानिचेष्टिका इत्यर्थः । वृन्दावनस्य श्रीः शोभा कीदृशी ?
समधुरा वृद्धारररसचिता एवं मधुराश्च वा प्रेयस्यस्ताभिः प्रेयं पूरयितुमर्हं सीमा वृन्दं
यस्याः सा, तथाच वृन्दावनौयशोभायाः सीमासम्बन्धावधिः प्रेयसीनां साहित्येनैवेति ज्ञेयम् ।
उपवनेषु पवनस्य भ्रान्तिर्भ्रमणम् अभ्रान्तिरस्या अभ्रान्तिवृन्दावनौयोपवने भ्रम मन्द-
गमनमेवोचितमिति या सावधानता तथा रम्या । आलम्बनविभावमाह—इह समये च

पुच्छ-प्रक्षुब्ध-परिवृत्ति-संदंश-काञ्ची-पदान्ताम्नेहित-श्लोकाभ्यास-समुन्नत-यमकावलि-महायम-
काद्यशेषविधा भवति संज्ञा—इतोऽधिकानि संस्थाऽन्तराणि च तेषो भट्टिकाव्यादितश्चैव
आलम्बनानि । वहुधेति—आद्यान्तादिभेदगणना प्राचीनाशुसारिणी दिखल्लेखादिर्विच्छित्तविशेष-
जीवातुरवर्णाङ्गैरेवजायता । वस्तुतस्त्वसंख्य एवायं भेदक्रमः । सप्तविंशतिरिति तु वस्तुगत्या
वेदान्तानां न किमपि तात्पर्यं 'बहुधा यमकक्रियेत्येव निष्कर्षः । अयुक्ताद-युक्ताद मिश्र-

नन्दानन्दः प्रकन्दः स्मर-समर-स-म-व्यूह-हारीह हारी

सङ्गी सङ्गीतदेव्या अहरहरहरद्रासराधां स राधाम् (ग) ॥३६

न मानमाधेहि मनस्यदःस्यदः शुभं शुभंयोः स्यति देवि ! तेऽविते (ग) ।

अहो अहोरात्रकृताऽरुषा रुषाऽयशो यशोदाभुवि विद्यतेऽय ते ॥ ४०

प्रतिपादसर्वममकं यथा—

ममत्वयाऽममत्वया न वेदितं नवे ! हितम् ।

अगधिके स्म राधिके ! चर समाञ्च रच माम् ॥ ४१

हरी राधामहरत् । कौटुम्भः ? नन्दः (ग) सन्दङ्गो य आनन्दस्तस्यायकन्दः प्रथममूलं स्मरसमरे समः मा शोभा तत्सहितो यो बलविन्यासस्तं हर्तुं शीलं यस्य सः । 'व्यूहस्तु बलविन्यास' इत्यमरः । तथा हारी हारवान् सङ्गीतदेव्याः सङ्गी । राधां कौटुम्भीम् ? अहरहः प्रतिवासरमेव रासराधां रासस्य राधः संविद्विर्यतस्ताम ।

दूती प्राह—न मानमिति । मनसि मानं नाधेहि । कुतः ? अदःस्यदः असुखं मानस्य वेगः हे देवि ! शुभंयोः प्रशंसावत्वात् तव शुभं मङ्गलं स्यति नाशयति अहंशुभमोर्युम्, इति युष् । शुभमिति मान्तमययं प्रशंसावचनम् । अहो इत्याचर्य । अहोरात्रकृतमरुर्मनःपीडा यतस्तथा रुषाऽविते इति सम्बोधनम्, तथा च तादृशा रुषा त्वमधुनाऽपि ज्वलिता नाभूरित्याचर्यं, यशोदाभुवि श्रीकृष्णेऽय तेऽयशो दुर्युश एवेदं वर्त्तते । श्रीकृष्णेऽप्याह—मम त्वयेति । हे राधिके त्वया मम न हितं न वा ईहितं वाञ्छितं भवति । कुतः ? अममत्वया मयि ममत्वशून्यया । ननु तर्हि मामुपेक्ष्य तत्राह—हे नवे ! नित्यनूतनत्वात्त्वं मे चेतो लोभयसीति भावः । अथ च चेतः प्रोडयसि चेत्वाह—स्मरेण स्मरणेनाधिर्भनःपीडा कामोदगमो यतः हे तथाभूते ! यदा स्मरेण कन्दर्पेण हेतुनाऽधिर्भनःपीडा यतः हे तथाभूते राधिके ! तस्मात् त्वं मां चर प्राप्नुहि माञ्च रच । स्मेति पादपूरणे ।

सर्वव्यमकाद्योऽन्ये च अनामकाः सनामकाः बहवोऽतोदाहार्याः । 'सदासे'त्यादिष्वप्रयुक्ता ता ज्ञाया, 'कस्या विशदता'मित्यादिष्वपि कृत्रिमो पदमङ्ग इति स एव प्राचीनो दोषः, 'रासे-चरे'त्यादिषु, 'सवारसा' इत्यादिषु च पदानां चादीनामनुद्देशः, 'तेऽविते' इत्यादिष्वर्हान्तरैक-पद्वेत्यादि दोषप्रसङ्गाः यमकतया कथमपि सोढव्याः । 'गरीयसे'त्यत्र पादेन पदच्छेदेऽन न किमाप माधुर्यं—मान्यर्थमिव प्रवृत्त भासते । न तावत् सर्वत्रेयं दोषदृष्टिः, यतो 'मदन-सङ्गरसङ्गे'त्यादिषु उपभोग्यैव काऽपि स्वादुता, 'विवर्तते'त्यादौपद्ये नलोदयादितदाकार-पद्योष्विव किमपि वैमुख्यमुक्तमेव, अतो हानोपादानयोर्भेद निदर्शनम् । मदनैति—राधां प्रति

सर्वयमकं यथा—

(५)(८) (४) (१) (२)

ससार सा ससारसाऽस-सार-सास-सार-सा ।

(३) (७) (६)

ससारसाससारसा स सारसास-सार-सा (ग) ॥ ४२

प्रत्यक्षरयमकमपि केचिदिच्छन्ति । तद्यथा—

(४) (५) (६) (८) (९)

वि-वितत-नाना-माऽमा विविधधना ना-ववश्याश्या ।

(१०) (७) (२) (११) (३) (१)

सा साधुधुततरारा सम बबले लेहि-हित-तनु ! नु (ग) ॥ ४३ इत्यादि

एवं सप्तविंशतिर्भेदाः (ग) । द्विखण्डत्रिखण्डादिकञ्चोक्तोदाहरणेऽन्तर्भवतीति पृथङ् न दर्शितम् । तथाहि 'अहो अहोरात्रकृताऽरुषारुषा' (४० श्लोके) इत्यादौ द्विखण्डम् । 'मासो माऽसो मरीच्य' (३९ श्लोके) इत्यादौ द्विखण्डम् । 'विवितत' इत्यादौ (४३ श्लोके) चतुःखण्डम् । एवमन्यान्यपूराह्वानि । गद्येषु तु नायं क्रमः । तत्र यथा—'सदा मोदरे दामोदरे गुणसाराधिका सा राधिकाऽनुरज्यति स्मे'ति ।

सा राधा प्रातर्निकुञ्जाचलति स्म । कीदृशी ? ससारसा सलीलाकमलाऽससार-साससारसा या सन्यक्प्रकारेण आसौ विक्षेपो यत्र असू क्षेपणे । तथाभूते सारे गमने यः सासो निद्रा तस्य सारं बलं स्यति खोद्यप्रतिभया ह्रस्वयतीति सा । स गतौ सोऽन्तर्कर्मणि अन्तर्कर्मशब्दस्य नाशी ह्रासश्चार्थः । ससारसा—ससारसा ससन्ति ज्ञतं गच्छन्तीति ससाः, या सन्यक् रसन्ति शब्दायन्त इत्यारसाः, अस्थन्ति दीप्यन्त इत्यसाः सारसाञ्चक्रवाका यतः यां विलोक्येत्यर्थः सा । सस ज्ञतौ, रस शब्दे, अस दीप्तौ । सः श्रीहृण्यः ससारेति पूर्वैवान्वयः । कीदृशी ? सारसास-सार-सा सारसानां पक्षिविशेषाणामासस्थोपवेशस्य सारः स्त्रैर्यं तत् स्यति (साति) नाशयति स्त्रीयगमनेन चकितोक्तयेति भावः ।

सा वनस्थली नाववश्याश्या नौ आवयोरवश्यमेवाश्या आप्या अशङ्क्याप्तौ । विशेष-नामाप्यह्वयं सङ्केतस्थलत्वात् । कीदृशी ? विभिः पक्षिभिर्वितता नाना मा शोभा यस्याः सा । अमाऽपरिमिताऽनुपमा वा । विविधानि घनानि यस्यां सा । साधु यथा स्यात्तथा धूततरोऽतिखण्डित आरो गतिर्यस्या यथा वा यां प्राप्यान्यत्र गमनं नैव युज्यत इति भावः ।

विश्राखाऽहेति कृष्णानन्दिन्यां सङ्गतिसूचना । माऽस इत्यत्र समा धुरा यस्येति प्रेसप्रकर्षे समत्वेनोक्तैर्वैमहिमवत्यप्यर्थः, नन्दानन्देत्यत्र नन्दस्य व्रजराजस्य नन्दन इति सुगम एवाच्योऽर्थः ।

भिन्ना अप्यर्थभेदेन युगपद्भाषणक्षमाः ।

त्यजन्ति भिन्नरूपत्वं शब्दा यत् (४) श्लेष (यच्छ्लेष) एव सः॥

२१२ का

‘अर्थभेदेन शब्दभेद’ इति न्यायात् काव्ये स्वरस्यानुपयोगेन स्वरगतभेदा-
भावाच्च, केवलार्थभेदेन भिन्ना अपि शब्दा युगपदेकदा यत् यद्यर्थान्तरभाषण-
क्षमाः सन्तो भिन्नरूपत्वं त्यजन्ति तदा सः श्लेषः (घ) । अर्थद्वयश्लेषणाच्छ्लेषः ।

स प्रकृतिलिङ्गवर्णप्रत्ययभाषाविभक्तिपदवचनैः ।

अष्टविधो, निरपेक्षस्तुल्योभयवाच्य एव नवमः स्यात् ॥२१३ का

निरपेक्षः प्रकरणादित्यतिरेकेणापि तुल्यवाच्यद्वयः (घ) । क्रमेणोदाहरणानि —
मनस्तुदन्ती चणदा बतेष्टा विधौ विरुद्धे तमसि प्रवृद्धे ।

तस्मिन् प्रसन्ने हरितः प्रसादं धन्या लभन्ते तमसि प्रनष्टे ॥४४

सा ववले वलवती भवति स्म । मम लेङ्गिनी मन्मुखमाधुर्यास्वादिनी हिता च तनुर्यस्याः,
हे तथाविधे ! नु इति स्वोद्यनम् । राधिका दामोदरे रञ्जति स्म । कथम्भूता ? गुणेषु
साराधिका गुणेषु मध्ये ये सारभूता गुणास्तैरधिका । दामोदरे कथम्भूते ? सदा मोदं
राति ददातीति तस्मिन् ।

मनस्तुदन्तीति—विधौ चन्द्रे विरुद्धे सतीष्टाऽपि चणदा उत्सवदाहृतया यथार्थनाम्नी
रात्रिर्मनस्तुदन्ती स्यादिति । तस्मिन् विधौ प्रसन्ने हरितो दिशः कलैः प्रसादं प्रसन्नतां
लभन्त इति । पक्षे, विधौ विधातरि विरुद्धे सति यत्तमसस्तमोगुणस्य वृद्धं तस्मिन्
सति इष्टाः पदार्था इच्छयच्छेदकाः सन्तो मनस्तुदन्तीति प्रथमार्हस्य, हरितः श्रीकृष्णात्
जना धन्याः प्रसादं लभन्त इति द्वितीयार्हं स्यान्वयः ।

अत्रापि क्रमस्याचराणाञ्च नियमितत्वात् यमकमेव नानुप्रास इति । गद्येष्विति—तथा
च रुद्रटकारिकाः—‘प्रायश्चिदांसि विषयोऽस्ये’ति । तत्र टीकाकृतां नमिसाधुचरणानां
विवृतिः—‘प्रायोग्रहणात् गदामपि कापी’ति चोदाहार्या । ‘मम लेङ्गे’त्यत्र सापेक्षत्वेऽपि
गमकत्वात् समासः ।

(घ) ‘विधा तु भिद्यते शब्दो रूपतः स्वरतोऽर्थतः’ इति शाब्दिकनयेनार्थभेदभिन्नानामेव
शब्दानामत्र कारिकाया परामर्शः । रूपत आकृतितो न तु प्रकृतितः । वस्तुतस्त्वे-
तेषामाकृतितोऽभिन्नानामपि प्रकृतितो भिन्नत्वं दुरपक्वमिव्याह वृत्तौ, ‘अर्थभेदेन शब्दभेद’
इति । ‘सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयती’त्यभिधुक्तस्मृतिरत्र प्रमा । पाठगणे सुनिना

अत 'इल्लणदे'ति दाप् लवने, 'ल्लणदे'ति डु दाज् दाने, इति प्रकृतिभेदः ।
 'इष्टा' इति पुंलिङ्गम् । 'इष्टे'ति स्त्रीलिङ्गम्—इति लिङ्गभेदः । पुन'रिष्टा'
 इति बहुवचनं, 'इष्टे'त्येकवचनं, तेन वचनभेदः । "विधा"वितीकारोकार-
 सारूप्ये वर्णभेदः । "तुदन्ती"ति शत-प्रत्ययः, "तुदन्ति" इत्याख्यातप्रत्ययः,
 तेन प्रत्ययभेदः । 'हरित' इति पञ्चमी, 'हरित' इति जस्, तेन विभक्तिभेदः ।
 अनेनैकेन षड् भेदाः प्रदर्शिताः । पुनरपि भङ्ग्यन्तरेण लिङ्गवचनभेदं दर्शयति—

लीलाऽम्भोरुहगङ्गिनी रतिरणक्रीडाशमोदगारिणी

निद्रोदुभेदविलासिनी स्ववशताऽसङ्कोचसञ्चारिणी ।

अन्योन्यप्रणयप्रकाशनविधावन्योन्यसंज्ञादिनी

राधाया नयने हरेरपि तनुः क्षेमं विधत्तां तव (11) ॥ ४५

भाषाज्ञे घो यथा—(घ)

उद्दामकामकण्डूलकरमण्डलचण्डिमा !

कालिन्दीकुञ्जरो धत्ते विहारं वारिमञ्जुलम् ॥ ४३

लीलाऽम्भोरुहेति—राधाया नयने तव क्षेमं विधत्तां कुरुतामिति परस्मैपदस्य द्विवचनं,
 तथा हरेरपि तनुश्च तव क्षेमं विधत्तामित्यात्मनेपदस्यैकवचनम्, घाञ् धातोरुभयपदित्वात् ।
 नयनयोस्तनोश्च विशेषणान्याह—लीलेत्यादि । स्ववशतेति—नेत्रपक्षे या शौक्यनिष्ठ-
 वशीभूतता तस्या असङ्कोचो विस्तारस्तस्य सञ्चारिणी, तनुपक्षे स्वकर्तृका या जगन्निष्ठ-
 वशीभूतता तस्या इत्यादि ।

भाषाज्ञेवः श्रौरसेन्याः श्लेषः । उद्दामेति—संस्कृतपक्षः सुगमः । प्राकृतपक्षे—हे
 चण्डि ! हे कोपने ! कालिन्दीकुञ्जरोधसस्ते (घ) जूलं युगलं दन्दूशो विहारं वारिमं
 वारिविष्ये । कथं वारिविष्यसीत्याह—डूलकरमं प्रस्तुतं कर्म मा डल मा डल प्रस्तुतानु-
 सारि कर्म कुर्वित्यर्थः । प्रस्तुतकर्म कीदृशम् ? उद्दामकामकम् । 'कालिन्दीकुञ्जरे'ति
 'उद्दामकामे'ति पञ्चदशेऽपि समानार्थत्वात् भाषासमावेशः, अन्यत् सर्वमर्थभेदाद्भाषाश्लेष
 इति ।

भरतेन 'हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तं वीररौद्राङ्गं, तेषूदात्तस्वरित'मित्यादिकथा दिष्टा
 प्रतिपादितस्थितिकोऽपि काये स्वरभेदप्रसङ्गः प्रकृतेऽवाप्रकृत इत्यलं दुर्विदग्धप्रौढिप्रकटनेन ।
 एवं स्थिते एकमेवाकारमाश्रित्य वर्त्तमानस्य पदधटकावयविनो भिन्नार्थत्वप्रकटने वाच्ये
 श्लिष्यन्तेऽस्मिन्नभिन्नरूपेण भिन्ना इति कृत्वाऽस्यालङ्कारस्य श्लेषसंज्ञा । अलङ्कृतिरियमाद्य-

(11) "विधत्तां सुवः" इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

पदश्लेषो यथा—

समराला रुषेवेयं राधिके ! सर्वदारुणा ।

मतिश्च तव दृष्टिश्च समे एव बभूवतुः ॥ ४७

कृष्णपक्षे बलवती दोषाकरपराङ्मुखी ।

समे इ' तामसी रात्रिः सात्त्विकी च सतां मतिः ॥ ४८

वाक्यगतत्वेनायं समोभयवाच्यः । शब्दार्थश्लेषयोरयं भेदः—यत्र शब्द-
परिवर्त्तनेनापि न श्लेषत्वभङ्गः सोऽर्थश्लेषः, अन्यस्तु सभङ्गाभङ्गत्वाभ्यामेव
शब्दश्लेषः । स चोक्तोदाहरणेषु, शब्दपरिवृत्त्यभावात् (ङ) ।

अर्थश्लेषो यथा—

विलोलसंफुल्लकदम्बमालः समुल्लसन्मञ्जुलवर्हिर्वहः ।

अशेषसन्तापहरो जनानां कृष्णश्च मेघश्च सहोज्जिहीते ॥ ४९

अत्र 'कदम्बा'दिशब्दानां परिवृत्त्याऽपि न श्लेषत्वहानिः, इत्यर्थश्लेष एव (ङ) ।
अथ शब्दालङ्कारप्रस्तावे प्राप्तावसरतया चित्रकाव्यमपि दर्श्यते । तत्र यद्यपि—

मानवर्ती श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—समरालेति । साम्ने हेतुसाह—इयं मति-
दृष्टिश्च सर्वदारुणा सर्वस्मिन् काले दारुणा सर्वदाऽरुणा च समराला दृष्टिपक्षे सन्धक्-
कुटिलेत्यर्थः, यदुक्तम् मेदिनीकारेण 'अरालः कुटिले सर्जरसे सामनि दन्तिनो'ति । मति-
पक्षे समरो युहं तत् आलातीति । कृष्णपक्ष इति—कृष्णपक्षे शुक्लातिरिक्तपक्षे भवत्-
पक्षे च । दोषाकरश्चन्द्रो दोषोत्पत्तिस्थानश्च । विलोलेति—माला सकृन्मृहश्च ।

भारतीयसाहित्ये स्वतःस्फूर्त्तैव स्वाभाविकीति सर्वतैवास्या अकुण्ठप्रसरः—परं गद्यकाव्ये-
ष्वस्या भूयातुत्कर्षो लक्ष्यते । अत्रापि 'सर्वमत्यन्तगर्हित'मिति नीत्याऽतिवेदगर्भो नो नि-
र्गोऽपि प्रासङ्गिकः प्रवृत्तः । पदोऽप्यस्या विवृत्तिः स्थूलदृशा प्रेक्ष्यैवं प्राचां निर्वन्धप्रकटनं
'श्लेषः पुष्पाति सर्वासु प्रायो वक्रोक्तिषु अयमिति । भाषाश्लेषस्यापरे रक्ताङ्गावासमाख्याद-
लङ्कारात् स्वतन्त्रविषयता, पूर्वत भाषाभेदादर्थभेदोऽप्यानुवृत्तिः, उत्तरत न तथेत्याभावात् ।
रुद्रटादिभिस्तुभयोर्भेदोऽङ्गीकृतेऽपि संज्ञाभेदकल्पः प्राचीनमतनियन्तितत्वात् कथमपि
परिहृतः । काव्यप्रकाशोक्तदिशा नात्र तस्य तथा अतिरिक्तस्य लेशतः सूचनमपि ।
भाषाश्लेषे क्वचित् भाषासमेऽपि कष्टकल्पनाश्रयः दुष्करः परिहर्त्तुं य'थोद्दामे'त्यादौ लक्ष्ये ।

(ङ) 'सभङ्गः शब्दश्लेषः अभङ्ग एवार्थश्लेष' इति प्रायोवादमपाकर्त्तुमुक्तं तादृकतां
सर्वस्वकृता कृताश्रयामाश्रयाश्रयिभावरूपां शब्दार्थोभयालङ्कारनिर्देशश्रवण्यां दूषयितुं शक्य-
मवतारणिका । मम्मटादिभिर्विध्वस्ता समुद्रबन्धाद्यार्वाचीननिबन्धकृद्भिरेव धितुमिष्टाऽपि

नटानाञ्च कवीनाञ्च मार्गः कर्कश एव यः ।

रसाभिव्यक्तये नासौ शक्तिज्ञतैर स केवलम् ॥ (ङ)

चित्रं नीरसमेवाहुर्भगवद्विषयं यदि ।

तदा किञ्चित् रसवद्यथेक्षोः पर्वचर्वणम् (च) ॥ २१४ का—

अत्र किञ्चित् प्रदर्शते । प्रथमं प्रतिलोमानुलोमपादो यथा—

(७) (१) (२)

राधा साररसाधारा मारमाऽर-रमारमा ।

(३) (४) (६) (८) (५)

काशोदाररदाऽशोका सा ललास सलालसा ॥ ५०

प्रतिलोमानुलोमश्लोको यथा—

(२) (३) (४) (१) (६) (७) (८) (५)

काऽधिदा सखभा राधे ! मानो माऽस्तु रमाधवे ।

(१०) (१२) (११) (६) (१७) (१३) (१४) (१५) (१६)

वेधमारस्तु मा नो माऽधेराभा खसदाऽधिका ॥ ५१

अथ चित्रकाव्यटीका—सा राधा ललास । कीदृशी ? साररसमाधारयतीति सा । मारेण कामेन मां शोभामाराति गृह्णातीति सा च, रमेव रमते इति रमारमा च सा । काशेन दीप्ता उदारा रदा यस्याः सा । अशोका शोकरहिता । सलालसा स्पृहावती । काऽधिदेति—हे राधे ! का नारी आधिदा मनःपीडादायिनी सती सखभा खभया खकान्त्या सह वर्त्तमाना भवति, अपि तु न काऽपीत्यर्थः । अतो रमाधवे श्रीकृष्णे मानो माऽस्तु, माने सति तस्याधिस्तवापि ग्लानिरिति भावः । नोऽस्माकं वेधमारो विधाननाशः क्रियानाशस्तु माऽस्तु—विधुं विधाने चच् । तथाऽधेराभा मनःपीडाया आभा खसदा खगताऽधिका माऽस्तु, सदृष्ट गतौ ।

न खस्या सेदलं नटमारणेन । समोभयवाच्यत्वेनास्याभिधानलघ्वनितो भेद इति प्रागेव सूचितं ध्वनिकिरणविवरणे । श्लेषस्थले शब्दपरिवृत्तिसहत्वोसहत्वयोर्थासंघटितत्वप्राये उभयालङ्कारकल्पना न सम्प्रदायसम्मतत्वेन पल्लवितेन । भाषान्तरेष्वेवंविधसमञ्जश्लेषप्रसङ्गः सुदूरपराहत इत्यस्याभ्यन्तरीयसाहित्ये वैशिष्ट्यजीवातुः । 'विलोके'ति श्लोकोऽयं किञ्चित् भिन्नत्वेनान्यत्रोदाहृतः । अत्रार्थश्लेषविवेचनं न क्रमप्राप्तमिति दिक् ।

(च) नटानाञ्चेति—संगृह्यश्लोक इव भासमानेऽत्राप्रकृतस्य वाङ्मास्फोटवृथातर्ज्जन-गर्जनादिमयस्य नटनाटितकस्य सोऽत्प्रासाक्षेपः समुपभोम्यः शास्त्रसिंहश्च । प्रकृते रसोच्छेदकता प्राचीनैरपि स्वीकृता । दिग्दर्शनन्यायेन रसविवरणकृतां लोक्तभट्टानां

प्रतिसोमानुलोमी श्लोकौ यथा—

(१) (६) (५) (४)
मानसाररसाधारा साऽयन्ती वनमालिना ।

(८) (२) (७) (३)
संललास महामोदा साऽश्वासाद-नि-साध्वमा ॥

(२) (३) (१) (७) (६) (५) (४)
साध्वसानि दमाश्वासा दा मोहामसलालसम् ।

(१४)(८) (१३)(१०)'११'(१२) (८)
नालि ! मानवतीयं सा राधा सार-रसा-नमा ॥ ५३

महामानवती राधा सम्प्रति किं करोतीति पृच्छन्तीं सुखीं प्रति सखी प्राह—
मानसाररसाधारा मानस्य सारं रसं न धारयतीति तथा, यतो वनमालिना सहायन्ती
गच्छन्ती (च) सती आशु शीघ्रं संललास, इयं गतौ श्रान्तः । कीदृशी ? महामोदेनासो
दीर्घमिदं स्याः सा । आमादनिसाध्वसा आ सन्त्यक् मादेन सौरभमत्ततया निसाध्वसा
निर्भया निशब्दोऽयं निषेधार्थो “यथा दीपो निवातस्य” इतिवत् । अहं साधु यथास्यात्तथा
असानि वर्त्ते । यतो दमाश्वासा दमेनैवाश्वासोऽभूदित्यर्थः । ननु मा नृषा वादीः
तादृशमानस्य शीघ्रमेवोपश्रमं न सम्भावयामीति वदन्तीं प्रत्याह—असलालसं यथास्यात्तथा
ऊहो वितर्कं मा दाः, किन्तु सलालसं यथास्यात्तथा वितर्कं खण्डयेत्यर्थः ! निश्चयं
प्रश्लिष्याह—नालीति । हे आलि ! सेयं राधा मानवती न किन्तु साररसेन श्रेष्ठरसेन
आनमतीति सा ।

वचनं प्रकाशटीकाकृता सोमेश्वरेणोद्धृतमपोद्ध्रियते—‘यमकानुलोमतद्विचक्रादिभिदा हि ।
अभिधानमात्रमेतत् गङ्गुलिकाऽदिप्रवाहो वे’ति । ‘क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जैराकौण्ठमन्त्रये ।
परयामोहने चैव सोपयोगाः प्रहेलिका’ इत्युपलक्षणमुखेन च तत्त्वोद्घाटनम् । शक्तिप्रपा
इति—सा च शक्तिर्गोष्ठीगरिष्ठानां कुतुकिनां वृषश्रेष्ठानां स्वान्यनुवृत्तिकृतविशेषेण सप्रका-
शेति भट्टबाणादिग्रन्थेषु ल्लेखतः प्रतीयते, खङ्ग-चक्र-बाणादिराजसभासिद्धपदार्थानुकृतिमिषा-
च्चावधीयते । ‘अनेकधावृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां बन्ध इत्यभि-
धीयते’ इत्यभिपुराणे (३४२ तमाध्याये) अस्य काव्यशिल्पकल्पं पुरस्कारसूचनम् । ‘भगवत्-
विषय’मिति हत्वा यदेवामत्र सार्थकत्वसमर्थनं तत् भक्तवैष्णवकविसहृदयसार्थशोभि एव ।
गर्भाच्चरादीनि तत्कालोपयोगीनि चित्राणि । आकार-गति-स्वर-व्यञ्जन-स्थान-चुरतक-
गुप्त-प्रहेलिकाऽदिभेदैरस्य भूयान्विस्तार आकरोतो न्ययः । अत्रैवामादितश्चतुर्णां प्रचुरतो
लक्ष्यलक्षणानि । पद्मादिदन्वानां मुद्रितग्रन्थेषु बहुशः प्रदर्शितत्वादिरलप्रायाणि च्छत्र-खङ्ग-
पताका-गदा-शस्त्रबन्धमयान्यत्र परिशिष्टे दर्शयन्ते । एषां शब्दालङ्काराणां सर्वदेव बहुभि-

महासर्वतोभद्रं यथा—(च)

(७) (४) (५) (१) (२) (१२)

साधाराऽश्रीः श्रीराधा सा धामाकामा मा-कामाऽधात् ।

(३) (४) (१०) (८) (११) (९)

राकाधीमा माऽधीकारा श्रीमा मानेनेमामाश्रीः (च) ॥ ५४

सर्वतोभद्रं यथा—

(३) (५) (६) (७)

धाराऽसाररसा राधा रासलास्यस्य लासरा ।

(४) (१) (२)

सालाकाररकालासा रस्यरस्यस्य ! रस्यर ! ॥ ५५ (१२)

साधारेति—सा श्रीराधा साधाराश्रीः साधं सिद्धिमियतिं प्राप्नोति साधारा आ रुग्येक्
श्रीः प्रोभा यस्याल्लयाभूता भवतीत्यन्वयः। कौटुभी ? धामाकामा धाम्नि निष्कुञ्जयद्दे
अं श्रीकृष्णं कामयत इति सा । 'श्रीलिकामिभिचिचरिभ्यो णः' (पा ३।२।१ वार्तिके)
इति ण प्रत्ययः। ननु किं स्त्रीयकामस्यार्थं कामयत इति तत्राह—मामाकामा । मेति
निषेधे, न विदते कामः स्वसुखतात्पर्यं यस्याः सा, कृष्णसुखार्थमेव तं कामयत इत्यतः
प्रेमवतीति भावः। राकाधीमा राकायां पौर्णमास्यां धियो बृद्धेर्मा प्रोभा यस्या सा रास-
विलाससिद्धयर्थमिति भावः (12a)। माधीकारा मा आधिमैनः पौंड्रा यस्याः इ' कन्धर्पं
कं मुखश्च आ सम्भक् रातीति, सा च सा च सा, अतएव तस्याः सर्वतः श्रेष्ठ्यात् श्रीमा
सम्पत्तिरूपा लक्ष्मीः मानेन आदरेण आश्रीः आश्रयमाणा इमां राधामधात् स्वसर्वसम्पत्ति-
समर्पणेन पालयामास । धाराऽसाररसेति—धारायामासारः सम्पात इव रसो यस्यां सा

राटततया प्रतियुगं नवाः संस्थाः क्वचित् क्वचित्कालित्वादिभिर्गुणैरुल्लिखितप्रायतया
सत्कायरूपेणादरश्च द्विदम्बगोष्ठ्यामित्यपरोक्षमेव प्राचीनसेविनाम् । आधुनिकप्रायाणां

(12a) '—मिति शेषः' इति स्यात् । परं टीकायन्यः सर्वतोपरिदर्शित एव !

(12) इतः परं 'यथा वा, गालीकाननकाऽलौ गालीव साररसावली । कासा रसासारसाऽकानरसा
नम साऽर न ।' ५त्यधिकः पाठः (क) (न) पुस्तकयोरुपलभ्यते । टीकाऽपि तत्राधोदर्शिता लम्बा—
"वसन्ते रासोत्सवे प्रवृत्तस्य श्रीकृष्णस्य तव श्रीराधिकामपश्यतः स्वयमुक्तिरियम् । सा मत्प्राणाधिकत्वेन
प्रसिद्धा न आर नागतवती । किम्भूता सा ? अकानरसा मदिक्तेदजस्येनाकेन दुःखेन, "अकं पापदुःखयो"-
रिति मेदिनीश्वरणात्, य आगो जीवनं स एव रसो विषं यस्याः सा, "रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे
वोद्ये" इत्यादि मेदिनी । अतएव रसासाररसा रसस्य शृङ्गारसुखकासारो वृष्टिर्ना सति स्वखयतीति क्लृप् ।
स्वरूपतस्तु सा किम्भूता ? कासा इति—कासो मोहिरणातीति दीप्तिगतीत्यर्थः । पुनः कौटुभी ? अलीनेत्यादि

कृतबन्धो यथा—(च)

(६) (५) (२) (३)

तनुतां तनुतां राधाकृष्णयोश्चरितश्रुतिः ।

(४) (१) (८)(७)(६) (१०)

हृत्तापानां सुधासिन्धुधारा तां नु ततां नुत ॥ ५६

खड्गबन्धो यथा—

राधामाधवयोः केलिः श्रुतिहृतसुखदायिका ।

कामन्तनोतु वः क्षेमं प्रेमानन्दौघनिर्भरा ॥ ५७

रासारम्भे नृत्यगीतवादित्रादिमनोहरा ।

रामस्यसारा सौभाग्याधरीकृतपरा परा (च) ॥ ५८

राधा “धारासम्पात व्यासार” इत्यमरः, धनुर्व्याकरिष्टं हृतादिवदयं धाराऽसारशब्दो ज्ञेयः । रासलास्यस्य रासाख्यनृत्यस्य लासरा लासं कान्तिं राति ददातीति, तथा विना तव रासविलासो न सिध्यतीति भावः । पुनः कीदृशी ? साराकाररकालासा साराकारं राति ददातीति साराकाररो यः कालो यौवनसमयः तत्रासः सन्त्यक् क्षीमिर्यस्याः । हे रस्यरस्यस्य ! रसेभ्यो हृताः रसग्रा रसिनो रमणपराश्च ये युवतिजनान्ते रस्यो गन्धः, हे तथाभूत ! हे रस्यर ! रस्यान् रमणीयान् विलासादीन् राति तेभ्यो ददातीति हे तथाभूत श्रीकृष्ण !

तनुतामिति—चरितश्रुति चरितश्रवणं हृत्तापानां तनुतां कृपतां तनुतां विस्तारयतु । कीदृशी ? सुधासिन्धुधारा । नु भोः, तां ततां विस्तृतां नुत स्तुत, यदा हर्षेण दिरक्तिः ।

रासारम्भ इत्यस्य पूर्वशब्दान्वयः । रासस्य नृत्यविशेषस्यारम्भे नृत्यं हृत्तापादादिचालनविशेषः, गीतं षड्जादिमिलनं, वादित्रादि वीणाऽदि, तैमनोहरा रामस्यस्य कौतुकस्य सारः स्थिरांशो यस्यां सा । सौभाग्यनाधरीकृता अग्रकृताः परे ब्रह्मानन्दादयोऽपरे (१३) सार्वभौमसुखादयो यया सा इति, केल्याः सकाशान्न केऽपीति भावः ।

गौड्रीयविदुषामुत्तमि तसंस्थानसुद्राण्यामालङ्कारिकधुरीणाणां प्रेमचन्द्रतर्कवागीशपादानां ‘हृतवले कमवले जडताऽकुले व्रजति मारणले (Marshall) च मधुव्रते । विधिवशाद्धुना मधुनाऽडतो रसमयः समयः समुपायया’ वित्यादि संगृहीतृणामामोदसुत्तेजयति । ‘अयन्ती’-त्यादि—जीवातुस्तु, अय गताविति धातोरनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति । ‘उदयति

—न लीनोऽलिङ्गेषां ताडयो, साररसावली उत्तमसमुद्धृतिरिव अमरादुष्टा प्रचुरमधुधारेव परमानन्ददेवधेः । पुनः कीदृशो ? नालीकं पद्मनिधाननं यस्याः सा, बहुनीहो कः ।” द्वतीयचतुर्थचरणसम्बो बन्धस्तु न सरसः, अतो ज्ञेय एवायम् ।

(१३)—‘दयः परे’ इति कचित् पाठः ।

मुरजबन्धो यथा—

‘सासार’त्वादि (४२ श्लोकः) । एष एव गोमूत्रिकाबन्धः, एष एव वन्धकवाटः,
एष एव शृङ्खलाबन्धः, एष एव वृत्तचरः । खड्गबन्धो यथा—

(३) (५) (६) (७)(८)
धेयमाधुर्यमर्थ्यादा राधा माधवमार सा ।

(१) (२)
सारमाधवमाधारा धेयमाधुर्यसौभगा ॥ ५८

पताकाबन्धो यथा—

(१) (५) (४)(८) (६)
रास-तंसरसारम्भे राधा साऽर रमाधवम् ।

(१) (७) (३)
बन्धमाररसाधाराभेऽरं सारसतंसरा ॥ ६०

एष गदाबन्धश्च । गर्भाचरो यथा—

कामत्रपाऽलीलास्य राधिका ।

साऽध्वनिं श्रुते नास्य राजते (छ) ॥ ६१

धेया धार्या माधुर्यमर्थ्यादा यस्यां सा राधा माधवमार जगाम । कादृशी ? सार-
माधवमाधारा सारं श्रेष्ठमप्राकृतं यत् साऽवं मां शोभामवति रक्षति मावं कैशोरं तद्वत्
मां शोभां धारयतीति, सा च सा च सा । धेयं परिपाल्यं माधुर्यं सौभाग्यञ्च यस्याः सा ।
अत्र धारणे पोषणे च धाप्-ल्यप्रत्ययान्तः । रासरूपो यस्तंसरसः तसि अलङ्कारे
श्रेष्ठरस इत्यर्थः । तस्यारम्भे राधा माधवं श्रीकृष्णमार, तेन सङ्गता बभूवेत्यर्थः, ऋ गतौ ।
बन्धमाररसाधाराभे बन्धस्य संसारस्य मारो नाशो यस्मात् । रसस्याधार आभाऽपि
यस्य—स च स च तस्मिन् । अरं शीघ्रम् आर इत्यनेन सम्बन्धः । सारसतंसं लीलाकमलश्रेष्ठं
रातीति सा ।

कामत्रपेति—कामेन हेतुना या त्रपाऽली लज्जाश्रेणी तस्या लास्यं गृह्यं प्रागल्भ्यमिति
यावत् तं राधयति साधयतीति सा । अतएवास्या श्रीकृष्णस्य श्रुते सुखरूपेऽध्वनि
श्रीकृष्णप्रापके सुखप्रदेऽभिसारमार्गे न राजते लोकलज्जाभयादेवेति भावः । तेन चरण-
कण्ठप्रदे गुल्मलताकण्ठकाकुल गवाध्वनिं कृष्णमभिसरतीति ।

विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जाविंति माघप्रयोगः, ‘उदयति स तदद्भुतमालिभि’रित्यादि श्रीहर्षप्रयोग-
श्चेतत्पक्षेऽनुकूलः । अत्र टीकाकृतो व्याख्यानं धेयं, तथाले गन्धप्रज्ञेभो भावी, न चासौ
स्वरसः । ‘साधाराश्री’रित्यादौ विदुन्मालाच्छन्दः ।

पञ्चबन्धो यथा—

राधिका रुचिराकारा राकारासस्थलीसरा ।

रासलीलापरा सारारासारा गीः पिकाधिरा (क) ॥ ६२

चक्रबन्धो यथा—

(१७) (१) (७) (१३) (२२) (१६) (१०) (४)
[यस्य] श्री तु लनां न [कञ्चन] गमी भक्तौघ-ता पा र्दनो
(१८) (२) (८) (१६) (१४) (११) (५)
[ध्वस्ता-] ना क्य बल- [च्छ-विः] स न हि मां त्वं मुञ्च मो द क्षम !
(२०) (३) (६) (१५) (२१) (१२) (६)
[सन्ना-] थ ! व्र जकेलि- श-ब्दनभनः [अद्वा-] न दी कौ तुकी(क)

कीलप्राय इहाध्वनीह सतते नो [मत्समः] पातकी ॥ ६३

अत— श्रीनाथपादकौतुक्व्रतामोदी कविः शमी (क) ।

यस्य ध्वस्ताऽच्छविः सन्नाऽअद्वा कञ्चन मत्समः (१३) ॥ ६४

गर्भाच्चर इति—एतान्येवाचराणि क्रमनैरपेक्ष्येण गर्भे निधाय कविना नानाच्छन्दोभिः श्लोकाः क्रियन्तामिद्वेदद्वयेकं चित्रम् (च) । राधिकेति—राकायां रासस्थलीं सरतीति सा । साररासारा सारं साररसम् आ सम्यक् रासञ्च इत्यर्त्तीति सा । गीः पिकाधिरा गीर्भिः पिकानामप्याधिं रातीति सा । यस्येति—यस्य श्रियुक्तां तुलनां कञ्चन कश्चिदपि न गमी न गमिष्यति । यस्य ध्वस्तानाक्यबलच्छविः ध्वस्तमनाक्यानामसुराणां बलं ह्विञ्च येन ख त्वं मां न मुञ्च । हे मोदक्षम ! भक्तजनानन्दने समर्थ ! हे सतां नाथ ! इहाध्वनि भक्तिमार्गे सततेऽविरते मत्समः कीलतुल्यः कोऽपि पातकी नास्ति । कौदृशः ? व्रजस्य केले; कथाश्रवणेनैव वा मनसि अद्वा नदी तस्यां कौतुकी स्नातुं कौतुकवान् । तत्राद्यन्ता-योग्योऽपीति भावः ।

श्रीनाथस्य पादे पदसेवायां कौतुकं कुतुकिनो भावस्तत्रैव व्रते आमोदी कविः पण्डितः शमी शान्तः । यस्योच्छविस्त्वानता ध्वस्ता अश्रद्धा च सन्ना विशीर्या तत्समः कोऽपि न भवेत् । पक्षे कविः स्वदेन्यं स्वयमेव वर्णयति स्म—श्रीनाथस्य श्रीगुरोः पादयोः कौतुकं पादावस्थेव संश्रयाभीति यत् कौतुक्यं तन्नात एव व्रत आमोदी, न तु पादयोः कदाचित् कामपि सेवामकरोदिति भावः । कविः श्रीमहाप्रभुदत्तशक्तिकः शमी विरक्तो गुरुलक्ष्ण-

(क) बन्धश्लोकेषु नामाङ्कता हि प्रायशः प्राचीनश्लोककृतां शैली । एषु कचित् कवेर्गुरु-स्मरणं गुरुनामाङ्कता च वरीवर्त्ति । तत्र विस्तरः कण्ठाभरणादितो ग्राह्यः । नीरसा-

(१३) अत्र “न तत्सम” इति पाठः (ख) (ग) (क) पुल्लेषु, स च टीकाङ्कता गृहीतः ।

शाङ्गबन्धो यथा—श्रीकृष्णगाथा नामेयं कर्मणा च कदाचन ।

नासाद्यते पावनिका विना तस्य दयां हरिः ॥ ६५

कथमस्य कृपासिन्धोर्जनेषु च मिथोरतिः ।

जन्यते बहुजन्मान्ते सुकतैः कारणायितैः ॥ ६६

चरणासवलाभेन दारुणाकरुणात्मनाम् ।

मोहं हित्वा किल प्रैति तमसुं सततं स्मर ॥ ६७

तस्य रूपं चेतसि च मन्त्रवत् सततं लिख ।

तेन साधुतया कृष्णे भविष्यति समागमः ॥ ६८

एषु— श्रीनाथपादपाथोज—(14) रसलालसचेतसा ।

कृतयेयं ततमोदा च सुजने कविता तथा ॥ ६९ इति श्लोकान्तरम् ।

यथा वा—श्रीश्रीप्रतिः स्वनामाकृतिकथनविनाभावपक्षे न, विद्या-

ऽमोदयद्वाकलापादपि सुखदमिथोभावसाम्राजतय (15) (छ) ।

रम्या रम्यस्थलस्थप्रसरमदकलामोदलक्ष्मीसमेत-

प्रेमासन्नप्रगीतप्रणयिनि रुच्ये तात तद्वा विसाभा ॥ ७०

सेवायामप्यनासक्त इति भावः । अतएव यस्य च्छविर्भक्तसंसदि च्छस्ता, अद्वा च सन्ना, तत्त्वमो महाप्रभुभक्तमण्डले कोऽपि नास्ति, स एवैकोऽस्ति इति भावः । चरयेति— दारुणः कठोरोऽपि ।

श्रीश्रीप्रतिः श्रीकृष्णविषया प्रीतिः स्वं स्वीयं यन्नामाकृत्योर्नामरूपयोः कथनं कीर्तनं तद्विनाभावपक्षे न भवति, किन्तु तद्विनाभावपक्ष एव भवतीत्यर्थः । विद्याया आमोदः सौरभं, जगद्वापि यश इत्यर्थः । अद्वायाः कलापः समूहश्च तयोर्द्वन्द्वैक्यं, तस्मादपि न भवति, तथा सुखदो यो मिथोभावः परस्परप्रीतिस्तस्यापि साम्राजतः साम्राज्यात् “हायनान्त-युवादभ्यञ्जेत्यर्हण् । कौडशी ? रम्या, रमा श्रीभा तस्यां साधुः, रम्यस्थलं श्रीवृन्दावनं ततस्या

नामपि चित्रकाव्यानां देवदिजगुरुनृपप्रशस्तिपरत्वे उपादेयत्वसुपयोगश्चालङ्कारिकैः सुबहुभिः स्वीक्रियते । उपरिप्रदर्शितात् चक्रवन्वादिभेदान्नासमञ्जसक्रमेण नृहीतिरक्षरसन्नि-वेष्टैस्तत्तत्स्थलेषु श्लोकान्तरघटनप्रणाली भूले परिशिष्टे च संख्याऽङ्क-चित्राद्यवान्तरसाधनैः स्फुटीकर्तुं चेष्टिता । एवमप्युत्तरतदर्थिते वैयाकरणप्रसिद्धलक्ष्मीयेन सिंहावलोकनन्यायेन

(14) 'पदपाथोज' इति पाठः (क) (ख) (ज) पुस्तकेषु ।

(15) 'साम्राज्यतये'ति पाठः (ग) पुस्तके । स चाधःप्रदर्शितात् श्लोकान्तराणां साम्याद्वच्यः ।

अत्र च— श्रीनाथपदपाथोजरसलालसचेतसा ।

भाविता ततमोदस्यरसा सुकविना कृतिः(छ) ॥ ७१

एकाक्षरपादो (छ) यथा—

शंशीः शशी शशाशाशां पापोऽप-पाप-पः पपिः ।

लोलो (छ) ललाल ली-ला-लीं ययाऽयं योऽयया ययी ॥ ७२

एकाक्षरो यथा—

न नाना नानिनोऽनेना नानाऽनेनाननं नु नुः ।

नूनं नोनान्नूननूनाननु नुन्नूनन्नूनीः ॥ ७३

ये प्रसरा जङ्गमाः पशुपच्छिगदायस्तेषां मरो भावोन्मादः कला वैदग्धी, मोदो हर्षो, लङ्घोः शोभा, तत्समेतो यः प्रेमा तमासन्नोऽनुगतो यः प्रगीतः प्रतिष्ठितः प्रणयिजनस्तत्र रुरुचे रीचते सः । तातेति वात्सल्येन सम्बोधनम् । हे मत्प्रियशिष्य ! तद्भा तस्य प्रणयि जनस्य भा शोभा विसाभा न्दणालसट्ठी अतिनिर्मलेत्यर्थः ।

श्रीनाथेति—सुकविना कृतिः काव्यं भाविता आविर्भाविता । कीदृशी ? ततमोदस्यो विस्तृतानन्दस्यो रसो यस्यां सा । एव शार्ङ्गवन्त्यस्यैव प्रपञ्चः । काचित् कृष्णमभिसरन्ती अकसाच्चन्द्रमुदितं वीच्यामिसर्तुमच्चमाऽनुतपति—शंशीरिति । शशी चन्द्र आशां पूर्वां, दिशं शशाश प्राप, शशं मुतगतौ, पश्चिमस्यां दिश्यस्तीभूय पुनः मुतेनैव पूर्वां दिशं जगामेत्यर्थः । कीदृशः ? शंशीः शं कल्याणं, तत्र गते, न तु मत्कल्याणे जागर्तीति भावः । शीङ् स्वप्ने क्विबन्तः । यदा मत्कल्याणस्य शीर्हिंसा यतः, इह हिंसायां सम्पदादित्वात् क्विप्, श्रमिति मान्तमवययम् । दुःखेन शशिनमाक्षिपति—प्राप इति । अप पाप-पः अपगत-पापानस्सहिध्रुवतिजनान् प्रायति, (16) मे ओ वै शोयणे । पुनः कीदृशः ? आशामस्मान्ननो-रधं पिबतीति सः, न लोकेत्यादिना घष्टीनिषेधः । अतएव लोलो युवतिसदृशः कृष्णो लीमांस्तेषां लाति ददातीति याऽली सखी तां ललाल कामितवान् । 'लोलञ्चलसदृशयोः', लीङ् श्लेषणं, लल ईश्यायाम् । यया लीलालग्रा सह अयं शुभावहं विधिं समयोगं ययौ प्राप । कीदृश्या ? अयया न विदते या यानं यस्यास्तया सम्पयोगे स्थिरयेत्यर्थः, वान्धमकुर्वत्यैवेति भावः । यदा, न यातीति अथा तथा ।

नेत्यादि—ना पुरुषः परमेश्वरो नाना न भवति, किन्त्वेक एवेत्यर्थः । कीदृशः ? अग्निः न विदते इनः प्रभुर्यस्मात्, स एक एव प्रभुरित्यर्थः । 'इनः सूर्यः प्रभौ राश्रीत्यमरः ।

घटिति श्लोकान्तरगर्भे बन्धे । तत्घटकश्लोकं ज्येष्ठ श्रीकृष्णभक्तिः, तदुक्तं च गुरोः स्तुति-रिति विचिन्ता भणितपरिपाटी । श्रीमद्भागवतपुराणोपरि विष्णुपुतां यन्मन्त्रतः स्वयामे

(16) 'प्राययती'ति (ग) (ङ) (छ) पुस्तकैश्च सङ्गतः पाठः । 'पापयतीनि' (ख) पुस्तकेऽनवधानकृतः पाठश्च ।

सिंहावलोकश्लोकान्तरगर्भो यथा(क)—

तेजः किञ्चन^(२) [तत्तदस्य] सततं^(१) [नव्याम्बुदाभं भज]
 स्निग्धं^(४) लोचन-[लोभदञ्च-]^(३) तुरता-[लीलाविलासावलि] ।
 अन्तश्चिन्तय-[तां रसस्य]^(६) सरणिं^(५) [श्रीराधिकाप्रौढिम-]
 प्रेमाद्रं रुचि-[रच्छवि स्म]-रवतीं^(८) [क्रीडां दधद्वामसु]^(७) ॥ ७४

अत्र—नव्याम्बुदाभं भज तत्तदस्य लीलाविलासावलि लोभदञ्च ।

श्रीराधिकाप्रौढिमतां रसस्य क्रीडां दधद्वाम सुरच्छवि स्म (क) ॥ ७५
 इति श्लोकान्तरगर्भः ।

(६) पुनरुक्तवदाभासः पुनरुक्तवदेव सः ॥ २१५ का—

तव तनुशरीरसदृशीं काञ्चन कनकस्य वीरुधं नेत्ते ।

राधे ! सुसुखि ! न भवत्या सुखवदनङ्कोऽपि शुभ्रांशुः ॥ ७६

अनेनाः, न विद्यते एनः पापं यस्य, “अयमात्माऽपहृतपाप्मे”तिवत् । यदा विषमजगत्सृष्ट्यावप्य-
 नेना निरपराधः । एकस्यैव तस्य नानाविधजगत्कारणमाह—अनेन परमेश्वरेणैव नाना
 नावाविधमायिकं जगद्भवतीति भावः । नु भो नुर्जावस्थाजडस्यापि अनेन जीवनमनेन
 परमात्मनैव भवति, किं पुनर्मायिकस्य नानाविधजगत इति भावः । नूनमिति वितर्के । ऊनान्
 न्यूनान् नूनं पुरुषान् अनूनान् अन्यून्यांश्च पुरुषाननु लक्ष्मीकृत्य न नुनुद्भवति, नु स्तुतौ किपि
 नुत्, नुतं स्तुतं नुदति दूरीकरोतीति तथाभूतो न भवति, अनुत्कृष्टसुत्कृष्टं वा पुरुषं कश्चित्
 ईश्वरत्वेन स्तौतु, तत्राप्यसहिष्णुता नाख्यमातृसूर्यादिति भावः । प्रत्युत ननु निश्चित-
 सुमित्रिणीः ऊर्ध्वं स्वर्गं मङ्गल्लोकादिकञ्च नितरां नयतीति, सन्निह्योत्कृष्टदेवतोपासकाना-
 मपि स एव स्वर्गादिकं फलं प्रापयति, तस्यैव सर्वफलदाहत्वादिति भावः । तेजः कथम्भूतम् ?
 अन्तश्चिन्तयतां जनानां रसस्य सरणिं वर्त्म । ‘सरणि’मित्यस्य तेजोविशेषणत्वेऽप्यजहत्सिङ्ग-
 त्वाच्च लोचत्वम् । धामसु कुञ्जन्देष्टु स्मरवतीं क्रीडां दधत् परिपुण्यत् । सुराणां सूर्यादीना-
 मपि हविस्तेजो यस्मात्, ‘न तद्भाषयते सूर्य’ इत्यादि, “न तत्र सूर्यो न च चन्द्रतारकाः”
 “तमेव भान्तमनु भाति सर्व”मित्यादिश्रुतेः, “यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक”-
 मिति स्मृतेश्च । यमकचित्तकायथाख्या समाप्ता ।

कुमारहृदयान्तः काञ्चनपल्लवाभिधे श्रीकण्ठरावाखदेवायतनप्रतिष्ठातृणां परमभागवतानां
 दिजवराणां श्रीनाथचरणानां सादरस्मरणं श्रीकण्ठचैतन्यगणोद्देशदीपिकायामानन्दवृन्दा-

अयं शब्दार्थनिष्ठोऽपि (ज) । यथा—

घनजलदरुचिर ! सुन्दरधाम ! महःसच्चयौघलिप्ताशः ।

विधुरमृतकरकलानिधिरेष नभःपुष्कराकाशः ॥ ७७

अत्र शब्दवदर्थोऽपि पुनरुक्तवदाभासते, न तस्य पौनरुक्त्यम् । नभाः
आवणस्तत्सम्बन्धि पुष्करं व्योम तद्वदा सम्यक् काशः प्रकाशो यस्य स तथेति ।
क्षण-पक्षेऽनेनैव श्यामत्वोपलब्धेः, पुनर्'घनजलदे'त्यादिना पुनरुक्तवच्छ्यामत्वमर्थं
प्रतिभासते, न तु पुनरुक्तम् । वस्तुतस्तु 'नभःपुष्कराकाशे'त्यस्य साध्यस्य

श्रीकृष्ण आह तवेति—अत्र 'तनु' 'शरीर' 'धोरेकपर्यायत्वेन एवं 'काञ्चन' 'कनक' 'धोरेकपर्याय-
त्वेन च पुनरुक्तत्वम् । भवत्या सुखवदनङ्को निष्कलङ्कोऽपि शुभ्रांशुचन्द्रो न भवतीत्यर्थः ।
अत्रापि 'सुख' 'वदन' 'योः समानपर्यायत्वेन पुनरुक्तत्वं ज्ञेयम् । घनेति—हे निविडजलद
इव रुचिर श्रीकृष्ण ! पुनश्च हे सुन्दरदेह ! एष त्वं विधुः सर्वेषां संसारदुःख विधुनोति
हरतीति तथाविधः सन् भासि । त्वं कथम्भूतः ? महःसच्चयस्य कान्तिसम्पद्दृष्ट्यौघेन
वेगेन लिप्ताऽशा दिक् येन सः । पुनः कथम्भूतः ? अमृतहस्तश्चासौ कलानिधिश्चेति । तथा
कला वैदग्ध्यो तस्या निधिरिव । नभःपुष्करस्य आवणमाससम्बन्धाकाशस्येव आ सन्धक्
काशः श्यामदोषित्यस्य सः । अत्र 'घन' 'जलद' शब्दयोस्तथा 'रुचिर' 'सुन्दर' 'यो' 'धाम' 'महो' 'स-
च्चयौघ' 'धोरेकपर्यायत्वेन पुनरुक्तवदाभासत्वं ज्ञेयम् । एवमुत्तरार्होऽपि । चन्द्रपक्षे, हे
निविडमेधेन सुन्दर ! किञ्चिद्दूरवर्त्तिमेधेन चन्द्रस्य शोभाऽतिशयो भवतीति सर्वैरेव दृश्यते
इति ज्ञेयम् । अमृतकिरणश्चासौ कलानिधिश्चेति, कला षोडशो भागस्तस्या निधिः ।

वनाख्यचम्पूग्रन्थे च कविकर्णपूरेण विहितम्—यथा 'गुरु' नः श्रीनाथाभिधमवनिदेवान्वय-
विधुं नुमो भूवारत्नं भुव इव विभोरस्य दयितम्' इति, 'कुमारहृद्दे यत्कीर्त्तिः क्षणदेवो
विराजते,' इति च । यथा तत्र तथाऽत्रापि अह्नाशुतो वैष्णवजनोचितो विनयमहिमा
मनागुपभोग्यः । चित्रकायत्वाद्देशु 'व्रजकैलिशब्दनमनः' "ध्वस्ताऽङ्गविः" 'ततमोरा च सुजने'
'रम्या रम्यस्थल...' 'सुरच्छवि स,' इत्यादौ क्लिष्टताऽर्थापरिपोष-नेयत्व-निरर्थकत्वादीनां
दोषाणां समाधानं नासुकरम् । लोल इति—'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तां विति
विशेष्यार्थबोधः । श्रीकृष्णस्य स्वयं मन्मथन्मथत्वेऽपि लोलता भक्ताकार्पण्यबाजनेति
सर्वमवदातम् । साम्राजतश्च—अस्य युवादिगणपाठसिद्धत्वं न प्राणिनीयाशुशासनसंवादि ।
एतदधिका- लङ्कारिकसम्मतक्रियाकारकगुणस्थानचित्रादीनां भेदा आकरतो ज्ञेयाः ।

(ज) पुनरुक्तवदाभासस्य केवलशब्दनिष्ठत्वं शब्दार्थोभयनिष्ठत्वचोभयमेव प्रकाश-
कदादिजननीत्या । आद्ये कस्येऽन्नेवास्यावतारः सन्धङ्, द्वितीयेऽपि शब्दे, अतोऽत्राशुखता

‘घनजलदे’त्यादि हेतुभूतम् । एवं चन्द्रपक्षेऽपि, तेनोक्तं रूपशब्दपरिवृत्तावपि
‘विधु’रिति नानाऽर्थस्य शब्दस्य स्थितौ तथाविधार्थालङ्कारस्य प्राधान्यम् (ज) ।

॥* इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम सप्तमः किरणः ॥ *

नभस्याकाशे पुष्करं श्वेतकमलमिव वा सम्यक् काशो दीप्तिर्यस्य । सरोवरे यथा श्वेतकमलं
प्रोभते तथैव नभोरूपसरोवरे चन्द्रोऽपीति ॥ *

भेदसरणिरेकधा न्यायानुसारिणी, तथा च शब्दालङ्कारतोऽर्थालङ्कारोत्तरणकल्पे पुनरयमेव
साधीयान् सेतुविन्यासः । आश्रयाश्रयिन्यायमनुबन्धानां रुच्यकादयस्त्विममर्थालङ्कारत्वेन
स्मरन्ति । परिश्रुतिसहवासहत्वयुक्तिसुपयुक्तानां अपि दर्पणकदादाः केचिदस्योभयस्वरूपस्य
शब्दप्राधान्यमिति सुररोक्तव्यं तन्निबन्धेऽप्यादावेवास्यालङ्कारस्य विमर्शनेन सर्वस्वकृतां
क्रमभक्तिसुपजीवन्ति । अर्थालङ्कारप्राधान्यमिति—नानार्थशब्दोत्थितत्वेनास्यार्थालङ्कार-
प्राधान्यपरिकल्पना पाचीनमतवादे प्रति अद्वाबुद्धितः प्रसूतेत्यापाततः प्रतिभाति । इति—*

अष्टमः किरणः ।

अथार्थालङ्कारा उच्यन्ते—

यथाकथञ्चित् साधर्म्यमुपमा (१) (क)—२१६ का

उपमानोपमेययोर्यथाकथञ्चिद्येन केनापि समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा ।
स च चांशेन, (क) न तु सर्वे रंशैः—सर्वांशत्वेनाभिदादुपमानोपमेयभाव एव न
भवतीति ।

—सा भवेद्विधा ।

पूर्णा लुप्तेति—२१७ का

सा उपमा । —पूर्णा तु धर्मेनेव-यथाऽदिभिः ॥

उपमानोपमेयाभ्याम्—२१८ का

यथाकथञ्चिदिति सूत्रस्यार्थमाह—उपमानोपमेययोरित्यादिना । उपमानोपमेययोः
सादृश्यसम्बन्ध उपमाऽलङ्कारः । सादृश्यसम्बन्धमेवाह—यथा कथञ्चिदिति । एक-द्वयादि-
धर्मेण, न तु सर्वेण धर्मेणेत्यर्थः । येन केनापीति साधारणेन धर्मेणेत्यर्थः । 'समानेने'ति
उपमानोपमेयवृत्तिनेत्यर्थः । 'धर्मेणेति 'धान्येन धनवान्' इतिवदभेदे तृतीया ।
तथाचोपमानोपमेयवृत्तेरक-द्वयादिसाधारणधर्माभिन्नः सम्बन्धः सादृश्यसम्बन्धः । न तु
सर्वे रंशेरिति—नतूपमानवृत्तिव्यवन्तो धर्मास्तैरित्यर्थः । अभेदादिति—स्वनिष्ठयावद्धर्मेण
स्वसादृश्यं स्वमेव, अतोऽभेदेन उपमानोपमेयभाव एव न सम्भवतीत्यर्थः ।

(क) यथाकथञ्चिदिति—दृष्टिगतोपमालक्षणच्छायेवातिशयान्तिमतीव प्रतीयमानेन लक्ष्य-
घटना वृत्तिग्रन्थाद्वाक्तव्यतिरिक्तैव प्रतिपाद्यते । नात्र तत्र गृहीतायाः प्रतीयमानसादृश्याया
उपमाया अन्तर्भावो कथञ्चिदिभाष्यः । स चांशेनेति—'भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्य-
न्तरस्य यदि'ति कैश्चित्तत्त्वितस्य सादृश्यलक्षणस्यानुबन्धः स्फुट एव । एतदभिप्रेत्यैव प्रकाश-
सर्वस्व-कौस्तुभ-कदादीनां लक्ष्येषु साम्य-सामान्य-सादृश्यादिपदन्यगावेन साधर्म्यपदस्य
निवेशः । 'रूक्षेक्षिकया मतद्वयसमाधानमित्य' कैश्चित्चेष्टितस्य-यथा, 'यत्र किञ्चित् सामान्यं
कञ्चिच्च विशेषः स विषयः सट्टप्रतायाः' इत्युक्ते सर्वस्वग्रन्थोक्ते । उपमाया विवृत्तिमात्रा-
ऽतिरेकोऽनेकालङ्कारजीवातुभूतत्वज्ञानादिकालतः कलितमित्यस्यानन्यसाधारणतैवात्रागमि-
निर्हणबीजम् । अत्र साधारणधर्मस्यासाधारणस्यापि सामान्यं कचिदेकरूपेण प्रत्येक-
मवस्थेन वा, कचिदा तस्य पृथक्तया निर्देशो वस्तुप्रतिवस्तुभावेन, यथा लक्ष्य यान्त्या सुदुर्बलित-
कन्धरमानवन्तदावृत्तवृत्तप्रतपन्ननिभं वदन्त्या' इत्यादि मालतीमाधवपठे, 'पाण्डुरोऽथमंसा-

धर्मः सामान्यधर्म आह्लादकत्वादिः । इव-यथा-वाऽदय औपम्यवाचकाः ।
उपमानं चन्द्रादि । उपमेयं सुखादि । एतैर्युक्ता पूर्णेत्यर्थः ।

—इयमेवैव-वाऽदिभिः ।

युक्ता श्रौती—

२१६ का

इयमेव पूर्णा इव-यथा-वाऽदिभिर्युक्ता चेद्भवति तदा श्रौती । 'तत्र
तस्येव'त्यनेन (पा ५।१।११६) विहितो वतिश्च श्रौत्यामेव ।

समाद्यैस्तु सा स्यादार्थी च—२२० का—

सा पूर्णा समाद्यैर्युक्ता यदि भवति तदाऽर्थी । समादयस्तु सम-समान-
सदृश-सदृक्-सदृक्-तुल्य-सम्मित-निभ-चौर-वन्धु—प्रभृतयः (क) । 'तस्य तुल्य'
क्रिया चेदित्य'नेन (पा ५।१।११५) विहितेन वतिना चार्थी । तत्र तेन तुल्य-
मिति तच्छब्द उपमानपरः । तुल्यशब्द उपमेयपरः । तस्य तुल्यमित्यत्र
विपर्ययः । उभयं तुल्यमित्युभयनिष्ठः ।

—तद्धिते ।

वाक्ये समासे चेत्येते षोढा—२२१ का

एते श्रौत्यार्थी च । तद्धितादितिके षड्विधा भवति । तद्धितन्तु वत्यादि
—तद्यथा वति-कल्प-देश्य-देशीय-बहुच्-प्रभृतयः । वाक्यं प्रसिद्धं, समासश्च ।
तद्धितगा श्रौती, वाक्यगा श्रौती, समासगा श्रौती, तद्धितगा आर्थी, वाक्यगा
आर्थी, समासगा आर्थी, इति पूर्णा षडेव ।

—लुप्ता तु लोपतः ।

धर्मवाद्युपमानानामेकद्वितिक्रमेण हि ॥ २२२ का

धर्मादीनामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपतो लुप्ता भवतीत्यर्थः ।

पूर्णा त्विति—यत्र वाक्ये एते सर्वे शब्दा वर्तन्ते, तत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारो ज्ञेय इति
समुदायार्थः । विपर्यय इति—तस्योपमेयस्य तुल्यमुपमानमित्यर्थः । उभयं तुल्यमित्युक्ते

पितलस्वहार इत्यादि रघुपद्ये च । परं न स भेदः साधर्म्यप्रतिपातकः । एतमेवाभिप्रायं
केचिदाचार्यदण्डिलक्षणे 'उद्भूत'मिति पदेनैव गताये मन्यन्ते । परमाचार्यपादैर्वाक्यार्थोक्तं
तत्र तत्र सादृश्ये भिन्नवाक्यघटनेऽप्युपमास्थितिः स्वीकृता, न तत्रवीनालङ्कारिकचक्रसम्मत-

धर्मलोपे क्रमेणैषा पूर्णवत् षड्विधोदिता ।

किन्तु तद्वितगा श्रौतौ लुप्तायां नेति पञ्चधा ॥ २२३ का—

एषा लुप्ता तद्वितगाऽदिभेदेन पूर्णवत् षड्विधा भवितुमुचिता । श्रौतौ लुप्ता त्रिविधा, आर्थी लुप्ता त्रिविधेति । किन्तु धर्मलोपतद्वितगा श्रौतौ लुप्ता न भवतीति पञ्चेव—वाक्यगा श्रौतौ लुप्ता, समासगा श्रौतौ लुप्ता, तद्वितगा आर्थी लुप्ता, वाक्यगा आर्थी लुप्ता, समासगा आर्थी लुप्तेति ।

क्यचि कर्माधारकृते कर्तृकर्मकृते णमि ।

क्यङि चेति पुनः पञ्चेवादिलोपे यथाक्रमम् ॥ २२४ का—

कर्मकृते क्यचि, आधारकृते क्यचि, कर्तृकृते णमि णमुलि, कर्मकृते वा णमुलि, क्यङि चेति सा लुप्ता पुनः पञ्चेति दश ।

उपमानानुपादाने द्वैधं वाक्यसमासयोः ॥ २२५ का

तत्र लुप्तायामुपमानानुपादाने सति वाक्यसमासयोर्निमित्तयोर्द्वैधं भवति ।

इवादेरनुपादाने द्वैधं स्यात् क्तिप्समासयोः ॥ २२६ का

पुनस्तस्या इवादिलोपे क्तिपि समासे च द्वैधम् ।

धर्मोपमानयोर्लोपे द्वैधं वाक्यसमासयोः ॥ २२७ का

पुनस्तस्या द्वैधमित्यर्थः ।

धर्मववादिलोपे तु द्वैधं स्यात् क्तिप्समासयोः ॥ २२८ का

पुनर्द्वैधमित्यर्थः ।

उपमानोपमेयोभवनिष्ठधर्मः प्रतीयते । किन्त्विति—यत्र तस्योपमेयस्य तुल्यमित्यर्थे 'वति'प्रत्यय-
क्तत्वेव श्रौतौ लुप्ता । अत्र यदि धर्मलोपस्तदा वाक्यार्थ एव न भवति, तद्यथा वक्ष्यमाणो-
दाहुरणे 'त्वदाननस्ये'त्यादौ माधुर्यादिधर्मलोपे वाक्यार्थसङ्गतिर्न स्यात्, तस्मात्तद्वितगा
श्रौतौ लुप्ता नास्तीत्यसौ द्विधैव श्रौतौ लुप्ता ।

मिति विशेषः । उपमाद्योतकानामिव वदादीनां सुष्ठु संग्रहः काव्यादर्शतो ग्रहणीयः । अस्य
भेदपरिगणने प्राचीनैर्भाष्यदण्डादिभिः, नातिप्राचीनैरुद्भट-रुद्रटादिभिरर्वाचीनैर्भोज-
नम्भट-विश्वनाथादिभिश्च यद्यपि भिन्न एव मार्गोऽवालम्बि । तत्र नवीनमतपञ्चपातिना

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि ॥ २२६ का

पुनरेका ।

धर्मीपमेयलोपेऽन्या तिलोपे तु समासगा ।

एवं दशैकादश च लुप्ता स्यादेकविंशतिः ॥

पूर्णा षडेव तेन स्युरूपमाः सप्तविंशतिः ॥ २३० का—

तत्र पूर्णाऽदिक्रमेनोदाहरणानि । तद्धितगा श्रौती पूर्णा यथा—

तदाननस्य माधुर्यं लोचनानन्दि चन्द्रवत् ।

अक्षोश्च तव लालित्यं राधे ! नीलसरोजवत् ॥ १ ।

अत्र 'तत्र तस्यैवेत्य'नेन वतिः श्रौत्यर्थप्रतिपादकः ।

वाक्यगा श्रौती पूर्णा यथा—

श्यामि वक्षसि कृष्णस्य गौरी राजति राधिका ।

कनकस्य यथा रेखा विमले निकषोपले ॥ २ ।

अत्र श्यामगौरत्वं धर्मः, यथाशब्दः उपमावाची, उपमानं कनकरेखाऽदि,
उपमेयं राधाऽदि । अत्र व्यङ्ग्यमपि धर्मान्तरमुपमागतम् (क), तद्यथा कनक-
रेखानिकषोपलयोर्निष्पन्दत्वेन राधाकृष्णयोरानन्दनिष्पन्दत्वम् ।

समासगा श्रौती पूर्णा यथा—

राधाकृष्णौ मम नवतडिहाममेघाविवाक्ष्णोः

स्यातान्तापप्रशमनकृतौ पीतनीलप्रकाशौ ।

यावन्द्योन्यावयवरुचिभिः काञ्चनैरिन्द्रनीलै-

राक्तृतेन प्रकटमहसा निष्कराजेन तुल्यौ ३ ।

'कनकरेखादी'त्यादिप्रदेन निकषोपलच्च । 'राधे'त्यादिप्रदेन कृष्णवत्त्व । राधाकृष्णौ
परस्परराङ्गरुचिभिः खणैरिन्द्रनीलमणिभिश्चार्कृतेन निष्कराजेन पदकश्रेष्ठेन तुल्यौ ।

कौस्तुभकृता दर्पणानुमोदिताः सप्तविंशतिरेव भेदाः सन्निवद्धाः, सम्मटोक्तास्तु पञ्चविंशतिः ।
एतच्च भेदपरिकल्पनासूक्ष्मत्वकृतमन्तरायं ह्यास्यकरमिव च केचिदाधुनिका मन्यन्ते—तत्तुन
खामान्वतो रिक्तं वच इति ध्वनिकिरणव्याख्यान अस्माभिरुपपादितम्, परं भेदसङ्ख्यालघुत्व-
मपि न सुगमो भेदमार्गो युक्तिसूक्तिप्रतिष्ठः, यथाऽधोदर्शितेऽनवीनस्य कस्यचिदुपमाभेद-
प्रपञ्चे—'समानमधिकं ह्रीनं विपीरतैकदेशिकम्' । यादृच्छिकमभूतञ्च सप्तौपन्यायसंग्रहः ॥

अत्र पूर्वाह्णे 'इवेन नित्यसमासे विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चे'ति इवेन समासः । आर्थी तद्धितगा पूर्णा यथा—

कोमलं ते वपुस्तन्वि ! राधे ! भाति शिरीषवत् ।

परुषं वर्त्तते कस्मान्ननो दम्भोलिवत्तव ॥ ४ ।

अत्र 'तेन तुल्यं क्रिया चेदि'त्यनेन वतिः ; तेन तुल्यार्थत्वादार्थी । वाक्य-
गाऽर्थी पूर्णा यथा, "राधाकृष्णौ ममे"त्यादेरुत्तरार्द्धे (३५ श्लोके) 'यावन्त्योन्याव-
यवरुचिभिः (१) काञ्चनेर्नीलरत्नैराकृतेन प्रकटमहसा निष्काराजेन तुल्यौ ।'
समासगाऽर्थी पूर्णा यथा—

मृदुलमपि शिरीषतुल्यमङ्गं कमलसमं विकशन्मुखन्तवेदम् ।

रमयति च वचः सुधासमानं कथमग्निप्रतिमं मनो दुनोति ॥ ५

इति पूर्णायाः षड् भेदाः । अथ धर्मलोपे वाक्यगा श्रौती लुप्ता यथा—

राधे ! सुन्दरताऽङ्गेषु वाग्भङ्गौ वदने तव ।

मनसि प्रेमवैदग्ध्यौ सत्यं वच्मि सुधा यथा ॥ ६

समासगा श्रौती लुप्ता यथा—

ध्रुवौ तव धनुर्लते इव, तदग्रतो लोचने

लसन्मदिरदम्पती इव, पुरस्तथोर्नासिका ।

स्मरेषुधिरिव स्फुरत्पुरटनिर्मिताऽधोमुखी,

तदीयशिखरे न्यधात् भमिव कः कृती मौक्तिकम् ॥ ७

हे राधे ! तवाङ्गमिदं सुखञ्च सुधासमानं वचञ्च मां रमयति सुखयतीत्यर्थः । सुधा
यथा—सुधेव खादो, अत्र खादुत्वबोधकपदाभावादेव धर्मलोपो ज्ञेयः, तथापि धर्मवाचक-
पदाध्याहारादेव शाब्दबोधो ज्ञेयः । एवमुपमानादिलोपेऽपि बोध्यम् ।

भ्रुवाविति—धनुर्लते इव वक्त्रे, मदिरदम्पती खञ्जनस्त्रीपुरुषाविव चञ्चले । कन्दर्पस्य
खर्गनिर्मिताऽधोमुखी इषुधिस्तूष्ण इव नासिका मनोहरा । तस्या नासिकाया अग्रभागे

इति ; अतोऽरोचकेऽपि रुचिर्वैथाकरणालङ्कारिकपदार्थसङ्करसन्धे भेदवन्धे मतिदार्ढ्यमित्यलं
पल्लवितेन । अङ्गमपौत्वादि—नात्रालङ्कारस्य अङ्गसुखेन संस्थितिरिति, स चालङ्कार्य एवे-
त्याधुनिकानां वाचोयुक्तिर्युक्तिसङ्गता, परं च अङ्गसुखेनागतयेव दिष्टा तात्पर्यालोचनायां शोभा-

तद्धितगाऽर्थी लुप्ता यथा—

शिरीषकल्पान्धङ्गानि राधे ! सृष्ट्वा विधिक्षुव ।

दम्भोलिदेश्यं धीराक्षि ! चेतो निरमिमीत किम् ॥ ८

वाक्छगाऽर्थी लुप्ता यथा—

तवास्यं सममञ्जेन मधुना सदृशं स्नातम् ।

राधिके सुधया तुल्या वाचि शब्दार्थमाधरी ॥ ९

समासगाऽर्थी लुप्ता यथा—

कनकशङ्खसमौ वत ते कुचौ मम करावपि नीरजसन्निभौ ।

त्वमपि चन्द्रकशेखरसेविनी यदुचितं तदिहादिश राधिके ! ॥ १०

अधिवादलोपे कर्मक्यचि यथा—

वाणीयति कटाक्षं ते कार्मुकीयति यो भ्रुवम् ।

इथा कामः पुष्पवाणकार्मुको भुवि विद्युतः ॥ ११

आधारक्यचि यथा—

वनीयति गृहे राधा गृह्येयति वनान्तरे ।

यावदालोकितः कोऽपि त्वया नवघनद्युतिः ॥ १२

क्यञ्चि यथा—

हरीयते सा स च राधिकायते निरन्तरं भावनयोभयोरुभौ ।

विपर्ययेणापि विपर्ययोल्लिखितां वियोगवाधां सदृशीमुपेयतुः (क) ॥ १३

कर्मणमुलि यथा—राधे ! सुधाधामदर्शं पश्यन्मुखमिदं तव ।

कर्तृणमुलि यथा—कृष्णश्चकोरसञ्चारं सञ्चरत्येष लालसः ॥ १४ एवं दश ।

भमिव नचतमिव । उभयो राधाकृष्णयोर्मध्ये सा राधा श्रीकृष्णस्य भावनया हरीयते अहमेव

हरिरित्यात्मानं हरिमिवाचरति, तथा श्रीकृष्णोऽप्यहमेव राधिकेत्यात्मानं राधिकांमिवाचरति ।

विपर्ययेण राधायाः श्रीकृष्णरूपत्वस्य श्रीकृष्णस्य राधिकारूपत्वस्य च विपर्ययेण ।

विपर्ययोल्लिखितामिति—श्रीराधिकायाः स्वस्याः श्रीकृष्णत्वभावनया श्रीकृष्णविरहपीडाऽद्य-

भावेऽपि श्रीकृष्णस्य यथा राधिकाविरहपीडा जायते तत्सदृशी राधिकाविरहपीडा

राधिकाया भवतु, एवं श्रीकृष्णस्य स्वस्य राधिकात्वभावनया राधिकाविरहपीडाऽद्य-

तारतम्यात्वादः सुतरामेव स हृदयवर्चकः । हरीयते इति,—“मधुरिपुरहमिति भावनशीले-

त जयदेवपदसुदाहार्थम् । जस्य समो गत्येति—एवंविधाञ्चौपम्यप्रयोगा असमाख्या-

उपमानानुपादाने द्विधा यथा—

त्वदाननस्य सदृशं किमपीह न दृश्यते । इति वाक्यगा ।

नहि त्वत्सदृशी कापि राधे ! काऽपि विलोक्यते ॥ १५ इति समासगा ।

इवाद्यनुपादाने द्वैधं यथा—

अशनयति कुसुममशनिः कुसुमति हालाहलत्वमृतम् ।

हालाहलमप्यमृतमिति समयेऽस्या दुःखसुखदत्त्वे ॥ १६ इयं किरणा
नवधाराधरश्याममभिराममिदं मङ्गलः ।

आनयन्नयनानन्दं कस्य नो हरते मनः ॥ १७ इयं समासगा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे द्वैधं यथा—

तन्मसि किं ति पिअन्तो कट्ठरसं सुरलिवाअणे कण्ह ।

जस्स समो णत्थि रसो सो इह णअरे घरे घरे होइ ॥ (क) १८

इयं वाक्यगा । इहैव “जच्छरिसो णत्थि रसो” इति पाठे समासगा । धर्मेवादि-
लोपे द्वैधं यथा “अशनयति कुसुम”मित्यादौ (१६ श्लोके) ‘हन्त कदाचि-
दपि तासा’ मिति चतुर्थचरणे यदि स्यात्तदेवादिलोपे धर्मलोपे च किरणा ।

राधे ! शारदपीयूषमयूखसुखि ! मौनताम् ।

मुञ्च, पीयूषवचनैः सिञ्च मे कर्णयोर्युगम् ॥ १८

भावेऽपि श्रीराधिकाया यथा श्रीकृष्णविरहपीडा जायते तत्सदृशी श्रीकृष्णविरहपीडा
श्रीकृष्णस्य भवत्येवेत्यर्थः ।

अस्या राधिकायाः समये श्रीकृष्णविच्छेदसमये दुःखमयवस्तुनः सुखदत्त्वे सति कुसुम-
मशनिरिव भवति पुष्पस्थोद्दीपनत्वेन वज्रतुल्यापवत्त्वात् । तथाऽशनिः कुसुममिव भवति,
वज्रस्य सदाःप्राणहारकत्वेन विरहज्वालानिवर्त्तकत्वात् । अन्ततस्त्य मरणनिवर्त्तकत्वेना-
मृतमपि हालाहलतुल्यं भवति—तथा हालाहलस्य सदाःप्राणहारकत्वेन हालाहलमप्य-
मृततुल्यं भवति—जीवनापेक्षया मरणं तस्याः सुखदं भवतीति ज्ञेयम् ॥ तान्मसि किमिति
पिबन् काष्ठरसं सुरलीवाद्ने कृष्ण ।। यस्य समो नास्ति रसः स इह नगरे गृहे गृहे

लङ्कारान्तरलक्ष्यानीति केचित्—‘सर्ववैधोपमानिषेधेऽसमाख्योऽलङ्कारः’ इति तेषां लक्षणम् ।
परन्तु तस्य भिन्नतया स्त्रीकारेणुक्तिर्विध्वंसितैव रसगङ्गाधरप्रभृतिनिबन्धेषु । रसनोप-
मायाः पृथक्तेन स्त्रीकारकस्यो न सर्ववादिसम्मतः तथा च प्रकाशकारकता हेतुसम्पत्तिः—
‘एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्च’ इति । अनन्वयोपमा—दृष्टिमत्तत्वं या-

बद्धो राधिकयाऽपाङ्गलतया कृष्णकुञ्जरः ।

तत्केलिसाधनीभूतो न गन्तुं कचिदर्हति ॥ २०

अत्र धर्मवादिलोपे समासगा ।

उपमेयलोपे कचि त्वेका, यथा—

कीमलाऽसि प्रकृत्यैव शिरीषादपि राधिके ! ।

अहो मानस्य माहात्म्यं येन त्वमशनीयसि ॥ २१

अत्र “आत्मानमशनीयसी”ति वक्तव्ये आत्मशब्दोपमेयस्य लोपः ।

धर्मोपमेयलोपे यथा—

जयति मनोभवसिद्धिः काऽपि शरच्चन्द्रमःसमं दधती । (२)

इत्यत्र उपमेयलोपो धर्मलोपश्च, “शरच्चन्द्रललितास्ये”ति यतो न कृतम् ।

त्रिलोपे समासगा । पूर्वस्थोत्तरार्द्धम्—

चकितसृगशावनयना नयनानन्दं चकारोच्चैः ॥ २२ ॥

अत्र सृगशावस्य नयने इवायते नयने यस्या इति समासे उपमानं, तद्द्योतकमिवादि च, तद्धर्मश्च, तयाणां लुप्तता—इत्येकविंशतिः । पूर्णाभिः सह सप्तविंशतिः ।

एकत्वमुपमेयानामुपमानानामनेकता ।

धर्मैकरूप्यवैरूप्ये द्वेधा मालोपमा भवेत् ॥२३१ का—

भवति ॥ अत्र ‘यस्य सम’ इत्युपमानलोपो धर्मलोपश्च । मनोभवस्य कन्दर्पस्य सिद्धिरूपा काऽपि ब्रजसुन्दरो जयति । ‘शरच्चन्द्रमसं दधती’त्यत्र सुखपदस्य लालित्यरूपधर्मबोधकपदस्य च लोपो ज्ञेयः । ‘शरच्चन्द्रललितास्ये’त्युक्ते उभयोरेव विद्यमानत्वान्न धर्मोपमेययोर्लोपः ।

यतोपमेयानामेकत्वमुपमानानामनेकत्वं तत्र मालोपमा भवेत् । सा द्विविधा, यतोपमेयोपमानयोरेक एव धर्मस्तत्रैका, यतोपमेयस्यैको धर्म उपमानानामनेको धर्मस्तत्रान्या ।

अनन्वय इति भासद्वादोनां प्राचां नवीनानाञ्च बहूनामादृता संज्ञा, उभयत्रैव सार्धकसंज्ञा-निर्द्देशः । आचार्यदण्डिमते इयमप्युपमाप्रपञ्च एव, यदाहुस्त एव—‘अनन्वयसंज्ञेह्यनुप-

(२) एवं (ग) पुस्तके । ‘चन्द्रमसं दधती’ति (ख) (क) पुस्तकयोर्दोषाकाङ्क्षा च धृतः पाठः । स च आर्या-नियमभङ्गात् “कन्दोभङ्गे त्यजेद्भिर”मित्यनुशासनबलादेव । उपरिग्रहीते पाठे उपमेयलोपस्याप्राप्तत्वं, ‘सुन’पदेन विशेषणीभूतेन विशेष्योपमेयस्यान्तेपः सम्भवत्येव । वस्तुतस्तु न कोऽपि पाठोऽव सुष्ठु ।

उपमाप्रपञ्चोऽयम् (क) । उदाहरणम्—

मूलस्थितेनैव महोरगेण लता दवेनैव कुरङ्गवाला ।

द्विमागमेनैव सरोजिनी सा भवद्विधोगेन दुनोति राधा ॥ २३

अत्र धर्मैकरूप्यम् ।

त्रैलोक्यसम्पदिव निर्भरगर्वहेतुर्माध्वीकपीतिरिव विह्वलताविधात्री ।

प्रस्थापनास्तफलिकेव मनोभवस्य त्वं ज्ञानविभ्रवकरो मम भासि राधे ! ॥ २४

अत्र वैरूप्यं नानाविधत्वात् ।

उपमेयस्योपमात्वमुत्तरोत्तरतो यदि ।

अभिन्नभिन्नहेतुत्वे द्विधा सा रसनोपमा (३)(क) ॥ २३२ का—

यथा—आकृतिरिव ते प्रकृतिः प्रकृतिरिव व्यवहृतिः सुसुखि ! ।

व्यवहृतिरिव सत्कीर्त्ती रम्या रमणीसभासु सखि ! राधे ! ॥ २५

अभिन्नधर्मा ।

वपुरिव मधुरं रूपं रूपमिवानन्ददायि गुणवृन्दम् ।

गुणवृन्दमिव विशुद्धं यशः कृशाङ्गीसभासु तव राधे ! ॥ २६ भिन्नधर्मा

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयोपमा (४) ।

एकवाक्ये (क)—

२३३ का—

उपमानान्तरासम्बन्धोऽनन्वयः । यथा—

आलौकिकी सा बालकुरङ्गनेत्रा राधेव राधा भुवनेऽद्वितीया ।

अद्यापि मे सन्ति मनोनिखातास्ते तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षाः ॥ २७

विपर्य्यास उपमेयोपमा (५) द्वयोः ॥ २३४ का

द्वयोरुपमानोपमेययोर्विपर्य्यासे उपमेयोपमा । यथा—

त्रैलोक्यसम्पदयथा निर्भराहङ्कारहेतुः, एवं माध्वीकस्य पीतिः पानं यथा विह्वलताकर्त्री, तथा कन्दर्पस्य जृम्भणास्तस्य फलिका यथा विह्वलताकर्त्री, तथा त्वमपि मम ज्ञानस्य पूर्वापरानसन्धानस्य विभ्रवकरी नाशकरी ।

उपमेयस्योपमानत्वमुत्तरत यदि भवति तदा रसनोपमाऽलङ्कारो ज्ञेयः । सा द्विविधा— उपमानोपमेयोरभिन्न एको धर्मश्चेदुपमाऽलङ्कारस्य हेतुस्तदैका, एवमुपमेयोपमानां भिन्ना

मास्तेव दर्शिताविति । एषां सर्वेषां प्रतिवस्तूपमायाश्चीपमाप्रपञ्चत्वेनाभिधानं वक्रोक्ति-जोवितादौ दृष्टिमतस्यानुवादत्वेन, परं भामह्यादीनां मततोपमानान्तरासम्बन्धाभावादुपमातो

तनुरिव शोभा शोभेव तनुरंगरिमेव मधुरिमा तस्याः ।

अथ मधुरिमेव गरिमा राधायाः किमपरं ब्रूमः ॥ २८

यथा वा—हरिरिव राधा राधेव हरिरंगरिमेव मधुरिमा च तयोः ।

अथ मधुरिमेव गरिमा महिमेव कृपा कृपेव महिमा च ॥ २९

इयमेवान्योन्योपमा ।

उपमानस्य निन्दायामयोग्यत्वे निषेधतः ।

प्रशंसा योपमेयस्य सोपमेयोपमाऽपरा (क) ॥ २३५ का—

यत्रेति शेषः । यथा—

कल्पद्रुमे स्थावरता दृढत्वं चिन्तामणौ कामगवीषु गोत्वम् ।

स्वभक्तसङ्कल्पविधेर्विधाने हे नाथ ! कृष्ण ! त्वमिव त्वमेव ॥ ३०

अन्योपमानस्य निन्दा ।

इन्दीवरं वा दलितान्ननं वा नवाम्बुदो वा मधवन्मणिर्वा ।

कृष्णस्य धाम्नः सदृशं न किञ्चित्तदीयधामेव तदीयधाम ॥ ३१

एवमन्येऽपि बहवः सन्ति, ग्रन्थगोरवभयान्नोदाह्रियन्ते । अत्रायोग्यत्वे निषेधः ।

असम्भाव्यं समुद्भाव्योपमानेऽसम्भवोपमा (६) (क) ॥ २३६ का—

या क्रियत इति शेषः । यथा—

पूर्णः सदैवास्तु सुधामयूखः कलङ्कहीनश्च सदैव भूयात् ।

नायं चकोरैरपि पीयताञ्च राधे ! त्वदास्येन तुलां विभक्तुं ॥ ३२

नानाप्रमांश्चेहेतवस्तदाऽन्या । उपमानस्य निन्दायां सत्यां यत्रोपमेयस्य प्रशंसा, एवमुपमानस्यायोग्यत्वे सति तस्य निषेधादुपमेयस्य प्रशंसा साऽपरा उपमेयोपमा । असम्भाव्यमिति—उपमानेऽसम्भाव्यं यदस्तुनः सम्भावना नास्ति तस्य सम्भावनां कृत्वा योपमा क्रियते साऽसम्भवोपमा ।

भिन्नवैयम्, अतः किल नामकरणेन व्यामोहनवारणायोपमेयन्तिमपदं परित्यक्तमितीव प्रतिभाति । उपमेयोपमाऽपरेति—नास्या आपाततः प्राचां ग्रन्थेषु ग्रहणम्, उभयधेवानोपमानस्याक्षेपः अन्यैरुद्भावितान् प्रतीपालङ्कारा अदस्यागुरेव भेदस्पर्शः । ग्रन्थकृतसुदाहरणत इयमन्ययसंहृद्यैव सातिशयचमत्कृतिमतीति प्रतिभाति । असम्भवोपमा—‘उभौ’ यदि कोन्नि पृथक्प्रवाहा’ विद्यादिष्विवास्या वैचित्र्यावहत्वे भिन्नालङ्कारत्वमिति केषितु—उत्प्रेक्षाया अवतारणे सुष्ठु सेतुरनेनालङ्कारवन्धेन कौस्तुभकृता विहित इति च मन्तव्यम् ।

सम्भावनोपमानेनोपमेयोत्कर्षहेतुका ।

उत्प्रेक्षा (७) नूनमित्यादिशब्दयोल्या — (ख)॥२३७ का—

उत्प्रेक्षानामाऽलङ्कारः । सम्भावना हेत्वन्तरोपन्यासेन वितर्कनम् ।

नूनं-मन्ये-गङ्गे-इव-ध्रुवं-नु-किम्-किमुतेत्यादयो नूनमादयः । यथा

नष्टो नष्टः प्रतिकुहु मुहुः पूर्णतामेति चन्द्रो

राकां राकां प्रति नतु भवेदन्यरूपः कदाऽपि ।

नान्यो हेतुस्तदिह ललिते ! वीक्ष्य वीक्ष्य त्वदास्य

नूनं धाता तमतिचतुरो निर्मिमीतेऽनुमासम् ॥ ३३

यथा वा 'उत्कीर्णैरिव'त्यादि (द्वितीय किरणे १म श्लोकः) । यथा वा—

जृष्णाऽनुबन्धविकसद्दनोदराणां चन्द्रः करेण कपयेव कुमुदतीनाम् ।

निर्वाप्य गाढविरहानलमुज्ज्वलन्तमङ्गारपुञ्जमिव कर्षति भृङ्गसङ्गम् (ख) ॥ ३४

यथा वा—श्रीवत्सस्य च कौस्तुभस्य च रमादेव्याश्च गर्हाकरो

गधापादसरोजयावकरसो वक्षःस्थलस्थो हरिः ।

प्रतिकुहु सर्वस्याममावस्यायां चन्द्रो नष्टोऽवश्यं नश्यत्येव । एवं सर्वस्यामेव पूर्णिमायां चन्द्रः पूर्णतां प्राप्नोति । कदाऽपि कस्यामप्यमावस्यायां पूर्णिमायां वा चन्द्रोऽन्यरूपो न भवति । अत्र सर्वस्याममावस्यायां नाशे सर्वस्यामेव पूर्णिमायां पूर्णतायाश्च पुराणादौ योऽन्यो हेतुः श्रूयते स न, किन्तु मयेदं सम्भाव्यते, हे ललिते ! तन्मुखं वीक्ष्य वीक्ष्य विधाताऽनुमासं मासि मासि तं चन्द्रं निर्मिमीते । अयम्भावः—सर्वजगन्निर्माणं कृत्वा ललितासुखं दृष्ट्वैतत्सदृशे किञ्चिद्वस्तुनिर्माणे विधातुरिच्छा यदाऽजनि तदा प्रतिपद्दिन-मारभ्य पूर्णिमायां सम्पूर्णचन्द्रं निर्माय ललितासुखसादृश्यमदृष्ट्वा दुःखेन पुनः प्रतिपद्दिन-मारभ्य किञ्चित् किञ्चिद्विखण्डग्रामावस्यायां पूर्वनिर्मितं पुनश्चन्द्रं दूरीकृत्य पुनश्चन्द्रान्तर-निर्माणे प्रवृत्तचतुरो विधाताऽद्यापि मासि मास्येवमेवं करोति, नतु निवृत्तो भवति ।

(ख) सादृश्यभूतानामलङ्काराणां विवेचनप्रसङ्ग उत्प्रेक्षाया अत्रावतारणं गम्यकृतां मस्रटाद्याचार्यमतं प्रति अङ्गाङ्गिं सूचयति । अर्वाचीनाः प्रायेण निर्विशेषसुत्प्रेक्षायां न्यग्भावितसादृश्यसूचनस्याध्ववसायविशेषस्य कल्पितसम्भावनमेव लिङ्गं मन्यन्ते; परं प्राचीनाचार्या भामह्यादयः नवीनाश्च केचनान्ये कल्पमेवोपजीवन्ति—तदनुसारिणो बहव-श्चन्द्रालोककृदाद्याश्चक्रवर्त्तिप्रभृतयः कुवलयानन्दकृतोऽर्वाचीनाश्च । एषां मते उपमानस्या-लौकिकसिद्धत्वमेवोपमात उत्प्रेक्षायाः कल्यान्तरत्वघटकं, न तदतिरिक्तः कश्चन विलक्ष्यो

बालार्कद्युतिमण्डलीव तिमिरेष्कन्देन बन्दीकृता

कालिन्ध्याः पयसीव पीवविकचं रक्तोत्पलं पातु वः ॥ ३५

अत्र 'इव' उत्प्रेक्षायाम्—इत्यादौ सर्वत्र सम्भावनमेव ।

—स संशयः ।

भेदानुक्तौ तदुक्तौ तु सन्देहः (८) (ग)—२३८ का

सन्देहालङ्कारः । क्रमणोदाहरणे—

राधे ! मुखं तव विधुर्न सरोरुहं नु नेत्रे च खञ्जनयुगं नु चकोरकी नु ।

मूर्त्तिश्च काञ्चनलतैव नु चन्द्रिका नु धाता नु पञ्चविशिखो नु रसो नु वाऽद्यः ॥

(ग) ॥ ३६

मेघः किमेष, स कथं धरणी, किमस्मिं-

चन्द्रोऽय, मस्य विगतः क नु वा कलङ्कः ।

माला किमत्र तडितः, स्थिरता क तस्याः,

कृष्णः किमेष सुमुखः सखि ! पीतवासाः ॥ ३७

सुद्रितकलिकानां चन्द्रदर्शनेन मुद्रात्याग एव जृम्भाऽरम्भस्तेन प्रकाशितवदनोदराणां कुमुदतीनां गाढविरहानलरूपसुञ्ज्वलन्तमङ्गारसमूहं चन्द्रः कृपयेव स्वकिरणरूपकरेण निर्वाप्य पश्चात् कुमुदतीगर्भस्थितं ज्वालारहितमन एव श्यामवर्णमङ्गारपुञ्जमिव भृङ्गसमूहं कर्षतीत्युत्प्रेक्षा । अत्र कुमुदतीभ्रमरयोर्येवहारो यथा—रात्रौ विकशितानां कुमुदतीनां मध्ये मकरन्दपानार्थं ये भ्रमराः प्रविष्टा आसन् प्रातःकाले सूर्यदर्शनान्मुद्रितानां मध्ये त एव बद्धा बभूवुः, पुनः सन्ध्याकाले चन्द्रदर्शनादिकशितानां तासां मध्ये ये भ्रमरा निर्जग्मुः, त एवाङ्गारपुञ्जत्वेनोत्प्रेक्षिता इति भावः ।

श्रीकृष्णवचःस्थलस्यः श्रीराधापादसरोजयावकरसो युष्मान् पातु । कथम्भूतः ? श्रीवत्स-
कौस्तुभलङ्गीरेखाणान्तिरस्कारं करोति, यावकशोभाया अग्रे कौस्तुभाद्यस्तिरस्कृता भवन्तीत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षामाह—वचसः श्यामत्वरूपान्वकारैर्वन्दीकृता प्रातःकालीन-
सूर्यद्युतिमण्डलीव । ननु सूर्योदयनाश्वोऽन्वकारः कथं सूर्यमण्डलीं बन्दीकरोति, तत्राह—द्वन्द्वेनेति । श्रीकृष्णवचःस्थलरूपमहदाश्रयरूपचातुर्येणैतत्पर्यः । उत्प्रेक्षाऽन्तर-
माह—कालिन्धीपयसि पुष्टं विकसितं रक्तोत्पलमिव ।

धर्मः । द्वितीयकल्पस्येव साधकाः प्राची दण्ड्याचार्याः 'न वै तिङन्तलनोपमानमस्ती'ति भाष्यानुशासनं प्रमाणयन्तः। त्रोटपमाम्भान्तिपच्चं न्यग्भावितसाहचर्यमिह सिद्धान्तयन्ति—
उपमानस्यालौकिकवृत्तेऽपि तैस्तुत्प्रेक्षितोपायभूतोपमाऽदिभेदानासुपमाऽन्तर्वर्त्तित्वसुररी-

नात्र 'स कथं धरणा'विति सन्देहोच्छेदः, अपि तु तत्परिपोष एव ।
एतेन निश्चयान्तोऽयं न भवति । 'क्षणः किमेष' इति 'किं' शब्दो निश्चयं
बाधते । केचिन्निश्चयान्तमपि सन्देहं मन्यन्ते (ग) । स यथा—

मेघो नायं, व्रजपतिसुतो, नापि सौदामिनीयं,
पौतं वासः, सुरधनुरिदं, नैष वर्हाकसः ।
बालाकीयं न खलु विततिः, पश्य मुक्तावलौयं,
विस्रब्धा त्वं विहर, शरदि प्रावृषः कोऽवकाशः ? ॥ ३८

—रूपकन्तु (६) तत् ।

यत्तादात्म्यं द्वयोः—२३६ का

द्वयोरूपमानोपमेययोः । अतिशयाभेदादपह्नुतभेदत्वं तादात्म्यम् (घ) ।

—तच्च द्विधैवेति विदुर्बुधाः ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥ २४० का—

स इति—उपमेय उपमानस्य भेदानुक्तौ यः संशयः सः सन्देहनामाऽलङ्कारः, किं वोप-
मेय उपमानस्य भेदस्योक्तौ यः संशयः स सन्देहनामाऽलङ्कारः । 'तु'र्विकल्पे । अत्र संशये
उपमेये सुखे चन्द्रस्य भेदोक्तिर्नास्ति । एषः श्यामसुन्दरः पदार्थः किं मेघः ? इति
सन्देहोऽत्र वर्त्तत एव । अत्रोपमेये उपमानस्य मेघस्य भेदोक्तिर्वर्त्तते । सुखं वोच्याह—
अयं निष्कलङ्को दृश्यते, स तु सकलङ्कः, अतः प्रसिद्धचन्द्रो न भवति । तथाचायं क इति
सन्देहो यथास्थित एव । पीताम्बरमालच्याह—मालेति । अत्रापि निश्चयो नास्ति,
तस्मान्नायं निश्चयान्तसन्देहः । कस्यचिन्मते निश्चयान्तसन्देहोऽप्यलङ्कारविशेषः तन्नत
अन्यत्रोदाहरणमाह—मेघ इति । वत्स्यले दृश्यमानयं विततिः श्वेतवस्तुनो विस्तारो न
बालाकी न वकपङ्क्तिस्मरुहः । अयं श्रीकण्ठ एवेति विश्वस्ता सती त्वमनेन सह विहर ।

द्वयोरूपमानोपमेयमोर्यत्तादात्म्यं तद्रूपकम् । तथा च चन्द्रवस्तुखमित्यत्र उपमानो-
पमेययोर्भेदबोधक'वति'प्रत्ययोऽस्ति, अतो न रूपकम्—किन्तु यत्र 'मुखं चन्द्र'मिति

कृतम् । अयमापातत एषां निष्कर्षो यत्तिङन्तसमभिव्याहृतेवादिशब्दघटितत्वेऽस्या उत्-
प्रेक्षाया एवावकाश इति । अर्वाचीना सबैखलदाद्या एतद्विशेषणदलस्यान्यथोपयोगमात्राया
उत्प्रेक्षाया विशाललक्ष्यत्वञ्चाङ्गीकुर्वन्तः प्रतिभोत्यापितामध्यवसायलक्षणां बुद्धिमेवास्याः
सादृश्यमलालङ्कारात् भेदलक्षणे बीजत्वन निर्दिशन्ति । विस्तरस्तत्र चित्रमीमांसायां चित्र-
मीमांसाखण्डने च दृश्यः । परमेतन्नापलाप्यं यत् प्रकाशमदनुस्तरिभिर्नान्यङ्गिरेत्यालङ्कार-

आरोप्यमाणश्चारोपविषयो यत्र शब्दगौ ।

तदादिः—

२४१ का—

आदिः समस्तवस्तुविषयम् ।

आरोप्यमाणः शब्द आर्थश्च तत्परम् ।

एकदेशविवर्त्ति—

२४२ का—

शब्दः शब्दोपात्तः, आर्थोऽर्थगम्यश्च । कश्चिच्छब्दः कश्चिदर्थमर्यादया
अवसेय इत्येकदेशविवर्त्तित्वम् । क्रमेणोदाहरणे—

उदञ्चद्वज्जो जस्तवकनमिता बाहुविटप-

द्वयीदोले रम्या स्मितकुसुमसौरभ्यसुभगा ।

इयं सन्ध्या रागच्छविलम्बदुपाख्यङ्गुलिदला

नवीना ते राधे ! विलसति तनूरत्नलतिका ॥ ३६

चन्द्रमुखयोरभेदप्रतीतिस्तत्रैव रूपकमित्यर्थः । यत्रारोपविषयस्योपमेयस्य तथाऽरोप्य-
मानस्योपमानस्य च द्वयोरेव बोधकशब्दौ वर्त्तते तत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकं, यत्र तु
आरोपविषयस्योपमेयस्य बोधकशब्दौ वर्त्तते किन्त्वारोप्यमाणोपमानबोधकशब्दः काये
नास्ति, अपि तु अर्थमर्यादया स शब्दोऽनुमेय एव, यस्मिन्नेव पदे कुतश्चिच्चरण उपमान-
बोधकशब्दोऽप्यस्ति, तत्रैकदेशविवर्त्तिरूपकं ज्ञेयम् । एवं क्रमेण भेदद्वयं भवतीत्यर्थः ।

इयन्तनूरूपा रत्नलतिका विलसति । कथम्भूता ? स्तनरूपस्तवकेन नमिता—तनुरपि
साहजिकलज्जया किञ्चिन्नम्रा भवति । पुनश्च बाहु एव शाखादयो तस्या दोलन-
विषये रम्या, लताऽपि शाखायाः किञ्चिच्चलने रमणीया भवति । हस्तयोः किञ्चिच्चलने
माधुर्यस्योत्कर्षो भवति । पुनः सन्ध्याकालीनरक्तच्छविं लान्ति गृह्णन्ति चेन्मृदुपाख्यङ्गुल्यस्त
एव पल्लवा यत्र ।

भेदस्य विशेषविमर्शने विभागनिर्देशे चावज्ञा स्पृष्टीकृता । जम्भानुबन्धेत्यादि—अत्र चन्द्रांशु-
विकसितां कुमुदवर्णो श्रीकृष्णो वरयतीति प्रकरणनिर्देशः साहित्यकौमुद्याम् । अत्रान्तिमे
पादे भामहादिदृष्टेवोत्प्रेक्षा ।

(ग) ससन्देहाख्योऽयमलङ्कार उत सन्देहाख्य इति सन्देहः कैश्चिदार्वाचीनेष्टीका-
कृद्भिश्चोत्थाप्यते । भामहादयस्तु प्राचीना एनं ससन्देहमेवाहुः, उभयथाऽपि निरुक्तार्थस्य
सत्त्वादयं निरर्थकप्रायो विचारष्टीकाकृतकृतिसुलभयामोहनमात्रमिति दिक् । सादृश्यवाचका
इवादय एवसुत्प्रेक्षावाचका 'मन्ये' शब्दे प्रभृतय इव सन्देहवाचकाः किं नुप्रभृतयः केचनैव
गृह्यन्ते । रसो नु वाऽद्यः—आद्यः सद्य इति टीकाकृतकृतान्वयस्तु न चमत्कारकारी,

अत्र समस्तवस्तुविषयम्, आरोप्यमाणारोपविषययोः शब्देऽन्तत्वात्

प्रसूनैर्नानाभिः स्मितमलिनिमारुख्यपिशुनै-

र्लसन्नानाभावा मधुपगणभङ्गारकलहा ।

श्रिया साङ्गं सङ्गां बत विदधती गोकुलपते-

रुरस्या रस्यानामुपरि वनमाला विजयते (घ) ॥ ४०

अत्र वनमालाया नायिकात्वेनारोपः, श्रियः प्रतिनायिकात्वेन—स चार्थ एव, प्रसूनानां स्मिताद्यारोपस्तु शाब्द, इत्येकदेशविवर्त्ति ।

आरोपविषयाभावेऽप्यारोप्यं यदि तत् परम् । २४३ का—

परमन्यप्रकारमित्यर्थः । यथा—

मधुरिमरसवापीमत्तहंसीप्रजल्पः प्रणयकुसुमवाटीभृङ्गसङ्गीतघोषः ।

सुरतसमरभेरीभाङ्गतिः पृतनारर्जयति हृदयदंशी कोऽपि वंशीनिनादः(घ) ॥ ४

अत्र 'मधुरिमरसवाप्या' दीनामारोप्याणामारोपविषयो नास्तीति ।

उक्तं प्रसङ्गि—२४४ का—

प्रसङ्गि प्रकटसङ्गवत् सजातीयबहुलमित्यर्थः । त्रिविधभेदमेव यदुक्तम् ।

नानाभिः श्वेतश्यामरक्तनान्तवर्णैः प्रसूनैर्लसन्नानाभावा औक्षण्यास्य उरस्या उरसि भवा वनमाला रस्यानामास्त्राद्यानां वस्तूनामुपरि विजयते । प्रसूनैः कौटुम्भीः ? स्मितेति—अत्र 'स्मिते'त्यनेन प्रसादः, 'मलिनिमे'ति वान्छं, 'आरुख्ये'त्यनुरागः, एतेषां सूचकैरित्यर्थः । अत्र श्वेतपुष्पे स्मितस्यारोपः, श्यामपुष्पे वामत्वारोपः, रक्तपुष्पे अनुरागित्वारोपो बोध्यः । वनमालाया नायिकात्वारोपः रेखाकृपाया लक्षणाः प्रतिनायिकात्वारोपश्चार्थ एव, नतु शाब्दः, तयोर्वोधकशब्दाभावात्, पुष्पेषु स्मितस्यारोपस्तु शाब्द एव, स्मितादिवोधकशब्दानां विद्यमानत्वात् । अतोऽत्र शाब्दार्थसंभयमपि वर्त्तत इत्येकदेशविवर्त्ति । यत्र केवलं शाब्द एव तत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकमिति भेदो ज्ञेयः । आरोपविषयस्योपमेयस्याभावेऽपि यदारोप्यमुपमानं वर्त्तते तदा तद्रूपकमन्यप्रकारम् । मधुरिमेति—माधुर्यरसस्य वापीस्वरूपे औक्षण्या या मत्तहंसी तस्याः प्रजल्परूपो वंशीनिनादो जयति, अत्रोपमेयस्य कृष्णस्य बोधकपदाभावादन्यप्रकाररूपकम् ।

१ परम् 'आद्यो' रस इत्यन्य एव वरम् । तथाचान्नायै प्रमाणं 'शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदन' इति विक्रमोवर्णनपदस्य प्रकाशीदाहरणं यदुपजीव्य रचितं स्यात् पदमदः । निश्चयान्तमपीति—निश्चयान्तस्य सन्देहस्य प्रकाशकतां स्वीकृतत्वं स्मरणीयम् । अभियुक्तश्रेष्ठा उद्धटभङ्गाः प्रकाशगम्योपजीव्यभूता न निश्चयान्तं सन्देहं स्वीकुर्वन्ति, निश्चयस्य वाच्यत्वे न तादृश-

—निःसङ्गमेकमेव विवक्षितम् ॥ २४५ का—

एकमेव प्रधानत्वेन विवक्षितं तथाविधसजातीयशून्यं निःसङ्गम् ।

यथा— न पश्यति न भाषते न च स्पृणोति न सन्दते
निमीलति विहूर्णते पतति मूर्च्छतीत्यं यतः ।
तदेतदनुमीयते किमपि बाधते राधिकां
मुकुन्दविरहव्यथाविषविसर्पविस्फूर्जितम् ॥ ४२

मालारूपकमन्यत्तु ज्ञेयं मालोपमानवत् (घ) ॥ २४६ का—

यथा— श्रवसोः कुवलयमच्छोरञ्जनमुरसो महेन्द्रमणिदाम ।
वृन्दावनरमणीनां मण्डनमखिलं हरिर्जयति (घ) ॥ ४३
यथा वा— श्रौटीर्यं स्मरभूपते, मधुमदो लावण्यलक्ष्मणाः, स्मयः
सौभाग्यस्य, विलासभूर्मधुरिमोक्तासस्य, ह्रासः श्रियः ।
अद्वैतं गुणसम्पदा, मुपनिषत् केलीविलासावलेः
मेयं लोचनचन्द्रिकाचयचमत्कारश्चकोरेक्षणा ॥ ४४

श्लिष्टस्य वाचकस्यानुरोधादारोप एव यः ।

सोऽन्यस्यारोपहेतुश्चेत् परम्परितनामकम् (घ) ॥ २४७ का—

निःसङ्गमिति—यत्र एकमेव रूपकं प्रधानत्वेन विवक्षितं पूर्ववत् सजातीय-
रूपकान्तरं नास्ति तत्र निःसङ्गमेव (३) तद्रूपकं ज्ञेयम् । न पश्यतीति—अत्र केवलं यथाया
विषविसर्पत्वारोपः, नतु सजातीयरूपकान्तरमस्तीति । मेयं चकोरेक्षणा राधिका मम
लोचनयोश्चन्द्रिकाचयजन्यो यश्चमत्कारस्तत्तुल्यचमत्काररूपा । अत्र 'चमत्कारविशिष्टे'-
त्यनुक्ता 'चमत्कार' इति धर्मेर्निर्देश आधिक्यविवक्षया, यथा 'देवदत्तः पण्डित' इत्यनुक्ता
'साक्षात् पाण्डित्य'मेवेत्युक्तः पाण्डित्यातिशयं बोधयति । तथा कन्दर्पभूपतेः श्रौटीर्यं
पराक्रमस्तद्रूपा । अत्रापि पराक्रमातिशयविवक्षया धर्मेर्निर्देशः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

चमत्कारित्वं, न वा सादृश्यजीवातुभूतं सन्देहघटनं वरौचर्त्तीति कृत्वा निश्चयाख्यालङ्कार-
भेदस्य चमत्कारसारत्वे न सर्वेषामेकमत्यम् । अत्र विश्वनाथः इदं विवेचनीयम् ।

(घ) तादात्म्यमिति—केचिदत्राभेदरूपकं तादृश्यरूपकमिति द्विविधां संस्थामस्यो-

(३) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयोः । (ख) (ड) पुस्तकयोस्तु 'तत्र द्वितीयरूपकान्तराभावेन निःसङ्ग'मित्यादि
पाठो दृश्यते ।

अन्यस्याश्लिष्टस्यारोपे यदि हेतुः स्यात्तदा रूपकं परम्परितारक्यम् । यथा—
पद्माननोत्सुकतया भ्रमरः, कलाभिः सर्वाभिरन्विततया त्वमखण्ड इन्दुः ।

त्वन्मानसे कनकपङ्कजिनीतयाऽसौ सा राधिका सुरमणीनिकराधिकैव ॥ ४५

अत्र पद्मं पद्मा च, कलाश्चतुःषष्टिः, कला चन्द्रस्य षोडशो भागश्च, मानसं
चित्तं मानससरश्च, सा राधिका सारणाधिका साराधिका च, इत्येषां श्लिष्टानां
वाचकानामनुरोधात् 'भ्रमरा'दिशब्दानामारोपः ।

भेदे सत्यपि तत् — २४८ का

तत् परम्परितम् । यथा—रत्नस्तम्भौ व्रजसृगदृशां चित्तदोलोत्सवस्य

श्रीराधाया रतिजयकलातोरणोत्तानदण्डौ ।

दैत्येन्द्राणां परिभवमहायज्ञनीलेन्द्रयूपौ

शृणुं कामप्रमदकरिणोः कृष्णबाहू स्मरामः (घ) ॥ ४६

अत्र चित्तदोलनादेर्भिन्नशब्दाद्यस्योत्सवाद्यारोपेण बाह्वो रत्नस्तम्भ-
त्वारोपः सिद्ध एव । आद्ययोर्मिश्रत्वं, उत्तरयोः शुद्धत्वम् ।

'पद्मानने'ति श्लिष्टपदम्—पद्माऽननमेव पद्माननं तत्रोत्सुकतया हे कृष्ण ! त्वं भ्रमरः ।
अत्र पद्मा चन्द्रावल्याः सखी, तस्या आनने कमलाननारोपः, तेनारोपश्चिष्टस्य भ्रमरस्य
कृष्ण आरोपः, अतोऽत्र परम्परितरूपकम् । तथा कलाभिरेव कलाभिः ; अत्र चतुःषष्टि-
कलायां चन्द्रस्य षोडशभागरूपकलारोपः, तेनारोपेण श्लिष्टस्य चन्द्रस्य कृष्ण आरोपः ।
एवं त्वन्मानसमेव मानसं सरस्तत्र स्पर्शकमलिनीत्वेनासौ सा प्रसिद्धा राधिका स्वर्गाङ्गना-
निकरेभ्योऽधिकैव । अत्र मानसे चित्ते मानससरोवरारोपः, तेनारोपेण श्लिष्टायाः स्वर्ग-
कमलिन्या राधिकारोपः ।

भेदेऽश्लिष्टे सत्यपि तत् परम्परितरूपकं भवति । बाहू कथम्भूतौ ? चित्तदोलनमेवोत्सव-
स्तस्य रत्नस्तम्भौ श्रीराधाया रतेर्या जयकला उत्कर्षवैदग्ध्यौ सैव तोरणं बन्धनमाला
तस्य बन्धनार्थमुत्तानदण्डौ । भिन्नशब्दस्याश्लिष्टपदस्य बाध्यस्य चित्तदोलनादेराद्ययो
रत्नस्तम्भदण्डयोर्मिश्रत्वं मालारूपकेण सह मिलनं ज्ञेयं, धर्मेकहृदयात् । तद्वथा चित्तस्य
दोलनेन य उत्सवस्तस्य रत्नस्तम्भौ, रतेर्या जयकला उत्कर्षवैदग्ध्यौ तत्र तोरणमिति

दिशन्ति, परं न तत् प्रामाणिकसम्मतं 'सुखमपरश्चन्द्र' इत्यादावपि तथाकथिततादृश्य-
रूपकेऽभेदरूपकस्यैव सम्भवात् । उपमावन्मनोहारित्वमादधदप्येव न तथा विपुलतलस्य
इति सुविदितमेव, तथाऽपि प्राचां वाङ्मोकियासान्धचोद्यभासकालिदासादीनां प्रबन्धेष्व-
स्योत्कर्षो न हीयते । यथा 'प्रज्ञाऽन्वुवेगां स्थिरशैलवप्रां समाधिशीलां व्रतचक्रवाकाम् ।
आख्योत्तमां धर्मेनदीं प्रवृत्तां दृष्ट्वाऽर्दितः पात्यति जीवलोकः ॥' इत्यादि वृद्धचरितपद्ये ।

रसनारूपकमन्ये पठन्ति (घ) । यथा—

कुसुमस्मितैर्लतानां स्मितकुसुमैर्गोपरमणीनाम् ।

किसलयकरैरमूषां स करकिसलदैश्च पिप्रिये तासाम् ॥४७

स कृष्णः, अमूषां लतानाम्, तासां गोपरमणीनाम् ।

—या तु प्रकृतस्यान्यथाकृतिः ।

साऽपङ्कतिः (१०) (ङ)—२४६ का—

अपङ्कतिनामाऽलङ्कारः । अन्यथाकृतिः प्रकृतं निषिद्धान्यस्य स्थापनम् । यथा—

तास्माधरौष्ठदलमुन्नतचारुनासमत्यायतेक्षणमिदं तव नास्यमास्यम् ।

बन्धूकयुग्मतिलपुष्पसरोजयुग्मैः (ङ) संपूजितः स्वयमसौ विधिनेव चन्द्रः ॥४८

यथा वा— इदन्ते लावण्यव्रततिफलयुग्मं, न तु कुचौ,

मते रज्ज्वाथो नभसि, तव राधे ! न वलयः ।

याख्याने मालारूपकम् । (४) हे राधे ! तव मध्यदेशरूपनभसि वलयस्त्रिवलयो न भवन्ति, किन्तु मतेः श्रोत्राण्युद्धेर्वन्यनार्थं रज्जरूप उन्माथो कूटयन्तं भवति । तथेयं तनुरुहाणां लतिका रोमावली न भवति, किन्तु नाभिरूपद्वये मयः कन्दर्परूप-सर्पस्तस्य फणस्यनीलमणैः सकाशात् समुन्नच्छन्ती कान्तिर्भवति ।

भरतनिर्दिष्टालङ्कारचतुष्टयस्य गणनं परिदृश्यते । उपमारूपकयोरेकतरादपरस्य विवर्त्तक्रम-निर्द्धारणे तयोः सङ्करघटने च प्राचीनकवीनां रचनेव प्रमाणम् । दिग्दर्शनं यथा सौन्दर्यनन्दे—‘सूत्रेण वद्वो हि यथा विद्वद्भ्यो व्यावर्त्तते दूरगतेऽपि भूयः । अज्ञानसूत्रेण तथाऽवबद्धो गतोऽपि दूरं पुनरेति लोकः ॥’ वनमाला विजयते—अत्र न कथं समासोक्तिरित्यर्वाक् वृत्तिग्रन्थे (श्लोः ५२) विवेचयिष्यते । रूपकैर्द्वयोर्ध्वप्रसङ्गे न तावत् स्वत एवाभिधागम्यस्यार्थस्य तिरस्करणं, यथा ‘पिवन्मधुयथाकाम’मित्यादि दण्डाचार्योदाहृते समासोक्तिलक्ष्यभूते, परमभिधा-गम्यस्य लाक्षणिकस्य चार्थस्याभेदमयो स्थितिरित्यप्युक्तम् । मधुरिमेति—आनन्द-वृन्दावनीयमेतत्पदं वैष्णवकाव्येषु सततमुद्दिष्यते । अवसोरिति—पञ्चहायनः (मतान्तरे सप्तहायनो वा) कविकण्ठेपूरो भगवतः श्रोत्राण्युद्धेर्वन्यचन्द्रादुद्धोपितकविलकान्तिरिममेव श्लोकं प्रथमं ग्रथितवानिति प्रसिद्धिः—‘आर्याशतका’खण्डे ग्रन्थस्य कण्ठे पूरकतस्यायमेव सुख-वन्धः । अत्र श्लोके परिणामाख्यालङ्कारभेदस्य रूपकादुद्भावितस्य स्थितिरित्यवसेया, कुवलय-दीनां मण्डनरूपप्रकृतार्थं उपयोगदर्शनात् । शुद्धे—अयं लिङ्गविपर्यय उपमायामिवात्रापि न दोषाय । अन्ये पठन्तीति—स च पाठो नासङ्गत इति खरसः ।

(४) ‘तथे’त्यादि‘मालारूपक’मित्यन्तोऽंशः (ख) (ङ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

इयं नाभीमग्नस्मरफणिफणानीलमणितः

समुद्यान्तो कान्ति, स्तव तनुरुहाणां न लतिका ॥ ४६

यथा वा— क्षीराब्धेः कति वोचयः, कति लसद्भक्तोत्पलानां दल-

द्रोणीसञ्चयवृष्टयः (ड) कति मधून्मत्सालिविञ्चोलयः ।

हेलोदञ्चदवाञ्चतोर्नयनयोः कृष्णस्य लीलेक्षण-

व्यापारे कति नोन्मिषन्ति विविधज्योतिर्विलासच्छलात् ॥ ५०

—अनेकार्थप्रतिपादकता यदि ।

एकार्थस्य तु शब्दस्य तदा श्लेषः (११) स कथ्यते (च) ॥ २५० का—

यथा— उदयति यस्मिन्नुदयति तिरोभवत्यपि तिरोभवति ।

जगदेव तत्र तमसां नाशिनि कैः कृष्ण ! तन्यतां कोपः ॥ ५१

हेलयोदञ्चतिरञ्चोनयोः श्रीकृष्णनयनयोर्लीलेक्षणव्यापारे सति विविधानां श्रीकृष्ण-
नेत्रस्थश्चेतरक्तश्यामज्योतिषां विलासच्छलात् क्षीरसमुद्रस्य कति तरङ्गा नोद्गच्छन्ति,
अपि तु उद्गच्छन्तेऽपि (५) । तथाच श्रीकृष्णस्य तिरञ्चोनावलोकनसमये नेत्रस्थमिदं श्वेतरूपं
न भवति, किन्तु क्षीरसमुद्रस्य तरङ्गा एव दृश्यमाना भवन्तीत्यपङ्गतिरेव । एवमुत्तरत्रापि
ज्ञेयम् । नेत्रस्थमिदं रक्तं रूपं न भवति किन्तु प्रफुल्लरक्तोत्पलानां दलान्येव द्रोणी-
समूहास्तेषां वृष्टयः कति नोन्मिषन्ति । वसन्तसमये उन्मत्तभ्रमरश्रेणयः ।

(ड) अपङ्गतिरिति—‘उपमेयं नृषा कृत्वा सत्यचैवोपमानकम् । स्थाप्यते चेत्तदा
ज्ञेयाऽपङ्गतिरिति काव्यदर्पणे लक्षणमप्येतमिप्रायम् । आचार्यदण्डिमतसुपपादयन्तः
केऽपि यत्किञ्चिदपङ्गुल्यान्यस्य कस्यचित् प्रदर्शनमपङ्गतिरिति लक्षणं वर्णयन्ति । दण्डि-
लक्ष्यं ‘न पक्षेभुः शरस्तस्य सहस्रं पत्रिणा’मित्यप्येतत्विनिगमकम् । एवमुद्योतकतो नागो-
जीभट्टाः । अत्र सादृश्यमूलता (‘किञ्चिदन्तर्गतोपमे’ति भाग्यलक्षणे) भूतार्थापङ्गवश्चेतर-
व्यावर्तकत्वे बीजं, नापलापमात्रमाचार्यदण्डिप्रभृतिनिर्दिष्टमिति विमर्शकाणां सरणिः । एव-
मेतेन न सर्वथा निर्विवादं वामनमतम् ‘अपङ्गतौ वाक्यार्थयोरार्थिकं ताद्रूप्यं, रूपं के तु
पदार्थयोः शाब्दं ताद्रूप्यमिति भेद’ इति । सर्वसङ्गदृष्टितमस्य भेदत्रयं भ्रान्तिहेतुकैतवः
पूर्वमपङ्गतिसंज्ञाकल्पनं मालाऽपङ्गुतेषु लक्षणप्रदर्शनमन्यत्रेत्यास्तां विस्तरः । बन्धूक-
द्यतीति—अत्र युग्मपदस्य पुनः प्रयोगो न सुष्ठु, परं नात्रार्थपौनरत्यन्तान्धधरौष्ठद्वितयेनेकत्र
आयतेक्षणयुगलेनापरत्र यथाक्रमं साम्यादिति बोध्यम् । ‘द्रोणीति’—स्त्रीत्वमनियतलिङ्गशब्द-
विधयकम् ।

(५) एवं सर्वत्रैव प्रकृतेषु, परन्तु ‘अपि तु बहव उद्गच्छन्त्येव’त्यनेन भाव्यम् ।

इहार्थस्यैव श्लेषो, न शब्दस्य, परिवृत्तिसहत्वात् । अत्र वाक्यमेकार्थमेव(च), तच्च सूर्यप्रतिपादकं, तत्रापि श्रीकृष्णं प्रति काऽप्यभिमानवती विचारणाभिमानखण्डनपूर्वकं वदति—यस्योदये सर्वोदयः, यस्य तिरोभावे सर्वतिरोभावः, तत्र त्वयि को नाम कोप इत्यर्थान्तरम् ।

यथा वा—‘विलोलसंफुल्लकदम्बमाल’ इत्यादि (७म किरणे ४६ श्लोकः) ।

श्लिष्टैर्विशेषणैरेव विशेष्यस्यान्यथास्थितिः ।

समासोक्तिः (१२) (क)—

२५१ का—

विशेष्यस्य केवलस्य श्लिष्टैर्विशेषणैरेव अन्यथास्थितिरन्यथाभासनं समासोक्तिनामाऽलङ्कारः ।

यथा— त्वदङ्गसङ्गेन विनैव राधे ! क्षणे क्षणे ग्लायति नन्दसूनुः ।

सदैव वलः स्थलकेलियोग्या न रोचतेऽस्मै वनमालिकाऽपि ॥ ५२

उदयतीति—अत्र ‘उदयतिरोधाना’दिप्रदानां परिवृत्तिसहत्वान्न शब्दश्लेषः, अपि तु अर्थश्लेष एव । एवमत्रोदयाद्यनेकपदघटितमेकं वाक्यं सूर्यरूपैकार्थप्रतिपादकं, तत्राप्येतद्वाक्यश्लेषेण कृष्णरूपार्थान्तरमपि बुध्यते । विशेष्यस्य केवलाश्लिष्टस्य ।

(च) भामहप्रभृत्युक्तः शेषालङ्कारो दण्डुक्तोऽभिन्नपदश्लेषश्च बहुत्र तावन्नयोर्द्विद्वतदाख्यार्थालङ्कार एवेति विमर्शने प्रतिभाति । परं भामहोद्भटादिकृतमस्य साम्यमूलोद्घाटनम् ‘उपमानेन यत्तत्त्व’मित्यादि तत्तत्तत्त्वस्य सहोक्तिहेतूपमाजनितं भेदतयं चिरन्तनानाञ्च श्लेषोपमाघटकसम्बन्धविचारोत्पापकताऽनुक्ताऽप्यत्रावसीयते । दखिङ्कतपरिग्रहगतोऽस्य साम्यगर्भतायास्तिरस्कारपुरस्कृत उल्लेखः । अयमपि कालक्रमेणालङ्कारान्तरकल्पको जातः, खनियमस्यास्यैवाधुनिकैः परिसंख्यारूपेण गणितत्वात् । एतस्य शब्दार्थोभयात्मकतया भेदस्वीकारः कुन्तकाद्यनुदतोऽपि नातिरुचिर इति शब्दालङ्कारानुशीलन एव सूचितमस्माभिः । यथा वेति—अत्र सहोक्तिमूलता लक्ष्या । ‘ह्यायावन्तो गतयाला’ इत्यादाविव विशेष्यस्यापि साम्यं द्वयोश्च वाक्यत्वमिति व्यावर्त्तकत्वे बीजम्, अलङ्कारान्तरविविक्तो नास्य विषयोऽस्तीति, सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति, अभिन्नपदत्व एवार्थश्लेष इति च प्रायोवादाः । श्लेषः—इदं शब्दस्यार्थालङ्कारत्वे बीजं प्रगिव दर्शितम् । अत्रानेकार्थवाचकतेति शब्दशब्दद्वयध्वनिभेदाद् भेद इति ध्वनिकिरण उद्भूतम् । वाक्यमेकार्थमेवेति—वाक्यं वैयाकरणादिनिरुक्तम्, वाक्यसमन्वितेः प्रयोजकं पदमत्र वाक्यमुच्यते । अत्र यदाप्यभिधायया अनियन्तृणात्वावपि कृष्णसूर्यौ वाच्यौ, तथापि प्रकरणाद्विषयमेनौऽप्योर्थो बोद्धुं शक्यः । यदा एकार्थता उभयोः सामान्यरूपैकस्यार्थस्य घटकता । स कृष्णपक्षे सूर्यपक्षे च सविशेष इत्यस्तु, परं सामान्यत एवमिति केचित् । कष्टकल्पनेष्वेवादाः पक्ष एव वरम् ।

अत्र वनमालिकायाः प्रतिनायिकात्वं केवलेन 'वनमाला'शब्देन नायाति,
अपि तु 'सदैव वक्षःस्थलकेली'त्यादिना विशेषणैरेव । समासः सङ्क्षेपस्तेनोक्तिः ।

— असम्बन्धरूपं वक्तृपमाकृति ।

निदर्शनैषा दृष्टान्तप्राया (१३) (ज)—२५२ का

निदर्शननामाऽलङ्कारः । यथा—

क्व नाम कृष्णस्य कृपाकटाक्षः क्व तावदस्मिन् वत नोऽभिलाषः ।

रत्नाकरस्योदरवर्त्ति रत्नं वयं करेणैव जिह्वीर्षवः स्मः ॥ ५३

यथा वा—आकृत्यतां तच्चकमौलिरत्नमुक्तास्यतां हेमगिरिः करेण ।

आच्छिद्यतां केशरिकेशराली न स्पृश्यतां केशव ! मत्सखीयम् ॥ ५४

लारूपाऽप्येषा ।

यदुपमाकृत्यमसम्बन्धरूपा एषा निदर्शना किन्तु दृष्टान्तप्राया च । हेमगिरिः सुमेधः
करेणोक्तास्यतां ध्रियताम् । असाधो तच्चकफणाख्यरत्नाकर्षणे साहसं क्रियताम् । ततो-
ऽप्यत्यसाधो मत्सखीसर्पणे कदाऽपि मा साहसं कुर्वति भावः । एषा मालारूपा निदर्शना ।

(क) समासोक्तिरिति—अन्वर्थताऽस्य प्राचीनैरूपलक्षिता, सा चात्रैव कुत्रापि साक्षा-
न्नवीनैरुपदिश्यते । प्रकृतार्थस्य यदत्राप्रकृतार्थबोधनं तद्विशेषणवलादेव भवतीत्यस्य ध्वने-
रलङ्कारान्तराच्च भूयान् भेदः । 'कार्य-लिङ्ग-विशेषणै'रिति 'व्यवहारसमारोप' इति च विन्ध-
नायलक्षणे लक्ष्यस्यालङ्कारस्य स्फुटीकरणार्थं, तत एव विस्तारो ग्राह्यः । केवलस्येति—
विशेष्यपदे न श्लेष इति यावत् । 'अत्रोपमेयस्यानुक्तौ समानगुणव्याया समासोक्तिः, सङ्क्षेप-
वचनात् समासोक्तिरित्याख्येति वामनः । 'प्रिवन्मधु यथाकामं', 'स्तम्बवानुजुरयाल' इत्यादि-
षु तल्लक्ष्येष्वस्या सान्धमूलता लक्षणीया । एवं प्राचीनाचार्याः । न स साधीयान् कल्पः
प्राचीनाप्रस्तुतार्थकथनं प्रस्तुतस्य प्रतीतोक्तात् समानविशेषणत्वलिङ्गात्, प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य
वस्तुनो व्यवहारसमारोप एवास्यालङ्कारस्य विषय इति नवीनानां नवं दर्शनम् । श्लिष्ट
विशेषण्येति—अपरे तु श्लिष्टविशेषणोत्थापिता, साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधैवेति
मन्यन्ते । सर्वस्वलदुद्भावितानामस्य भेदानामस्य ध्वनितायतिरिक्तायाश्च विषयस्य
दर्पणरसगङ्गाधरादिषु विचारो जिज्ञासुभिरवश्यमवलोकनीयः । यदापि भरतनिर्दिष्टे-
लङ्कारचतुष्के नाख्योक्तेखो दृश्यते, तथापि चिरन्तनानां चिन्तातन्तुं श्रित एष इति
नातिशयवादः । एवमप्याहुः प्रवीक्षाः—

—यत्र क्रियैव हि ।

वक्ति स्वरूपं हेतुञ्च साऽन्या—(ज) २५३ का

यत्नेकैव क्रिया स्वरूपं हेतुञ्च वक्ति साऽन्या निदर्शना ।

यथा—अभिवन्द्यवन्दनविपर्ययः सदा विदधाति नूनमियतीं हि यातनाम् ।

अधिकण्टसीम परिधाय राधिका रमणीमणिर्न हि मणीकृता यतः ॥५५

अत्र 'यातनां विदधाती'ति क्रियां स्वरूपं रमणीमणेर्मणीकरणविपर्ययरूपं हेतुञ्च वक्ति ।

—अप्रासङ्गिकस्य वाक् ।

प्रासङ्गिककथायां स्यादप्रस्तुतप्रशंसनम् (१४)॥(झ)२५४ का—

अप्रासङ्गिकस्याप्राकरणिकस्यार्थस्य वाक् कथनं यत् प्रासङ्गिककथायां तदप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

कदाचित् श्रीकृष्णो राधां सङ्केतकुञ्जस्थां विधाय तस्याः प्रतिपत्तरमणौचन्द्रावलीकृत-
प्रतिबन्धकवशात्तन्निर्गते गन्तुं न शक्नाक, तदा श्रीराधिका मानिनी बभूव, तस्या मान-
भङ्गार्थं कृतेऽपि नानायत्ने यदा मानशान्तिर्न बभूव (७) तदा श्रीकृष्णः खिन्नः सन् साहाय्याय
ललितासकाशं जगाम, तं प्रति ललिताऽह—अभिवन्द्येति—“वदि अभिवादनस्तुत्योः
स्तुत्यर्ह्यां वन्दनविपर्ययोऽनादरादिर्हि निश्चितमियतीं यातनां विदधाति यतस्तथा
गतरात्रावधिकण्टसीम कण्टसीमायां परिधाय राधिकारूपरमणीमणिर्न हि कौस्तुभमणी-
कृता । अत्र यातनाविधानरूपक्रिया स्वहेतुं बोधयति, तथाच यातनाविधानरूपकार्य-
लिङ्गेन रमणीमणेर्मणीकरणं भावरूपं कारणमनुमीयत इत्यर्थः ।

Personification is as old as language. Man never knows fully how
anthromorphic he is. परमस्य मर्यादालङ्घनमेव दोषाय । प्राचीनगणनायामप्रस्तुत-
प्रशंसातः समासोक्तोभेदः सूक्ष्मः, अतो नेदं विस्मयकरं यत् कैश्चित् कुन्तकादिभिरप्रस्तुत-
प्रशंसासुररीकुर्वद्भिरन्यथा चास्याः शोभाशून्यत्वं सिद्धान्तिमतम् ।

(ज) दृष्टान्तप्रायेति—निदर्शनं निश्चित्य दृष्टान्तकरणम् । अत्र वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः
प्रदार्थयोर्वा सम्बन्धः स्वतो दुरुपपादः, परमेतत्सम्बन्धकरणद्वारा सादृश्यपक्षेपेणैवपक्षकरणं
सादृश्यपरिकल्पनं विव्वासुविस्मयबोधो वा । दृष्टान्तालङ्कारादस्य भेदो दर्पणादौ स्फुटीकृतः ।
अत्र द्वितीयसम्बन्धो भवन्नपि सादृश्यमुखेनैव स्थितिमानित्यस्य सादृश्यमूलता ज्ञेया ।
अन्येति । अत्रापरैर्लक्षितस्य सम्भवतो वस्तुसम्बन्धस्याभासः—परमत्र भेदप्रकटनं भिन्नार्थमिवैति
प्रतिभाति ।

कार्यकारणसामान्यविशेषेषु तदन्यगीः ।

प्रस्तुतेषु च तुल्ये च तुल्यगीः पञ्चधैव तत् ॥ २५५ का—

तदप्रस्तुतप्रशंसनं प्रस्तुतेषु कार्यादिषु तदन्यगीः कारणादिनिरुक्तिः,
चकारादन्येषामप्रस्तुतप्रसङ्गतुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याप्रस्तुतस्य गीश्वेति पञ्चधा ।
कार्ये कारणकथनं, कारणे कार्यकथनं, सामान्ये विशेषकथनं, विशेषे
सामान्यकथनं, तुल्ये तुल्यस्याप्रस्तुतस्य कथनमित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—

गेहेन किं तेन सदासितेन (5a) दिनैर्वृथा तैः किमु यापितैर्वा ।

न यत्र मे चन्द्रकशेखरस्य यागोदयः सिध्यति साधु साध्वः ॥ ५६

अत्र गृहान्निशि कच्चिदनाय गच्छामीति कार्यं प्रश्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य
तत्कारणस्य प्रशंसा ।

‘कुतः समागच्छसि राधिके ! त्वं’ ? यत्र स्थिता तस्य सुखं निरीक्षे ।

‘कं यासि सुग्धाक्षि ! समं सखीभिर्न कस्य पुष्पावचयो ह्यभौष्टः ? ॥

अत्र ‘कुत आगच्छसि’ ‘कं यासी’ति प्रश्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य तस्य तत्-
कारणस्य तन्मुखावलोकनस्य पुष्पावचयस्य च प्रशंसा । यत्र तन्मुखावलोकनं
भवति तत्रैव यामः, पुष्पावचयस्तु व्याज इति ध्वनिः (भ) ।

अस्ताचलं चुम्बति भानुविम्बे गृहे गृहे गोकुलसुन्दरीणाम् ।

दिव्यानुलेपाभरणाम्बराणि कृष्णाङ्गिरन्ते परितः सखीभिः ॥ ५७

अत्र तदागमने प्रस्तुते कारणे कार्यमुक्तम् ।

सदासितेन बन्धनाधिकरणेन तेन गेहेन किम् ? षड् बन्धने अधिकरणे क्तः । यत्र
गृहे दिवसे वा मम चन्द्रकशेखरस्य महादेवस्य पक्षे श्रीकृष्णस्य यागोदयः पूजोदयः पक्षे
कन्दर्पयागोदयो न साधु सिध्यति । अत्रेति—कच्चित् प्रश्ने । हे सखि ! वनाय गच्छामीति
प्रस्तुतस्य कार्यस्य प्रश्नेऽप्रस्तुतस्य तस्मिन् वनगमने कारणस्य गृहे कन्दर्पयागाभावस्य
सिद्धेः प्रशंसा कथनमित्यर्थः । अस्ताचलमिति—अप्रस्तुतस्य वस्त्राभरणादाहरणरूप-
कार्यस्य प्रशंसा तथा द्रव्या कृता—तथाच सन्ध्याकाले वस्त्राभरणादिभिर्विशिष्टास्ताः
सर्वाः श्रीकृष्णं मिलित्वन्तीति भावः । साधूनां शरीरेषु वपुःस्वभावेन कामादिदोषा

(भ) वाक् कथनमिति—एतदेव प्राचीनैर्लक्षितालक्षणात् भेदस्फुटीकरणम् । एवमपि

(5a) ‘सुधामितेनेति (न) पुनर्के पाठः ।

अन्तर्लतागृहमनख्यतमं तमिस्रमालिङ्ग्य सा तव तनुभ्रमतो वसन्ती ।

दैवोदितेन्दुकिरणैर्विरतेऽथ तस्मिन्सा गाः प्रिय ! त्वमिति सौदति कृष्ण ! राधा ॥

अत्र तदाकारेऽपि साऽनुरज्यतीति सामान्ये विशेषकथनम् ।

अनुरागिवधूमनोज्वरक्षतये त्वं ननु कृष्ण ! भेषजम् ।

स कृती स सुहृत् स वत्सलः सुहृदाधिप्रतिकारको हि यः ॥ ६०

अत्र त्वां नीत्वा यदि तस्या विरहज्वरं नाहं शमये तदा सोऽपि न भविष्यति । अहञ्च न कृतिनी, न सुहृत्, न वत्सला । तस्या मनोज्वर-
शमनं विना तद्रूपेण भेषजेन न सम्पत्स्यते । तस्माच्चं शीघ्रमेव गन्तुमर्हसीति
विशेषे प्रस्तुते सामान्यकथनम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याप्रस्तुतस्याभिधानेऽस्य त्रयः प्रकाराः श्लेष-समासोक्ति-
सादृश्य-रूपाः । क्रमेणोदाहरणानि—

न दोषदर्शी भवितैव विद्वान्वपुःस्वभावेन सतां वपुःषु ।

युज्येत फेनादिभिरम्बुदोषैरघौघविध्वंस्यपि गाङ्गमम्बु । ६१ एष श्लेषरूपः ।

[6 यथा—लोलोऽपि पागविषयोऽपि तमःस्वरूपोऽप्याचिप्यतां सुमुखि ! न समरः कदाऽपि ।

नात्यैव खेलनपरो व्रततीर्भवन् यः सारयज्ञो भवति तासु महागुणज्ञः ॥ ६२

अत्र कृष्णस्य सान्निव्याथ तुल्ययोर्धमरमालत्योरभिधाने श्लेषरूपः ।]

हृद्दो प्रेम तवायशो विरचितं सद्योऽविनिर्गच्छता

येनानेन हतेन जीवितमिदं तथेन सम्यार्थ्यते ।

दृश्यमाना अपि पण्डितस्तु तत्तद्दोषदर्शी न भविता (7) । गङ्गाजले जलस्वभावेन फेनादिदोषा
दृश्यमाना अपि तज्जलं ब्रह्मद्रवरूपमघसम्बद्धविध्वंस्यपि । अत्र 'दोषदर्शी'शब्दो नानार्थ-
वाचकत्वाच्छ्लेषः । अत्र प्रस्तुते साधुशरीरे दोषदर्शनाभावेऽप्रस्तुतस्य गङ्गाजलस्य
पापसम्बन्धनाशकत्वस्य कथनम् ।

माधुरविरहेण याकुला श्रीराधा स्वप्रेमाणं समोधाह—हृद्दो खेदे हे प्रेम ! सद्यः
श्रीकृष्ण विच्छेदक्षणेऽविनिर्गच्छता येन जीवितेन तवायशो विरचितं तज्जीवितं
येनावधिवासरेण धार्यते तस्यैव सुमहान् दोषः—यतः शरीरान्तरे तस्य कृष्णस्य प्राप्तावध-

प्रकाशकतां 'तदन्यस्यवचः' पदेन, यदाहुः सङ्केतकतः 'अत्र वर्णना न स्तुति'रिति ।
'अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतपरा प्रशंसावच, इत्यभिधानम्' । अलङ्कारान्तरेष्विवात्रापि श्लेषश्चास्त्ववधः

(7) वाक्ययुगलं शिथिलबन्धदोषदुष्टम्—एवं सर्वेष्वेव पुस्तकेषु ।

तस्यैवावधिवारस्य सुमहान् दोषः शरीरान्तरे

तत्प्राप्तौ समयोऽधिकः किमवधावित्यं न येनोच्यते ॥ ६२

अत्र समासोक्तिरूपः ।

[यथा (८)—

किं चांतकीरपि रससुहृदैकताना वपेत्तसमुदमपि स्ववशे नयन्तो ।

वात्ये ! विधाय दृशगोचरमेतमासां कुत्रेण राजसि रजोभिरनेन कामम् ॥ ६४

अव रासासक्तानां गोपमुधुवां कृष्णेन सन्धुक्तायाश्च सुखातमायाः प्रस्तावे चातकीनां नायिकात्वं,
वात्यायाश्च प्रतिनायिकात्वं विशेषणमाद्यात्मादेवागम्यते । इति समासोक्तिरूपः ।]

चन्द्रादिनानाविधरस्यवस्तुनः सौन्दर्यमादाय सुखादि निर्ममे ।

यस्याः स्मरेण, स्वयमेव तामसौ हिनस्ति तैरय हरे ! त्वया विना ॥ ६५

अत्र सादृश्यरूपः ।

[यथा वा—(९)

किं केतकीं पुनरपि ययतां विदग्धभङ्गो ययाश्चभिपतन्नभिन्न एव ।

विद्वः सकलकभरैरददानयैव सङ्गं यदिव नलिनौषु ययौ विहर्तुम् ॥ ६६

तत्र कलहान्तरितायाः कृष्णस्य च प्रस्तावे केतकीभङ्गयोरभिधाने सादृश्यरूपः ।]

प्रतीयमानस्यारोपानारोपाभ्यां पुनर्विधा । २६६ का—

पुनरिदमप्रस्तुतप्रशंसनं द्विधा प्रतीयमानस्यार्थस्यारोपानारोपाभ्याम् ।

यथा—का त्वं ? “पृच्छसि दुःखिनीं किमिति मां” कस्मादयं ते शुभे !

निर्वेदो ? ‘ननु मुक्तिरस्मि’ तदहो सर्वोत्तमा त्वं “न हि ।

दूरस्थामपि सादरोऽनुभजते भक्तिं मुकुन्दप्रियो

नोपेत्यर्थनकारिणीमपि दृशः कोणेन मां वीक्षते” ॥ ६७

[यथा वा (१०)—

त्वं कोऽस्यपूरदेशमेव सुधियो ! जानीत, किं मां भवा-

न्निर्वेदं तनुते, शृणुध्वमभितो राजन्नि ता भूमयः ।

ववधिवारसरे किमधिकः समयो भावीति तेनावधिवारसरेण न ऊच्यते न वितर्क्यते—तथा च
देहानां सद्यः सुव्यजत्वादेहान्तरस्यापि शीघ्रभावित्वात्शरीरान्तरे तत्र स्वल्पः समयो
विचारलब्ध इति भावः । अत्रेति—श्रीकृष्णविच्छेदसमये प्राणगमनप्रतिबन्धकरूपविशेषणेन
विशेष्यस्यावधिवारस्य वैरत्वारोप इति समासोक्तिरूप इत्यर्थः ।

कश्चिद्देवो मुक्तिं पृच्छति त्वं केत्यादि । यथाक्रमं प्रश्नोत्तराणि । मुक्तेः सकाशाद्भक्तिः
सुरसेति प्रतीयमानस्यारोपः प्राधान्येन कथनम् । उपेत्य निकटे गत्वा ।

—प्रश्नं नात्र सर्वत्र त्वेवार्थत्वमुमापन्नं लिङ्गम् । ‘व्याज’ इत्यतोऽप्रस्तुतात् प्रस्तुतच्चेत् गम्यते
इति दर्पणकृतां लक्षणाच्च नेदम्बुहनीयं यत् प्रतीयमानरूपेणैवास्याविर्भावः—वाच्यरूपेणाप्यस्य

या अशोषरहस्यसाधयसा शस्येय पूर्णा किम-

पुक्तं सङ्गिरिह प्ररोहति कदाऽप्येकं न चीर्जं यतः ॥ ६८

भक्तोयोर्द्वयोरन्यकथनम्—अवाचेतनस्योपरदेशस्य प्रकृते निर्विचिह्नरिभक्तपुरुषनाऽरोपेनैव प्रति
वचनोपपत्तिः ।]

ब्रह्मिष्ठेदस्यान्तर्भवति यदि चान्तर्वहिरहो

जनः स्वस्मिन् देहे भवति घृणया धूतकृतिपरः ।

अभद्रं भद्रं वा विरचितिविशेषोपधि नहि

स्वतो, भद्रं किञ्चिद्भवति भगवद्भागवततः (६८) ॥

अत्र प्रतीयमानार्थस्यानारोपः, वाच्यस्यैव प्राधान्यात् ।

निगोर्णस्योपमानेनोपमेयस्य निरूपणम् ।

यत् स्यादतिशयोक्तिः (१५) सा (ज)—२५७ का

तथा—

क्षितौ शोणेऽभोजे तदुपरि नवौ हेमकदली-

तरु नीचीनायाविह कनकसिंहासनमिदम् ।

ततः शून्यं तस्योपरि सुमिलितं कोकमिथुनं

ततश्चन्द्रस्तस्मात्तम इति विधेः का नु घटना ॥ ७०

बहिरिति—रचनाविशेष एवोपधिर्यत्रेवेवम्भूतम् । जगत् स्वतोऽभद्रं भद्रं वा नहि,
किन्तूपाधिकृतं भद्राभद्रात्मकसुभयरूपं भवति, उपाधेरुभयात्मकत्वात् । सर्वथा किञ्चिद्भद्रं
भगवद्देशवलादेव भवति, भगवद्भजनान्देः सर्वथा भद्ररुत्वात् । अत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य
देहे हेयत्वस्यानारोपोऽप्राधान्येन कथनं, वाच्यार्थस्यैव चमत्कारित्वेन प्राधान्यात् ।

निगोर्णं यस्तं, तथाचोपमानस्यैव प्रयोगो न तूपमानेन यस्तस्योपमेयस्य, यथोपमानस्य
रक्तकमलस्यैव प्रयोगो न तूपमेयस्य चरणस्येत्यर्थः । क्षितौ चरणद्वयस्थानीये रक्तकमले ।
तदुपरि ऊरुद्वयस्थानीयौ नवीनस्वर्णकदलीवृक्षौ । कथम्भूतौ ? नीचीनाग्रौ ऊरुदेशस्योपरि
स्थूलत्वमधः काश्यमिदमिप्रायात् । इह तदुपरि नितम्बस्थानीयं कनकसिंहासनम् !
ततस्तस्योपरि मध्यदेशस्थानीयं शून्यमिति मध्यदेशस्य सूक्ष्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् । तदुपरि
स्तनद्वयस्थानीयं चक्रवाकमिथुनं, सुखस्थानीयश्चन्द्रः, तस्मात् केशस्थानीयं तम इति विधेः
काऽप्यनिर्वचनीया घटना ।

स्थितिः सम्भवति । कुतचित् प्रतीयमानाच्छाया भूयाविच्छित्तिर्यथा, 'कुतः समागच्छसी'
त्वादुपरिदर्शिते सन्दर्भे ।

(6) (8) (9) (10) (ग) पुस्तके (ज) पुस्तकस्ये क्रीडपत्रे च 'यथा' इत्यादि तथास्थितातां वचनीवद्धानां
वाक्यानां मूले निर्देशः, नतु इतरत्र ।

—तदेवान्यतथा यदि ।

निरूपयते सा द्वितीया—२५८ का—

तदेव प्रकृतं वस्तूपमानं वाऽन्यदेवेदमिति यदि निरूपयते तदा साऽतिशयोक्ति-
द्वितीया भवति । यथा—

अन्ये श्रुती ते रसना च साऽन्या चेतः सतां तत् पुनरन्यदेव ।

श्रीकृष्णशीतद्युतिनामलीलारूपासृतं यानि सदा धयन्ति ॥ ७१

अन्येवेयं कनकलतिका चन्द्रमाशायमन्य-

स्तस्मिन्नेतन्मदमदिरयोर्युग्मकञ्चान्यदेव ।

अन्येवेयन्तदुपरि मनोजन्मनश्चापवल्ली

राधानाम स्फुरति मनसः कियमुन्मादवीधी (11) ॥ ७२

—यदर्थेन तु कल्पना ।

यद्यसम्भाविनोऽर्थस्य सा तृतीया—२५९ का—

यथा— पूर्णो यदि स्यादनिशं सुधांशुः स चेत् कलङ्गेन भवेद्विहीनः ।

चकोरपैथोऽपि न चेदयं स्यात्त्वदास्यदास्याय तदेव राधे ! ॥ ७३

—विपर्यये ।

कार्यकारणयोरन्या—२६० का—

अन्या चतुर्थी । यथा—

अविद्ध एव प्रविवेश यत्कृता सरोरुहाद्या हृदि कृष्ण ! वेदना ।

परस्ततोऽन्येन विलोचनाञ्चलीशरेण विद्धं हृदयं त्वयाऽस्याः ॥ ७४

राधानाम विशेष्यं काऽप्यनिर्वचनीया मनस उन्मादश्रेणी—तथाच राधानामश्रवण-
मात्रेण श्रीकृष्णस्य मनस उन्मादपरम्परा जायत इत्यर्थः । आदौ कार्योत्पत्तिः पश्चात्
कारणोत्पत्तिः अयमेव कार्यकारणयोर्विपर्ययः, तत्र चतुर्थ्यतिशयोक्तिर्ज्ञेया । यथा-
'ऽविद्ध एवे'त्यादौ । अत्र कटाक्षशरजन्यहृदयवेधरूपकारणोत्पत्तिः पूर्वमेव तादृशवेधजन्य-

(न) अतिशयोक्तिरिति—अतिशयेन लौकिकसीमातिक्रमेणोक्तिरित्यन्वर्थता संज्ञाया
ग्राह्या । अस्याः काव्यशोभाऽधायकत्वं सर्वार्थालङ्कारान्तर्भावित्वञ्च प्राचीनैः 'हेषा सर्वत्र
वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते । यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥' "अलङ्कारा-

(11) 'कियमुन्मादवीधी'ति पाठः (ख) (ग) पुस्तकयोः । स च टीकाजदनुमोदितः ।

—प्रतिवस्तूपमा (१६) तदा ।

सामान्यस्य स्थितिर्वाक्य उपमानोपमेयोः (ट) ॥ २६२ का—

उपमानवाक्ये उपमेयवाक्ये च सामान्यस्य साधारणधर्मस्य यदा स्थितिरित्यर्थः । यथा -- अहमिव कथमिव सहते राधा निविडानुरागभरवाधाम् ।

न हि नवकुसुमवाटी दहनज्वालेन भवति नो दग्धा ॥ ७५

बिभर्त्ति सर्वानमरान् सुमेरुस्तच्चापरच्चास्ति (ट) धरा वहन्ती ।

धराञ्च धत्ते भुजगाधिनाथो धुरन्धरैरेव धुरो ध्रियन्ते ॥ ७६

एषा माला प्रतिवस्तूपमा ।

सर्वेषामेव धर्माणां दृष्टान्तः(१७) प्रतिबिम्बवत्(ट) ॥ २६२ का—

सर्वेषामेव साधारणधर्माणां प्रतिबिम्बवद्भासनं यत् तदृष्टान्तनामाऽलङ्कारः ।

वेदनारूपकाथोत्पत्तिरित्यर्थः । मथुरास्यः श्रीकण्ठो व्रजादागतसुहृदं प्रत्याह—अहमिति । नवीनकुङ्कुमस्य केशरस्यातिमुकुमारत्वात् तस्य वाटी दहनज्वालेन दग्धा भवेत्वे । अत्रोपमेयवाक्ये बाधेति उपमानवाक्ये दहनज्वालेत्यत्र एव साधारणधर्मः शब्दभेदेनोक्तः ।

नतराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागौशमहितामुक्तिमिमामतिशयाद्भयात् ॥ इत्यादौ रनुवादैः स्वीकृतमेव । एवमपि नवीना प्रतीच्याः—Hyperbole is to poetry what the harmless exaggeration, natural to children, is to their story-telling—which indeed is a form of poetry । परमस्य मर्यादालङ्घनेन कविप्रतिभोत्थापितस्यापि हानिः स्यात् । गौडीयानां रचनासु प्रागस्या बहुलसुपलम्भो दृष्टस्तथा च श्रीहर्षकृतनेषधचरितादावस्य प्रचुरलक्ष्यतेत्यादिकं टिप्पनीकृताऽन्यत्र दर्शितं मतमुक्तिस्थिते । The atmosphere is hyperbolic. Vide The Gaudi Riti in Theory and Practice—Indian Historical Quarterly, V. II. 1928) उत्प्रेक्षैवातिशयोक्तिरिति केचिदतिप्राचीनाः—परसुभयोर्भेदो । वामनादिभिर्व्यथावधं निरूपितः । नयानां परिभाषाऽनुसारेणाध्यवसाये सति साध्यत्वेन यत्र व्यापारप्राधान्यप्रकटनं तत्रोत्प्रेक्षा, यत्र तु सिद्धत्वेनाध्यवसितप्राधान्यं तत्रातिशयोक्तिरिति निष्कर्षः । मम्मटादायानुसारेणात्र मूले चत्वारो भेदा लक्षिताः । यदार्थेन यत्र कल्पना तत्र सर्वस्वकदादिस्फुटीकृतस्यासम्बन्धे सम्बन्धरूपस्य भेदस्योत्थापनम् । पञ्चमो भेदस्तैः सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धरूपोऽपि स्वीकृतः, यथा 'अस्याः सर्गविधा'वित्यादि विक्रमोर्वशीये पद्ये । अत्र विषये रुच्यकामाणिक्यचन्द्रप्रभृतिभिः सर्वेरेव प्राचीनटीकाकङ्क्षिरस्याधिकस्य भेदस्यान्तर्भावोऽनुमोदितः ।

(ट) प्रतिवस्तूपमेति—साधारणधर्मस्य स्थितिरिति—अत्र वाक्यभेदेनोपादानमात्र-

स च साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन द्विविधो मतः । २६३ का—

क्रमेणोदाहरणे—हरिसन्दर्शनसमये द्रवति मनी मे कठोरमपि सुमुखि ।

उदये सति चन्द्रमसश्चन्द्रमणेः स्यन्दते स्वरसः ॥ ७७

प्रेयसि नयनविदूरे सति मम समुपैति नयनयोराभ्यम् ।

उदयेन हि तुहिनांशोर्मीलति नीलोत्पलयेणी ॥ ७८

कारकैक्ये क्रिया बह्वो व्यत्ययेऽपि च दीपकम् (१८)(ठ) ॥ २६४ का—

व्यत्यये क्रिदैक्ये बहूनि कारकानीत्यर्थः । यथा 'न पश्यति न भाषते न च शृणोति न स्यन्दत' इत्यादौ (८म किरणे ४२ श्लोके पूर्वाह्णम्) ।

कारकबाहुल्ये क्रिदैक्यं यथा—

सुहृद्वियोगश्च महाज्वरश्च विषञ्च पाकोन्मुखहृद्व्रणश्च ।

महद्दिनिन्दा च खलोदितश्च पङ्केच समान्यवसादयन्ति ॥ ७९

माला स्यात् पूर्वपूर्वञ्चेदुत्तरोत्तरमृच्छति ॥ २६५ का—

माला मालादीपकम् । यथा—

हरिसन्दर्शनेति—अत मनसः कठोरत्वं कृष्णसान्निध्ये द्रवत्वचेति धर्मद्वयं दार्ष्टान्ते, दृष्टान्तेऽपि श्रुत्यायाः कठोरत्वं चन्द्रसन्निधौ च द्रवत्वचेति धर्मद्वयम्, अतोऽत्र धर्मद्वयस्योभयत्र प्रतिविम्बवद्भासनमेकसजातीयभासनमित्यर्थः । प्रेयसीति—न हि मीलति मुद्रिता भवतीत्यर्थः । तथा च यथा चन्द्रोदये सति नीलोत्पलानामान्याभादस्तथा प्रेयसि श्रौहण्ये नयनयोर्विदूरे सति मम नयनयोराभ्यमिति वैधर्म्यम्, एवं सति श्रौहण्यस्योदये ममाप्याभ्यभावः, अतः साधारणधर्मस्यैकजातीयभासनम् । एवं सति ।

अथ कम् । यदाहुरभ्ये 'एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति' । कालिदासादि-
कृतिभ्योऽस्या विच्छित्तिविशेषोऽनुमीयते, अत एतस्या उपमातः पृथगगणनं सर्वथा सङ्गतमेव ।
यथेषा प्राचीनैर्वाक्यभेदेऽप्युपमास्थितिमङ्गीकुर्वन्निरुपमाभेदेन गृहीता तथाऽस्माभिरेतत्-
किरणप्रारम्भ एव दर्शितम् । वस्तुनः प्रतिवस्तुप्रथया प्रथनमित्यन्वर्थनमैषा । 'तस्मापर'मिति
पर्वतसामान्यसंग्रहः । दृष्टान्तस्तेऽस्मात् पृथगेव साधारणधर्मादीनां दृष्टोन्तः निश्चयो
यतेति मस्मत्पुन्यवृत्तिप्रामाण्येनात्र सङ्ग्रहमस्य प्रतिविम्बनात् । परं नैतद्भेदकथनमाश्रित्यते
कैश्चित्—रसगङ्गाधरकृतस्तदनुवादिन एव । अतोभयत्र हावेव वाक्यार्थो, उपमानोप-
मेयव्यवस्था च प्रायः प्राक्तरङ्गिकाप्राक्तरङ्गिकत्वाभ्यामेव ज्ञेया । येषु दृष्टान्तालङ्कारमहिम्नैव
विश्वप्रतिविम्बभावेन प्रतीयमानमुपमानोपमेयभावसमन्वाद्य दृष्टान्तोदाहरणनिर्दिष्टानादि-

आलोके सति सम्मदामृतनिधौ स्वान्तन्तदैवाविशत्,

स्वान्ते मन्मथ एष, मन्मथ इदं क्रूरत्वमुच्चैस्तराम् ।

क्रूरत्वेऽपि च तस्य धैर्य्यहरता, तस्यां समस्तेन्द्रिय-

ग्लानिः, का सखि ! सुस्थिताऽभिलषति श्रीकृष्णमालोकितुम् ॥ ८०

प्रकृतानाञ्चैकदोक्तिरुच्यते तुल्ययोगिता (१६) (ठ) । २६६ का—

चकारादप्रकृतानाञ्च, प्राकरिकाणामप्राकरणिकानाञ्चेत्यर्थः ।

यथा—दृष्टिः शून्या, गमनमलसं, मानसं निर्व्वयस्यं,

देहः क्षामस्तव, सखि ! सुखं केतकीगर्भपाण्डु ।

श्लासो दीर्घः परिजनगणे मानमायामि राधे !

सर्वो धर्मः कथमयमभृदेकदैवान्यथैव ॥ ८१

कुवलयहरिणाङ्गनादृगन्तस्मरशरमीनचकोरखञ्जरीटाः ।

नयनविलसितेन राधिकाया युगपदपास्तसमस्तसौभगाः स्युः ॥ ८२

चकारेणापि साऽक्षिप्या (ठ)—२६७ का—

सा तुल्ययोगिता । यथा—

दृष्टं श्रीकृष्णवदनं हारितञ्च निजं मनः ।

लब्धः कोऽपि परानन्दो निपीतञ्च महाविषम् ॥ ८३

—व्यतिरेका (२०) विलक्षणः ।

उपमानात् (ड)—२६८ का—

विलक्षण इति गुणेन दोषेण च । क्रमेणोदाहरणानि—“आशामात्रे विलसदुदय” इत्यादि (३य किरणे चतुर्थश्लोकः) ।

दृष्टिरिति—मानसं मनःसम्बन्धिधैर्यादिकं निर्व्वयस्यं लौकिकव्यवस्थारहितम्,—मौन-
मायामि दीर्घम्, अत्र सर्वं एवार्थाः प्रकृताः । कुवलयेति—खञ्जरीटः खञ्जनः । अत्र सर्वं
एवार्था अप्रकृताः ।

शब्दाः कविना न प्रयोक्तव्याः मौनरुक्तापत्तेरिति विद्याधरः, यमनुसृत्य सर्वपथीनायां
'दृष्टियोगः परेणापीत्यादि माघपद्यव्याख्यानावसर उपमेवाऽलङ्कार इत्युदाहृतं मस्तिनाय-
सूरिभिः । केचिद्वर्त्तमानाः पुनरेत उदाहरणस्थालङ्कारात्तरस्य स्थलानीति मन्यन्ते ।

(ठ) दीपकमिति—‘नातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना । सर्ववाक्योपकारश्चेत्

यथा वा—राधे ! सुधांशुरेवायं सत्यमेव तवाननम् ।

किन्त्वसौ मलिनोऽङ्गेन सुनिर्मलमिदं सदा ॥ ८४

दुरापलोके च नवानुरागो ह्यालाहलञ्चापि समं विशाखे !

अन्यन्तु मन्त्रौषधिरत्नसाध्यं हा हन्त केनापि कदापि नाद्यः ॥ ८५

—द्वयोरुत्कर्षापकर्षार्थशंसिनोः । (ड)

हेत्वोरुक्तौ त्रयाणां वाऽनुक्तौ शब्दार्थशक्तिः ।

आक्षिप्ते सति च श्लेषे स स्याद्वहुविधः पुनः ॥ २६६ का—

द्वयोरुपमेयोपमानयोरुपमेयस्योत्कर्ष उपमानस्यापकर्षः, तयोरुक्तौ—
द्वयोरुपमेयोपमानयोरुत्कर्षापकर्षयोरनुक्तिः, उपमेयस्योत्कर्षस्य वाऽनुक्तिः,
उपमानस्यापकर्षस्य वाऽनुक्तिः, इति त्रितयं मिलित्वा चत्वारो भेदाः । एते
च शब्दप्रतिपादिता अर्थप्रतिपादिताश्चेत्यष्टौ । आक्षिप्तेऽप्युपमेये चत्वारः—एवं
द्वादश । पुनः श्लेषे द्वादशेति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

आज्ञादकस्य सुरभेर्मुखस्य तव राधिके !

चन्द्रस्य कमलस्येव नाङ्गो न जलजन्मता ॥ ८६

अत्रोपमेयस्योत्कर्ष उपमानस्यापकर्षः, द्वयोरिवोक्तिः ।

तवाननस्योपमानं न चन्द्रो न च पङ्कजम् ।

अङ्गोऽप्युपमानन्ते न राधे ! खञ्जनादयः ॥ ८७

अत्र द्वयोर्द्वयानुक्तिः ।

मुखस्य तव पद्माक्षि ! कलङ्को न समः शशी ।

वचसो न च तुल्यं ते माञ्जिकत्वेन माञ्जिकम् ॥ ८८

व्यतिरेक इति—वैलक्षण्यमाधिक्यम् । औपम्य उपमानधर्म आक्षिप्ते उपमानबोध-
केवादिशब्दमन्तरेणाक्षेपात्तन्मये सतीत्यर्थः—तस्य पुनश्चत्वारो भेदाः । मुखस्येति—
माञ्जिकं मधु माञ्जिकत्वेन माञ्जिकाकृतत्वेन ।

त्रयाणामिति—कुत्रचिद्वतिप्रत्ययस्थले उत्कर्षापकर्षयोर्द्वयोरनुक्तिः, एवं कुत्रचिदुप-
मानस्यापकर्षस्यानुक्तिः, तथा कुत्रचिदुपमेयस्योत्कर्षस्यानुक्तिरिति त्रयाणामित्यर्थः । पूर्वोक्त
'आज्ञादक'मिति पद्ये द्वयोरिवोक्तिः—इत्यनेन चत्वारो भेदा ज्ञेयाः ।

माहुर्दोषकमिति दण्डिलच्छणमस्य प्राचीनालङ्कारिकनये बहुलप्रसारत्वं दीपादिव पदार्थ-
जातस्य प्रकाशकत्वञ्च सारयति । परमुद्भटाद्या नैतत् सर्वमतिविस्तृतं विच्छिन्त्याधायकं

अत्रोपमेयस्य नोत्कर्षोक्तिः ।

आह्लादकस्य सुरभेर्मुखस्य तव राधिके ! ।

नोपमानं भवेदिन्दुर्न च पङ्केरुहं प्रिये ! ॥ ८८

अत्रोपमानस्यापकर्षानुक्तिः । एते चत्वारो भेदाः ।

आह्लादकं सौरभवददनं तव राधिके !

सकलहेन्दुवन्नैव नैव स्थलजलाजवत् ॥ ८०

अत्र तुल्यार्थेन वतिनाऽर्थप्रतिपाद्यमौपम्यम् । एतच्च पुनस्त्वयाणामनुक्तौ पूर्ववदनेन सह चत्वारः—इत्यष्टौ ।

गनैश्चलन्ती चरणद्वयेन सा दासीकृताम्भोरुहकाननश्रिणा ।

मुखेन राधा सहजामलत्विषा जिगाय चन्द्रं समलं कलङ्कतः ॥ ८१

अत्रेवादिशब्दमन्तरेणाक्षिप्तोपमा । इयमपि पूर्ववदुत्कर्षाद्युक्त्यनुक्त्योश्चतुर्धा ।
तेन द्वादश भेदाः । एते च पुनः श्लेषगतत्वेन द्वेधा—इति चतुर्विंशतिः । कियन्त
उदाङ्गियन्ते—कामकार्मुकमेवदं राधे ! तव युगं स्तुवोः ।

गुणस्यायोगसंयोगौ यत्र नैवान्यचापवत् ॥ ८२

अत्रैवार्थे वतिः । 'गुण'शब्दः श्लिष्टः ।

सदादानः स्निग्धकरः श्रीकृष्णः परवारणः ।

नान्यद्वारणवद्वाले ! पद्मिनीगणभञ्जनः ॥ ८३

कामकार्मुकेति—नान्यचापवत् अन्यचापे गुणस्य प्रतिव्याया (१२) कदाचिद्व्योगः ।
भूधनुषि तौ नस्तः किन्तु सदा गुणस्य संयोग एव । श्लेषेण माधुर्यादेः ।

है बाले ! है अस्त्रे ! अयं श्रीकृष्णः परवारणः परान् भूतान् वारयतीति पक्षे मत्तहस्ती ।
कथम्भूतः ? सदा दानं यस्य तथाभूतः, हस्तिपक्षे दानं मद्वज्रं, करः शुण्डः । किन्तु
श्रीकृष्णोऽन्यवारणवन्न भवति, यतः स पद्मिनीगणभञ्जनः, श्रीकृष्णरूपवारणस्तु पद्मिनीगण-
रञ्जनः—श्लेषेन पद्मिनी सलक्षणाक्रान्ता स्त्री !

मन्यन्ते यानुसृष्ट्यार्वाचीनानां मम्मटादीनां निबन्धेष्वस्यालङ्कारस्य महिमापकर्षः संघटितः ।
इष्टिना तु यः कारकदीपकाख्यो भेदस्तं दीपक एवान्तर्भाष्याधुनिकनिरुक्ततुल्ययोगिताऽपि
तद्वेदत्वेनैव प्रतिपादिता तत्प्रथामनुसृष्ट्यार्वाचीना अपि कारकदीपकं नालङ्कारान्तरं
मन्यन्ते, परं न स पक्षः सत्यङ् मालादीपकवदस्य पृथगलङ्कारतैव योग्या, न दीपकेऽन्तर्भक्ति-
रूपसागर्भताया नवीनेर्दीपकस्य जीवातुतया गणिताया इहाभावात् । तुल्ययोगितेति

(१२) 'प्रत्यक्षाया' इति विकलाकारपाठो मुद्रितपुस्तके ।

अत्र तुल्यार्थे वतिः—‘दान’कर‘वारणा’दिशब्दाः श्लिष्टाः ।

हरवन्न तनुशिवोऽयं रविवन्न कुमुदतीग्लपनः ।

शशिवन्नाप्यनवस्थितकलाकलापः स एष सखि कृष्णः ॥ ८४

अत्रापि तुल्यार्थे वतिः—‘तनुशिवा’दयः शब्दाः श्लिष्टाः ।

राधाऽश्लेषादिषु सदा निरतः सततोदयः ।

पूर्ण कलाभिरनिशं जिग्ये कृष्ण ! सुधाकरम् ॥ ८५

अत्राक्षिप्तोपमा । ‘राधा’दिशब्दाः श्लिष्टाः—इत्यादयोऽनुसन्धेयाः ।

आक्षेपो(२१) वक्तुमिष्टस्य यो विशेषविवक्षया ।

निषेधो वक्तव्यमाणत्वेनोक्तत्वेन च स द्विधा (ठ)॥२७०का—

आक्षेपनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

दुर्लील ! लीलया त्वं हरसि कटाक्षेण जीवितं सुदृशम् ।

अविमृश्यकारिणीनामुचितमिदं किं भणिष्यामः ॥ ८६

हिमकरकिरणासारो घनसारो गन्धसारोऽपि ।

तव विरहे निर्दयतां दहति किमेभिस्त्वयि प्रोक्तेः ॥ ८७

अयं श्रीकृष्णो महादेववन्न तनुशिवः तनौ देहैः शिवा दुर्गा यस्य तथाभूतः, अहंनारीश्वरो यथा महादेवस्तथाभूतो नैवत्यर्थः । श्लेषेण तनु कृष्णं शिवं कल्याणं यस्य तथाभूतो न, अपि तु वृद्धत्कल्याणविशिष्ट इत्यर्थः । तथा सूर्यवन्न कुमुदतीग्लपनः, अपि तु कुमुदतीनां हर्षकरः, श्लेषेण कौ एधिष्यां सत् प्रीतिर्विद्यते आसां कुमुदतीनां हर्षवतीनां स्त्रीणामानन्द-करः । प्रशनी यथा न अवस्थित एकरूपः कलाकलापो यस्य तथाभूतः, तस्य तु कला कदाचिद्वसति कदाचिदहते, अत एव न सदैकरूपः, कृष्णस्तु तथाभूतो न, अपि तु सदैक-रूप एव । श्लेषेण कला, वेदग्धादयः ।

अयं श्रीकृष्णश्चन्द्रं जिग्ये । जये कारणमाह—राधिकाया आश्लेषाधरपानादिकर्मसु सदा नितरां रतः, चन्द्रस्तु कदाचिद्राधानचक्रे कदाचिदश्लेषाभ्युत्तरे रतः, न तु सदा । अयं सततोदयः, चन्द्रस्य तु कदाचिदुदयः कदाचिदनुदयश्च । अयं कलाभिर्वेदग्धादिभि-रनिशं सर्वदा पूर्णः, चन्द्रस्तु पूर्णिमायामेव ।

तुल्ययोगिताऽन्वयो यत्रेति निर्वचनम् । तुल्ययोगितायां दीपके चोभयतोपमा गुणीभूततया चकास्तीति न सा चमत्कृतमिततीत्यालङ्कारिकचक्रसिद्धान्तः । प्राचीनानां स्तुतिनिन्दार्थं यत् समौक्यत्वं वर्णनं तस्य तुल्ययोगिता, इतरस्य तु तुल्ययोगोपमेत्युपमाप्रपञ्चतया स्वीकृतिः । कस्यचित् प्रकृतत्वे दीपकं अन्यथा तुल्ययोगितेति राद्धान्तः । दृष्टमिति परमतेऽत्र सहोक्तिर्यद्गता ।

हेतुरूपक्रियाऽभावे फलं यत् स्याद्विभावना (२२)॥२७१का—

विभावनानामालङ्कारः । फलं फलप्राप्त्यर्थम् । अभावे निषेधे (ङ) ।

यथा—प्रियालोके राधा कुसुमचयने कौतुकवती

धुनीते सत्रासं करतलमदष्टाऽपि मधुपैः ।

अखिन्नाऽपि आन्त्याऽययति भुजयाऽनीभुजशिरः

परावृत्ता पश्यत्यधृतवसनाऽपि व्रततिभिः (ङ) ॥ ८८

विशेषोक्तिः (२३) कारणेषु सत्सु कार्यस्य नोदयः ॥२७२का—

विशेषोक्तिनामालङ्कारः । —यथा—

उदेतीन्दुः पूर्णो वहति पवनश्चन्दनवनात्

कुङ्ककण्ठः कण्ठात् कलमविकलं निर्गमयति ।

वक्तुमिष्टस्य यथाऽत्रोदाहरणे सख्याः कण्ठे प्रीत्यतिशयस्य 'हे सखि ! निर्दये श्रीकृष्णे त्वया प्रीतिः कथं कृते'ति यो निषेधः स एवाक्षेपः । किं भण्यिष्याम इति वक्ष्यमाणत्वेनाक्षेप उक्तः । हिमकरश्चन्द्रस्तस्य किरणानामासरो धारासम्पातः, घनसारश्चन्दनः, गन्धसारः सुगन्धिपदार्थमात्रम् । तां मम सखीम् । त्वयि निर्दयत्वेन प्रसिद्धे एभिस्तस्या दाहकैः पूर्वं प्रोक्तैः किं प्रयोजनमित्यर्थः, अतोक्तत्वेनाक्षेप उक्तः ।

हेत्विति—तथा च कारणाभावे कार्योत्पत्तिविभावनेत्यर्थः । वृन्दावनमध्ये स्थिता श्रीराधाऽकस्मात्तत्र श्रीकृष्णदर्शने सति पुण्यावचयने कौतुकवती प्रवृत्तेत्यर्थः । भ्रमरैरदष्टाऽपि सत्रासं यथा सत्रात्तथा भ्रमरविद्रावणार्थं करतलं कम्पयति । अत्र भ्रमरदंष्ट्राद्विरूपकारणं विनैव कार्यस्य करतलकम्पनस्योत्पत्तिः । अमज्जन्त्यखेटरूपकारणं विनैव भ्रमरदूरीकरणार्थं भुजया सखीस्कृत्यं अयति । व्रततिभिर्लताकण्ठकैः । परावृत्ता सती पृष्ठदेशं पश्यति । प्रथमतोऽकस्मात् कान्तमेलने सति नायिकायाः स्वभाव एवायमिति भावः ।

(ङ) विलक्षण इति गुणेन दोषेण चेति वृत्तिः । साम्योद्देशपुरःसरं यत्र वैधर्म्योद्घोषण एव तात्पर्यं तत्रैवायमलङ्कारः । एतेन 'उपमेयस्याधिक्य एव अतिरेक' इति मन्मटादिमतं प्रवृत्तम् । मन्मटमतमनुसरन्तो रसगङ्गाधरकृतश्चन्द्रिकायाम् 'अत्यन्तासारतया तु नातुवाद-मर्हतीत्युपरम्यत' इति सोत्पासकटृक्तिपूर्वं विध्वस्ताः । एवमप्यापाततो गुरुमन्मैप्रकाशित्यां नागोजीभट्टाः । यत् 'उपमानादुपमेयस्य प्रकर्षं उपमैवेति केचिदवाञ्छन्ते' वक्तव्यं नात्र प्रकृत उपमायामिव साम्यवाचने तात्पर्यम्, अपि तु वैधर्म्यप्रकटन एव । दयोरुत्कर्षापकर्षेति—अत्र कारिकायां यतिभङ्गः स्फुटः ।

(८) आक्षेप इति सामान्यतो योगरूपं नाम, अप्रस्तुतप्रशंसादावर्णालङ्कारान्तरेऽप्याक्षिप्तमर्थमेव प्रमाणीकृत्य विवृत्तियवस्थितेर्घटकत्वात् । निषेध इति निषेधाभास इति

प्रियालीनां मूढः शगथरचना दन्तदृशता

पादोपान्ते कृष्णस्तदपि तव मानो न विरतः ॥६६॥

एषाऽनुक्तोक्ताचिन्त्यनिमित्तत्वात्तिधा । अनुक्तनिमित्तत्ता तूक्ता । अन्ये दृश्येते ।

भक्तानुकम्पार्थमजोऽपि जातो लीलाकृते गर्भजगच्च गर्भे ।

जगद्धितायैव जगत्त्रयस्य पिता यशोदातनयो बभूव ॥१००॥

अत्राजत्वादेः कारणत्वेऽप्युक्तनिमित्तत्वादजत्वादिकार्याभावः ।

कृष्णस्य चञ्चलकटाक्षशरेण भिन्नं शूलाकरोपि हृदयन्त्वमनङ्ग ! किन्न ।

भक्तीकृतस्य भवतो वृषभध्वजेन किं भस्मसान्नहि कृतो वत बाहुदर्पः ॥१०१॥

यथासंख्यं(२४) यथासंख्यं क्रमिकाणां यदन्वयः(ठ) ॥२७३का—

क्रमिकाणां वाचकानां यथासंख्यं यदन्वयस्तदा यथासंख्यमित्यलङ्कारः ।

यथा—गोपीश्च गोपतनयाश्च सुरद्विषश्च रूपेण च प्रियतया च भुजोजसा च ।

सस्मोदयंश्च रमयंश्च निसूदयंश्च श्रीगोकुलेन्द्रतनयो व्रजमध्यवात्सीत् ॥१०२॥

एषा विशेषोक्तिः । अनुक्तेति—पूर्वश्लोके कारणसत्वेऽपि मानविरामरूपकार्यस्यानुक्तौ किञ्चिन्निमित्तं नोक्तमित्यतोऽनुक्तनिमित्तोक्ता । लीलाकृते लीलाकरण्याय । अजोऽपि जात इत्यजत्वकारणसत्वेऽपि जन्माभावरूपकार्यस्याभावः, तथा गर्भे जगदस्य तथा-भूतोऽपि गर्भे जातः, एवं जगत्त्रयस्य पिता सन्नपि यशोदासुतो बभूव सर्वत्र निमित्तं जगद्धित-मिति । शूलाकरोपीति—शूलात् पाके डाक्, शूलाम्नेन विद्धा पचसीति । अत्र देह-

यावत् । प्राकरणि क्त्वाप्राकरणिकत्वाभ्यामेवास्य प्राचीनैः कैश्चित् प्रतीयमानार्थजीवातुतया खोक्तस्य 'भम धम्मिय' इत्यादिपदो संलक्षितात् ध्वनेर्विशेषो ध्वन्यालोकादौ विचारितः । दर्पणकङ्किर्विध्याभासतया लक्षितस्यास्यैव भेदान्तरस्य चमत्कारो नापलपनीय इति सोऽपि ग्राह्य इत्यलम् । विभावेनेति—विभायते परिकल्प्यते कारणान्तरं यनेति क्त्वां संज्ञा-संज्ञिनोरभेदः । विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्त इति कारणान्तरोद्भावनचेष्टा । वस्तुतस्तु कायगतालौकिकत्वविक्षित्तिरेवैतेषा-मलङ्काराणां प्राणाः । तस्य विविधा भेदास्तद्विचाराच्च कुवलयानन्दे तन्मतध्वंसनपरे रसगङ्गाधरे च द्रष्टव्याः । विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करेत्वेनावस्थितिरित्यनेके नवीनालङ्कारिकाः । प्राचां विशेषोक्तिस्त्रितो द्राक् भिन्नैव । परावृत्तेत्यादि—अत्र प्राकुन्तले प्रथमाङ्कशेषे आसन्न-राजविरहखेदमनुभवन्त्या नायिकायाश्चेष्टादयो मूढत्वेनोच्चोद्यतया क्लृप्ता इति कायरस-रक्षिकानामगूढमेव । यथासङ्गमिति—वाक्यव्यायमूढस्यास्य विच्छित्तिस्तत्त्व एवालङ्कारत्व-स्वीकारः । विच्छित्तिस्तु बहुशस्तात्विग्येय यथा लक्ष्येण प्राचामश्वघोषादौनां प्रवन्धेषु (बुद्धचरिते ५।२४।।४२) । एवमपि परिवृत्तिपरिसंख्याऽदिस्थलेषूह्यम् ।

यस्मिन् विशेषः सामान्यं समर्थ्यते (१३) परेण यत् ।

साधर्म्यादथ वैधर्म्यात् स न्यासोऽर्थान्तरस्य (२५) हि (ण) ॥ २७४ का-

स अर्थान्तरन्यासनामाऽलङ्कार इत्यर्थः । परेणेति विशेषः सामान्येन सामान्यं विशेषेणेत्यर्थः । साधर्म्याद्विशेषः सामान्येन यथा—

त्वमेवाद्या सृष्टिस्त्वयि भगवतः केलिशयनं

त्वया सर्वो लोकः परिहरति त्वणापरिभवम् ।

त्वयाऽपूतः पूतो भवति तदपि त्वं घनः स !

क्रमाद्वीचीभावं व्रजसि, महतामेष महिमा ॥ १०३

“महतां नैष महिमे”ति वैधर्म्यादपि ।

साधर्म्यात् सामान्यं विशेषेण यथा—

सङ्क्षेपतस्तां ललिते ! भणामो दुःखं हि नान्यत् प्रियविप्रयोगात् ।

ते पामरा इन्त सुहृद्वियोगात् प्रागेव येषां न समाप्तमायुः ॥ २०४

“ते तूत्तमा एव सुहृद्वियोगात् प्रागेव येषामपयातमायु”रिति वैधर्म्यादपि ।

विरोधः (२६) स विरोधाभः (ण) — २७५ का—

विरोधाभ इति वस्तुतो न विरोधः, विरोध इव भासत इत्यर्थः ।

भसोभावरूपकारणत्वेऽपि देहेकदेशवाहुदर्पभसोभावरूपकार्यस्याभासः—अत्र निमित्त-
मज्ञेयम् । हे घनरस ! जल ! आद्या सृष्टिरिति प्रथमतो गर्भदजलस्य सृष्टत्वात् । केलि-
शयनमिति भगवतो जनशायित्वेन प्रविष्टः । नोचैर्भावं नोचस्वभावं प्राप्नोसि, जलस्य
नोचगामित्वप्रसिद्धेः । सामान्यधर्मण विशेषधर्मरूपार्थान्तरस्यासमाह — महतामिति ।
सर्वोत्कृष्टत्वेऽपि नोचस्वभावोऽहं निकृष्ट इति स्वभावो महिमा उत्कर्ष एवेत्यर्थः । वैधर्म्या-
दिति—यस्मिन् पक्षे सर्वगुणविशिष्टस्य नोचस्य लगामित्वरूप एव धर्मो महतां महिमा
उत्कर्षो नेत्यर्थः । ते पामरा दुःखिनः, अत्र दुःखयोः साधर्म्यं, ‘ते तूत्तमा’ इत्यत्र
सुखदुःखयोर्वैधर्म्यम् ।

(ण) । अर्थान्तरन्यास इति महतीयं संज्ञा । यदत्र ‘सामान्यं सामान्येन
यत् समर्थ्यते स उभयन्यास’ इति काव्यानुशासनकदागभटाद्याः, ‘यस्मिन्विशेषसामान्य
विशेषाः स विकस्वर’ इति च चन्द्रालोककृत इतस्त्वधिकालङ्कारान्तरं मन्यन्ते तत्त्वतिरिक्ततरं
किमपि, समर्थनस्य विवक्षितत्वेऽर्थान्तरन्यासेनैव गतार्थत्वात् । सर्वस्वकदनुसारिभि-
र्विषयनाथविद्वानाथदाभिस्तु कार्यात् कारणस्य कारणात् कार्यस्य च समर्थनेऽप्यर्थान्तर-

—जातिर्जात्यादिभिर्गुणैः ।

विभिर्द्वाभ्यां क्रिया, द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ॥२७५॥ का—

जात्यादिभिश्चतुर्भिर्जातिविरुद्धाते, गुणो गुणक्रियाद्रव्यैः, क्रिया क्रिया-
द्रव्याभ्यां, द्रव्यं द्रव्येणैति दश । क्रमेणोदाहरणानि—
हिमकरकिरणासारो घनसारो गन्धसारोऽपि ।

त्वयि मनसोऽन्तर्दृष्टिनि सम्प्रति दावानलस्तावान् ॥१०५॥—इति जातिर्जात्या ।

गुणरत्नरोहणभुवः कृष्ण ! तवाग्रे सारोऽपि बीभत्सः ।

रत्नाकरोऽपि गाधो न रत्नसानुस्तथोन्नतिमान् ॥१०६॥—अत्र जातिर्गुणेन ।

यदङ्गमासाद्य विधूसराश्च गोधूलयो मूषणतामुपेयुः ।

विभूषणानां मणयश्च जग्मुर्विधूसरत्वं स उपैति कृष्णः ॥१०७॥

अत्र जातिः क्रियया ।

हे कृष्ण ! त्वयि मनसोऽन्तर्दृष्टिनि स्मरणावस्थतां प्राप्ते सति चन्द्रकिरणादि-
स्तावान् सर्वोऽपि शीतलः पदार्थः सम्प्रति दावानलो भवति—हिमकरकिरणाजाति-
दावानलजात्योर्विरोधः । स आभासरूप एव, नतु वस्तुतो विरोधः । श्रीकृष्णविरहे
तेषामुद्दीपकत्वेन दावानलवत्तासां प्रतीतिर्भवति, नतु वस्तुतो दावानलो भवतीति ।
रोहणभुव उत्पत्तिस्थानस्य । कन्दर्पत्वजातिर्वीभत्सत्वगुणेन विरुध्यते, नहि कन्दर्पः
कदापि बीभत्सो भवतीति विरोधः । गान्धीयैर्गुणेन समुद्रोऽपि त्वदग्रे गाधः अल्प एव,
नत्वगाधः, समुद्रजातिरल्पत्वगुणेन विरुध्यते, नहि समुद्रः कदाचिद्गाधो भवतीति
विरोधः । एवमग्रेऽपि । रत्नसानुः सुमेरुपर्वतो नोन्नतिमान् नोच्चतरः, अपि तु क्षुद्र एव ।
यदङ्गेति—भूषणतां भूषणधर्मं चाक्चिक्वम् । अत्र धूलित्वजातिर्भूषणस्य रत्ननिष्ठसदा-
उत्पद्यमानचाक्चिक्वक्रियया विरुध्यते, न हि धूलयः कदापि रत्ननिष्ठनेत्रचमत्कारि-
चाक्चिक्वक्रियाऽश्रया भवन्ति । यथा दीपानां प्रतिचयं ज्वलनक्रिया उत्पद्यन्ते

न्यासत्वसुररीकृतम् । रसगङ्गाधरकारास्तमिमं भेदं कायलिङ्गेऽन्तर्भावयन्ति—तदा-
क्षेपिका युक्तयस्तुसमाधानपद्धतिश्च दर्पणादेवावलोकनीयाः । विरोध इति—अस्य साधारण-
प्रख्यत्वेऽप्यसाधारण्यं प्रतीक्ष्यसाहित्यादावप्यतिरोहितं, तदाघायकेषु गन्धेष्वपि केषु समीक्ष्य
विनिवेशनम् । यदाहुः—

Antithesis, perhaps the most direct form of contrast, has an appeal
more purely intellectual than most figures of speech..... Antithesis
depends for its effect not only upon contrast, but upon balance—the
scales must be evenly weighted.

गत्वा कलावान् गुरुगोष्ठलक्षितः कृष्णोऽपि विप्रोऽजनि भास्कराध्वरे ।

यन्मत्रपाठो भधुरोऽप्यभृत् कटुस्तस्याः समुद्यत्स्मरसंज्वरस्यः ॥ १०८

अत्र पूर्वाह्णे जातिर्द्रव्येण, उत्तराह्णे गुणो गुणेन ।

शीतलमपि मुरलीरुतमन्तर्मम सन्ततं दहति ।

तीक्ष्णोऽपि तव कटाक्षः शीतलयति मानसं कृष्ण ! ॥ १०९—गुणः क्रियया ।

कठिनः शिलाभयत्वान्नोवर्द्धन एष भृशतां नाथः ।

कृष्णकरे कुसुममयः कन्दुक इव कोमलो भाति ॥ ११०—अत्र गुणो द्रव्येण जीवयति च मूर्च्छयति च पीडयति च सूक्ष्मयत्यपि च ।

तव मुरलीरवस्खुरली नो जाने किं विजानाति ॥ १११—क्रिया क्रियया ।

विभ्राजते यत्कटाक्षोऽप्यनङ्गमपि साङ्गयन् ।

इक्ष्णक्ष्णदः कृष्णो वीक्षितः क्षणदामुखे ॥ ११२—क्रिया द्रव्येण ।

त्वयि नयनवर्त्मवर्त्तिनि सरसयति रतिं य एव रमणीनाम् ।

सति मनसोऽन्तर्वर्त्तिनि कृष्ण ! स एव स्मरः कुलिशः ॥ ११३

द्रव्यं द्रव्येण । एवं दश भेदाः ।

तथीतृकष्टपद्मरागप्रभृतिमणोनामेव, न तु धूलीनामिति ज्ञेयम् । भास्कराध्वरे सूर्यपूजा-
स्थले गुरुगोपीभिर्जटिलादिभिरलक्षितः श्रीकृष्णो वैश्यजातिरपि विप्रोऽजनि—नहि वैश्यः
कदापि ब्राह्मणो भवतीति विरोधः । एवं माधुर्यगुणस्य कटुतागुणेन सह विरोधः ।
शीतलेति—शीतलत्वगुणो दाहक्रियया विरुद्धो भवति । कठिन इति—काटिन्यगुणस्य
कोमलद्रव्येण सह विरोधः । जीवयतीति—मुरलीरवस्य स्खुरली अभ्यासः, पुनः पुनर्वादन-
मिति यावत् । एकस्मिन् काले जीवनक्रियामूर्च्छनक्रिययोः परस्परं विरोधः—प्राणानां
सम्यक् चलनं जीवनं, किञ्चिन्मात्रचलनं मूर्च्छा इति भेदो ज्ञेयः । एवं स्थौल्यकार्ष्यक्रिययो-

तस्यालङ्कारान्तरस्पर्शं चमत्कृतिः सुतरासुपभोग्या यथा 'स्निग्धे यत् पशुघासी'त्यादि
विधमेन संख्ये गौतमोविन्दपदे (६।१०) । एवमपि स्नेधाधाने यथा 'पतन्ती खलोकात्रयसि-
प्रतितानुचपदवीं जलध्वन्त्यन्तो भवजलधिभीतिं प्रमयसि । जडात्माऽपि यत्तं क्लृप्त
जड़तां नाशयसि यदिचित्तं ते कृत्यं जननि जनमध्ये विजयते ॥' इति प्रेमचन्द्रतर्कवागीश-
चरणानां श्लोके । आदितस्त्रयं जात्यदीनामेकस्यैकजातीयविरोधमालम्ब्य कार्ये प्रादुर्भूत
इत्यभ्युत्थते—तस्य प्रमाणमश्वधोरचितानि 'भृशत्पराह्णोऽपि सपक्ष एव' (बुधचरिते
१।१०), 'अर्द्धरूपा ह्यर्णहस्य महात्मानश्चलात्मनः' (सौन्दरनन्दे १।२०) 'वपुर्मांश्च न च स्तब्धो
दक्षिणो न च नार्जवः' (सौन्दरनन्दे २।४) इत्येवमादीनि पदानि ।

स्वभावोक्तिः(२७) स्वभावस्य वर्णनं यत् (त) — २७६ का —

यथा — 'आराज्जानुकरोपसर्पणपर' इत्यादि (५म किरणे १०म श्लोकः) ।

यथा वा — जृम्भस्व तात ! सुखमाकलयामि दन्ताः

कल्युहता भवत इत्युदिते जनन्या ।

स्मिता विकाशितमुखस्य हरिर्जयन्ति

द्रोणप्रसूनकलिका इव केऽपि दन्ताः (त) ॥११४

यथा वा — स्वभावसुन्दरः कृष्णो राधा सहजसुन्दरी ।

अन्योन्यमनयोः प्रीतिरखिलोत्सवकारिणी (त) ॥११५

— मुखे स्तुतिः ।

निन्दा वा हृदये व्याजस्तुतिः(२८) स्यात्तत्तदन्यथा(त) ॥२७७का

स्तुतेर्निन्दा निन्दायाः स्तुतिरित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणे —

न निःस्पृहस्तत्सदृशो विरक्तः स्वकीयकीर्त्तावसि नानुरक्तः !

दिङ्मात्रनिष्पाद्यपरोपकारे न कृष्ण ! कीर्त्तिं यदुरीकरोषि ॥११६

अत्र मुखे स्तुतिरन्तनिन्दा ।

विरोधः । विभाजत इति — अन्नङ्गमङ्गरहितं वस्तु साङ्गमङ्गजन्यक्रियायुक्तं करोतीति विरोधः । वस्तुतस्तु अन्नङ्गं कन्दर्पं साङ्गं सम्मोगस्य यावन्त्यङ्गानि तद्विशिष्टं करोतीत्यर्थः । क्षणदासुखे सन्ध्यायां वीक्षितो नेत्रानां क्षणद उत्सवदो भवति । त्वथीति — सन्ध्याकाले ब्रजागमनसमये यः कन्दर्पो ब्रजसुन्दरीणां रतिं रमणं च, क्षुब्धसम्मोगमिति यावत् । स एव स्मरस्वयि नेत्रद्वारा ब्रजसुन्दरीणां मनोऽन्तर्वर्त्तिनि सति तत्सुप्रतीतुकण्ठयाऽग्निरभूत् । नहि रसखादहेतुः कन्दर्पः कदापि वञ्चो भवतीति विरोधः ।

त्वदङ्गीति — चिरन्तनस्यानादिकाल एव प्राप्तस्य स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्य देहद्वयनाश एव मोक्षः । तथाच तद्भजनस्य कोऽप्यचिन्त्यः प्रभावो यदयं भजनारम्भकाल एव भक्तस्य संसारं

(त) स्वभावोक्तिरिति — आचार्यदेखिनेवास्य साम्राज्यमाविष्कृतचरमिति प्रागे-
वास्माभिरुदटङ्कि । अत्र 'इह तत्सुखभाववर्णनमात्रं नालङ्कार' इत्यादि युक्तिसंरणिः सर्वस्व-
ग्रन्थतो ग्राह्या । एवं सति 'स्वभावसुन्दर' इत्यादिमूलस्यपद्ये एतदलङ्कारख्यापने विचिकित्सा
नासङ्गता । 'दन्ता' इति प्राचीनपद्ये पुनर्वचनं न सुष्ठु । व्याजस्तुतिरिति — स्तुतेः स्तुत्यन्तरे
निन्दाया निन्दाऽन्तरे च गम्ये इयमेवालङ्कारितिरिति कुवलयानन्दकृष्णदीनानामाकृतम् । तत्राद्ये
'सुखं जीवन्ति हरिणा' इत्यादि दण्डपद्येऽप्रस्तुतप्रशंसैवेति बहवो नवीनाः, द्वितीयस्थले
व्याजनिन्दाऽण्योऽतिरिक्तोऽलङ्कारः कैश्चिद्वर्वाचीनैः स्वीकृतः । परमतिष्ठकभेदमेतन्नावलङ्कार-

त्वदङ्घ्रिभूलं भजतां सुकुन्द ! लाभोऽस्तु दूरे वपुषो निजस्य ।

चिरन्तनस्यापि भवेद्दिनाशः स्वभाव एवैष तव प्रसिद्धः ॥ ११७

अत्र सुखे निन्दाऽन्तः सुतिः । उभययैव व्याजसुतिः ।

यस्तु— वक्तुं वो द्विजराजहिंसि मदिरालोलं दृशोर्दुग्मकं

कान्तिः काञ्चनहारिणी विहरणं गुर्वङ्गनासङ्गतम् ।

सङ्गी पञ्चम एव पञ्चविशिखः शुद्धिस्तथाऽपीह वो

दैत्यं यन्मवधीदृषाकृतिमयं तेनैव दुष्टो हरिः ॥ ११८

इति यद्यपि व्याजसुतिः, तथाऽपि शब्दालङ्कार एवासौ, तेनायमुभयत्रैव ।

इयं विदूषकस्यैवोक्तिः ।

सहोक्तिः (२६) सा सहार्थेन शब्देनैका क्रिया यदि(त) ॥ २७८ का-

यथा—श्रासैः साहै विरहिसुदृशां दैर्घ्यमापूरजन्मः

साकं देहैरहह ! कृशतां वासराः सम्प्रतीयुः ।

गाशयति । कदाचिदरिष्टासुरवधानन्तरं श्रीराधिकायुथगतं श्रीकृष्णमालोक्य श्रीराधिका कलिताप्रभृतिसखीः समोद्धाह, भोः सख्यः, समत्वय श्रीकृष्णो नारिष्टवधः कृतः, तस्मादस्य स्पर्शो भवतीभिर्न कर्त्तव्य इति बुवाणां राधां प्रति विदूषकः कृष्णस्य सखा मधुमङ्गल आह—यत्विति—भोः राधिके ! यूयं महापातकिन्यः, श्रीकृष्णेन तु जन्ममध्ये एकं पापं कृतम्, तदपि पाषाभासमेव, यतोऽयमसुरो मायया वृषाकृतिर्भवतीति । अत्र तासां पञ्च महापातकानीति हृदये प्रशंसासत्त्वेऽपि निन्दासुखेनाह,—वक्तुं द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठस्तस्य हिंसकमिति ब्रह्महत्या, प्रशंसापक्षे द्विजराजश्चन्द्रस्तस्य निन्दाप्रयोजकत्वेन दिंसवम् । दृशोर्दुग्मकं मदिरया लोलमति सुरापानं, पक्षे मदिरा खञ्जनस्तददाचक्षकम् । काञ्चनहारिणीति स्वयंस्तेयं, पक्षे सुवर्णमिव मनोहारिणी । गुर्वङ्गनासङ्गतमिति गुरुदारगमः, पक्षे गुरुणामङ्गन एव आसङ्गतं कुलवतीत्वाद्वर्द्धिगमनाभावात् । अतो दृशो वा दैत्यो वेति तत्त्वं न जानीधेति ध्वनिः । पञ्चविशिखः कश्चिन्महादस्युर्दुष्पाकं सङ्गी एष पञ्चममहापातकरूपः, पक्षे कन्दर्पः । उभयत्रेति—व्याजसुतौ शब्दालङ्कारे चेति प्रयोगो ज्ञेय इत्यर्थः ।

भेदघटकत्वे बोजत्वेन ग्राह्यम् । पञ्च महापातकानीति—तथाच मनुः, 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्चापि पञ्चमम् ॥ शब्दालङ्कार एवासौ, अनुप्राससुखेनैव विच्छिन्नविशेषप्रकटनादित्याशयः । सहोक्तिः—अत्र सर्वस्वकृतां मते औपन्यघटकतैव विनिगमकं, न तथेति तु साम्प्रदायिकाः । विरहेण विनैवति—“न विना

बाष्पाभोभिः सह हिमपयःप्रस्रवाः (14) पेतुंश्चै-

र्हा धिक् प्राणैः सह कमलिनीकाननं स्नानमासीत् ॥ ११८

विनोक्तिः(३०)सा विनैकेनान्यस्य चेत् सदसत्कृतिः(त)॥२७६का-

विनोक्तिनामाऽलङ्कारः । सत्कृतिः शोभनता, असत्कृतिस्तदन्वति
द्विधा । क्रमेणोदाहरणे—

विरहेण विनैव शोभते ललिते ! प्रेम निसर्गशोभनम् ।

असुभिश्च विनैव शोभते विरहश्चेदत सम्भवद्दृशः ॥ १२०

विना राधां कृष्णो न खलु सुखदः, सा न सुखदा

विना कृष्णं, ह्याभ्यामपि बत विनाऽन्या न सरसाः ।

विना रात्रिं नेन्दुस्तमपि न विना साऽपि रुचिभा-

ग्विना ताभ्यां जृम्भां दधति कुमुदिन्योऽपि नतराम् ॥ १२१

समासमाभ्यां नियमः(३१) परिवृत्तिरुदीर्यते(त) ॥२८०का—

अर्थयोरर्थानां वा समेनासमेन वा विनिसयः परिवृत्तिः । समेन यथा—

हारादिभिः संतुष्टितैर्निजाङ्गादिभूषयामास पतङ्गपुत्रीम् ।

तस्याः सरोजादिभिरात्मनोऽङ्गं राधाऽलिवर्गो जलकेलिकाले ॥ ११२

यथा वा—एका ददुर्नूपुरनादशोभामन्याः प्रयाणक्रममन्यरत्वम् ।

आभोरबालाकलहंसवालासमूहयोः किञ्चन सख्यमासीत् ॥ १२३

श्वसैरिति—विरहविशिष्टव्रजमुन्दरीणां रजन्यः श्वसैः सार्द्धं दैर्घ्यमापुः, विरहेण तासां
रात्रयः श्वासा अपि दीर्घा बभूवुः, सहार्थकसार्द्धशब्देनैका क्रियेति सहोत्पलङ्कारः । वाचरा
इति—कान्तविच्छेदजन्या यादृशी पीडा रात्रौ तादृशी दिवसे न भवति, अतस्तासां दिवसाः
श्रीघ्नं यान्ति, तस्मादेव दिवसानामल्पत्वम् । हिमपयःप्रस्रवा रात्रिसम्बन्धिनीहार-
प्रवाहाः । कमलिनीनां स्नानत्वं हिमघटाभिरेव ज्ञेयम् ।

निसर्गशोभनम्, अतो विरहाद्यपेक्षा नास्ति । कान्तेन सह विरहश्चेत्तदा प्राणैर्विनैव
प्रेम शोभते । विरहेऽपि प्राणास्तिष्ठन्ति चेत्तदा प्रेमैव नास्ति, कुतस्तस्य शोभनताविरहः ?
कथम्भूतः ? सम्भवन्ती मरणपर्यन्ता दशा यत्र तथाभूतः, जृम्भां प्रफुल्लत्वं न दधति ।
इयं दृष्टान्तमिश्रिता सहोक्तिः ।

विप्रलम्बेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते' इति यद्रसविदां सूचनं न तदत्रापलप्यते । विरहतापस्य
तीव्रतापरमेतत् । अत्र प्रसङ्गेऽन्योक्तिरिति काव्यभेदप्रसाधिकाऽधिका काचिदलङ्कारित्यर्थः

असमेन यथा—सनोरागं दत्त्वा चरणदलरागो मृगदृश-

स्वयाऽदत्तो वचःस्थलमलति यः कौस्तुभ इव ।

रसं दत्त्वा नीता त्वदधरपुटेनेक्षणमसौ

समन्वदैदग्ध्रान्तदवयववैदग्ध्रमपि च ॥ १२४

अतौतानागतार्थानां साक्षात्त्वमिव(३२)भाविकम्(थ)॥२८१का—

भाविकनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

प्रातः सखीनां पुरतः शुक्तीभिः कथा तथा वल्लभयोरुदारा ।

व्यधायि, तौ सा च निगा तयोः सा केलिश्च साक्षादभवन् यथाऽसाम् ॥ १२५

इदानीमेव राधाया स्मूर्यथा गुणवत्यभृत् ।

तथा मन्ये स्मरस्येयं स्वं चापं त्याजयिष्यति ॥ १२६

पदवाक्यार्थता हेतोः(३३) काव्यलिङ्गं प्रकौर्त्तयति(थ)॥ २८२का—

पदार्थता वाक्यार्थता च । पदार्थता च द्विधा—एकपदार्थताऽनेकपदार्थता चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

संसारालर्कदंष्ट्रातः पापाशीविषदंशतः ।

कृष्णनाम्नि महामन्त्रे सति मा भैष्ट साधवः ॥ १२७

अपारकरुणाम्बुधौ स्मरणमात्रसानुग्रहे

विधिप्रभृतिपामरावधिसमानसम्भावेन ।

तवाहमिति जल्पतामखिलकामकल्पद्रुमे

हरौ निहितमानसाख्यजत देहबन्धं जनाः ॥ १२८

हे कृष्ण ! त्वया स्वीयमनोऽनुरागं राधायै दत्त्वा मृगदृशचरणसम्बन्धुलिङ्गलानां यावकराग आदत्तो जगृहे । अलति भूषयति । एवं त्वदधरपुटेन स्वीयताम्बुलरसं तस्या ईक्ष्णाय दत्त्वा ईक्ष्णस्य कञ्जलरूपमसौ खयं जगृहे, अतस्तदैदग्ध्रं तवाधररूपावयव-वैदग्ध्रज्ञानयोः साम्यमेव ज्ञेयम् ।

अनागतार्थानां साक्षात्त्वमाह—इदानीं यौवनारम्भ एव । संसारेति—भयाभावे कृष्ण-नाम्नोत्प्रेक्षस्य पदस्य हेतुता । अपारेति—समानसम्भावेन तुल्यदृष्टावित्थं । देहबन्धव्यागे

स्वीक्रियते तद्विशेषः आकर एव लक्षणाः । एका दृष्टिरित्यादि—अत्र 'अनीयत प्रतुप्रदंशतुब्धे' रित्यादि कुमारसम्भवपद्यसुपजौवत्वेन गृह्यतेति प्रतिभाति ।

(थ) भाविकमिति—अत्र प्राचीनैरुद्भावितस्य भाविकाख्यप्रबन्धगुणस्य नानु-प्रवेशः शङ्कनीयः—उभयोर्भेन्नलक्षणात् । भामह-भट्टिभट्टोद्भटप्रभृतयस्तत्र प्रमाणम् ।

वाक्यार्थता यथा—वपुःस्थित्या ज्ञातं कपटरहितं प्रेम नहि मे

सति प्रेम्नि प्रायो न भवति वियोगः प्रणयिनोः ।

अतः प्रेम्नोऽकीर्त्तिप्रकटननिमित्ता मम जनिः

कथं नु श्रोतव्यं दयित इति भूयो हरिवचः ॥ १२५

विना वाचकवाच्यत्वं यत्र वस्तु प्रतीयते ।

पर्यायोक्तं (३४) तत् (थ)—२८३ का—

जहौ श्रीकृष्णमालोक्य स्थितिं स्वाभाविकीमपि ।

दर्पः कन्दर्पहृदये मानो मानवतीहृदि ॥ १३०

अत्र कन्दर्पो निर्दर्पो, मानवत्वोऽपि मानरहिता इति यद्यपि वस्तु शब्दे-
नैव प्रतीयते, तथापि न वाचकमुखेन, न च वाच्यमुखेन । वाचकमुखेन
'अपारे'त्यादीनां चतुर्थीं पदानां हेतुता । माधुरविरहपीडया आकुला श्रीराधिकाऽह-
वपुरिति । हे दयिते ! इति पदघटितं सन्देहवचनं मया कथं श्रोतव्यं यतो मयि
तस्य दयितात्वमेव नास्ति, तद्विच्छेदेऽपि प्राणानां विद्यमानत्वादिति भावः । अत्र जनेः
प्रेमाकीर्त्तिप्रकटननिमित्तत्वे 'वपुःस्थिते'त्यादि प्रथमाह्वस्य हेतुता ।

शब्दस्य शक्तिरूपवाचकत्वं विना तथा शब्दजन्यार्थस्य वाच्यत्वरूपसामर्थ्यं विना यत्र
किमपि वस्तु प्रतीयते तत्र पर्यायोक्तनामाऽलङ्कारो ज्ञेयः । रासोत्पसम्बन्धिनीं श्रीकृष्णं धर्मां
पौर्णमासीं प्रति वृन्दा वर्णयति । सर्वापेक्षया कन्दर्पोऽतिसुन्दर इति सर्वजनप्रसिद्धा
स्वाभाविकी स्थितिः, तथा सुन्दरोल्लोसमा मानवती भवतीति च या स्थितिस्तामपि जहौ ।
अत्र कन्दर्पो निर्दर्पः मानवती च मानरहितेति बोधस्तु शक्तिं विनैव जायते, न हि
एतादृशार्थं पदस्यस्य कस्यापि शब्दस्य शक्तिरस्ति, शक्तेरभावे वाच्यस्य सामर्थ्यं सुतरा-
मेव नास्तीति । यदि शक्तिं विना वाचकशब्दमुखेन तादृशार्थबोधः स्वीक्रियते
तदैतद्भिन्नानन्तवस्तुप्रतीतिरपि स्वीक्रियताम् (थ) । ननु शक्तियुञ्जनयोरभावेऽपि मुख्यार्थस्य
बाधादेव लक्ष्ययेत' 'र्थबोधो भविष्यति—तथाहि दर्पस्याचेतनत्वेन स्वाभाविकस्थिति-
त्यागे कर्तृत्वासम्भवात्मुख्यार्थस्य बाधः, तत एव लक्षणायाः प्रवृत्तिः सम्भवतीति चेदाह—

राज्ञा तु भाविकस्य शब्दगुणताऽर्थगुणताऽलङ्काररूपता च पृथक् पृथगेव व्यवस्थापिता ।
तस्य तु भावो भावना पुनः पुनश्चेतसि विनिवेशः—सोऽस्यास्तीति भाविकमिति व्याकृतिः
समुद्रवन्देन सर्वस्वटीकायां या दर्शिता सैव चमत्कृतिहेतुं साधु सूचयति । प्रातः सखीना-
मिति—अत्रानन्दवृन्दावनस्य पदं (३३७) स्मरणीयम् । काव्यालिङ्गमिति—नेयाधिकसाधित-
लिङ्गात् पार्थक्यं, सिद्धान्ते तत्र नूनं वैचित्र्यमेव जीवात् । उल्लटोपक्रमेतिदिति सम्भाव्यते ।

चेदभविष्यत्तदा तस्यान्यार्थाऽभविष्यत् । अत्र वाचका एव शब्दा न तूक्तार्थ-
व्यञ्जकाः । एवं वाच्यमुखेन चेदभविष्यत्तदाऽन्योऽप्यर्थाऽभविष्यत् । अयन्तु
वाच्य एवार्थः, न तु व्यङ्ग्यः, तर्हि सबाधमित्यपि न वक्तव्यम् । तथाहि गवि
शुक्ले चलति दृष्टे, गौः शुक्लश्चल इति त्रितयविकल्पो यदेव दृष्टं तदेव विकल्प-
यति, तच्चाभिन्नसंसृष्टत्वेन दर्शनं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

—समृद्धिरुदात्तं(३५) वस्तुनः परा (य) ॥ २८४ का-

यथा— मानः कामगवीषु नैव नतरां (15) कल्पद्रुमेष्वदरो

लोष्ट्राणीव लुठन्ति हन्त परितश्चिन्तामणीनां गणाः ।

गवीति । शुक्लगुणविशिष्टे चलनक्रियायुक्ते गवि दृष्टे 'गौः शुक्लश्चल' इति
प्रयोगात् गोत्वजातिशुक्लगुणचलनक्रियाणां विकल्पो बोध्यो भवति, अत्र यदेव
पिण्डमात्रपूर्वं दृष्टं तदेव विकल्पयति तादृशबोधे विषयीकरोतीत्यर्थः । अत्र 'गो'पदस्य
गोत्वजातिरूपेण शक्तिः, नतु सास्त्रागलकमलादिरूपेण पिण्डे शक्तिः, अत एव
लक्षणाऽदीनां सुतरां नावकाशः । एवं सति शक्तिलक्षणाव्यञ्जना विना शब्दसामर्थ्या-
त्तादृशगोरूपवस्तु प्रतीयते । तथाऽत्रापि 'कन्दर्पो निर्दपं' इति वस्तु शब्दसामर्थ्यादेव
प्रतीयते । यन्मते 'गो' शब्दात् सास्त्रादिरूपेण पिण्डबोधो भवति तन्मतमाल-
म्ब्योक्तम् । यथा जातिशक्तिवादमते यत्तो शक्तिं विनाऽप्याक्षेपवलात् शब्दबोधे
व्यक्तिभानं भवति, तथैवात्रापि शक्त्यादिकं विनाऽपि शब्दसामर्थ्यादेव तादृशार्थभानं
भवतीति ज्ञेयम् । अयं भावः—सामान्यतः पिण्डमात्रत्वेन प्रथमं दर्शनं क्षणान्तरे च
'गौ'रिति जात्यन्तरात् 'शुक्ल' इति गुणान्तरात् 'चल' इति क्रियान्तराद्भेदेन तत्त्रितय-
संसर्गण च तस्य विकल्पः स्यात्, ततश्च किमपि वस्तुमात्रमिदमित्यनेन यदेवाभ्यधाति तदेव
गौः शुक्लश्चलोऽयमित्यनेनाप्यभिधीयते, नतु जातिगुणक्रियाः ! तत्र जात्यादीनां भेद-
संसर्गयोरेव प्रतीतिमात्रमित्येतन्मात्रमधिकम् । एवमपि कन्दर्पमानवद्यौ दर्पमानरहिते
अभूतामिति योऽयमर्थः स एव 'दर्पः कन्दर्पेन्दुदय' इत्यादिनाऽप्यभिधीयते, किन्तु वचन-
वैचित्र्यमात्रमधिकं, तदेवाश्रित्यालङ्कारः प्रवर्तत इति । यथा चतुर्थीतिप्रयोक्तृत्वलङ्कारस्थले
कविनिर्माणस्य विधिस्ततनियमराहित्येन कारणोत्पत्तेः प्रागेव कार्योत्पत्तिरुक्ता तथाऽत्रापि
पर्यायोक्तृत्वलङ्कारस्थले शक्त्यादिकं विनेव वस्तुप्रतीतिर्भवतीति सर्वमनवद्यम् ।

कायहंशुरिति केषुचित् प्राचां संज्ञा । 'एकानेकपदार्थता'ति भेदयोजं प्रकाशकदाद्यनु-
सारेण । हेतुत्वस्य 'हि'पद पञ्चमीविभक्त्यादिना वाच्यत्वेऽगृह्यत्वेन चमत्काराभावाच्चाय-
मलङ्कारः, किन्तुपात्तयोः कार्यहेत्वोरनुपात्ताऽपि हेतुता वाक्यवैशिष्ट्यादिना वाच्यवत्

शम्बूका इव वापिकापरिसरे मुक्ताकिरः शुक्तयो

वीक्ष्यन्ते न जनैस्त्वमेव नगरि ! श्रीद्वारके ! निःस्पृहा ॥ १३१

प्रधानमपि यथाङ्गम्—२८५ का—

यत्र प्रधानमप्युपलक्षणं तच्चोदात्तम् ।

यथा— सेयं मथुरानगरी सुरगुरुभिर्याचितो भगवान् ।

यथावतीर्थं शतशः सुरद्विषो हेलया न्यवधीत् ॥ १३२

अत्र समस्तदेवहननरूपो वीररसो गुणीभूतः (थ) ।

—एकस्मिन् यत्र साधके ।

साधकान्तरनिर्देशः स समुच्चय(३६) दृष्यते (द) ॥ २८६ का—

प्रकृतकार्यस्यैकस्मिन्नेव साधके सिद्धे सिद्धत्त्वोपयोगार्थं साधकान्तरनिर्देशः समुच्चयः । यथा—दुरापोऽयं कृष्णः सहजतरलं मानसमिदं

सुदुर्वारः कामो, गुरुतरकरालो गुरुजनः ।

मान इति—तन्नगरस्यजनानां निःस्पृहत्वेन तव निःस्पृहत्वम् । तव परिसरे ढिमा (ढिल्) इति प्रसिद्धानि लोष्ट्रानीव चिन्तामण्यीनां गणा लुठन्ति, अतएव कामधेनुषु जनानां नैवादरः । वापिकातडागादिपरिसरे 'सामुक' इति प्रसिद्धाः शम्बूका इव शुक्तयो जनैर्न वीक्ष्यन्ते । कथम्भूताः ? मुक्ताकिरः याभ्यो मुक्ता उत्पद्यन्ते । सुरगुरुभिर्ब्रह्मादिभिर्याचितः सन् यत्र मधुपुण्याम् । मथुराया उत्कर्षार्थं प्रधानोभूतस्यापि श्रीकृष्णनिष्ठवीररसस्य गुणीभूतत्वं ज्ञेयम् ।

यत्र प्रतीयते तत्तैवायमिति सम्प्रदायविदः । पर्यायोक्तमिति—पर्यायोक्तिरिति वा कुत्रापि संज्ञा । निर्वचनमुखेनास्य निष्कर्षोऽभिनवगुप्तपादैर्लोचने प्रकटितः । पर्यायोक्तस्य वाक्यार्थोऽङ्गतया विषय इति प्राचीनमताभासमुपपादयन्तो वक्रोक्तिर्जीवितकृतः स्वतन्त्राः । प्राचां व्यञ्जनाधिकारे उपकरणीकृतोऽयमिति केचिदग्निपुराणाद्यनुसारिणः—'दशत्यसौ परभृत' इत्यादि दृष्टिपदान्तर साधकप्रख्याम् । एवमेव 'ध्वनिताभिधाने पर्यायोक्ति'रिति लक्षणेन 'भम धम्मिअ' इत्यादि 'निःशेषच्युतचन्दने'त्याद्यदाहरणमुखेन च सूचनं काव्यानुशासनकृतां वाग्भटसूरीणाम् । अत्र भङ्गान्तरेणातात्पर्येण वा गम्यस्याभिधानमिति सर्वस्वगत्यानुसारिणो विद्याधरविश्वनाथादयः । यदीति—इह मूले टीकायाच्च व्यञ्जनाशक्तसङ्गावे हेतुत्वं स्फुटं कयाचित् प्रौढाऽविष्कृतमिदञ्जसा प्रतिभाति । उदात्तमिति—अत्रानिर्माणस्याधिभावाद्भोजनिर्दिष्टादुदात्तरसात् परार्धत्वादेकतोद्दीपनविभावत्वेन वस्तुनोऽन्यत्वेति सूक्ष्माधिक्याभेदापातः । दृष्ट्यादिस्वीकृतस्योदाराख्यगुणस्योर्जितता चात्र वरीवर्त्ति । गुणीभूत इति—अतएवालङ्कारत्वेन निर्देशो नालङ्कार्यत्वेन ।

नवीनैषोत्कण्ठा, नवमपि वयो, नातिचतुरः

सखीलौको, हाधिग् भवतु कथमाधेरुपशमः ॥ १३३

अत्राधेरुपशमाभावस्य कृष्णदुरापत्वमेव मुख्यं साधकं, तत्रान्येषां साधकानामुपादानेनायं समुच्चयः । एष च सदसदुभययोगात्त्रिधा, सत् शोभनम्, असदशोभनम्, उभयं शोभनाशोभनम् । सद्योगे यथा—

रूपं कुलं वल्लभदुर्लभत्वं शीलं कला कान्तिरुदारता च ।

एकेन चैषामपराः सगर्वा राधे ! समस्तैरपि ते न गर्वः ॥ १३४

असद्योगे यथा—

संसारमार्गो ह्यधमः स्वभावात् कर्माणि तस्मिन् कटुककण्टकानि ।

गतागताभ्यामिह खेद एव तथापि नास्मिन् कुजनो विरज्येत् ॥ १३५

सदसद्योगे—प्रियः प्रणयकोविदः, प्रणयिनी सदैवोत्सुका,

खलः क्षतपराक्रमो, गुरुजनः खलोक्तासहः ।

गृहं गृहपतिच्युतं, मनसिजस्य पक्षेपवः

कलावति ! बहिश्चरा इव लसन्तः प्रमी पञ्च नः ॥ १३६

अत्र प्रियादयः सन्तः खलोऽसन् ।

गुणो गुणक्रियाभ्याञ्च क्रियया च क्रियाऽपरः ॥ २८७ का—

अपरः समुच्चय इत्यर्थः । गुणेन गुणो यथा—

दुरापेति—अत्राधेर्मेनःपौड्या उपशमाभावे श्रीकृष्णस्य दुरापत्वमेव मुख्यं कारणम् । ननु श्रीकृष्णस्य दुरापत्वे सति तस्मिन् मनो न देयमित्यपि न सम्भवतीत्याह—मम मानसं चञ्चलं महारणं न स्वीकरोतीति । मनःपौड्याः शान्त्यभावे गुणीभूतकारणान्तराण्यप्याह—सुदुर्वारेत्यादि । गुरुतरकरालः कटूक्तिविषवर्षणकारी । रूपमिति—स्त्रीणां गर्वं रूपं मुख्यं कारणम्—अन्येषां कुजादौर्णां गौणकारणत्वं ज्ञेयम् । वल्लभस्य कान्तस्य स्वनिष्ठदुर्लभत्वम् । अपराः स्त्रियः । प्रिय इति—क्षतो वष्टः पराक्रमः यस्य तथाभूतः—गुरुजनः खलस्य दुर्वारोक्तिं न सहते । युष्माभिर्मिथ्यैव प्रवादो दीयते, मम वधूः साध्वीति पौर्णमासीसुखाच्छ्रुतम्, अतोऽस्मदगृहे श्रीकृष्णस्याप्यानयनेऽवसरः । पक्षिषवः—यन्त्रामीषां पञ्चानां समागमस्तत्रैव कन्दर्पस्थ प्रादुर्भावस्तत्र मुख्यं कारणं श्रीकृष्णस्य प्रणयकोविदत्वम्,

(द) समुच्चय इति—नात्र केवलमनेकेषामेकत्र निवन्धो, न वा गुणक्रिययोर्गुणपदभिधान-मात्रं, परं 'वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमो युगपत् पतन्ति' तद्वदेककार्यामुल्ला-नात्मा प्रौढोक्तिरुल्लेऽपि यौगपद्यतात्पर्यकत्वेन सार्थकनामाऽयम् ।—अच्छलेनैकदेशेनेति

व्रजपतिनन्दनहृदयं राधायामेधिताभिलाषञ्च ।

साऽपि च भृशमनुरक्ता तस्मिन्निति सहजभावसार्वज्ञ्यम् ॥१३७

अत्र साभिलाषत्वानुरक्तत्वे गुणो । अञ्जलेनान्यालङ्कारः (द), शुद्धोऽयं तथा न चमत्करोति, अतः सहजतयोदाहृतम् । गुणः क्रियया यथा—

अरुणञ्च नीलनलिनप्रभमपि नयनं प्रिये ! मयि ते ।

आसन्नश्च ममायं हृदि कम्पश्चम्पकद्योते ! ॥ १३८

क्रियया क्रिया यथा—

हरिरभियास्यति मथुरामिति वार्त्ता नः श्रुती च विनिहन्ति ।

मम तु सखी भवति न वेत्यपि शङ्का मे मनश्च मूर्च्छयति ॥१३९

अनेकस्मिन् क्रमेणैकः (३७) पर्यायः (द)—२८८ का—

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् यदि भवति आरोप्यते वा तदा पर्यायः । तत् भवतीति पक्षे यथा—

एकस्त्वं निखिलवधूहृदि प्रविष्टः संक्षोभं जनयसि गोकुललेन्द्रमूनो !

त्वामेकं नहि सकलाः प्रवेष्टुमर्हाः किं क्षोभं बत जनयन्तु चेतसस्ते ॥ २४०

अन्येषां गौणकारणत्वं ज्ञेयम् । व्रजपतीति—चकाराभ्यामभिलाषानुरागयोः साहित्यस्यापि बोधो भवति । ननु राधिका कथं स्वविषयकं श्रीकृष्णस्याभिलाषं जानाति श्रीकृष्णो वा कथं स्वविषयकं राधाया अनुरागं जानाति, तत्राह—सहजेति । राधामाधवयोर्यः स्वभावसिद्धो भावः प्रेमातेन सार्वज्ञ्यम् । यथा योगिजनो योगनेत्रेणातीतानागतान् पश्यति तथैतावपि प्रेमानेत्रेण प्ररस्यरानुरागं पश्यत इति भावः । एतत्पदस्याञ्जलनैकदेशेनान्यः समनामाऽलङ्कारोऽपि ज्ञेयः । अरुणमिति—अत्र हृदयनिष्ठकम्पनक्रियया सह नयननिष्ठकोपाख्य-गुणो निर्दिष्टः । अकूरे व्रजमागति ललिता स्वसखीमाह—हरिरिति । सखी राधिका जीवति न वेति शङ्का । अत्र हननक्रियया (१६) सह मूर्च्छनक्रिया निर्दिष्टा ।

कलहान्तरिता श्रीराधा कृष्णं प्रति भङ्गा तस्याकृतञ्जत्वमाह—एक इति । तवैव सामर्थ्यमधिकम् । एवञ्च प्रेमशून्येन त्वया सहासाकं प्रीतिरनुचितेति ध्वनिः । मानिनो

यावत् । समाध्यलङ्कारादस्य भेदः सर्वस्वकदादिभिः सूचितः । पर्याय इति—अत्र क्रमाद्विच्छित्तिरेव प्राग्भवति नासङ्गता संज्ञा । एकस्मिंस्तवेति—अत्र 'महिलासहस्रभरिण' इति गाथासप्तशतीपद्यसुपजीवम् । 'शशिसखी'ति श्लोके तृतीयचतुर्थचरणविभागे हाला-हलेति

आरोप्यत इति पक्षे यथा—

मदनेनोज्झितं वास्यं राधे ! गृह्णाति ते मनः ।

मनस्यजति ते रागं लोचने परिगृह्णातः ॥ १४१

यथा वा—त्वया त्यक्तां राधे ! रूपमहह गृह्णाति मद-
न-

स्त्वदक्षिभ्यां त्यक्तं परिवहति रागं तव मनः ।

द्विया कौटिल्यं ते परिहृतमपाङ्गोऽधिकुरुते

पुनः सन्धानार्थं किमुचितपदे न्यस्तमखिलम् ॥ १४२

—अन्यो विपर्ययात् ॥ २८६ का—

विपर्ययादुक्तप्रकारस्य वैपरीत्यादेकस्मिन्ननेकमित्यर्थः । यथा भवतीति पक्षे—

एकस्मिंस्तव हृदये व्रजेन्द्रमूनो ! भृयस्यो नलिनदृशः कृतप्रवेशाः ।

नाख्यस्मिन्नवसर एव गाढपूर्णं तादृश्यो गुणवहुलाः कथं विशन्तु (द) ॥ १४३

आरोपपक्षे तु यथा—

शशिमुखि ! तव राधिके ! कटाक्षः प्रथममभूदमृतद्रवातिवर्षी ।

अथ हृदि विनिविष्ट एव हाला-हलपरिदिग्धशरायमाण आस्ते (द) ॥ १४४

श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—मदनेनेति । त्वया मयि क्रोधवशान्मदनी वास्यं ग्राहितः,

तत एव तद्दये कन्दर्पाविशाभावात्मानो वर्त्तते । सन्प्रति मद्ःखदर्शनात् करुणेन मदनेन

त्वामाहत्य वास्यं त्यक्तम्, अतस्तद्द्वि कन्दर्पाविशो दृश्यते—तथापि त्वं मया सह न मिलसि

तत्र सद्ःखदर्शनेऽपि कठोरं तव मन एव कारणम्—मनो मदनेन त्यक्तं वास्यं जग्राह ।

रागो मद्द्विषयानुरागः, श्लेषेण नयनपक्षे रक्तिमा मद्द्विषयकस्य तव क्रोधस्यानुभावरूप

एव । अत्र मदनिष्ठं वास्यं मनस्यारोप्यते । मानभङ्गानन्तरं कलहान्तरितां श्रीराधां

प्रति श्रीकृष्ण आह—त्वयेति । मदनः क्रुद्धः सन् त्वन्मिलनमप्राप्तं मां शरेण विध्यतीति

भावः । परिवहति स्वीकरोति—तथा च क्रोधाभावान्नेत्रयो रागो गतः मनसि चानुरागः

प्रादुर्बभूव । धियेति—पूर्वं मानसमये श्रीकृष्णस्य दर्शनमपि न कृतम्, अधुना प्रसन्ना

सती तमपाङ्गेन पश्यतीति भावः । अत्रोत्प्रेक्षाआह—पुनर्मानसमय एतेषां पुनः स्वस्थाने

च्छेदो न मनोज्ञ इत्यवधार्यम् । अनुमानमिति—त्रिविधो हेतुर्नैयायिकसम्मतः पूर्वः सामान्यतो

दृष्टः शेषवच्चेति । वागमटाद्याः कालत्रितयवर्त्तिनो लिङ्गिनो लिङ्गज्ञानेनात्र त्रैविध्यमुदाहरन्ति ।

यच्च नवोनानां ग्रन्थे हेतोर्निष्पादकज्ञापकसमर्थकभेदेन भागव्यवस्थापनं तत्तदुत्थाङ्कार-

भेदोद्भूतनार्थमिति दर्शयितुं श्रेयम् । श्लेषस्यैकस्य चारुता 'अस्यां सुनीनामपि मोह-

मृहे' इत्यादिनवधपदो नितरासुप्रयोग्य । उद्भट-वद्वट-जयदेव विश्वनाथादिभिरभ्युपगतो हेत्व-

यथा वा—

पृष्ठे मणीन्द्रमहसि प्रतिविम्बमेव केशस्य केशपरिशेष इति भ्रमेण ।

उल्लासयन्त्यसकृदङ्गुलिपल्लवेन सा व्यग्रधीरजनि केशव केशवन्धे ॥ १७७

उपमानस्य धिकार उपमेयस्तुतो यदि ।

(५७) प्रतीपमुपमानस्य धिकृत्यै चोपमेयता (प) ॥ ३१० का-

उपमेयस्तुत्यर्थमुपमानधिकारो यदि तदा प्रतीपं, यदि वा धिकारायैव
उपमानस्यैवोपमेयता तदा चेति द्विविधम् । क्रमेणोदाहरणे—

तव जयति जगत्यां राधिके ! म्रू विभङ्गे

किमिति कुसुमचापश्चापमन्यं विभर्त्ति ।

विलसति मुखविम्बे वेधसा वा किमर्थं

व्यरचि विधुविधाने निष्कलोऽयं प्रयासः ॥ १७८

वरतनु ! ननु कृष्णो हन्त वेदग्धामुग्धः

शिवशिव भुवि भद्राभद्रभावेऽनभिज्ञः ।

तव विगतकलङ्केनाननेनैव योऽयं

शशिनमुपमिमीते नैव लज्जां करोति ॥ १७९

मम वदनमेव नयनानन्दकमिति मा कथाः सुतनु ! गर्वम् ।

अपरोऽपि कश्चिदेवं राकायां शरदि शीतांशुः ॥ १८०

अहमेव दारुणतम इति मा कुरु कालकूट ! गुरुगर्वम् ।

त्वत्तोऽपि दारुणतमो दुर्लभलोके मनोरागः ॥ १८१

इत्याद्यपि तद्भेदान्तर्गतम् ।

पृष्ठ इति—श्रीकृष्णस्य केशवन्धने कर्मणि व्यग्रधीरजनि । व्यग्रत्वे कारणमाह ।
मणीन्द्र इन्द्रनीलमणिस्तद्वन्महत्तेजो यस्य तथाभूते पृष्ठे केशस्य प्रतिविम्बमेव केशस्य
परिशेषोऽयं भाग इति भ्रमेण सकृदुल्लासयन्तृङ्गुलिं नयन्ती । ममेति—शरत्काले राकायां
पूर्णिमायां शीतांशुचन्द्रः । अतिप्रयोक्त्या श्रीकृष्णः प्राह । अहमेवेति । दुर्लभलोके श्रीकृष्णे ।

(फ) सामान्यमिति—तत्त्वतो भेदः अङ्गुलीद्वयमपि कविनिर्मितगौरवेण समानगुणत्वेन
निबध्यते चेदस्तु तदाऽयम् । तत्त्वतो भेदानाघ्रातमपि तेन विशेषेण भेदेन यद्विशिष्यते स
विशेषः । तयोरेकत्र ग्रहणेन वैलक्षण्यं स्फुटतरं जातमिति च ज्ञेयम् । एकत्र वस्तुसामान्य-

चित्ते चिन्त्यं कथमपि चिरं धाम यच्छ्यामलन्ते

गोपस्त्रीणां कुचकलसयोर्नीलरत्नं वभूव (द) ॥ १४७

अत्र “आत्मारामे” रित्यस्य विशेषणस्य सर्वान्येव विशेषणानि साकूतानि ।

प्रकृतस्य गनं कृद्वा (४०) व्याजोक्तिरनिषेधभाक् (ध) ॥ २६२ का—

अपङ्गुतिसु निषेधपूर्वा, इयन्तु न तथेत्यनिषेधभागितुक्तम् । इयन्तु
च्छद्मपूर्व । यथा—अहो शैत्यस्य महिमा हिमानिल ! तवेदमः ।

न शक्यते गोपायितुं कृतो येनाधरव्रणः ॥ १४८

यथा वा—

अलमलमभिलाषेणामुना वारिखेलाकुतुकिनि ! कमलानामाहृते कौतुकस्य ।

कलय कलितमङ्गं कण्टकैर्नाललग्नेः शिवशिव ! परिदष्टं षट्पदेनाधरोष्ठम् ॥ १४९

प्रश्नपूर्वकमाख्यानं तत्सामान्यव्यपोहनम् ।

तस्य तस्यापि च ज्ञेये व्यङ्ग्यत्वे स्यादथापरम् ।

अप्रश्नपूर्वकं वाच्यं परिसंख्या (४१) चतुर्विधा (ध) ॥ २६३ का—

‘तस्य तस्य’ चेति प्रश्नपूर्वाख्यानस्य तत्सामान्यव्यपोहनस्य च व्यङ्ग्यत्वम्,
अप्रश्नपूर्वकस्य तत् सामान्यव्यपोहनस्य च वाच्यत्वञ्चेति चतुर्धा । क्रमे-
णोदाहरणानि—

सुरताङ्गं गोपायितुं श्यामलाऽह—हे शीतकालीन हिमानिल ! तव शैत्यस्येष्टशो महिमा
कियदुक्तव्यः ? अत्र हिमपवनस्य सर्वेषामधरव्रणजनकत्वेन दुःखदायित्वादमाहात्म्यरूपप्रकृता-
र्थस्य संवरणं, तत् मिथमात्रं किन्तु दुःखदायित्वादमाहात्म्य एव वक्तुं स्तात्पर्यम् ।

श्रीराधिका काचित् स्वसखीं स्तनाधरादौ सम्भोगचिह्नं दृष्ट्वा परिहसन्त्याह—अलमल-
मिति—तथा च त्वया कुञ्जमध्ये जलक्रोडायामेव गतम्, तत्र जलमध्यस्थितानां कमलानामा-
हरणार्थं गतायास्तवाङ्गस्य कमलनालस्य कण्टकैः करणैः चतादिकं जातम् । अत्र
प्रकृतार्थस्य श्रीकण्ठेन सह सम्भोगस्य संवरणमात्रम्, किन्तु तात्पर्यं तत्रैवेति भावः ।

लङ्कारभेद इति चन्द्रालोककदाद्याः । आत्मारामैरिति—“आत्मारामा विहितरतय”
इत्यादि वेशीसंहारपदमेतदभिप्रायमेव ।

(ध) व्याजोक्तिरिति—इयं प्राचीनानां ग्रन्थेषु लघो लेशो वेति निर्दिष्टः । रसगङ्गाधरकृतां
लेशस्तु गुणस्थानिष्टसाधनतया दोषत्वेन दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन वर्णने जङ्घटीतीति भिन्न
एव । अत्र तत्त्वतो गोपन एव तात्पर्यं तदुक्त्यच्च वैचित्र्यामितीतरालङ्कारस्यावर्त्तकता ।
परिसंख्येति—‘परि’ शब्दोऽत्र वर्जने, ‘परे’ वर्जने इत्यष्टाध्यायीकृतां निर्दिष्टात् । संख्या बुद्धिः,

किं गेयं ! व्रजकेलिकर्म, किमतिश्रेयः ? सतां सङ्गतिः,
 किं ससर्तव्य-मनन्तनाम, किमनुध्येयं ? सुरारिः पदम् ।
 कं स्थेयं ? व्रज एव, किं श्रवणयोरानन्दि ? वृन्दावन-
 क्रीडैका, किमुपास्यमत ? मङ्गसी श्रीकृष्णराधाभिधे ॥ १५०
 का विद्या ? हरिभक्तिरेव, न पुनर्वेदादिनिष्णातता,
 कीर्त्तिः का ? भगवत्परोऽयमिति या ख्यातिः, न दानादिजा ।
 का श्रीः ? कृष्णरति, न वै धनजनग्रामादिभूयिष्ठता,
 किं दुःखं ? भगवत्प्रियस्य विरहो, नो हृद्गुणादिव्यथा ॥ १५१
 वक्रता मृगदृशां कचपाशे पाणिपादनयनादिषु रागः ।
 नीविकेशवसनादिषु बन्धः सान्द्रचन्दनरसादिषु पङ्कः ॥ १५२

अत्र 'क वक्रता' इत्यादिप्रश्नपूर्वकस्याख्यानस्य तत्सामान्यव्यपोहनस्य
 च व्यङ्ग्यता—तथाहि क वक्रता मृगदृशां गोपिनां ? कचपाश एव, नान्तः-
 करणादौ कस्या अपीत्यादि ।

प्रत्यासत्तिर्हरिचरणयोः सानुरागे, न रागे,
 प्रीतिः प्रेमातिशयिनि हरेर्भक्तियोगे, न योगे ।
 आस्था तस्य प्रणयरभसस्योपदेहे, न देहे,
 येषां ते हि प्रकृतिकृतिनो, हन्त सुक्ता न सुक्ताः ॥ १५३

अत्र प्रश्नपूर्वकं व्यङ्ग्यं तदन्यव्यपोहनं वाच्यमिति भेदः ।

वक्रतेति—व्रजे कुटिलान्तःकरणा विषयेषु रागशुक्ताश्च जनाः न सन्ति, तत्र कस्यापि
 निगङ्गादिवन्धनं कलङ्कसर्पो वा नास्तीति ध्वनिः । हरिचरणयोः सानुरागे वैष्णवे आसक्तिः,
 न विषयरागे । न योगे ज्ञानकर्मादौ । प्रणयरभसस्य प्रेमातिशयस्योपयोगिसिद्धदेह आस्था
 नित्यत्ववद्भिः, नतु पाञ्चभौतिके देहे । तथा च के सुक्ता इति प्रश्नो व्यङ्ग्यः, तत्रोत्तरं
 येषामिति । सुक्ताभिमानिनो सुक्ता न, तेषां भक्त्यभावात् । तथा, श्रीदशमे 'येऽन्येऽरविन्दाच्च
 विसुक्तमानिन' इत्यादौ तेषामधःपतनमेवोक्तम् ।

तेन वर्जनबुद्धावियमित्यन्वर्थमभिधानम् । न केवलं 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्ये'ति
 वाक्यविदां मौमांसकानां विभाषाऽनुमोदितोऽत्राङ्गीकारः, परं काव्यगतानादिविच्छित्ति-
 बोधितजीवातोरेवात्र परिग्रहः । नियमवच्छेषस्यैवावान्तरभेदोऽयमिति प्राचीनानां दृष्टिः
 प्रभृतीनां दर्शनम् । किं गेयमिति—श्रीरामानन्दरायमहाशयश्रीचेतन्यमहाप्रभूः प्रबोक्तार-

यथोत्तरं पूर्वपूर्वहेतुकस्य तु हेतुता ।

तदा कारणमाला (४२) स्यात् (ध)—२६४ का—

पूर्वपूर्वहेतुकार्यस्योत्तरोत्तरपदार्थस्य यदि हेतुता, तदा तदैवेत्यर्थः ।

यथा—सत्सङ्गमेनैव भवेद्विरागो विरागतः स्यान्मनसो विशुद्धिः ।

मनोविशुद्धैव हरिः प्रकाशो हरिः प्रकाशेन कृतार्थता स्यात् ॥ १५४

—क्रिययाऽन्योन्यकारणम् ।

वस्तुद्वयं यदाऽन्योन्यम् (४३) (ध)—२६५ का—

वस्तुद्वयं यदि क्रिययाऽन्योन्यकारणं स्यात्तदाऽन्योन्यमित्युच्यते ।

यथा—

राधाभासो मरकतमयीं कुर्वते कृष्णकान्तिं

कृष्णस्याभा अपि च हरितीकुर्वते धाम तस्याः ।

स्थाने स्थाने यदि निवसतस्ती तदा गौरनीला-

वेकस्थाने यदि वत तदा तुल्यभासो विभातः ॥ १५५

—प्रश्नस्योन्नयनं यदि ।

उत्तरश्रुतिमालेशोत्तरं (४४) स्यात् (ध)—२६६ का—

प्रतिवचनश्रवणादेव पूर्वचनस्योत्तरस्य यद्युन्नयनं भवति तदोत्तरालङ्कारः ।

यथा—भम कृष्णह अणुधरं विरमदु दे (१८) कावि वअणपरिवाडी ।

अह्य सही इध एका ण एय्य तुह ओसरो ठादुं ॥ १५६

अत्र सख्याः प्रतिवचने कृष्णस्य कोऽपि प्रश्नः पूर्वं जात इति बुध्यते ।

नचैतदनुमानं, व्याप्तरभावात् । न चापि काव्यलिङ्गं, हेतोः पदव्याख्यार्थता-

ऽभावात् ; नतु प्रश्नस्य प्रतिवचनजनको हेतुः—तेनेदमलङ्कारान्तरमेव ।

भम कण्हेति—भम कृष्णान्यग्रहं विरमतु ते काऽपि वचनपरिपाटी । मम सख्यत्रैका
नात्र तवासरः स्यातुम् ॥ न चात्रानुमानालङ्कारो वक्तव्यः, प्रतिवचनप्रश्नयोः परस्परव्यभि-
चारेण व्याप्तरभावात् । नाप्यत्र काव्यलिङ्गालङ्कारो वक्तव्यः ; न त्विति—प्रश्नं प्रति प्रतिवचनं
न जनको हेतुः, अपि तु ज्ञापक एव हेतुः, काव्यलिङ्गे जनकरूपस्य हेतोरेव गृह्यतात् ।

मिदं कविकर्णपूरकते चैतन्यचन्द्रोदयनाटके । कारणमालेति—शृङ्गलामूलिकाऽत्र विच्छित्तिः,
एवमप्यत्र स्त्रीकृतेष्वन्यत्रोद्भाविषु वा मालादीपकैकावलोसारप्रभृतिष्ववगन्तव्यम् । सत्-

(१८) "ते" इति पदं (क) पुस्तके नास्ति । तत्र सुष्ठु, आर्यापादस्यापरिपूरितत्वात् ।

—प्रश्नतोऽपि वा ॥ २६७का—

प्रश्नतः पश्चादुत्तरं वा उत्तरम् । यथा—

किं दुर्लभं ? यन्मनसो न गोचरः, किं प्रार्थनीयं ? क्व च यत्र लभ्यते ।

किं ह्लादकं ? यत्स्मरणेऽपि स स्यात्, तत्तच्च तत् किं ? वज्रराजनन्दनः ॥ १५७

अत्र चतुर्विधपरिसंख्यातो विलक्षणता—तत्र तत्र सर्वत्रान्यव्यपोहे तात्पर्यं क्वचिदाद्यमुखेन क्वचिद्वङ्गमुखेन । इह तु शुद्धप्रश्नस्य शुद्धमुत्तरमिति भेदः ।

आकारेणैङ्गितेनापि सूक्ष्मार्थो यत्र लक्ष्यते ।

प्रकाश्यते वाऽन्यस्मै च स सूक्ष्मः (४५) कौत्तरते द्विधा (ध) ॥ २६८का—

क्रमेणोदाहरणे—राधायाः करकमले शिखण्डदलपद्म लग्नमालोक्य ।

प्रातः सखी विदग्धा लिलेख तत्रैव कार्मुकं मशरम् ॥ १५८

अत्र हि विपरीतरते कृष्णकेशाकर्षणविलग्नतद्दर्शितं तददर्शनेन पुरुषायितं तवेदं मयाऽवगतमिति सख्या स्वैदग्धं प्रकटयितुं पुरुषस्यैव धनुर्धरत्वं सङ्गच्छत इति मशरकार्मुकं लिखितमिति सूक्ष्मम् ।

भवनप्राङ्गनसङ्गतमनङ्गरसमङ्गलं कृष्णम् ।

सकृदवलोक्य सलीलं राधा पिदधेऽवगुण्ठनेन मुखम् ॥ १५९

अत्र चन्द्रास्तसमये समागन्तव्यमिति कृष्णं प्रति सङ्केतोऽनया प्रकटितः, स च सूक्ष्मः ।

सारः (४६) सावधिरुत्कर्षो यद्भवेदुत्तरोत्तरम् (न) ॥ २६९का—

सारोऽलङ्कारः । यथा—वर्षेषु भारताभिर्धामिह सारो भारते च तीर्थानि ।

तीर्थेषु च मथुरैका वृन्दाऽरण्यं मथुरायाम् ॥ १६०

सङ्गमेनैवेत्यादि—अत्र कथितपदत्वं न दोषः, परं शोभाऽधायकमेव । अन्योन्यमिति—पश्चात्तच्छितात् समालङ्कारादस्य भेदः सहज इति वृत्तिग्रन्थ एव प्रमाणम् । उत्तरम्—अत्र प्रकाशकृतां लक्षणे 'असकृत् यदसम्भाव्य'मिति 'असकृत्'पदं वैचित्र्यबोधकमिति वरमत्र तन्निर्देशः । इह प्रश्नोत्तरमुखे तात्पर्यं नेति प्रथमभेदादेवावगम्यते, यत्र तथा तत्राप्युत्तरांशे न परन्तु प्रश्नोन्नयन एव परं लक्ष्यमिति । प्रश्नोत्तराख्योऽलङ्कारः कैश्चिदागमटादिभिरुपदर्शितः प्रज्ञेलिकाभेद एवेति महाकवीनां बाणभट्टादीनां सूचनम् । 'किमेवं श्लाघ्यमाख्याति पक्षिणं कः कुतो वयः । गरुडः कीदृशो नित्यं दानवारिविराजितः ॥'

अत्यन्तभिन्नाधारत्वे युगपद्भाषणं यदि ।

धर्मयोर्हेतुफलयोस्तदा सा स्यादसङ्गतिः (४७) (न) ॥ ३०० का—

यदाधारो हेतुस्तदाधारं फलमिति, यथा पापपुण्यकृते एकाधारे एव दुःखसुखे, तदन्यथाभावादसङ्गतिः । तत्रापि युगपदेव हेतुः फलञ्च, नतु पापादिकृतदुःखवत् कालान्तरव्यवधानम् । यथा—

तवाधरौष्ठे चतमञ्जनञ्च मम व्यथाऽसं मलिनञ्च चेतः ।

पीतस्त्वया ते वदनासवस्त्वं मत्तः कुतोऽनर्थपरम्परियम् ॥ १६१

नायं विरोधः, स त्वेकाग्रयः ।

कारणान्तरसाहाय्यात् कार्यं यत् सुकरं भवेत् ।

कर्तुर्विना प्रयत्नेन स (४८) समाधिरितौर्यते (प) ॥ (३०१) का—

यथा— मयि व्यग्रे तस्या प्रणयकलहस्नानमनसः

प्रसादे राधायाः पदपतनमारिप्सितवति ।

यदाधार इति—यस्मिन्नेवाधिकरणे हेतुस्मिन्नेवाधिकरणे फलोत्पत्तिरिति सर्वथा नियमः, तस्यान्यथाभावः कारणस्याधिकरणमेकं कार्योत्पत्तेरपरमित्यन्यथाभावः । तथा पापपुण्यजन्ये सुखदुःखे एकस्मिन्नेवात्मनि भवतः । तत्रापि असङ्गतावप्यसङ्गत्यन्तरमाह— अगपदिति । एकस्मिन्नेव काले हेतुः फलञ्च भवति । काचिन्मानिनी प्रातःकाले मानभङ्गार्थमागते श्रीकृष्णं तस्याधरे सम्भोगचिह्नं क्षतादिकं बोध्याह—तवेति । यस्मिन्नेव क्षणे तवाधरे तथा क्षणं कृतं तदेव तस्य स्मरणान्मम मनसि यथा जाता, नतु कालव्यवधानम् । त्वं मत्तः सम्भोगचिह्नं धृत्वा मानभङ्गार्थमागतः, इदमेव मत्तताचिह्नमिति भावः । एवमस्माद्यत्वेनोक्तं यदुदाहरणं तत्तत्क्षणसम्बन्धराहित्येन विगीतत्वात् ग्रन्थकारेण परिहृतम् ।

इत्यादि लक्ष्यतस्तत् गम्यते । रुक्म इति—‘निपुण’मिति प्राचीनानां संज्ञाऽन्तरमस्येति कश्चित् । नास्य विवर्त्त उत्तरकाले कथमप्यासीदित्यप्रधानत्वेऽप्यस्य प्रथमतस्तथापनं कुतचित् । विदग्धानाश्रित्य कायवर्त्म जीवतीत्वेवं प्रायादलङ्कारादुच्यते, परं वेदग्धमेतदास्फोटनप्रायम् । अत्र वक्रोक्तिविरहान्नलङ्कारतेति भामहानुसारिणः कुन्तकादयः ।

(न) सावधिरिति—‘परावधि’रिति प्रकाशकलक्षणे—‘तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः, धारावाहिकतया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्ते’रिति गोविन्द्याख्यानम् । उत्तरोत्तरमस्मादप्याणां समावेशेऽप्ययमिति । अस्य न केवलं धर्मधर्मरूपेण व्यतिरेकाद्भेदः परं मालारूपेण धाराऽधिरोहितयैवति ज्ञेयम् । सर्वस्वे त्वस्यैवोदार इत्याख्या । प्रतीच्यानां Climax Anticlimax—आख्यावलङ्कारावेतत्सङ्ग्राहपि प्रायः कचिद्भिन्नार्थो । असङ्गतिरिति—

अकस्मादभ्योदयतिकरकतः स्फूर्जथुरभूत

सखे ! त्रासादेषा सपदि मम कण्ठं धृतवती ॥ १६२

श्लाघ्यत्वेन भवेद्योग्यो यदि योगस्तदा समम्(४६)(न)॥३०२का—

सममित्यलङ्कारः । यथा—ललामं नारीणामियमहह पुंसामयमहो

वयोऽस्या अस्यापि प्रकृतिनवकेशोरकमिदम् ।

प्रसूनेषोर्भाग्यान्मिलितमिव रत्नद्वयमिदं

न राधाकृष्णख्यं भजतु कथमाद्योऽपि च रसः॥१६३

एवमश्लाघ्यत्वेऽपूरणमुदाहरणम् ।

अत्यन्तवैसादयेन योगो यदतिदुर्घटः ।

कर्तुः क्रियाफलाभावः प्रत्युतानर्थसम्भवः ॥

गुणक्रियाभ्यां ते एव कार्यकारणयोश्च यत् ।

परस्परं विरुध्येते विषमः(५०) स चतुर्विधः(न)॥३६३का—

ते गुणक्रिये एव । क्रमेणोदाहरणानि—

शिरीषकुसुमादपि प्रकृतिकोमलन्तद्वपुः

कुक्कुलविषशूलयोर्व्यतिकरोऽनुरागज्वरः ।

तथापि सहतेतरां तमसुनैव राधा चिरं

न वाञ्छनसगोचरः सहजभावबन्धकमः ॥ १३४ अत्र गुणो गुणेन ।

संसारदावग्लपितं मनो मे शिश्नाय तापप्रशमाय कृष्णम् ।

स निर्घृणस्तद्धत लब्धमात्रं समूलमुन्मूलितमेव चक्रे ॥ १६५ अत्र क्रिया क्रियया

शिरोधिति—कुक्कुलविषशूलयोस्तुषामिविषाक्तशूलयोः समूहरूपः श्रीकृष्णविषयकानु-
रागज्वरः । सहजभावः स्वभावसहप्रेमा । अत्र कोमलस्पर्शगुणेनानुरागज्वररूपगुणो
विरुध्यते । संघारेति—निघणः कृपारहितः । तथा श्रीकृष्णचरणारविन्दाश्रयणमात्रेण
संसारज्वालाया मूलभूतस्य मनोघटितलिङ्गदेहस्य नाशं चकारेत्यहो तस्य कृपावृत्तेति

अस्य तथा प्रत्यगैकाधिकविषमाश्लङ्काराणां विरोधभेदेन परिगणना प्राचां ग्रन्थेषु । चित्र-
हेतुरेतादङ्कार इति राजानुषारणः । अश्रमतिशयोक्तिरप्यत्र इत्यपि केचित् । चतुर्थभेदा-
तिशयोक्तिषामान्ये कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः इह तु तयोरेव वैयधिकरण्यमितौघा-

पीयूषवीरुधो बीजमेकमेव समान्तरे ।

अङ्कुराः किममी तस्माद्बहवो विषवीरुधाम् ॥ १६६

अत्र कार्यभूतानामङ्कुराणां बहुत्वेन गुणेन कारणभृतस्य बीजस्यैकत्वं गुणो बाध्यते । पीयूषविषयोश्च कार्यकारणरूपत्वाद्वैधर्म्यम् ।

प्रेमबीजं परानन्दस्यन्दि रोपितमन्तरे ।

तस्याङ्कुराः कुकूलस्य स्फुलिङ्गा इव दाहकाः ॥ १६७

अत्र कार्यस्य दहनक्रियया कारणस्य परमानन्दस्यन्दनक्रिया विरुध्यते ।

आधाराधेयोर्भूम्नोर्मिथस्तत्प्रतियोगिनौ ।

ततोऽप्यधिकभूमानौ स्यातां तदधिकं (पृ१) भवेत् (न) ॥ ३०४ का-

अधिकनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

अहो ते मनसः सुभ्रु ! विशालत्वमिदं महत् ।

त्रिलोक्यां यो न मात्सेष यत्र माति रमापतिः ॥ १६८

अत्राधेयस्य भूयस्त्वेऽप्याधारस्य ततोऽपि भूयस्त्वम् ।

आं वेद्मि यस्यां प्रतिरोमकूपं ब्रह्माण्डभाग्डानि समुल्लसन्ति ।

तस्यां तनौ ते न ममी मुकुन्द ! तस्याः समालोकमहोत्सवोऽयम् ॥ १६९

अत्राधारभूयस्त्वेऽप्याधेयस्य भूयस्त्वम् ।

अपकार्यापकारार्थमसमर्थेन तत्प्रियम् ।

हिनस्ति यत्तदौयोक्तिः प्रत्यनौकं (पृ२) स्तवो यदि (न) ॥ ३०५ का--

आजस्तुतिरपि श्रेया । अत्राश्रयणक्रियोन्मूलनक्रिया विरुध्यते । बीजं प्रेम, तत्तु एकमेव, तस्याङ्कुरा विरहजन्यज्वालाख्या बहवः—एकस्य बीजस्य बहवोऽङ्कुरा न सम्भवन्तीति विरोधः, पीयूषविषयोरपि विरोधश्च ।

भूम्नोः आपकयोः । तत्प्रतीति—आधारस्य प्रतियोग्याधेयः, आधेयस्य प्रतियोग्याधार इति । तथा चाधेयापेक्षया यदाधारो आपको भवति अथवाऽधारापेक्षया यदाधेयो आपको भवति तदाऽधिकालङ्कारः । अत्राधेयस्य औक्षण्यस्य, आधारस्य राधिकात्मनः ।

नैव भेदः । त्रिविधोऽयमिति नवीनो मणिहारकारः । समाधिरिति—समाहितमिति संज्ञा वा, यत्र कार्यमक्तेऽनेन समाधीयते स समाधिः । अत्राकस्मिककारणागमस्य प्रधानत्वेन विवक्षा, इतरेषां तु गौणत्वेन । सममिति—अस्य त्रयो भेदा रसगङ्गाधरे सूचिताः । विषम इति—अन्व-

अपकारिणोऽपकारासामर्थ्येन तत्प्रियस्य योऽपकारस्तदुक्तिः स्वरूपा
यदि भवति तदा प्रत्यनीकम् । यथा—

माधुर्यमादाय तवाननेन कलङ्कसारो विहितः शशाङ्कः ।

तेनैष राधे ! तव वल्लभत्वादसन्निधाने तव मां हिनस्ति ॥ १७०

तुलान लक्ष्मणा स्तोकेनान्यद्यदि निगूह्यते ।

सहजेनेतरेणापि त-(५३)न्मौलितमपि द्विधा(प)॥३०६का-

एकेन वस्तुना अन्यदसु यदि तुल्येनास्तोकेन विज्ञेन निगूह्यते सहजेन
स्वाभाविकेनेतरेणागन्तुकेन वा स मौलितनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

स्वतश्चपललोहिते सुमुखि ! राधिके ! ते दृशौ

गतं सहजलालसं प्रकृतिमन्दमन्दं स्मितम् ।

स्वभावमृदुवक्रता ललितमर्द्धमर्द्धं वचो

मदश्च मदनोऽथवा मधुमदश्च कैर्लक्ष्यताम् ॥ १७१

सञ्जातकम्पोत्पुलकां हिमागमे स्नानोत्थितां कृष्णदृगन्तपातिनीम् ।

शीतार्दिता भाववती नु वेति तां विज्ञाऽपि न ज्ञातवती सखीं सखी ॥ १७२

पूर्वञ्च जहजं, उत्तरतागन्तुकम् ।

स्थाप्यते खण्ड्यते वाऽपि पूर्वं पूर्वं परेण यत् ।

विशेषणतया वस्तु सा द्विधेकावली(५४) भवेत् (प)॥३०७का--

माधुर्यमिति—हिनस्ति, विच्छेदे चन्द्रस्योद्दीपकत्वेन पीडाकरत्वं ज्ञेयमिति भावः । स्वत इति
—अत्र च स्वभावसिद्धेन महता नेत्रस्य चाक्षल्येनारूपेण च यौवनमत्तताऽदिजन्यत्रयं

र्थेयं संज्ञा । एतदतिरिक्ता असम्भवाद्यलङ्काराः प्रपञ्चायितानीति बहुभिर्न गण्यन्ते । अधिक
इति—अतिशयोक्तिद्वितीयभेदा विशेषत्वात्तदन्तर्भुक्तोऽयमिति केचिदधुनिकाः—परमाधा-
राद्या धिक्वक्तशोभाऽधायकत्वादस्य विशेष इति सर्वं खल्यम् । अल्पमित्यलङ्कारः 'अल्पन्तु
सूक्ष्मादाधेयादाधारस्यातिसूक्ष्मेति लक्षितः कैश्चित् स्वीक्रियते । प्रत्यनीकमिति-लौकिक-
न्यायमूलोऽलङ्कारनिर्देशो वैचित्र्यात् । 'यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मृत्तयया
कश्चिदभियुज्यते तथैह प्रतियोगिनि विज्ञेये तदोयोऽन्यो विज्ञेयते इत्यर्थः' इति संज्ञाऽन्वर्थता
मम्मटभट्टैः प्रतिपादिता । यदस्य पञ्च भेदाः कैश्चिर्दृशितास्तत्प्रदर्शनमात्रम् ।

(प) मौलितम्—अत्र निगूहनन्तु बलीयस्तया—तेन सामान्यालङ्काररङ्गेदः सुशकः । एका-

परं परं परोक्षार्थः । क्रमेणोदाहरणे—

यस्यां रजन्यः समणिप्रदीपाः मणिप्रदीपाश्च रतेऽप्यहार्थाः ।

रतश्च कृष्णप्रणयैकसारं कृष्णश्च सर्वारूढलासु तुल्यः ॥ १७३ अत्र स्थापनम् ।

प्रीतिर्न सा प्रीति न या परं जनुर्न तज्जनयुर्न महाकुलोद्गतम् ।

महाकुलं तच्च न यन्न वैष्णवं न वैष्णवः सोऽपि न यो व्रजप्रियः ॥ १७४

अत्र खण्डनम् ।

पूर्वानुभूतस्मरणं तत्समाने विलोकिते ।

स्मरणम् (५५) (प)— ३०८का—

विसर्गकलमेकमदता विलोलदीर्घं रथाङ्गयुगलेन ।

द्विर्बाह्वारराधास्तनघटयोः स्मारितः कृष्णः ॥ १७५

भ्रान्तिमां(५६)—स्तद्वीरतस्मिन् साम्यभाजि यत् (प) ॥ ३०९का

साम्यं सदृश्यम् । यथा—

तापिच्छद्ममञ्जरीति नखरैश्चित्वा श्रुतौ कुर्वते

यां काञ्चित् कवरौभरे कुवलयश्रेणीति यां काञ्चन ।

गाहन्ते कुलसुभ्रुवोऽपि यमुनावन्येति यामङ्गने

कृष्णस्य व्रजरञ्जनी जयति सा तेजस्तरङ्गावलिः ॥ १७६

सदृशं बभूव । मत्तस्याप्येवं भवति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । संजातेति—ज्ञानादुत्थिते नागन्तुर्नेन कम्पेन श्रीकृष्णदर्शनजन्यः कम्प आवृतो बभूव । विधेति—अत्र नृणां लखण्डदर्शनेन द्विर्बाह्वारस्य स्मरणं, चक्रवाकद्वयदर्शनेन स्तनयोः स्मरणं ज्ञेयम् ।

वलीति—एकावली हारः, तद्वदत्रापि विशेषणानां मालाकारेण ग्रथनम् । स्मरणमिति—सादृश्यस्मृतिमूलकोऽयं, न केवलं स्मृतिमात्रं मनोवृत्तिमयमुक्तासनम् । तेनाविच्छित्तिवाद्भिन्न वाक्यमात्रे नातिशयः । भ्रान्तिमानिति—अत्रापि सादृश्यमूलता बीजम् । भ्रान्तिरत्र प्रतिभोत्या सादृश्यकल्पितैव आह्वया, न स्वरसोत्या, शुक्तिकायां रजतमिति वदति सम्प्रदाय-सिद्धान्तः । प्रतीपमिति—प्रतिकूलवर्त्तित्वादियं संज्ञा । प्राचक्ष्वसुसुपमाभेदेऽन्तर्भाव-यन्ति, 'यथाकथमिदि'त्यादि तत्तत्तत्त्वानां सावसरत्वात् । नात्रोपमानोपमयगतसादृश्य एव तात्पर्यं, परन्तूपमानतिरस्कारसुखेन अतिरेकालङ्कारविशेषरूपेण प्रातिकूल्यस्याप्यने, तत् सुस्थितोऽयमिति ।

साध्यसाधनसद्भावेऽनुमान-(३८) मनुमानवत् (द)॥ २६० का—

अनुमाने यथा त्रिविधो हेतुस्तथाऽतापि । यथा—

इन्द्रीवराक्षि ! भवदक्षि मनोभवस्य बाणः सुधांशुमुखि ! मानसभेदकत्वात् ।
येनाहतो ममसि गोकुलराजसूनुः सम्युच्यते न हि बहिः कुरुतेऽवहित्याम् ॥१४१॥
अत्र 'भवदक्षि' पक्षः, "मनोभवस्य बाण" इति साध्यं, 'मानभेदकत्वा'दिति
हेतुः ।

यथा वा—

नाभीगृहं तव कलावति ! मन्मथस्य लीलाऽग्निहोतृभुजदर्पकुशानुशालि !
एतद्वलग्नगगनाञ्चलचुम्बितचरुगन्धोत्तसत्तनुरुहावलिधूमहेतोः ॥१४६॥

अत्र रूपकगर्भमनुमानम् ।

विशेषोक्तिः परिकरः(३९) स्यात् साकूतैर्विशेषणैः (द)॥ २६१ का—

यथा— आत्मागमैर्विगतहृदयग्रन्थिभिर्मुक्तबन्धैः—

देहाध्यासप्रशमशमिभिर्ब्रह्मभूयं ब्रजङ्गिः ।

स्थापनार्थमुच्यते पदे योग्यस्थाने किं त्वयाऽखिलं न्यस्तम् ? श्रीराधाया मानभङ्गार्थमुद्यतं
श्रीकृष्णं प्रति ललिताऽह—एकस्मिन्निति । तादृशी गुणबहुला राधिका कथं विशतु ?
गौरवे बहुवचनम् । इन्द्रीवरेति—सम्युच्यते जीवति । हे सखे ! श्रीकृष्ण ! कथम्भवान्त
इव दृश्यते इति सखीभिः पृष्ठोऽपि बहिरवहित्यमाकारगोपेनं करोति, न तु तत्त्वं कथयति ।
कलावत्या नाभी एव मन्मथस्य गृहमिति रूपकं तदेव पक्षः । सम्भोगोलौवाग्निहोतृ,
श्रीकृष्णस्य भुजदर्प एव तादृशग्निहोतृस्य कृशानुरग्निः, स एव साध्यम् । एतस्याः
कलावत्या वलम्बो मध्यदेशः, "बहि भागुरिरक्तोपमवाप्योरुपसंगयो" रित्यवस्थाकारलोपः ।
स एवात्यन्तचौणत्वेन गगनप्रदेशस्तत्सम्बन्धिनी चारुगन्धेनोत्तसाक्षोमावलिरेव धूमः
स एव हेतुः । तथा च याज्ञिकनाक्षणा यथा गृहादुत्थितं गगनप्रदेश उड्डीयमानं सुगन्ध-
धूमविशेषं हेतुकृत्याग्निहोत्रीयवज्जेरनुमानं कुर्वन्ते तथा सख्योऽपि नाभिरूपगृहादुत्थितं
मध्यदेशरूपगगनस्य शिशुगन्धोत्तमावलीरूपधूमविशेषं हेतुकृत्य (१७) सम्भोगाग्निहोत्रीयस्य
भुजदर्परूपवज्जेरनुमानं कुर्वन्तीति ।

लङ्कारः (प्राचीनानां हेतुलङ्कारो वा) इतो मिथश्च कुत्रापि भिन्न एव—परं जगन्नाथविश्वेश्वर-
प्रभृतिभिराद्यस्यातिशयोक्तिभेदतया कथनं प्राचीनमर्थानिर्नयन्त्यामूलमिति शुक्तिसूक्तयो
बहवः । परिकर इति—अत्र विशेषणानां प्रतीयमानार्थगर्भोकारेण तात्पर्येण बन्धसमूह-
रूपेणैव शोभाऽतः सार्थकं संज्ञाकल्पनम् । विशेष्यस्य साकूताभिधाने परिकराङ्कुराख्योऽ-

प्रस्तुतस्याप्रस्तुतैर्न गुणैकत्वविवक्षया ।

एक्यं निबध्यते योगाद्यत् सामान्यं (५८) तदिष्यते ॥३११ का—

राधे ! तडिहोरि ! तवैष गण्डयोः कर्णान्तलम्बी नवकेतकीच्छदः ।

न सौरभेणापि गतो विभिन्नतां मधुव्रतेनैव विविच्य बाधितः ॥ १८२

अथवा—द्विरदरदनक्लृप्ते चारुपर्यङ्कराजे कृतकशिपुनि तल्पे मल्लिकापत्रिकाभे ।

शशिमहसि निदाघे प्राङ्गने निर्विताने जयति निरवलम्बस्वापशालीव कृष्णः ॥

आधारस्य प्रसिद्धस्याभावेऽप्याधेयदर्शनम् ।

एकस्य युगपद्वृत्तिरनेकत्र स्वरूपतः ॥

एकस्यैवातिचित्तस्य वस्तुनः करणेन हि ।

तत्सामान्यान्यवस्तूनां करणं स भवेत्त्रिधा ॥

विशेषः (५९) (फ) —३१२ का

देन प्रयत्नेन चित्तवस्तुकरणारम्भस्तेनैव प्रयत्नेन तथाविधाशक्यवस्त्वन्तर-
मप्यारभत इति केचित् (फ) । क्रमेणोदाहरणानि—

लोकान्तरान्तः सुहृदां गतानां गिरश्च रूपाणि च केलयश्च ।

तथैव सन्तीह सुहृज्जनानां मनस्यहो सौहृद ! ते प्रभावः ॥ १८४

अत्र प्रसिद्ध आधारः सुहृदेव, तदभावेऽप्याधेयानां रूपादीनां स्थितिः ।

नायं विरोधः, पूर्वदेकविषयत्वाभावात् । द्वितीयो यथा—

राधे इति—गण्डकेतकीपत्रयोः सुगन्धत्वेन केतकीच्छदो न भिन्नतां प्राप्तः किन्तु भ्रमरेणैव
गण्डस्थलात् केतकीपत्रं भिन्नमिति विविच्य बोधितः । तथा च पूर्वानुभूते कर्णस्थोत्पले
पतितुमागतो भ्रमरः पश्चात् कर्णस्थकेतकीपत्रगन्धेनान्यः सन् पलायितः, तद्दृष्ट्वा सर्वेषामिदं
केतकीपत्रमिति ज्ञानं जातमिति भावः । केतकीगन्धो भ्रमरस्यासह्य इति सर्वत्र प्रसिद्धिः ।
प्रस्तुतस्य गण्डस्थलस्याप्रस्तुतेनागन्तुकेन सह योगात् पीतवर्णरूपगुणैकत्वविवक्षयैक्यं
वर्णितम् । द्विरदिति—प्राङ्गनस्य शय्यानाङ्क सर्वेषां श्वेत्तत्वेदेक्यात् निरवलम्बस्वापशालीव
तथा च सर्वश्वेत्तत्वेन रदादीनां विशेषज्ञानाभावात् औकृष्णः शून्यप्रदेशे स्वप्रितौति बुध्यते
इत्यर्थः । मल्लिकायाः श्वेतपुष्पैः कृतः कशिपुस्तूलिका यत्र तथाभूते । केचिदिति—
केषाञ्चिन्मते येन प्रयत्नेनेत्यादिनक्षणाक्रान्तस्ततोयमेदो विशेषणमाऽलङ्कारः ।

प्रतिसन्धाने तात्पर्यमपरत्वं मन्दोद्घाटने वैशिष्ट्यासाधने वेद्यन्वयता संज्ञायाज्ञेया । वक्रोक्तिः

राधाऽयतश्च परतोऽपि च पार्श्वतश्च ओले च चक्षुषि च वाचि च मानसे च ।
केनाध्वनैष मदनो हृदि मे प्रविश्य मां हन्ति हन्त किमियं न निराचकार ॥१८५॥
अतैकस्यैव वस्तुनो युगपदेवानेकत्र स्थितिः ।

तृतीयो यथा—आनन्दो निधिरसृतं ह्रीः श्रीर्विद्या धृतिः पुष्टिः ।

अनुकूलेन हि विधिना त्वां ददता मे न किं दत्तम् ॥१८६॥

करणेन इति करणमत्र क्रियामात्रं, नतु निर्माणमेव । तेन 'प्रतिकूलेन
किं हि विधिना त्वं हरता हन्त किं न हतम्' 'अतिनिपुणेन हि विधिना
त्वां सृजता भुवि न किं सृष्ट'मित्यादीन्यपि । सर्वत्र चैवंविधेषु स्थलेषु वक्रोक्ति-
रेवान्तर्भूता (फ) । तथापि किञ्चिद्वैलक्षण्यमाश्रित्य भेदः क्रियते । वस्तुतस्तु
सर्वेष्वेवालङ्कारेषु वक्रोक्तिरेव वैचित्र्यकारिणी, यथोक्तं 'वक्रोक्तिः काव्य-
जीवितम्' (फ) । अन्यैश्चोक्तम्—वक्रोक्तिरेव काव्यानां सर्वालङ्कारमार्जिका ।

तस्मादेव प्रयत्नेन सम्पाद्या कविपुङ्गवैः (फ) ॥

—स्वगुणं त्यक्त्वा प्रगुणस्य समीपगम् ।

तस्यैव गुणमादत्ते यदसु स्यात् स (६०)तद्गुणः ॥३१३का-

यथा—विम्बाधरोष्ठमहसा समुदित्वरेण वर्णान्तरे लसति दाडिमवोजबुद्ध्या ।

नासाऽवलम्बि गजमौक्तिकमुल्लिलेख खेलाशुकः करमुपेत्य स राधिकायाः ॥१८७॥

लोकान्तरेति—अत्र विरोधालङ्कारो सम्भवति । परलोकगतसुहृदामेतत्लोकगत-
सुहृच्छनमनसाच्च भिन्नत्वान्न दोषः । आनन्द इति—एवं सति अत्राह, तवस्तुनो दानक्रियायै
तत्सामान्यस्यैव दानक्रियासिद्धिः । एतच्च 'त्वां हरते'त्यनेन तद्वरणरूपक्रियया सर्वेषां
हरणक्रियासिद्धिः । ननु त्रिविधविशेषालङ्कारस्थले सर्वत्र वक्रोक्तिनामाऽलङ्कार एव सम्भवति,
किमत्र स्वतन्त्रालङ्कारकरणेनेति—तत्राह—सर्वत्रेति । किञ्चिद्वैलक्षण्यं स्वीकृत्य विशेषनामा-
ऽलङ्कारः कृतः । वक्रोक्त्यालङ्कारः (१९) सर्वेष्वेवालङ्कारेषु वर्तते, अतोऽत्र न दोष इत्याह ।

विम्बेति—राधिकाया नासावलम्बिगजमौक्तिके वर्णान्तरे लसति सति खेलाशुको

काव्यजीवितम्—एतच्च भामहमतानुसारिणामलङ्कारमाहात्म्यादिनामलङ्कारप्राप्तभूतवि-
च्छित्तिमर्मदोतनम् । उक्तमिति—आपाततो वक्रोक्तिपदेन स्वभावोक्तिः प्रतिषिध्यते—यदाहुः
प्राचः, 'भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मय'मिति । परं वक्रोक्तिर्जीवितकारेण
कुन्तकेन वेदग्धीभङ्गिभणित्यपरपर्यायाया अस्याः सारवत्वं आपकत्वञ्च यथोपयोगं सविस्तरञ्च

न गृह्यते यदि गुणस्तस्य स स्यादतद्गुणः (६१) ॥ ३१४ का—

यथा—सदाऽनुरक्ते मनसीह वर्त्तसे तथाऽपि च त्वं न दधासि रक्तताम् ।

सदाऽनुषक्तं त्वयि नाथ ! कृष्ण ! हे मनोऽपि मे नैव विभर्त्ति कृष्णताम् ॥ १८८

यथा वा—क्षीरोदधिजठरभवः सहजन्मा कालकूटस्य ।

तदपि च न सितो न शितिः कौस्तुभ एकः स्वभावतो रक्तः ॥ १८९

यद्वस्तु साधितं येन करणेन तदन्यथा ।

तेनैव यदि तस्य स्यात्तदा (फ) व्याघात (६२) दृष्यते ॥ ३१५ का—

यथा—उन्नापयास य एव चित्तं स एव भूयः शिशिरीचकार ।

न कालकूटो न सुधातरङ्गः स कीदृशः केणिकृषः कटाक्षः ॥ १९०

उपमाऽदय एतेऽमी व्याघातान्ता क्रमेण हि ।

द्विषष्टिसंख्या एवैतेऽलङ्कारा बहवः पुनः ॥

संस्पृष्ट्या सङ्करेणापि (ब) भूयः संस्पृष्टिरप्यसौ ।

क्रियाशब्दार्थोभयभूः सा क्रमेण प्रदर्शयते ॥ ३१६ का—

शब्दः शब्दालङ्कारः, अर्थोऽर्थालङ्कारः, उभयं शब्दार्थालङ्कारः—एते त्रयः

क्रियाप्रधाना इत्यर्थः । एतेषामन्योन्यनिरपेक्षत्वेन विशकलिततयाऽवस्थानं
संस्पृष्टिः । तच्च शब्दालङ्कारसंस्पृष्टिर्यथा—‘सुरतरङ्गिरित्यादौ (म किरणे
१२ श श्लोके) यस्य कानुप्रासयोः । अर्थालङ्कारसंस्पृष्टिर्यथा—

आलुम्पतीव परितो मनसः प्रसादमालुञ्चतीव पदवीं नयनद्वयस्य ।

उदेलकज्जलमहोदधिवद्गभीरो मोहोऽन्वकार इव मोह इवान्वकारः ॥ ८१

गृह्यपालितः शुको मौक्तिकसुल्लिलेख स्वचक्षुःलिखितचकारेत्यर्थः । उदेल उन्नततीर-
मर्यादः, कज्जलमहोदधिः श्यामसमुद्रस्तद्वद्गभीरो मोहोऽन्वकारश्च । मोहो विषयेऽव्यासक्तिः
अन्वकारश्च मनसः प्रसादं लुम्पतीव, मोहे सति मनसः प्रसादलोपो भवति, तथाऽन्वकारेऽपि
संप्रतिष्ठाकायागमनशङ्कया मनसः प्रसन्नता न तिष्ठति । एवमन्वकारे नेत्रद्वयस्य पदवीलोपा-
ज्जोऽन्वो भवति, तथा मोहे सति विषयेन जनोऽन्वः सन् पुरः सतोऽपि साधून् पश्यति,
दण्डपाणिं यममपि न पश्यतीति भावः ।

निरधारि स्वग्रन्थे । अत्र ‘वक्रोक्ति’पदेन तदाख्यलङ्कारविशेषपरिग्रहं मन्यमाना अर्वाचीनास्तु

अत्रोत्प्रेक्षासमासगाऽन्योन्योपमाऽदिभिः संसृष्टिः(व)। शब्दार्थालङ्कारयोः
संसृष्टिर्यथा 'मिधे माघवने मणावपी'त्वादौ (५म किरणे ३५ श्लोके)
अनुप्रासविरोधी ।

सङ्करस्त्वङ्गाङ्गिभावः (व)— ३१७का—

एषामलङ्काराणामङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । स चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन ।
यथा— कपोलयोः कुण्डलपद्मरागमयूखविम्बं व्रजराजसूतोः ।

स्वचुम्बलग्नाधररागबुद्ध्या स्ववाससा लुम्पति काऽपि मुग्धा ॥ १८२

अत्र तद्गुणोङ्गी, भ्रान्तिमानङ्गम्—उभयोरनुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्करः ।
यथा वा—निरस्य करलीलया तिमिरनीलचेलाञ्चलीं

रथाङ्गमिधुनस्तनावपि निपीड्य जातस्मितः ।

ङ्गियेव निमिषत्कुशिशयट्टशं सरागां प्रियः

प्रियामिव मुधाकरो हरिहरिदधूं चुम्बति ॥ १८३

अत्र रूपकमुत्प्रेक्षा श्लेष उपमा समुच्चयश्चेति परस्परमङ्गाङ्गितयैव पञ्चा-
लङ्काराः । तथाहि तिमिरस्य नीलचेलत्वारोपाद्रूपकं, 'ङ्गियेव'त्युत्प्रेक्षा,
'करलीलये'ति श्लेषः, 'प्रियः प्रियामिवे'त्युपमा, 'निरस्य' 'निपीड्येति'
समुच्चयः । एषु यो मुख्यः सोऽङ्गी, अन्येऽङ्गानि । एवं शब्दालङ्कारपक्षेऽपि ।
यथा—'ससार से'त्यादौ (७म किरणे ४२ श्लोके) यमकानुप्रास-द्वयचर-
मुरजवन्ध-गोमूत्रिकावन्ध बद्धकवाट-मुक्तकवाट-शृङ्खलादयः ।

कपोलयोरिति—कुण्डलस्थितपद्मरागस्य रक्तिमानं कपोलो गृह्णात्यतस्तद्गुणालङ्कारः,
ताटशरक्तिन्नि मुग्धायाः स्त्रियाधररागस्य भ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

निरस्येति—हरिहरित् पूर्वदिगेव बधून्तां चुम्बति । अन्यो नायकः मस्तकस्य पटं
दूरीकृत्य चुम्बति, चन्द्रोऽपि सन्ध्याकालीनान्वकाररूपनीलचेलाञ्चलीं किरण एव करस्तस्य
लीलया निरस्य चुम्बति । ज्योत्स्नैव चन्द्रस्य स्मितम् । अन्या नायिका चुम्बनसमये
सुद्रितनेत्रा भवति, इयमपि चन्द्रदर्शनान्मुद्रितकुशेशयं कमलमिव लज्जया सुद्रिता टक्

भ्रान्ता एव । बिम्बाधरौष्ठेत्यादि—अत्र कवेः कमलाकरस्य 'तव करकमलस्यां स्फाटिकीमन्त-
माला'मित्यादिः साहित्यकौमुदीधृतः श्लोकस्तुलनीयः । व्याघ्रत इति—लौकिकन्यायमूल-
कोऽयं—नात्र विरोधालङ्कारसंस्पृशः, कथमपि कल्पनीयः, तस्य शुभपङ्गादणे तात्पर्यवत्वात् ।

—बहूनां वा द्वयोश्च वा ।

सहावस्थानबाधेन भवेन्नो वेल्यनिश्चये ।

सङ्करोऽनिश्चयाख्यः स्याद्यथास्थानं प्रदृश्यंते ॥ ३१८का—

द्वयोर्बहूनां वाऽलङ्काराणां सहावस्थानबाधेनायं भवेन्नवेल्यनिश्चयेऽ-
निश्चयाख्यो द्वितीयः सङ्करः । यथा—

यथाऽनन्दस्यन्दी दृशि दृशि यथाऽयं बहुकलो

यथा नचत्राणां पतिरपि यथा तापहरणः ।

यथाऽयं भानोरप्युपरि परिसर्त्ता कथमहो

तथा नायं धात्रा विधुरनिशपूर्णो विरचितः ॥ १८८ :

अत्र विशेषस्य चन्द्रस्य प्रस्तुतस्य स्मिष्टैरेव विशेषणैरप्रस्तुतस्य कस्यचिद्धर्मस्य प्रतीतिरूपा किं समासोक्तिः, किं वा तदेव चन्द्रस्याप्रस्तुतस्य शंसनमुखेन कस्यचित् साधोस्तथाधिस्य क्षीणत्वादिधर्मस्य प्रस्तुतत्वप्रत्यायिन्यप्रस्तुतप्रशंसेति निश्चयाभावादनिययसङ्करः (ब) । यत्नानुकूलता प्रतिकूलता वा स्फुटतया स्फुरति तत्र निश्चयान्न (ब) । अनुकूलता साधकत्वं, प्रतिकूलता बाधकत्वम् । यथा—
इदं ते रदनद्योतैरैतैरुपचितं स्मितम् !

ज्योत्स्नैव मुखचन्द्रस्य काममामोदकं दृशोः ॥ १८५

अत्र प्रधानतया स्मितं मुख एवानुकूलं न तु चन्द्रे । तेनोपामयाः साधकं न रूपकस्य—अतो मुखचन्द्रस्येति रूपकं न भवति । तेन न सन्देहः, तदभावात् सङ्करोऽपि न ।

अहो वत महत्यस्य धृष्टताऽभीरुताऽपि च ।

मुखचन्द्रे सत्ययन्ते यदन्यश्चन्द्र उद्गतः ॥ १८६

यथास्यात्ताभाभूता । यथानन्देति । भानोः सूर्यस्याप्युपरिभ्रमणकर्त्ता, सूर्यमण्डलस्याप्युपरि चन्द्रमण्डलमिति पञ्चमस्कन्धोक्तेः (ब) ।

एतैरेव रदनद्योतैर्दन्तकिरणैरुपचितं शोभातिशयं प्राप्तं स्मितं दृशोरामोदजनकम् यतोपमानोपमेययोर्द्वयोरतिशयामेदात् भेदज्ञानं न भवति तत्र रूपकमलङ्कारः । अत्र तु स्मितरूपधर्मेण मुखचन्द्रयोर्भेदज्ञानान्न रूपकं किन्तु गकांशेन यथा कथञ्चित् बाह्यशा-

(ब) संखट्या सङ्करेणापीति—नात्र सङ्करस्य संखट्येर्वाऽलङ्काररूपेण पृथग्गणना यथा

अत्रान्यत्वं चन्द्रस्यानुकूलं, न तु मुखस्य, तस्य प्रतिकूलमेव ; तेन रूपकस्य साधकं, न तूपमायाः, तस्यास्तु बाधकम् ।

शास्त्रज्ञभास्करं संज्ञा तामालिङ्गति सर्वदा ॥ १८७

इत्यत्रालिङ्गनमुपमाबाधकं, नहि सती स्त्री पतिसदृशेऽनुरज्यति, अतो रूपकस्यैव साधकम् ।

कशोदरि ! मुखेन्दुस्ते स्फुरत्कनककुण्डलः ।

दृशोरक्तशमानन्दमुल्लासयति मे भृशम् ॥ १८८

अत्र स्फुरत्कनककुण्डलत्वमिन्दौ प्रतिकूलम् असम्भवादिति रूपकस्य बाधकम्, उपमायास्तु साधकमिति न सङ्करः । एवमन्यदपूछम् ।

एकत्र विषये व्यक्तमुभयालङ्कतिर्यदि ।

तदाऽपरः सङ्करः स्यादिति विविध एव सः(ब) ॥३१६का—

यथा—शैवाललक्षणविलक्षणलक्ष्मलक्ष्मीरुदण्डरश्मिविसमण्डलमण्डमानः ।

मग्नश्चिरं हरिहरितुसरसीरसेभ्यः प्रत्युन्मज्ज शनकैरमृतांशुहंसः ॥१८९

अत्र रूपकानुप्रासावेकपदविषयो, न तु संसृष्टिवत् पृथग्विषयो—इति विविधः सङ्करः । तेन शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कार उभयालङ्कारश्च संसृष्टिसङ्करत्वेन बहुत्वेन बहुविधा भवन्ति । तथाहि—

दुपमाऽलङ्कार एव । अहो इति अत्र मुखचन्द्रयोर्भेदास्फुटार्ता रूपकालङ्कारः । अन्यः मुखभिन्नश्चन्द्र उज्जत इत्यत्र मुखचन्द्रयोरत्यन्तभेदान्न सादृश्यम्, अतो नोपमाऽलङ्कारः ।

संज्ञा सम्यक् ज्ञानरूपा स्त्री शास्त्ररूपम् भास्करं सूर्यं त्वामालिङ्गति । अत्र शास्त्रज्ञसूर्ययोः रूपकमेव नोपमा । अत्र कारणमाह—नहि सतीति । सन्ध्याकाले पूर्वदिशः सकाशादुज्जच्छन्तं चन्द्रं वर्णयति—शैवालेति । हरिहरितु पूर्वदिक् सैव सरसी तस्या रसेभ्यो जलेभ्यश्चन्द्ररूपो हंस उन्मज्ज । आदौ चिरं कालं वाण्यां सरोवरजले निमग्नः पश्चात्तस्मादुज्जत इत्यर्थः । अन्यो हंसः शैवालमृगालाभ्यां प्रोभितः सन् सरोवराज्जच्छति, अयन्तु शैवालसंस्वरूपं विलक्षणं लक्ष्म चन्द्रनिष्ठकलङ्करूपचिह्नं तस्य लक्ष्मीः प्रोभा यस्य तथाभूतः । एवमुदण्डरश्मय एव विसमण्डलं मण्डालसमूहत्वेन मण्डमानश्चन्द्रः ।

तत्र बहुषु निवन्त्येषु । तिलतण्डलन्यायेन संसृष्टिः क्षीरनीरन्यायेन सङ्कर इति साम्प्रदायिकाः । सङ्करस्य भेदनिर्देश आधुनिकैर्दर्शितः । सूर्यमण्डलस्यापुत्रपरीति—तथा च श्रीमद्भागवते (प्रा२२।८) 'एवं चन्द्रमा अर्कगामस्तिभ्य उपरि लक्ष्योजनत उपलभ्यमान' इत्यादि । अनिश्चय-

शब्दालङ्कृतयः शुद्धास्त्रिचत्वारिंशदीरिताः (४३) ।

ताः परस्परसंसृष्टा तावता गुणनेन हि ॥

षड् विन्दुवसुचन्द्राः (१८०६) स्युश्चित्रं चेत्तत्र गण्यते ।

तदा तस्य बहुत्वेऽपि स्यादैक्यन्तेन तद्युतौ ।

मुनिविन्दु भचन्द्राः (१८०७) स्युः सङ्करेण विधा पुनः ।

चन्द्रपक्षाब्धिवाणाः (५४२१) स्युः शब्दालङ्कारसंग्रहे ।

अर्थालङ्कृतयः शुद्धा (६२) द्विषष्टिस्तत्प्रभेदतः ।

अश्वनागशशाङ्काः (१८७) स्युस्तावता गुणनेन ते ॥

द्वतरेतरसंसृष्टा ग्रहर्तुग्रहसिन्धुभिः ।

युतोऽग्निरेते च (३४६६६) पुनः सङ्करेण त्रिरूपिणा ॥

अश्वविन्दुग्रहाम्बोधिविन्दुचन्द्राः (१०४६०७) प्रकीर्तिताः ।

शब्दालङ्कारसंसृष्टा वाजिसिन्धुमतद्गजैः ॥

विन्दुवाजीभषड्वाणा (५६८७००८४७) उभयालङ्कृतिग्रहाः ॥३२०

रसवत्-प्रेय-उर्जस्वि-समाहितसमाख्यया ।

रसालङ्कृतयोऽपान्याश्रयतसो रसपोषिकाः (भ) ॥३२१ का—

यत्र रसे स्फुटतया शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा निर्णेतुं न शक्यते केवलं
रससामग्री स्फुरति तत्र रसालङ्कारा एव बोद्धव्याः । ते च यथायोग्यमेव
सम्भवन्ति । शृङ्गारे प्रेयः, उर्जस्वी वीरवीभत्सरोद्रेषु, अन्यावन्त्येषु (भ) ।
एतेऽपि सति सम्भवे शब्दार्थालङ्काराभ्यां संसृष्टौ बहवो भवन्तीत्यपि ज्ञेयम् ।

रसवदिति—ते चतस्रो रसालङ्काराः पूर्वोक्तद्विषष्टालङ्कारभिन्ना ज्ञेयाः । अन्यौ रसवत्-
समाहितौ अन्येषु रसेषु ज्ञेयौ ।

सङ्कर इति—साधकवाधकप्रमाणेभिश्चयाभावे तथा । त्रिविध एव स इति—एवमप्युक्तनयेन
त्रेविध्यमिति नवीनाः । 'हेविध्य' पुनर्दण्डप्रभृतिभिरस्य स्वीकृतम्, अनिश्चयाख्यसङ्करस्य तेषां
निबन्धेऽप्यपरिग्रहात् न तदन्याथम् । उभयालङ्कृतिग्रहा इति—एतच्च गणिते प्रावीण्यमावि-

अथैषां कथ्यते दोषः—३२२का—

एषां शब्दार्थालङ्काराणाम् ।

—वैफल्यं वृत्तायोग्यता ।

प्रसिद्धेऽपि विरुद्धत्वमनुप्रासे मलत्वयम् ॥३२३का—

मलो दोषः । क्रमेणोदाहरणानि—

इन्द्रं इन्द्रं वादयद्दुन्दुभीनां नन्दद्दुन्दं व्योम्नि इन्दारकाणाम् ।

हर्षोत्कर्षान्नाकमाकन्दवर्षः सान्द्रानन्दं नन्दसूनुं ववन्दे ॥ २००

अत्र 'माकन्द'शब्दो निष्फलः । अत्रैव 'हर्षोत्कर्षादिन्दुकुन्दद्युतीना'मिति पाठे सर्वेषां देवानां शुक्लत्वमप्रसिद्धम् । तेन 'श्रीधुस्यन्तामन्दमन्दारवर्षे'-रिति न्यायः पाठः ।

वृत्तिविरोधो यथा—प्रकाण्डभुजदण्डोऽयं पुण्डरीकेक्षणः क्षणी ।

कुण्डलोद्भासिगण्डश्रीः स्त्रीमण्डलममण्डयत् ॥ २०१

अत्र शृङ्गाररसे या वृत्तिस्तत्तायोग्यत्वम् ।

पादत्वयगतत्वेन यमनं यमकस्य तु ।

अप्रयुक्ततया दोषः—३२४का—

वैफल्यमपुष्टार्थत्वम् (म) । वृत्तायोग्यता प्रतिकूलवर्णन्यासः । प्रसिद्धिविविधत्वं स्पष्टम् । असुरवधानन्तरं देवानां श्रीकृष्णे भक्तिमाह—इन्द्रमिति । नाकमाकन्दवर्षैः स्वर्गोयान्फलानां वर्षैः सहेत्यपुष्टार्थत्वेन व्यर्थोऽयं प्रयोगः । श्रीधुस्यन्देति—एवं सति देवेर्यथा दुन्दुभिवादनं कृतम्, एवं वन्दनं कृतं, तथा पारिजातपुष्पवृष्टिरपि कृतेति भावः ।

क्षणीति—क्षणेऽवसरस्तदान् स्त्रीमण्डलैः सह विहारे प्राप्तावसर इत्यर्थः । वृत्ति-मार्गधुष्यञ्जकपदस्यासः । अयोग्यत्वमिति—योजोगुणार्धवर्णन्यासात् । समाना मान-

व्यक्तुं कामानामतिसूक्ष्मधियासुप्रसूतमिति प्रागेव ध्वनिकिरणटिप्पण्येऽस्माभिर्मनाक् सूचितम् । शब्दालङ्कृतीनां भेदगणनयैव त्रिकलारिंशदिति संख्याऽयाति, तद्यथा सप्तमकिरणोद्भूत-रौत्वा वक्रोक्तो २ भेदाः, अनुप्रासे ६ भेदाः, यमके २० भेदाः, श्लेषे ६ भेदाः, चित्रे प्रति-लोमानुलोमपादादिके, सर्वतोभन्नादिके, कृतादिवन्ध एकः, एकाक्षरादिपाद एकः, श्लोकान्तरगर्भ एकः—इति ५ भेदाः, पुनरुक्तवदाभासे १ भेदः—साकल्येन ४३ भेदाः । एवमप्यर्थालङ्कारगणनायाम् । गुणनेनानयने उपरिदर्शितैव संख्येति सर्वं स्वस्थम् । परं कारिकाग्रस्ये 'विन्दुवाजीभषडि'त्यादिस्थाने 'द्विविन्दुब्जोभषडि'त्यादि गणनाविशुद्धे पठनीयम् ।

यथा—राधेव सौभाग्यविधौ समाना न काऽपि तस्या रमणी समाना ।

मयूखजालेन हि हीरकाणां भवन्ति मुक्तावचयः समा ना ॥२०२

—उपमायान्तु हीनता ।

आधिक्यं च भवेज्जातिप्रमाणाभ्यां तदाऽपि सः ।

लिङ्गस्य वचनस्यापि कालस्य पुरुषस्य च ।

विध्यादेरपि भेदे चासाम्यासम्भाव्ययोरपि (म)॥३२५का—

क्रमेणोदाहरणानि—

देवोऽयं पुष्पकोदण्डश्चण्डाल इव दारुणः ॥ २०३

अत्र जात्या हीनता । ‘चण्डांशुरिव तापकृदि’ति युक्तम् ।

इन्दुरेष सुधाविन्दुरिव सर्वरसायनः ॥ २०४ अत्र प्रमाणहीनता ।

‘इन्दुरेव सुधासिन्धोस्तरङ्ग इव रङ्गद’ इति युक्तम् ।

चण्डाल ! मा खिदस्वन्तु भूदेव इव पावनः ॥ २०५ अत्र जात्याऽधिक्यम्

‘विष्णुभक्ततया शुचि’रिति शुद्धम् ।

स्तनौ ते हिमवद्विन्ध्यौ पावनं मध्यमेतयोः ।

सत्यमेतत् किन्तु भूरि तयोर्नैवाणु चानयोः ॥ अत्र प्रमाणाधिक्यम् ।

पातालमिव नाभिस्ते सत्यं सुमुखि राधिके !

तस्या उत्थितकालाहिरेव ते रोममञ्जरी ॥ २०७ अत्रापि तथा ।

सत्यं कूप इवायन्ते राधिके ! नाभिमण्डलम् ।

रोमराजिरपीयन्ते तज्जलोद्धाररज्जुवत् ॥ २०८ इति शुद्धम् ।

सहिता राधेव सौभाग्यविधौ योग्या—सौभाग्याधिक्ये मानस्याप्याधिक्यम्, ततोऽस्याः सौभाग्यमप्यधिकं, मानोऽप्यधिकः । तत एवान्या रमणी अस्याः समाना न । अत्र दृष्टान्तः—मयूखेति—अत्र निषेधार्थको ना शब्दः । स्तनाविति—एतयोः पर्वतयोर्मध्यस्थानं पावनमिति सत्यमेव, किन्तु तयोर्मध्यमन्तरं भूरि, अनयोः स्तनयोस्तु अखण्डमन्तरं नैव, एतेन स्तनयोः परमनैविड्यमुक्तम् । ‘आर्यावर्त्तः पूर्यभूमिमंध्यं विन्वाहिमागयो’रित्यमरः ।

(म) रसालङ्कृतयोऽप्रेता इति—एतच्च ‘रसभावादितान्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् । अलङ्कृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधकम् ॥’ इति ध्वनिकारोक्तदिशा तदुपरि ‘अनेन भावाद्यलङ्कारा अपि प्रेयस्यूर्जस्विसमाहितादयो गृह्यन्ते’ इत्यादिकात्...‘चास्त्वहेतुश्चेति तस्या-

कल्पवल्लीव राजन्ते राधासख्यो गुणाधिकाः ॥ २०८ इति वचनभेदेऽशुद्धम्
'कल्पवल्ली इवाभान्ती'ति शुद्धम् ।

चिन्तारत्नानीव राधे ! गुणास्ते खञ्जनेक्षणे ! २१०—अत्र लिङ्गभेदः ।

'चिन्तामणीनां खनिवद्राधे ! तव गुणावलि'रिति शुद्धम् ।

व्रजं विशन्नन्दसुतः प्रदोषे व्रजाङ्गनानां मुदमाततान ।

रथ्यां बलारातिदिगङ्गनायाः कुमुदतीनामिव शीतरश्मिः ॥ २११

अत्र कालभेदः—तेनाशुद्धम् । 'व्रजाङ्गनानां भवति प्रमोदी'ति शुद्धम् ।

भासि त्वं कल्पवल्लीव सर्वकामफलप्रदा ॥ २१२ अत्र पुरुषभेदः, तेनाशुद्धम् ।

“कल्पवल्लीव भवती भाति सर्वफलप्रदे”ति शुद्धम् ।

क्षणे प्रवहतु प्रीतिस्तव गङ्गेव सन्ततम् ॥ २१३ इत्यत्र विध्यादिभेदः ।

तेनाशुद्धम् । 'गङ्गेव प्रवहद्रूपा तव क्षणे सदा रति'रिति शुद्धम् ।

आदिशब्दादनुमतिरपि (२०) । असाम्ये यथा—

'ग्रथामि काव्यशशिने विततार्थरश्मि' मित्यत्र काव्यशशिनोः केनापंगशेन
साम्यं नास्ति, एवमर्थरश्मोश्च ।

Vamana's Kavyalankara S.V. 4. 2. 16.

असम्भाव्यं यथा—तवाननादिदं राधे ! निर्गतं मधुरं वचः ।

आनन्दयति मे कर्णौ चन्द्रादिव मधु चरत् ॥ २१४

चन्द्रान्मधुचरणमसम्भाव्यं, कर्णयोरपि मधुन आनन्दकत्वमसम्भाव्यम् ।

'आस्वाद्यत्वमतीवैति पद्मादिव मधु चर'दिति शुद्धम् ।

ङ्गत्वाद्वालङ्कारस्य विषय' इत्यन्तात् लोचनग्रन्थाच्च स्फुटमेव । प्रकाशग्रन्थस्य सूचनमप्येतदर्थं
अनुकूलमेतदनुसार्थ्यं वेति सूक्ष्मधियामतिरोहितम् । यत्तु 'रसवत्प्रेयज्ज्वलितभावसमा-
हितानि गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा एव नालङ्कारा' इति प्रौढा केषाञ्चिदाशयोद्घोषणं तद्-
गजनिमोलितप्रायमिवानादयम् । अथवा वाङ्मात्रेण विधाद एष न तात्त्विक इति । इह मूले
'शृङ्गारे प्रेय' इत्यादि ग्रन्थकृतां मतख्यापनन्तु यादृच्छिकमिव प्रतिभाति । सम्प्रदायकृता-
माचार्याणामानन्दवर्द्धनाभिनवंगुप्तप्रभृतीनां मतमनूद्यैव दर्पणकृतोक्तं 'रसभावौ तदा-
भासौ भावस्य प्रशमस्तथे'त्यादि । एवमपि मूले 'यत्र रसे...बोद्धव्या' इति तु विवरणमेव,
न लक्षणम् । लक्षणन्तु 'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो

(२०) 'आदिशब्दादनुमतिविभक्तिरपी'ति (ग) पुस्तके, 'अनुमतिविभक्ति'रिति (ख)
पुस्तके, 'अनुमतिविभक्ति' रिति (ङ) पुस्तके पाठः ।

धर्महीनता यथा—

स पीतवासाः शिखिपिच्छमौलिर्विलोलहारो हरिरुच्चकाशे ।

तडिल्लताशक्रशरासनाभ्यां विभूषितो नय इवाम्बुवाहः ॥ २१५

अत्र 'विलोलहार' इत्यस्य बलाकारूपधर्महीनता । तेन

विभूष्यमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्वलाकाभिरिवाम्बुवाहः ॥

धर्माधिक्यं यथा—चामीकराभं वसनं वसानः शिखण्डचूडो हरिरावभासे ।

विभूष्यमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्वलाकाभिरिवाम्बुवाहः ॥ २१६

अत्र बलाकारूपधर्माधिक्यम् ।

सारूप्ये लिङ्गभेदस्तु न दोषो न च वा गुणः (म) ॥ ३२६का—

सारूप्यं भिन्नलिङ्गत्वेऽप्येकाकारत्वम् ।

यथा— महारत्नैरिव गुणैः क्षणरत्नाकरो भवान् ।

तवास्यतमिव स्वादुं व्याहारं वेद्मि राधिके ॥ २१७

उत्प्रेक्षायां 'यथा'शब्दः(म)—३२७का—

दुष्ट इत्यर्थः । 'यथा' शब्दस्य केवलं साधर्म्यमात्रपर्यवसायित्वादवाचकत्व-
मुत्प्रेक्षायाः । तस्यासु 'नूनं' 'मन्ये' 'भुव'मित्यादयो वाचकाः । उदाहरणम्—

चित्ते द्रवति तोयेन पूर्यते नयनद्वयम् ।

प्रिययोश्चित्तनयने संवादचतुरे यथा ॥ २१८

चामीकरेति—चामीकराभं सुवर्णमयम्, क्षणरोचिर्विद्युत्, बलाका वक्त्रपङ्क्तिः,—
अत्रोपमेये श्रीकृष्णे 'विलोलहार'पदाभावादुपमायां बलाकारूपधर्मस्य सत्त्वाच्च धर्माधिक्यं
ज्ञेयम् ।

महारत्नैरिति—अत्र 'रत्न'शब्दो नपुंसकलिङ्गः गुणशब्दस्तु पुल्लिङ्गः तथाऽपि तृतीयायां
पुंनपुंसकयोरेकरूपत्वात् 'रत्नैर्गुणैरित्येकाकारत्वम् । एवं द्वितीयायाम् 'अमृतं' 'व्याहार'-
मित्येकाकारत्वम् । चित्त इति—तथाच यथा प्रीत्यापन्नयोः संवादचतुरयोर्द्वयोर्मध्ये

रसादिरिति मे मतिरिति अनिक्ता सूचितम् । राजा तु एवंविधस्थले यत् रसालङ्कारत्व-
स्थितिसुररीचकार तत्तु तत्तुगम्ये रसालङ्कारयोरितरेतराश्रयतापक्षमुपाकृत्यैव, नयानाम-
रुचिकरमेतदेति बहुशोऽस्माभिरसूचितं, तस्यातितरां दूषणाक्रान्तत्वादतिविवादपरदारूढत्वाच्च ।
अत्र मूले 'रसप्रोषिका' इति विशेषणोपादानमनर्थकं सर्वासामलङ्कृतीनामेव तत्त्वेन सम्भवात्
स्वरूपकलनाभावोऽन्वितमतिदिव्यवाक्सां साधु साधनम् ।

अत्र 'यथा' शब्द उत्प्रेक्षाया अवाचकः । तेन 'संवादचतुरे इव' 'संवादचतुरे इव' मिति वा शुद्धम् ।

—एवमन्येऽपि सूक्ष्मतः ॥ ३२८का—

अन्ये सूक्ष्मतयाऽलङ्कारदोषाः सन्ति, तेषां केचिदग्रे दोषकिरणे दर्शयिष्यन्ते ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभेऽर्थालङ्कारनिरूपणो नामाष्टमः किरणः ।*

एकस्यानन्दं ज्ञात्वाऽन्यो हृद्यो भवति तथा चित्तस्य द्रौढ्यं ज्ञात्वा नयनं जलपूर्णं भवतीत्यर्थः । इति—

(म) अथैवामिति—अलङ्काराणां मध्ये मुख्यत उपमाया दोषचर्चाऽतिप्राचीनैर्मैधाविरुद्र-प्रभृतिभिरुद्भाविता, सा च नवीनैरप्यनेकैरनुस्रियते । 'उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिता' भासहस्रतकाद्यालङ्कारे विवेचिताः, आचार्यदण्डिप्रभृतिभिश्च निपुणं विमर्शिताः । वैफल्याम-पुष्टार्थत्वमिति कौस्तुभटीकाकृत—अर्थपारिशेष्यत एवार्थालङ्काराणां परिनिष्ठिता विच्छित्ति-रिति । 'वैफल्य'मित्यादिमूलकारिकायां 'मलत्रय'मिति दोषार्थं 'मल'शब्दप्रयोगो न सर्वथा निर्मल इत्यलं मूलनाशेन । अस्मिन् प्रसङ्गे वृत्तिविरोधस्य दोषत्वेन एवम् स्वीकारे दोषकिरणो-क्तमेतदनुषङ्गं यत् किञ्चिदनूद्यते । एतच्च विमर्शयोग्यं भवति वृत्तियोग्यत्वे अग्न्यन्ततस्य गुणविशेषहेतुकस्य रीतिपदार्थस्य स्थितिः सम दति तदन्यथात्वे वैशेषिकतया दोषस्य स्वीकारः सम्यङ् न वेति । परमकिञ्चित्करमेतदालङ्कारिकवर्त्यैरन्यैरपरान्यष्टमित्यलमयथाऽयासाटोपेन । इदन्तु अग्न्यन्ततपक्षे उदाहार्यं यदनुप्रासमाहात्म्यान्वितधियां गौडीरौतिलालित्यलेशलालित-मानखानामन्येषाञ्च केषामयथाप्रयोगाः स्वलनानि चेदृशानां नवीनानां निबन्धेष्वेतद्वतरणस्य यौक्तिकतां प्रति प्रमाणम् । उपमायान्तु ह्रीनतेत्यादि—अग्न्यन्ततता एते नव मेधाविरुद्र-प्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैर्निर्दिष्टानां सप्तानामुपमादोषाणां प्रपञ्चा इति तु सुयुक्तमेव । स्वरूप्य लिङ्गभेदस्त्विति—'न लिङ्गवचने भिन्नेन हीनाधिकताऽपि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥' इत्याचार्यदण्डिवचनमात्रमेवात्र प्रमाणं, परं 'ह्यथेव तां भूपतिरन्वगच्छ'दित्या-दिषु 'स लोहङ्कारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ।' 'अमानि तत्तेन निजायप्रोद्युगं द्विपालवह्ना-च्चिकुराः शिरःस्थित'मित्यादिषु चैतदनुषङ्गिषु सादृश्यघटितेषु लक्ष्येषु सिद्धान्तनिर्णयो न सुशकः । औचित्यहानिरेषु तथा वरीवर्त्ति यथा दोषकिरणप्रसङ्ग एव वरमस्य विचार इति प्रमाणविदां पन्था एवानुसर्तव्यः । उत्प्रेक्षायां 'यथा'शब्दः—'मन्ये शृङ्गे ध्रुवं प्रायो ननमित्वेव-मादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दे'रिव'शब्दोऽपि तादृशः ॥ इत्येषां परिगणनं काव्यादर्शे । अवाचक इति दोषवैशिष्ट्यप्रकटनमिति मन्तव्यम् । एवमन्येऽपीति—यथाऽर्थान्तरन्यासा-

प्रस्तुतप्रशंसायतिरेकसमासोक्तिप्रभृतिषु तेषु काव्यप्रकाशे निर्दिष्टताः ; प्राचीनतरैस्तट्टीका-
 कङ्कौ रुचक-श्रीधर-चण्डीदास-प्रभृतिभिः सूरिभिर्वितत्य विशदीकृताः । एषु दोषकिरणो-
 द्वाटितदूषणानामेव सामान्यतः स्थितिरिति सर्वेषामप्येषां तदन्तरेव गृह्यं श्रेयः—तथा च
 दर्पणे 'एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भव' इति, एभ्यो निरूपितस्वाधिष्ठानदूषणेभ्य
 इति शेषः । अनुमतिरपीति—लिङ् लोटोरर्थप्रपञ्चे व्यस्यास्ति गृह्यमिति 'विध्यादे'रिति
 गणने तदन्तर्भूततया स्वीकारः सुकर इत्येवमेव मन्यते । असाम्य इति—'तेनासङ्गताऽपि
 चे'तिमेधाविपरिगणने भामहयस्ये । वस्तुतत्त्वेषु असादृश्योपहृतेषु स्थलेषु नयानां मत
 उपमैव नास्ति 'शिरो नास्ति शिरोयथे'ति न्यायेन कथं तस्य तदाश्रितदोषस्पर्श इति नास्त्य-
 वैषम्यवसरः । असम्भाव्यमिति—'असम्भाव' इति प्राची परिगणनेऽस्य संज्ञा-असम्भावितोप-
 मायामङ्गुतोपमायां वा आचार्यदण्डिपरिलक्षितायां नातिव्याप्तिरस्य शङ्का, एकत्र
 च, खत्वपोषादन्यत्र चारुत्वहानेः, 'असम्भाविते'त्युपपदस्यातर्कितोपनतवाच्यसौष्ठवमर्थ इति
 क्त्वा च । 'अनुपपत्तिरसम्भाव' इति वामनलक्षणम् । 'नन्वर्थविरोधोऽयमस्तु किमुपमादोष-
 कल्पनये'ति पूर्वपक्षस्तत्सिद्धिसिद्धान्तश्च सर्वं सुगमयतीत्यास्तामेतत् । एषु सर्वेषु दोषेषु
 सर्वथौचित्यमेव व्यापकतया परिपन्थि इति तु सहजं वचः इति—

अथ नवमकिरणः ।

अथ 'सुसंस्थानं रीति'रिति (१मकारिकायाम्) यदुक्तं सा किंलक्षणा
कियदुपकारा वेति तामेव दर्शयति—

रीतिः स्याद्धर्मविन्यासविशेषो गुणहेतुकः (क) ॥ ३२६ का—

गुणास्तूक्ताः । वर्णविन्यासविशेष इति वर्णाणां रसानुगुण-^(१) गुणानु-
रोधोपाधिकरचनाविशेष इत्यर्थः । यद्यपि गुणविवेकेनैव स लभ्यते तथाऽपि
तद्विशेषबोधार्थं रीतिकिरणमारभ्यते (क) ।

वैदर्भ्यादिविशेषेण चतुर्धा सा निगद्यते ॥ ३३० का—

सा रीतिः । वैदर्भी पाञ्चाली गौड़ी लाटीति चतुर्विधा (क) । तासां
क्रमेण लक्षणमाह—

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा समस्तगुणभूषिता ।

वैदर्भी सा तु शृङ्गारे करुणे च प्रशस्यते ॥ ३३१ का—

रीतिरिति । गुणहेतुको गुणयुजकः । एतदेवोक्तं गुणकिरणे 'युजकाः स्युर्वर्णाश्च
रचना अपौ'ति (१८६ का—) (क) ।

अवृत्तिरिति—वृत्तिः समासस्तद्रहिता ^(२) केवलमुबन्तपदघटितवर्णनमेवोचितमित्यर्थः ।

आलोकनमिति—क्रम इति—तव मदनमत्ततयोः क्रमो नास्ति, कुटिलावलोकनादौ तयोः

(क) रीतिरिति—अत्रादौ तावद्विचारणीयं गुणतो रीतेः पृथग्विवेचने किं तावन्नानं कश्च
सम्प्रदायसिद्धः पन्थाः, तत्रालङ्कारिकवर्थाणां विमतौ का वा युक्तिरन्यतरपक्षपरिग्रह इति ।
कौस्तुभकतो हि प्रकाशग्रन्थमुपजीयैव प्रवृत्ता इति बहुश्रोऽवोचाम । अत्रापि रीति-
लक्षणोपपञ्चमे तद्विमर्शे च निश्चयाभावसूचकः सामञ्जस्यसाधनप्रयासः, 'इत्यादेः खल्वनुप्रास-
रीतिरूपस्य वर्त्मन' इत्यादि दृष्ट किरणस्यः कारिकाग्रन्थः, 'यद्यपि गुणविवेचनेनैव स लभ्यते,
इत्याद्यत्रत्यो वृत्तिग्रन्थश्च तदेतदनुमानं सुतरां द्रष्टव्यं । परं 'सुसंस्थानं रीति'रित्यादिम-
कारिकायमाकृतं 'वर्णविन्यासविशेष' इति रीतिप्रकरणे वाचिकं 'वैदर्भी सा तु शृङ्गारे करुणे

(१) 'रसानुगुणे'ति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

(२) 'समासस्तद्रहितमिति (ख) पुस्तके पाठः ।

समस्तगुणेति गुणास्त्रयी दश वा । यथा—

आलोकनकुटिलितेन विलोचनेन सम्भाषणञ्च वचसा मनसाऽईमईम् ।

लीलामयस्य वपुषः प्रकृतिस्त्वियं राधि ! क्रमो न मदनस्य न वा मदस्य ॥१

अत्र अहस्तिरव्यवृत्तिश्च । 'हु'- 'भे'- 'छे'ति माधुर्य्यव्यञ्जका वर्णाः ।

'अईमई'मित्योज्यव्यञ्जकौ द्वौ । अर्थवैशद्यं प्रसादः, अनिष्टुरत्वं सुकुमारते-
त्वादिः समस्तगुणाः । न केवलमियं तथाविधवर्णविन्यासादृच्यभावाच्च वैदर्भी,
अपि त्वर्थगतौदार्य्येणापि ।

अन्वया—मदनेन मदेन चालसो वनिताभिर्जनिततिलालसः ।

अतिमञ्जुनि कुञ्जमन्दिरे रमतेऽसौ सखि ! नन्दनन्दनः ॥ २

इत्यत्राल्पवृत्तित्वात्तथाविधवर्णविन्यासोपाधिगुणत्रयवत्त्वाच्च वैदर्भी यद्यपि,

(ख) तथाऽपि तथाविधौदार्य्यभावान्न तथा गोभते ।

कारणत्वात् । अयम्भावः स्मृत्तजनोऽधरमुधां पाययित्वा जीवयितुमेव योग्यः, नतु
कटाक्षशरेण हनुम् । एवञ्च तस्य जीवने सति पञ्चालीलया कुटिलावलोकनरूपशर-
प्रहारे कृतेऽपि न दोष इति क्रमस्तयोर्नास्तीत्याक्षेप उक्तः ।

अधुना वैदर्भीलक्षणेऽर्थनिष्ठसौष्ठववद्देशिष्टरूपविशेषणान्तरं देयमित्याह(ख)—न केवल-

चेत्यादिषु 'संघटना' लभरूपताख्यापनञ्च प्रकाशकदादीनां मतप्रचे दूषणमुद्धोषयन्ति ।
रीतिगुणयोरव्यभिचारित्वसन्धानसिद्धान्तप्रतिपादने प्राचीनैर्वाग्मनादिभिर्जीवातुतथा स्वीकृते
न किमपि प्रमाणं गरीयोऽस्तीति युक्तिमृक्तिनिचयैः सूचितः प्रामाणिकैर्ध्वन्यालोककृद्भिः
स्वग्रन्थे तृतीयोद्योते । अतः पृथक्तया विवेचनमेव श्रेय इति बह्वः । गुणरीत्योरव्यभिचारि-
त्वसंबन्धं स्वीकृत्यापि केचित् प्राचीनमाग्निनः कण्ठाभरणकृतप्रकाशवर्धप्रगटयो रीतेः
शब्दालङ्कारकचाऽन्तर्भूक्तिं समर्थयितुमौहमाना इयतैव गुणरीत्योर्विवेकोऽवश्यम्भावीति
प्रतिपद्यन्ते । एतदेव कण्ठाभरणटीकाकृतां 'गुणाः श्लेषादयः काव्याव्यभिचारिणो नव ।
तेषामन्योन्यमिलनचमतया पानकरस इव गुडमरीचादीनां खाडव इव मधुराम्बादीनां यत्
संस्पर्शं नरूपपावस्याऽन्तरागमनं तत्संस्कारादेव हि लोकशास्त्रप्रदरचनातः काव्यरूपा च
रचना व्यावर्त्तत' इत्यादौ प्रदर्शितं मतमित्यनुमीयते । रीतिशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः
प्राचीनैः कैश्चिदत्र 'रीड् गता'विति धातोर्लभ्यो दर्शितः—प्राचीनतराणां मार्गपदयवहारोऽत्र
सुसिद्धः । रीतिस्त्रियेति वामनः, चतुर्थैत्यपरे, पञ्चमैत्यपि केचित्, षोऽपि राजमतांशुसारिणः ।
वामनकुन्तकादिभिरस्या देशविशेषसंल्लेखे प्रकृतं तथ्यं निरधारि । आकरत एवैतानि
सर्वाणि ग्राह्यानीत्यलम् ।

पाकोऽप्यस्याः सहायः स्यादामवात्ताकुपाकवत्(ख) ॥ ३३२ का—

अस्या वैदर्भ्याः पाको निर्वाहः । स च द्विविधः—रसालपाको वार्त्ताकु-
पाकश्चेति । रसालपाक एव सहायः स्यात्, गोभाकरत्वात्, नेतरः ।

पूर्वं पूर्वं दशयाश्चेत्तदुरोत्तररम्यता ।

तदा रसालपाकः स्याद्विपरौते तदन्यकः ॥ ३३३ का—

क्रमेणोदाहरणानि—‘आलोकनं कुटिलितेने’त्यादौ (१म श्लोके) चतुर्थ-
चरणे रसालपाकः । तत्रैव यदि ‘लीलामयस्य वपुषस्तव राधिके यः कोपक्रमो
नु सहजः किमु कृत्रिमो वा ॥’ अत्र सत्यामपि वैदर्भ्यां पाकेन वार्त्ताकुपाकता,
तेनास्या विरसत्वम् । एवं कृन्दोऽप्यस्याः सहायतां व्यनक्ति—तच्च वपुस्तिलको-
पेन्द्रवच्चाऽदि । यथा (३) एतानि तानि नलिनीविपिनी’त्यादि (५म किरणे
८८श्लोकः), यथा—“आलोकनं कुटिलितेने’त्यादि च (१म श्लोकः) । यथा च
न वाग्मिनः सन्ति कतीह भूतले भवन्ति सर्वे न हितप्रियोक्तयः ।

मयूरमुख्याः कति भान्ति पत्रिणः परं पिका एव स्वन्ति पञ्चमम् ॥ ३

मिति । न शोभत इति—अत्रार्थवौडवाभावान्न वैदर्भोऽर्थः । रसाल आम्नस्तस्य पाक एवोत्तर-
काले शोभाकरः, न वार्त्ताकुपाकः, वार्त्ताकोः प्रथमदशयामेव सौन्दर्यं, पक्वदशयामत्यन्त-
वेह्यतात् । सहाय इति—एवं सति वैदर्भोऽलक्षणे रसालपाकवैशिष्ट्यमपि विशेषणं देशमिति
ज्ञेयम् । कृन्दोऽपीति—तथाच वैदर्भोऽलक्षणे वसन्ततिलकोपेन्द्रवच्चाऽदिवैशिष्ट्यविशेषण-

(ख) न तथा शोभत इति—समस्तगुणाय वैदर्भ्याः प्राचीनमते ‘तदुदाराङ्ग्यं तेन सनाथा
काचपङ्क्तिरिति निर्द्वैशादुत्कर्षवत्त्वं’ स्वीकार्यम् । नयमते गाम्भीर्यमस्याः प्राणप्रदो धर्मः ।
वस्तुतस्तु यादृक्किञ्चैवा युक्तिः । नयानामपि वैदर्भोऽपक्षपातः वस्तुसिद्धिः । अर्थस्य प्रौढ्या
गम्भीरिन्ना वा य उत्कर्षस्तमाश्रित्यौदार्यस्य परिकल्पनेति चेत्, कथं तस्य रीत्यन्तरेऽनव-
काश इति न वयं प्रतीमः । पाकोऽपीति—एतच्च राजशेखर-भोज-विद्याधर-विद्यान-धप्रभृती-
नामालङ्कारिकाणां सिद्धान्तमुपजीयावतायेति । श्रव्यायुक्तिमणित्तिपठितप्रभृतीनामिवास्यापि
शब्दाश्रयत्वं चमत्कारश्चेति च विभाश्यम् । आम्नवार्त्ताकुयतिरिक्ता इतरे अपि
पाका गुडाद्यभिधा आकरतो ज्ञेयाः । वैदर्भो गर्भिणीवेति—सर्वातिशायित्वात्तस्या अनुगुण-
कृन्दोऽवचनमावश्यकमेव । प्रतीच्यानामप्येतदर्थं कृन्दस्तया कलितस्यावान्तरभावप्रपञ्चस्य
सामञ्जस्ये मतिः सुस्थितैव । शब्दालङ्कारविवेचनप्रसङ्गे राज्ञा गतिपदार्थान्तर्द्रुतमध्यवि-
लम्बितानां तेषामितरेतरसङ्काराणां स्थितिः स्वीकृता । सृष्टतिलके आर्यक्षेमेन्द्रचित्ते

(३) ‘यथा’ इति (ग) पुस्तक एवास्ति, नान्यत्र ।

अत्रापि 'पञ्चम'मित्यनुस्वारस्तथाविधं नौजो वध्नाति, गुरुरप्ययं क्लीव-
वद्भासते । तेन 'न भान्ति किं केकिमुखाः खगाः पिकाः परञ्च ते पञ्चमगान-
चञ्चवः' इत्येव शोभते । आदिशब्दात् रथोद्धताऽदि च । यथा—

गाहते गहनमीहतेतरामर्द्धमर्द्धमभिराममीहितम् ।

भाषते वचनमुन्मदाकुलं कोऽयमिन्दुमुखि ! मेघमेदुरः ॥ ४

यथा वा—इन्दुनिन्दिवदनं मृदुस्मितं कञ्जगञ्जिनयनं सुनासिकम् ।

स्निग्धमुग्धवचनं नवं नवं मेघमेदुरमुपास्महे महः ॥ ५

अन्यत्र छन्दसि तथाविधरचनायामपि वेदभीं न तथा चमत्करोति,
यथा 'वेदभीं गर्भिणीव स्फुरति रसमयी कामसू रुक्मिणीवे'ति छन्दोदोषान्न
तथा स्रजेति । एतच्छन्दसु गौड़पुनकूलम् । यथा—'गौड़ी गाढोपगूढ-
प्रकटहठघटागर्भेव गौरी' (ख) ।

कथाप्रायो हि यत्पार्थी माधुर्यप्रायको गुणः ।

न गाढता न शैथिल्यं सा पाञ्चाली निगद्यते(ग)॥३३४का—

यथा—'कान्ते !' कां प्रति ते बभूव मधुरं सम्बोधनं, 'त्वां प्रति'

ज्ञातं, किं कमनीयताऽनुगमिदं किंवा प्रियत्वानुगम् ।

'तात्पर्यन्तु ममोभयत्', न न न प्राप्तोऽसि, नाहन्तु सा,

'काऽसौ', या हृदये तवास्ति, 'हृदये नित्यं त्वमेवासि मे' ॥ ६

इत्येवमनुसर्त्तव्यम् ।

मपि देयमित्यर्थः । क्लीववदिति—अर्थं भातीति यावत् । अन्यत्रेति—वसन्ततिलकाऽदिभिन्न
छन्दसि वेदभीं न चमत्करोति । एतच्छन्दोऽनुकूलत्वं गौड़ीरीत्यामाह—यथेति । गाढं
यथास्यात्तथोपगूढो गुप्तः प्रकटहठसमूहरूपगर्वो गर्भं यस्यास्तथाभूतेव ।

छन्दसां भावप्रपञ्चस्य कवीनाञ्चेतदानुषङ्गिप्रावीण्यप्रकटनप्रदुत्वस्य विमर्शः साधु साधितः ।

(ग) सा पाञ्चाली निगद्यते इति—वार्त्तायां वर्णने वाऽस्य स्वरूपयोगः—यथा 'अय-
मुदयति सुद्राभञ्जनः पद्मिनीना'मिति पद्ये । 'वाचि वस्तुन्यपि रसस्थिति'रित्येव माधुर्य-
लक्षणं येः साधितं तैरस्या रीतिर्माधुर्याद्यत्ताया अवतारणं मिषेण व्यधासि । गुणत्रयस्वीकारे
प्रसादगुणवाहुल्ये वेदभीं, माधुर्याद्यत्तत्वे पाञ्चाली, ओजोभूयिष्ठत्वे गौड़ी रीतिरित्यत्र सिद्धः
षिद्धान्तः । गौड़ी भवेदनुप्रासबहुलेति—वस्तुतस्तनुप्रास एव नास्त्योत्कर्षहेतुर्नैवाऽस्या
'अथमस्तगुणा गौड़ी'त्याद्यभिशुक्तवचनैरन्यतोनिकर्षः स्वतः सिद्धः । एतच्चास्माभिरन्यत्र सविस्तरं

निष्ठुराक्षरविन्यासा दीर्घवृत्तिर्युतौजसा ।

गौड़ी भवेदनुप्रासबहुला वा (ग)—३३५ का—

यथा—‘किं रे कष्टमरिष्ट ! दुष्टे’त्यादि (५म किरणे ८म श्लोकः) । न केवलं निष्ठुराक्षरप्रायत्वमेवास्या लक्षणम्, अपि त्वनुप्रासबाहुल्यमपि । तेन यस्य यस्य गुणस्यानुगुणो भवत्यनुप्रासः तस्य बाहुल्यमेव गौड़ीरीतिमनुवध्नाति (ग) । अतो ‘द्वन्द्वं द्वन्द्वं वादयदि’त्याद्यपि (८म किरणे २०० श्लोके गौड़ी । एवम् ‘अनङ्गसङ्गरासङ्ग’ (५) इत्यादौ (७म किरणे ८म श्लोके), किन्त्वत्र न गौड़ीत्वम् ।

वलाद्वलु-वतंस-मांसविगलन्मन्दारमालामिल-

द्रोलम्बद्गतिलम्बमानसुमनोधूलीभिराधूसरः ।

लीलावन्धुरकन्धराञ्चलचलच्छ्रीकौस्तुभं भ्राजते

धावन् धूतधरो धराधरधरो धाराधरश्यामलः (ग) ॥ ७

अत्र सत्यप्योजोगुणभूयिष्ठत्वे वृत्तिबाहुल्येऽप्यर्थकौमल्यप्रसादादिभिर्वैदर्भी-मार्गपतितैवेयम् (ग) । यथा वा—

निष्ठुरेति—ओजसा गुणेन युता तथाऽनुप्रासबहुला वा भवेत् । अत्र ‘वा’ शब्दो विशेषण-समुच्चयबोधको ननु विकल्पार्थकः । अनङ्गेति—अत्र निष्ठुराक्षराणामभावात् गौड़ी (ग) । अधुना भीष्मेण सह युद्धे प्राप्तपराभवमर्जनं वीक्ष्य क्रोधेन भोगवधार्थं श्रीं गच्छतः ओजसास्य धावने क्रियां वर्णयति—वलादिति । धाराधरो मेघस्तत्तुल्यश्यामलः ओजसा धावन् भ्राजते । धारणक्रियाया विशेषणत्वमाह—वल्गुन् चाञ्चल्यं प्राप्नुवन् वल्गुवतंसो मनोहरं कण्ठभूषणं शिरोभूषणञ्च यत्र तद्यथा स्यात्तथा—अवेत्यस्याकारलोपः । पुनश्च धावनलोलया वन्धुरा उन्नता या कन्धरा तस्या अञ्चले चलन् श्रीकौस्तुभो यत्र तद्यथा स्यात्तथा । पुनश्च धूता कम्पिता रा यत्र तथाविधं यथा स्यात्तथा । ओजसाः कथम्भूतः ? अंसात् स्क्वादिगलन्तो या मन्दारमाला तस्यां मिलन्तो ये रोलम्बा भ्रमरास्तेषां मालाया-ञ्चाञ्चलो नैवात्र स्यातुमसमर्थानां द्रव्या मालया सह राखेन लम्बमानानां पुष्पाणां धूलिभि-रौघदूसरः पुनश्च पर्वतधरः । इयं गौड़ी वैदर्भीलक्षणघटकीभूतविशेषणविशिष्टार्थः (४) ।

सप्रमाणोपन्यासं विवेचितम् । (Vide *The Gaudī Riti in Theory and Practice*. I.H.Q. Vol. 1927-...) वैदर्भीमार्गपतितैवेयमिति—एतच्च गौड़ीयस्य ग्रन्थकारस्य कौस्तुभ-कृतः वैदर्भीरीतिः सर्वातिशायित्वबुद्धिप्रसूतमिति नास्ति सन्देहलवोऽपि । गौड़ीयस्य

(४) ‘विशेषणविशिष्टाऽपीत्यर्थः’ इत्यसङ्गतप्रायः पाठः (ख) (क) पुस्तकयोरेकपक्षे ।

(५) ‘अनङ्गमङ्गलासङ्ग’ इत्यत्र (क) पुस्तकस्य पाठः ।

दाक्षिण्योत्सुकया गुणेरधिकया प्रेम्णा गतालीकया
लीलाकेलिपताकया कृत-कया चित्कौमुदीराकया ।
टक्कपूर्वशलाकया नवकया लावण्यवापीकया (ग)
कृष्णो राधिकयाऽन्वरञ्जि, न कया जातं निरातङ्कया ॥ ८

—समन्ततः ।

शैथिल्यं यत्र मृदुलैर्वर्णैर्लादिभिरुत्कटम् ।

सा लाटी स्यात्लाटजनप्रियानुप्रासनिर्भरा ॥ ३३६का—

लाटो विदग्धः (६) । उदाहरणम्—

लीलाविलासलुलिता ललनावलीषु लोलालकासु ललिताऽलिरलं ललामम् ।
कीलालकेलिकलयाऽनिलचञ्चलायाः काले ललौ मृदुलतां लवलीलतायाः ॥ ९

अत्र केवलं शैथिल्यम् । लाटानुप्रासबाहुलोऽपि तथा —

स्मेरारविन्दवदनावदनारविन्दसौन्दर्यकाम इव शारदश्रीतरश्मिः ।

आकाशवासतपसा सह संविधत्ते धूमस्य पानमिव लक्षणलक्षणस्य ॥ १०

एष लाटानुप्रासः—एषाऽपि लाटी रीतिः ।

॥ * ॥ इत्यलङ्कारकौमुदे रीतिनिरूपणो नाम नवमः किरणः ॥ * ॥

दाक्षिण्येति—राधया कृष्णोऽन्वरञ्जि राधा कृष्णमनुरक्तं चकारेत्यर्थः । अतः कया
सख्या निःशङ्कया न जातम्, अपि तु सर्वा एव सख्यो निःशङ्का बभूवुरित्यर्थः । श्रीकृष्णो
राधायामनुरक्तो भविष्यति न वेति पूर्वं सखीनां वा शङ्काऽसौ तु साऽधुना गतेति पर्यवसितार्थः ।
राधया कथम्भूतया? वाच्यं दृष्ट्वा दाक्षिण्य उत्सुकया प्रेम्णा हेतुना गतालीकया निष्कपटया
पुनर्लीलारूपध्वजस्य केलिपताकया, पुनः कृतं कं मुखं यया तथाभूतया, पुनश्च चिच्छक्तिरेव
कौमुदी तस्या राकया पूर्णचन्द्रस्वरूपया, नवकया नवीनया, स्वार्थं कः । लावण्यस्य
वाप्यस्यामिति बहुव्रीहौ द्वन्द्वत्वनिवेधः (ग) ।

समन्ततः सर्वत्र लादिभिर्मृदुलैर्वर्णैर्लोत्कटं शैथिल्यम् । अनुप्रासानां निर्भरोऽतिशयो
यत्र तथाभूता । लुलिता मर्दिता आलियस्याः सा राधा चञ्चलालकासु ललनासु मध्ये
श्रीकृष्णेन लीलाविलासैर्लुलिता मर्दिता सर्वापेक्षयाऽतिशयलीलाविलासवतीति यावत् ।
अतोऽलमतिशयेन ललामं सर्वासां शिरोरत्नमेवम्भूता राधा जलकेलिकलया हेतुना-
ऽनिलेन चञ्चलाया लवलीलताया मृदुतां ललौ गृहीतवती । लाटः कोमलः—तथाच
कोमलवर्णातुप्रासेऽपि तथा शैथिल्यं ज्ञेयम् । स्मेरेति—आकाशवासरूपतपसा धूमस्य
पानमिव विधत्ते । कथम्भूतस्य? लक्षणं कलङ्करूपचिह्नं तल्लक्षणस्य तत्स्वरूपस्य ।
तथाच चन्द्रः यवनिष्ठकलङ्कचिह्नयाजेन धूमपानरूपतपश्चकारेत्यर्थः (ग)—इति ।

धौधीकस्य कवेः पवनदूते साटोपमुप्रासिता वैदर्भीप्रीतिरप्रेतदधिका । लावण्यवापीकयेति—
'नदृष्टम्' इति कप् समासान्तः । परं न समासान्तसहितं पदमेतत् सहृदयानां रुचिकरम् । शैथिल्यं
बलेति—अल्पप्राणाक्षरोत्तरं शिथिलमिति दण्डिमतमुपगौत्र मृदुलैर्लादिभिरुत्कटमिति ।

(६) 'लाटोविदग्ध' इति पूर्ववत् (ख) (क) पुलकयोः पाठः ।

अथ दशमकिरणः ।

‘यदस्मिन् दोषः स्याच्छ्रवणकटुताऽदिः स न परः’ (प्रथम कारिकायाम्)
इत्युद्दिष्टस्य दोषस्य लक्षणपरीक्षे दर्शयितुं दोषकिरणमारभते । कोऽसौ दोष
इत्याह—

रसापकर्षको दोषः (क) — ३३७ का —

अपकर्षकः स्थगनकारी । ननु रसस्यात्मनः कथं स्थगनमित्याशङ्क्याह —

रसोऽवास्वाद उच्यते (क) । ३३८ का —

अत्र दोषलक्षणे रसशब्देनास्वाद एवोच्यते, रस्यत इति रसः न
शृङ्गारादिक आत्मभूतो रसः (क) । यथा न काणत्वस्वज्ञत्वादिकमात्मनः
कौरूप्यकारणम् अपि तु देहस्यैव, तथाऽत्र शब्दार्थयोरेव दोषः, नात्मभूतस्य
रसस्य । तर्हि ‘शब्दार्थापकर्षको दोषः’ इत्येवासु लक्षणम् इत्याशङ्क्याह—

अपकर्षस्तत्स्थगनम् — ३३९ का —

तस्यास्वादस्य स्थगनं सङ्कोचः । न हि शब्दस्यार्थस्य वा तेन सङ्कोचः
क्रियते, अपि तु तत्तदाश्रयेण सताऽस्वादस्यैव । अतः सम्यगुक्तं ‘रसापकर्षको
दोषः’ इति । आस्वादश्च सहृदयान्तर्गत एव येन शब्दाश्रयेणार्थाश्रयेण वाऽप-
कर्षेण तेषां जायमान आस्वादः सङ्कुच्यते स एव दोषः ।

नन्विति—काव्यपुरुषस्य रस एवात्मा तस्य कथं स्थगनमित्यर्थः । तत्तदिति—शब्दार्था-
श्रयेण दोषेनास्वादस्यैव सङ्कोचः क्रियते, न तु शब्दस्यार्थस्य इति । तथा सति दोषस्य

(क) रसापकर्षक इति—न तु शृङ्गारादिक आत्मभूतो रस इति च—एतच्च ध्वन्यालोक-
ध्वस्तध्वान्तानां नवीनानां मम्मटादीनां दर्शनम् । ‘गुणविपर्ययात्मानो दोषाः’ ‘ये हेयास्ते
दोषा’ इत्यादिलक्षणां नामयाप्रतिपात्तिप्रभृतिः सुशकसन्धान इत्यलं पिष्टपेषणेन । भरत-
भामह-दण्डिप्रभृतीनां प्राचां ग्रन्थेषु दोषतत्त्वोद्घाटनं शब्दशुद्धिशुद्धिप्रहारेकतरसुभयं वा
परिकल्प्याजनि । आचार्यवामनेन काव्यालङ्कारसूत्रतत्त्विकता पदपदांशादिविभागव्यवस्थया
दोषाणां स्वरूपसम्बन्धस्वरसाविष्कारेण शास्त्रस्यास्य महदुपस्कृतं साधितम् । महिमावतेन

स च द्वेधा निरूप्यते ॥ ३४० का—

यावदास्वादापकर्षको यत्किञ्चिदास्वादापकर्षकश्च(क) । यत्र सहृदया-
नामसहिष्णुता भवति स त्वाद्यः, यत्र सहिष्णुता स्यात् सोऽन्त्यः ।

श्रुतिकटादयस्तत्वादावुच्यन्ते समासतः ।

पदे वाक्ये पदांशोऽसौ अर्थे चेति चतुर्विधाः ॥ ३४१ का—

असौ श्रुतिकटादयः । ते यथा—

श्रवणकठोरमसंस्कृतमसमर्थञ्चाप्रयुक्तनिहतार्थम् ।

व्यर्थमवाचकमपि चानुचितार्थं ग्राम्यमप्रतीतञ्च ॥

अश्लीलं सन्दिग्धं नेयार्थमथो समासगं क्लिष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृच्च षोडशैतानि(ख) ॥ ३४२ का—

एतानि षोडश पदानि दुष्टानीत्यर्थः । क्लिष्टादितितयं समासगमेव,
असमस्तस्य दुष्टत्वादसम्भवात् । श्रवणकठोरं श्रुतिकटु । असंस्कृतं च्युत-
संस्कृति । व्यर्थं निरर्थकम् । अश्लीलन्तु त्रिविधं, व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलदायि-
त्वात् । क्रमेणोदाहरणानि—

निष्कृष्ट (I)-लक्षणमाह—येनेति । स च दोषश्च । यत्रेति—यत्र दोषस्योत्कटत्वे सहृदया-
नामसहिष्णुता स यावदास्वादापकर्षकः, दोषस्याल्पत्वे सहृदयानां यत्र सहिष्णुता तत्र
यत्किञ्चिदास्वादापकर्षकः ।

व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेन रुद्रटेन तत्रभवता च काव्यालङ्कारकृता दोषविचारसरणिः
निपुणमुपन्यस्तेति तदनुसारिभिराचार्यैर्वैर्मर्मटादिभिरनुसृतात् सिद्धान्तमार्गात् ज्ञायते ।
परमेतदेव नवीनानां दर्शनेऽनवदां तथ्यं यद्रसस्य काव्यात्मनो दोषैः स्थगनं भवति । एत-
न्मूलिका एव नित्यानित्यदोषव्यवस्था प्राचां ग्रन्थेषु । अत्रापि 'यावदास्वादापकर्षको यत्-
किञ्चिदास्वादापकर्षक' इति द्विधा संगृह्यस्तमेव पञ्च कक्षीकरेति । एवं स्थिते रसदोषा इति
पारिभाषिका एव मुख्यदोषाः प्रवृत्तानाम्, इतरे पदपदांशादिगतास्तमेव रसं प्ररोक्षतयोप-
जीवन्तीति गौणाः । तथापि सम्प्रदायसिद्धमेतत्प्रसक्तमालोचनमिति काव्यप्रकाशदीपिका-
हचण्डौदासादीनां सूचनमेव सम्यक् ।

(ख) पदवाक्यवाक्यार्थाश्रयभेदतया त्रिधैव दोषा इति प्राचीनमानिनी भोजानुसारिणः ।
पदांशानामपि गुणदोषव्यञ्जनाऽधिकारे 'शक्तिसामान्यमस्तीति कृत्वा नव्येस्ते पृथगत्र
गृहीताः । सरस्वतीकण्ठाभरणे सर्वे दोषाः षोडशैवेति पददोषाणामपि षोडशत्वसुररी-

शिरीषपुष्पादपि कोमलानि राधे ! तवाङ्गानि कुरङ्गनेत्रे ।

स्तनद्वयं ते हृदयस्य शिथ्यं काठोर्यमुच्चैर्यदिदं विभक्तिं ॥१

अत्र 'काठोर्य'मिति श्रुतिकटु, तेन काठिन्यमिति पाठ्यम् ।

ब्रूमः किमन्यैर्ब्रजसुन्दरीजनैः समं समत्वं तव देवि ! राधिके !

वैदग्ध्यमध्यापयते वयोऽपरां वयस्त्वमध्यापयसे विदग्धताम् ॥२

अत्र 'अध्यापयत' इत्यात्मनेपदं च्युतसंस्कृति । तेन 'वैदग्ध्यमध्यापयती-
तरां वयस्तदेतदध्यापयसि त्वमग्रत' इति पाठ्यम् ।

हंसैव हंसि मदमेदुरमन्दमन्दमालोक्यसे सचकितं हरिणाङ्गनेव ।

आभाषसे मृदुकलं ललिते ! पिकीव लक्ष्मीं विभर्षि सरसश्च वनस्य च त्वम् ॥

अत्र यद्यपि 'हन् हिंसागत्यो'रिति हन्तिर्गत्यर्थेऽपि वर्तते, तथापि
श्लेषादिकं विनाऽन्यत्र गमनार्थेऽसमर्थमिदं, तेन 'हंसैव यासी'ति
पठनीयम् ।

राधे ! तवाङ्घ्रिपद्मोऽयं सत्यं दोहददेवतः (ख) ।

अकालेऽपि यदाघातादशोकः पुष्पितोऽभवत् ॥४

अत्र 'वा पुंसि पद्मं नलिनं' 'देवतानि पुंसि वे'ति यद्यश्नानुसनं वर्तते
Amarakosa—Vari- तथापि कविभिरप्रयुज्यमानत्वादप्रयुक्तम् । तेन 'राधे !
varga and Svarga- तव पदाम्भोजं सत्यं दोहददेवत'मिति पाठ्यम् ।
varga.

लाक्षारसेन तव शोणितमद्य वचस्तस्याः पदाम्बुरुहतो गलितेन कृष्ण !

आभाति फुल्लनवकोकनदावलोकः शान्तोर्मिको ऋद इव द्युमणिः सुतायाः ॥५

अत्र यद्यप्यरुणितादिपदसमानार्थं शोणितपदं, तथापि प्रसिद्धेन क्षतजार्थत्वेना-
प्रसिद्धार्थो व्याहन्यत इति निहतार्थम् । तेन 'लोहित'मिति पाठ्यम् ।

ब्रूम इति—अपरां ब्रजसुन्दरीम् । राधे इति—वृक्षाणां शीघ्रवृद्धौ तथाऽकाले पुष्प-
फलोत्पत्तौ च कारणमोषधिविशेषो दोहदः । तथा च पादपद्मदोहरूपदेवताविशेषः ।
यस्य पादपद्मत्याघातात् । काचिन्मानिनो मानभङ्गार्थमागतस्य श्रीकृष्णस्य वक्षःस्थले

क्षतम् । एवं परिगणनायां प्रकाशकृदादिभिर्वाग्मनेमहिमरुद्रटप्रभृतिकृतविभागं निपुणं
पर्यालोचयद्भिस्तदुत्कृतमिति स एवाधुनिकैरनुस्रियते । अत्रापि स एव पन्थाः ।

गुणास्त्वनैनैव तवोहिता हरे ! प्राणेश्वरीजीवितवक्तृभोऽसि यत् ।

दोषोऽप्ययं किन्तु कुलाङ्गनाततेर्मनोमणिस्तेयकरत्वमेव च ॥६॥

अत्र चकारः केवलं पादपूरणत्वाद्द्वयं इति व्यर्थं पदं, तेन 'मनोमणिस्तेय-
करत्वमेव ते' इति पाठ्यम् ।

यस्यामीक्षणकौमुदीयमुदिता हा हन्त साऽभून्निशा

योऽयं तद्विरहान्धकारगहनः सोऽभूदहो वासरः ।

तद्रूपस्मरणे य इन्द्रियलयः सोऽभूदहो मूर्च्छनं

किं ब्रूयामविवेकतां तव विधे ! वामाय तुभ्यं नमः ॥७॥

अत्र पूर्वार्धे 'निशा'पदं केवलान्धकारेऽवाचकम् ; एवं 'वासर' शब्दोऽपि
केवलप्रकाशेऽवाचकः, तेनेदमवाचकम् । अतो 'हा हन्त सा तामखी
येयं तद्विरहान्धकारगहना ज्योत्स्नावतो साऽभव'दिति परिवर्त्तनीयम् ।

विमर्षिं नीलं वसनं यदेतद्वलञ्च पाणी न कथं करोषि ।

जानातु लोकस्तथ कृष्ण ! वेशाद्वर्षीयसि भ्रातरि भक्तिमत्त्वम् ॥८॥

अत्र 'हल'पदं कृष्णं प्रति साकूतत्वेनोचितमपि कृष्णकत्वव्यञ्जनयाऽ-
क्षेपेण तदेव बलदेव' प्रत्यनुचितार्थम्—तेन प्रकृतभङ्ग्यैव 'कथं न पाणी
सुपलं करोषी'ति प्रकृतार्थं प्रत्युचितमेव । अत्रापि ध्वन्यन्तरसञ्ज्ञावः ।

सम्भोगचिह्नं दृष्ट्वा सक्रोधमाह—जाचारसेनेति । मथुरास्थः श्रीकृष्णः श्रीराधिकाविरहेण
व्याकुलः सन् स्वगतमाह—ममेक्षणस्य कौमुदीरूपेयं राधिका यस्यां निष्पुदिता सा
निशाऽन्धकारोऽभूत्, स मम वासरः प्रकाशोऽभूत् । कदाचिदिन्द्रियाणां वृत्तिलोपरूपलभ्यो
भवति चेत्तदा क्षणं विरहपीडाया अपि निवृत्तिर्भवति, सोऽपि न सम्भवेदित्याह—तद्रूपेति ।
स लयः स गति मूर्च्छनमभूत् । जरासन्धेन सह युद्धोदमादनैकविषये सदा इन्द्रियाणां
विक्षेप एव तिष्ठति, कथं लयः सम्भवतीति भावः । भ्रमेण स्वीयपीतवसनं विहाय विपचाया

दोहददैवत इति—प्रकृते मुंलिङ्गे 'दैवत' शब्दप्रयोगोऽपि दूष्य इति स्मरणीयम् । आश्रय-
पदमिति—योगदर्शने त्वसार्थान्तरमिति तत्सुपजीव्य लक्ष्यविरवचनं दर्पणादिनिवन्धेषु ।
गन्धद्रव्यं वज्जीयवेदवंशीय इति वेद्यकशास्त्र एवास्त्य बहुमानः । उक्तञ्चेति—तथैव वामन-
व्रतकाव्यालङ्कारमूलवृत्तौ 'संवोतस्य हि लोकेऽस्मिन्न दोषान्वेषणं क्षमं'मिति पूर्वार्थोऽस्य ।
अस्य शब्दोऽस्ति—एवमेव भगिनीभगवत्यानिशब्दा इत्याचार्यदृष्टिप्रभृतयः प्रमाणविदः ।

वचोबुद्धौ काञ्चनपद्मकोरकौ मुष्टिप्रमेयं तव सुभ्रु ! मध्यमम् ।

कटिश्च ते हेमशिलाविलासिनी शशी मुखं पङ्कजमङ्घ्रियुग्मकम् ॥८

अत्र 'कटि' शब्दो ग्रास्यः । एवमुत्तमनायके 'नागरा'दिशब्दोऽपि(२), नागरिकनागरयोरेकार्थत्वात् । तेन 'ओषिश्च ते हेमशिलाविलासिनी'ति पाठ्यम् ।

नामेन पचमाने वा न पक्वेऽप्ययमाशये ।

माति प्रेमरसः किन्तु दुर्जरोऽङ्गविमर्दकः ॥१०

अत्र 'आशय'शब्दः । तस्य त्रैविध्यञ्च वैयकशास्त्र एव प्रतीतम्, अन्यत्वा-
प्रतीतमिति तथा(ख) । तेन 'नामोऽसौ पचमानश्च न पक्वश्च भवत्यसौ ।
एकावस्थः प्रेमरसो दुर्जरः प्राणिपीडक' इति पाठ्यम् ।

अश्लोलन्तु त्रिविधमिति यदुक्तं तस्य भेदमाह । ब्रोडादायि यथा—

लावण्यमन्यादृशमन्यथैव माधुर्यमन्यादृगिदं वपुश्च ।

योगे वियोगे च भवन्ति तस्य स तेऽनुवर्त्ती किमतो भगं ते ॥ ११

अत्र 'भगं श्रीकाममाहात्म्ये'त्यादिषु यद्यप्यनेकेष्वर्थेषु वर्त्तते तथाऽप्यत्र

Amarakosa—
Nanarthavarga.

ब्रोडाकरं, किन्तु सुभगा-दुर्भगा-भगिनी-भगवत्यादिषु
न तथा (ख) । शब्दस्य तथैव मर्यादा (ख), तेन 'स

एव कृष्णस्तव पार्श्ववर्त्ती'ति पाठ्यम् । एवं लिङ्गपदमपि कचिद्ब्रोडाकरं, न
सर्वत्र । उक्तञ्च (ख) 'शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावना ।' एवं

योन्यादिशब्दोऽपि । कचिन्न, यथाऽत्मयोनिप्रभृतिः । जुगुप्साकरं यथा—

ब्राह्मणः क्षत्रियो विड्वा शूद्रो वा निजधर्मतः ।

न निस्तरति संसारं विना कृष्णाङ्घ्रिसेवनात् ॥ १२

गीतवस्त्रमङ्गे विधाय मानभङ्गार्थमागतं श्रीकृष्णं काचिन्मानिनी साकूतमाह । बलदेवस्य
परिधेयवस्त्रं भक्त्या यदि स्वीयाङ्गे करोषि तदा तस्य हलमपि पायौ कथं न करोषि ?
वर्षांयसि ज्येष्ठे । अन्यन्तरमिति—वरं सुषणाघातोऽपि सद्यो नतु विपचरमणीवसन-
धारित्वमिति ध्वनिः । नागरिकशब्दो (२) नगरसम्बन्धिवाचकः, तथा नागरशब्दोऽपि ।
अत्र उभयोरेकार्थत्वात्नागरादिशब्दो ग्रास्य एव । ज्वरजनको रस आमाशये तिष्ठति,
पचमानाशये किंवा पक्काशये सति याति, कश्चिन्नस आमाशयेऽपि यातीति वैदकशास्त्रे

(२) 'नागरौशब्द' इति (ख) पुस्तके, 'नागरिकशब्द' इति (क) पुस्तके ।

अत्र विश्व-विषोर्भिन्नप्रकृतिकत्वेऽप्याकारैक्येन विडिति जुगुप्साकरं, तेन 'वैश्य' इति पाठ्यम् । एवं 'वायु'प्रभृतिपदमपि । यथा—

रजःप्रसूनस्य ममाक्षिलग्नमिति व्यथां काऽपि तथाऽभ्यनैषीत् ।

मुखस्य वायुं ददता मुकुन्देनोदस्य तत्तत्र च सा चुचुम्बे ॥ १३

अत्र 'वायु'शब्दो जुगुप्साजनकः शब्दमर्थ्यादया । तेन 'मुखानिलेनैव निरस्यता तत् क्षणेन सा तत्र चिरं चुचुम्बे' इति पाठ्यम् । अमङ्गलदायि यथा—अहह हृदयवन्धोः कोऽपि शोकः कुकूलो

ज्वलति किमपि मन्दं मन्दमेवातितोक्षुः ।

अपि तु दहति सर्वान्देव मर्माणि गाढं

धगिति भवति दीप्तस्तज्जनस्यावलोक्ये ॥ १४

अत्र 'शोक' इति करुणरसस्यायित्वादमङ्गलं मरणरूपं प्रत्याययति, अतोऽमङ्गलस्मरणादञ्जोलम् । तेन 'प्रियविरहकुकूलः कोऽपि नोच्चैःशिखोऽपी'ति वाच्यम् । एवं नाशादिशब्दोऽप्यदर्शनवाच्यपि । तथा

कालिन्द्याः पुलिनप्लावि काञ्चनं सतरङ्गकम् ।

द्योतते सुरतखस्ता वेणिः श्रोणिगतेव ते ॥ १५

अत्र कस्य जलस्याञ्चनं गतिः किंवा काञ्चनं कनकमिति सन्देहात् सन्दिग्धम् । तेन 'पुलिनाप्लाविनी धारा घनवीचिर्यमखसुर'रिति पाठे दोषान्तरञ्च नश्यति । यथा वा—

कण्ठोऽस्या वशवर्त्तीति वदनादहनं गता ।

चन्द्राच्चन्द्रे पदं कृत्वा सुत्या कीर्त्तिः प्रमाति ते ॥ १६

अत्र 'सुत्ये'ति, तृतीयया स्तवेन, किं स्तुवाहेति वा, सन्देहः । तेन 'कीर्त्तिर्भ्रमति ते भुवी'ति वाच्यम् ।

कथितम् । अथन्तु सर्वथा न तथा । श्रीकृष्ण आह—कालिन्द्या इति । दोषान्तरञ्चेति—काञ्चनमिति शब्दो नपुंसकः—वेणिरिति शब्दः स्त्रीलिङ्गः अत उपमायां लिङ्गभेदरूपो यो दोषः सोऽयत्र पक्षे नास्ति । काञ्चनस्य कवकार्यत्वे लोकार्थः सङ्गच्छते इत्यपरितुष्यन्नाह—यथा वेति । यदाऽत्र जलाञ्चनस्याख्याप्रसिद्धत्वात् निश्चिन्तार्थवमेवेत्यत आह—यथा वेति । ललिता श्रीराधां प्रत्याह—श्रीकृष्णो राधाया वशवर्त्तीति कीर्त्तिर्वदनादहनं गता सती एकस्यां सुखचन्द्रादयस्यां सुखचन्द्रे पदं चरणं कृत्वा सर्वथां सुखचन्द्रं प्रयाति ।

तव नयनचकोरीपुच्छकच्छाभिघातव्यथितहृदयवृत्तीनीव नीलोत्पलानि ।
कमलमुखि ! जनेभ्यो लज्जया न प्रकाशं दधति दिवसमध्ये मुद्रितान्येव सन्ति ॥

अत्र 'पुच्छकच्छाभिघाते'त्यादिना निर्जितत्वमेव लक्ष्यते । सा च लक्षणा

Kumarila Bhatta.— दुष्टेव । 'लक्षणा सा न कर्त्तव्या कष्टेनार्थागमो यतः ।
Slokavarttika. न यत्र शक्यसम्बन्धो न रुद्धिर्न प्रयोजनम् ॥' तेन

नेयार्थमिदम् (ग) । तेन 'तव नयनयुगञ्चीसाम्यलेशं न लब्ध्वे'ति पाठ्यम् (2a)।

अथ क्लिष्टादौनि समासगतान्येव ।

यमुनाजनकज्योतिरुदयस्मितशालिभिः ।

त्वन्मुखस्य तुलामाहुमुदवासतपो दधे ॥ १८

अथ यमुनाजनकः सूर्यस्तस्य ज्योतिष उदयेन स्मितशालीनि पद्मानि
तेः, इति क्लेशत एवार्थावगतिरिति क्लिष्टम् ।

नायं पौष्पः न खलु धनुषो नापि मौर्व्याश्च निघ्नो

सुग्धे ! दिग्धः किममृतरसेनैव किंवा विषेण ।

निर्मुक्तोऽपि प्रकटमसकृद्दीक्ष्यते मुच्यमानो

राधे ! कोऽयं तव रतिपतेः षष्ठबाणः कटाक्षः ॥ १९

अत्र षष्ठत्वं विधेयं, तत्तु समासेन गुणीभूतम्—इत्यविमृष्टविधेयांशम् ।

तेन 'सुग्धे' इत्यत्र 'राधे' इति कृत्वा 'षष्ठः कोऽयं नयनमधिके पञ्चबाणस्य

रात्रौ विकसितानि नीलोत्पलानि दिवसे मुद्रितान्येव सन्तीत्यत्र हेतुः—श्रीकृष्णः प्रियां
प्रत्याह—तवेति । अतोत्पलानां दिवसे मुद्रणे कारणं लज्जा, तस्याः कारणं प्रियानयन-
कर्त्तृकं तन्निर्जितत्वं, तस्य बोधः पुच्छकच्छेत्यादिना न भवति । तत्र निर्जितत्वरूपेऽर्थे
कस्यापि पदस्य शक्यसम्बन्धो न भवतीति न लक्षणा सम्भवति । यदि यथाकथञ्चित्
कष्टेन शक्यसम्बन्धं स्वीकरोति (2b) तदा कष्टगम्यत्वेनेयं लक्षणा दुष्टेत्यर्थः । चकोर्या पुच्छ-

(ग) लक्षणा सेति—अत्र मोमांसकानां शब्दशक्तिनिष्ठातानां मतं सप्रमाणोपन्यासमुप-
स्थाप्यते कौस्तुभहङ्गिः । द्वितीयकिरणटिप्पणोऽस्माभिरेतदनुषङ्गि विवेचनं सूचितम् । रूढौ

(2a) 'साहचर्यं न लब्ध्वे'ति (ङ) पुस्तके पाठः ।

(2b) एवं सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु ।

वाण' इति पाठे साधु । यथा, वा—

अकृतं सुकृतं किञ्चिदतमञ्च तथा तपः ।

भवेयं येन ते नाथ ! करुणालवभाजनम् ॥ २०

अत्र नञां प्राधान्यम्, तस्य समासेन गुणीभावः— एवं लवस्य विधेयत्वेन समासे गुणीभावः । तेन 'न कृतं सुकृतं किञ्चिन्न तमञ्च तथा तपः । मयि येन भवेन्नाथ ! करुणाया लवोऽपि ते ॥' इति साधु । तथा— 'उदयति शशी श्रीराधाया न तन्मुखमण्डल'मित्यत्र (५म किरणे ४१ श्लोके) नकारस्य प्राधान्याच्च गुणः । यत्र तु विशेषाभिधानं तत्र नञः समासोऽपि न दुष्यति । यथा—

अमार्जितसुचिकणैरनभिषिक्तधौतोञ्जलै-

रभूषितमनोहरैरननुलिप्तसत्सौरभैः ।

तमालदलकीमलैर्नयनकौमुदीकन्दलै-

रहो किमिदमङ्गकैः स्फुरति नीलमायं महः ॥ २१

अत्र 'सुचिकणादिविशेषणाभिधानेऽमार्जितादिषु नञः समासो गुण एव, तद्रूपत्वमेव विधेयम् । नातो विधेयाविमर्शः यथा 'अपीतचीवकादम्ब'मिति दण्डिनः (काव्यादर्शे २य परिच्छेदे २००तमः श्लोकः) ।

यथा वा—अनासक्तः कर्म कुर्वन्नसक्तो विषयान् जुषन् ।

अप्रमत्तो भजन् कृष्णं न स तैस्तैर्निबध्यते ॥ २२

घातो नीलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणाऽभावबीजं ज्ञेयम् (३) । न कृतमिति—अत्रोत्तर-वाक्यगत'यत्'पदेन 'तत्'-पदापेक्षा नास्तीति भावः । अत्र नञ्-तत्पुरुषे उत्तरपद-प्राधान्यादिविधेयस्य नञोऽप्राधान्यं दोषः । कदाचिदिरिहजन्त्योन्मादेन चन्द्रादीन् श्रीराधा-ऽऽदवयवत्वेन ज्ञात्वा दिधोर्घया धावन्तं श्रीकृष्णं प्रति मधुमङ्गल आह—उदयतीति । श्लोकोऽयं प्राग्ग्राह्यातः । अत्र नकारस्य प्राधान्याद् गुण एव नतु दोष इत्यर्थः । यत्र नञ्बद्धितसमस्तपदार्थस्य विशेषाभिधानमपेक्षितं भवतीति तत्र नञा सह समासेऽपि न दोषः । अहो आश्चर्यं किमिदं श्रीकृष्णस्वरूपमादां नीलं महः कोमलाङ्गैः करणैः स्फुरति । कथम्भूतैः ? नेत्राणां प्रकाशिका या कौमुदी तस्याः कन्दलैरङ्कुरस्वरूपैः तद्रूपत्वमिति

प्रयोजने च शक्यसम्बन्धापरिहारेणार्थकल्पनायां लक्षणाऽवकाशः—यत्राशङ्क्यः सम्बन्धस्तत्र लक्षणा निरवकाशेति नेयार्थत्वं शब्दस्य दोषः । तदाश्रयणञ्च वाक्यदूषणमिति तत्परिहारो-

(३) अत्र पाठो न कुत्रापि सम्यङ्गिति प्रतिभाति । 'नीलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणाबीज'मिति

(ख) पुस्तके, 'नीलोत्पले न सम्भवतीति' (ग) पुस्तके, 'नीलोत्पलेन सम्भवतीति लक्षणाबीजं ज्ञेय'मिति

(ङ) पुस्तके, 'नीलोत्पले न सम्भवतीति' (च) पुस्तके । एवं प्रत्येकं पृथग्विधः पाठ उपलभ्यते ।

यथा पा—अपूतः पूततां गच्छेदविज्ञो विज्ञतां व्रजेत् ।

अगुणी गुणितामिति कृष्णे भक्तो भवेद्यदि ॥ २३

यथा वा 'अगुधुराददे सोऽर्थान्' (Raghuvamsam I. 21) इत्यादि कालिदासः । यत्र नञः प्राधान्येन दोषान्तरमापतति, तत्र दोष एव । यथा 'गिरो न हरितत्परा दृगपि न हरीक्षोत्तरे'त्यादौ किं गिरो न हरितत्पराः, किं, हरितत्परा गिरो न, किं, गिरो न, कुतः, हरितत्पराश्चेदिति सन्देहः स्यात् । तेन 'गिरस्त्वहरितत्परा दृगपि च हरीक्षापर' इति साधु ।

विना शपथमालीनां विना कृष्णस्य नम्रताम् ।

न सम्मुखीनाऽसीत्येष राधे ! कस्तव दुर्यहः ॥ २४

'अत्र दुर्यह' इति दुरायहवाची च, ग्रहवैगुण्यप्रतिपादकत्वेन विरुद्धमतिकृतम् । 'विना शपथ'मित्यत्रापि 'विनाश'शब्देऽपि विरुद्धता । तेन 'ऋते शपथमालीना'मिति पठित्वा 'राधे ! कोऽयं दुरायह' इति पाठ्यम् । यथा—

समांसमीनावलि चारयद्भिर्गवां कुलं बल्लवबालवन्दैः ।

वृन्दावने कौतुककेलिलोलः पुनातु वः श्रीव्रजराजसूनुः ॥ २५

अमार्जितसुचिकण्वमेव विधेयं न मार्जनाभावो विधेय इत्यर्थः । एवमपीतित्यादौ पानाभावो न विधेयः, अतो नञा सह समासे न दोषः ।

अनासक्त इति—अत्राप्यासक्त्यभावो न विधेयः किन्तु आसक्त्यभावविशिष्टकर्मकर्तृत्वमेव विधेयमिति भावः । अगुधुरिति—तथाचाकाङ्क्षाभावविशिष्टस्य पुरुषस्यार्थग्रहणकर्तृत्वमेव विधेयं, नत्वाकाङ्क्षाभावो विधेय इति भावः । नञ् इति—यत्र नञः प्राधान्यं तत्र विमुञ्चविधेयरूपदोषाभावेऽपि दोषान्तरमापतति तत्र दोष एव सः । तदेवाह—गिर इति । किं गिरो हरितत्परा न, किंवा हरितत्परा यास्ता गिरो न, किंवा एता गिरो न भवन्ति यतो हरितत्परा न इति सन्देहरूपो दोषः । तेनेति—अत्र हरितत्परात्वाभावो न विधेयः किन्तु हरितत्परात्वाभावविशिष्टवाक्यत्वमेव विधेयम् । एवं हरिदर्शनाभावविशिष्टकत्वमेव विधेयम्—अतो नाविमृष्टविधेयदोषो, नापि सन्देहदोषः ।

सम्मुखीनामिना श्रेष्ठा नासि । तथा च पूर्वं सम्मुखीनामानुकूल्यवतीनां प्रियाणां मध्ये

ऽवश्यं साध्यः ; निवृत्तत्वाप्रयुक्तत्वादिस्युल्लेख त्वर्थोपस्थितिबाधा प्रयोगविधिनियन्त्रिता शास्त्रविशेषपरिदृष्टसामर्थ्या च प्रसिद्धिद्वयता चेत्तेषां परस्परं भेदः । किं बहुनेति—एतच्च निर्दन्त-

अत्र मांसमीनावलिसहितमिति विरुद्धमतिकृतम् । एवम् अकार्यमित्वं भवानीपतिरस्विकारमण इत्यादयोऽपि विरुद्धमतिकृतः ।

किं बहुना, प्रियतम-वत्तमतमेत्यादयोऽपि प्रियान्तरं वत्तभान्तरञ्च प्रतिपादयन्ति । तेन तेऽपि तथा । प्रियतमाप्रभृतयस्तु न तथा, औचित्यादिति केचिदाहुः (ग) । चूषणवान्तादिशब्दास्तु न तथा, कविभिः प्रयुक्तत्वात् ।

एषां समासगतत्वेन दिङ्मात्रमुदाहरणं क्रियते ।

समासगतश्रुतिकटु यथा—

प्रचक्रमे विक्रमविक्रयं भुवा सुवक्रयाऽसौ रतिचक्रमक्रमात् ।

सुनिष्ठुरष्ट्रतकटाक्षसौष्ठवा गोष्ठाधिराजस्य सुते विसंष्टुले ॥२६॥

अत्र परार्द्धं समासगतं श्रुतिकटु । समुदायेन प्रतिकूलवर्णत्वात् प्रकृतरसाननुगुणम् । 'विसंष्टुल' इति समासपुनरासञ्चेति—परिवृत्तौ मूलनाशः ।

एवमन्ये यथास्थूलं ज्ञेया वाक्ये तथैव च ॥ ३४३ का—

श्रुतसंस्कृत्यनर्थकं निरर्थकं वर्जयित्वैते श्रुतिकट्वादयो दोषा अनुमेयाः ।

क्रमेणोदाहरणानि—'प्रचक्रमे विक्रमविक्रये'त्यादि वाक्यमिव (३६ श्लोके) त्वं श्रेष्ठाऽसौरिदानीन्तु तथा न भवसीति । गवां कुलं कथम्भूतम् ? समांसमीनावलिः प्रतिवर्षप्रसूता गोश्रेष्ठिर्यत्र तथाभूतम् । 'समांसमीना सा प्रोक्ता सुते वा प्रतिवत्सर' मिति शब्दार्थः । न कार्यं किन्तु स्वतःसिद्धं मितम् । भवस्य पत्नो भवानी, तस्याः पतिरिति भवभिन्नोपपत्तिवोधो जायत इति विरुद्धमतिकृतम् । एवं 'रमण'शब्दोऽप्युपपत्तिं यनक्ति—अतएव राधारमण इत्युच्यते, न रुक्मिणोरमणः । तेऽपि प्रियतमादयोऽपि विरुद्धमतिकृतः । औचित्यात् कविप्रयुक्तत्वेनोचितत्वात् (ग) ।

स्वविक्रमस्य विक्रयो व्यत्ययो यत्र तथाभूतं रतिचक्रं विपरीतसम्भोगसमूहम् । अक्रमादिति—स्वक्रमविरुद्धपुरुषक्रममारुह्य, ल्यबन्तोपे पञ्चमी । श्रूयते निश्चितम् । विसंष्टुले, पुरुषक्रमं विहाय स्त्रीसंस्थया स्थिते । परिवृत्तौ निर्दूषणपदप्रयोगे मूलस्य समस्तश्लोक-

वतां मतोद्बोधणं, परं ग्रन्थकृद्भिरत्र 'केचि'दिति यदरुचिसूचनं तत् श्रोत्रेण एव वत्तमतमो नायकः नापरः प्राकृतः कश्चिदिति भक्तमतपक्षपातकचौकृतमिति प्रतिभाति । 'प्रियतमा' प्रभृतिपदप्रयोगे एकस्य वक्त्रीनां वत्तमानां नारीणामौचित्यहानिप्रसङ्गाभावात्त दोषत्वमिति तेषामाशयः । अत्र टीकाकृतोऽर्थो कविप्रयुक्तत्वेनेत्यादिर्न मनोज्ञः । विष्णुस्यन्दनेति—केचिच्छब्दाः परिवृत्तिसहपूर्वावयवाः, केचित् परिवृत्तिसहोत्तरावयवाः,

श्रुतिक्वटु । यथा वा—कष्टमष्टापदस्येदं दौष्टवञ्च सुधाश्रुः ।

वर्ष्मणो ह्यनया घृण्या तुण्डेन च तव प्रिये ! ॥ २७

सुधाश्रुश्चन्द्रस्य घृण्या किरणेन । अत्र वाक्यमेव तथा ।

लेखैर्दुश्चयवनप्रष्ठैः सुरज्येष्ठयादिकैरपि ।

वन्द्यमानो विधू रातु शातं श्यतु च दुष्कृतिम् ॥ २८

लेखैर्देवैः, दुश्चयवन इन्द्रः, सुरज्येष्ठो ब्रह्मा, विधुः श्रोत्राणां, रातु ददातु, श्यतु कथं करोतु । अत्र लेखादिशब्दाः सुरादिवाचका अपि श्लेषादिकं विना कविभिरप्रयुक्ताः—तेन वाक्यमेवेदमप्रयुक्तम् ।

क्षमाक्षमाधरानन्तमकरध्वजलङ्घिनः ।

प्लवन्ते शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ २९

अत्र क्षमाऽदयो बलाहकान्ताः शब्दाः क्षान्त्यादिभिः प्रसिद्धैर्निहताः । तथा हि क्षमा क्षान्तिः, क्षमाधरः क्षमी, अनन्तः परमेश्वरः, मकरध्वजः कामः, शैव्यः शिविपुत्रः, सुग्रीवो वानरराजः, मेघपुष्पो जलं, बलाहको मेघः—एतैः प्रसिद्धैः पृथ्वी-पर्वत-व्योम-समुद्रा भगवतो हयाश्चत्वारश्चाप्रसिद्धा व्याहृत्यन्ते । यथा वा—सामुद्रं नवनीतं च महारिष्टिश्च नन्दकः ।

हरिवत्सशयासन्नौ रातां शातं सदैव वः ॥ ३०

अत्र सामुद्रं नवनीतं कौसुभः, महारिष्टिर्नन्दकः खड्गं, वत्सं वज्रः, शयः पाणिः, एते सामुद्रलवण नवनीत-महोत्पात-समृद्धि-तर्णक-शयनैः प्रसिद्धैर्निहताः—इति वाक्यमेव निहतार्थम् ।

विष्णुस्यन्दनपर्णानां पृषदश्चेन धाविताः ।

निपेतुः काश्यपीकान्ताः कौण्डिन्याः करपीडने (ग) ॥ ३१

अत्र 'विष्णुस्यन्दना'दयः शब्दा विष्णुरथादय इव गरुडादयर्थं न बोधयन्ति, तेनामी अवाचका इति वाक्यमेवावाचकम् । पर्णाः पक्षाः, धाविताः कम्पिताः, काश्यपीकान्ता महीश्वराः, कौण्डिन्याः रुक्मिण्याः ।

स्येव नाशः स्यात् । वर्ष्मणो देहस्य । दौष्टवं दुःस्यताम् । दौष्टवमपि व्याकरणसिद्धम् । क्षमेति—क्षमादीन् लङ्घिनः शैव्यादयो भगवतश्चत्वारोऽश्वाः । विष्णुस्यन्दनेति (ग) - यथा विष्णुरथशब्दो गरुडवाची न तथा विष्णुस्यन्दनशब्दः (ग) । वलच्चे पक्षे शुक्लपक्षे

केषाञ्चिद्विरलानामुभयत्रैव परितृप्तौ बाधा, एतेषां शिष्टप्रयोगतः संस्याऽवगन्तयेति न नूतनतया तेषामुद्भावनं समीचीनम् । खानपानादीति—अयमत्र

वलत्ते पक्षेऽयं दिवसपरिणामे शशधरो
दिविष्ठं कुष्ठं वा न किरणकलापं विकिरति ।

तथाऽपि द्रष्टृणां नयनकुसुमं व्योमसरसो
महाप्रोष्ठौवल्काकृतिरपि कुलीकप्रियतमः ॥ ३२

अत्र पृथिवीस्थादिवाचिनोऽपि कुष्ठादयः शब्दाः, कुष्ठं व्याधिः, नयनकुसुमं
नयनव्याधिः, कुलीकः कुजनः, इत्यनुचितार्थप्रतिपादकाः । तेनेदं वाक्य-
मनुचितार्थम् ।

खानपानादिसामग्रीं नाद्यापि वत साधिता ।

क्षणोऽयमागतः प्रायो भल्लं ते गल्लचर्वणम् (ग) ॥ ३३

खानपानादयः शब्दा ग्राम्याः ।

कोषेभ्योऽन्नमयादिभ्यो विश्वादिभ्यश्च यः परः ।

सूते प्राणपतिः क्षणः सौभाग्यं किमतः परम् ? ॥ ३४

अन्नान्नमयादयः पञ्च कोषाः, विश्वतैजसप्राज्ञास्त्रय आत्मानः, केवलं
वेदान्तशास्त्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः, तेनेदमप्रतीतं वाक्यम् ।

अपानेनाभोजनेनामेहनेनापि खिद्यसे ।

किं ते तपस्विन् ! कष्टेन भज क्षणं सुखी भव ॥ ३५

अत्र 'अपानादयः' शब्दाः पानाद्यभाववाचिनोऽपि अपानादिकमर्थं बोध-
दिवसपरिणामे अपराङ्गे । प्रोष्ठो सफरो मत्स्यविशेषस्तस्य वल्कं त्वक् । अपराङ्ग-
चन्द्रस्य शोभाया अभावात् मत्स्यवल्काकृतित्वं ज्ञेयम् । यशोदां प्रति श्रीनन्द आह—
खानेति—तव गल्लचर्वणं भल्लम् । अहमेव श्रीक्षणस्य भक्ष्यभोग्यसम्पादितेति वाग्वायो
वृथैवेत्यर्थः ।

परस्तुरीयः । अत्रेति—अन्नमयज्ञानमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इति पञ्च कोषाः
तथा जीवात्मनो विश्वतैजसप्राज्ञा इत्यवस्थानत्रयम् । तत्र जायद्दृशायां जीवात्मनो विश्व इति
संज्ञा, स्वप्नदृशायां तैजस इति, सुषुप्तिदृशायां प्राज्ञ इति च वेदान्तशास्त्र एव प्रसिद्धाः,
नान्यत्र । अपानेन पानाभावेन पक्षेऽधोवायुना । एवमभोजनेनेत्यनेन शब्दशक्त्याऽमेध्यभोजन
मेवोच्यते । तथाऽमेहनेन मेहनं स्निग्धं तैलादिसेचनं तदभावेन पक्षे मूत्रासेचनेन ।

खानापिनेत्यर्हन्ते च्छब्दसन्निवेशः । 'भल्लं गल्लचर्वणं'मित्यादिष्वपि भाषाविभाषाप्रचलित-
प्रकारतयाऽर्थसूचना । सुराचार्यः, शालय इति—अत्रावज्ञोत्प्रासपरतया द्वितीयार्थ-
सम्भावने न दोषस्पर्श इति स्मरणीयम् ।

यन्तोऽस्त्रीलाः, ब्रौडाव्यञ्जकत्वात् । अमेहनं स्नेहाभावः ।

वचो वान्तसमं तस्य प्रकृतिस्तस्य दुःखदा ।

उत्सर्गोऽपि विषं तस्य यो वैष्णवविनिन्दकः ॥ ३६

अत्र वान्तादयः शब्दा जुगुप्सादायिनः, प्रवृत्तिर्वात्ता, उत्सर्गो दानं, पक्षे विडुत्सर्गबोधकम्—इदन्तु जुगुप्सादायि । किन्तु वान्तशब्दो वम्-धातुप्रयोगार्थान्तरसंक्रमितध्वन्यादौ न दोषः । यथा—‘वान्तेरचरमूर्त्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गुम्फिता’ इति (Anargharaghava I) सुरारिः ।

स्तिमितमृदुलचीनोद्धान्तकान्तोरुपीन-

स्तनजघननितम्बद्योतधाराप्रहारैः ।

जितमपि भुजपाशैः कान्तमावध्य शृङ्गा-

हरणकुतुकखेलां सुभ्रुवो नाटयन्ति ॥ इति कन्दर्पमञ्जरी ।

‘मा वम संवृणु विषमिति सातङ्गं पितामहेनोक्त’ इति (Aryasaptasati, 2)

गोवर्द्धनः ।

सङ्केतं सा पितृवने चकाराद्य तपस्विनी ।

जीवितेशस्य संज्ञायै रङ्गिणी मङ्गलक्षये ॥ ३७

पितृवने पितृव्याने, तपस्विनी विरहिणी, जीवितेशः कान्तः, मङ्गल-क्षयः मङ्गलगृहमित्यादिभिः श्लेषान-यम-मङ्गलाभावाः प्रतीयन्ते—इत्यमङ्गलम् ।

विद्वत्सभायां भासि त्वं दोषाकर इवोज्ज्वलः ।

विद्यया च तथा धीरः सुराचार्यः सुरालये ॥ ३८

अत्र किं दोषाणामाकरः किं दोषाकरश्चन्द्रः, किं सुराणामाचार्यः, किंवा सुरायामाचार्यः, एवमपरोऽपि—इति सन्दिग्धं वाक्यम् ।

हरिचरणरत्नकिरणोज्जागरमम्बोदकुसुमजन्मनां गहनम् ।

अनुहरति प्रसवाश्रुगर्दननिद्रोत्थयुवतिमुखसुषमाम् (घ) ॥ ३९

गोपीभिः सह श्रीकृष्णस्य जलक्रीडां वर्णयति—स्तिमितेति । शृङ्गेति । जलयन्त्राहरण-खेलां नाटयन्ति । ‘शृङ्ग’प्रधाने शिखरे विधाने जलयन्त्रके’ इति । अपरोऽपीति—सुरालये

देवगृहे पक्षे मदिरालये । सूर्योदयेन प्रफुल्लानां कमलानां गहनं वनं कर्तुं कन्दर्पक्रीडा-

(घ) हरिचरणेति—अत्रार्थाया गोतिसंज्ञाया द्वितीयः पादो दोषदृष्ट इवाभाति, ‘कुसुमजनुषां वन’मिति पाठे सर्वं निर्मलम् । ‘गहन’मिति काननसामान्यार्थे प्रयोगो ‘विशेषणमात्रप्रयोगो

अत्र हरिचरणं विष्णुपदमस्वरं तस्य रत्नं मणिः, द्युमणिः सूर्य इत्यर्थः ।
उज्जागरं प्रफुल्लता, अश्वोदकुसुमजन्मानि कमलानि, प्रसवाशुगः कामः,
कूर्दनं केलिः—इति नेयार्थाः । इति वाक्यं नेयार्थम् ।

श्रीकृष्णस्य जनानां निरूपधि विहिता पदाम्भोजे ।

शमयति सुकृतं जनयति दुष्कृतमेकान्तनिर्मला हि मतिः ॥ ४०

अत्र श्रीकृष्णस्य चरणाभोजनिहिता जनानां मतिर्दुष्कृतं शमयति
सुकृतं जनयतीति वक्तव्यं यथास्थितं क्लिष्टम्—इति वाक्यमेव क्लिष्टम् ।

नवं वयस्तेऽधिकसौकुमार्यता प्रियानुरागामृतसिन्धुरत्वता ।

यथोत्तरं वृद्धिमती गुणावलिः का ते समाना भवतीह राधे ! ॥ ४१

अत्र 'अधिकसौकुमार्यता' 'प्रियानुरागे'त्यादि च विधेयम् । तच्च समास-
गतत्वेनाविष्टम् । तेन 'नवं वयस्ते सुकुमारताऽधिका प्रियस्य च प्रेम नवं नवं
त्वयो'ति साधु ।

असमासगतत्वेऽपि वाक्याविष्टविधेयांशत्वं द्रष्टव्यम् । यथा—

सौभाग्यं मम पुनरेतदेव कृष्ण ! यत् कान्तागणगणने ममापि लेखः ।

अत्रायं यदधिक आदरस्तदेतन्माहात्म्यं तव परमुत्तमं कृपायाः ॥ ४२

अत्र 'एतदेवे'ति विधेयं, नत्वनुवाद्यम्—तत्तु पञ्चान्निर्देशेनाप्यनुवाद्यमेव
जातम् । यथा वा—अपाङ्गभङ्गेन धृतिं धुनोते कलेन वेणोश्च क्रियं लुनोते ।

कुलञ्च शीलञ्च पुनः पुनीते स्पर्शेन योऽसौ पुरतः प्रियस्ते ॥ ४३

अत्र योऽसावित्येतयोः पदयोः पूर्वमनुवाद्यं द्वितीयन्तु विधेयं, सन्निकृष्ट-
तमत्वेन द्वितीयमेवानुवादवत् प्रतिभासते । तेन 'स्पर्शेन यस्ते सखि ! सोऽभ्यु-
पेती'ति वाच्यम् ।

जन्यनिद्राया उल्लिता या युवतिस्तस्या सुखशोभां हरति ।

समासगतत्वं विनाऽपि वाक्येऽविष्टविधेयांशत्वं सम्भवतीत्याह—असमासेति । 'एतदेव
सौभाग्यं मम पुनरेत्यन्वये एतदित्यस्य विवक्षितं विधेयत्वं न सम्भवति, पञ्चान्निर्देशात् ;
किन्त्वनुवादरूपत्वमेव जातं तस्य, अतः 'सौभाग्यमित्यस्य विधेयस्याविष्टविधेयांशत्वम्
'अनुवाद्यमनुकूलेन न विधेयं प्रयोजये'दिति वचनात् (४) । अत्र विधेयान्तरमप्याह—स्पर्शे-

विशेष्यप्रतिपत्ता'विति कथञ्चित् समाधेयः । ते ते गुणा इति—एतदर्थे 'विलासचेष्टाः सखि
केशिनाशिन' (३१६) इत्यादि पदौ 'जन्तन्ति मर्माणि गुणा घणा इवे'ति वाक्यं तुलनीयम् ।

(४) 'किन्वि'त्यादि वाक्यं सुद्विपुलक एवोपलभ्यते ।

एवं प्रस्तावतो यत्तदोः सम्बन्धोऽपि विचार्यते । तथाहि यत्र हि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दः तत्र यच्छब्दो नापेक्षितः स्यात् । यथा—वृन्दावने चन्दनवातशीते सचन्द्रिकायां निशि सुन्दरीभिः ।

कलिनन्दकन्यापुलिनेऽतिरम्ये स रासलास्योत्सवमाततान ॥ ४४

अत्र 'स' इति प्रक्रान्तं श्रीकृष्णमेव प्रस्तौति । 'स रासलास्यं विततान कृष्ण' इति पाठे 'स' इति प्रसिद्धिमात्रद्योतकम् ।

सा कान्तिरेकान्तरसायनं दृशां स वाग्विलासः श्रवसां सुधाश्रवः ।

तद्दोक्षितं प्रेमरसस्य दुर्दिनं कदा पुनर्मे विषयो भविष्यति ॥४५

अत्र तच्छब्दोऽनुभूतार्थः—एवमस्मिन्नर्थे वीर्याऽपि दृश्यते ।

ते ते कटाक्षाः स स वाग्विलासस्तत्तत् स्मितं तत्तदसीमधाम ।

ते ते गुणा हन्त समस्तमेव ममाधुना क्लन्तति मर्म मर्म (घ) ॥४६

एवञ्चोत्तरवाक्यस्यो यच्छब्दः पूर्ववाक्यस्यतच्छब्दं प्रति न साकाङ्क्षः ।

यथा—त्रैलोक्यलक्ष्मोमुकुटैकरत्नं श्रीकृष्ण एव प्रणयेन सेव्यः ।

येन स्वकीयं पदमादरेण प्रदीयते मुक्त्यधिकं भजद्भ्यः ॥४७

अत्रोत्तरपदस्यो यच्छब्दः स्वाच्छन्दानैव शोभते । पूर्ववाक्यस्यो यच्छब्द उत्तरवाक्यस्यं तच्छब्दं प्रति सापेक्षः—यथा 'येन स्वकीय'मित्याद्युत्तरमर्हं पूर्वाहं यदि भवति तदेव तच्छब्दाकाङ्क्षा । तेन 'श्रीकृष्ण एव प्रणयात् स सेव्य' इति चतुर्थचरणं पाठ्यम् ।

द्वयोरनुपादानेऽपि द्वयोरर्थः क्वचिदवगम्यते । यथाऽस्मद्गुरोः—

न वादिनिग्रहः कार्यो न शिथ्यानुग्रहोऽपि च ।

उभयायितरूपस्य मनसो ह्युभयं मतम् (घ) ॥

Srinatha—Bhagavatamatadipika-Introduction

नेति । प्रकृतिप्रत्ययमर्थ्यादाया'मस्माक'मित्यत्र बहुवचनस्यापि विधेयत्वं ज्ञेयम् । एवं ममापोष्यत्रैकवचनस्य । अयमर्थः समैकस्यापि त्वज्जनमध्ये लेखञ्चेत्तदा सखीसहिता-नामस्माकं वङ्गीनामिदं सौभाग्यम्—अत्रास्मान्निष्ठबहुवचनस्य तथा खनिष्ठैकत्वस्यापि विधानं ज्ञेयम् । अधुना माधुरविरहेण व्याकुला श्रीराधिकाऽह—तत्तत् सौमारहितं धाम प्रभावादि समस्तमेव मर्म मर्म क्लन्तति । श्लोके द्विरुक्तिर्न दुष्यति । द्वयोर्यत्तदोः ।

न वादीति—एतच्च ग्रन्थकदगुरुचरणानां श्रीमद्भागवतमतनिष्कर्षमाविष्कर्त्तकामानां वैष्णववर्थाणां श्रीनाथाचार्याणां सप्रश्रयमात्ममतनिवेदनमिति श्रीभागवतमतदीपिकाख-

अत्र यो वादी भवति तस्य जिगीषा मे नास्ति, यः शिष्यो भवति तस्मिन्नुग्रहोऽपि नास्ति । किन्तु मन एव उभयायितं, तेन तस्यैवोभयं निग्रहानुग्रहौ—इति वाक्यद्वये पूर्ववाक्ये यत्तदोरभावेऽपि यत्तदर्थप्रत्यायकत्वम् । तथा 'ऽसा' विति शब्दः स इत्यस्यार्थं नाभिधत्ते । यथा—

असौ गुणानां निकषो, गुणानां-सुत्पत्तिभृमिर्भवती च राधे !

जनस्तृतीयः कथमत्र योग्यो येन द्वयोर्दौत्यमुरीक्रियेत ॥ ४८

अत्र 'स' इत्यर्थे न असौ-शब्दः, अपि तु प्रकान्त एवार्थः । यद्यपि 'यस्ते प्रियोऽसौ न जहाति पार्श्वे'मिति यच्छब्दानन्तरं व्यवहितोऽप्यदःशब्दस्तच्छब्दप्रतीती समर्थवद्भासते तथापि विना तच्छब्दान्तरं न वाक्यार्थपरिपोषः । तच्छब्दोपादानेनैव स स्यात् । यथा—'यस्ते प्रियोऽसौ स तवैव पार्श्वे' इति ।

यस्ते मनोरत्नहरः सुनेत्रे ! नवीननीलाम्बुदण्डकान्तः ।

राकेन्दुनिन्दाकरवत्त्वमिव मयाऽयमालोकि वनं प्रयान्त्या ॥ ४९

यत्तु (५) कचिदिदम्-शब्दवददःशब्दोऽपि तच्छब्दार्थमभिधत्ते, तत्तु तद्यथा नैकवाक्यस्थम्, उत्तरवाक्यस्थमेव तथा, नतु योऽयं सोऽसाविति यच्छब्द-निकटत्वे, तथा सति प्रसिद्धार्थबोधकमेव, यथा यच्छब्दनिकटस्थस्तच्छब्दः अथ ये पण्डिता स्ते वादिषु निग्रहं शिष्येष्वनुग्रहञ्च कुर्वन्ति । एतद्द्वयमेव तेषां साध्यं भवति मम तु तद्द्वयं साध्यं न भवति, किन्तु मन्मन एव मम वादि । तथाहि रे मनस्वभगवच्छ्री-कृष्णकौर्त्तनस्मरणादौ तिष्ठ, विषयेषु सदामा तिष्ठेति मदाज्ञामनङ्गीकुर्वत् सदा विषयेषु तिष्ठति इत्यतो भगवच्चरणश्रवणरूपवलेन तन्मनो जित्वा शिष्यं करिष्यामि । पश्चात् भगवन्मधुरनामकौर्त्तनादौ निमज्जनरूपानुग्रहं मनोरूपशिष्यं विधास्यामीत्यत आह— न वादीति । उभयायितरूपस्य वादिशिष्यस्वरूपस्य मनस उभयं निग्रहानुग्रहौ मतं मम सम्मतम् । मयाऽयमालोकित्यत्र 'इदम्'—शब्दस्तच्छब्दार्थबोधकः, तददःशब्दोऽपीति यदुक्तं, तत्तु नैकवाक्यस्थम्, अपि तत्तरवाक्यस्थमेव । यच्छब्दनिकटस्थं तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थ-बोधकत्वं उदाहरणमाह । राधामाधवयोर्यत् तत् प्रसिद्धं प्रेम तत् किं वर्णयितुं शक्यम् । अत्र द्वितीय'तत्'शब्देन सह 'यत्'शब्दस्याकाङ्क्षा, तेनैव 'यत्' पदं निराकाङ्क्षम्, अतः प्रथमं

निबन्धस्योपष्टम्भे स्थितम् । परमसहृदयत्वादिति—अत्र प्रत्ययप्रयोगकृतवैचित्र्यद्वानिष्ठ सुतरां लक्ष्या । परिवृत्तौ मूलनाशसम्भावनेति न कृता तत्रेहा गत्यकता । देया इति—

(५) 'तत्तु तद्यथेति' इत्यंशद्वयस्य स्थानभंगः (ख) (ङ) (क) पुस्तकेषु ।

प्रसिद्धार्थमेवाभिधत्ते । तद्यथा

राधामाधवयोर्यत्तत् प्रेम क्षेमकरं महत् ।

तत् किं वर्णयितुं शक्यं गिरा देव्याऽपि कर्हिचित् ॥५०

अत्र 'तत् किं'मिति पुनस्तच्छब्देनैव निराकाङ्क्षम् । एवं प्रागुपात्तस्य यच्छब्दस्य वीप्सायामुत्तरवाक्यस्यस्य तच्छब्दस्यापि वीप्सा कर्त्तव्येति न नियमः, तदकरणेऽपि दोषाभावात् । यतो वीप्साप्रतिपाद्यं यत् किञ्चिच्छब्दार्थ-
रूपं तदेवोत्तरवाक्यस्यैकतच्छब्देनैव समर्थ्यते, उत्तरवाक्यस्थितिसामर्थ्यादेव ।

यथा—गुणा अपि कापि भवन्ति दोषा दोषा अपि कापि गुणा भवन्ति ।

यो यो गुणस्ते स स तादृगेव दोषस्तु यो यो न च तस्य लेशः ॥५१

अत्र तृतीयचरणे द्वयोरपि वीप्सा, चतुर्थचरणे यच्छब्दस्यैव । उक्तो-
दाहरणद्वये प्रामाण्यं 'यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा विवर्णभावः स स भूमि-
पालः' (Raghu VI. 89) इति कालिदासः, 'यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ !
नमस्य तस्मै' (Malatimadhava I.) इत्यादि भवभूतिः ।

पदाम्बुजद्वन्द्वपरागवाही सुपावनोऽयं तव मातरिश्वा ।

ललाग हे यैष्णव ! पुण्ययोगात् पूतः कृतार्थश्च कृतोऽस्मि तेन ॥५२

अत्र मातरिश्वा ललागेति तव मातरिश्वा ललागेति विरुद्धमतिक-
हाव्यम् । अथ पदांशेऽप्येते श्रुतिकट्टादय इति यदुक्तं तदुदाक्रियते ।

परमसहृदयत्वात् सर्वभूतप्रियत्वाद्भगवदनुगतत्वात् सर्वदा दुर्लभत्वात् ।

जगति कति न धन्याः पुण्यदेहा दृगन्तेरपि घनमघभाजामप्यघं नाशयन्ति ॥५३

'तत्'पदं प्रसिद्धार्थमेव । तदुभयस्योदाहरणमाह—गुणा इति । कस्यचित्पुरुषस्य पाण्डित्या-
दयो गुणा अप्यसत्सङ्गेन दोषा भवन्ति । उक्तं हि देया (घ) चतुर्थस्कन्धे—विद्याऽदिभिः
'सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः' । एवं स्त्रीपुत्रादिसहितगृहरूपदोषा अपि सत्सङ्गेन
गुणा भवन्ति । उक्तं हि दशमे (११३।३६) ब्रह्मणा—'तावन्नागादयः स्तेनास्तावत् कारायुहं
गृह'मिति । अत्र तु यो यो गुणः स स तादृगेव गुणरूप एव, न कदाचिद्दोषरूपः ।

देव्ये इति स्यात् । आदर्शपुस्तकसङ्कलयितुः प्रमाद एवायं, न तु भागवतपुराणेऽसामान्य-
व्युत्पत्तिमतां टीकाक्षरचरणानाम् । तथा च (४।३।१७) देवीं प्रति भगवतो भवस्य वाक्यम्—
विदातपोवित्तवपुर्वयःकुलेः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः । स्मृतौ हतायां भूतमानदुर्दृशः
स्तथा न पश्यन्ति हि धाम भूयसाम्" इति । असत्तमानामितरैः दोषभूतैरित्यर्थः ।
आर्षत्वात् समासः कथञ्चित् समाधेयः ।

अत्र-त्वात्-त्वात्-त्वात्-त्वादिति श्रुतिकटुत्वम् (घ) ।

सत्प्रीतिमत्तां तव किं वदामः सर्वत्र ते कृष्ण ! समैव दृष्टिः ।

स्वभावरागा न भवन्ति नूनं कचिद्धिरागाः कचिदूढरागाः ॥५४

पदांशे मत्तशब्दः क्षीवार्थेन निहतार्थः तेन 'प्रीतेः प्रभावं तव किं वदामः' इति पाठ्यम् ।

तव तन्वङ्गि ! तरलैरपाङ्गानां तरङ्गकैः ।

पञ्चयोरिषवः पञ्च राधे ! स्युः शतकोटयः ॥५५ इति पदांशगतम् ।

'अपाङ्गाना'मिति बहुत्वमनर्थकं, तेन 'तव तन्वङ्गि ! निकरैस्तरङ्गाना-
मपाङ्गयोरिति पाठ्यम् । यथा वा 'दूराद्वाघयतेऽवगुण्ठनपटं वामाङ्गुलीपङ्क्तवै-
रभ्यर्णं मयि सङ्गते करयुगेने'त्यादि (५ म किरणे ८८ श्लोकः) । अत्र 'पङ्क्तवै'-
रिति बहुवचनमनर्थकम् । तेन 'लोलाङ्गुलिमुद्रये'त्यादि पाठ्यम् ।

विजेयः कामसमरे राधया माधवो मुदा ।

सखीमण्डलमध्येऽपि प्रजगल्भे न तत्रपे ॥ ५७

अत्र 'विजित' इति क्त प्रत्यये वाच्ये 'विजेय' इति ख्यत्-प्रत्ययोऽवाचकः ।

तेन 'जितोऽपि स्मरसंग्राम' इति पाठ्यम् ।

शिरीषपुष्पादपि पेलवं वपुर्दुनोति यस्याः शयनेऽपि कौसुमे ।

आदर्शवच्छ्वाससमीरणादपि प्रस्नायतोदं सङ्गते तथा व्यथाम् ॥ ५८

अत्र 'पेलवं'मित्यश्लोत्रं ब्रीडाजनकं, तेन 'कोमल'मिति पाठ्यम् ।

अत्रोभयत्रैव वीक्षा । एवं यो यो दोषस्तस्य त्वयि लेगोऽपि नास्ति—अत्र यच्छब्द एव वीक्षा,
न तु तत्पदे ।

सदिति—सर्वत्रासज्जनेषु कंसादिष्वपि मोक्षदायकत्वात् समैव तत्र कृपामयी दृष्टिः ।
जगदन्तिनो जनास्तु सर्वत्र स्वभावसिद्धानुरागविशिष्टा न भवन्ति किन्तु कचिद्देषिषु
विरागाः कचिदनुकूलेषु जनेषुद्विरागा भवन्ति । कामक्रीडाप्रचुरे जलयुद्धहोलिकोत्सवादौ
राधया विजेयः विजितोऽपि माधवोऽहमेव जितवानिति मिथ्या प्रजगल्भे, नतु
तत्रपे । द्विविष्टानामिति पदांशे विष्टेति निर्द्देशादश्लौलम् । एवं पूयते इत्यादौ पूय

द्विविष्टानामिति—एवं पूयत इति च—एतच्च गोर्वाणवाण्या अपूर्वतरवैशिष्ट्यविलसितात्
स्थितिमदिति न नित्यताऽस्य स्त्रीकार्या, परं 'कुरु रुचि'मित्यादि प्राचीनतरग्रन्थकारादि-
दर्शितेषु स्थलेष्विव कृत्रिमतया विच्छिन्तिहानिकरमित्यनित्यदोषास्सदम् । दोषाणां नित्यानित्यत्व-
त्यवस्था ध्वनिप्रस्थानाचार्यैः पूर्वैर्विशदं व्यवस्थापितेति सेवान् प्रमाणम् । पूर्वैर्नैवार्थ-

दिविष्ठानां लेशकराः शतशो दितिनन्दनाः ।

हता ह्येकेन हरिणा हरिणा हरिणा इव ॥ ५८

अत्र 'दिविष्ठा' इति पदांशे जुगुप्साऽश्लीलं, 'देवताना'मिति पाठ्यम्—एवं 'पूयते' 'अभिप्रेता'दिशब्दाश्च ।

मृगाचीणां कामरणे निश्चेष्टानां वपुः स्पृशन् ।

दक्षिणोऽयं जगत्प्राणः प्रणयी समपद्यत ॥ ६२

अत्र 'मरण' इति पदांशेऽमङ्गलाश्लीलं, तेन 'गोपिकानां रतिरणे निःस्पन्दाना'मिति पाठ्यम् ।

नीलाजहारो हरिणीदृशां वत्सरुहोपरि ।

सरोजकोरकगतो भृङ्गसङ्घ इवावभौ ॥ ६३

अत्र 'वत्सरुहोपरि' इति लक्ष्यते—तच्च नेयार्थं पदांशगतमेव । तेन 'वत्सरुहोपरी'ति वाच्यम् । यद्यपि पूर्वपदपरिवृत्तिसहसुत्तरपदपरिवृत्ति-सहसुभयपदपरिवृत्तिसहस्रेति प्रागेवोक्तं तथापि तेषां यथाप्रसिद्धिः परिवृत्तिः कार्य्या । सा तु महाकविप्रयोगतः सहृदयहृदयादूषणाच्च समुचिता भवति । नहि सर्वान्येकपर्यायोक्तानि पदानि परिवृत्तिचमाणि । यद्यप्ययमप्रयुक्त एव दोषस्तथापि पूर्वैर्नैर्यथतयाऽयं भेदो लिखित इति लिखितम् (घ) ।

अथ वाक्येऽन्येऽपि दोषाः सन्तीति तानाह—

प्रतिलोमाक्षरमाहतनष्टविसर्गञ्च संहिताहीनम् ।

हतवृत्तं हीनाधिककथितपदप्रखलत्प्रकर्षञ्च ॥

इत्येतदंशेऽश्लीलम् ।

अथ द्वितीयकिरणे दोषरहितशब्दानामेव त्रिविधा परिवृत्तिः कृता । अत्र तु श्रुति-कट्टादिदोषविशिष्टानां पदानां प्रयोग एवानुचितः, कुतस्तेषां परिवृत्तिसम्भावनाऽपौढाह—यद्यपीति । नहीति—एकपर्यायोक्तानां सर्वेषां पदानां मध्ये यानि दृष्टानि पदानि तानि न परिवृत्तिचमाणि । ननु यद्यपि नेयार्थस्य स्वतन्त्रदोषत्वं न सम्भवति, अप्रयुक्तत्वदोषस्य लक्षण एव तस्यान्तर्भावसङ्गावात्, तथापि पूर्वैरयं स्वतन्त्रतया लिखितः, तदभिप्रायेण मयाऽपि लिखितमित्याह—यद्यप्ययमिति ।

तथेति—वस्तुतस्तु वैशद्यार्थमेव संज्ञाप्रपञ्चकल्पना । भेदे स्फुटतरे नामान्तरसूचितं, समुदायसिद्धमार्गव्यागे लाघवं स्यादिति कृतो निवेशः ।

ससमाप्तपुनरुपात्तं नश्यन्मतयोगसङ्कीर्णं ।

अर्धान्तरैकवाचकमनभिहितार्थं प्रसिद्धिधृतमपि च ॥

अपदस्यपदसमासं गर्भितभग्नक्रमाक्रमाख्यपि च ।

अमतपरार्थञ्चेति ज्ञेयं दोषान्वितं वाक्यम्(ङ)॥३४४का-

एवमेकविंशतिदोषाः । प्रतिलोमाक्षरसुक्तरसानुगुणवर्णप्रतिकूलवर्णम् ।

यथा— पुष्पकोदण्डकण्डूलप्रकाण्डभुजमण्डलम् ।

कम्बुकण्ठ ! समुत्कण्ठं कण्ठेऽकुण्ठा हरिं कुरु ॥ ६४

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलवर्णाः—एते तु वीररौद्रादावनुकूलाः । एवं वीर-
रौद्रादौ साधुर्यव्यञ्जका वर्णाः प्रतिकूला इति बोद्धव्यम् ।

आहत उल्लं प्राप्तो विसर्गो यत्र यथा—

श्यामोऽभिरामो रमणो मदनो मोदनो हरिः ।

मनोविनोदनो भाति सततं गोपसुभ्रुवाम् ॥ ६५

नष्टो लुप्तो विसर्गो यत्र यथा—

इत इत इत एहि देहि वात्रं शशिमुखि ! नापसर प्रसीद कृष्णे !

अयमपि भवताद्भवत्प्रसादान्ननसि गतव्यथ उत्क उन्मदश्च ॥ ६६

अत्राद्ययोर्लुप्ता विसर्गाः ।

संहिता सन्धिस्तया हीनं विसन्धिरित्यर्थः । विवक्षितश्च सन्धिर्भवतीति
वाक्यवत्त्वात् कृतो विसन्धिः, स सकृदपि दोषावहः, प्रगृह्यादिहेतुकश्चेदसकृदेव ।
संहितायां हीनमित्यर्थे संहितायां दुःश्रवमस्मीलश्च इति त्रिविधोऽयं दोषः ।
क्रमेणादाहरणानि—

तवैतद्ददनं इन्दुनिन्दकं पङ्कजेक्षणे !

सकलङ्की निष्कलङ्गे कथमस्मिन्न लज्जताम् ॥ ६७

अत्र 'चन्द्रनिन्दक'मिति पाठ्यम् ।

कलङ्गिनश्चन्द्रमसः सुभ्राननमिदन्तव ।

रुचिं विभ्रदपि प्रायो जिष्कलङ्कमितीर्यते ॥ ६८ ।

संहिताहीनमिति—सप्तमीतत्पुरुषेणार्थे कृते हीनशब्दस्य निहशार्थत्वाद् अवादिदोष-
द्वयसुक्तं, तृतीयातत्पुरुषे कृते संहितया रहितमित्यर्थेन विसन्धिरित्येको दोषः, मिलित्वा

(ङ) दोषान्वितं वाक्यमिति—अत्रापि मम्मटादिमतमनुसृत्य गणना । विवक्षातः सन्धि-
र्भवतीति—तच्च गद्यप्रबन्धे कथमपि सङ्घटते इति न लज्जत । यदाहुः—संहितैकपदे

अत्र 'सुभ्ने'ति दुःश्रवम्—तेन 'राधे ! मुख'मिति पाठ्यम् ।

अलण्डमरुडाम्बयं तव मध्ये विराजिनि (ङ) !

स हरस्य करग्राह्यः करग्राह्यमिदं हरेः ॥६८

अत्र 'लण्ड'शब्दोऽस्त्रीलः—तेन 'वृथा डमरुडाम्बयं'मिति पाठ्यम् ।

इतद्वत्तं हृन्दोगतवैरूप्यं गुरौ लघुत्वम् । यथा—

शशिमुखि ! सखि ! राधिकेऽधिकोऽसि गुणविभवेन समस्तसुन्दरीभ्यः ।

त्वयि निहितमना मनागपि श्रीव्रजपतिसूनुरूपैति नान्यपार्श्वम् ॥७०

अत्र 'पादान्तो लघुर्गुरुर्वेति' वाक्यबलात् कृतो लघुवर्णन्यासो इतद्वत्ततां व्यनक्ति । तत्तु द्वितीयपादान्ते शोभते न चतुर्थपादान्ते, बन्धशैथिल्यात् । प्रथम-
तृतीयपादान्ते तु नैव (ङ) । एवमार्थासु च गणकृता विरुद्धता (ङ) । यथा—

गोकुलललनामण्डलरतिरणपाण्डित्यमुधमधुरश्रीः ।

श्रीव्रजराजकुमारो रासविलासे कुमारयति ॥ ७१

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ विरुद्धौ । तेन 'व्रजललनामणि-
मालारती'त्यादि पाठ्यम् । एवं रसाननुगुणवृत्तञ्च इतद्वत्तम् । पञ्चभटिकादि
शृङ्गारकृतादौ विरुद्धं, हास्यशान्तादौ न (च) । शृङ्गारे यथा—

हे सखि ! मा कुरु मानमखर्वं मानः सौख्यं ग्रसति हि सर्वम् ।

कुरु सानन्दं हृदयममन्दं रसभरकन्दं भज गोविन्दम् ॥७२

हीनपदं यथा—कमलमुखि ! विचित्रस्यावधिः कोऽपि दृष्ट-

स्तरणिदुहितरीरोपान्तमव्य प्रयान्त्या (च) ।

अत्र 'मये'ति हीनं पदम् । तेन 'तरणिदुहितरीरं हन्त यान्त्या मयाऽव्ये'ति

पाठ्यम् ।

निविधो दोषः । हरिणाक्षीलच्छाणां स्तनोपरि हाराणां त्रुटनपटिन्ना एवं तदुपरिश्राद्धो-
पाटनेन च प्रौढदर्पः श्रौक्यलो निर्दयं यथा स्यात्तथा पथि गत्ये मिथ्याचट्टाधिपत्वं

नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । श्लोकेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषये'ति । पादान्तो
लघुर्गुरुर्वेति—अत्र लौकिकच्छन्दःशास्त्रविदां सम्प्रदायेन द्वितीयचतुर्थपादान्तलघोरेव
तथा व्यवहारः । चतुर्थपादान्ते यदालङ्कारिकनिबन्धेषु कुत्रचिदस्य प्रतिषेधो निदर्शितस्त्वत्र
रचनागतं श्रेष्ठित्यन्तदुत्थमेव हेतुः । 'अन्यास्ता गुणरत्ने'त्यादौ यदन्येर्देशितं तत्रापि तावदेवं
नियामकं विधानम् । प्रथमतोयपादान्तसम्बन्धे गुरुत्वव्यवस्था वसन्ततिलकादिदोषच्छन्दः

अधिकपदं यथा—नवजलधरधामा श्यामलोऽयं किशोरः (च)
इत्यत्र 'नवजलधरधामे'त्यनेनैव सिद्धे 'श्यामल' इत्यधिकम् । तेन 'नवकुवलय-
धामश्यामलोऽय'मिति पाठ्यम् ।

कथितपदं यथा—कलयति जलकेलिं मत्तमातङ्गकेलिः (च) ॥ ७३
अत्र केलिं केलिरिति कथितं पदम् ।

प्रखलत्प्रकर्षं पतत्प्रकर्षमित्यर्थः । यथा—

हरि हरि हरिणाचौलजवज्जोजहारलुटनपटिमशाटोपाटनप्रोददर्पः ।
अयमदयमुदारोऽलोकघटाधिपत्यं कथयति पथि गच्छे दानलीलां दधानः ॥ ७७
अत्र पूर्वाद्धादुत्तराहं पतन्नेव प्रकर्षः । अत्र समाप्तपुनरास्तम् ।
'कथयति पथि गच्छे' इत्यनेनैवाकाङ्क्षासमाप्तेः 'दानलीलां दधान' इति
पुनरास्तम् । तेनोत्तराहं पूर्वाह्नीकृत्य पाठ्यम्, तथा सति दोषद्वयहानिः ।

नश्यन्मतयोगोऽसम्मतो योगो यत्र, अभवन्मतयोग इत्यर्थः । यथा—

यस्याज्ञा विधिमौलिमाल्यमधुषी, यं सेवते शङ्करो,
यस्मिन् सर्वमिदं चराचरगुरो कृष्णे, तिलोकी यतः ।

येनाकारि समस्तदानववधूवैधव्य, सुर्वीभरं

यो जह्ने, बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै, स पायाज्जगत् ॥ ७४

अत्र 'कृष्ण' इति पदं विशेष्यं प्रथमान्तं यदि स्यात्तदा मतयोगो भवति—
यच्छन्दैर्निर्दिष्टस्य तच्छन्दार्थस्य कृष्णपदस्य यच्छन्दार्थ एव प्रवेशेऽभवन्मत-
करोति । अत्र पूर्वाह्ने यथा कोमलसमस्तपदं तथोत्तराहं न, अतः पतत्प्रकर्षदोषः ।
जीवनेनेति—त्वद्दर्शनजनितञ्चालया जीवगोऽत्यन्तकटोरभूदित्यर्थः (5a) । एवं तादृशकटुतया

खेव प्रचलितुमर्हति न तन्नानाचरोपजातिपञ्चनिषिद्धि वच्चः । परं 'भास्वन्ति रत्नानि
महौघधीश्च पृथूपदिष्टा'मित्यादिषु बहुतरेषु कालिदासादिकविभिरस्य मर्यादा न साधु
रक्षितेति प्रतिभाति । अतएव लल्यलचणसङ्गत्या तत्रापि वैकल्पिकत्वविधानं
सारवदित्यभिमुक्ताः । गणकृत-विरुद्धतेति—एवमत्र प्राचामार्थासु कचिद्धिभिभङ्गः,
अर्वाचान्तु बहुतेति मन्तव्यम् । विराजिनीति—विलासिनीत्यर्थे कथ्यते ।

(च) हास्यशान्तादौ नेति—स्तवादियु हास्यपरास्वन्योक्तियु च तथा संस्था । प्रभटिकादीति
—आदिपदेन दोषकच्छन्दसो ग्रहणं ज्ञेयम् । शृङ्गारकृष्णादीति—वस्तुतस्तु सुकवीनां तथा
रचनाया एवाभावः । दिग्दर्शनमेतत् । सृष्टतत्तल्लकादिप्राचीनतरनिबन्धे मन्दारमरन्दा-

(5a) अवीचरत्र च टीकादां 'जीवन'शब्दस्य पुलङ्गप्रयोगः प्रासादिक एवेति ज्ञेयम् ।

योगः । तेन 'यस्याज्ञा विधिमौलिमात्म्यमधुषी, यं सेवते शङ्करो येनाकारि समस्तदानववधूवैधव्य, सुर्वीभरम् । यो जह्ने, बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै, त्रिलोकी यतो यस्मिन् सर्वमिदं चराचर, मसौ कृष्णः', स पायाजगत् ॥ 'इति वरम् । तथापि विभक्त्यक्रमदोषः, तेन—

'यो भक्तैववशीभवेत्, पशुपतियं सेवते, येन भू-निर्भारा, बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै, त्रिलोकी यतः । यस्याज्ञा विधिमौलिमात्म्यमधुषी, यस्मिन् समस्तं जगत् सोऽयं गोपवधूविलासरसिकः कृष्णोऽसु वः श्रेयसे ॥' इति शुद्धम् । यथा वा—सुचति त्वयि दृशोः पदवीं मे येन येन शृणु यद्यदवाप्तम् ।

जीवनेन कटुता, मरणेन प्रार्थ्यता, प्रियतया परिवादः ॥ ७५

अत्र शृणुति क्रियायाः कर्मपिचिन्त्वे जीवनादेः सर्वस्य कर्मत्वे द्वितीयाऽन्तत्वं मतम् । वाक्यार्थकर्मत्वे जीवनादेः प्रथमाऽन्तत्वमेव मतम् । तदुभयाभावेऽभवन्मतयोग इति केचित् । वस्तुतस्तु 'येन येन यद्यदवाप्तम् तच्छृण्व'त्यनेनैव वाक्यार्थश्चरितार्थः, पश्चात् 'जीवनेन कटुताऽवाप्ते'त्यादिना लिङ्गश्रुत्येनान्वयेन नोक्तदोषः । अवाप्तमित्यत्र अवापीति चेत् क्रियते, तदा सुतरां न दोषः । यथा वा—

स्वाभिरूप्यकमलाकरजाते पङ्कजे इव सह भ्रमराभ्याम् ।

निःसरत्तरङ्गपामकरन्दे माधवस्य नयने रुरुचाते ॥ ७६

अत्र स्वशब्दो माधवे विवक्षितः । स तु वाक्यमर्थ्यादया कर्तृगतत्वेन प्रतिभासमानो नयनभ्रमरगत एव जातः, तेन 'आभिरूप्ये'त्येव शुद्धम् । सङ्कीर्णं यथा—

असहिष्णुत्वेनाधुना मम मरणं भवत्विति जीवनकर्तृकप्रार्थ्यता मरणेन प्राप्ता । तथा कान्तस्यादर्शनेऽपि या जोवति तस्याः प्रेमाणं धिगिति परिवादं प्रेमा प्राप्येत्यर्थः । द्वितीयाऽन्तत्वमिति—कटुतां प्राप्तं जीवनमित्येव सन्मतं भवति । प्रथमाऽन्तत्वमिति—जीवनः कटुतां प्राप्त (5a) इति श्रुतिव्यपेक्षितो भवति । तदुभयाभावे कर्मत्वप्रथमान्तत्वाभावे सति । स्फटिकवत् परकीयरूपग्रहणसमर्थोऽभिरूपशब्दार्थः । स्वाभिरूप्येति—स्वं कृष्णस्वत्-स्वरूपो य आभिरूप्यसरोवरस्तत्र जाते तारास्थानीयभ्रमरविशिष्टे पङ्कजे इव कृष्णस्य नयने । अत्रेति—चेतः स्वपुत्रं पश्यतीतिवत् सर्वत्र स्वशब्दः प्रथमाऽन्तपदार्थवाची । अत्र तु प्रथमान्तपदार्थो भ्रमरविशिष्टे नयने एव, अतो दोषः (6) ।

दुर्वाचौनग्न्येषु चास्य विस्तरो रुच्यः । कमलसुखोत्त—अत्रेकेनैव श्लोकेन हीनाधिक-कथितपदत्वदोषाणां लक्षणम् । कलाऽणुकस्वेति—नात्राणुकपदेन दार्शनिकपरिभाषादि-

मा कुरु मानिनि ! कृष्णं पदगतमुत्थाप्य विषमविषतीक्ष्णम् ।

अलिङ्गं भुवनमङ्गलमङ्गलमन्तर्मलं मानम् ॥ ७७

अत्र वाक्यद्वयस्य पदानि व्यत्ययेन वाक्यद्वयान्तर्गतानि । एकवाक्य-
गतपदानामन्योन्यसङ्गुलत्वेन तु क्लिष्टमिति भेदः ।

अद्वान्तरैकवाचकं यथा—

किमिन्दुः, किं सरसिजं, किमास्यं, ललिताङ्गि ! किम् ।

खञ्जनौ, किं स्मरशरीराधे !, किं लोचने तव ॥ ७८

अत्रोत्तरार्द्धस्यैकं 'कि'मिति वाचकं पूर्वार्द्धान्ते ।

पदान्तपतितं राधे ! पश्य कृष्णं रूपं त्यज ।

तन्मम श्रूयतां वाणी गाढो मानः परं विषम् ॥ ७९

अत्र तच्छब्दः पूर्वार्द्धवाक्यस्य—तत् तस्मादुपन्यजेत्यर्थः । स तूत्तरार्द्धा-
दिष्य इति तथा । अनभिहितवाच्यं यथा—

कासी हरिर्मम मनोरथदूरवर्त्ती,

काहं, न मे गुणलवो, न कलाऽणुकश्च (च) ।

किं दूति ! दूनयसि मां त्वमलीकयैव

वाचा, विचारय कथं स वशी मम स्यात् ॥ ८०

अत्र मनोरथस्यापि दूरवर्त्ती, गुणस्यापि लवः, कलाया अप्यणुक
इत्यवश्यवाच्यमनभिहितम् ।

रणितादि नूपुरादिषु विहगादिषु कूजितादीनि ।

स्तनितादि च जलदादी भेर्यादिषु भाङ्गतादीनि ॥

मणितादीनि च सुरते रवादि भेकादिषु प्रसिद्धिरियम् ।

अस्या विपर्यये स्यात् प्रसिद्धिहतदूषणं वाक्ये ॥ ३४५ का—

ननु कथं सङ्कीर्णस्य स्वतन्त्रदोषत्वमुक्तं, क्लिष्टदोष एव तस्यान्तर्भासम्भवात्, इत्यत
आह—एकेति । क्लिष्टस्यल एकवाक्यगतानां पदानां क्लेशेनान्वये दोषः, अतः तु वाक्यद्वय-
प्रसिद्धाणुकद्वयणुकत्रयणुकादीनां स्मरणम् । अविच्छिन्नविधियांशत्वे लक्ष्ये पूर्वतः न कुतचित्
वाक्यस्य काऽप्याकाङ्क्षाजनिता बाधा वरीवर्त्ति, उत्तरतः तु साऽस्येवेति रहस्यम् । सङ्गीत-
कविरचनामिति—'स्त्रीणां सङ्गीतविधिमादित्ये'दाचार्यदण्डिप्रदर्शितोदाहरण इवानामि

यथा—धिनीति राधे ! मच्चित्तं मणिमञ्जीरयोस्तव ।

रवो नवघनस्येव सन्तप्तानां श्रुतिद्वयम् ॥ ८१

अत्र 'रव'शब्दो वचननिष्ठ एव । अपदस्यमस्थानस्थं पदं यथा—

विवाहवेपेण तदा सुरारिर्बभूव या श्रीः कवयन्तु के ताम् ।

सपत्नभावादिव साभ्यसूया सरस्वती कापि न तां व्यनक्ति ॥ ८२

अत्र 'तां न व्यनक्ती'ति स्थानस्थितत्वं, तदभावे तथा । तेन 'वाण्येव तां कापि च न व्यनक्ती'ति वाच्यम् । यदि सन्निकर्ष एव स्थाने वैजात्यं तदैव दोषः, न तु विप्रकर्षे च । यथा—'वाणी न कुत्रापि च तां व्यनक्ती'ति वाच्यम् । प्रकाशितविरुद्धं यथा—'न मे वाणी वृन्दावनरमणलीलाऽमृतकन्दे निमग्नाऽप्युत्थातुं प्रभवति कथं या तु परित' इत्यादि (च) । यत्तु 'स्वजं न काचि'दिति (Kiratarjuniya VIII. 37.) तत्र न काचिज्जहौ अपि तु सर्वैव जहाविति विरुद्धार्थजननम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

किं लूमेन घनावलीं विधुनुषे, किं रे चुरचोदनैः

क्ष्मां क्षुभाषि, विनुद्यतां निजमहःकण्डूः समासाद्य माम् ।

इत्थं दोस्तघट्टनोद्भटकरध्वानप्रतिध्वानित-

क्ष्माभृत्कन्दरवृन्दमध्यमयते गोष्ठादरिष्टं हरिः ॥ ८३

अत्र क्रुद्धस्य भगवत उक्ती न समासः, अक्रुद्धस्य वक्तृन्तरस्योक्ती स इति तथा । तेन 'किं लाङ्गूलविघट्टनक्षतघनव्यूहं खुरचोदन-क्षुभ्यत्क्ष्मातटमुच्च-गताणां पदानां अतिक्रमेणान्वये दोष इति भेदो ज्ञेयः । सपत्नभावात् प्रभुभावात् यदि सरस्वती तां कुत्रापि न व्यक्तीचकार तदा पण्डितानां कुतस्तदर्थेन सामर्थ्यमिति भावः । यत्त्विति—यतः शिरश्चालननञाऽभावरूपार्थो न जातः, अपि त्वभावविरुद्धार्थस्य भावरूपार्थस्योत्पत्तिः । श्रीकृष्ण आह—लूमेन लाङ्गूलेन किं मेघश्रेणौ कम्पयसि ? निजतेजसः कण्डूया विनुद्यतां दूरीक्रियताम् । इत्थमनेन प्रकारेण वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्य घट्टनेन चाजनेन जातो य उद्भटकरध्वानस्तेन प्रतिध्वानिता गोवर्हण-

यतिच्छेदाच्छब्दोभङ्गदोषो दुर्मेष इति विभाज्यम् । न मे वाणीति—काचिद्वीणमित्यादि—पश्यद्वयमानन्दवृन्दावनकायस्थितं किशोरस्य श्रीकृष्णस्य लीलामाहात्म्यप्रकटनपरमित्याकारः । हरेः क्षेपेति श्लोक उत्तरार्हं न पूरितमत्र । एवमुत्तरत्र ६७तमे श्लोके ।

लक्ष्यगुणपदसंरावमभ्येपि रे' इत्यादि स्यात्तदा न दोषः ।

गर्भितं प्रकृतवाक्येऽप्रकृतवाक्यस्य गर्भस्थितिः । यथा—

भक्त्याऽनिलमिव लवलीप्रणयलता न सहते दीर्घाम् ।

प्रतिघां, प्रियसखि ! तत्त्वं वदामि तव, माऽतिकोपिनी भूयाः ॥ ८४

अत्र 'तत्त्वं' वदामि तवे'ति वाक्यान्तरं गर्भितम्—अतः 'प्रतिघां
मानिनि ! राधे ! तेन त्वं माऽतिकोपिनी भूया' इति साधु ।

भग्नक्रमो भग्नप्रक्रम इत्यर्थः—स च कारक-वचन-पर्यायादि-क्रम-
भङ्गादित्वेन बहुधा भवति । यथा—

काचिद्दीपां सुरजमपरा काऽपि वंशीं दधाना

काश्चित्तालं करकिशलये तालधारित्वमाप्ताः ।

चक्रुः सङ्गीतकविरचनां (च) रासमध्ये कयाचि-

ज्ञानं नानास्वरपरिमलं मोदमुच्चैर्वितेने ॥ ८५

अत्र 'कयाचिदि'ति कारकक्रमभङ्गः, 'काश्चिदि'ति वचनक्रमभङ्गः—
तेन 'काश्चिदि'ति स्थाने 'काचिदि' ल्येव पाठ्यम्, 'आप्ता' इत्यत्र विसर्गाभावश्च,
'चक्रु'रित्यत्र 'चक्रे' इति च । 'कयाचिदि'त्यत्र 'रासमासाद्य काचि-ज्ञानं
नानास्वरपरिमलमोदमाविशकारे'ति पाठ्यम् ।

पर्यायक्रमभङ्गो यथा—

हरिः कृपा काऽपि समुज्जिहीते, मुकुन्दभक्तेषु न चापरेषु (च) । ८६

अत्र पर्यायक्रमभङ्गः । तेन 'हरिप्रियेष्वेव न चापरेष्वि'ति वाच्यम् ।

इदं ये प्राचीना दैवतादिविषये रसं न मन्यन्ते तेषां मतानुरोधेन लिखितम् ।

ते तु सत्यं व्याहरन्ति श्रीभगवन्तं विनाऽन्येषां नामान्तराभावाद्भेदप्रतीतिः

स्यादेव, तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य श्रीभगवतस्तु नामान्तराख्यानेन पर्यायक्रमभङ्ग-

दोषः, तस्य नाम्नामनन्तत्वात् । अत्र तु सुतरां न दोषः, हरिमुकुन्दयोर्भेद-

कन्दरसम्बद्धानां गर्भा यत्र तदथा स्यात्तथाऽरिष्टासुरं गोष्ठादयते प्राप्नोति । वक्रन्तरस्य

वर्णनकर्तृजनस्योक्तौ । स समासः । तेनेति—उच्चलचस्य मत्तृषसम्बद्धस्येव यो युगपत्
संरावोऽतिघोरशब्दो यत्र तदथा स्यात्तथाऽभ्येपि अभिसुखं गच्छसि ।

हरेरिति—हरिभक्तेष्वित्येव पर्यायक्रमः । 'मुकुन्दभक्ते'ष्विति पदेन तस्य भङ्गो ज्ञेयः ।

अत्र कथितस्य 'हरि' पदस्य पुनः कथनात् या पौनरुक्ताशङ्का साऽप्यत्र न कार्येत्याह—
तथा चेति ।

प्रतीतिरभावात् (७) । अत्र कथितपदाशङ्काऽपि न कार्या । तथा च—
विषादे विस्मये हर्षे कोपे दैन्येऽवधारणे ।
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषये च प्रसादने ।

आनुक्रम्यादिके चापि पौनरुक्त्यं न दुष्यति ॥ ३४५ (क) का—

अतोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयतैव ।

यथा—न भजति तपसा क्लमः क्लमत्वं विषयभवं न सुखं सुखत्वमेति ।

विषयमपि च विषयस्य नाशकं स्यान्नहि सट्शे सट्शत्वमेव नित्यम् ॥ ८७

इत्यादौ पौनरुक्त्यं तच्छब्देन वा निर्देशो गुणः । आदिशब्दादर्थान्तर-
संक्रमितेऽपि । यथा—‘फलमपि फलं माकन्दाना’मित्यादि (श्यकिरणे
१ मश्लोकः) । यत्र तु आरम्भ एव क्रमो नास्ति, तत्र भग्नक्रमो नास्ति ।

यथा— आलिङ्गन् बाहुदायास्तनु, मनुरमयन्मर्मदां, तुङ्गभद्रां
चुम्बन्, भद्रां विकर्षन्, निरवधिसुरसो देविकाया रसेन ।
वाङ्मत्याः केलिलुब्धो, मुखनिकटमिलचन्द्रभागोऽयमुच्चैः
कावेरीवारिखिलां कलयति रमणोमण्डले कृष्णसिन्धुः ॥ ८८

एवमन्यदप्युद्धम् । न विद्यते क्रमो यत्र तदक्रमम् । यथा—

इह मयि सुखं निद्रामाप्ते कया मम चोरिता

मणिमुरलिकाहारः कण्ठात् स चाधिकदुर्लभः ।

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्योदाहरणान्तरमाह—यथेति । तपसा करणेन जातो यः क्लमः
दुःखं तस्य वैषयिकदुःखसट्शत्वेऽपि न दुःखत्वम् । एवं विषयजन्यसुखस्य पारमार्थिक-
सुखसट्शत्वेऽपि न तस्य सुखत्वम् । तथाविषदुःखजनकत्वेन हेयमपि कदादिधान्तरस्य
नाशकमपि भवति, अतः सदा हेयमपि न भवति ।

आलिङ्गन्निति—रमणोमण्डले श्रीकृष्णरूपः सिन्धुः कावेरीवारिखिलां करोति—‘कावेरी
स्यान्नदीभेदे हरिद्रापण्ययोषितोः’ । अत्र कृष्णपक्षे हरिद्रा, सिन्धुपक्षे नदी । किं
कुर्वन्निद्याकाङ्क्षायामाह—बाहुं ददातीति बाहुदा गोपी, पक्षे बाहुदा नदी । नर्मदेत्यादयो
गोपीविशेषाः, पक्षे प्रसिद्धनद्याः । दिशतीति देविका प्रेयसी तस्याः शृङ्गाररसेन सुरसः,
पक्षे देविका नदीविशेषस्तस्या रसेन जलेन । बाङ्गती प्रकृष्टवचोयुक्ता काचिन्नोपी, पक्षे
वाङ्गती नदी । चन्द्रभागा काचिन्नोपी, पक्षे चन्द्रभागा नदी । पटुः कुञ्जमध्ये गान्धर्वरीत्या
विवाहकर्तुः श्रीकृष्णस्य निगदितं श्रुत्वा सा कात्यायनीव्रतपरा नन्दव्रजकुमारिका ।

(७) ‘इद’मित्यादिः ‘भावा’दित्यतः सन्दर्भो मुद्रितपुस्तके नास्ति । स च सन्दर्भेष्टीकाकृतोऽप्युपेक्षित
हवाभाति । केनापि प्रचितोऽयं स्यात् ।

निगदितमिति श्रुत्वा पत्युर्विहस्य विहस्य सा

निभृतनिभृतचेलाञ्चल्या सुखेन्दुमपावृणोत् ॥ ८९

अत्र 'हारश्चायं मणीन्द्रकुलोज्ज्वल' इति चकारस्थितौ क्रमः, अन्यथाऽक्रमः । एवम् 'इति निगदितं श्रुत्वे'ति क्रमः—तदन्यथाऽक्रमः । अस्यानस्यपदादवायं भेदः—तत् तयाभूतमयन्वप्रबोधं भटिति करोत्येव, इदन्तु न तथा ।

अमतो विरुद्धः परार्थः परस्य रसस्यार्थो यत्र तदमतपरार्थम् । यथा—

हरिपरिचयान्नीवी मोक्षं गता, गतवन्धन-

श्रिकुरनिकरो, हारश्चायं गुणेन वियोजितः ।

दशनवसनं (क) निर्लेपत्वं जगाम मृगीदृशां

सुरतरभसो ज्ञानाभ्यासादतीव विगिष्यते ॥ ९०

अत्र परार्थः शान्तरसः शृङ्गाररसे विरुद्ध इत्यमतपरार्थम् (क)—तेन 'इह (८) विहरणे नीवी'त्यादि पठित्वा चतुर्थचरणे 'घनरसमयीभावः कामोत्सवस्तु समोऽभवदि'ति पाठ्यम् ।

हरिपरिचयादिति—श्रीकृष्णस्य निविडसंयोगान्नीयादीनां मोक्षपदवीप्राप्तये सति प्रकटितो यः सुरतसवध्यानन्दसमुद्रलस्य परमाणुरपि ज्ञानाभ्यासजन्यब्रह्मानन्दे नास्ति । एतदेवाह—सुरतरभस इति । तथा च भक्तिरसाच्छतसिन्धुधृतपुराणवचनम्—'ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् पराङ्मुखोऽकृतः । नैति भक्तिमुधाऽस्मोदधेः परमाणुतुलामपि ॥' घनमयीभावः ब्रह्मानन्दमयीभावः—तथा च कामक्रीडाजन्यब्रह्मानन्दः कामक्रीडा च अनयोः साम्यन्तु यथा कारणं तथैव कार्यस्योत्पत्तिरित्याकारानुरूपत्वमेवेति ज्ञेयम् ।

(क) दशनवसनमिति—दन्तच्छदशब्दवत् परिवृत्तिसहोभयावयवघटितोऽधरबोधकः शब्द इति ज्ञेयम् । अत्र समुदयवाक्यार्थविमर्शं 'निन्द्यरागोऽधर' इति विदग्धनारीललितलपितं मूलभूतं स्यात् । परार्थः शान्तरसः शृङ्गाररसे विरुद्ध इति—रसविरोधचर्चायां न सर्वरसा इतररसेः सहाश्रयैक्येन विषयैक्येन वा स्यातुं प्रभवन्ति यथा शान्तरसः श्लेषाद्यभिधानयतिरिक्तस्थले शृङ्गाररसेन विरुध्यते । एष एव मार्गः प्राचीनैरानन्द-वह्नादिभिर्नयमतप्रवर्तकैः 'चित्रो हस्तावलम्ब' इत्यादि सन्दर्भसमाकलनेन ध्वन्यालोके सिद्धान्तितो जिज्ञासुभिस्तत् एव समाकलनीयः । सच्चिदानन्दघनस्याखण्डस्य रसस्यैक्य-कलनायां नास्ति पारमार्थिको विरोध इति हि तत्त्वदृशां दर्शनम् । नवं शीकरमासादोति—अत्रापि न वंशीकरम् आसादा नवंशीकरमासादोति द्विधा पदभङ्गः सम्भाव्येति ज्ञेयम् । एषु नेयार्थता निहतार्थता वा न दोषायेति विदुषां सुस्थितः सिद्धान्तः ।

(८) 'हरिविहरणे' इति निगदितः पाठो सुदृढप्रसक्त एवोपलभ्यते ।

एवं वाक्चदोषानुक्ताऽर्थदोषानाह—

कष्टोऽपुष्ट-व्याहत-पुनरुक्त-ग्राम्य-दुष्करा अपि च ।

संशयितो हेतुहतः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥

अनवोक्ततः सनियमोऽनियमस्तथा सनियमे च ।

सामान्ये सविशेषः सामान्यो युतो विशेषे च ॥

साकाङ्क्षो निर्वाहे पूरणकारो विरूपसहचरितः ।

व्यङ्ग्यविरुद्धो विध्यनुवादयुक्तस्तथाऽश्लोलः ।

त्यक्तपुनःस्वीकृत इति दुष्टा अर्थास्तु विंशतिस्त्रियुता (छ) ॥

३४६ का—

प्रत्येकेनोदाहरणानि व्यस्तेन—‘न वंशीकरमासाद्ये’ति (छ) (७म किरणे ३५ श्लोके) । अतः यमानुजनिर्यमुना, पक्षे नियमः, यमनियमेति गणना क्रमादिति कष्टोऽर्थः ।

किन्त्वयं चित्काव्यादौ न दोषो न च वा गुणः ॥३४६(क)का—

अपुष्टो यथा—

कौसुभमहसा वक्षःस्थलमिदमाभाति राधिकाजानेः ।

उद्यद्दिनमणिकिरणैरतिवितता गगनसरणीव ॥ ८१

अत्रातिविततत्वमपुष्टम् ।

व्याहतो यथा—

यस्याश्चन्दनचन्द्रिकासरसिजप्राप्त्यवर्षोपल-

स्पर्शादप्यधिकं त्वचां सुखकरस्पर्शो निदाघाहनि ।

सेयं लोचनकौमुदी मम सखे ! राधा हिमस्यागमे

वक्षोजडितयोष्मोणैव हरते शीतस्य भीतिश्च मे ॥ ८२

अत्र चन्द्रिकाया अप्यधिको यस्याः स्पर्श इति तस्या अपकर्षः सूचितः,

पुनः ‘सेयं लोचनकौमुदी’ति तस्या एवोत्कर्षे व्याहतोऽर्थः । तेन ‘सेयं चित्त-

रसायन’मिति पाठ्यम् ।

व्यस्तेन यथासिद्धक्रमं विनाऽपि व्युत्क्रमेण प्रत्येकेन श्लोकेन । लीलोपघानं सम्मोहलीलाद्य

युनरुक्तो यथा—प्रेयसि ! राधे ! कथं समोरी सति भुमावुपविष्यते ?
तथाहि— ऊरुः पीठ,सुरो विलासशयनं, लीलोपधानं भुजो,

खेलालं करपल्लवो, मणिमयादर्शः कपोलस्थली ।

आचम्यं वदनाम्बुजासवरसः, स्वेच्छोपदंशोऽधरो,

मन्मूर्त्तिस्तव वल्लभे ! मधुमतीसिद्धिः स्वयं साधिता ॥ ८३

अत्र कन्दर्पमञ्जरीनाटिकायां चूर्णिकायां 'प्रेयसी'ति सम्बोधने सति पुनर्वल्लभे' इति सम्बोधन अर्थपौनरुक्त्यं, तेन चूर्णिकायाम् 'अयी'ति सम्बोधने सति दोषहानिः । 'मधुमतीसिद्धि'रित्यत एव समाप्यते चेत्तथाऽपि 'स्वयं साधिते'ति निर्वाहे पूरणकारी दोषः । एवं 'मधुमती'ति सामान्ये सविशेषः— 'मन्मूर्त्ति'रिति विवक्षिते सति सनियमेऽनियमः—तेन 'मधुमती काऽप्येव सिद्धिः परे'ति चेत् क्रियते तदा पूरणकारिदोषहानिः, किञ्चनियमे सनियमो दोषः । तन्नेण चत्वारो दोषा दर्शिताः । तेन 'प्रायोऽयं मम विग्रहः खलु तव क्रीडोपहारः पर' इति पाठे सर्वदोषहानिः । किञ्चास्य तृतीयचरणं चेच्चतुर्थ-चरणं भवति तदा दुष्कृतदोषोऽपीति । किञ्च 'प्रायोऽयं मम काय एव हि मया भोगाय ते कल्पित' इति चेत् ग्राम्योऽपि ।

संशयितः सन्दिग्धो यथा—

वृद्धमासाय निषेवणीयं किमत्र तत्रोपदिशन्तु भव्याः ।

गोविन्दपादाम्बुरुहासवः किं स्त्रीरत्नवक्त्राम्बुरुहासवः किम् ॥ ८४

अत्र शान्तशृङ्गारयोः शान्तस्यैवोपदेश्यत्वादसन्दिग्धत्वे (१०) प्रश्नो दोषः ।

'तक्रिया' इति प्रसिद्धसुपाधानम् । भर्जितगोधूमादय 'उपदंश'पदवाच्याः । मधुमतीसिद्धिः कामोन्मत्तताजनकं यन्मादकं वस्तु तत्सम्पादनीया सिद्धिस्तद्रूपेत्यर्थः । स्वयं साधिता स्वतःसिद्धा । सामान्य इति—पीठशय्यालीलाकमलादिसर्ववस्तुसम्पादनीया (६) सिद्धिस्तद्रूप आश्रयान्मूर्त्तिरिति सामान्ये वक्तव्ये 'मधुमती'ति विशेषनिर्देशात् सामान्ये सविशेषरूपो दोषः । प्रायोऽयमिति—'काय'शब्दस्याधोऽङ्गविशेषबोधकत्वेन ग्राम्यरूपो दोषो ज्ञेयः ।

(६) 'लीलाकमलादिसम्पादनीयेति' (क) पुस्तके पाठः ।

(१०) —'त्वादसन्दिग्धे' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

हेतुहतो यथा—अपि देशः स किमास्ते अवणशलाकेव कोकिलालसिः ?

दावानलकीला इव न यत्र सखि ! चन्द्रमःपादाः ॥ ८५

अत्र कोकिलालस्यादेः अवणशलाकाऽऽदित्वे हेतुर्नोक्तः । तेन 'प्रिया-
विरहेन स देशः अवणशलाकेव यत्र न पिकोक्तिः । न च दवदहनज्वाला इव
वा यत्वेन्दुदीधितय' इति पाठ्यम् । 'अपि देशः स किमास्ते अवणशलाकेव
कोकिलालसिः । दावानलकीला इव दयितवियोगे न यत्र शशिभासः ॥'
इति चेत्तदा व्यङ्ग्यविरुद्धो भवति—यस्मिन् देशे वल्लभान्तरं लभ्यत इति व्यङ्ग्ये
विरुद्धम् ।

प्रसिद्धिविरुद्धो यथा—

त्वमनाकुलवकुलतरो ! मत्तः खलु सुभग एवासि ।

राधायाः पदकमलजघाताद्यदकालफुल्लोऽसि ॥ ८६

अत्र पद्मिन्याश्चरणाघातेन रक्ताशोक एवाकाले फुल्लति, सुखमदिरा-
गण्डूषेण हि वकुल इति कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः (ज)—तदन्यथा चेत्
प्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः—तेन 'राधाया सुखमदिरागण्डूषबलादकालफुल्लो
यदि'ति वाच्यम् ।

विद्याविरुद्धः शास्त्रविरुद्धो यथा—

अयं महात्मा परमस्तपस्वो स्नायी निशीथेषु निशीथभोजी (ज) ॥ ८७

अपि देश इति—स देश उपदिश्यतां, तद्देशजिगमिषा नायिकाया अभिप्रायः ।

(ज) सुखमदिरेत्यादि—तथा च संप्रहः—'स्त्रोणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति वकुलो
योधितामास्यमद्यात् पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीच्यलालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो
नर्मवाक्यात् पटुन्दुहसनाच्चम्पको वल्लवातात् गीतालापान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्त्तनात्
कर्णिकार' इति । कविसम्प्रदायसिद्धिरिति—एतदधिकानां कविप्रसिद्धिभृतां सामान्यतः
परामर्शः साहित्यदर्पणे 'मालिन्यं योनिं पाप' इत्यादिनोद्दिष्टत एवालोकीयः । एषां
कक्षाविभागे नियामकं वचनम्—'असतोऽपि निवन्धेन सतामप्यनिवन्धनात् । नियमस्य
पुरस्कारात् सम्प्रदायस्त्रिधा मत' इति । अत्र 'वस्तुवृत्तिरतत्त्व', कविसमयः प्रमाण'-
मिति यायावरीयसिद्धान्तस्तत्त्वम् । राजशेखरकृतायां काव्यभौमांसायां केशवमिश्र-
रचितेऽलङ्कारशेखरे वाग्भटोये काव्यालङ्कारे जिनसेनकृतेऽलङ्कारचिन्तामणौ तथैवमादिषु

इत्यादौ ग्रहोपरागादिकमन्तरेण रात्रिज्ञानं धर्मशास्त्रविरुद्धं, निशीथ-
भोजनमपि तथा । यद्युपहासपरमिदं तदा न दोषः । सुतिपरत्वे तु दोष एव ।
यथा वा—नखाङ्कितं दोष्टाटमङ्गदस्यारोपेण गोपायति काऽपि गोपी ।

उरोजयोः काचन चुम्बलनं तास्त्रूलरागं घुसृणैः पिनष्टि ॥ ८८

इत्यादावङ्गदस्थाने नखचतं स्तनयोश्च चुम्बनं कामशास्त्रविरुद्धम् । एवं
यस्य यच्छास्त्रं तस्य तद्विरुद्धत्वं दोषः ।

अनवीकृतो यथा—जातं कुले धनवतां महतां ततः किं

शास्त्रेषु बुद्धिरखिलेषु कृता ततः किम् ।

पुण्यान्युरुणि विहितानि जनैस्ततः किं

विस्तारितञ्च भुवनेषु यशस्ततः किम् (ज) ॥ ८९

अत्र 'ततः किमि'त्येतैरर्थोऽनवीकृतः । तेन 'कृणो रतिर्हि परमं
पदमातनोती'ति नवीकृतः स्यात् । सनियमो दोषो 'मधुमती काऽप्येव सिद्धिः
परै'त्यत्र (८३ श्लोके) दर्शितः, अनियमश्च 'मन्मूर्त्तिरेवे'ति यत्र कृतं तेन
तत्रैव दर्शितः । सामान्ये विशेषश्च 'मधुमतीसिद्धि'रित्यत्रैव, मधुमतीति
विशेषनिर्देशे दर्शितः—वस्तुतः सिद्धिसामान्यमेव निर्देष्टुं युज्यते ।

विशेषे सामान्यं यथा—

भाग्याधिक्यत उत्तरोत्तरसङ्घट्कर्षावधिभ्यो गुण-

ग्रामेभ्योऽपि बलाधिकस्तनुभृतां कोऽपि स्वभावोदयः ।

जन्म चौरनिधौ, श्रियः सहजता, श्रीकृष्णवचःस्थले

वासो, हन्त तथाऽपि न मणेरश्मेति वादो गतः ॥ १००

अत्र विशेषे कौस्तुभे सामान्यस्य मणेर्निर्देशः—तेन 'वासो यस्य तथाऽपि
कौस्तुभमणेश्चास्मता नो गते'ति पाठ्यम् । साकाङ्क्षो यथा—

वथाऽकथा मानिनि ! मानमुच्चैः कृणोऽयमेताश्च वयं समस्ताः ।

प्रसीद राधे ! विनिधेहि चित्ते कृपामपारो गुणवारिधिस्ते ॥ १ १

कविशिक्षानिवन्धेषु बहुतरङ्गितेषां विस्तरः । विद्याविरुद्ध इत्यादि—आचार्यदण्डपरि-
गणितेषु देशकालकलालोकन्यायागमविरोधिष्वेतेषामन्तर्भावो भाव्यः । अयं महात्मेति—
'असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगो गुरो'रिति वदुद्दिष्टम् । नवीकृतः स्यादिति—परं तथाऽपि
चरणत्रये 'ततः किमिति वाक्यावयवावृत्तौ विच्छित्तिज्ञानिः ।

अत्रायं कृष्णो नोपेक्षितं योग्यः, नापि वयं लेशयितुं योग्या इत्याकाङ्क्षा-
मपेक्षते इति साकाङ्क्षः ।

निर्वाहे पूरणकारी तु 'मधुमतीसिद्धिः स्वयं साधिते'ति (८३ श्लोके) 'स्वयं
साधिते'ति पूरणकारी, 'मधुमतोसिद्धि'रित्येतावतैव निर्वाहः स्यात् । इममेव
दोषमपदयुक्त इति पूर्वे पठन्ति (भू) ।

विरूपसहचरितः सहचरभिन्न इत्यर्थः । स यथा—

स्तवेन लज्जा द्रविणैरमत्तता श्रुतेन धैर्यं यशसाऽतिनम्रता ।

दोषेण तापः प्रणयेन वश्यता सतामियं स्वारसिकी हि रीतिः ॥ १०२

अत्र स्तवादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्दोषतापयोर्निर्गुणयोर्वैरूप्यम् । तेन
'दानैरदृष्टि'रिति पाठ्यम् । व्यङ्ग्यविरुद्धेषु 'अपि देशः स किमास्तु' इत्यादौ
(८५ श्लोके) प्रागेव दर्शितः ।

विध्ययुक्तो विधेयस्यान्यथा स्थितिमत्ता । यथा—

मुहुर्ललितया राधे ! त्वं प्रयत्नेः प्रबोधिता ।

त्वयाऽसमीक्ष्यकारिण्या तथापि क्रियते इठः ॥ १०३

अत्र 'त्व' प्रयत्नेः प्रबोध्यसे' इत्येव विधेयम् । तदन्यथास्थितौ विध्ययुक्तः ।

अनुवादायुक्तो यथा—अयि परभृत ! तस्याः कण्ठनादेन तस्या-

न्तव निपतितमक्षि प्रायशो विस्मयेन ।

विरहिहृदयकालव्यालमावञ्चयेयाः

कथय कथमिदानीं लप्स्यते कुत्र राधा ॥ १०४

प्रबोधितेति—सर्वत्र विधेयस्य मुख्यत्वेन स्थितिरपेक्षिता भवति, अत्र तु विधेयरूपायाः
प्रबोधनक्रियायाः गौणकृदन्तप्रत्ययसमभियाहारात् गौणत्वमायाति, अतो विध्ययुक्तत्व-
दोषो ज्ञेयः । अयि परभृतेत्यादि—पूर्वोक्त'परभृत'पदस्यानुवादरूपं हे विरहिहृदयकाल-
संप्रति पदं, तत्तु अयुक्तम्—अपकर्षबोधकसम्बोधनानन्तरं कथयेति प्रार्थनाया असङ्गतेः ।

(भू) निर्वाहे पूरणकारीति—ग्रन्थकृतः प्राचीनतराणां केषामियं संज्ञा स्याद् । प्राची-
नमन्मटादीनां ग्रन्थेष्वस्यापदयुक्ततेति (अपदसुक्ततेति वा संज्ञेति प्रकाशविवेककारा मीमांसक-
चक्रधुरीणाः श्रीधरादयः), साहित्यदर्पणे तस्यास्यानयुक्ततेति संज्ञा दर्शिता । न चात्र
च-बै-तु-हीत्यादिवत् श्लोकपादपूरणार्थमेतदिति श्रुत्वाऽस्य प्राचीनोक्तपुनरुक्ताधिक-
पददोषाभ्यां कक्षीकारः स्वीकार्यः । अत्र समयस्यैवान्तरवाक्यस्य निष्प्रयोजनत्वादिति, तत्र तु

अत्र 'विरहिहृदयकालव्याले'ति नानुवाद्यम् । कुतः ? 'कथये'ति प्रार्थनाफलाभावात् । तेन 'मम रुचिसदृशत्वान्निवे'त्यनुवाद्यम् ।

अश्लीलो यथा—आदित्सयांऽशुक्रानामुन्नतभुजवीरुधां कुमारीणाम् ।

पश्यति हरो विरेजे गतवसनानामधो दृष्टिः (भ्र) ॥ १०५

अत्र नम्रा दृष्टिरिति विवक्षितम् । अत्राधोऽङ्गदृष्टिरिति यत् प्रतीयते तदेवाश्लीलम् । तेन 'गतवसनानां नता दृष्टि'रित्येव शुद्धम् ।

त्यक्तपुनःस्वीकृतो यथा—

न चन्द्रेनास्यन्ते तुलयितुमिदं साहसमहो !

ममास्ते, तेनैषा सुतिरपि न चन्द्रानन इति ।

न चन्द्रो लज्जावास्तंदपि यदुदेति स्मितमुखो

धिगेनं यं शश्वत् ग्लपयति कुहूरातिरसती ॥ १०६

अत्र 'सुतिरपि न चन्द्रानन' इत्येवोपसंहारः कृतः, तथाऽपि 'न चन्द्रो लज्जावान्'ति यदपरमुपक्रम्यते तेन त्यक्तपुनःस्वीकृतता ।

उक्तास्त्वयोविंशतिर्दोषाः । येषु येष्वेते दोषा दर्शितास्तेषु तेष्वन्येऽपि बोद्धव्याः, तेन दोषा अपि 'सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया' उक्तसंख्याः शब्दादिगता बहुवो भवन्ति । तथाहि श्रुतिकट्टादयः षोडश पददोषाः । एते समासगतत्वेऽपि पुनः षोडश, तेन पुनर्द्वाविंशत् । पदांशे त्रयोदश, वाक्ये षोडशैव—एवमूनविंशत् । पुनर्वाक्यमेव यदुष्टं तत्र प्रतिलोम-वर्णादित्वेनैकविंशतिः । पुनरर्थदोषास्त्वयोविंशतिः—एवं चतुश्चत्वारिंशत् । सर्वैकत्वे पञ्चोत्तरशतं (१०५) दोषाः (भ्र) । एते यथास्थिति सङ्करसंसृष्ट्या बहुधैवेति (भ्र) ।

एतदेवाह—अत्रेति ।

वाक्यघटकस्य कस्यापि पदस्येति स्फुटमेव भेदोपलम्भात् । अतएव तस्य वाक्यदोषत्वमेव । एतत्प्रसक्तं दर्पणालोचनमुपयोगि । गतवसनानामधोदृष्टिरिति—भागवतपुराणप्रथिते वल्कलहरणप्रस्ताव इति प्रकृतप्रसङ्गः । पञ्चोत्तरशतमिति—एतच्च काव्यप्रकाशदर्पणकारादीननुसृत्य । रसदोषाणामग्रे वक्ष्यमाणानां नात्र गणनम् । नेदमसमीचीनम्, अतो रसापकर्षकत्वमुख्येनैव परिणामे तत्रैव पर्यवसानादमीषां सर्वेषां दोषत्वप्रसङ्गः, अन्यच्च वक्ष्यमाणा इतरविलक्षणा रसदोषा मुख्यतः प्रवन्त्याशया एव, न वाक्यतदवयवा-शयाशयाः । बहुधैवेति—'सङ्करेण त्रिरूपेण'त्यादि नयमनुसृत्य । गणनाशैली प्रागेव ध्वनिकिरणटिप्पणे (६७ पृः) गुणीभूतकाव्यकिरणटिप्पणे (१२४ पृः) चोद्देशि । तत्रावधिकारणमधुनातनानां पूर्वमेवैस्माभिरुद्धाटितम् ।

कर्णावतंसादिषु यत् कर्णादिशब्द ईक्ष्यते ।

तत्सान्निध्यादिवोधार्थं तज्ज्ञेयं न प्रयोजयेत् ॥ ३४७ का—

अवतंसादिशब्दः कर्णाद्याभरणार्थक एव, तथाऽपि तेषु कर्णादिशब्दो यदीक्ष्यते तत्तदारूढत्वादिप्रतिपत्तार्थं ज्ञेयं, न तद्दूष्यमित्यर्थः । न तु 'प्रयोजयेत् स्वयं कविनाऽप्रयोज्यम्', (ज) 'प्रचालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वर'मिति न्यायात् । यदि दृश्यते कापि, तदा न दूषयेदिति यावत् । आदिशब्दात् शिरःशेखरः, अवरणकुण्डलं, धनुर्ज्या—एष्वारूढत्वादर्थः । मुक्ताहारः, पुष्पमाला—अनयोरन्यरत्नामिश्रत्वोत्कृष्टपुष्पनिर्मितत्वे, केवल-‘हार’शब्देन केवल-‘माला’-शब्देनैव तत्तत्प्रतीतिः । न प्रयोजयेदित्यस्यायमर्थो वा, एवमादीनां कवि-प्रयुक्तत्वात् कदाचित् प्रयोक्तव्यत्वञ्च, नत्वित्यादिदिशा पादनूपरजघनकाञ्चादि प्रयोक्तव्यमिति (ज) ।

‘वाचं जगादे’त्यादिषु वाग्विशेषणार्थमेव वाचमित्यादिप्रयोगः—विशेषणाभावे तु ‘वाचं जगादे’ति दोष एव, धात्वर्थेनैव प्रतीतिः । अत्रापि क्रियाविशेषणेनैव तदवगतेर्न दातव्यं ‘वाच’मित्यादिपदमिति केचित्, (ज) तन्न, बहुविशेषणे क्रियाविशेषणं न चभत्कारि । एवं पङ्गां गच्छतीत्यादिष्वपि विशेषणे सति न दोषः (११) । ख्यातेऽर्थे निहेतुता न दोषः, ख्यातेरेव भटिति बुद्धेऽर्थे हेतुर्नापि ज्ञते । श्रुतिकटादीनां दोषाणां परकथितानुकथने न दोषः—क्वचिद्वक्तव्यौचित्येनानुकथनं विनाऽपि गुणोऽपि, क्वचिन्न दोषो न गुणश्च । वैयाकरणादौ वक्त्ररि रौद्रादौ रसे च गुणः, वीररसे गुणः ; नीरसे न

(ज) न तु प्रयोजयेदिति—यदाह काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकदामनः (२।१।१६)—‘तदिदं प्रयुक्तेषु ।’ प्रकाशकदपि तममुच्यते ‘स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ।’ प्रयुक्तानामाकृतिसंग्रहो वामनीये ग्रन्थे । तत्र च सिद्धान्तघोषणम्—‘न हि भवति यथा अवरणकुण्डलमिति तथा नितम्बकाञ्ची अपी’ति । प्रचालनाङ्गीति न्याय एषां स्वत एवापुष्टत्वादिकृतदुर्घटत्वे विनिगमहेतुः, शिष्टप्रयोग एवात्र तत्त्वं यथेतरत्न । वाचं जगादेत्यादि—अत्रापि प्राचीनालङ्कारिकवामनादिमतपरामर्शः । बहुविशेषण इत्यादि—तथाचैतदर्थं दर्पणोद्भूतं केषाञ्चिन्मतम्—‘यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटत’ इति ।

(११) ‘एष’मित्यादि वाक्यं (ग) (क) पुस्तकयोर्नास्ति ।

गुणो, न दोषश्च । अप्रयुक्तनिवृत्तार्थो श्लेषादौ न दुष्टो । अश्लीलन्तु शान्तवक्त्ररि न दुष्टम् । १(११क) 'द्वयर्थः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्त्विति मुनिवचनबलात् 'करिहस्तेन सख्याधे' इत्यादि केचित् पठन्ति । तदसत्—तस्याश्लीलत्वादर्थदोष एव (ज) । किन्तु रहस्यवस्त्विति यस्य शब्दवाच्यतायां दोषस्तदेव नत्वश्लीलम् । सन्दिग्धमपि कचिदप्रस्तुतप्रशंसाव्याजस्तुत्यादिप्रतिपादकं यदि भवति प्रत्युत गुण एव । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्जापकत्वे सत्यप्रतीतो गुणः । अधमप्रकृतिषु विदूषकादौ च ग्राम्यो गुणः (ज) । न्यूनपदं हर्षशोकमत्तताऽऽधिक्ये सति गुणः, कचिन्न गुणो न दोषः । अधिकपदं विषादादौ गुणः—प्रागुक्तमेतत् । मत्ततायान्तु विशेषत एव । कथितपदं साटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितस्यानुवादे च गुणः । पतत्प्रकर्षः क्रमेण क्रोधादिह्रासे गुणः । भिन्नवाक्य-तया रसभेदे च । समाप्तपुनरात्तं कचिन्न दोषो न गुणः—कचिदिति यत्र भट्टिति रसापकर्षकं न स्यादिति । विशेषणदानार्थमेव यत्र पुनर्दीयते न वाक्या-न्तरत्वेन तत्रैव दूषणम् । अस्यानस्य समासं कचिद्गुणः क्रोधाद्यस्थानेऽपि । यत्र क्रोधाद्यनुकरणं तत्रैत्यर्थः । गर्भितमवश्यविधेयत्वेन प्रकृतवाक्यपरिपोषकत्वे सति गुणः । अन्ये सर्वे दुष्टा एव ।

किंत्विति—यस्य शब्दङ्गाररसादेः । शब्दवाच्यतायामिति—तथाच काव्ये 'शब्दङ्गार' इति शब्दश्चेत्तदा दोष एवेत्यर्थः—स च रसदोषो न त्वर्थदोषः (ज) । नत्विति—

परं काव्यालङ्कारसुतृत्तिकांमधेनुकारादयः केचिदापाततः प्राचीनसम्प्रतिस्मरीकृतान्यथा प्रतिपद्यन्ते । द्वयर्थः पदैरित्यादि—केचित् पठन्तीत्यादि च—दर्पणेऽस्य तन्त्रता स्वीकृता । 'सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनरिति, नैतन्मतं कौस्तुभकदाद्या आद्रियन्ते । परं 'द्वयर्थः पदैरिति वचनस्य यदत्र व्याख्यानं न तन्मनोज्ञं सर्ववादिसम्मतं वा । वेष्णवचक्रचूडा-मणिभिः शुचिभावग्रस्तहृदयैरन्यथोद्वृत्तमित्तिमिदमित्यास्तां पल्लवितेन । ग्राम्यत्वमधमोक्ति-व्यिति—एवमादिषु वृत्तावेवास्य सर्वस्य परामर्शः साधितो न तु कारिकाभिरिति ग्रन्थकृतो ग्रन्थसमापनव्यग्रता प्रकटिता । ग्राम्यत्वमेवाह ग्रन्थे सुतरां निसर्गसिद्धमिति न तत्र दोषलक्षणस्यावकाशः । रुद्रटीके काव्यालङ्कारे सोदाहरणोपष्टम्भमेतत् साधु साधितम् ।

अथ रसदोषानाह—

रसानां शब्दवाच्यत्वं स्यायिनां व्यभिचारिणाम् ।

विभावस्यानुभावस्य व्यक्तौ कष्टा च कल्पना ॥

प्रतिलोमविभावादिग्रहो दीप्तिरभीक्ष्णशः ।

वृथा विस्तारज्ञासौ च तथाऽङ्गस्यातिविस्तृतिः ॥

अङ्गिनोऽनभिसन्धानं प्रकृतोनां व्यतिक्रमः ।

अनङ्गस्य प्रकटनं रसदोषा इमे स्मृताः ॥ ३४६ का—

तत्र रसानां शब्दवाच्यत्वं (ट) यथा—

राधामाधवयोरेव शृङ्गारः श्रुतिरोचनः ।

वैदग्ध्यं यत्र पर्याप्तं कृतार्थश्च मनोभवः ॥ १०७

अत्र 'शृङ्गार'शब्दः । किन्तु 'विलासः श्रुतिरोचन' इति पाठ्यम् । एवं रसादिशब्दश्च । एवं वीरादयश्च । रसादीनां शृङ्गारादिपरत्वं एव दोषः, न त्वास्वादादिपरत्वे, तस्य नानाऽर्थत्वात् । तेन सरसो रसवान् रसिक इत्यादौ न दोषः ।

चन्दनानिलचन्द्रांशुपुंस्कोकिलकलखनैः ।

माधव्यां रजनौ राधाकृष्णयो रतिरैधत ॥ १०८

अतो मुनिवचनवत्तु काव्येऽल्लोकार्थबोधकद्वयपदप्रयोगोऽपि न कर्त्तव्य इति भावः । विभाव-
स्येति—रससाक्षात्कारे रसान्तःपातितया विभावादिवयाणां सम्यक्तयाऽभिव्यक्तिरपेक्षिता
भवति । यत्र तु अनुभावस्य चमत्कारातिशयेन तस्यैव रसे प्राधान्येनाभिव्यक्तिर्न तु विभावादेः,
विभावादयस्तु अनुभावपर्यवसायिनो भवन्ति, तत्र विभावस्याभिव्यक्तौ कष्टकल्पना,

(ट) रसदोषा इति—अत्रापि गतानुगतिकतया प्राचीनतरनिवन्धानुवृत्तिः, प्रवन्त्याश्रयत्वा-
दुदाहरणप्रपञ्चोऽपि ततो गृहीतः । ते च निवन्धकाराः प्राचीनतराणां शास्त्रदृष्ट्यां
सरणिमनुसरन्तीति कुतोऽत्र वैमुख्यावसरः ? रसानां शब्दवाच्यत्वमिति—एवमेव
भूयसां प्राचीनानां दर्शनं यच्छृङ्गारादिपदसमावेशनेनापि रसादीनामवगतिः स्यात् ।
तथाचोद्भूतकृते भामहविवरणे 'पञ्चरूपो रस' इति प्रतिपत्तिः । एवमपि तन्मतनुसृत्य
कृतायां प्रतीहारेन्दुराजलघुवृत्तौ 'एतेषां पञ्चाशत्संख्यानां भावानां सूचकाश्चत्वारोऽनु-
भावादयः । ते चानुभावा विभावा व्यभिचारिणः स्वशब्दश्च ।' जिज्ञासुभिर्बद्धटीय-
काद्यालङ्कारोपरि प्रतीहारेन्दुराजकृतो लघुवृत्तिग्रन्थः प्रेयस्विलक्षणयाकरणपरः परामर्श-

। अत्र रतेः स्थायिनः शब्दवाच्यत्वं, तेन 'प्रतीतिरैधते'ति पाठ्यम् । यत्र 'रति'शब्दस्य स्थायिता न प्रतीयते तत्र न दोषः—यथा भगवति रतिरस्तु ।

आदर्शं स्वमुखालोके विस्मयोत्फुल्ललोचना ।

देवादागतमालोक्य कृष्णं राधा द्वयं दधे ॥ १०८

अत्र क्लीर्व्यभिचारिभावः (ट) ।

यत्र तु स्वस्वव्यापारेण लज्जाऽऽदयो व्यभिचारिणो बोधयितुं न शक्यन्ते परं शब्दवाच्यतयैव प्रतीयन्ते, तत्र न दोषः । यथा—'तस्यास्त्रपाभये'त्यादिः (५०० किरणे २१७ पृः) । अत्र तपाऽऽदीनां व्यञ्जकशब्दोपादान उन्मादादिभिः सहारोप्यारोपकभावो न घटते । यत्रान्योन्यं हेतुहेतुमद्भावस्तत्र न दोषः—

श्रीतुसुक्वेनाजनि चपलता, क्लीस्तया प्रादुरासी-

त्तस्याश्चिन्ता समजनि, तया प्रादुरासीद्विमर्शः ।

हर्षस्तेन व्यजनि सुदृशां, तेन चावेग एव

प्रादुर्भूतः प्रविशति हरी कौण्डिनीं राजधानीम् (ट) ॥ ११०

अत्र गुणः । एवं विभावानुभावयोः कष्टकल्पनाव्यक्तिर्यथा—

सा दक्षिणे मरुति वाति समुद्यतोन्दौ कृष्णं विलोक्य रचनामवगुण्ठनस्य ।

द्राघीयतीं विदधती भुजवन्निमूलव्यक्तां पयोधरतटीं पुनराववार ॥ १११

अत्रोद्दीपनविभावा आलम्बनविभावाश्चानुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना । एवमनुभावाश्चालम्बनविभावपर्यवसायित्वं दुष्टाः—ऊह्य मुदाहरणम् (ट) ।

अतो रसदोषो ज्ञेयः—एवं विभावस्य चमत्कारातिशयेऽनुभावस्याभिव्यक्तौ कष्टकल्पना ज्ञेया । अवगुण्ठनस्येति—अत्रानुभावोऽवगुण्ठनस्य दोषांकरणम्, एवं पयोधरतट्याः पुनः-संवरणं, तयोश्चमत्कारातिशयेन प्राधान्येन रसेऽभिव्यक्तिः, दक्षिणानिलचन्द्रोदयरूपोद्दीपनादयोऽनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पनया रसदोषो ज्ञेयः ।

नौयः । केचित्तु नयतरा नाव्यर्पणकृद्रामचन्द्रगुणचन्द्रादयो गतानुगतिकत्वादांशिकतया प्राचीनमतवीथ्यवगाहिनः । परं ध्वन्यालोकानुसारिणो नवीना एतद्विक्ततरमिति रसानां शब्दवाच्यत्वपक्षं निराकुर्वन्ति प्रत्युतास्य दोषतैवेति प्रोषयन्ति । रसोपलब्धिविषये नवीनानां प्राचीनमतवैलक्षण्यमेवात्र हेतुः । तस्या इति—यद्वकिरणीयमेतत् पदं कौस्तुभकृतो वैद्ववंशप्रभवत्वं डिण्डिमारवैरुद्बोधयति । ऊह्यमुदाहरणम्—यथा परिहरति रतिं

प्रतिलोमविभावादियहो यथा—

मुग्धे मा कुरु मानं, कलय कटाक्षेण पुण्डरीकाक्षम् ।

अनिलतरलनलिनीदलजलकणमिव यौवनं विद्धि ॥ ११२

अत्र शृङ्गारे प्रतिलोमस्य शान्तस्थानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्-
प्रकाशितश्च निर्वेद इति दुष्टम् । एवं शृङ्गारे शान्तानुभावश्च प्रतिलोमतया
दुष्टः । अभीक्ष्णशो दीप्तिः पुनरेकस्यैव रमस्यौज्ज्वल्यं यथा कुमारसम्भवे रति-
विलापि । इथाविस्तारोऽकाण्डे प्रथमं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनकसंचये
प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । इथा ज्ञासोऽकाण्डे च्छेदो
यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामी'ति
राघवोक्तौ । अङ्गस्यातिविस्तृतिर्हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । अङ्गिनोऽनभिसन्धानं
रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभय्यागमने सागरिकाविस्मृतिः ।

प्रकृतीनां व्यतिक्रमस्तु यथा—प्रकृतयस्तावत् दिव्या अदिव्या दिव्या-
दिव्याश्च । तथा धीरोदात्तादीनां प्रागुक्तानाञ्चतुर्णामुत्तमा मध्यमा अधमाश्च ।
अत्रोत्तमप्रकृतेर्मध्यमाधमत्वेन वर्णनं, मध्यमाधमप्रकृतिकयोरुत्तमप्रकृति-
कत्वेन वर्णनं, मध्यमस्याधमत्वेन च वर्णनं दुष्टम् । उत्तमदेवताऽऽदीनां
पार्वतीपरमेश्वरादीनां शृङ्गारवर्णनञ्च न कार्यम् । यस्तु कृतं श्रीकालि-
दासादिभिस्तदुष्टम् (ट) । तद्वर्णनं हि स्वपितोः शृङ्गारवर्णनमिव । एवं

श्रीकेशवयोर्लक्ष्मीनारायणयोरित्यर्थः । उत्तं हीति—प्रसिद्धे श्रीकृष्णे (ठ) औचित्य-

मतिं लुनीते, इत्याद्याकरोहृतं पद्यम् । अनङ्गस्य प्रकृतितम्—अत्राप्युदाहरणाविष्कारो
दर्पणादौ द्रष्टव्यः । अन्यच्च रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के राज्ञा स्वयं वर्णितस्य सूर्यास्तमनस्य
तमोपिधानस्य च तिरस्कारार्गकाक्षेपेणतो विदूषकवर्णनस्य प्रशंसाऽऽद्यस्य लक्ष्यम् ।
यत्तु कृतमित्यादि—पूर्वेषां मतानुवाद एतत् । दोषविवेचने नवीना अपि निवन्तारो न
अक्तिगतमाहात्म्यायस्तज्ञाना इति महत् गौरवस्यानम् । एतच्चातिरसद्वृत्तद्वयानां
प्रायशो मर्यादोलङ्घनमपि, यदाहुनेमिसाधुपादा रुद्रटालङ्कारटीकायां प्राचीनसम्मतिमुखेन—
'गणयन्ति नापशब्दं न तत्तमङ्गं' क्षयं वाऽर्थस्य । रसिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतयः
कुक्कवयश्च ॥' वस्तुतस्त्वेते हि सर्वेषामेव दोषाणामुपलक्षणम् । औत्सुक्येनेत्यादावनवीकृत-
त्वमर्थदोष इति स्फुटमेव ।

श्रीकेशवयोरपीति केचित् (ठ) । केचित्तु वर्णयन्ति, तयोरीश्वरत्वाद्देवतात्वं
नेति । वर्णनं यथा—

‘विपरीश्वर ए लच्छी’मित्यादि (काव्यप्रकाशोदाहृते ५म श्लोके १३
श्लोके) । ‘अन्यत्वमन्यसमये’ इत्यादि च ।

राधामाधवयोस्तु वर्णनोयमेव (ठ), सर्वेश्वरत्वेन देवतात्वाभावात्, विधि-
वाक्यञ्च ‘विक्रीडितं ब्रजवधूभिरिदञ्च विष्णोः शब्दाऽन्वितोऽनु शृणुयादथ
वर्णयेद्य’ (श्रीमद्भागवतपुराणे १०।३३।३८) इत्यादि । किन्तु यत्र यत्रानौचित्यं
प्रतीयते तत्तदेव न वर्णनीयमिति । उक्तं हि ध्वनिकता—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥ इति ॥

(Dhvanyaloka. p. 145).

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य प्रकरणं दुष्टम् । जङ्गमुदाहरणम् ।

एकाग्रयत्वे रसयोर्न विरोधः प्रवर्तते ।

भिन्नाग्रयत्वे विरोधः शान्तशृङ्गारयोर्यथा ॥ ३५० का—

एकाग्रयत्वे

हास्यशृङ्गारयोरुत्तहासयोरुत्तशृङ्गारयोर्वीरकरुणयोर्न

विरोधः । शान्तशृङ्गारयोः शृङ्गारकरुणयोः शृङ्गारवीभत्सयोः केवलं

बन्धस्तु रसस्य सर्वोत्कृष्टोपनिषत्परमप्रमाणैर्भूतवेदतुल्या इत्यर्थः । एकाग्रयत्वं इति—
एकविषये हास्यशृङ्गारयोर्न विरोधः, भिन्नविषये तु सुतरामेव विरोधो नास्ति ।

(ठ) श्रीकेशवयोरपीत्यादि—तयोर्देवतात्वेऽयं सिद्धान्तः । यदुदाहृतं सगौरवं तैरेव—

“राधामाधवयोरेव विलासः (शृङ्गारः) युतिरोचनः ।” अत्र भागवतपुराणीयराज्ञान्तः

(‘हृणस्तु भगवान् स्वयं’मिति) समस्यापूरकः । अनौचित्यादित्यादि—अनौचित्यप्रदार्थस्यार्थ-

विचारः श्रीचेमेन्द्रादिभिः कृतः, ध्वन्यालोकेऽस्य यौक्तिकता प्रतिपादिता । यथा

वनवासस्थसीताया इत्यादि—यद्योत्तररामचरिते षष्ठेऽङ्के । शान्तशृङ्गारयोः कच्चिन्न दोष

इति—‘चिप्रो हस्तावलम्ब’ इत्यादि पदालोचनेनानन्दवर्द्धनादिभिरन्यैरपि

प्राचीनैरयं पक्षः प्रवर्तितः । पारमार्थिकतत्वे तु न कोऽपि विरोधः—सच्चिदानन्द-

रूपस्य रसस्य खण्डतो घनविशेषे न काऽपि विच्छिन्तिः, न वा स्थायिविरोधेनैव

केवलं तत्सम्भवः । एतच्चालोचितं दर्पणकृता स्वयन्त्ये तत एव द्रष्टव्यम् । रसस्य

दार्शनिकमतानुमतचेतन्यभेदस्वीकारे विरोधस्तु कथाऽपि न जागर्त्तिः कुतः

पुनर्विरोधभावसम्भावनेति सुप्रकटम् । तथाचामाणकः—‘शिरो नास्ति शिरोयथा ।

यदाहुः प्राचीनटीकाकृतः—‘चेतन्यभेदादास्वादाद् स रसस्ताड्यो मन’ इति ।

निर्वाणेत्यादि—भक्तिसिद्धान्तसारभूतमेतत् । यदाहुरद्वैताचार्यवर्या अपि भक्ति-

विरोध एव । शृङ्गारकरुणयोरङ्गाङ्गिभावे न दोषः । यथा वनवासस्थसीताया
गर्भदर्शनात् प्राक् शृङ्गारसृतिः (उ) । अत्र करुणोऽङ्गी शृङ्गारोऽङ्गम् ।

शान्तशृङ्गारयोः कचिन्न दोषः । यथा—

निर्वाणनिम्बरसमेव पिवन्ति केचिद्भ्रूया न ते रसविशेषविदो वयन्तु ।

श्यामान्तं मदनमन्यरगोपरामानेताञ्जलीचुलुकितावसितं पिबामः (उ) ॥११३

अत्र पूर्वाहं शान्तः परार्हे शृङ्गारः, तथाऽपि शुद्धम्—शान्तस्य न्यकृतत्वात्
शृङ्गार एव पुष्टः । प्रागुक्तलक्षणस्य रसस्यानन्दस्वरूपत्वेन प्रतिपादितैक्ये
रसस्य रसेन विरोध इति यदिह प्रतिपाद्यते तत्तु सामग्रीभूतस्य स्थाय्यादेरेव,
नतु रसस्य (१२) ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे दोषप्रदर्शनो नाम दशमः किरणः । *

समामोऽयं ग्रन्थः ।

भिन्नविषये शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः, एकविषये तु सुतरामेव विरोधः । निर्वाण्येति—उद्धा-
यथाऽऽम्रसुकुलं विहाय कटुकषायकएकितं लतां खादन्ति, तथा केचिद्भगवद्रमणु-
भाधुर्यादिकं विहाय निर्वाण्यरूपनिम्बरसं पिवन्ति । ते भया न रसविशेषविद्वाः ।
वयन्तु मदनेन मन्यरा या गोपाङ्गनानेताञ्जलीरूपा रसना तथा चुलुकितावसितं तत्
एवावसितं तामिः स्वीयत्वेन निश्चितं यत् श्यामान्तं तत् पिबामः—इति ।

मार्गोपदेशका मधुसूदनसरस्वतीचरणाः स्वग्रन्थे भक्तिरसायने—‘नवरसमिलितं वा केवलं
वा पुमर्थं परममपि सुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ती’ति प्रास्ताविकीं प्रवृत्तिं सूचयन्तोऽप्यष्टमष्टमा
इवाश्रान्ताः—‘तल्लन्यायां हुतौ शृङ्गारतिर्गोविन्दगोचरा । एतदन्तं हि शास्त्रेण साधनाम्नान-
मिष्यते’ इति । बहुवोऽप्यपरेऽद्वैतवैधीपथिका गोपबधू विटेन वशीकृतचित्तचित्ता एतदनुषक्तं
श्रीभागवतपुराणवचनमेव समर्थयन्ति । ‘श्रेयःवृत्तिं भक्तिसुदस्य ते विभो ! क्षिप्स्यन्ति ये केवल-
बोप्रज्ञव्यये । तेषामसौ क्लेशश्च एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम्’ इति ।
निर्वाणेत्यादि पद्यं कवेः श्रीचैतन्यचन्द्रोदये नाटके स्थितम्—सुद्रितपुस्तकस्थः पाठः
किञ्चिद्भिन्नः । निर्वाणनिम्बरसमिति साधुः प्रदिव्यासः । अत्रार्थ एवमाहुः रासङ्कारिकवर्त्याः

(१२) (च) (ङ) पुस्तकयोर्मूल इत ऊर्ध्वम् श्रीमतः कर्णपुरस्य चरणावनिर्गमं भजे । निर्मितः कण-
कण्ठाहो येनालङ्कारकौस्तुभः । इत्यंशोऽयथोपलभ्यते । स च टीकाऽवसाने यदि भवितुमर्हति तदैव विनिवेश्यः ।
(ख) पुस्तके टीकावसाने पाठो यथा—समामेयं ग्रन्थस्य टीका । श्रीलश्रीराधागोविन्दो जयतिहराम् । श्रीमतः
कर्णपुरस्य चरणावित्यादि ।

केचित् प्रवीणमतयः—“तत्तद्रसाढ्यतमयान् विषयान् विहाय सुग्वच्चिरं श्रयति मोक्ष-
मरुस्थनीं यः । तस्यात्मनः कथमिवास्तु गुणो विनाशो भोगात्ययेऽपि विकला विभुता न
यन्ने”ति ।

इह रसघनबन्धे कर्णपूरप्रबन्धे विशदपदकदम्बैष्टिप्यणीमादरण ।

अरचयदनुमत्या प्राच्यपाश्चात्यविद्यासरणिसरणसन्धो नास्ततन्द्रो नवीनः ॥ १

कौस्तुभे मणिमये वनमाला मौक्तिकावलिरिति प्रथमानाः ।

उद्धरं दधति यन्मयि मोहान्नाघवं किमपि तल्लघु यातु ॥ २

पुनार्त्तिशान्तिचमया धिया या न्यस्तैकदा धूर्जनकेन केन ।

प्रत्यग्रपुनार्त्तिकदर्शितेन साऽन्येन कच्छात् परिनिष्ठिताऽद्य ॥ ३

अशक्तानां समुद्धर्तुं ध्रुवं ज्योतिः प्रमादयताम् ।

अस्तु मे शरणं वस्तु चिदानन्दमयं मुह्यतु ॥ ४

भट्टपल्लीनिवासस्य शिव ! श्रीशिवशर्मेणः ।

ऋणालवलिशोभे कृतौ प्रीतिरिहास्तु ते ॥ ५

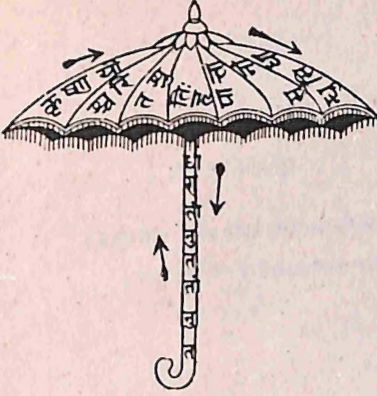
इति वाशिष्ठान्वयसम्भव-श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यकृताया-

मलङ्कारकौस्तुभमौक्तिकावल्या-सुत्तराहंभवसितम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ शम् ।

परिशिष्टम् ।

कृतबन्धः ।

तनुतां तनुतां राधाकृष्णयोश्चरितश्रुतिः ।

हृत्तापानां सुधासिन्धुधारा तां नु ततां नुत ॥

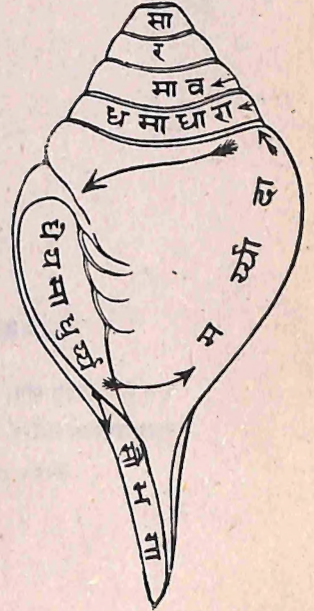
(२७१ पृः)

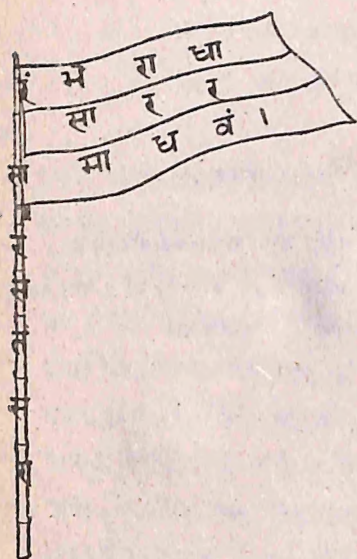
शङ्खबन्धः ।

धेयमाधुर्यमय्यादा राधा माधवमार सा ।

सारमाऽवधमाधारा धेयमाधुर्यसौभगा ॥

(२७१ पृः)

पताकाबन्धः ।

रास-तंस-सारन्ने राधा साऽर रमाधवम् ।

बन्धसाररसाधारामेऽरं सारसतंसरा ॥

(२७२ पृ.)

गदाबन्धः ।

रास-तंससारन्ने राधा साऽर रमाधवम् ।

बन्धसाररसाधारामेऽरं सारसतंसरा ॥

(२७२ पृ.)

